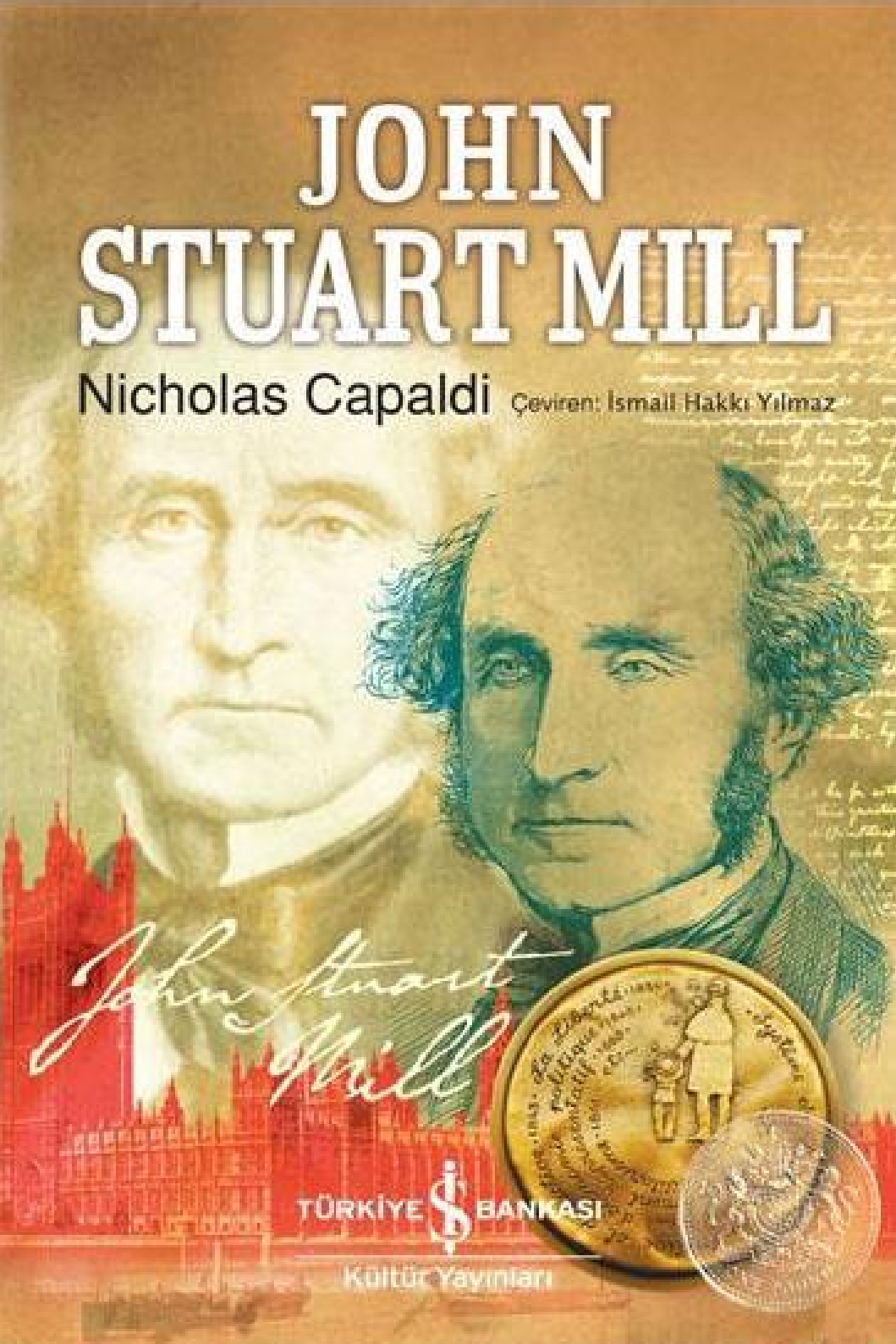
JOHN STUART MILL

Nicholas Capaldi

Çeviren: İsmail Hakkı Yılmaz



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

JOHN STUART MILL

Nicholas Capaldi

Çeviren: İsmail Hakkı Yılmaz

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

Genel Yayın: 2135

BİYOGRAFİ

Nicholas Capaldi
JOHN STUART MILL, A BIOGRAPHY

ÖZGÜN ADI
JOHN STUART MILL

ÇEVİREN
İSMAİL HAKKI YILMAZ

COPYRIGHT © NICHOLAS CAPALDI 2004
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE İSTİNADEN YAYINLANMIŞTIR.

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON/DİZİN
AKIN TERZİ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: ŞUBAT 2011

ISBN 978-605-360-140-1

BASKI
PASİFİK OFSET
CİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. NO: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ A. BLOK
HARAMİDERE AVCILAR İSTANBUL
(0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Nicholas Capaldi

John Stuart Mill

Çeviren: İsmail Hakkı Yılmaz

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Bu kitap, Jack Robson'ın hatırasına adanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX
Teşekkür XIX

1. Bölüm
Çocukluk ve İlk Eğitim: Büyük Deney (1806-1820) 1

2. Bölüm
Şirket Adamı ve Genç Propagandacı (1821-1826) 37

3. Bölüm
Bunalım (1826-1830) 59

4. Bölüm
Aşkın ve Romantizmin Keşfi (1830-1840) 91

5. Bölüm
Geçiş Dönemi Makaleleri 139

6. Bölüm
Entelektüel Başarı (1840-1845) 165

7. Bölüm
Dünya Çapında Başarı (1846-1850) 201

8. Bölüm
Özel Yıllar (1850-1859) 237

9. Bölüm
Anıtsal Makaleler 261

10. Bölüm
Kamu Entelektüeli (1859-1869) 319

11. Bölüm
Son Yıllar (1869-1873) 349

Notlar 385
Kaynakça 427
Dizin 437

Önsöz

John Stuart Mill (1806-1873) 19. yüzyılın en etkili İngiliz filozofu idi. Metafizik, epistemoloji, ahlak, sosyal felsefe, siyaset felsefesi, din felsefesi ve eğitim felsefesinin de dahil olduğu başlıca felsefe alanlarının tümüne önemli katkılarda bulundu. *System of Logic* (1843) kanonik bir kitap statüsünü kazandı. Ayrıca Mill, 1848'de, kendisi daha hayattayken yedi baskı yapan *Principles of Political Economy*'nin yayımlanmasıyla, bir iktisatçı olarak ün kazandı. Zorlukları bir yana, Mill, felsefenin tamamına yönelik bütünsel bir bakış ortaya koyup, düşüncelerinin kuramsal ve normatif boyutlarını doğrudan ilişkilendiren son büyük İngiliz filozofu idi.

Mill, sadece bir yazar olmaktan öte, herkesçe tanınan bir kişiydi. Felsefe ve iktisattaki teknik çalışmaları daima, toplumsal politikanın ihtilaflı konularındaki tartışmaların hizmetindeydi. Birçok bakımdan, eleştirel yetileriyle, devrin bütün önemli konuları hakkında sokaktaki ortalama bir insana bile hitap edecek tarzda yazan, örnek bir Victoria dönemi entelektüeli idi. Mill, yaşamının erken dönemlerinde, toplumunun vicdanı olma rolünü bir gazetecilik işlevi olarak gördü, ancak hayatının sonlarına doğru bu işlevi giderek artan bir şekilde üniversiteyle özdeşleştirdi. 20. yüzyılda sadece Bertrand Russell, Mill'in 19. yüzyılda elde ettiği türden bir genel toplumsal kabul düzeyine yaklaşabildi.

Mill'in, bir dönem Parlamento üyeliği de dahil, dönemin olayları içinde aktif olarak yer alması hiç de tesadüfi değildi. Aslında bu rol için, 19. yüzyılın ilk bölümünün en önde gelen iki felsefi radikali olan babası James Mill ile Jeremy Bentham tarafından özel olarak eğitilmişti. Onlardan, toplumsal çözümlemeye, toplumsal eleştiriye ve belli bir toplumsal teknolojiye temel oluşturacak bir sosyal bilim modeli olarak ampirik bilimi kullanma çabası olan Aydınlama Projesi'nin yöntem ve

hedeflerini özümsedi. Mill'i İngiliz ampirik felsefesinin başlıca yapıtları ile Condillac ve Helvetius gibi Aydınlanma Projesi'nin entelektüel ve pratik boyutlarının şekillendirilmesinde etkili olan Fransız yazarlarıyla tanıştıran onlardı.

Mill'in, sadece düşüncelerini net olarak ifade eden bir ulak değil, aynı zamanda Aydınlanma Projesi'nin bir bireyin hayatında yapabileceği şeylerin bizzat kendisi olması bekleniyordu. Bu tasarıdan daha da dikkate değer olanı, Mill'in buna karşı isyanı idi. Asıl olarak 1826 ile 1830 arasındaki zihinsel bunalımın yol açtığı isyan, Mill miras olarak devraldıklarından farklı entelektüel geleneklerin arayışına girip onlarla karşı karşıya geldikçe, entelektüel bir biçim almaya başladı. Mill özellikle, kendisini romantik ve muhafazakâr hareketlerle tanıştıran Thomas Carlyle ve Samuel Taylor Coleridge ile arkadaşlıklar kurdu. Mill'in bunalım ve isyanı, Aydınlanma'ya karşı ortaya çıkan yoğun 19. yüzyıl tepkisini mikrokozmos düzeyinde yansıtıyordu.

Mill'in zihinsel bunalımının iyileşmesiyle Harriet Taylor ile ilişkisinin başlaması aynı sıralardadır. Babası bir yana bırakılırsa, hiç kimse Mill'in hayatını ondan daha fazla etkilememiştir. Mill'in, nihayetinde evleneceği kadınla ilişkisinin doğası her ne kadar birtakım spekülasyonlara ve kadının etkisinin gerçek boyutları tartışmalara konu olsa da, bu etkinin inkâr edilemez olduğu bir alan vardır. O alan da, Mill açısından ve Mill'i anlamamız açısından çok büyük bir önemi olan kadınların kurtuluşudur. Ait olduğu kültürün vicdanı olma rolüyle Mill, kadınların rolü ve cinsiyetler arasındaki ilişkiyi, liberal kültürün tüm tartışmalı sorunlarını bir araya getiren bir odak noktası olarak kullandı. Mill özel olarak sadece oy hakkı, temsil, "toplumsal cinsiyet", cinsiyet ve kadınların tali rolünün yoksulluğa katkıda bulunma biçimi konularıyla değil, aynı zamanda cinsiyet eşitliğinin, o çok değer verdiği liberal kültürde, bağımsız bireylerin kişisel yaşamlarındaki tatmine nasıl katkıda bulunduğuyla da ilgileniyordu.

Bugün J. S. Mill'in ünü toplumsal ve politik bir felsefeci olarak sürüyor. Geçmişe bakarak, onun 19. yüzyılın en önemli İngiliz siyaset felsefecisi olduğunu söylemek doğru olacaktır. Liberalizmi, en belirgin özellik ve sorunlarını teşhis etmesi de dahil olmak üzere, yeniden ele alış biçimi, liberal gelenek içinde ardı sıra gelen tüm tartışmalar için çıkış noktası olmaya devam ediyor.

Mill'i entelektüel açıdan ele alan bir biyografinin özellikle yararlı olmasının beş nedeni var. İlki, bir entelektüel biyografi, çeşitli çalışmaların birbiriyle bağlantılı olduğu bütün yolların açığa çıkarılmasına yardımcı olur. Mill üzerine çok geniş bir ikincil literatür bulunmasına rağmen, hiçbir zaman düşüncelerindeki karşılıklı bağlantıları çözmeye dönük ciddi bir girişim olmadı. Tam da Mill, bugün her biri farklı akademik disiplin oluşturan şeylerin birçoğunu bir arada kucakladığındandır ki külliyatı genellikle bölük pörçük okunuyor. Felsefi ele alış tarzları genellikle çalışmalarının birbirinden bağımsız yönleri üzerinde yoğunlaşıyor. Skorupski'nin güzel kitabı gibi istisnalar epistemolojiyi ahlak felsefesi ve sosyal felsefe ile bağlamaya çalışıyor. Ne var ki Skorupski'nin kitabı sadece Mill'in dört çalışması (*System of Logic, Examination of Sir William Hamilton's Philosophy, Utilitarianism* ve *Özgürlük Üstüne [On Liberty]*) üzerinde yoğunlaşıyor, o yüzden de hem *Considerations on Representative Government* hem de ekonomik ve dinsel yazılar gibi bazı siyasi çalışmaları hesaba katmıyor. Sir John Hicks, Mill'i "19. yüzyılın en hafife alınan iktisatçısı" olarak görür.[1] O yüzden düşüncesinin bu boyutunu görmezden gelmek yakışık almaz. Felsefe –özellikle de metafizik, epistemoloji ve ahlak– çok özel bir anlamda tüm düşüncenin çıkış noktası olmakla beraber, teknik felsefi çalışmalarını siyaset ve ekonomi üzerine çalışmalarından soyutladığımız takdirde Mill'in felsefesini anlamamız hiç de kolay değildir. Mill'in kendisinin de 1865'te *Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*'de söylediği üzere, bir yazarı değerlendirmek, ancak onun tüm çalışmaları okunmuşsa ve külliyatının bir bütün olarak oluşturduğu bağlam içinde anlaşılmaya çalışılmışsa mümkündür.

Siyaset kuramcıları *Özgürlük Üstüne* ve bazen de *Utilitarianism* üzerinde yoğunlaşıyorlar, ama bunları ne epistemolojik ne de metafizik öğretilerle ilintilendiriyorlar. Hem felsefeciler hem de siyaset kuramcıları (C. L. Ten bunun istisnasıdır) *Özgürlük Üstüne*'yi, önce yazılmasına rağmen, hep *Utilitarianism*'in ışığında okuyorlar. İktisatçılar, Mill'i çok daha geniş bir açıdan ele almalarıyla, bu konuda istisna görünüyorlar. Mill'in iktisadı üzerine saygı duyulan, geniş kapsamlı tartışmasında, Samuel Hollander, Mill'in epistemolojisi ile metodoloji anlayışını inceler ve aynı zamanda devletin ekonomideki rolüne ilişkin sorunlara yönelik kapsamlı sosyal ve siyasi felsefesini sorgular. Fakat Hollander, gerçek an-

lamda ne Mill'in düşüncesinin metafiziğini ne de evrimini ele alır. Öte yandan Pedro Schwartz, Mill'in iktisat anlayışının evrimini –özellikle de Mill'in babasıyla Harriet'in etkilerini– ele alır. Ama Schwartz da Hollander'ın getirdiği metodolojik boyutu getirmez. Entelektüel biyografinin yapabileceği bir şey de Hollander ile Schwartz'ın meziyetlerini birleştirmektir. Özetle, oldukça fazla sayıda değerli ikincil literatür bulunmaktadır ama bunlar henüz kapsamlı bir bakış açısına dönüştürülmüş değildir.

Entelektüel bir biyografinin faydalı oluşunun ikinci nedeni, Mill'in kaynaklarının karmaşıklığının daha iyi anlaşılmasını sağlamasıdır. Çoğu araştırmacı Mill'in gençliğinde depoladığı uçsuz bucaksız bilginin varlığını peşinen kabul eder ve Mill, körü körüne, farklı geleneklerin anlayışlarını birleştirmeye çalışan sentezci bir düşünür olarak tanınır. Her zaman anlaşılamayan şey ise, kaynaklarını ne denli birleştirip dönüştürdüğüdür. Bunun birçok örneği var ama ikisi göze çarpıyor. Bir örnek, Humboldt okumasından çıkardığı Kantçı ahlaki kavrayışların birleştirilmesidir. Araştırmacılar (örn. Bernard Semmel, Charles Taylor ve John Skorupski) *Özgürlük Üstüne*'nin Humboldt ve Tocqueville tarafından tam olarak nasıl şekillendirildiğini ancak son zamanlarda ciddiye almaya başlamışlardır. İkinci örnek ise Mill'in Comte ile ilişkisidir. Comte'un, Mill'in toplumsal yapının tarihsel dinamiğine ilişkin anlayışını genişlettiği kesindir ve Mill'in Comte pozitivizmini reddedişi de iyice belgelenmiştir. Bununla beraber Mill'in Comte'tan aldıklarını dönüştürmesi onu büyük ölçüde Hegel'e yaklaştırır.

Üçüncü neden, Mill'in kendi düşünüşündeki evrimin aynı zamanda düşüncesinin bir nesnesi olması ve dolayısıyla da Hegel'i anıştırma eğilimidir. Mill, özgeçmişini neden yazdığını açıklarken, "fikirlerin değişim çağında, daima hızla ileri giden, ya kendi düşüncelerinden ya da başkalarınınkinden öğrenmeye ve öğrendiklerini unutmaya eşit ölçüde hazır olan bir aklın birbirini izleyen evrelerini kaydetmekte hem kazanç hem de fayda olabileceğini"[2] ifade etmişti. Özel olarak da Mill, babasının ve Bentham'ın Aydınlanma Projesi'ni reddederken, toplumsal anlayışı toplumsal reformla ilişkilendirme hedefini reddetmemiştir. Onun yerine, sadece kendi kuramsal ve pratik girişimini değil, aynı zamanda ikisi arasındaki ilişkiyi de yeniden formüle etmişti. Mill, hakiki bir toplumsal reformun, kendi kendini ıslah eden aktörlerde, yani özbilinçleri bir bütün olarak toplum için esas model oluşturan bireylerde ortaya çıktığına

inanmıştı. *Özgürlük Üstüne*'de sansüre karşı görüşlerin nihai olarak, bir tartışmanın her yanındaki tezleri yeniden inşa eden bireylerin ahlaki dönüşümüne dayanmasının nedeni de budur. Kalıcı siyasi reform doğrudan partizan faaliyetle değil, dolaylı olarak, kültür reformuyla başarılır.

Dördüncü neden, paradoksal biçimde, *Autobiography*'nin (Otobiyografi) bizatihi varlığının entelektüel bir biyografi yazmaya engel oluşturmasıdır. Packe'in *Life of John Stuart Mill*'e yazdığı önsözde F. A. Hayek şu yorumu yapıyor:

> 19. yüzyılın entelektüel hayatında, John Stuart Mill'den başka, hakkındaki bazı sıradışı gerçekler bu kadar yaygın şekilde bilindiği halde genel karakterini ve kişiliğini bu kadar az tanıdığımız çok az seçkin isim vardır. En içten otobiyografinin dahi nasıl yanlış izlenimler verebildiğinin herhalde başka bir örneği daha yoktur. Mill'in anlattığı kendi yaşamöyküsü psikolojik boyutları açısından o kadar önemli bir belge niteliği taşır ki bizatihi popüler oluşu, başkalarını kapsamlı bir resim ortaya koymaktan caydırır. Tabii tek başına bu, ölümünün üzerinden seksen yıl geçmesine rağmen, Mill üzerine hâlâ tatmin edici bir biyografinin bulunmayışını yeterince açıklamaz. Kendi entelektüel gelişimini bizzat anlatmış olmasının eşsiz değeri, birçok bakımdan, bu gelişimle birlikte ele alınması gereken ortamın daha kapsamlı bir tasvirine olan ihtiyacı azaltmak yerine artırmıştır.[3]

Mill'in kendi otobiyografisi, birçok yönden Mill'in entelektüel bir biyografisini yazmanın önündeki en büyük engeldir. *Autobiography* geniş ölçüde entelektüel bir biyografidir ve bizatihi okunmaya değer bir klasiktir; kuşkusuz her ikincil kaynaktan da daha uzun ömürlü olacaktır. Ancak 21. yüzyılın başlarında bize, edebiyat eleştirmenleriyle başka kuramcılar tarafından, hiçbir yazarı dış görünüşüyle ele almamak gerektiği öğretildi. Mill'in, hayatının bazı yönlerini gizlediğini veya çarpıttığını iddia etmek istemiyorum. Benim dikkat çekmek istediğim konu, onun otobiyografisinde hayatı ile entelektüel gelişimi üzerine "lafı çevirmesi"dir. Collini'nin de vurguladığı üzere, Mill birtakım sonuçlar elde etmek için yazmıştı. Viktoryen bir toplumda Harriet Taylor Mill ile ilişkisini meşrulaştırmak, çoğunluğu kuşkulu bir kitlenin önünde anmak ve onun kendisi için ne kadar çok şey ifade ettiğini açıklamak gündemindeki başlıklardan sadece birkaçıydı. Otobiyografisinde yaratmaya çalıştığı izlenimi

yakalayacaksak bu başlıkların da göz önünde bulundurulması gerekiyor. Özetle, Mill'in otobiyografiyi yazarken itiraf ettiği veya etmediği kaygıları ille de, onu 19. yüzyılın sosyal, ahlaki, ekonomik, dinsel, kültürel ve felsefi entelektüel gelişmelerinin oluşturduğu fonda anlamaya çalışan bir okuyucunun veya biyografi yazarının kaygıları değildir. Diğer taraftan, Mill'in otobiyografisi, Almanların *bildungsroman** dediği, bir kişinin sürekli olarak kendini kavraması yoluyla, kendi kendini yeniden yaratmaya dönük bilinçli bir çabadır. Bu otobiyografi anlayışı, yanıltıcı bir kişisel kurgulama olmaktan çok, 19. yüzyıl düşüncesinin önemli akımlarını yansıtan bir bireyin görüşüdür.

Entelektüel bir biyografi için beşinci ve son neden, bizzat Mill'in de takdir edeceği bir nedendir. 1846 tarihli bir makalesinde dediği gibi, "Karakteri şekillendiren şey, amaçlı olarak öğretilen şey değildir. Kurumlar ve toplumsal ilişkilerin kendiliğinden öğretileri bile bunda daha etkilidir." Mill yerden göğe kadar zamanının insanıydı, hem onun tarafından şekillendirilmişti hem de onun şekillenmesine katkıda bulunmuştu. Tam anlamıyla mükemmel bir Victoria dönemi liberali idi. Son çalışmalarda Victoria dönemi Britanya'sına, onun hem dünyamız üzerindeki etkisine hem de dünya ile süregelen bağıntısına dair daha dengeli değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Mill'in entelektüel biyografisi bu geniş tasarıma bir katkı oluşturduğu gibi, onun daha geniş çerçevede ele alınmasından da faydalanır.

Ben, Mill'in Harriet'le ilgili iddialarını ciddiye aldım ve bunların Mill'in yaşamına ve düşüncesine nasıl ışık tuttuğunu anlamaya çalıştım. Harriet'in sadece büyük bir etkide bulunduğu değil, aynı zamanda bu etkinin genelde olumlu bir etki olduğu sonucuna vardım. İlişkilerinin açıklığa kavuşturulmasının, Mill'in düşüncelerinin evrimini izah etmede epeyce önemi bulunuyor. Bu aynı zamanda onun düşüncelerinin geniş kültürel arkaplanını da önemli açılardan ve bazen beklenmedik yollarla ortaya koyuyor. Mill'in hayat ve düşüncelerinde temel bir kavram varsa o da kişisel bağımsızlık kavramıdır. Bu kavramın Mill'in yazılarının merkezinde yer almasına katkı sağlayan da Harriet idi.

Her ikisi de Mill araştırmacıları için uzun zaman başlıca bilgi kaynağı olmaya devam edecek olan Bain ve Packe'in biyografilerinin elimin

* Başkahramanın gençlikten erişkinlik dönemine kadar yaşadığı psikolojik ve ahlaki gelişme üzerinde duran roman türü-ç.n.

altında bulunması benim için bir şanstı. Bain'in yaklaşımının getirdiği sınırlamalar, Harriet'in önemini reddetmesinde, Mill üzerindeki romantik etkiyi anlamamasında (örneğin Coleridge'tan hiç söz edilmemektedir) ve Bain'in Mill'inkiyle aynı olmayan kendi felsefi gündeminde kendini göstermektedir. Packe'in kitabı ise bilgi bakımından bir altın madenidir, fakat vurgu düşünceden çok hayat üzerindedir. Packe Harriet'in etkisini kabul etse de, bu etki sistematik veya tamamen olumlu bir ışık altında ele alınmamaktadır.

Packe'in biyografisinden bu yana muazzam miktarda çalışma üretilmiştir. Ancak Mill'in hayatı hakkında çok az yeni veya önemli ayrıntı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar ışığında bakıldığında bu gerçeklerin yorumlanış biçimleri de birbirinden çok farklıdır. Mill'in John Robson tarafından hazırlanan yaşam kronolojisine sahip olduğum için şanslıydım ve bunun Packe'de görülen, zaman zaman da kafa karıştıran kronolojinin netleştirilmesine yardımı oldu. Robson'ın derlediği Mill'in toplu çalışmaları araştırmacılar için bulunmaz nimettir, fakat bu yapıtlara hâkim olmak biraz göz korkutucu olagelmiştir. Her halükârda, Packe'in biyografisinin yayımlanmasından bu yana Mill üstüne yapılan görkemli bilimsel çalışmalar, Mill'in hayatına, çalışmalarına ve bunların birbiriyle bağlantısına taze bir bakış gerektirmektedir kesinlikle. Eldeki yeni bilgilerin, beklenenin tersine, Mill'in yaşam ve düşüncesine öyle çok yeni bir bakış açısı getirmediğini yeniden ifade etmek isterim.

Asıl sorun bir zamandır var olan malzemenin muazzam hacmidir. Benim iddiam şu ki henüz hiç kimse Mill'le bütünüyle boğuşmamış ve onu kolay anlaşılır bir şekle sokmamıştır. Bu "hacim sorunu" iki boyutta ortaya çıkıyor. İlk boyutta, Mill o kadar fazla dalda yazmıştır ki çok az yorumcu bilmedikleri veya aşina olmadıkları alanları umursamıştır. Mill'i "faydacı" veya "sosyalist" olarak niteleyen ders kitabı karikatürleri bolca mevcuttur ama bu terimlerin Mill için ya da onun tarihsel bağlamında ne ifade ettiğinin çok az bilincinde olarak.

Birincinin aksine, ikinci boyut doğrudan biyografiyle ilgilidir. Bir süredir elde korkunç miktarda malzeme bulunsa da bunlar görmezden gelinmektedir. Örneğin Mill, romantik hareketten pek çok açıdan muazzam ölçüde etkilenmiştir (Austin Almanya'da kaldı ve birçok fikirle geri döndü; Sarah Austin, Mill'e Almanca okumayı öğretti, vs.). Bunu Bain'in biyografisinden asla öğrenemezsiniz. Packe, Carlyle'ın etkisi

üzerinde durur fakat Coleridge'ın Mill üzerindeki etkisinin derinliğini neredeyse hiç anlayamaz. "Romantizm" sözcüğü Packe'in lügatinde görünmez ve Humboldt'tan da yalnızca bir kez söz edilir. Genel olarak Packe çok değerli ayrıntılar sağlar, fakat onda da işe yarar, nispeten önemli gerçek bir ilke bulunmaz. Felsefe ve entelektüel tarih bilgisi, özellikle de 19. yüzyıla ilişkin bilgisi, en hafif deyişle yarım yamalaktır. Bütün bunlar biyografisinin Mill'in entelektüel boyutunu ve gelişimini aydınlatma gücünü sınırlamaktadır. Romantik etkiyi anlayan ciddi araştırmacılara tek tük rastlanabilmekte fakat onlar da bunu özel olarak Mill'in entelektüel gelişimine uygulamamaktadır.

Mill ile Harriet arasındaki ilişkiyi yeni ve pozitif bir perspektiften görme dışında, bu entelektüel biyografide öteki önemli vurgu, romantizmin Mill'in düşüncesine etkisini anlamak üzerinedir. Çok az farkına varılan bu husus üzerinde uzun uzadıya düşünülmemiştir. Ben bunun hayati önemde olduğunu iddia ediyorum. Bazı yorumcular Mill'in birbirine rahatça uyar görünmeyen fikir veya düşünce sistemlerini birleştirmeye çalıştığını söylemiştir. Ben bunu, Mill'in düşünce bulanıklığının değil, babasının pratik liberal reform programına sadık kalma ve aynı zamanda bu programı babasının gerçekten anlamadığı (ve anlasaydı belki de reddedeceği) 19. yüzyıl romantik felsefi fikirlerine başvurarak savunup anlatma çabasının bir sonucu olarak açıklıyorum. Bu sistemler uyumlu bir şekilde birleştirilebilir mi? Birleştirilebileceklerini düşünüyorum. Fakat bu, okuyucuların, metinleri bu tarzda okuyabilmeleri için olağanüstü bir çaba harcamalarını gerektirmektedir en başta. Mill'in kişisel mücadelelerinden ve alternatif romantik sistem ve bunun Mill üzerindeki etkilerinden habersiz oldukları takdirde muhtemelen göstermeyecekleri bir çabadır bu. Mill böyle bir uzlaştırmaya kalkışmasa ve babasından devraldığı felsefi çerçeveden uzaklaşsaydı okuyucular için daha mı iyi olacaktı? Şüphesiz bu, yayınlanmış çalışmaların okunmasını kolaylaştıracak ve bunların bütünlüğünü daha görünür kılacaktı. Fakat bu Mill'in iç psikolojik mücadelesini açıklamayacaktı. İşte bu da entelektüel bir biyografinin neden faydalı olabileceğinin altını çizmektedir.

Benim amacım büyük resmi –Mill'e ilişkin tutarlı bir bakış açısını– ve düşüncesinin nasıl bir evrim geçirdiğini ortaya koymaya çalışmaktır. Getirdiğimi düşündüğüm yeni bakış açısı, Mill'in aslında bir romantik olduğuna ve 1830'dan 1840'a kadarki dönemde babasından devraldığı

radikal programı –ama romantik ve muhafazakâr bir çerçeve içinde– korumaya çalıştığına dair derinlemesine bir tartışma yaratma noktasındadı. "Muhafazakâr"derken bir Tory'yi veya statüko yanlısını değil, kurumların tarihsel yapılarını, evrimlerini takdir eden ve bunların bizi nasıl şekillendirdiğini anlayanları (örneğin Coleridge ve aynı zamanda Macaulay) kastediyorum. Bunu anlamadan *Logic*'i okumak kesinlikle mümkün olmazdı. FelsefecilerinVI. Kitap'taki bilim-sanat ilişkisine dair tartışmayı görmezden gelmesi belki de bu yüzdendir.

Mill'i anlamanın önündeki diğer bir engel, tarzının berraklığıdır. Mill'in yazıları o kadar saydam görünür ki güçlü noktaları ve zaafları açıkça yüzeyde duruyor gibidir. Daha ileriye bakamayacak kadar uyuşuruz. Fakat ifadelerin bu rahatlığı hem –çok basitmiş gibi gösterdiği– korkunç entelektüel sentez kapasitesini hem de arkaplanda süregiden sancılı ruhsal dramı maskeler. Son olarak, düşüncesinin evriminin izini sürmek ondaki büyük sürekliliği ve bütünlüğü ortaya serer. Bu bakımdan, entelektüel bir biyografi, bir yazarın çalışmasındaki mimariyi ve bütünselliği görmemize her şeyden çok yardımcı olur.

Belki de en büyük zorluk, yazar ve entelektüel ikon Mill'e odaklanmanın tersine, birey Mill'i görmeye çalışmaktır. Mill o kadar baskın bir kişiliktir ki onun özel bir hayatının da var olabileceğini keşfetmek, bir okul çocuğunun, öğretmeninin süpermarkette alışveriş yaptığını keşfetmesine benzer. Bizzat Mill bu konularda ketumdu. Nedir ki bizzat bu ketumluk, onun önemli bir özelliğidir ve düşüncesine ışık tutar. En önemlisi de, Mill'in özel yaşamı, yayımlanmış çalışmalarında görünen fikir ve değerlerin büyük ölçüde bir yansıması ve örneğiydi. Hayatla düşüncenin bu bütünleşmesi, onun sadece benimsediği bir şey değil, aynı zamanda kendini içinde bulduğu dünyanın kendi anladığı şekliyle bir yansımasıydı. Özetle Mill, romantik bir sanat eseri olmaya çabalayan bir yaşam inşa etti.

Teşekkür

Bu kitabı Jack Robson'a ithaf ederken, kişisel bir borcu teslim etmekle kalmayıp bütün Mill araştırmacılarının da, mükemmel *Collected Works of John Stuart Mill* (John Stuart Mill'in Toplu Eserleri) düzenlemesi için ona sonsuza kadar ne kadar borçlu olduğuna dikkat çekiyorum. Eşi Ann Robson yayımlanmamış çalışmaları kullanımıma sunma nezaketini gösterdi.

Beni Mill'in yazılarıyla ilk tanıştıran öğretmenim Ernest Nagel'a teşekkür ederek başlamalıyım. Mill çalışmasıyla dikkatimi ilk çeken ve bana esin kaynağı olmaya devam eden araştırmacı Alan Ryan'dır. Mill yorumumu önemli ölçüde etkileyen diğer üç araştırmacı C. L. Ten, Bernard Semmel ve John Gray oldu. Beni Mill üzerine toplantılara ve bazılarını da yönetmeye davet ettiği için Liberty Fund'a özel bir teşekkür borçluyum. Emilio Pacheco ile Douglas Den Uyl'a özellikle teşekkür ederim. Bu toplantılara katılanlar arasında Stuart Warner, Timothy Fuller, Ray Frey, David Levy, Aurelian Craiutu, Nicholas Rescher, Geoff Smith, Janice Carlisle, Geoffrey Brennan, Chandran Kukathas, Gordon Lloyd, Dwight Lee, Stephen Davies, Norman Barry, Joseph Hamburger, Shirley Letwin, Maurice Cowling, Michael Laine ve John Lachs'a özel olarak teşekkürlerimi sunarım. Mill'in "sosyalizm"ini tartıştığımız üç isim, eski öğrencim Eric McDaniel, Dale E. Miller ve Jonathan Riley oldu. Mill'in özel kütüphanesindeki kitap koleksiyonları üzerinde çalışmama izin verme nezaketini gösteren Oxford Üniversitesi Somerville College kütüphane görevlilerine de teşekkür etmek isterim. Earhart Vakfı bu proje için cömertçe destek sağladı.

Üç isim özel teşekkürü hak ediyor. Eski meslektaşım ve başlı başına önemli bir Mill araştırmacısı olan Eldon Eisenach kitabın ilk taslağının tümünü okudu ve eleştirilerini aktardı. Dostum ve 19. yüzyıl hakkındaki

bilgisi beni sürekli hayrete düşüren entelektüel tarihçi Alan Kahan ikinci taslağı okudu ve görüşlerini aktardı. Russell Hahn'a editör olarak gösterdiği olağanüstü çalışma için teşekkür ederim.

Son olarak, bu kitabın yazılması boyunca özellikle yardımcı olan ve bana sabır gösteren iki insan, Cambridge University Press'ten Terence Moore ve eşim Nadia Nedzel oldu.

1. Bölüm

Çocukluk ve İlk Eğitim: Büyük Deney (1806-1820)

John Stuart Mill'in hayatındaki en önemli iki gerçek, James Mill'in oğlu olması ve Harriet Hardy Taylor'a âşık olmasıydı. Öykümüze John Stuart Mill'in (bundan sonra "Mill" olarak anılacak) babasıyla (bundan sonra "James Mill" olarak anılacak) olan ilişkisiyle başlayacağız.

James Mill, Felsefi Radikaller[1] olarak bilinen ve büyük bir toplumsal reform amaçlayan bir grup düşünürün lideriydi. Öteki önemli isimler arasında Jeremy Bentham ile David Ricardo vardı. Toplumsal reforma ilgi duymalarına ne yol açmıştı? 18. yüzyılın ikinci yarısında Britanya, Sanayi Devrimi nedeniyle olağanüstü bir ekonomik dönüşüm yaşamıştı. Devrim ekonomik gelişimi kamçılamakla kalmamış, aynı zamanda benzersiz sayıda siyasi, ekonomik, toplumsal, ahlaki ve dini soruna yol açmış ya da ortaya çıkarmıştı. İnsani ve ahlaki ağırlık merkezi değişmişti. Her temel inancın yeniden ele alınması ve çoğu kurumun reforme edilmesi gerekiyordu.[2] Mill'in yaşamöyküsü bu reformla ve liberal kültürün yeniden ele alınışıyla yakından ilintilidir.

James Mill 6 Nisan 1773'te İskoçya'da doğdu.[3] Babası ayakkabıcıydı. Annesi orijinal soyadları olan Milne'i değiştirmişti. Annesinin onun için büyük hedefleri vardı. O yüzden de daha en baştan itibaren kendisine başkalarından üstün ve ilgi merkezi olduğu hissettirildi. Entelektüel becerisi daha ilk yaşlarda görüldü ve sonuçta Sir John ile Leydi Jane Stuart'ın hamiliğini kazandı. Onlar da James Mill'i Edinburg Üniversitesi'ne sokarak İskoç Presbiteryen papazlığına hazırlanmasına zemin hazırladılar. Ayrıca kızlarına ondan ders aldırdılar.

James Mill, Wilhelmina Stuart'a ders vermeye başladığında on yedi yaşındaydı. Hamisi Sir John Stuart'ın kızıyla aralarında özel bir arkadaşlık başlamıştı. Zamanın toplumsal yapısından dolayı sonu olmayan bir iliş-

kiydi bu. James Mill o andan itibaren Britanya'daki sınıf sisteminin amansız bir düşmanı olmuştu. James Mill onun için "güzel olmasının yanında, zekâ ve karakter olarak tanıdığım en mükemmel insanlardan biri idi" diye yazmıştı. Hatta Sir Walter Scott bile ona âşık olmuştu. James daha sonraları kızlarından birine Wilhelmina adını verecekti. Bu, Mill'in Harriet'le ilişkisinin üzerinde niçin bu kadar titrediğine ve ondan, babası gibi aşırı övgüyle söz etmesine ışık tutacaktır. Bu durum bize James Mill'le ilgili daha başka şeyler de anlatmaktadır.[4]

James Mill'in üniversite arkadaşları arasında, daha sonra Whig* *Edinburg Review*'un editörü olan Jeffrey Thomson ile 1832'deki Büyük Reform Tasarısı'nda James Mill'in yanında yer alacak olan parlak siyasi lider Henry Brougham da vardı. James Mill, İskoç Sağduyu Okulu'nun en başta gelen felsefecisi Dugald Stewart'ın derslerinden etkilendi. Ama teolojiye ek olarak ayrıca Platon, Rousseau, David Hume, Voltaire ve Condillac ile Hartley'nin zihnin işleyişi üstüne çalışmalarını da okudu. James Mill'in zihnini şekillendirenler arasında yer alan bu isimler Mill'in düşüncelerini de şekillendirecekti.

James Mill, Presbiteryenlerden vaaz verme yetkisi aldı. Cemaat onun vaazlarını biraz fazla bilgiççe buluyordu. Maalesef, sonunda bu vaaz metinleri Mill ailesinin Kensington'a taşınması sırasında yok oldu. Ancak Mill hiçbir kilisenin öğretisini kabul edemezdi; o yüzden buradaki görevini bıraktı. Evliliğinin ilk yıllarında kiliseye gitmeyi sürdürdü ve çocuklarının yarısını da vaftiz ettirdi. 1810'a gelindiğinde, Bentham ve öteki dostu, İspanyol general Miranda'nın etkisiyle dinle bütün bağlarını kopardı. Oğlu John'un da aralarında bulunduğu öteki aile üyeleri kiliseye gitmeyi sürdürdü. Hatta genç oğulun halasına "dünyadaki en önemli iki kitabın Homeros ve İncil olduğunu" söylediği bile duyuldu.

James Mill, kısa bir süre hukuk alanında kariyer yapma olanaklarını düşündükten sonra, kariyerini gazeteci olarak sürdürmek üzere Londra'ya taşındı. Londra'dayken (5 Haziran 1805'te) Harriet Burrow ile tanıştı ve evlendi. Harriet yirmi üç yaşında iken o neredeyse otuz iki idi. Harriet'in annesi ölen kocasından bir "tımarhanenin" yönetim ve mülkiyetini devralmıştı. Çekici bir kadındı. Kızı da onun güzelliğini almıştı.

---

* Whig: İngiltere'de 1679-1832 arasında faaliyet gösteren ve şimdi liberal parti olan siyasi parti üyesi-ç.n.

400 poundluk bir drahoması vardı ve çifte Harriet'in annesi tarafından 12 Rodney Terrace, Pentonville'de bir de ev verildi. 1810'da aile kısa bir süre şair John Milton'ın eski evinde kaldı. James Mill, India House'a* girene kadar sürekli geçim sıkıntısı çekmişti. Bunun en azından bir kısmı babasının borçlarını ödeme sıkıntısından kaynaklanmıştı. Bu borçlar James Mill'in annesiyle erkek kardeşini veremden kaybetmesi, sonra da babasının felç geçirmesinin ardından ayakkabı tamir işinin iflas etmesi üzerine ortaya çıkmıştı.

James Mill, karısından yirmi yıllık bir dönemde ikişer yıl arayla –dördü erkek, beşi kız– dokuz çocuk sahibi olmasına rağmen[5], onu zekâ yoksunu ve zayıf karakterli olarak niteleyip küçümsemeye başladı.

> [James] Mill'in hiç de hoş olmayan ve geride çok kötü anılar bırakan yanı, başkalarının önünde eşiyle çocuklarına karşı takındığı [küçümseyici] tavır ve konuşmalarıydı. Dostlarına yazdığı mektuplarını okurken onu, eşi ve çocuklarını hak ettikleri yere koyup çok görgülü bir aile babası gibi davranırken görüyoruz; ama günlük ilişkilerde bunu unutuyor gibiydi.[6]

Bain, James Mill'in *The Analysis of the Human Mind* adlı kitabını eleştirirken, "Aile bağlarına ilişkin bölüm, mükemmel aile mutluluğu ideali ile dolu: Ama eğer yazar, kamusal erdem idealinde de olduğu gibi, buna uygun davranmadıysa, bunun cevabı insanın zayıflığında ve tutarsızlığında aranmalı," demişti.[7]

Mill, 20 Mayıs 1806'da Rodney Terrace'ta dünyaya geldi ve James Mill'in eski hamisinin anısına John Stuart ismiyle vaftiz edildi. James Mill, Wilhelmina ile flört etmesini engelleyen sınıf engeline canı sıkılsa da, toplumsal faaliyet açısından hamiliğin öneminin her zaman farkındaydı. Genişleyen bir aile (sonunda dokuz çocukları olmuştu) ve geçim sıkıntısı Mill'leri bezdirmişti. Bu James Mill'in 1818'de yayımladığı *History of British India* adlı kitabının başarısına kadar sürdü. Daha zayıf bir insanı ezebilecek sıkıntılara ve aykırı siyasi görüşlere sahip olmak gibi engellere rağmen, James Mill 1819'da India House'da işe girerek hem maddi açıdan

---

* India House: İngiltere'nin Hindistan ticareti üzerinde imtiyaz sahibi olan ve Hindistan'da yönetsel görevler de üstlenen East India Company (Doğu Hindistan Kumpanyası) adlı şirketin Londra'daki merkezi ve merkezin bulunduğu binanın adı. 1600 yılında kurulan şirket, 1873 yılında kapandı. Merkez binası ise 1858'de devlete devredildi-e.n

rahata kavuştu hem de önemli bir mevki edinmiş oldu. James Mill, Edward Strachey[8] ve Thomas Love Peacock'la beraber, merkez bürodaki müdürlerle Hintli memurlar arasındaki artan yazışma talepleriyle ilgilenmek üzere işe alınan üç aykırı isimden biri idi.

James Mill, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın [East India Company] kötü yönetildiğini ve dış ticareti tekel altına aldığını kanıtlamak amacıyla 1806'da Hindistan üzerine bir makale yazmaya başladı. Bu makalenin tamamlamasının on iki yıl alacağını ve on ciltlik bir tarih çalışmasına varacağını o zamanlar bilmiyordu.[9] Doğu Hindistan Kumpanyası (yaygın deyişle "John"Kumpanyası), 1857'ye kadar Hindistan'ı kraliyetle birlikte yöneten yarı özerk bir ticari kuruluştu. 1818'de James Mill'in Glasgow Üniversitesi'nde Yunanca kürsüsünün başına geçme olanağı çıkmıştı. Ancak inanç ikrarını imzalamaya yanaşmayan James Mill akademik kariyerden vazgeçti. James Mill iş bulma umuduyla aynı sıralarda India House'un bazı yönetim kurulu üyeleriyle ilişki kurmuştu. O zamanlar India Yönetim Kurulu'nun başkanı olan George Canning'in dikkatini kurum tarihin yayımlanmasına çekenler, dostları Joseph Hume ile David Ricardo olmuştu. Yönetim kurulundaki Tory üyelerin muhalefetini dengelemek için bu yeterliydi. James Mill'in Hindistan konusundaki uzmanlığı, organizasyon konusundaki yetenekleri ve çalışkanlığı nihayet 1830'da başmüfettişlik mevkisine yükselmesini sağlayacaktı.

James Mill, India House'daki kariyerine ek olarak, Felsefi Radikalizm olarak bilinen reform akımının liderlerinden biri oldu. Siyaset arkadaşları arasında Bentham, Ricardo, Grote ve Francis Place de vardı. Grote ilk tanıştıklarında James Mill'i şöyle tarif etmişti:

> Çok engin düşünceli biri; tavırlarında açık ve net olduğu gibi iletişime de çok arzulu. Doğrusu, zihni Benthamcı okulun bütün o sinizmini ve sertliğini taşıyor. Onda en hoşlanmadığım şey, başkalarının –hatta en büyük şahsiyetlerin– hata ve eksiklerine vurgu yapmaya hazır oluşu ve tercihini bu yönde yapıyor gibi görünmesi! Fakat karşıma derinliği olan o kadar az insan çıkıyor ki, tanışıklığımızı mutlaka ilerletmeliyim.[10]

Mill'in otobiyografisinin yayımlanan son baskısının en dikkat çeken yanlarından biri, annesinden sadece dolaylı olarak söz etmesidir. Otobiyografinin esas olarak Mill'in entelektüel ve manevi gelişimiyle ilgili olmasından hareketle bunun şaşırtıcı olmadığı söylenebilir. Böyle bile olsa

bu, annesinin onun entelektüel ve manevi gelişiminde önemli bir rol oynamadığı gerçeğine işaret eder. Elimizdeki az sayıda kanıta göre kadını, zarif ve işe yaramaz gösteren 19. yüzyıl kadın anlayışına uyuyor gibidir. Mill, babasının erken evlenmesinin ve bakımlarını üstlenecek hale gelmeden geniş bir aile sahibi olmasının ne kadar yanlış olduğunu söyleyerek annesi hakkında dolaylı bir yorum yapar. Mill, babasının bu davranışının, daha sonra bizzat James Mill tarafından da eleştirildiğine ve sadece düşüncesizce olmadığı, aynı zamanda Felsefi Radikallerin işçi sınıfı mensuplarına vereceği öğütlerle de ters düştüğüne dikkat çekerek, bundan ahlaki bir ders çıkarmaya çalışmıştır.

Mill yayımlanan otobiyografisinde annesinden hiçbir zaman doğrudan söz etmemesine rağmen, yayımlanmamış bir taslakta bize onu tarif etmektedir. Harriet Taylor Mill'in yayımlanan versiyonda kaldırttığı, pek de övücü olmayan bir göndermedir bu.

> İngiltere'de nadir bulunan şey, yani gerçekten sıcak kalpli bir anne, ilk olarak babamı tamamen farklı bir insan yapardı; ikinci olarak da çocukların severek ve sevilerek büyümesini sağlardı. Fakat annem bütün iyi niyetiyle sadece hayatını onlar için köle gibi çalışmakla geçirmesini biliyordu. Onlar için elinden ne geliyorsa yaptı. Çocuklar da onu sevdi, çünkü onlara karşı nazikti. Fakat kendini çok sevdirmek, beğendirmek veya hatta itaat ettirmek ne yazık ki onun sahip olmadığı niteliklerdi... Böylece sevgi yoksunluğunda, korku içinde büyüdüm. Manevi gelişimimin kısır kalmasında bu yetişme biçimimin silinemez pek çok etkisi vardır.[11]

Bu, babasının haşinliklerine karşı onu koruyacak ve aynı zamanda güce dayalı bir sevecenlik unsuru olacak bir anne karakteri için yakarış gibi görünüyor. Yaşamının geri kalanı boyunca annesi onun üzerine fazlaca düşmesine rağmen Mill, tıpkı babası gibi annesini küçümsemeye devam edecektir.[12]

Annesi Harriet Burrow Mill hakkında bildiklerimiz, James Mill'le yirmi üç yaşında evlendiğinde çok güzel olduğu ve Mill'in onun kartal burnunu aldığıdır. Kocasının bir meslektaşı tarafından "iyi karakterli ve iyi huylu ki bunlar bir kadında bulunabilecek iki büyük nitelik" şeklinde tarif edilmiş ama şöyle de eklenmişti: "Kendisiyle biraz fazla böbürleniyor ve sanki hâlâ genç kızmış gibi davranıyor."[13] Kendisinin adı da Harriet olan, Mill'in bir kızkardeşi annesini şöyle tarif etmektedir:

> İşte, karı-koca olarak, aynı çatı altında, kuzey kutbunun güneyden uzak olması gibi birbirinden uzak yaşayan iki kişilik örneği; bu kesinlikle zavallı annemin "kabahati" değil; bir kadın büyüyen bir aileyle ve (evliliğin ilk yıllarında olduğu üzere) çok kıt olanaklarla Alman bir hausfrau'dan [ev kadını] başka ne olabilirdi ki? Babam gibi bir akla "entelektüel" açıdan nasıl eşlik edebilirdi ki?[14]

Sonraki bir tanıdık, Bayan Grote, bu ilişkiyi şöyle tarif etmişti: "O (James Mill) aptal, 'hizmetçi kılıklı bir kadın'la evlendi, sonra ondan sıkıldı ve ona kum torbası gibi davrandı ama hep sadık kaldı."[15] Bir başka konuk onu "uzun boylu, tatlı huylu, cana yakın, çocuklarını seven, güzel bir hanımefendi: Fakat büyük çocukların ve babalarının konuştuklarıyla fazla ilgili değil sanırım" sözleriyle tarif etmişti.[16]

Mill babasının annesiyle ilişkilerine dair düşüncelerini şöyle aktarmıştı:

> Şahsen ben babamın duygusal kapasitesinin, içinde gelişenden çok daha büyük olduğuna inanıyorum. O da tüm İngiliz erkekleri gibi duygularını açığa vurmuyor ve ifade etmediği için de duygulardan yoksun kalıyordu. Duyarlı ve sevecen bir ortamda o da duyarlı ve sevecen olurdu; fakat uyumsuz evliliği ve öfkeli çıkışları onun böyle bir ortam oluşturmasını engelledi. Bu, çocukluğumda beni etkileyen en olumsuz manevi unsurlardan biriydi. Yani benimki sevgiyle değil korkuyla eğitimdi.[17]

Sevecenliğin önemi ve James Mill'in sevecenlik göstermedeki beceriksizliği Mill'in otobiyografisinde tekrarlanan bir temadır:

> Çocuklarıyla manevi ilişkisindeki başlıca eksik unsur duyarlılıktı... Onun sadece öğretmenlik gibi sıkıntı verici bir konumda olduğunu düşünürsek ve buna sürekli gergin oluşunu eklersek, çocukları için çok şey yapan ve yapmak için çırpınan, onların sevgisine önem veren ama buna rağmen kendisine karşı duyulan sürekli korkunun o sevginin kaynağını kuruttuğunu sürekli hisseden bir babaya acımamak imkânsızdır. Hayatının ileriki dönemlerinde küçük çocuklarına karşı durum değişti. Onlar şefkatle sevdiler onu. Bana gelince, kendim için aynısını söyleyemesem de ona daima sadakatle bağlı kaldım.[18]

İlk Eğitim

James Mill kendi çocuklarının eğitimine hemen her gün hatırı sayılır bir zaman harcadı. Babasının eğitime adanmışlığının bir örneği olarak,

Mill'in otobiyografisinin birinci bölümünün en büyük kısmı, erken çocukluk döneminde okunanlar bakımından tüm zamanların en ünlü okuma listesi üzerinde yoğunlaşmıştı. Mill üç yaşında Yunanca öğrendi. Beş yaşında iken, George Bentham'la birlikte Denizcilik Bakanı'nın eşi Leydi Spencer'ı ziyarete gitti. Burada "Marlborough ve Wellington'ın karşılaştırmalı erdemleri" üzerine bir konuşma yaptı.[19] Mill yedi yaşında iken Platon'u Yunancadan okudu; Robertson, Hume ve Gibbon tarihlerini aynı anda okudu. Sekizinde Latince öğrendi. On birine geldiğinde Newton'ın *Principia Mathematica*'sını, on ikisinde mantık klasiklerini, on dördünde de yüksek matematik denklemlerini öğrenmiş, Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* ile David Ricardo'nun *Siyasi İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*'ni bitirmişti. Mill on beş yaşında Jeremy Bentham'ın yazılarıyla tanıştı, kısa bir süre sonra, yani on altısında da bunu Locke, Berkeley, Helvétius ve Condillac'ın felsefi çalışmaları izledi. Mill'in gönderme yaptığı birçok yazar arasında Plutarkhos, Vergilius, Ovidius, Lucretius, Cicero, Homeros, Sofokles, Euripides, Aristofanes, Thukydides, Tacitus, Juvenalis, Polybius, Aristoteles, Shakespeare, Milton, Spencer ve Dryden da vardı.

Bu rejimin büyüklüğünün ve katılığının bazı belirtileri şu özetten de görülebilir. 1814'te sekiz yaşında iken Mill, Thukydides'i, Sofokles'in *Elektra*'sını, Euripides'in *Phoenisae*'sini, Aristofanes'in *Plutus*'u (Zenginlik) ile *Bulutlar*'ını ve Demosthenes'in *Philippics*'ini Yunancadan okuyordu. Cicero'nun *Şair Archias Savunması*'yla *Anti-Verres*'ini de Latinceden okuyordu. Matematikte Öklid ve Euler'in *Algebra*'sıyla Bonnycastle'ın *Algebra*'sını ve West'in *Geometry*'sini çalışıyordu. 1814'te aynı zamanda Ferguson'un Roma Tarihi'ni (*Roman History*), Mitford'un Yunan Tarihi'ni (*Grecian History)* ve Livius'u (İngilizceden) okumaya başladı. Aynı yaşta, yani sekizinde, II. Philip devrinde İspanya ayaklanmasından, *Stadtholder* lakaplı III. William'ın İngiltere tahtına geçişine kadar birleşik eyaletlerin tarihini yazıyordu. Licinius yasaları dönemine kadar Roma devleti tarihini de yazdı. Bu dönem, örneğin en az bir konsülün pleb olması gerektiği şeklinde birtakım demokratik reformların hayata geçirilmesi bakımından, Roma tarihi için önemlidir.

1815 okuma listesinde (Yunanca) *Odisseia*, Theocritis, Aeschines'in iki söylevi ve Demosthenes'in *On the Crown*'ı (Taç Üzerine) vardı. Latince okuma listesinde Ovidius'un *Dönüşümler*'inin ilk altı cildi, Livius'un *Bucolics*'inin ilk altı cildi, *Aeneis*'in ilk altı cildi ve Cicero'nun *Orations*'ı bu-

lunuyordu. Matematik çalışmalarına Simpson'un *Conic Sections*'ı, West'in *Conic Sections*'ı ile *Spherics*'i, Kersey'in *Algebra*'sı ve Newton'un *Universal Arithmetic*'i de eklenmişti. 1816'da (Yunancalarından) Ksenophon'un *Hellenica*'sını, Sofokles'in *Ajax*'ı ile *Philoctetes*'ini, Euripides'in *Medea*'sını ve Aristofanes'in *Kurbağalar*'ını okuyordu. Latinceden Horatius'un *Epodes*'i ile Polibius'u okudu. Matematikte Stewart'ın *Propositions Geometricae*'sini, Playfair'in *Trigonometry*'sini ve Simpson'un *Algebra*'sını çalıştı. Mill 1817'de Demosthenes'in *Orations*'ı ile Aristoteles'in *Retorik*'ini (bunun için sinoptik bir tablo da yapmıştı) okurken, Thukydides'i de Yunancasından ikinci kez okuyordu. Latinceden Lucretius'u, Cicero'nun *Letter to Atticus*'unu, *Topika*'sını ve *De Partitone Oratoria*'sını okudu. Matematikte *Encyclopaedia Britannica*'daki konik kesitler makalesini, Euler'in *Analysis of Infinities*'ini, Simpson'un *Fluxions*'unu, Keill'in *Astronomy*'sini ve Robinson'un *Mechanical Philosophy*'sini çalıştı. Günümüzde çoğu gencin yüksek öğrenim üzerine yeni yeni düşünmeye başladığı bir sırada Mill, bugün en sıkı telakki edilebilecek mezuniyet derslerini tamamlamıştı bile.

Bu uzun okuma listesinin tuhaf yanı atlamalardı. Robertson tarihiyle Smith'in *Milletlerin Zenginliği* (kuşkusuz yanlış anlaşılmıştı) dışında İskoç Aydınlanması'nın büyük bölümü atlanmıştı. David Hume'dan *History of England* dışında tek bir yapıt bulunmuyordu. Ahlak felsefesi hemen hemen hiç yoktu. Hatta Cicero'nun yapıtları bile ahlak üzerine parçalar atlanarak seçilmişti. Teoloji de yer almıyordu.

Mill'in erken dönemdeki eğitimi hakkında söyleyeceği bazı iyi şeyler vardı. Güçlü ve özellikle zayıf yanlarını tespit etmek adına argümanları çözümleme yeteneği, babasından aldığı önemli analitik yeteneklerdendi. Mill ileriki yaşlarda sıkı bir savunmacı ve polemikçi olacaktı. İçselleştirerek yalnızca başkalarının değil kendi üzerinde de uyguladığı Sokratesçi yöntem, başkalarından önce kendisini eleştirmesine olanak vermişti. Bu özeleştiri ve kendini çözümleme yeteneğinin birey üzerinde yıkıcı bir etkisi olabilirdi. Ama aynı şekilde özgürleştirici ve yüceltici bir etkisi de olabilirdi. Mill uzun yıllar sonra *Özgürlük Üstüne*'de, her argümanın her yönünü inceleme arzusunun karakter üzerindeki ahlaki anlamda dönüştürücü etkisi üzerinde duracaktı. Mill'in erken dönemdeki eğitiminden çıkan belki de en olumlu ders, gerçeği, gerçek Sokratesçi tarzda, kendisi için keşfetmenin önemini öğrenmesiydi. Otobiyografide belirttiği üze-

re "kendisinden yapamayacağı bir şey istenmeyen bir öğrenci asla elinden gelenin hepsini yapamaz."

> Bu eğitimde daha önce değindiğim ve hepsinden öte, gerçekleştirdiği her tür faydanın sebebini teşkil eden önemli bir nokta vardı. Beyinleri bilgilerle doldurulan çoğu çocuk ya da genç zihinsel kapasitelerini güçlendirememiş, tersine bilgilerin altında kalmıştır. Ağızlarına kadar katışıksız gerçeklerle ve başkalarının düşünce veya cümleleriyle doldurulmuşlardır. Kendi fikirlerini oluşturabilme gücünün yerini bunların aldığı telakki edilir: Mevki sahibi babaların eğitim sırasında hiçbir acı çekmemiş olan oğulları, işte bu yüzden, çoğunlukla, kendileri için çizilen çizgiler dışında akıllarını kullanamayan ve öğrendiklerini tekrarlayan papağanlara dönüşürler. Ama benimkisi tıka basa doldurulma şeklinde bir eğitim değildi. Babam öğrendiğim herhangi bir şeyin ezbere dönüşmesine asla izin vermedi. Sadece anlama ile öğretimin her adımının birlikte gitmesi için değil, mümkünse anlamanın öğretimden önce gelmesi için çabaladı. Düşünerek bulunabilecek hiçbir şey, kendi başıma bulmaya çalışmaktan yorgun düşünceye dek bana asla söylenmedi.[20]

Okuyucu, Mill'in eğitiminin içeriğine ve katılığına baktığında, bunu, bilgi edinmekle bazı önemli yetenekler geliştirmenin birbirinden ayrılması gerektiğini savunan çağdaş hafıza anlayışlarıyla karıştırmayacaktır muhtemelen. Burada Mill sadece birini veya ötekini değil ikisini birden önerir. Bunun bazı göstergelerine daha sonraki dönemlerde (1835) yazılan "hızlandırılmış eğitim sistemi"nin eleştirisinde rastlanabilir. Mill, "çocuğun hafızasını anlamsız soyut önermelerle dolduran önceki tüm örnekleri geride bırakarak, bu zavallı yaratığa sadece önermeleri değil bunların sebeplerini de ezberletme" yönteminden dolayı özellikle Fransız matematikçi Joseph Jacotot'a saldırır.[21] Mill bunun yerine "zihinsel gücün işlendiği" bir yöntem önerir. Mill hayatı boyunca ve özellikle de *Özgürlük Üstüne*'de, tüm fikirlerin özeleştirel bir şekilde incelenmesine eşlik eden özgürleştirici etkileri ve ahlaki dönüşümü savunmuştur.

Okumalara ek olarak, Mill'den bir *compte rendu,* yani o gün babasıyla tartıştıkları şeylerin günlük yazılı bir özetini çıkarması isteniyordu. Daha sonra babasına *History of British India*'nın taslaklarının düzeltilmesinde yardım ederek değerli ilave editoryal ve yazınsal beceriler elde etti. Mill bu editoryal süreç sırasında babasının kendisine neredeyse eşitiymiş gibi davrandığını gördü. Buna rağmen Mill babasının, şımarmasına asla izin vermediğini vurguluyordu.

Mill bu pedagojik yöntem sırasında, kendi kendine, örneğin tarih gibi başka şeyler de okumaya ilgi duyup zaman ayırmıştı. Buna "özel okuma" diyordu. Bu özel okumalara aynı zamanda "eleştiren bir gözaltında olmanın verdiği o ürpertici duygunun hissedilmediği", "özel" yazı çalışmaları da ekleniyordu.[22] Bu yorumun uğursuz doğası, Mill'in daha sonraları babasının eğitim programıyla ilgili olarak yaptığı eleştirel değerlendirmelerde de kendini gösterdi.

Eğitimi ağırlıkla akademik ve entelektüeldi. Mill babasını fazla kuramsal olmak ve benimsediği ilkelerle ilgili yeterince somut örnekler vermemekle eleştirdi. Mill yaşıtlarıyla oyun oynayamadığı için el becerisi gerektiren işlerde bütün hayatı boyunca sorun yaşadı. Ama bundan da öte, kendisinden çok fazla şey bekleyen bir babanın sert mizacı ve tahammülsüzlüğüyle karşı karşıyaydı. Oğlunun bize aktardığına göre, James Mill "başarının kolayca beklenemeyeceği durumlarda oğlunun yaptığı hatalara çok sebepsiz yere ve çok kolayca öfkeleniyordu." "Günlük işlerde özensizlik, dikkatsizlik ve zihin gevşekliği gösterdiği gerekçesiyle sürekli azarlanıyordu."[23] James Mill'in öğretim yöntemini "Bugüne kadar gördüklerimin en iyisi ve son derece mükemmel, ama aşırı sert. Ne kadar önemsiz olsa da hiçbir hatayı atlamıyor; hiçbir hata bir şekilde azarlanmadan ya da cezalandırılmadan kalmıyor" diyen bir başka tanık da bu izlenimi doğrulamaktadır.[24] Aynı tanık özel bir olayı şöyle anlatır:

> Bu sabah [Mill'in küçük kızkardeşleri] Willie ve Clara derslerini iyi anlatamadılar. İşte şimdi, saat üçte, isteksizce kitaplarına bakıyorlar. Saat birde yukarı getirildiğini bildikleri öğle yemeği tekrar aşağı götürüldü. Onlarla birlikte yiyen John da kitaplarına bakıyor, anlatamadıkları yerleri atlamalarına göz yumduğu için; hiçbirine akşam altıya kadar yemek yok. Bu ben geldikten sonra bir kere daha olmuştu. Bugünkü kusur, tek kelimede yapılan bir hata.[25]

Bain'e göre James Mill bir keresinde oğluna akademik eğitimden fazlasını vermeye çalışmıştı.

> Gençliğinde eğitim almış bir gönüllü asker olarak ordu disiplinine, vücut duruşuna önem verirdi. O yüzden yakındaki kışladan bir çavuş getirtip onlara [erkek çocuklarına] yürüyüş talimi yaptırırdı. John da kılıç dersi alırdı. Ama bu özellikle de John açısından pek işe yaramadı. Çünkü yürüyüş konusundaki istikrarı hariç, vücut becerile-

rinde iflah olmaz derecede beceriksizdi. İşin aslı, zihinsel enerjisi entelektüel işlerle o kadar meşguldü ki kas becerilerini geliştirememişti.[26]

Mill'in, babasının sistemine yaptığı ilginç eleştirilerden biri de, otuzlu yaşlarına kadar kardeşlerinin eğitiminden de sorumlu olmaya zorlanmasıydı. Mill bu yüzden öteki şeylerin yanı sıra davetlere de katılamıyordu. Örneğin Grote'larla ile tatile gidememişti, çünkü babasının da dediği gibi John'un, ailenin küçük çocuklarına ders vermesi gerekiyordu. Mill burada biraz üstü kapalı bir şekilde "öğretenle öğretilen arasındaki ilişkinin her iki taraf için de iyi bir ahlaki disiplin olmadığına" dikkat çekiyor.[27] Bununla neyi kastettiğini hâlâ anlayabilmiş değiliz. Mill "babasıyla ablası arasında genellikle aracı konumunda olurdu."[28] Ev halkı, ebeveynler ve Mill dışında, beş kız kardeş –Wilhelmina Forbes, Clara, Harriet, Jane ve Mary– ile üç erkek kardeşten –Henry, James Bentham Mill ve George– oluşuyordu. Bu zorlu role rağmen Mill büyüklerini taklit ederek her zaman kardeşlerini güldürmeyi başarırdı. "John Mill gurur ve kibirden yana çoğuna göre daha mütevazı idi, buna rağmen erkek ve kız kardeşlerinden büyük saygı görürdü. Herhangi bir konu hakkında kendi başlarına karar veremediklerinde birinden veya ötekinden doğal olarak 'John'a sor, o bilir' önerisi gelirdi."[29]

Mill'in otobiyografisinin taslaklarını 1850'li yıllarda hazırladığını akılda tutarak, mantıken, öğretmenle öğrenci arasındaki ilişkinin, en azından hayatının bu döneminde, efendiyle köle, üst ile ast arasındaki ilişkiye benzediğini iddia edebiliriz. Efendi-köle metaforu Mill'in Victoria dönemi İngiltere'sindeki karı-koca ilişkisini tartıştığı sonraki yazılarında da ortaya çıkacaktır. Böyle bir ilişki açıkça astın aleyhinedir, çünkü saygıyla pekiştirilmiş bir aşağılık duygusunu süreklileştirme eğilimindedir. Bu aynı zamanda, kişiliğini başkalarının tali konumunda bulan üstün de zararınadır. Astın bağımsızlığı süresiz olarak ertelenmekte, üstün bağımsızlığı da sarsılmaktadır. Kasti bir iyilikseverlik bu ilişkinin patolojik açıdan ensestvari niteliğini dengelemeye yetmez. Mill bu iyilikseverliği gördü, ama aynı zamanda sıradışı bir babayla ilişkinin alçaltıcı ve ezici boyutlarını da gördü. Mill ancak babasının ölümünden sonra tam bir bağımsızlığa kavuşacaktı.

Mill sıradışı erken dönem eğitiminden nasıl bir özimge edindi? Herhangi bir becerinin zamanından önce gelişmesinin yaratabileceği kötülüklerden ve beklentileri boşa çı-

> karan şeylerden biri, babamın endişe duyup en fazla tedbir aldığı şeydi. Bu da kendini beğenmişlikti. Hakkımdaki övgüleri duymamı veya kendimi başkalarıyla kıyaslayıp böbürlenmemi engellemek için aşırı bir dikkat harcıyordu. Onunla ilişkimden kendime dair tek çıkarabildiğim fikir sıradanlıktı. Onun benimle ilgili karşılaştırma standardı, başkalarının ne yaptığı değil, bir insanın ne yapabileceği ve ne yapması gerektiğiydi. Nitekim beni dehşete düştüğü etkilerden tamamıyla uzak tutmayı başardı. Geliştirdiğim becerilerin yaşımın gereklerinden bambaşka bir şey olduğunun farkına asla varamadım... Ne alçakgönüllüydüm ne de kibirli... Ne olduğumu bir türlü kestiremiyordum. Kendimle ilgili düşündüğüm tek şey çalışmalarımda geri kaldığımdı, çünkü kendimi sürekli babamın beklentileriyle karşılaştırma halinde buluyordum... Varlığı önünde büsbütün boyun eğip sessiz kalmak dışında bir şey yapamayacak kadar, korkuyla karışık bir saygı da duyuyordum. İşte bütün bunlardan sonra içimde hiçbir üstünlük duygusu gelişmedi; ve iyi de oldu.[30]

System of Logic ve *Principles of Political Economy*'nin yazarı olarak ünlü olduktan sonra dahi, Mill geriye bakıp hayatıyla ilgili olarak inanılmaz görünen şu iddiayı ortaya atabiliyordu:

> ... keşke hızlı bir kavrayış gücüm veya çok sistemli ve kuvvetli bir hafızam veyahut da çok aktif ve enerjik bir karakterim olsaydı ... tüm bu doğal yeteneklerden yana zengin olmak bir yana, oldukça fakirdim. Benim yapabildiklerim, ortalama yetenekte ve ortalama bir vücut yapısında olan erkek veya kız çocuğunun kesinlikle yapabileceği şeylerdi. Eğer bir şey başarabildimse bunu, başka elverişli koşulların yanı sıra ve açıkça söylemek gerekirse, babamın bahşettiği çocukluk eğitimi sayesinde hayata çağdaşlarıma göre çeyrek yüzyıllık bir avantajla başlamış olmama borçluyum.[31]

Bu aldatıcı bir nokta. Mill'in, otobiyografisini yazmadan önce de üstün bir insan olduğundan kuşkusu yoktu. "Özgün bir düşünür olarak, kuramsal bilim (mantık, metafizik ve siyasal iktisat ile siyasetin kuramsal ilkeleri) dışında yeteneklerimi hep sıradan bulurdum. Ama herkesten bir şeyler öğrenme irade ve yeteneği bakımından kendimi çağdaşlarımın çoğundan çok daha üstün görürdüm."[32] Ancak bu üstünlüğün doğuştan değil başka iki kaynaktan geldiğini düşünüyordu: Babasının sert eğitim programı ve özel bir ahlaki erdem yani başkalarından öğrenmeye açıklık. Mill'in, eğitimin zihni etkileme gücü hakkında belki de fazla iyimser olduğu söylenir. Yine de eğitimin hem hayati ve hem de yeterince kullanılmamış bir kaynak olduğuna kuşku yoktur.

Mill'in bilmediği şeylerden biri de, on iki yaşındayken (1818) Oxford ve Cambridge'ten bazı ileri gelenlerin James Mill'e genç Mill'e olan ilgilerini belirtmeleriydi. James Mill'in eski hamisi Sir John Stuart, John'un Cambridge'e girmesi için 500 pound verdi. 1823'te diğer bir Cambridge hocası Profesör Townsend, James Mill'e "soylu akranları" ile daha yakından tanışması için oğlunu Cambridge'e sokmasını tavsiye etti. "Nihai kaderi hakkında sen ne dilersen dile, hayattaki başarısı frenlenemez. Tam tersine, bir İngiliz üniversitesinde soylu akranlarıyla daha yakından tanışması sağlanarak başarı hızlandırılmalıdır."[33]

Göreceğimiz üzere Mill dönemin üniversitelerine gitmedi.[34] Hep evde eğitim gördü ve asla okula gitmedi. Bir bakış açısına göre, bu entelektüel düzeyi ile okula gitmesine zaten gerek yoktu. Başka nedenler de vardı. James Mill'in zamanında büyük üniversiteler hâlâ Anglikan Kilisesi'nin kontrolündeydi ve bunlar ortodoks öğretide direniyor, büyük ölçüde de öğrencileri dinsel kariyere hazırlama üzerinde yoğunlaşıyordu. James Mill'in kendi deneyimi de böyleydi. Üniversiteye gitmiş olan Bentham öğrencilerden istenen dini yemini kabul ederek doğruluktan sapmış olmasına hayıflanırdı. Meslek öncesi birçok eğitim hâlâ çıraklık aracılığıyla yapılıyordu. Yüksek öğretimde bilim hâlâ egemen konuma gelememişti.[35] Bütün bunlar Mill'in hayatının ikinci yarısında değişecek ve üniversite reformu kısmen onun artık olgunlaşmış görüşlerinden etkilenecekti. Mill'in kitaplarından ikisi, *Logic* ve *Principles of Political Economy* o daha hayattayken standart üniversite ders kitabı olacaktı.

Geçmişin Işığında Başlangıç

Mill'in on iki yaşına kadarki çocukluk ve ilk eğitimine yaklaşımı, hayatını biçimlendiren olgulara geriye dönük bir bakış şeklindedir. Bu ilk aşamayla ilgili olarak üzerinde durduğu üç önemli nokta vardır. Birincisinde bize "on iki yaşımdan itibaren eğitimimde başka ve daha ileri bir aşamaya geçtim; burada temel amaç artık düşüncenin araç gereçleri [yani, bilgi ve başkalarının düşünceleri] değil, düşüncelerin kendileriydi" der.[36] Yani Mill on iki yaşında yalnızca fikir edinmeyi değil o fikirleri bilinçli bir şekilde eleştirmeyi de bildiğini düşünüyordu. Bunun üzerine bir de, yine bu yaşta James Mill'in *History of British India*'sının yayına hazırlanmasın-

da babasına yardımcı olması gerçeğini ekliyor. Bu editoryal çalışma aynı zamanda Mill'in Hindistan hakkında bilgi sahibi olarak gelecekte India House'da babasının yerine geçebileceği bir mevki için vasıflarını geliştirmesini de sağladı. Bu anlamda Mill otobiyografisini yazma amaçlarından birine yani kendi entelektüel gelişiminin haritasını çıkarma amacına sadık kalmıştır.

Mill yeni düşünce aşamasını, 1819'da on üç yaşındayken David Ricardo'nun *Siyasi İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri* (1817) üzerine yaptığı çalışmayla pekiştirir. Ebeveynleri Sefarad Yahudisi olan David Ricardo bir Quaker ile evlenmiş ama daha sonra Üniteryen olmuştu. Ricardo, Üniteryenlerle faydacıların etkileşiminden doğan önemli bir toplumsal cemaati temsil eder. Ricardo, James Mill'in "çok sevdiği yakın bir dostu" olmanın yanında borsada hayli başarılı olmuş bir yatırımcıydı. Ricardo'yu siyasal iktisat üstüne kuramsal bir inceleme yazıp yayımlamaya ve ardından da dostunun "siyasal iktisat ve diğer konularda" hem kendi hem de James Mill'in sesi olacağı Parlamento'ya girmeye ikna eden de James Mill'di.[37]

Bu, Mill'in yaşamındaki ikinci önemli unsurla, feodalizmden sanayiciliğe geçen Büyük Britanya'nın ekonomik, siyasi, sosyal ve ahlaki dönüşümüne liderlik etmeye başlamasıyla ilintilidir. Mill, Ricardo'yu okumakla kalmamış, aynı zamanda "Babamın başlıca hedeflerinden biri, Ricardo'nun üstün ışığını (Adam) Smith'in siyasal iktisatla ilgili yüzeysel görüşlerine tutarak Smith'in argümanlarındaki temelsiz noktaları veya vardığı sonuçlardaki yanlışlıkları ortaya çıkarmamı sağlamaktı," demişti.[38]

Smith'in çözümlemeleri hangi bakımdan zayıf bulunuyordu? Smith'e göre zenginliğin üretiminde üç temel faktör vardır: doğal kaynaklar (toprak), sermaye ve emek. Bu üç faktöre denk gelen üç gelir biçimi vardır: rant, kâr ve ücret. Bu üç gelir biçiminin sonucu da üç toplumsal sınıftır: toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler. Zenginlik, süreç içindeki bütün tarafların tatmini ertelendiği ölçüde maksimize olmaktadır: Toprak sahipleri mümkün olan en az rantı talep etmeli, kapitalistler kârlarını yeniden yatırıma dönüştürmeli, işçiler de asgari geçim düzeyinde bir ücreti ve az miktarda bir ücret artışını kabul etmelidir. Ücretin asgari geçim düzeyinin üstüne çıkması, sermayenin ve giderek potansiyel zenginliğin azalmasına yol açar. Sabit bir nüfus ile ücret ve kâr arasında denge ancak böyle sağlanır. Bu denge bir *durağan ekonomik durum* fikridir. Genel olarak Smith uyumlu bir büyüme modeli öne sürmüştü.

Ricardo bu çözümlemeye antagonistik bir dağılım modeli –yani toprak sahiplerinin eleştirilmesini– ekledi. Toprak sahipleri deyince Ricardo'nun aklına daima, ellerindeki toprakları emekle değil fetih ve daha sonra da miras yoluyla elde etmiş aristokrat Tory'ler geliyordu. Toprak sahipleri sanayici gibi değil feodal zihniyetle düşünürdü; ulusal ya da uluslararası zenginliği artırmaktan çok toplumsal olarak ayrıcalıklı konumlarını korumaya ve siyasi kontrolü elden kaçırmamaya bakardı. Toprak sahipleri merkantilist politikaları destekleyerek tekelci ayrıcalıkları ve gümrük vergilerini sürdürmekten yanaydılar. Tahıl (mısır) ithalatına uygulanan gümrük vergileri, ithal edilen malın maliyetini artırıyor, bu da ücretleri yükseltiyordu. Ücretlerdeki yükseliş ise kârları düşürüyordu. Bunu da tasarruf ve sermaye birikimi dürtülerinin azalması izliyor ve büyüme hızla duruyordu. Bu zincirin zayıf halkası, sırf gösteriş için tüketen açgözlü ve savurgan toprak sahipleriydi.

Bu noktada Mill kendini, endüstriyel ve ticari büyümeden yana olanlarla feodal ayrıcalıklarını korumaya bakanlar arasındaki sınıf savaşının bir lideri olarak görüyordu. Bu doğrultuda babası, Ricardo'nun öğrenciler için yazdığı çalışmaya basit bir giriş metni hazırlayıp Mill'e anlattı ve anlatılanlardan notlar aldırıp özetler çıkarttı. Bunlar daha sonra tekrar tekrar elden geçirilip düzeltildi. Sonuçta ortaya James Mill'in *Elements of Political Economy* adlı kitabı çıktı. Her ne kadar söylemese de kitabın yazılmasında Mill'in büyük katkısı oldu. Mill bundan sonra hayatı boyunca rantiye/rantçı Tory'lerin bir düşmanı olarak kalacak, fakat büyüme üstüne görüşleri bazı değişikliklere uğrayacaktı.

Mill'in başlangıç aşamasıyla ilgili üçüncü önemli unsur India House'daki kariyeriydi. Hem James Mill hem de sonradan Mill kendilerini, Britanya'yı feodalizmden çıkarıp modern liberal dünyaya götürecek entelektüel ve ahlaki niteliklere sahip yükselen seçkinlerin liderleri olarak görüyordu. Victoria İngiltere'sinde böyle bir liderliğin yapılabileceği doğal yer Parlamento idi. Parlamento üyeleri maaş almazdı. Diğer nedenlerle birlikte bu da Parlamento'daki bir kariyeri esas olarak aristokrasi mensuplarıyla birkaç zenginin eline bırakıyordu. Sanayi Devrimi çağında zenginliğin (toprağın), siyasi gücün ve Anglikan Kilisesi dahil bir bütün olarak toplumdaki liderlik mevkilerinin büyük bölümü aristokrasinin elindeydi. Ancak ekonomik faktörler bütün gerçeği yansıtmamaktadır. Hamiler sayesinde Parlamento'da James Mill'den daha zengin olmayanlar da vardı. 1832

öncesinde bir hami kendi kontrolündeki koltuğa çoğu defa kendi korumasındaki bir kişiyi atardı. Bentham, istediği takdirde James Mill için bir koltuk satın alabilirdi. 1832'den sonra bile bunu yapmak kolaydı*. Hele hele öncesinde çok daha kolaydı. Reform öncesi Avam Kamarası'nda koltukların çoğunun aristokratlarla zenginlerin kontrolü altında olmasına rağmen, daima erkeklere oy hakkının tanındığı birkaç bölge olurdu. Dolayısıyla 1832'den önce bile Kamara'da daima birkaç radikal bulunurdu. James Mill'in Parlamento'da kariyer yapmasının önüne büyük olasılıkla dini engeller çıkmıştı. İsterse yemin edebilir ya da "gerçek bir Hıristiyan olarak" biat edebilirdi ama James Mill, Parlamento'ya girmemeyi seçti. Liderliğini dolaylı yollardan, yani yazıları, çevresi, India House'da yarı memur olarak sürdürdüğü kariyeri aracılığıyla ve kendi oğlunun kariyerini şekillendirerek gösterecekti.

Mill, India House'daki müstakbel kariyeri üzerine yaptığı isabetli tahminler sırasında babasının kariyeri hakkında şunları söylemişti:

> Yazışmalar Dairesi'ne Müfettiş Yardımcısı olarak atanmıştı. Müfettiş yardımcılarının görevi, Hindistan'a gönderilecek yazışma taslaklarını hazırlayıp başlıca idari dairelerin müdürlerine sunmaktı. Bu dairede ve ardından atandığı müfettişlikte yetenekleri, ünü, kararlı kişiliği ve Hindistan'ın iyi yönetilmesini samimiyetle isteyen üstlerin varlığı ona, yazışma taslaklarına Hindistan'la ilgili konularda gerçek düşüncelerini büyük ölçüde aktarma ve bunların yönetim ve denetleme kurullarından –onların güçlerini fazla zayıflatmadan– geçirme olanağı sağladı. Yazdığı History'de ilk defa Hindistan yönetimiyle ilgili gerçek ilkelerin birçoğunu ortaya koydu. History'den sonraki yazışmaları ise Hindistan'ın gelişimine ve Hint yetkililerin işlerini kavramalarına daha öncekilerden çok daha fazla katkı sağladı. Bunlardan bir seçme yapılıp yayımlanmış olsaydı, eminim, kuramsal yazarlığındaki üstünlüğünün yanı sıra pratik devlet adamlığı yanı da tam olarak ortaya çıkacaktı.[39]

Mill, hayatının geri kalanını, entelektüel rolüyle, keyif aldığı fakat India House'dan emekli oluncaya dek hayata geçiremediği siyasi rolünü uzlaştırmakla geçirecekti. Otobiyografisinde de belirttiği üzere "Parlamento'ya ve kamusal hayata karşı ilgisiz değildi."[40] Daha sonra göreceğimiz gibi bu, yazılarının hem içeriğini hem de tarzını muazzam derecede etkiledi.

---

* 1832 tarihinde yapılan parlamento reformunda seçim sistemi eskisine göre biraz daha düzenli hale geldi-e.n

Mill'in ilk eğitiminde bir eksiklik vardı ve bu onun nihayetinde Felsefi Radikallere katılımını engelleyecek bir eksiklikti. Mill yıllar sonra otobiyografisini yazarken, siyasi öngörüsü ve olayları kavrama yeteneğinin de sağladığı avantajla, babasıyla ilişkisini ve kendini babasının hatalarından uzak tutmanın önemini daha soğukkanlı bir şekilde değerlendirebilmişti. Önemli hususlar arasında James Mill'in şiirin sesini duymaktaki zaafını sayıyordu. Babası onun İngilizce şiir yazmasını istemiş olmakla beraber sayılangerekçeler James Mill'in görüşlerini yansıtmaktaydı: "Bazı şeyler şiirle, düz yazıyla olduğundan daha iyi ve daha güçlü ifade edilebilir: bu, demişti, başlıca avantajdı. Öte yandan, insanlar genellikle şiire hak ettiğinden fazla değer veriyordu... Babam esas olarak tarihsel oyunlar aşkına, elime Shakespeare'i tutuşturmuştu ... O İngilizceye olan tapınma derecesindeki hayranlığını şiddetle eleştirdiği Shakespeare'in asla hayranı olmadı. (büyük bir hayranlık besleyediği) Milton dışında İngiliz şiiri umurunda bile değildi.... Şimdiki (19.) yüzyılın şiirinde hiçbir değer görmüyordu...."[41]

Dahi Çocuğun Doğuşu

Mill'in yaşamını şekillendiren bir başka etken de James Mill'in Jeremy Bentham'la olan dostluğuydu. James Mill, sıradışı ve ünlü bir filozof olmanın yanında önemli bir reformcu olan Bentham'la (1748-1832) 1808'de tanışmış, ikisi ölümlerine kadar süren bir dostluk ve iş ilişkisi kurmuştu. James Mill, David Ricardo ile de 1811'de Bentham'ın evinde tanışıp dostluk kurdu. Mill, Bentham ile üç yaşındayken (1809) tanıştı. 1809'da Bentham, Surrey'deki Barrow Green House'ı kiraladı. Mill ailesi o günden itibaren 1813'e kadar bütün yazlarını burada geçirdi.

James Mill, Bentham ile tanışmadan önce, kendisinden alt düzeydekilerin yüksek mevkilere gelmesine olanak veren aristokratik hamilik sistemine karşı duyduğu öfkeyi özenle bastırmıştı. Oysa kendisi de bu hamilik sisteminden yararlanmaktaydı. Mill 1809'da Bentham'a yazdığı bir mektupta kendisini önce "gayretli öğrencin", sonra da "sevecen öğrencin" diye tanıtıyordu. Bu türden müritlik beyanları daha sonra Mill'in Carlyle ve Comte ile olan ilişkilerinde de tekrarlanacak fakat sonuçları oldukça farklı olacaktı. Bu "müritlik" konusuna özellikle değindim çünkü bazı okurlar Mill'in yazışmalarından, onun her zaman birileri tara-

fından yönlendirilmeye ihtiyaç duyduğu şeklinde bir anlam çıkardılar. James Mill hakkında böyle bir şey düşünülemezdi. Çünkü James Mill birinin müridi olduğunu söylemekten çekinmezdi, zira bu biat değil, bir saygı ve itaat ifadesiydi.

Bentham 1794'te Parlamento'ya bütün mahkûmların aynı anda izlenebilmesine olanak veren mimari yapısından dolayı Panopticon adını alan bir cezaevi modeli planı sunmuştu. Sonunda proje 1811'de reddedilince Bentham siyasi reforma dönmüştü. James Mill'le yeni kurdukları dostluk burada yönlendirici olmuştu. 1814'te İngiliz hükümeti vazgeçilen Panopticon projesi için Bentham'a 23.000 pound ödedi. Bu parayı toplumsal reformcu Robert Owen'ın New Lanark'taki girişiminde başarılı bir yatırıma dönüştüren Bentham ekonomik bağımsızlığını kazandı. O zamanlar parasız olan Mill ailesini Westminster'da Queen's Square'e getirerek komşusu yaptı. Mill ailesi 1830'a kadar Queen's Square'de oturacaktı.

Bentham yeni serveti sayesinde Somerset'te Chard kasabası yakınlarında bulunan Ford Manastırı'nı kiraladı. Manastır Gotik, Tudor ve Inigo Jones mimarilerinin eklektik bir karışımı olan muhteşem bir binaydı. İçi Raphael'in resim taslaklarıyla dokunmuş duvar örtüleriyle süslenmişti. Çevresinde göller ve bir geyik parkı vardı. Mill ailesi 1818'e kadar her yıl altı ay kadar süreyle Bentham'la beraber Ford Manastırı'nda kaldı. Mill orta sınıfın sınırlarını kat kat aşan, aristokratik denebilecek bir hayat tarzıyla burada tanışmış oldu.

> Sanırım bu misafirlikler eğitimimde önemli bir ayrıntı oluşturdu. Başka hiçbir şey insan duygularının beslenmesine, yaşadığı yerin cömert ve özgür karakterinden daha fazla katkıda bulunamaz. İngiliz orta sınıf hayatının vasat ve yüzeyselliğine hiç benzemeyen bu güzel eski yerin ortaçağ mimarisi, gösterişli salonu, geniş ve yüksek tavanlı odaları, geniş ve daha özgür bir varoluş duygusu yaratıyordu ve benim için manastır binasının üzerinde bulunduğu toprağın karakteriyle de desteklenmiş, yani güler yüzlü ve gözlerden uzak, gölgelik ve şelalelerin sesleriyle dolu, şiirsel bir kültürü ifade ediyordu.[42]

Bentham org çalardı ve Mill için de sık sık çalmıştı. Daha sonraları Mill de sadece Harriet'e özel olarak piyano çalacaktı. Bentham yine Ford Manastırı'nda Mill'e Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe*'sunu vermişti. Sonraları Mill, Bentham'ın kütüphanesinden istediği kadar yararlanacaktı. Mill

o küçük yaşlarda pek kavramamış olsa da, Defoe'nun yapıtı hepimizin bildiği sadece muhteşem bir Protestan bireyciliği destanı değil, aynı zamanda Hıristiyan birliğinin yitirilişine nostaljik bir bakıştı ve Batı kültürü adına yeni bir felsefi birlik tarzını tasavvur etmenin yolunu açmıştı. Bu Mill'in ileriki yaşamının da habercisi olacaktı.

Ford Manastırı'ndaki günlük yaşam bize aynı zamanda Mill'in içinde büyüdüğü ortamın da ipuçlarını vermektedir.

> [James] Mill beş ile altı arasında kalkar. John ile birlikte taslakları karşılaştırırlar. [Mill'in küçük kız kardeşleri] Willie ile Clara yediden önce salonda olurlar ve taslaklar biter bitmez John kız kardeşlerine ders vermek için odanın öteki ucuna gider. Ardından, dokuzdaki kahvaltıya kadar geometriye geçer. Bay Bentham yediyi biraz geçe kalkar ve yaklaşık sekize kadar çalışır. Kahvaltıdan sonra [James] Mill geniş bir balkonun altında Willie, Clara ve John'a ders anlattırır. Bütün dersler ve okumalar yüksek sesle yapılır ve tam üç saat, yani örneğin bire kadar sürer. Bay Bentham dokuzdan on ikiye kadar çalışmaya devam eder. On ikiden bire kadar salonda org çalar. Saat birde üçümüz [Francis Place, Bentham ve James Mill] patika ve kırlarda bir saatlik bir yürüyüş yaparız. İkide herkes işine döner ve bu, saat altıda Bayan Mill, [James] Mill, Bentham, ben [Francis Place] ve Colls [Bentham'ın yardımcısı] ile hep birlikte yediğimiz akşam yemeğine kadar sürer. Yemeklerde çorba veya balık yahut da her ikisini birlikte, et, muhallebi, genellikle meyve yani kavun karpuz, çilek, kuşüzümü, üzüm yeriz. Şarap içmeyiz. İlk geldiğim gün masaya şarap konmuştu. Fakat ben içmeyince bir daha da konmadı. Akşam yemeğinden sonra ... Bayan Mill evin önündeki çimenliğin etrafında ... çocuklarla birlikte uyku vaktine kadar zarif bir şekilde yürür.... [James] Mill ve ben iki saat, örneğin sekizi çeyrek geçeye kadar tempolu olarak yürüdükten sonra ikimizden biri dönüşümlü olarak bir saatliğine Bay Bentham'la yürüyüş yapar. Sonra çay gelir ve bu sırada günlük gazeteleri okuruz. Zaman hızla geçip saat on bir olunca hepimiz yatarız.[43]

Bentham da küçüklüğünde dahi bir çocuktu. Daha altı yaşında Latince ve Yunancayı yutmuştu. Babası Fransız kültürüne hayrandı, o yüzden Bentham ailesi uzun süre Fransa'da yaşamıştı. Bu bilgiler belli belirsiz tanıdık geliyorsa nedeni, Mill'in hayatında da benzerlerinin tekrarlanmasındandır. Bentham öğrencinin eğitiminde psikolojik ortamın kontrol altında tutulmasının (buna çağrışımcılık deniyordu) önemini ilk savunanlardan biriydi. Daha sonra da James Mill'i genç Mill'in sert eğitim programını bu doğrultuda şekillendirmeye teşvik etti.

James Mill 1811'de ağır bir gut hastalığına yakalandı ve ölüme yaklaştıkça oğlunun eğitimi hakkında kaygılanmaya başladı. James Mill işte o zaman Bentham'dan bir aksilik durumunda oğlunun koruyucusu olmasını istedi. Bentham da memnuniyetle kabul etti.

> Eğer beni Bay Mill'e koruyucu tayin edersen, babasının aramızdan ayrılması durumunda, ona Şeytan ile Kutsal Ruh'u birbirinden ayırt etmek gibi doğru ayrımlar yapmayı, Yasa Kitapları ve Ansiklopedi yazmayı ve uygun her ne varsa yapmayı öğretmek için onu Q.S.P.'ye [Queens Square Place] götüreceğim ve orada veya başka bir yerde, kamçılayarak veya hangi şekilde gerekliyse ve uygun olan her ne ise, bu mihnet diyarının sakini olduğum sürece, onu yapacağım.[44]

James Mill'in yanıtı hem mizahi bir boyut taşır hem de Mill'i toplumsal ve siyasi reform alanındaki ortak çabalarının sözcüsü yapma doğrultusundaki derin kararlılığını yansıtır:

> Mirasıma konmak için can atmana rağmen ölmeyeceğim. Bununla birlikte bu zavallı çocuk adam olmadan önce ölecek olursam, bana en fazla acı verecek şeylerden biri, onun zihnini mükemmeliyet noktasına getiremeden –ki bunu yapmayı umuyorum– ayrılmak zorunda kalmak olacaktır. Ama öte yandan o acıyı azaltacak tek umut onu senin ellerine bırakmak olacaktır. O yüzden teklifini çok ciddiye alıyor ve sadece bunun en iyi şekilde yerine getirilmesini şart koşuyorum. Belki ancak o zaman her ikimizin de takipçisi olmaya layık olur.[45]

Bentham, Mill'in koruyucusu oldu ve delikanlının eğitimine büyük ilgi gösterdi. Mill 1813 yazında babası ve Bentham'la birlikte Oxford, Bath, Bristol ve Portsmouth'u gezdi, o günden sonra içinde doğa sevgisi gelişti. Böylelikle Mill küçük yaşta Britanya'nın 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başının en ünlü filozofuna bağlanmış oldu. Mill de kendi hayatının sonlarına doğru Britanya'nın en ünlü 20. yüzyıl filozoflarından biri olan Bertrand Russell'ın manevi babası olacaktı. Mill aynı zamanda Jeremy'nin kardeşi Samuel ile Fransa'da bir yıl geçirecekti ve Mill'in Fransız yaşamına ve siyasetine olan ilgisi burada gelişecekti.

Daha önce belirtildiği gibi James Mill ailesinin geçimini sağlamakta zorlanıyordu. James Mill 1814'te yılda 150 pound kazanıyor ama borçtan kurtulamıyordu. Bir mektubunda can sıkıntısıyla "borçlarından, bir eş, beş

velet ve bir hizmetçinin idaresinden" söz ediyordu. Borçların bir kısmını radikal bir terzi ve bazen de işçi lideri olan Francis Place ödemişti. James Mill bu borcu daha sonra geri ödedi. 1814'te Mill ailesi Bentham'a daha yakın olmak için Queen's Square'e taşındığında yaklaşık 50 poundluk kiranın yarısını Jeremy Bentham karşıladı. Bentham ve James Mill gibi iki bağımsız aklın yakın birlikteliğine ek olarak, James Mill'in Betham'ın cömertliğine olan bağımlılığı zaman zaman ikili arasında anlaşmazlıklara yol açıyordu. Bununla birlikte, 12 Mayıs 1819'da James Mill, India House'dan ikinci müfettiş yardımcılığına atanıp yıllık 800 poundluk bir ücret almaya başlayınca ekonomik bağımsızlık hemen hemen mümkün olabildi. Bütün bunlar James Mill'in oğlu için alacağı bazı kararlarda mali güvence üzerinde bu kadar durmasının nedenini açıklamaktadır.

Burada Francis Place'ten ve onun cömertliğin ötesine geçen varlığından söz etmek gerekiyor. Place, Charing Cross'taki büyüyen dükkânıyla başarılı bir terzi olan, yarı eğitimli bir emekçi sınıf üyesiydi. İşçilerin lideri ve sözcüsü olmuş, reformla ilgilenenler için dükkânının arkasında herkese açık bir kütüphane kurmuştu. Place aynı zamanda, Mill'in ekonomi üzerine yazılarında savunacağı işçi kooperatiflerini örgütlemişti. James Mill'in Place ile dostluğu ve işçilerin eğitim yoluyla bağımsız ve sorumlu bireylik statüsüne yükselebileceğine olan inancı, daha sonraları Mill'in işçi sınıfı liderleriyle ilişkilerine de örnek oldu.

James Mill eğitim üzerine pek çok kuram geliştirmişti. Konuyla ilgili görüşlerini 1818'de *Encyclopaedia Britannica*'nın beşinci baskısının ekinde dile getirmişti. Onun eğitim kuramı, Locke ve Hartley okumalarından çıkardığı epistemolojiye dayanıyordu. Zihin doğum anında boş bir sayfadır, üzerine deneyimler yazılır. Böylece tüm düşünceler dış uyaranlar yoluyla kazanılır. Bilgi, düşüncelerden ve düşünce sıralarından oluşur. Düşüncelerin sıralanması, düşünce çağrışımının bir sonucudur (Hartley'nin görüşü). Düşüncelerin ideal sırasını bilen öğretmen bu bilgiyi, faydalı düşünce sıraları meydana gelebilecek şekilde öğrenciyi eğitmek için kullanır. Bir düşünce sırası önce bireyin ve giderek toplumun mutluluğuna katkıda bulunuyorsa faydalıdır. Eğitimin nihai hedefi "insan zihnini mümkün olan en yüksek düzeyde insan mutluluğunun nedeni" haline getirmektir.[46] James Mill için bu, sistemin "kilit taşının" siyasi eğitim yani toplumsal reform için eğitim olduğu anlamına geliyordu.[47] Bu, ayrıca James Mill'in, eğitmenin öğrenciyi "yozlaşmış ve cahil bir toplumun etkilerinden" ko-

rumasının önemli olduğunu neden düşündüğünü de açıklar.[48] O, bu sürecin olabildiğince erken başlatılıp eğitmenin dikkatiyle sürekli olarak pekiştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Nihayet, öğrenciler birbirine ders verdiği ölçüde eğitimin daha ucuza geleceğini savunuyordu. James Mill bu düşüncelerinden bazılarına Bentham, Francis Place ve Joseph Lancaster ile birlikte giriştiği çeşitli eğitim projeleri aracılığıyla kurumsallık kazandırmaya çalıştı.[49] Bu projelerden biri kâr amaçlı laik ilköğretimdi. Bu heveslerin hiçbiri gerçekleşmedi ve çok geçmeden de hepsinden vazgeçildi.

James Mill'in eğitimle ilgili görüşlerindeki bir unsurdan, öğrencinin çevresini kontrol altında tutmanın dünyanın yozlaşmasını önlemede büyük önem taşıdığı şeklindeki görüşünden özellikle söz etmek gerekiyor. Bu, Hartleyci çağrışımcılığın bir yansıması olmaktan öte, biri klasik, öteki modern başka iki etkinin sonucudur. Klasik etki James Mill'in, Cato gibi bazılarının kendi oğullarını bizzat eğittikleri büyük Romalıları okuduğu döneme kadar uzanmaktadır. Modern etki ise Rousseau'nun *Emile*'i idi. Bu yapıtı James Mill de okumuştu. Bu çerçevede James Mill kirlenmeden sakınmak adına Mill'in çevresini dikkatle kontrol ederdi. Yaşıtlarıyla oynamasına, hatta aile dışından herhangi biriyle oynamasına izin verilmezdi. Daima aynı odada, babasının dikkatli bakışları altında çalışırdı. Bütün bu görüşler Mill üzerinde hayata geçirildi. John'dan kendi kardeşlerini eğitmesinin istenmesi de bunun içindeydi. Bu sürecin üzerinde durulması gereken noktalarından biri de James Mill'in makalesinin üçüncü bölümünün başlığıdır: "Mutluluk eğitimin adandığı amaçtır. Ancak bunun nelerden oluştuğu henüz belirlenmiş değil."[50] Bunlar Mill'in eğitim biçiminin habercileri olan sözcüklerdi.

Mill'in erken gelişmişliği dışında, eğitiminin dikkate değer birtakım yanları daha vardır. İlki, James Mill agnostik olmasına karşın püriten ahlak anlayışından asla vazgeçmemişti. Mill'e tek gerçek olarak çalışmanın ve kendine güvenin hakikati öğretildi. Dinsel pratikle ve hatta entelektüel duruş dışında dinsel herhangi bir şeyle pek tanışıklığı olmayan Mill, babasından doğal teolojiyi küçümsemeyi, Kalvenist intikamcı Tanrı kavramından nefret etmeyi ve geleneksel dinin böyle bir Tanrı'ya bel bağlamasının ahlaki değerleri yozlaştırdığı inancını devraldı. Mill babasının din hakkındaki düşüncelerinin dikkatle hazırlanmış bir özetini çıkardı. Bu dikkate değerdi, çünkü bunlar aynı zamanda Mill'in yaşamının sonuna doğru dinle ilgili olarak yaptığı değerlendirmelerin çıkış noktası olmanın yanında

kendi görüşlerinin de bir parçasıydı. James Mill, Fransız Aydınlanması'nın katı ampirizmini izleyerek, hem mucizelerin hem de vahyin anlaşılabilir olduğu yaklaşımını reddetti ve "şeylerin kaynağı"nın hiçbir şekilde bilinemeyeceği sonucuna vardı.[51] Dolayısıyla doğal teoloji de vahiy kadar gereksizdi. Ancak tam da kaynaklar hiçbir şekilde anlama yoluyla bilinemeyeceği içindir ki dogmatik ateizm de en az teizm kadar yersiz idi. Daha ilginç olanı, önünde baş eğilmesi beklenen Kalvenist intikamcı Tanrı yaklaşımının, gerçek erdem ve ahlaki etkenin asli saygınlığıyla çeliştiği düşünülüyordu. Bu da Hıristiyanlığın özündeki tutarsızlık örneklerinden biriydi. James Mill'e göre başka bir tutarsızlık da, her şeye gücü yettiği söylenen Tanrı nezdinde kötülüğün de varolmasıydı. Bu açık tutarsızlıklardaki ironi şu ki bunların ahlak üzerinde fazlaca bir etkileri yoktu. Hıristiyanlık, ahlaki yaşam üzerinde yüceltici bir etkisi olmayan, birbiriyle ilgisiz ve anlamsız öğreti ve uygulamalar dizisi olmaktan öteye gidememişti. James Mill'in prim verdiği tek dini duruş, iyi ile kötünün "evrenin yönetimi için birbiriyle mücadele ettiği" Manicilik idi.[52]

Mill, James Mill'in stoacı bir karaktere sahip olduğunu söylemişti, ancak teoloji dışında kolayca Kalvenist olarak da tanımlanabilirdi.

> Babamın dinden tamamen kopuk olan ahlaki görüşleri Yunan filozoflarının karakterlerine epeyce benziyordu.... Hazza inanmazdı ... Aslında hazza karşı duyarsız değildi ancak çok azının, en azından bugünün toplumunda ödenmesi gereken bedele değdiğine inanıyordu. Hayattaki başarısızlıkların büyük bir bölümünün hazlara aşırı değer verilmesinden kaynaklandığını düşünüyordu.... Gençliğin ve tatmin edilmemiş merakların tazeliği gittikten sonra insan hayatının en iyi ihtimalle bile zavallılaştığını düşünüyordu.... Entelektüel hazları asla diğerlerine değişmezdi.... Her türden tutkulu duygu için, bunları övmek adına söylenen veya yazılan her şey için aşağılayıcı sözler kullanırdı. Bunları bir tür çılgınlık olarak görürdü.[53]

Mill ayrıca erken yaşlarda Bentham'ın *Not Paul but Jesus* adlı çalışmasıyla tanıştı. Bentham burada, İsa'nın İncil'de dile getirilen öğretilerini Pavlus'un saptırdığını ve orijinal hallerine ters düşecek şekilde kiliseyle ilişkilendirerek kurumsallaştırdığını ileri sürüyordu. Tanrı'nın gerekli bir ahlaki ön kabul olduğu yolundaki Kantçı tezin üzerinde düşünmek bir yana, sözü bile edilmiyordu. Dinsel bilinç eksikliğine[54] bir de edebiyatta asli bilgiler bulunduğu veya edebiyatın insanlık durumuna ışık tutan bir

kaynak olduğu şeklindeki düşüncenin eksikliği eklenmişti. İnsanlık durumuyla ilgili her bilgi, doğa bilimlerini örnek alan sosyal bilimlerin ilgi alanına girmekteydi. Bentham "*pushpin* oyunuyla* müzik ve şiir sanatları ve bilimleri aynı değerdedir"[55] şeklindeki sözüyle kötü bir ün yapmıştır. Biraz da şaka yollu olarak "*Düzyazıda*, sonuncusu dışında bütün satırlar marja kadar devam eder, şiirdeyse bazı satırlar marja ulaşmadan biter" demişti.[56] Mill'in modern yazarlardan okudukları, Fransız *philosophe*'larının** Aydınlanma Projesi'ne çıkan ve bunu ifade eden görüşlere dair bir ders kitabı sunumundan ibaretti. Bu proje doğa bilimlerinin bize evrenle ilgili nihai bilgileri aktardığını, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin yolundan giderek salt bilim aracılığıyla insani sorunları tanımlayıp açıklayabileceğini ve nihayet sosyal teknoloji aracılığıyla insani sorunlara çözüm bulabileceğimizi varsayıyordu. Bu görüşleri eleştiren çağdaş yazarlara okuma listesinde yer verilmemişti. Mill'in Roma tarihi ve Fransız Devrimi okumaları onda "demokrasi" hayranlığı veya en azından sınıf ayrımını ortadan kaldırma düşüncesi geliştirmişti. Nihayet, klasik yazarlar ya Sokratesçi diyalektiği benimsetmek ya da ortak faydaya yönelik stoacı görev anlayışını aşılamak için okunuyordu.

Burada Mill'in on üç yaşında nasıl bir insan olduğu sorusuyla karşı karşıya kalıyoruz. Yakın dostu ve biyografi yazarı olduğu gibi babasını da tanıyan ve onun hakkında da yazan Bain, Mill'in eğitimi için şunları söylüyordu:

> Aşırı bir eğitim.... Sağlığı bozuldu, bu birçok şeyden belli oluyor.... Yeteneklerini daha az zorlayarak da bu zihinsel gelişimi sağlayabilirdi.... Bir dersten ötekine hızlı ve kesintisiz geçişler, yaratabileceği hafıza sorunları yüzünden sakıncalı olabilir diye düşünmeden edemiyorum.... Thukydides'i sekizinde okumuş olmasını anlamak zor, olsa olsa Yunancayı ilerletme alıştırması olmuştur.... Erken dönemde yaptığı okumaların çok hızlı gittiği ve sonuçta yüzeysel kaldığı açık.[57]

Hayatının daha sonraki dönemlerinde dahi "izin vermeyeceği bir şey vardı. O da çalışmanın bedenine veya zihnine zarar vermesiydi."[58]

---

* 16-19. yüzyıllarda oynanan bir raptiye oyunu. İki oyuncu bir masaya raptiyeler saplayarak birbirlerini kıstırmaya çalışırdı-e.n.

** 18. yüzyıl Aydınlanma hareketine mensup Fransız düşünürlerin genellikle kendilerinden bahsederken kullandıkları isim-e.n.

Mill'in, doğal zihinsel yeteneklerinin vasatın üstüne çıkmadığı şeklindeki iddiaları ciddiye alınamaz. Gelgelelim Mill sadece çözümleme yeteneğini bunun dışında tutar. Babasının ondaki olağanüstü zihinsel kapasiteyi görüp bütün dikkatini ve düşlerini diğer çocuklarının arasından sadece onun üzerine yoğunlaştırdığı açıktır. Place de "John'un gerçek bir deha, muhteşem bir insan" olduğunu düşünüyordu.[59] Mill'in sözleri bir noktaya kadar abartılı bir alçakgönüllülük olabilir, bir noktaya kadar da erken eğitimin önemine olan inancını yansıtmaktadır. Ama aynı zamanda, kısmen de olsa, Mill'in içinde yetiştiği ortamı göstermektedir. Bentham da dahi bir çocuktu. Sekiz yaşından önce bir tarih kitabı yazan Macaulay ve on ikisinde epik şiir yazan Tennyson gibi, Mill'in bazı yakın çağdaşları da dahiydi. Hepsinden öte, bu tamamen yetişkinlerden oluşan bir üstün akıllar dünyasında yetiştiğini göstermektedir.

Mill olağanüstü bir zekâya sahip olduğuna inanmıyordu. Görüşlerini kabul ettirmede babası gibi ısrarcı olamaz, karşısındakini babası kadar kolay yıldıramazdı. Mill'in sahip olduğu ve geliştirdiği şey, herhangi bir duruşu eksiksiz sunma, çözümleme, savunma ve eleştirme yeteneği idi. Ama bu, Mill'in savunduğu görüşün otomatik olarak kabul edildiği anlamına gelmiyordu. Tam tersine Mill, görüşlerini eleştirdiği insanların tepkisini çekiyordu. Mill'in, örneğin sanat, bilim veya matematik gibi geleneksel formların hiçbirinde yaratıcı yeteneği yoktu. Felsefe, mantık ve iktisada olan teknik katkıları kayda değer olmakla birlikte çığır açıcı değildi. Grote, Austin ve Macaulay gibi büyük bir araştırmacı değildi. Olağanüstü okumaları sayesinde daha önce ne kadar şey söylendiğini görmüş, içtenliği sayesinde ise Coleridge, Carlyle, Comte, Harriet Taylor ve Tocqueville gibi çağdaşlarından ne kadar yararlandığını itiraf edebilmişti. Mill'in belirttiği üzere "zihinsel gelişimin en büyük bölümü bilgilerin uyarlanmasından, entelektüel çalışmasının en değerli bölümü ise bu bilgileri genel düşünce sistemine bağlayan yollar üzerinde köprüler kurup bu yolları açmaktan oluşuyordu."[60] İnsan bu noktada özgünlüğün ne ölçüde abartıldığını merak ediyor.

Mill iki bakımdan sıradışıydı. Birincisi, sorunları ve argümanları örnek bir açıklık, basitlik ve söylemsel güçle tanımlama ve yeniden konumlandırma yeteneğini özel becerisi olarak düşünüyordu. Bain bunu şu şekilde ortaya koymaktadır:

> Onun on beş yaşındaki halini, bildiğim, duyduğum veya okuduğum en entelektüel gençle karşılaştıracak olsaydım, yeteneklerinin benzersiz olduğunu söyleyemesem de çok ender olduğunu söyleyebilirdim.... Mill'in yaşının en çok ötesinde olduğu nokta Mantık'tı. Konu sadece Formel Mantık üzerine tezler okumuş olması değildi.... Aynı zamanda Geometri'nin temelleri ve tanıtlamaları üstüne babasıyla Mantık yarıştırabilirdi. Daha önce buna benzer bir erken gelişmişlik olayı görmemiştim.... babası.... çok iyi Mantık öğretebilirdi ve öğretiyordu da.... Diğerleri [alanlar] Ekonomi Politik, Tarihsel Felsefe ve Siyaset idi.... John bu alanlarda gerçekten de erken gelişmişti. Büyük olduğu aşikâr olan doğuştan gelen yeteneklerinin ortaya çıkarılması için mümkün olan her şey yapılmıştı.[61]

İkinci olarak, Mill 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarında tarihsel imgelemin gelişiminden önce benzeri olmayan ve o yüzden de ne kendisi ne de çağdaşlarının fark edebildiği bir dehaya sahipti. Tıpkı Hegel ve bir ölçüye kadar da Marx gibi, Mill'in de yaptığı, çağının belli başlı entelektüel ve kültürel etmenlerini sentezleyip tutarlı bir anlatı yaratmaktı. Büyük filozoflar her zaman kapsamlı bir bakış açısı geliştirmişlerdi. 19. yüzyılın büyük filozoflarının yapması gereken, böyle bir bakış açısının tarihsel ve dinamik boyutlarını kavrayabilen kapsamlı bir bakış açısı geliştirmekti. Mill'in otobiyografisi büyük ölçüde böyle bir kapsamlı bakış açısı oluşturma öyküsüdür.

Ama bir de aklın ötesine geçen, kişinin karakter özellikleri var. James Mill'in evine davet edeceği kişilerle ilgili olarak katı bir ilkesi vardı. "Kendilerini evlerindeymiş kadar rahat hissetmeyecek olanları" evine davet etmezdi.[62] Bir yönüyle bu James Mill'in gelirinin sınırlı olduğunu gösteriyordu. Diğer yönüyle de aykırı görüşlerini paylaşan insanları ağırlama arzusunu yansıtıyordu. Mill bu sohbetlere kulak misafiri olmuş, daha sonraları o da büyüklerin arasına katılmıştı.

> Fazla tartışmacı olduğumdan ve söylenenlerin tam tersini iddia etmekten çekinmeyişimden olsa gerek, [bu büyüklerin bazıları] beni fazla, hatta kabul edilemez ölçüde kibirli buluyordu. Bu kötü huy galiba büyüklerle, yaşımın ötesinde konularda konuşmaya fazlaca cesaretlendirilmiş olmamdan kaynaklanıyor, halbuki büyüklere gösterilen olağan saygıyı beslemedim hiçbir zaman. Belki de babamın varlığı önünde büsbütün boyun eğip sessiz kalmak dışında bir şey yapamayacak kadar korkuyla karışık bir saygı duyduğumdan, o da bu terbiyesizlik ve küstahlıklarımı düzeltmiyordu.[63]

Mill babası söz konusu olduğunda yaltaklanma noktasına varacak kadar korkmuş olabilir, ama açıkça görünen o ki başka yetişkinlere karşı öyle değildi.

Bu noktada, erken gelişmiş bir ergen ile duygusal, düşünsel ve ahlaki olarak babasına bağımlı bir genç adam resmi ortaya çıkıyor. James Mill'in güçlü bir entelektüel, olağanüstü enerjik, dürüst bir karakter ve kendini büyük bir davaya adamış bir kişi olduğu düşünülürse, bir açıdan bu rastlantı olabilir. Mill bütün bunlardan kuşkusuz etkilenmişti. Diğer yandan James Mill'in dünya görüşünün, beyninin sol yarı küresinin etkisinde olduğu, yani hayatın daha imgesel ve şiirsel yanını görmediği anlaşılmaktadır. Bayan Grote, eşiyle ilgili anılarını yazdığı *Personal Life of Grote* (Grote'un Özel Yaşamı) adlı kitabında James Mill'i "bireyi sevgi ve sempatiyle eğitmenin yüce amaçlara zarar verdiğini ve zihinsel karakteri kesinlikle aşındırdığını düşünen biri" diye tanımlamıştı.[64] Elbette ki kendini adamıştı, ama zorbalığa varacak kadar adamıştı. "James Mill... neredeyse karikatür ölçüsünde tipik bir Faydacı idi: kendi kendini yetiştirmiş, mert, bağımsız, (özellikle de cinsellik ve çalışma konularında) düşüncelerine hâkim...."[65] Bentham dahi James Mill'in karakterini eleştirmiş, onu "pozitifliği ile herkesin boyun eğmesini bekleyen, konuşma tarzı baskıcı ve dayatmacı" biri olarak tarif etmişti.[66]

Mill de babasının karakterinin bu yönünün farkındaydı, fakat o buna olumlu bir yönden bakmayı yeğliyordu:

> O [James Mill] bir aralar sıkça, şimdilerdeyse oldukça seyrek olarak duygularını düşüncelerine kattı... Fikirlerle ilgilenmeyenler dışında herkes bunu hoşgörüsüzlükle karıştırır. Kendi düşüncelerine muazzam ölçüde değer verip karşıtlarınınkini müthiş ölçüde zararlı bulanlar ve ortak faydaya derin saygı duymayanlar, doğal olarak kendilerinin doğru bulduğunu yanlış, kendilerinin yanlış bulduğunu da doğru bulduğunu düşündükleri kişileri kategorik ve kuramsal olarak sevmeyeceklerdir. O yüzden, onlar da babam da karşıtlarının iyi niteliklerine kayıtsız kalmadılar ve insanları tek bir karineyle değil karakterlerinin bütününe bakarak değerlendirdiler. Başkalarından daha fazla yanılmaz olmayan ciddi bir kişinin, hor görülmeyi hak etmeyen düşünceler dolayısıyla insanları hor görmeye yatkın olduğunu kabul ediyorum. Fakat kendisi onlara karşı ne kötü işler yapar ne de başkalarının yapmasına göz yumar, hoşgörüsüz de değildir. Ve bütün düşüncelerin eşitliğinin insan için önemli olduğu bilincinden kaynaklanan müsamaha, övgüye değer olan, ya da zihnin en yüce ahlaki düzeni bakımından mümkün olan tek müsamahadır.[67]

Bunu yazdığı dönemde –*Özgürlük Üstüne*'nin planlarını yaptığı 1850'lerde– Mill'in kaygı duyduğu şey, duyarlılık değil, derin ve bilgiye dayalı bir ahlaki görüş eksikliği ile düşünce ve tartışma özgürlüğüne duyulan ahlaki ve entelektüel ihtiyacın anlaşılamamasıydı. Mill babasını izleyerek, sonuçta derinlemesine ele alınıp üzerinde düşünülmüş fikirlerin açıkça dile getirilmesinden yana tavır aldı. Onun karşı çıktığı şey beyin yıkama, yıldırma ve umursamazlıktı.

Mill bir yandan sürekli olarak özeleştirinin gerekliliği üzerine telkinlerin, diğer yandan da babasının sürekli düzeltmelerinin hedefindeydi. James Mill çevrenin gücüne şiddetle inanıyordu. Sonuç olarak Mill de bütün olumlu yeteneklerini bu etkiye bağlamıştı. Mill'in, otobiyografisinin yayımlamadığı bölümünde üzülerek belirttiği üzere:

> Enerjik babaların oğullarının birçoğunda olduğu gibi benim de karşılaştığım bir başka sorun daha vardı. Çocukluk süresince güçlü bir iradenin sürekli yönetimi altında bulunmuş olmak irade gücü açısından kesinlikle olumlu bir durum değil. İster doğrudan emir, ister yanlışlar karşısında azarlanma şeklinde olsun, ne yapacağımın söylenmesini beklemeye o kadar alışmıştım ki bir ahlaki unsur olarak sorumluluğumu babama bırakmak gibi bir huy geliştirmiştim. Bilincim bana sadece onun sesiyle konuşuyordu. Yapmamam gereken şeyleri onun kuralları belirliyor, kurallar çiğnendiğinde sertçe uygulanıyordu. Yapmam gereken şeylere gelince, bunları asla kendi başıma yapmıyor, yapılmalarının söylenmesini bekliyordum. Sabırlı davranıp söylemez yahut söylemeyi unutursa da yapılmadan kalıyordu. Bu yüzden başkaları tarafından uyarılmadığım sürece bende bir geç kalma ve başkalarının öne geçmesini bekleme huyu, bir ahlaki refleks eksikliği, ahlak duygusu ve hatta büyük ölçüde düşünce yoksunluğu oluştu, ki bu da aldığım eğitimin sağladığı ya ahlaki ya entelektüel kazanımların önemli ölçüde kaybedilmesi demekti.[68]

Tek bir nitelik dikkate değerdir. Babasının eğitim tasarımının büyük bir bölümünün pratik olmaktan çok kuramsal olduğunu hesaba katarsak, James Mill'in, oğlu Mill'de güçlü bir karakter yaratma çabasını fark ederiz. "Elime, olağandışı durumlar karşısında enerji ve çözüm dolu insanlardan, güçlüklerle mücadeleden ve onların üstesinden gelme yollarından bahseden kitaplar tutuşturmaktan hoşlanırdı...."[69]

Kıta Avrupası ile Aşk

Mill 1820'de altı aylığına Jeremy'nin kardeşi Sir Samuel Bentham'ların Fransa'da Toulouse yakınlarındaki şatolarına davet edildi. James Mill onu göndermekte biraz isteksizdi ancak India House'daki sorumlulukları yüzünden oğlunun eğitimine fazla zaman ayıramıyordu. Davet kabul edildi ve ziyaret de tam bir yıl sürdü. Mill yolculuk sırasında Paris'e uğrayarak, babasının verdiği takdim mektubuyla, ünlü Fransız *laissez-faire* ("bırakınız yapsınlar")* iktisatçısı ve Ricardo'nun takipçisi Jean Baptiste Say ile tanıştı. Mill yaklaşık bir hafta Say'lerde kaldı. Günlüğünde "sefahat âlemlerinde her şeyini yiyip bitirdikten sonra çözümü binanın altındaki pasajda bulunan dükkânları tüccarlara kiralamakta bulan savurgan Orleans Dükü'ne ait muazzam bir bina" olarak tarif ettiği Palais Royal'i gezdi. Paris'teyken, sonraları düşüncelerini doğrudan veya dolaylı şekilde etkileyecek olan Saint-Simon'a bile rastladığını iddia etmektedir. Ünlü Fransız matematikçi ve bilim adamı Laplace'a yapılması planlanan ziyaret ise gerçekleşmez.

Mill, Benthamlar'la birlikteyken kendini aileden biri gibi hissediyordu ve özellikle de ünlü kimyacı Dr. Fordyce'in kızı olan Bayan Samuel Bentham'dan etkilenmişti. Mill onu "güçlü bir iradesi olan, kararlı bir karakter sahibi, genel kültür düzeyi yüksek ve sağduyusu gelişkin bir kadın.... Tam da hak ettiği gibi ve niteliklerine de uygun olarak aileyi çekip çeviren bir kişilik" diye tarif etmişti.[70] Bu kendisinin alıştığından oldukça farklı bir eş ve kadın imgesiydi. Sir Samuel Bentham'ın kişisel becerilerine zıt düşmeyen bir imgeydi bu. Mill'in zihnine âdeta kazınan ve ilerde arayacağı kadın tipini belirleyen böyle bir imge, yani ailesini çekip çevirecek bir kişilik idi.

Benthamlar'ın daha sonra ünlü bir botanikçi olan bir oğlu vardı. Benthamlar Pirene Dağları'na yaptıkları bir geziye Mill'i de götürdüler. O günden itibaren dağlarda gezinmek Mill'in en sevdiği dinlenme biçimi, amatör botanikçilik de hobisi oldu.[71] Hobi olarak botaniği seçmesi bile Mill'in kişiliğinin belli yönlerini yansıtmaktadır. Bu, bitkilerin toplanıp sınıflandırıldığı ve dolayısıyla Mill'in bilimsel bir şeyler öğrenip sistematik bir faa-

* İktisadi sorunların devlet müdahelesi olmaksızın kendiliğinden düzeleceğini savunan öğreti-r.n.

liyet gösterdiği, analitik yeteneklerini geliştirmesine olanak veren bir "çalışma" hobisiydi. Birçok ergen gibi Mill de doğal güzelliklerin uykuda olan estetik duygusunu uyandırdığını düşünüyordu. "Bu en yüksek düzeyden dağ manzarasıyla karşılaşmak beni derinden etkiledi ve hayatımdaki lezzetlere yeni bir renk kattı."[72]

Benthamlar Mill'i kitaplarından uzaklaştırıp bir hayat adamı haline getirmek için ellerinden geleni yaptılar. Leydi Bentham, James Mill'e yazdığı mektuplarda "ona verdiğimiz eğitimin dünyayla özgürce alışverişe girmesine yeteceğinden tatmin olacağınıza eminiz" diyordu.[73] Fransızcanın yanında şan, piyano, eskrim, binicilik ve hatta dans dersleri alması isteniyordu. Fransızca ve piyano dışındaki derslerin pek yararı olmuyordu. Hayatının bundan sonraki dönemi boyunca Mill, İngiliz aksanıyla da olsa akıcı bir Fransızca konuştu. John'un babası için tuttuğu 21 Temmuz 1820 tarihli günlükte şunlar yazıyordu:

> Zamanım artık şöyle bölünüyor: 5'te kalkıyorum, 8'e kadar nehirde yüzüyorum, 9½'a kadar Fransızca dersi, 10'a kadar kahvaltı, 10½'a kadar solfej, 10½'tan 2'ye kadar Fransızca alıştırmalar, Yunanca, Latince, matematik, mantık ve mümkün olduğu kadar ekonomi politik, vs., 2'den 4'e kadar Madam Boulet'lerde müzik dersi ve pratik, 4'ten 5'e kadar akşam yemeği, 6'ya kadar ata binme, 7'ye kadar eskrim, 8 ½'a kadar dans, 9'a kadar çay... büyük malikânelerin ticaretteki avantajları üzerine diyaloglar yazdım (Leydi B. tarafından verilen bir görev).

Leydi Bentham, Mill'e ayrıca Napolyon Kanunları'nı okuttu. Bu dönemle ilgili kesin olarak bilinen şey, Mill'in okumak ve yazmaktan her şeyden fazla zevk aldığı, bunların da kendisine babası tarafından zorla benimsetilmediğidir. Bütün hayatı boyunca onu tatmin edip kendisini güvende ve başarılı hissettiren, ihtiyaç hissettiğinde dünyadan kaçıp sığındığı etkinlikler bunlar oldu. Mill mektuplarında babasına yalnızlık hissettiğinden ve evine özlem duyduğundan hiç söz etmedi. Bu yolculuk aynı zamanda Mill'in bir yaşıtıyla (daha sonra kimyacı olup bromu bulan Antoine Ballard) arkadaşlık kurması için de bir fırsat olmuştu. Sonraları Comte'a da anlatacağı üzere "yine ilk kez orada bir arkadaş, yani aile bağlarının dayatmasıyla değil kendi seçimiyle bir arkadaş bulmuştu."[74]

Mill deneyimlerinin iki önemli unsuruna dikkat çeker: Duyguları dışa vurmanın önemi ve geleneksel İngiliz soğukluğu ve ihtiyatlılığının ahlak

üzerindeki olumsuz etkisi. İngiltere'de, diyordu, "davranışlar hep düşük ve önemsiz şeylere yöneldiğinden" toplumun "düşük bir ahlaki tonu" var. "Eyleme ilişkin yüce ilkeleri dile getirmekten... genel bir uzak duruş" söz konusu. Sonuç, "ilgilendikleri şeyler hakkında başkalarıyla ve hatta kendi kendileriyle bile konuşmayan, o yüzden de duygusal ve düşünsel yetenekleri gelişmeyen yahut tek ve çok sınırlı bir doğrultuda gelişebilen, manevi tarafları da düşünüldüğünde onları bir tür olumsuz varlığa indirgeyen" bir İngiliz kültürüdür. Mill sonra da İngilizlerle Fransızları karşılaştırır:

> En azından İngilizlere kıyasla yüksek denebilecek duyguların, hem kitaplarda hem de özel yaşamda insan ilişkilerinin geçer akçe olduğu, iş dünyasında buharlaşıp yok olsa da, bir yaşam biçimi oluşturup çok sayıda kişinin etkin katılımını ve herkes tarafından fark edilerek anlaşılmasını sağlamak üzere, sürekli egzersizle ulus genelinde canlı tutulup sempatiyle kamçılandığı Fransızlar... Alışılagelmiş duygu egzersizlerinin yarattığı anlayış kültürünü de o zamanlar kavrayamıyordum.... Tam olarak anlamlandıramasam da Fransızların kişisel ilişkilerindeki içtenlik ve cana yakınlık ile (birkaç istisnayla veya istisnasız) herkesin herkesi düşman gibi ve dert kaynağı olarak gördüğü İngiliz tarzı varoluş arasındaki zıtlığı o zamanlar bile hissedebiliyordum.[75]

Mill, Montpellier'deki üniversitede aldığı derslerden söz etmez, ancak bu dönemde yaşadığı entelektüel gelişimin farklı bir kaynağı vardı.

> Ama eğitimimin bu bölümünde elde ettiğim birçok avantajın belki de en büyüğü, bütün bir yıl boyunca Kıta yaşamının özgür ve cana yakın atmosferini solumuş olmamdı.... Gördüğüm toplumdan elde ettiğim en büyük meyve, Kıta liberalizmine duyduğum güçlü ve kalıcı ilgiydi.... Bu ilgi beni, İngiltere'de daima yaygın olan, önyargılara karşı güçlü olan babamın dahi dışında kalamadığı, evrensel sorunları sadece İngiliz ölçüleriyle yorumlama hatasından uzak tuttu.[76]

Mill bir noktada İngilizlerin adalı olmaktan kaynaklanan soyutlanmışlığına ilişkin olarak sıkça tekrarladığı bir gözlemde bulunur. 1870'lerde, Londra'da yayımlanan *Times*'ta okuyucuları Manş Denizi'ne çöken sis hakkında bilgilendiren bir başlıkta belirtildiğine göre sis nedeniyle kıta mahsur kalmıştı!

Daha geleneksel bir yaklaşımla Mill, Herodotos'a kadar uzanan ve en ünlüsü Montesquieu'nün *İran Mektupları*'nda olmak üzere daha sonra-

ki birçok yazarda da örneklerine rastlanan bir uygulamaya başvurur. Yani farklı bir kültürle yaşadığı karşılaşmayı kendi kültürünü yapıcı şekilde eleştirirken kullanır. Mill 1850'lerde otobiyografisini yazdığı sıralarda Victoria dönemi İngiltere'sinin de bilinci olmuştu. Mill'in Victoria İngiltere'sinin ahlaki özüne yönelttiği eleştiri, en iyi ifadelerini 1830'larda yazdığı, daha sonraki bir bölümde ele alacağımız makalelerde bulur. Görünüşe göre kendi ülkesinin insanlarına karşı daha erken yaşlardan itibaren Sokratesçi bir tavır almıştı. Tıpkı genç çağdaşı Matthew Arnold (1822-1888) gibi Mill de Protestan İngiltere'nin kültürel yoksullaşmasına dikkat çekecekti. Mill'in daha sonraları İngiliz sınıf sistemine yönelttiği eleştiri, Arnold'un aristokrasi (davranışlarında görgülü ama iş düşünceye geldiğinde kalın kafalı "Barbarlar") ve özellikle orta sınıf (dindar muhalif ve çalışkan emekçiler olan "Cahiller") ile işçi sınıfı (büyük olaylar karşısında kör kalan "Avam") eleştirilerinde de yinelenir.[77]

Daha önemli bir düşünsel düzeyde Mill, 18. yüzyılın sonlarından beri gelişen iki ana düşünce geleneğine dikkat çekmektedir. Bazı önemli istisnalarla bilim üzerindeki Aydınlanmacı vurgu ve indirgemeci materyalizm İngilizce konuşan ülkelerde yaygınlaşmıştır; Romantik hareket ise hümanist vurgularıyla kıtada hâkim olmuştur. Mill, çağın yeni ufuklar açan büyük zekâları olarak nitelediği Bentham ve Coleridge üzerine yazdığı daha sonraki makalelerinde bize, Coleridge'ın kıta geleneğinin ve özellikle de Alman Romantizmi'nin İngiliz taşıyıcısı olduğunu söyler. Mill bu iki büyük düşünce geleneğini sentezleme görevini üstlenerek birçok kişiye göre bugüne kadar ayakta kalan entelektüel bir köprü kurmaya soyunacaktır. Daha da özel olarak Mill, en iyi örneği İngiltere'de görülen modern liberal kültürün romantik kıta düşüncesinin kaynakları olmadan yeterince açıklanıp savunulamayacağını iddia edecektir.

Daha da özel bir görüş Fransız siyasetinin evrimine ilişkindir. 1789 Fransız Devrimi'nin başka ülkelerdeki liberaller için çok ciddi bir simgesel anlamı vardır. Devrim, feodalizmi devirmenin ve yeni bir özgürlük çağının başlangıcının simgesi olmuştu. Britanya'da muhafazakârlar gibi liberaller de daha sonraları devrimin aşırılıklarından dehşete düşmüşlerdi. Bununla birlikte feodal ayrıcalıkların ortadan kaldırılması, gerçekten özgür ve sorumlu bir toplumun oluşumunda gerekli bir önkoşul olarak görülüyordu. Bu özellikle de aristokratik ayrıcalık ve egemenliğin bütün 19. yüzyıl boyunca sürdüğü İngiltere açısından önemliydi. Mill'in de ara-

larında bulunduğu liberaller Fransa'yı büyük bir demokrasi deneyi olarak görmeye devam ettiler. Mill'in ilgi odağı ancak 1849'dan sonra Fransa'dan ABD'ye kaydı. Bunu da bir Fransız düşünürü olan Tocqueville sağlamıştı.

Mill'in akıcı bir Fransızcası vardı ve bu da onun Fransız hayat tarzı ve siyaseti üzerinde önemli bir İngiliz otorite olmasını sağlamıştı. Fransa'da kendini her zaman rahat hisseder, tatillerinin önemli bir kısmını orada geçirirdi. 1854'te Harriet'e yazdığı bir mektupta belirttiği gibi "Fransa'da herhangi bir yer ne kadar uzak olursa olsun, bize o kadar evimiz gibi geliyor."[78] O ve Harriet emekliliklerini Fransa'da geçirmeyi ümit etmişlerdi. Nitekim ikisi de Avignon'da gömülü.

Baba ve Oğul

Mill'in erken yaşlarına ilişkin olağanüstü miktardaki spekülasyonlara karşın ben kendi öyküsünün en iyi kendisinin anlatabileceğini düşünme eğilimindeyim. Mill'in erken geliştiği çok açıktır. Zekâsı, hafıza gücü ve enerjisi hakkında alçakgönüllü ise bunu, bizzat belirttiği üzere, kendisini gerçekçi olmayan yüksek standartlara göre değerlendirmesine bağlamak gerekir. Ortalama bir öğrencinin potansiyeli konusunda belki de fazla iyimser olması, bu tip öğrencilerin ne kadar çok istenirse o kadar çoğunu başarabileceği yolundaki iddiasının yanlış olduğunu göstermez. Mill'in otobiyografisinde dile getirilen ilk amacın, "sıradışı ve dikkate değer ve –diğer katkılarının yanı sıra– neredeyse boşa harcanan o erken yaşlarda genel olarak tahmin edilenden çok daha fazla şeyin, hem de iyi şekilde öğretilebileceğini kanıtlayan bir eğitimi kayıtlara geçirmek" olduğunu unutmamak gerekir.[79]

Mill'in babasıyla ilişkisi iki boyutta, yani entelektüel ve kişisel boyutlarda ele alınmalıdır. İkisinin kariyerleriyle yazı tasarıları arasında epeyce paralellik vardır ve Mill babasının görüşlerini gözden geçirmeye epeyce zaman harcamıştır. Psikanaliz bir yana, babalar ve oğullar arasındaki ilişki 19. yüzyılda özellikle önemli bir sorun olmuştur. Çatışma noktası daha geniş bir kültürel bağlamda anlaşılabilir. 19. yüzyılın ortalarına doğru liberal kültürde ebeveynlerin işlevinin çocuklarında bağımsız bireyselliği geliştirmek olduğu düşüncesi artık iyice benimsenmiştir. Bu, çocuğun

kendi kariyerini, hayat arkadaşını ve yaşayacağı yeri nihayetinde kendisinin seçebileceği bir bağımsızlıktır. Bazı bakımlardan James Mill bu düşünce biçiminin bazı unsurlarını desteklemişti. Aynı zamanda, James Mill'in çevresindeki herkesi kendi denetimi altında tutma güdüsü, kendi yaşamının uzantısı olacak bir mirasçı yaratma şeklindeki eski moda arzusu ve eğitimi bir tür koşullandırma olarak gören 18. yüzyıla özgü bakış açısı, çocuğunu bağımsızlaştırma anlayışıyla ters düşmekteydi. Mill bu sancılı geçiş dönemini kendi tarzında yaşayarak liberal kültürün doğasında bulunan bağımsızlık ve kişisel sorumluluk duygusunun başlıca temsilcisi oldu. Mill'in otobiyografisi birbirine zıt ebeveyn-çocuk ilişkisi anlayışları arasındaki mücadelenin bir tanığıdır.

James Mill'in rehberliği olmaksızın üniversiteye gitseydi bu vaktinden evvel gelişmiş genç adamın kaderi nasıl olurdu? En iyi olasılıkla –belki ahbabı Grote gibi antik Yunan üzerine, belki de öğretmenlerinden ve dostlarından biri olan John Austin gibi hukuk konusunda– ünlü bir araştırmacı olurdu. Fakat o Anglikan Kilisesi'nin emirlerine uymadığı için üniversiteye gidemeyecek ve Oxford ya da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmacı olamayacaktı. Ayrıca babası gibi, muhtemelen bir İskoç üniversitesinde çalışmayı da reddedecekti. Dini yemin etmesi gerektiğinden kamu hizmetinde de çalışamazdı. Gününün temel felsefi, ahlaki, toplumsal, ekonomik ve dini sorunlarıyla ilgili dersler de alamazdı. Klasik iktisat gibi, bu konuların çoğu da akademik disiplin olarak tanınmıyor ve dolayısıyla kesinlikle okutulmuyordu. Anglikan ortodoksluğundan başka bir sentez, büyük anlatı veya tutarlı kültürel anlatı da yoktu. 19. yüzyılda Britanyalı büyük entelektüellerin bir bütün olarak gösterdiği olağanüstü başarılara karşın, Felsefi Radikaller dışında hiçbiri alternatif bir büyük sentez oluşturamadı. Bentham'ın, James Mill'in, Place ve Ricardo'nun dünyasında büyümeseydi, Mill de Felsefi Radikalizm'in dünyasına giremez, Britanya'nın feodal tarımsal düzenden modern sanayi kapitalizmine geçişinin önemli kurumların ciddi şekilde yeniden ele alınmasını gerektirdiğini anlayamazdı. Mill nihayetinde Felsefi Radikaller'in büyük anlatısının eksiklerini görüp, onların sahip olmadığı kaynakları kullanarak yeni bir anlatı oluşturma ihtiyacı hissetmiş olsa bile, James Mill'in oğlu olmasa ve o anlatının güçlü ve zayıf yanlarını en yoğun ve en kişisel şekilde görüp yaşamasaydı, böyle yapması olasılığı epeyce zayıftı. "Öğrendiği hiçbir şeyin basit bir hafıza alıştırmasına dönüşmesine" izin vermemek ne

de olsa babasının eğitim kuramının önemli bir parçasıydı.[80] Mill'in de hem fark ettiği hem de buyurgan bir şekilde not ettiği –ve göreceğimiz üzere, düzeltmek için epeyce çaba sarf ettiği– James Mill'in bakış açısındaki ciddi eksikliklere karşın, James Mill'in oğlu olmasaydı, Mill 19. yüzyılın muhtemelen en büyük İngiliz zekâsı olarak değerlendirilmezdi kesinlikle. En gerçekçi ifadeyle, Mill her şeyi babasına borçluydu.

2. Bölüm

Şirket Adamı ve Genç Propagandacı (1821-1826)

Kariyer Çizgisi: India House[1]

1821-22 kışı boyunca olası meslek seçenekleri üzerinde duruldu. Mill bunu şöyle tarif etmektedir: "İngiliz Hukuku adını verdiği kaos ve barbarlığa duyduğu nefrete rağmen, babam benim için diğer mesleklere göre ehveni şer bulduğu avukatlık üzerinde durmaya başladı."[2] Bu tarifte açık olan şey Mill'in kariyeri hakkında karar verecek olan kişinin James Mill olmasıdır. Açık olan diğer şey de bu seçimin sorunlu bir seçim olduğudur. Hem baba hem de oğul için arzu edilen kariyer, Parlamento'da bir kariyerdi ancak dini ilkeler bu olasılığı devre dışı bırakmıştı. Aynı şekilde akademik bir kariyer için de dini ilkelere bağlılık yemini gerekmekteydi ki bu da ne baba ne de oğul için söz konusuydu. Mill 1839'a kadar akademik kariyer tekliflerini reddedecektir. Gazetecilikte bir kariyer ise doğal bir seçenekti, fakat bu da iki nedenle reddedilmişti: İlk olarak, Mill ailesi bir kişinin kalemiyle yaşamasının zorlukları üzerinde yeterince fikir edinmişti. İkincisi, ekonomik baskılar pek çok gazetecinin dürüstlükten taviz vermesine neden olmuştu. Görünüşe göre en güçlü olasılık başka tip bir kariyerdi. Mill'in el becerilerinden yoksun oluşu hesaba katıldığında tıp da talihli bir seçenek değildi. Bu durumda en ehveni şer seçenek olarak geriye hukuk kalıyordu.

Mill ailesini bu konuda bir süre ikna eden, Queen's Square'deki yeni komşuları John Austin oldu. Mill 1821 yılı boyunca Austin ile birlikte günde birkaç saat Blackstone ve Roma hukuku çalıştı.[3] John Austin (1790-1859) dava vekiliydi. Daha sonra, *The Province of Jurisprudence Determined*'ı yayımladığı 1832'ye kadar Londra Üniversitesi'nde hukuk profesörü olarak görev yapmıştı. Bentham'ın görüşlerinden yola çıkan kitap

hukuksal pozitivizmin, yani yasaları ve hukuksal sistemleri tamamen toplumbilimsel perspektifle tanımlama çabasının en yetkin yorumu olmuştu. Bentham'ın tersine Austin, faydacılığı Üniteryen bir tanrı inancı ile birleştirmişti. Austin'e göre kutsal yasa, pozitif hukukun erdeminin nihai sınamasıydı.[4] Mill bunu "Bentham'ın en iyi fikirlerini kendine mal etmek" olarak tanımlamıştı.[5]

Austin, Martineau'larla* akraba olan tanınmış bir Üniteryen aileden gelen Sarah Taylor ile evlendi. Sarah Austin bütün hayatı boyunca –başarısız da olsa– John Austin'e kendisini zayıf düşüren mükemmeliyetçiliğiyle başa çıkmasında yardım etmeye çabaladı. Sarah ailesine destek olmak için Almanca dersleri verip çeviriler yaptı, kocasının fikirlerini daha iyi sergileyebilmek için devrin önde gelen simalarını evinde ağırladı. Austinler 1826'dan itibaren zamanlarının önemli bir bölümünü kıtada, özellikle de Almanya ve Fransa'da geçirmeye başlayacak, Mill ile burada tanışacak ve Romantizm'i ona da bulaştıracaklardı. Daha sora Sarah, Mill'e Almanca öğretecekti. İlişki özel bir sevgiye dönüşecek, Mill ona "Mutterlein" (annecik) diye hitap edecekti. Sarah, Mill'in kadın eşitliği savunuculuğunun diğer bir kaynağı olmuştu.[6]

Sonraki on yıl boyunca John Austin, alicenaplığına hayran olan ve "karşısındakine güven veren irade gücünün kendini tüketmesi dolayısıyla....dişe dokunur hiçbir işi sonuna kadar götürememesinden" üzüntü duyan Mill'i müthiş ölçüde etkiledi.[7]

Mill 1822 sonbaharında Austinler'i Norwich'te ziyaret etmişti. Mill babasının kendisine verdiği saati burada kaybetmişti. Babasına, aralarındaki ilişkinin tipik bir göstergesi olan şu mektubu yazmıştı:

> Saatimi kaybettiğimi sana bildirmeliyim. Ev dışındayken kayboldu, fakat cebimden çalınmış olması imkânsız. O yüzden benim kabahatim olmalı. (Yenisini bizzat alıncaya kadar saatsiz kalmam gerekeceğini bilmeme karşın) kaybın kendisi o kadar önemli değil, hatta dikkatsizliğim karşısında az bile. Yine de bu durum seni son derece rahatsız ediyor olmalı. Ve bunda da haklısın çünkü benim hatalı davranışlarımı görüyorsun."[8]

---

* Doğru davranışın esas kaynağının insanın vicdanı olduğunu düşünen İngiliz filozof ve teolog James Martineau (1805-1900) ile zamanının önde gelen entelektüel simalarından gazeteci, düşünür, yazar ablası Harriet Martineau (1802-1876)-e.n.

Başka biri için bu, tipik ve önemsiz bir çocukluk deneyimi olabilirdi. Fakat Mill üzerinde kalıcı bir etkisi oldu. On dört yıl sonra babası öldüğünde, Ricardo'nun babasına hediye ettiği saat Mill'e miras kaldı. Mill derhal saatin kardeşi Henry'ye verilmesi için ısrar etti. Aslında saatin Ricardo'ya ait olması Henry için Mill'e olduğu kadar anlam ifade etmiyordu.

Mill 1822'de Cambridge'te John Austin'in küçük kardeşi Charles Austin'i ziyaret etti. Charles Austin'in desteğiyle Cambridge'teki Union Debating Society'ye* girdi. Bu on altı yaşındaki ince sesli gencin sohbetleri üniversite öğrencilerini haklı olarak etkilemişti.

1823 yılı Mill'in hayatında dönüm noktası oldu. David Ricardo o yılın Eylül ayında öldü. Hukuk kariyeri macerası da, on yedinci doğum gününün ertesi günü James Mill'in Doğu Hindistan Kumpanyası'nda bulduğu işle, 1823'ün 21 Mayıs'ında aniden son buldu. O sıralar James Mill Cambridge'teki bir profesörden Mill'i oraya sokması için hâlâ mektuplar almaktaydı. Fakat bu gerçekleşmeyecekti. Mill'in deyişiyle, gelecek otuz beş yıl için mesleği ve statüsü babası tarafından kararlaştırılmıştı. Mill bunun on üç yılında, Hindistan yazışmalarının teftiş dairesinde doğrudan babasının gözetimi altında çalışacaktı. İlk üç yıl için 30 pound ikramiye, her yıl 10 pound zam yapılmak üzere toplam 100 pound maaşla ve boşalacak ilk üst makama birinci aday olarak işe başladı.[9]

O günlerde olağan olarak, yeni işe başlamış bir astın, bir iki özet çıkarma, dizin hazırlama, kayıtlarda araştırma yapma ve hatta araştırma yapıyormuş gibi görünme dışında yapacağı bir şey yoktu. Ancak genç Mill neredeyse ilk günden Hindistan Dairesi'nin üç başkanına ... "siyasi" sorunlar –yani çoğunlukla söz konusu yönetimlerin "yerel" hükümetler veya yabancı hükümdarlarla ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar– üzerine mektuplar kaleme almaya başladı. Bu, son güne kadar onun işi oldu.[10]

Şirketin 1813'te Hindistan'la ticaret tekelini kaybettiğini ve 1833 tarihli İmtiyazlar Yasası ile ticari faaliyetlerinin durdurulduğunu belirtmekte yarar var. Bundan sonra şirketin ana sorumluluk alanı idari, yani Hindistan'ın yönetimi oldu. 1828'de bir mektup Bombay'dan Londra'ya altı ayda ulaşıyordu. 1852'de bu süre iki aya inecekti. Burada dikkate değer nokta şu ki ne Mill ne de babası Hindistan'a ayak basmıştı!

Mill için bu kararın moral bozan tarafı, Parlamento'da bir kariyer yapamaması ve Londra'da oturmak zorunda kalmasıydı. Mill ikinci soru-

* Günümüzde de varlığını sürdüren, döneminin ünlü tartışma kulübü-r.n.

nu pazar ve tatil günleri kırlarda uzun yürüyüşler yaparak çözdü. Umut edilen parlamenterlik kariyerinden vazgeçilmesi ya da en azından ertelenmesi gerekti. Zaten Parlamento'da bir kariyer her durumda olanaksız olmakla beraber Doğu Hindistan Kumpanyası'ndaki iş de buna bir çeşit nokta koydu.

Mill'i yönlendiren sadece siyasi tutkuları değildi. Onun istediği kültürünün temel değerlerinin yorumcusu olmak ve entelektüel liderler arasında bir yer edinmekti. 19. yüzyıl Britanya'sında bunun yapabilmenin iki yolu vardı: Parlamentoda bir kariyer ya da gazetecilik. Anglikan rahipler artık buraya girmiyordu, yine de Mill'in din hakkındaki fikirleri böyle bir kariyeri olanaksız hale getiriyordu. Büyük ölçüde dinsel yöneliminden dolayı üniversite de henüz bir toplumsal eleştiri alanı olamamıştı. Mill babasının deneyiminden şunu da öğrenmişti ki aykırı görüşleri olan bir gazeteci olarak hayatını kazanmak zordu.

> Geçim derdiyle ilgili belirsizlikler ve özellikle de yazarın kendisininkinden başka düşüncelere hizmet etmeyi reddetme olasılığından dolayı basında yazı yazmak, daha yüksek edebiyat ve düşünce alanlarında bir şeyler yapabilecek yetenekteki bir kişi için kalıcı olarak tavsiye edilebilecek bir iş değil. Ayrıca para kazanmak için yazılan yazılar uzun ömürlü olmayacağı gibi, bunlar yazarın en iyi yazıları da olmaz. Geleceğin düşünürlerini yaratan kitapların yazılması uzun zaman alır. Yazıldığı zaman da dikkatleri çekip tanınması ve güven kazanması yavaş olur. Hayatlarını kalemleriyle kazanmak zorunda olanlar edebi angaryalara da katlanmak zorundadır....[11]

Seçilen kariyerin olumlu yanı, daha yüksek düzeyde gazeteciliğe ve Mill'in entelektüel liderlik çabalarına zaman bırakmasıydı. Harriet'in daha sonradan otobiyografiden çıkarttığı bir paragrafta belirttiği üzere, India House'daki iş "bütün geçim sıkıntılarını gidermiş, diğer iş veya mesleklerden daha az zamanını almıştı; ayrıca sorun yaratacak, doğrudan ilgilendiği zamanlar dışında zihnini meşgul edecek bir yanı da yoktu."[12] Mill gününün bir bölümünü Doğu Hindistan Kumpanyası'na, diğer bölümünü yazılarına ayırabiliyordu. Hatta büro işi zaman zaman yazılarından bir süre kopup tazelenmiş olarak yazılarına dönmesine olanak bile sağlıyordu. Mill'in kent merkezindeki Leadenhall Sokağı'nda bulunan India House'daki bürosu üçüncü kattaydı. Bürodaki üç pencere tuğla duvarlı bir avluya bakıyordu. Kravatlı takım elbisesiyle büroya sabahları onda

gelir, burada elbisesini çıkarıp önlüğe benzer rahat bir giysi giyerdi. Haşlanmış yumurta, ekmek, tereyağı ve çaydan oluşan kahvaltısını büroda yapardı. Saat altıdaki akşam yemeğine kadar bir daha herhangi bir şey yemez veya içmezdi. Kahvaltı ederken bir yandan da gelen mektupları okurdu. Sabahın geri kalan bölümü, başında ayakta durduğu veya yüksek bir sandalyede oturduğu yüksek bir masada yapılan okuma ve yazmalara ayrılırdı. India House ile ilgili yükümlülüklerini en geç öğleden sonra bir veya ikiye kadar bitirirdi. Günün geri kalanı ya meslektaş ve konuklarla sohbete ya da hacimli yazı ve haberleşmelerine ayrılırdı. 1824 ile 1858 arasında kendi el yazısıyla yazdığı mektuplar yaklaşık dört yüz sayfadan oluşan çeyrek formalık bir cilt meydana getirmişti.[13]

1842'de tanışmalarından sonra yazı işleri asistanı ve yakın adamı olan Alexander Bain, haftada en az iki kez öğleden sonraları Mill'e uğrar ve birlikte daha sonra Mill'in de taşınacağı, annesinin Kensington Meydanı'ndaki evine kadar yürürlerdi. Bain birkaç yıl sonra, Mill'le karşılaşmalarını şöyle anlatır:

> Uzun, ince yapısı, genç yüzü ve kel kafası, sarı saçları ve sağlıklı cildi, konuşurken kaşının seğirmesi ilk bakışta göze çarpanlardı. Sonra, hareketlerinin canlılığı, keskinlik noktasında ince ama ne cırtlak ne de rahatsız edici olan sesi, zarif görünüşü ve hoş tavırları, onu bir daha hiç görmemiş olmama rağmen hafızamda kalmıştı.[14]

Mill ileriki dönemde Doğu Hindistan Kumpanyası'nda çalışmanın kendisine ummadığı getiriler sağladığını gördü. 19. yüzyıl yazarlarının da görmeye başladığı üzere, Sanayi Devrimi demek hem kamuda hem de özel sektörde artan bir şekilde bürokratikleşen bir dünya demekti. Mill bu bürokratikleşmeyi görecek ve şiddetle eleştirecekti. "Bu bana, kamusal önlemler ve diğer siyasi olguların kendilerinden beklenen sonucu vermediği durumları ve bunun sebeplerini anlama fırsatı verdi; bulunduğum noktada beni, bir bütün olarak uyumlu çalışması gereken makinenin basit bir dişlisi yapması benim için her şeyden önemliydi."[15] Mill'in kamusal politikalar üzerine yazdığı yazılar asla fildişi kulelerden yazılmış yazılar olmamış, her zaman yarı kamusal bir şirkette elde edilen deneyimlerinin ürünü olmuşlardı.

Radikalizm Misyoneri

Mill 1821'de Austin'le birlikte çalışmaya başladığında babası da ona Bentham'ın *Traité de Législation*'unun Dumont baskısını okuttu. Bu çalışma Austin'in hukuk dersleriyle birlikte Mill için esin kaynağı oldu.

> İlk eğitimim bir bakıma Benthamcılık kursu gibi olmuştu.... Bentham'ın daha ilk sayfalarında yeni bir şeyle karşı karşıya olduğumu anlamıştım.... Daha önceki tüm ahlakçıların artık geride kaldığı ve düşünce alanında yepyeni bir dönemin başladığı duygusuna kapılmıştım.... Bu entelektüel berraklığa insani konulardaki en ilham verici gelişme şansı eklenmiş gibiydi.... *Traité*'in son cildini de bitirdiğimde artık yeni bir varlık olmuştum. Bentham'ın anladığı şekliyle kabul edilen 'fayda ilkesi' ... bilgi ve inançlarımın birbirinden kopuk ve bölük pörçük parçalarını birleştiren bir kilit taşı gibi yerli yerine oturmuştu. Dünya görüşüme bir bütünlük getirmişti. *Artık benim de fikirlerim vardı, bir inanç, bir öğreti, bir felsefe, sözcüğün en doğru anlamıyla bir dinim vardı.* Bir hayatın görünürdeki başlıca amacı yapılabilecek olan şeylerin öğretilip beyne kazınması. Beşeri konuların bu öğreti aracılığıyla yönlendirilebileceğine dair büyük bir inancım vardı.... Açtığı ilerleme penceresi hayatımı aydınlatabilecek ve özlemlerime tam bir şekil verebilecek kadar büyük ve parlaktı.[16] [italikler sonradan eklenmiştir]

Mill'in Bentham'da bu kadar doyurucu bulduğu şey neydi? Bentham insan davranışlarının hazzı artırıp acıyı azaltmak şeklindeki ikiz arzular tarafından yönlendirildiğini savunan bir psikolojik egoistti.* Bu arzular haz ve acıların nedenlerine ilişkin inançlar tarafından yönlendiriliyordu. En ilkel düzeyde, dış neden ile iç haz veya acı arasındaki bağlantı, sıcak bir şeye dokunulduğunda acı duymak gibi, doğrudan ve anlıktı. Sonuç olarak bireylerin çoğu yalnızca anlık ve kısa vadeli uyaranlara cevap verme eğilimindeydi. Gerçekten aydınlanmış bir bireysel çıkar ise uzun vadeli uyaran bilgisi gerektirirdi. Locke, Condillac, Helvetius and Hartley'in çalışmalarına dayalı olarak, James Mill'in biçimlendirdiği yönde, çağrışım ilkelerini temel alan, uzun vadeli etkiler yaratacak bir eğitim düzeni inşa edilebilirdi. Uzun vadeli uyaranlar arasında en önemlisi, kalıcı ve aydınlanmış bir bireysel çıkar elde edebilmek için toplumsal işbirliği gerektiğini anlamaktı. "Her birey kendi çıkarlarını görebilecek şekilde eği-

---

* Psikolojik egoizm: İnsanların her zaman kişisel çıkarlarıyla hareket ettiğini savunan görüş-r.n.

tilsin. Böylece pek çok öznenin aynı anda hareketiyle, yani her bireyin kendi mutluluğu doğrultusunda hareket etmesiyle herkesin mutluluğu sağlanmış olur."[17]

Faydacı olmak, (1) bir psikolojik egoist olmak yani temel insan davranışlarına ilişkin belirli bir görüş sahibi olmak, (2) kamu siyasetinin, bireysel yararın ortak yararla uyumluluğunu ve sürekliliğini göz önünde bulundurarak, azami sayıda birey için azami yararı gerçekleştirmeye çalışması ilkesine bağlı olmak ve (3) psikolojik çağrışım kuramının bireylerin kendi çıkarlarıyla ortak yararı nasıl özdeşleştireceğini açıklayabilmesi demekti. Bentham'ın izindeki Mill bu dönemde üçünü de benimsiyordu. İleriki dönemde ilk inanışı reddedecek, yalnızca ikinciyi benimseyecek, üçüncüsünün ise üzerinde değişiklikler yapacaktı.

Geleneksel Hıristiyanlığın, insanın, kendini beğenmişlik şeklinde ortaya çıkan günahkârlığı olarak nitelediği şeyin üstesinden, rahiplere özgü becerilerden çok bireysel ilgiler konusundaki eğitimle gelinebilirdi. İhtiyacımız olan, temel güdülerimizi bastırmak değil, bu güdüleri bilinçli bir şekilde geliştirmekti. Thomas Malthus'un sanayileşmede sorunların aşırı nüfustan kaynaklandığı şeklindeki görüşü Mill'in de aklına yatmıştı. Malthus'a göre gıda üretiminin artış hızı kontrolsüz nüfus artışını asla yakalayamazdı. İşçiler gelirlerini artırmak için daha çok çocuk sahibi olup bunları çalıştıracaktı. Fakat daha çok çocuk zaman içinde işçi sayısının da artmasına yol açacaktı. Bu artış ise toplam asgari ücret maliyeti üzerindeki baskının artması demekti ve bu da ister istemez durgunluğa ya da felakete yol açacaktı. Bu tür toplumsal sonuçların önüne ancak bilgi ve öngörüyle geçilebilirdi.

1823'te Mill'in bu görüşe kaydığını gösteren bir şey oldu. Mill, India House'daki işine giderken düzenli olarak St. James Parkı'ndan geçerdi. Bir sabah orada boğularak öldürülmüş bir bebek cesedi gördü. Dehşete kapılan Mill ve bir arkadaşı bu olaydan sonra, Francis Place'ın kaleme aldığı "Evli Çalışanlara" başlıklı el ilanları dağıtmaya karar verdi. Place ilanda yalnızca doğum kontrolünü savunmuyor, ayrıca Fransız kadınlarının kullandığı "sünger" yöntemini açıklıyordu. Görünüşe göre insanlık trajedisinin önüne ancak eğitimle geçilebilirdi.

Sonuçta Mill ve arkadaşı tutuklandı. Belediye başkanının önüne çıkarıldılar ve müstehcen yayın dağıtmaktan iki hafta hapis cezasına çarptırıldılar. Ancak belediye başkanı niyetlerinin bebek katlini önlemek oldu-

ğuna ikna olunca iki gün sonra serbest bırakıldılar. Mill'in ailesi olayın unutulup gideceğini umuyordu. Fakat taşlamacı Thomas Moore çok geçmeden Mill ile şu sözlerle dalga geçti:

> İki Bay M..l var,
> Okunmazı okumayı sevenlerin
> Çok zeki bulduğu.
> Büyük M..l iyi üreme* için savaşırken,
> Küçük M..l her türlü üremeye karşı savaşır.

Kendisine karşı olanların unutmasına asla izin vermeyeceği bir konuydu bu. Nitekim bu dizeler 1873'te Mill'in ölümü üzerine Times'ta yayınlanan kısa biyografide bir kez daha gündeme gelecekti.

Kafasında bu inançlarla ve kısa bir süre önce Ekonomi Politik Kulübü'nü kurmuş olan babasına öykünen Mill, Faydacılar Derneği (1822-25) adlı Benthamcı bir tartışma grubu oluşturdu. Mill'in Bentham'ın *Rationale of Judicial Evidence*'ını yayıma hazırladığı 1825'e kadar Bentham'ın hissedilir bir etkisi oldu. Mill "faydacı"[18] kavramını niçin kullandığını açıklarken bu kavramı özellikle geleneksel Hıristiyanlık ile karşılaştırır. "Sözcüğü ben üretmedim. John Galt'ın romanlarından birinde, 'Annals of the Parish'te (Kilise Kayıtları) (1821) gördüm. Bir tür otobiyografi gibi görünen kitapta cemaati İncil'ten ayrılıp faydacılığa sapmamaları konusunda uyarıyordu."[19]

Derneğin üyelerinde biri de Mill'in yeni dostu Charles Austin idi. Mill, Whig tarihçi Thomas Babington Macaulay, diplomat Henry Bulwer Lytton ile kardeşi, romancı Edward Bulwer Lytton ve diğerleriyle Charles Austin sayesinde tanıştı. Mill daha sonraları faydacılığın saygınlığına gölge düşürmekle suçladığı Charles Austin'den uzaklaştı.

> Tersine o, Benthamcı öğretiyi, öğretinin zaten yatkın olduğu ürkütücü bir tarzda sunduğu gibi, insanların önyargılarına saldıracak kadar da bütün içeriğini abarttı.... Benthamcı veya Faydacı denilen yaygın inanç ve duyguların çoğunun kökeninde Charles Austin'in ortaya attığı paradokslar yatıyor.[20]

---

* Burada, hem çiftleşme, hem de yetişme/eğitim anlamına gelen "Breeding" sözüyle kelime oyunu yapılmış-r.n.

Charles Austin hakkındaki bu eleştirinin bir bağlama oturtulması gerekiyor. Daha sonra uzun uzadıya ele alacağımız üzere, Mill'in faydacılıkla ilişkisi gelişti. Başlangıçta Mill de en az Charles Austin kadar bu düşünceyi yaymaya hevesliydi. Sonraki on yılda Bentham hakkındaki en yıkıcı eleştiriyi aynı adlı bir makaleyle yine kendisi yapacaktı. Ancak çok sonra, yani Bentham'ın faydacılığını yeniden ele alıp yorumladıktan sonra Austin'e dönüp onu köktenci olarak tanımladı. Mill burada kendi anladığı faydacılığın gerçek bir savunucusu ve koruyucusu gömleğini giyerken, Grote'un da aralarında bulunduğu diğerleri karşı çıktılar. Mill'in bunu yapmaya niçin gerek duyduğunu daha sonra ele alacağız.

Mill 1824'te John Arthur Roebuck ile tanışarak arkadaş oldu. Hukuk okumak üzere Kanada'dan gelen Roebuck Parlamento'nun önde gelen radikal sesi olacaktı. Roebuck ile Mill'i, India House'da James Mill'e bağlı olarak çalışan Roebuck'ın akrabası Thomas Love Peacock tanıştırmıştı. Peacock, Mill'i Roebuck'a "Şirketten genç bir dostum. Araştırmacı bir gençlik grubunun üyesidir," diye takdim etmişti.[21] Roebuck'un Mill'le ilgili o zamanki izlenimleri oldukça ilginçtir.

> Oldukça bilgili olmasına, siyaset dünyasını çok iyi tanımasına rağmen, tahmin edilebileceği üzere, Mill'in sadece başkalarının, yani babasıyla Bentham'ın düşüncelerini seslendirdiği, toplum denen şeyden, yani etrafında dönen dünyadan habersiz olduğu açıktı; hepsinden de öte, kadınlar konusunda çok toydu. Erkek çocuklarla hiç oyun oynamamış, hayatı boyunca hiç erkek arkadaşı olmamış. Aslında şu anda arkadaşı olan bizler, onun yakınlık kurduğu ilk arkadaşlardık.[22]

Mill'e gelince, Roebuck'u hemen Faydacılar Derneği'ne aldı.

Mill ayrıca, Tory bir banker ile evanjelik olmasına rağmen James Mill'in çevresine katılan bir annenin oğlu olan George Grote ile tanıştı. Grote ile Mill'in dostlukları hayat boyu sürecek, zenginlik içinde doğduğu halde bir yandan bankacılık yapıp diğer yandan da ciddi araştırma yazıları kaleme alarak kendini radikal reformlara adayışıyla Grote, Mill'in hayranlığını kazanacaktı. 1825'te George Grote'un evinde yeni bir grup toplanmaya başladı. Burada Felsefi Radikalizm'in dayandığı temel düşünceler üzerinde tartışılıyordu: James Mill ve Ricardo'nun iktisat anlayışları, Hartley ve James Mill'in *Analysis of the Human Mind*'ı ile Hobbes ve Whately'nin mantık anlayışı. Bulunduğu ortamın odak noktası olmak için can atan Ba-

yan Grote da toplantıları teşvik ediyordu. Kendilerini "Society of Students of Mental Philosophy" olarak adlandıran üyeler arasında Grote, Mill, Roebuck, William Ellice, William Henry Prescott, Whitmore kardeşler ve George John Graham vardı.[23] Her yapıt dikkatle okunuyor ve üzerinde tartışılıyordu. Aslında grup önce her paragrafı yüksek sesle okuyor, sonra her üye paragrafla ilgili fikirlerini söylüyordu. Ardından da genel bir tartışma yapılıyordu. Her nokta bütün ayrıntısıyla ele alınmadan sonraki aşamaya geçilmiyordu.

Üzerinde tartışılan temel fikirlerden biri de Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de (1739, *A Treatise of Human Nature)* ortaya attığı çağrışımcılıktı. Çağrışımcılık öğretisi, ister fiziksel çevreden isterse bedenin kendisinden kaynaklansın, temel duyumların zihinde yerçekimi yasasına benzer mekanik yasalarla birleştirildiğini kabul ediyordu. Ancak çağrışımcılık David Hartley tarafından *Observations on Man*'de (1749) açıklığa kavuşturuluncaya dek ciddi biçimde yaygınlaşmadı. Çağrışımcılığa asıl önem kazandıran, insanın çevresel uyaranlara karşı tepkisinin tek nedeninin hazzı artırıp acıyı azaltmayı öngören ve entelektüel hazcılık olarak adlandırılan ek tezdir. Buna göre insan psikolojisi hakkındaki temel gerçek, doğası gereği her bireyin akılcı kişisel çıkar tarafından yönlendirildiğidir. Bu teze Helvetius'ta da rastlanmakla birlikte, Bentham'ın faydacılığıyla James Mill'in *Analysis of the Human Mind*'ında (1829) daha ilk bakışta görülür. Ayrıca klasik ekonomi politiğin de dayanak noktasıdır. İnsan doğası evrenin doğal uyumunu andırdığından *aydınlanmış* kişisel çıkar insanoğlunun kendi sorunlarını devlet müdahalesi olmadan halledebileceği anlamına gelir. Düşünce tarihçisi Randall bunu şöyle açıklamaktadır:

> Duyumculuk, çağrışımcılık, hazcılık ve entelektüalizm görünüşte insan doğasının mekanik bir çözümlemesinin ürünüydü. Gerçekte ise orta sınıfın toplumsal değişim taleplerinin gereği idiler. Bireysel haz ve acıya ilişkin sonuçlarıyla, 19. yüzyıl Britanya Liberalizmi'nin, onun geleneksel kurumları eleştirme yönteminin felsefi sağlaması olmuşlardı. Bir *laissez-faire* ve serbest rekabet toplumunun, ortalama insan zihnine güven duymanın "rasyonel" bir zeminini oluşturmuşlardı.[24]

Mill'in, John Arthur Roebuck ve diğer bir akranı olan George John Graham ile yakın arkadaşlığı babasının gözünden kaçmamıştı. Mill hem iş dışı

hem de entelektüel yaşamının büyük bir bölümünü bu çağdaşlarıyla geçiriyordu. Üç John birbirinden ayrılmaz olmuş, sevecen bir ifadeyle "Trijackia" diye anılmaya başlamıştı. Mill'i etkilemelerinden korkan babası onlara fazla bağlanmaması konusunda uyarmıştı.

Peki Mill bunca yoğun iş ve entelektüel yaşamının ortasında nasıl rahatlıyordu? Babası ve öteki arkadaşlarıyla birlikte Croyden yakınlarındaki güzel kırlarda gezintiler yapardı. Mill ailesi hâlâ hep birlikte Queen's Square'de oturmakla birlikte, artık Mickleham'da da hafta sonlarında ve yazlık olarak kullandıkları bir evleri vardı. 1824 yazında bir gün, Roebuck ile Graham Mickleham'daki evlerine misafirliğe geldiğinde, Mill ile babası arasında arkadaşları yüzünden tartışma çıkmıştı. Hatta Mill'in annesinin "John, Graham ile Roebuck yüzünden az kalsın evi terk edecekti" demişti. Ama sonuçta, Roebuck ve Graham her ne kadar bir daha asla Mickleham'a davet edilmeseler de, Mill onlarla yakın arkadaşlığını sürdürerek babasından bağımsız olduğunu göstermişti. Mill giderek daha da bağımsızlaşmaktaydı.

1825'te Mill ve Roebuck kendilerini, sosyalizmin ilk ütopyacı şeklini savunan Owencıları tartışırken buldular. Mill'in bu tartışmalarla ilgili dikkat çektiği önemli noktalardan biri, Owencıların hedefinin kendisininkiyle aynı, yani bir yandan nüfus sorununu çözerken diğer yandan da işçilerin payını yükseltmek olduğuydu.

> Owencılarla en iflah olmaz düşmanları olarak gördükleri ekonomi politikçiler arasında bir *lutte corps-a-corps* [göğüs göğse mücadele] idi bu: Ama tamamıyla dostça bir mücadele. Ekonomi politiği temsil eden bizler görünüşte aynı hedefleri paylaşıyor ve bunu anlatabilmek için de çok uğraşıyorduk. Onların başında ise çok yakından tanıdığım, değerli bir isim, yani Cork'tan, *Distribution of Wealth* adlı kitapla, babamın *Essay on Goverment*'ındaki kadınlarla ilgili bölüme karşı yine kadınlar adına kaleme alınan "Appeal"ın yazarı olan Bay William Thompson vardı.[25]

Bu tartışmalardan ortaya, Britanya'daki liberal entelektüel tartışmaların merkezi olmak üzere tasarlanmış, başını Mill'in çektiği Londra Tartışma Derneği'ni kurma fikri çıktı. Tartışmalara bu kadar önem verilmesi kısmen de, Mill'in Charles Austin aracılığıyla Cambridge'teki Union Debating Society'ye kabul edilmesinden kaynaklanıyordu. Mill'in babası, geleceğin önde gelen lordlarını etkileme girişimini şiddetle desteklemiş-

ti. Bu girişim başlarda, Oxford ve Cambridge cemiyetlerinin en liberal üyelerinin yanı sıra Macaulay, Samuel Wilberforce ve Bulwerlar ile diğerlerine de çekici gelmişti. Mill zaman içinde birkaç kez bu tartışmalara katılarak, özellikle kötü adamların (aristokrasi, en büyük olduğu için mirasta ayrıcalık kazanan çocuklar, üniversiteler, Britanya Anayasası, İrlandalı toprak sahipleri) geleneksel teranelerine saldırdı.

Bütün bunlardan, Mill ailesinin, doğrudan içinde yer alamasalar da, Parlamento'yu etkilemeye çalıştığı açıktı. Bir süre sonra dikkatlerini radikalizmi yayabilecekleri başka bir alana, gazeteciliğe çevirdiler. O tarihte iki büyük siyasi dergi vardı: Tory ortodoksisinin sesi olan *The Quarterly Review* (1809'da yayına başlamıştı) ve Whig aristokrat girişimcilerin yayın organı olan *The Edinburgh Review* (1802'de yayına başlamıştı). İkinci bir Whig yayını da *Morning Chronicle* idi. Mill 1823'te, babasının öğrencisi olan ve bu geleneksel Whig yayınını faydacı radikalizmin yayın organına çeviren John Black'in yeni editörü olduğu *Chronicle*'da yazı yazmaya başladı.

James Mill Felsefi Radikaller adıyla yeni bir parti kurdu ve Bentham'ın mali desteğiyle, Whig *Edinburgh Review*'a karşı yayın organı olarak (1824 Ocak'ına kadar yayımlanmamasına karşın) 1823'te *Westminster Review*'ı çıkardı. Felsefi Radikaller açık bir şekilde Whig'lere göre daha solcuydu. *Westminster Review*'ın çıkış makalesini James Mill kaleme aldı. Burada İngiliz Anayasası'nın temsili sadece toprak aristokrasisine göre tarif ettiğini savundu. James Mill özellikle de Whig'lerin peşine düştü. Bu makale için gereken araştırmanın büyük bölümünü de, babasının verdiği *Edinburgh Review*'ın önceki sayılarını okuyup tarayan Mill yapmıştı. Burada soru şudur: Neden? James Mill geleceği orta sınıfta görüyordu. Oysa onun bakış açısına göre Whig'lerle Tory'ler sadece rakip seçkinler idiler. James Mill, Whig'leri "halkın desteğini kazanmak adına ucuz ilkelerle oynaşmakla" suçluyordu.

James Mill'in en önemli yayını ve genç Mill'in düşüncelerinin evrimini anlamak açısından en can alıcı olanı, daha önce basılmış olan "Essay on Government" (1820, Hükümet Üzerine Makale) idi.[26] Bu makalede devletin rolünün hazzı artırıp acıyı azaltacak koşulları yaratmak olduğu savunulmaktadır.[27] Az bulunurluk hazzı artırmak için emek harcamamızı emreder. Bu yüzden devlet, "kıt olan haz maddelerini" eşit olarak dağıtabilecek şekilde yeniden tasarlanmalıdır.[28] Bu görüşün yarattığı pra-

tik sorun, devlet gücünün potansiyel olarak kötüye kullanıma açık olmasıdır. James Mill'e göre kalıtsal monarşi yeterli bir çözüm değildir, çünkü "emek için gereken en güçlü güdülerden yoksundurlar" ve dolayısıyla daha az akıllıdırlar, çünkü "entelektüel güçlerimiz emeğin bir ürünüdür."[29] James Mill ayrıca kuvvetler ayrılığı kavramını da reddeder.[30] Çünkü ona göre üç kuvvetten ikisi (yani çıkar grupları) olan monarşi ve aristokrasi üçüncüye karşı birleşir. Dahası, başarılar arasında daima farklılık ve pazarlık güçleri arasında eşitsizlik olacağından, çıkarların yanlış anlaşılması da kaçınılmazdır.

Devlet gücünü kötüye kullanmayı önlemenin yolu "toplumla ortak bir çıkar" yaratmaktan geçer.[31] Az mülkü bulunan kırk yaşın üzerindeki yetişkin erkeklere de oy hakkı tanınmasının bunu sağlayabileceğini düşünür James Mill. Kazanılmış özel hakların temsiline de karşıdır. James Mill bu tür bir demokrasi savunusunu dini Reformasyon ile aynı kefeye koymaktaydı. İncil'i rahip yardımı olmadan kendince yorumlamak "insan doğasını tamamen değiştirip farklı bir varoluş mertebesine yükseltmiştir."[32] En büyük siyasi erdem basirettir ve bu da orta sınıfta bulunmaktadır.

> Bilimin ve sanatın en değerli süslerini ortaya koyan, hayatı en güzel şekilde süsleyen orta tabaka, gurur duyulan ve insan doğasını arındıran her şeyin başlıca kaynağı olduğu gibi, temsil zemininin kendilerine kadar genişletilmesi halinde, nihai olarak toplumsal kararların da verildiği kesim olacaktır. Bunların altında kalan büyük çoğunluk kesinlikle onların tavsiyeleriyle ve oluşturduğu örneklerle yönlendirilecektir.[33]

James Mill'in yanıtlamadığı ise şu sorulardı: Çoğunluk zorbalığı ortaya çıkabilir mi (Tocqueville'in kaygısı)? Çıkarlar, ahlaki ilkeler olmaksızın, sadece insan doğasının yasalarına dayanarak korunabilir mi? Alt sınıflar orta sınıfların önderliğini her zaman kabul edecek mi? Bu süreç yozlaşıp çıkar komisyonculuğuna dönüşebilir mi? Entelektüel seçkinlerin bilimsel rehberliğiyle bireylerin kendi hayatlarının denetimini kendi ellerine alma ihtiyacı arasında bir çatışma olasılığı var mı? Mill işte tam da bu soruları ortaya atacaktır ve bu da farklı yanıtları getirecektir.

Westminster Review'ın çıkış makalesi 1830'ların siyasi mayasını yansıtmaktaydı. Mill bunu şu şekilde ortaya koymuştu:

> Bilindiği gibi, Liberalizmin ... hızla yükseldiği bir dönemdi.[34] Fransa ile Savaş'ın getirdiği korku ve düşmanlıklar son bulunca ... rüzgâr reformdan yana döndü.... Savaşın yol açtığı korkunç boyutlardaki devlet borçları ve vergi yükü yüzünden hükümet ve parlamento epeyce gözden düşmüştü.... Liberalizmin zamanın sesi olmaya başladığı, kurumsal gelişimlerin en yüksek makamlarca övgüyle karşılandığı ve Parlamento'nun yapısının baştan aşağı değiştirilmesi yönündeki taleplerin alt sınıflarca yüksek sesle dile getirildiği bu dönemde, bu yeni eğilimin yasa koyucusu ve kuramcısı olduğunu iddia eden görünüşte yeni bir yazarlar ekolünün kendi içinde sürekli bir çatışma halinde görünmesinin dikkatleri çekmesinde bir tuhaflık yoktur. Başka hiç kimsenin belli bir öğretiye aynı ölçüde inanç beslemediği bir zamanda bunların kendi yazdıklarına duydukları güçlü inanç havası; var olan iki siyasi partiden oluşan cepheye karşı dikildikleri sırada gösterdikleri gözüpeklik; genel kabul görmüş birçok düşünceye inatla karşı çıkmaları; en azından babamın yazılarındaki yetenek ve enerji, arkasında bir dergiyi sürdürmeye yetecek bir topluluk desteğinin bulunması; ve nihayet, derginin satın alınıp okunması sayesinde Benthamcı adı verilen okul, felsefi ve siyasi alanda, toplum zihninde daha öncekine göre ya da o zamandan bu yana bir daha hiç olmadığı kadar geniş bir yer edindi ....[35]

Westminster Review'ın yayına başlamasında oluşan coşkulu havayı bozacak tek şey Sir John Bowring'in rolüydü. Bowring, ateşli bir radikal ve Bentham'ın izleyicisi olmanın yanında onun biyografi yazarı ve sonra da toplu eserlerinin editörü olmuştu. Yaptığı şeyler arasında Üniteryen ilahi besteciliği ve daha sonra Hong Kong valiliği de vardı. Bowring, Bentham'ın Boswell'i* olup yaşlı Bentham'ı başka bütün etkilerden uzak tutmayı amaçlıyordu. Deyiş yerindeyse Bowring, Bentham ve onun çalışmalarının kontrolünü ele geçirip kendisini radikalizmin sesi haline getirmeye çalışıyordu. Bu yüzden her iki Mill ile de arası açıldı. Bowring sonraları iyice yoldan çıkıp, Bentham hakkında yazdığı biyografide kahramanını göklere çıkarmak adına James Mill'i karalayacaktı. Aralarında önemli anlaşmazlık noktaları bulunmasına karşın, Bowring ile Mill'ler arasındaki asıl çatışma büyük ölçüde felsefi radikalizmin liderliği konusundaki rekabetten kaynaklanmaktaydı.

---

* Ünlü bir çağdaşının yaşamını ayrıntılarıyla kaleme alan kişileri ifade eden terim. İskoç biyografi yazarı James Boswell'in (1740-1795) adından türemiştir-ç.n.

> Bentham'ın yaşamının (1832'de ölmüştü) son birkaç yılında, önceki yıllarda olduğundan daha az sıklıkta ve daha soğuk bir şekilde görüşür olmuşlardı. Bu asıl olarak Bentham'ın yeni ve kendine daha uygun gelen dostluklar geliştirmesinden kaynaklanmıştı. Ancak Bay (James) Mill'in ona karşı duyguları hiç değişmedi. İster başkalarının yanında ister özel ortamlarda olsun, ne Bentham adını saygıyla anmaktan ne de ona olan entelektüel borcunu dile getirmekten vazgeçti.[36]

Çatışma James Mill'in *Westminster Review*'ın editörlüğünü reddetmesiyle su yüzüne çıktı. Bunun üzerine Bentham işi Bowring'e verdi. Ancak elde ettiği başarıya rağmen *Review* neredeyse anında mali sıkıntıya girmişti. Bowring kurnazlık edip derginin mülkiyetini zengin ekonomi politikçi Perronet Thompson'a devrederek kendi yerini korumayı başardı. Mill'ler ve bazı başka genç radikaller bir süre *Review*'a yazı yazmakta gönülsüz davrandılar.

Bu süreçte Mill *Review*'a en son olarak 1826 Nisan'ında, Fransız Devrimi üzerine bir makale yazdı. Mill "Sir Walter Scott'un *Life of Napoleon* adlı kitabının önsözünde, Tory'leri yanlış tanıtmasına karşı ilk Fransız devrimcilerini" savundu.[37] Mill burada kısmen Bentham'ın peşinden gitmişti. Birçok radikal gibi Bentham da başlarda Fransız Devrimi'ne sıcak bakıyordu, çünkü onda aristokrasinin devrilip yerini orta sınıf demokrasisi olacağını umduğu şeyin alışını görüyordu. Hatta Fransız adalet sistemi için bir reform planı da hazırlamış ve bunun sonucunda onursal Fransız vatandaşı bile ilan edilmişti. Daha sonraki aşırılıklardan dehşete düşen Bentham, Devrim'in zorbalık rejimine dönüşmesini "doğal haklar" gibi aldatıcı kavramların kullanılmasına bağlamıştı. "Doğal haklar"ın "basit saçmalık", "doğal ve daimi haklar"ın ise "ayaklığa bindirilmiş saçmalık" olduğunu söyleyecekti.[38] Eski rejimin yıkılışı, günün koşullarına yanıt vermeyen âdet ve gelenekler takıntısının da yıkılışı olarak görülmekteydi. Mill için ilk devrimcileri ısrarla savunmak ve her radikal değişimin kaçınılmaz olarak teröre yol açacağı şeklindeki Tory tezini çürütmek o yüzden bu kadar önemliydi. Mill aynı zamanda, gerçek özgürlüğün ancak bireylerin bilinçli ve sorumlu toplumsal davranışlar geliştirmesi halinde var olabileceği şeklindeki romantik yaklaşımı paylaşmaktaydı.

Fransa sevgisiyle her gün artan Fransız kültürü hakkındaki bilgisine ek olarak, Mill'in bu proje üzerindeki ciddi araştırmalarının sonuçlarından biri de, Fransa'yla ilgili konularda saygın bir uzman durumuna gel-

mesi oldu. Sonraki on yılda yazdığı gazete yazılarının çoğu, Fransa'daki güncel gelişmeler üzerine yorumlardan oluşmaktaydı. Mill, Fransız Devrimi üzerine hatırı sayılır bir kütüphane oluşturmuş, hatta tarihini yazmayı bile düşünmüştü. Bu tasarısını hiçbir zaman hayata geçiremedi, ancak kütüphanesi Carlyle'ın Fransız Devrimi üzerine yaptığı çalışma için önemli bir kaynak oluşturdu.

Radikalizm

Neydi radikalizm? Felsefi radikalizm, hakkında sıkça dile getirilen bütünleştiriciliğe sahip değildi. Radikaller birbiriyle örtüşen ancak tamamen aynı olmayan görüşlerin bir araya geldiği, birbirine benzemeyen kişilerden oluşan bir gruptu. *Review*'ın baştaki başarısı radikalizmin güç veya boyutlarından çok, içinde bulunduğu çağın sonucuydu. Radikalleri bir arada tutan bir şey varsa o da bir noktaya kadar Bentham'ın yazılarının saygınlığı, büyük ölçüde de James Mill'in entelektüel ve kişisel karizmasıyla duruşuydu.

Felsefi radikalizmin bir inanç özü var ise, bu inançlar "her ne kadar, muhtemelen hiçbiri onunla her konuda aynı fikirde olmasa da" James Mill'in fikirleriydi.[39] Neydi bu inançlar? Mill sekiz tane sayıyor. İlk olarak, radikaller bilincimizin içeriğinin dış nesnelerin (ampirizm) yol açtığı deneyimlerle oluşup, yarı mekanik zihinsel yasalarla zihinde çağrıştığını (çağrışımcılık) kabul eden görüşü, yani Hartley'nin metafiziğini benimsiyordu. İkincisi, radikaller bu dış uyaranlara verdiğimiz tepkilerin hazzı artırıp acıyı azaltma arzusu tarafından yönlendirildiğini (Bentham'ın psikolojik hazcılığı) savunmaktaydı. Radikaller bu felsefi varsayımlara iki de toplumbilimsel varsayım eklemişti: Ulusal ekonomilerin rekabet koşullarında ve asgari devlet müdahalesiyle daha hızlı ve daha sağlıklı geliştiği inancı (Ricardo'nun ekonomi politiği) ve nüfus artışının gıda arzını aştığı şeklindeki Malthusçu inanç. Malthus'un nüfusla ilgili görüşleri "nüfus artışına getirilecek bilinçli bir sınırlamayla (örneğin doğum kontrolü) çalışan nüfusun tümüne yüksek ücretle tam istihdam sağlama" şeklinde yorumlanmaktaydı.[40] Radikaller aynı zamanda kadın ve erkek arasında cinsel saplantıların azaldığı daha özgür bir ilişkiden yanaydı. Başlıca siyasi varsayım, temsili hükümet ve tartışma özgürlüğünün, kamusal çıkar ile toplumsal

refahın en yükseğe çıkartılması kavramlarının anlaşılmasını kolaylaştıracağı şeklindeydi. Radikaller aynı zamanda, çevresel determinizm varsayımına dayanan bir ütopyacı toplum mühendisliğinden yanaydı. (James Mill'in "temel öğretisi şudur: İnsan kişiliğinin evrensel Çağrışım İlkesi'yle ve buna bağlı olarak insanlığın ahlaki ve entelektüel durumunun eğitim yoluyla sınırsızca geliştirebileceği koşulların biçimlendirilmesi.")[41] Nihayet radikaller, psikolojik haz öğretisiyle çeliştiği ve ütopyacı toplum mühendisliği olasılığını aşındırdığı gerekçesiyle "asketizme ve ruhbaniyete" karşıydı. Bu inançların vardığı yer, doğal ve toplumsal dünyaları tamamen bilimsel bir biçimde izah etme ve insani sorunları çözüme kavuşturabilecek bir toplumsal teknoloji ile ele alma çabası olan Aydınlanma Projesi'dir.[42] "Taklit etmeye çalıştığımız ve aynı şekilde sonuç almayı umduğumuz örnek 18. yüzyıl Fransız *filozofları* idi."[43]

Radikalizmin gerçek merkezi Bentham değil, James Mill'dir. "O zamanın Benthamcı ya da faydacı propagandacılığına ayırt edici karakterini veren babamın görüşleriydi." Mill'in bunu söylemekteki amacı yalnızca babasına olan sadakatini göstermek veya borcunu ödemek değildi. Bentham'ın faydacılığı ile psikolojik çağrışımcılığını birleştirerek radikalizmin entelektüel harcını ve uyumunu sağlayan James Mill idi. Bu kuramsal duruşları Malthusçu nüfus öğretisi ve Ricardocu iktisatla birleştirip kamusal politikalara uygulayan da James Mill idi. Radikal bir hareket yaratıp onu bir arada tutan da yine James Mill idi.

> Bentham'ın etkisi yazılarından kaynaklanıyordu. Yazıları sayesinde... insanlık durumu üzerinde kesinlikle babamınkinden çok daha geniş ve derin bir etkisi vardı. Tarihsel olarak da çok daha önemliydi. Ama babamın kişisel nüfuzu daha fazlaydı. Coşkulu ve öğretici konuşmaları çok ilgi görür, o da bu yeteneğini fikirlerini yaymak için sıkça kullanırdı. Ben düşüncelerini bu kadar rahat dile getiren başka birini tanımadım. Yüksek düşüncelerine mükemmel bir biçimde hâkim oluşu, özlü ve açık konuşma biçimi ile konuşma tarzındaki ahlaki içtenlik ve entelektüel güç, onu en gözde tartışmacılardan biri yapıyordu. Bolca anekdotlara başvurur, içten kahkahalarla güler ve sevdiği insanlarla birlikteyken çok canlı ve esprili olurdu. Gücü yalnızca ve hatta asıl olarak, entelektüel görüşlerini karşısındakine kabul ettirmekten, kaynaklanmıyordu. Daha ziyade, değerini geç takdir ettiğim, eşine az rastlanan bir kalitenin etkisinden kaynaklanıyordu: Sahip olduğu yüce toplumsal ruh ve her şeyin üstünde, temas ettiği zihinlerde var olan birbirine benzer her erdem filizini hayatın içine ve uygulamaya sokan,

> bütünün yararına duyduğu saygı... akıl gücüne, genel gelişme sürecine ve bireylerin sağgörülü bir çabayla gerçekleştirebileceği yarara... daima duyduğu sarsılmaz güvenle, içlerindeki çekingenleri ya da umutsuzları yüreklendirmesi."[44]

Mill bu dönemdeki okumalarında Condorcet'nin *Life of Turgot*'suna dikkat çekmiş ve övgüyle söz etmişti. Âdeta radikalizmden uzaklaşışını önceden haber verircesine, "bu kitap beni bağnaz budalalıklarımdan kurtardı.... Turgot kendini her zaman Ansiklopediciler'den uzak tutmuştu... Artık kendimi ve diğerlerini Faydacılar diye adlandırmaktan vazgeçtim, "biz" ya da başka herhangi bir kolektif adlandırmayla bağnazlığı afişe etmeyi bıraktım. Kendi içindeki gerçek bağnazlıktan ise ancak sonraları ve yavaş yavaş kurtulabildim," demişti.[45]

Yazarın Görevi

Mill bu dönemde kendisiyle ilgili iki şey öğrendi. İlki, iyi bir hatip ve iyi bir tartışmacı olmasına karşın hayli tiz bir sesi vardı ve babasındaki ortama hâkim olma yeteneğine sahip değildi. "Hiçbir zaman akıcı bir konuşma yeteneğine sahip olamadığım gibi, kötü ve kaba bir konuşma tarzım vardı. Ama yine de kendimi dinletebiliyordum."[46] Ne kadar yararlı olsa da, tartışma topluluklarında yer almak Britanya'daki toplumsal reformların entelektüel lideri olmasına yetmiyordu. İkinci olarak, edebi yeteneğini keşfetmişti. İlginç biçimde bu, Bentham'ın *Rationale of Judicial Evidence*'ını yayıma hazırlamasının istenmesiyle ortaya çıkmıştı. Bentham üç farklı taslak hazırlamıştı. Mill'in işi ise bu taslakları sentezleyip uyumlu bir bütün haline getirmekti. Mill'in deyişiyle bu "kompozisyon yeteneğinin hayata geçmesinde iyi bir başlangıç olmuştu. Bu editoryal iş sırasında yazdıkları, daha önce yazdığı her şeyden kat kat ileriydi."[47] Mill ömrünün sonuna kadar yazdığı önemli yazıların iki farklı taslağını çıkaracak ve bunların yayıma hazırlanmasına büyük çaba harcayacaktı. Şunu öğrenmişti ki iyi yazı yoktu, iyi düzeltilmemiş yazı vardı.

Mill 1822'den 1873'te ölümüne dek yazılarını titiz bir şekilde listeledi. Yazılarını ilk olarak 1822'de *Traveller* gazetesinde, 1824'te de *Westminster Review*'da yayımlamaya başladı.[48] Yazıları arasında, George Brodie'nin tarihi üzerinden David Hume'un *History of England*'ına yaptığı

sert bir saldırı da vardı. Hume, Tory'lerin görüşlerini seslendirmek ve I. Charles'ı savunmakla eleştirilmişti. "Hume son derece akıllı idi, ama gerçeğe saygı duymak onun kişiliğinin bir parçası değildi... Yazdığı tarihin bu kesiminde örneklenen, gerçeği sistematik bir şekilde gizleme girişimlerini tarif etmek boş bir çaba olur."[49] Britanya'nın en büyük felsefecisi ve ülkenin en ünlü tarihçilerinden birine yöneltilen bu eleştiri Mill için fazla bir şey ifade etmez, ancak yaşamının bu erken döneminde başkalarına ait kitapları okuyup yorumlarken takındığı taraflı tutuma ilişkin ipuçlarını verir.

Mill, Bentham'ın geç dönem üslubunun, "dopdolu bir içerikle birleşmiş bir canlılık ve kolaylık modeli olan" erken dönemdeki *Fragment on Government*'ının tersine, ne kadar sıkıcı ve anlaşılmaz olduğuna işaret etmişti.[50] Okunabilirlik ve canlılık erdemlerini korumaya kararlı olarak, Goldsmith, Fielding, Pascal ve Voltaire gibi İngiliz ve Fransız yazarların üslupları üzerinde çalışmaya devam etti. "Etkili yazma yeteneğimi epeyce geliştirdim. Yalnızca akıcılık ve ritim kulağı değil, aynı zamanda pratik bir anlatım duygusu ve karışık bir dinleyici kitlesi üzerindeki etkilerine bakarak hızlı bir anlatım yeteneği değerlendirme ölçütü de edindim."[51] Bentham, yazıları sayesinde James Mill'den daha ünlü olmuştu. O yüzden Mill babasının görüşlerinin derinliğiyle genişliğini birleştirmeye karar verdi. Bu yolla Bentham'ın yazılarına benzer bir etki yaratmayı umuyordu. Bu türden bir söylemin en bilinen örneklerinden biri Hamilton hakkındaki eleştirisinde (1865) görülür: "İyi sıfatını kendi türdeşlerime yakıştırırken, kastettiğimdeki gibi olmayan hiçbir varlığa iyi demeyeceğim. Böyle bir varlık, kendisini öyle isimlendirmiyorum diye beni Cehenneme mahkûm edersе, Cehenneme de giderim."[52]

Bentham'ın başka bir takipçisi olan ve Parlamento'da Yorkshire'ı temsil eden Leeds'ten Bay Marshall, 1825'te, Parlamento'daki tartışmaları değerlendirirken Bentham'ın *Fallacies* üstüne çalışmalarını kullanma fikrine kapılmıştı.

> Parlamento'daki tartışmaları yıllık olarak yayımlamanın faydalı olacağı düşüncesine kapılmıştı. Tartışmaları geleneksel Hansard kronolojisine göre sıralamak yerine konularına göre sınıflandıracak ve buna bir de konuşmacıların safsataları üstüne yorum ekleyecekti.... Çalışmaya "Parliamentary History and Review" adı verildi. Satışlar yayını ayakta tutacak düzeyde değildi, o yüzden de sadece üç yıl sürdü. Bununla

> birlikte parlamenterlerle siyasi çevrelerde bir miktar ilgi uyandırmıştı. Partinin gücü en iyi şekilde dergide dile getiriliyor, bu da onlara Westminster Review'dakinden daha fazla saygınlık kazandırıyordu.[53]

Katkıda bulunanlar arasında Edward Strutt ve John Romilly (her ikisi de daha sonra Parlamento'da radikallerin safında hizmet etti), John ve Charles Austin, James Mill ile Mill'in kendisi de vardı. Bu çalışma her iki Mill için de parlamentodaki tartışmaların içinde yer almanın dolaylı bir yolu olmuştu. India House ile ilişkileri nedeniyle yapamadıklarını bu yolla gerçekleştiriyorlardı. Mill bu dergideki yazılarını "öğrendiğim öğretilerin basit bir kopyası ve uygulaması değildi; eski düşüncelerin yeni formlar veya bağlantılarla sunulmasına bir isim verecek olursak, özgün düşüncelerdi ... bunlarda daha önceki çalışmalarımın hiçbirinde bulunmayan bir olgunluk, bir hazmedilmişlik vardı," diye tanımlamaktadır.[54]

Bu tip çeşitli tartışmalara ve gazetecilik etkinliklerine katılmak Mill'in yaşamında önemli bir dönüm noktası olmuştu. Artık bağımsız bir düşünür olduğunu hissetmekteydi:

> Özgün ve bağımsız bir düşünür olarak gerçek başlangıcım bu söyleşilere kadar uzanıyordu. Yaptığım veya yapacağım her şeyin temeli olan zihinsel yeteneklerimi; sorunlara karşı üretilen yarım çözümleri tam kabul etmemeyi, muammalardan kaçmayıp yanıtı buluncaya kadar tekrar tekrar denemeyi; önemsiz görünüyor diye bir konunun bulanık yanlarını netleştirmeden bırakmamayı; bir konunun bütününü anlamadan herhangi bir kısmını mükemmel anladığımı asla düşünmemeyi, yine bu sayede edindim ya da geliştirdim.[55]

Bunlar peygamberce sözler. Mill'in bütün yaşamı boyunca önemli kuramsal ve siyasi konuları ele alış biçimini mükemmel bir şekilde özetliyorlar. Mill'in, kendisini eleştirenlerin ve karşı olanların mantığını ısrarla anlama çabasında kendini gösteren entelektüel bütünlüğün bir örneğini oluşturuyorlar. Sansüre karşı çıkışında ve konuşma özgürlüğünün önemini savunuşunda ölümsüzleşiyorlar. Nihai ve kesin gerçeği tam bir özgüvenle ele alıp dile getiren bir kişilik yapısına sahip olan babasından farklı olarak Mill, gelişme ve açıklığı nihai entelektüel erdemler olarak gören bir kişilik sergiliyordu. Bunun yalnızca onun yaşamını değil aynı zamanda uygarlığın evrimini de anlattığını savunuyordu. Ona göre bu sadece entelek-

tüel erdem değil aynı zamanda dünyaya dair daha temel ve nesnel bir gerçeğin yansımasıydı. Mill'in inançlarını durağan bir bakış açısıyla ele almaya çalışan birçok araştırma girişimini hüsrana uğratan ve yanlışlığını ortaya koyan bu tür bir açıklıktır. Nihayet, entelektüel gelişiminde büyük bir krize yol açan da, yarım gerçekleri kabul etmede gösterdiği işte bu isteksizliktir.

Packe'in Mill hakkındaki biyografisinde çok iyi ortaya koyduğu üzere:

> Mill sadece 1825 yılı içinde, daha on dokuz yaşındayken, Bentham'ın çalışmalarını yayıma hazırlamış, Tartışma Derneği'ni kurmuş, Grote'un Threadneedle Sokağı'ndaki evinde haftada üç saat Ekonomi Politik tartışmış, Faydacılar Derneği'ni tasfiye etmiş, yazılarıyla *Westminster Review*'a önemli katkılarda bulunmuş, Graham ve Roebuck ile uzun kır gezilerine çıkmış, India House'daki dağ gibi işlerin altından başarıyla kalkmış (maaşına yıllık 100 pound zam yapılmıştı) ve erkek ve kız kardeşlerinin eğitimiyle tek tek ilgilenmişti. Aynı sırada, değerli bir Leedsli fabrikatör ve babasının arkadaşı olan Bay Marshall'ın finanse ettiği *Parliamentary History and Review* dergisinin ilk sayısının giriş yazısını kaleme almaya zaman bulabilmişti. Aradaki boş zaman kırıntılarını doldurmak için de Almanca öğrenmeye karar vermişti: Yabancı dil öğrenmekte hiç sıkıntı çekmemişti ve Sarah Austin'den bir dizi ders almıştı... Bu akıl almaz listedeki entelektüel etkinliklerin bir tekinde bile eğretilik görülmemiş, tümü de 1826'ya kadar aralıksız sürmüştü. Tüm bunların yerini bulması kaçınılmazdı.[56]

3. Bölüm

Bunalım (1826-1830)

Mill 1826'da yaşamının en büyük bunalımını yaşadı. Bu bunalımın, kişisel-psikolojik ve entelektüel olmak üzere birbiriyle ilintili iki boyutu vardı. Kişisel bunalım babasından bağımsız olma ihtiyacından kaynaklanıyordu; entelektüel bunalımın kaynağı ise, felsefi radikalizmin babasında bulduğu en tutarlı halinde bile eksikliklerinin giderek daha fazla farkına varmasıydı. Mill'in, otobiyografisinde psikolojik bunalıma doğrudan değinmezken, radikalizm ile yaşadığı entelektüel düş kırıklığını uzun uzadıya ele aldığını söylemeye bile gerek yok. Bunun iki önemli nedeni var. İlki, bütün gerçekliğine karşın entelektüel bunalım, babasının düşüncelerinden bağımsızlığını ilan edip bunu başardığı bir alternatif ortam oldu. İkincisi, göreceğimiz üzere, James Mill'in sağlığında psikolojik bunalım gerçek ve doğrudan bir biçimde ortadan kalkmadı. Mill ikili bir yaşamı seçti. Dışa karşı babasının arzu ve görüşlerine tamamen sadıktı, ama bir yandan da babasına karşı bağımsızlığını ilan ettiği gizli bir entelektüel yaşamı vardı. Mill gerçekten de babasına herhangi birinden çok daha fazla hayranlık ve saygı duyuyor, James Mill'in büyük kültürel arenada yapmaya çalıştıklarını takdir edip paylaşıyor ve babasının ona işlediği düşünsel bağımsızlığa minnettarlık duyuyordu. Ancak kendisini gerçekte benimsemediği görüşleri benimsiyormuş gibi yapmaya mecbur bırakan paternalist zorunluluklardan da rahatsız oluyordu. Mill, babasının sağlığında aralarındaki farklılıklarla doğrudan yüzyüze gelme cesareti gösterememekten belki de utanıyordu. Bu rahatsızlık Mill'in davranış ve yazılarında tekrar tekrar su yüzüne çıkacaktır. Fakat babasının dürüstlük ve başarıları karşısında duyduğu korkuyla karışık saygıyla girift şekilde sınırlı bir rahatsızlıktı bu daima. Mill genç bir yetişkin olarak entelektüel bağımsızlığını ilan etmenin ne kadar zor olduğunu görmüştü.

Psikolojik Bunalım

Mill'in, yirmi yaşındaki halini tarif edişi dikkate değerdir.

> İlk kez Bentham'ı okuduğum 1821'den ve özellikle de Westminster Review'ın çıkışından beri hayatta gerçek bir hedefim vardı; dünyayı değiştirmek istiyordum. Mutluluk anlayışım tamamen bu hedefle ilintiliydi. Bu girişimde çalışanların sempatisini kazanmak istiyordum....Fakat zaman geldi, bu düşten uyanmak durumunda kaldım. 1826 sonbaharıydı.[1]

Mill bir iç gözlem yaparak yaşadığı bunalımı şöyle anlatıyor:

> Zaman zaman herkeste olabileceği üzere içimi bir sıkıntı basmıştı; hiçbir şeyden zevk almaz, heyecan duymaz olmuştum. Başka zamanlar zevk aldığım şeyler şimdi sıkıcı ve itici geliyordu. Genellikle Metodizm'e dönenlerin içine düştüğü o ruh hali, yani ilk anda kapıldıkları 'günah duygusu' gibi bir şey sanırım. Bu zihin durumuyla kendime doğrudan şu soruyu sormak geçti içimden: 'Hayattaki bütün hedeflerine ulaştığını, peşinden koştuğun o bütün kurumsal ve düşünsel değişimlerin tam şu anda gerçekleştiğini varsayalım. Bu seni çok mutlu edecek mi?' O önüne geçilemeyen özbilinç kendine özgü bir biçimde cevap verdi: "Hayır!" O an yüreğime bir şey saplandı: *Hayatımın üstüne kurulu olduğu bütün temel çöktü.* Oysa bütün mutluluğum bu hedefin peşinde koşmaktan kaynaklanıyordu. Hedef çekiciliğini yitirmişti. O zaman araçların ne anlamı kalabilirdi ki? Yaşamak için hiçbir gerekçem kalmamış gibiydi.[2] [İtalikler sonradan eklendi]

Henüz Carlyle ile tanışmamış olmasına rağmen, Mill'in yıllar sonra kaleme aldığı bunalım tarifi Carlyle'ın *Sartor Resartus*'unun (1833) özelliklerini taşır. Carlyle'ın bu yapıtının başkahramanı Herr Profesör Teufelsdruckh, Tanrı'dan yoksun ve amaçsız bir mekanik evren düşüncesi karşısında intiharı düşünmüştü. Profesör bu umutsuzluktan irade gücü ve "Know what thou canst work at" [kendi sınırlarını öğren-ç.] programı sayesinde sıyrılmıştı.[3] Mill yine, o zamanlar henüz tanımadığı Coleridge'ın "Dejection" (Keder) adlı şiirinin kendi ruh halini nasıl yansıttığını anlatır:

> Acısız bir keder, ıssız, karanlık ve kasvetli
> Uyuşuk, bastırılmış, heyecansız keder,
> Doğal bir çıkış ya da rahatlama yolu bulamayan
> Sözcüklerde, iç çekişlerde ya da gözyaşlarında.

Mill'in, otobiyografisinde bu olaylardan söz ederken, içinde bulunduğu ruh halini ve sorunlarını anlatmak için o zamanlar henüz okumadığı romantik yazarlardan alıntı yapması önemlidir. Sorunlarını anlatmada Felsefi Radikalizm yetersiz kalmıştı. Ruhsal bunalımlarının ayrıntılarına inebilmek ve nihayet sorunlarına çözüm bulabilmek için Romantizme başvurmuştu.

Mill teselliyi kısmen müzik dinlemede –özellikle de Weber'in *Oberon*'unda– bulmuştu. Ancak o günkü ruh durumunu gösterircesine, "müzikal kombinasyonların sonsuz olmadığı düşüncesinden ciddi biçimde ıstırap duymaktaydı."

> Oktav, yalnızca küçük bir bölümü güzel olan sınırlı şekillerde bir araya getirilebilen beş ton ve iki yarı-tondan oluşur. Bana sanki bunların çoğu keşfedilmiş ve artık yeni Mozart'ların ve Weber'lerin çıkıp tıpkı onlar gibi müzikal güzelliğe sahip tamamen yeni ve daha zengin tarzlar oluşturmaları için pek imkân kalmamış gibi geliyor.[4]

Mill'in bunalımının psikolojik kökeninde babasına karşı bağımsızlığını dışa vurma ihtiyacı yatmaktaydı. Otobiyografisinde buna en yaklaştığı nokta şu sözlerdir:

> Başım her dara düştüğünde doğal olarak yardım istediğim babam bu tür bir durumda yardım istediğim son insandı. Tanık olduğum her şey beni, içinde bulunduğum ruh hali hakkında hiçbir fikir sahibi olmadığına, anlayacak olsa da derman bulacak doktor olmadığına ikna etmişti. Bütünüyle onun eseri olan eğitimim bu tür bir muhtemel sonucu öngörmemişti. Ben de ona planlarının boşa gittiğini düşündürterek acı vermekte bir yarar görmedim. Çünkü muhtemelen telafisi olmayan ve onun gücünü aşan bir başarısızlıktı bu.[5]

Mill'in içine düşmekte olduğu bu bunalımın tuhaf bir biçimde iki yönü vardır. Bunalım, bir yandan liberal kültürdeki önemli bir yeni gelişmenin yansımasıydı. Carlyle, Coleridge, Wordsworth ve Matthew Arnold gibi bütün isimler de aynı yaşlarda benzer gerilim dönemlerinden geçmişlerdi. 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında çocuk, işlenecek bir nesne haline gelmişti. Amaç çocuğu bağımsız bir insan yapmaktı. "Paradoksal bir biçimde bu uygulamadaki amaç çocuğun babasına değil, babada vücut bulan (başta sorumluluk, disiplin ve çalışkanlık olmak üzere) değer-

lere bağlılığını sağlamaktı."[6] Mill'in bunalımı ve bunu izleyen (kısmi ve tam) kurtuluşu bağımsızlık mantığını yansıtmaktaydı.[7] Göreceğimiz üzere Mill babasının Benthamcılığının ötesine geçip daha geniş bir senteze vararak bunalımını yendi.

Mill'in bunalımının entelektüel merkezinde radikalizme olan inancını yitirmesi yatmaktaydı. Mill'in bağımsızlığa yönelişinin aldığı şekil, babasının programının kuramsal ve pratik eksikliklerine bakışını da yansıtmaktaydı. Mill'in erken yaşlardaki eğitimi onu tamamen Aydınlanma Projesi'nin somutlaşmış haline dönüştürmüştü. Fakat bizzat o sürecin, Mary Shelly'nin *Frankenstein*'ına benzer şekilde bozulduğunu gördü. "Sıkça yapılan ve Benthamcılığı basit bir akıl yürütme makinesi olarak gören tanım ... hayatımın iki üç yılında benim için hiç de büsbütün geçersiz değildi."[8]

Mill bağımsızlıkla doğrudan karşı karşıya gelmek yerine, babasının programına olan inancını yitiriş biçiminin üzerinde yoğunlaşarak sorununu yüceltmeyi seçti. Bu inanç yitimi üç şekilde ortaya çıkmıştı.[9] İlk sırada, Benthamcılıktaki zayıflamış duygusal yaşam anlayışının tespiti vardı. Mill, 1828'deki ilk Wordsworth okuması sayesinde babasının hoşlanmadığı romantik şiirle, Carlyle ile fırtınalı dostluğu sayesinde de nihai olarak felsefi kurtuluşunun temelini oluşturacak Alman romantik felsefi hareketiyle tanışmıştı. İkinci olarak Mill, insani özgürlük ve sorumluluğu Benthamcılığın determinist çerçevesi içine oturtmaya çalışmak gibi bir ikilemle mücadele etmişti. Bu sorunu en azından geçici olarak da olsa aştı ve bulduğu çözümü *Logic*'te açıkladı. Yazılarında sık sık dönüp değineceği bir sorundur bu. Mill, babasının *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*'ının üzerinde birlikte çalıştıkları o beş yıllık süreçte çağrışımcılığın zayıf yanlarını görmüştü. Üçüncüsü de, Macaulay'in, babasının yönetim üstüne yazdığı makaleye yönelttiği eleştiri, Mill'in bireysel çıkar ile toplumsal çıkar veya ortak yarar arasındaki ilişkiye bakışını değiştirmişti. Nihayet 1826, Mill'in Faydacılar Derneği'ne nokta koyduğu yıl oldu.

Felsefi Radikaller, insan doğasına dair doğru bir bilimsel saptama yaptıklarına ve insanlık sorunlarının çözümüne bilimsel gerçeklere uyan bir reçete sunduklarına inanıyorlardı. Bilimin determinizme teslim olmasından ya da insanoğlu da dahil evrendeki her şeyin değişmez yasalarla yönetildiği görüşünden şikâyetçi değildiler. Tabii değişmez yasaların varlığıyla gelişme kavramının doğasında var olan değişim fikrinin nasıl bağdaştığını sorgulayabiliriz. Başlangıç olarak, radikaller bizleri psikolojik ola-

rak yöneten değişmez yasaların hazzı artırıp acıyı azaltmayı amaçlayan evrensel arzular olduğuna inanmaktaydılar. Aynı zamanda, bu yasaların kendilerini, arzuların araç-amaç ilişkisine dair bilgiyle yönlendiği bağlamlarda ortaya koyduğuna da inanmaktaydılar. Herkesin işbirliği içinde olduğu toplumsal bir dünya, hem toplu olarak hem de bireysel düzeyde hazzın artırılıp acının azaltıldığı varsayılan bir dünya demekti. Halkı çağrışım süreciyle araç-amaç ilişkisi konusunda eğitmek –ki bu bir determinizm örneğiydi– olası tüm dünyaların en iyisini elde etmek demekti.

Ama yine de bazı rahatsız edici sorular ve kuşkular vardı. Kolektif haz işbirliği ile artırılabilirken, bireysel haz da hile ve ölçüsüz çarpıtmayla artırılamaz mıydı? Bunu olanaksız saymak ve belki de ilk günah eyleminin bir göstergesi olarak görmemek mümkün değil. Hobbes ve Mandeville'den Hume ile Smith'e kadar hiç kimse felsefi açıdan istenen sonucu garanti edememişti. Hume ve Smith, analojik biçimde, bir tür iyilikseverlik duygusu varsayımına başvurmuştu. Ancak bu, bir çeşit temel yasa niteliği taşıyan hazzı artırıp acıyı azaltma arzusunu yok saymaktaydı. Bentham gibi radikallerde böyle bir şey yoktu. Nihayet bir çıkış yolu olarak, mekanik bir toplumsal veya ortak yarar düşüncesi yaratmak adına James Mill'in çağrışımcılık öğretisi formüle edildi. Bain, James Mill'in konumunu şöyle ortaya koymuştu:

> Erdem'i, haz elde edip acıdan kurtulma şeklindeki temel hedeflere ulaşmanın aracı olarak; Sağduyu'yu bu hedef doğrultusunda kendimiz için, Adalet ve İyilikseverlik'i ise başkaları için hareket etmek olarak görür. Buradaki büyük güçlük, başkalarının hazzını dikkate alabilmekte ya da bencil amaçlar peşinde Çıkarsız İyilikseverlik'in peşinden koşabilmekte yatmaktadır. Burada karşılıklılık işe yarar ve haliyle de kanıt olarak ileri sürülür.[10]

Çağrışım öğretisinin bu kullanımı iki soruya yol açtı. Birincisi, çağrışımcılık mekanik bir şekilde kesin bir ortak yarar arzusunu tetikleyebilir mi? İkincisi, radikal reformculardaki ilk iyilikseverlik dürtüsünün bu sonucu doğuracağını nasıl anlayacağız? Bu dürtü tarihsel bir kaza mıydı? Ontolojik statüsü neydi? İddia edilen temel çıkarcı psikoloji yasalarıyla tutarlı mıydı?

Geçmişe bakıldığında Mill, kendi gözünde bir tür ideolog gibi görünmekteydi. İnsanoğlunun ilerlemesini istiyordu ama onu harekete geçiren şey,

> ... spekülatif fikirlere duyulan hevesten ... başka bir şey değildi. Gerçek bir iyilikseverlikten yahut insanlığa duyulan sempatiden kaynaklanmıyordu. Bir asalet hevesiyle de ilgisi yoktu.... Cömert iyilikseverliği ve adalet aşkının üstün mükemmeliyetini bütünüyle kabul etmekle birlikte, insanlığın doğrudan bu duygulardan değil, soylu ilkelerle harekete geçenlerin elinde bir ilerleme aracı olan ... eğitilmiş zihnin etkisi sonucu bencil duyguların aydınlatılmasıyla yeniden doğacağını düşünüyorduk.[11]

Burada Mill'in merak ettiği şey, ortak yarar konusunda gerçekten istekli olup olmadığı ya da bu isteği onda canlandıran şeyin çağrışım olup olmadığıydı. Dahası, çözümlemeyle ulaşılan bu kavrayış çağrışımın etkisini silebiliyorsa, o zaman nihai olarak başkalarındaki tüm tasarıları da aynı şekilde çökertebilir demekti.

Bu kişisel tanımlamada iki şey açıktır. Birinci olarak, insan doğasının temeli olduğu düşünülen bencillikle, görünüşe göre ve zorunlu olarak reform arzusu yaratan iyilikseverlik arasında doğal bir çelişki yahut açık bağlantı eksikliği vardır. İkincisi, insan doğasına ilişkin bu bakışın yetersizliğine, özellikle de "duyguların geliştirilmesinin (*cultivation*) hem kuramsal hem de pratik açıdan ihmal edildiğine" dair giderek artan bir inanış vardır.[12] Mill bu dönemi, "gerçekten de özgün ve bağımsız bir düşünür olmaya başladığı" dönem olarak da tarif etmektedir.[13] Mill'in, babasından devraldığı görüşlerdeki gerilimlerle uzlaşması ne kadar zaman alacaktı?

Mill'in babasının görüşlerinden uzaklaşmasının ikinci boyutu özgür iradeyle ilgili idi. James Mill, Aydınlanma Projesi ile bir tür determinizmi, özellikle de (a) fizyolojik olarak içimizde hazzı artırıp acıyı azaltma arayışında olduğumuz, (b) ayrıca hazza ve acıya dair inançlarımız tarafından yönlendirildiğimiz, (c) bu inançların zihnimiz tarafından temel çağrışımcılık yasalarına göre düzenlendiği ve (d) çağrışımcılığı bilen bir eğitimcinin çevreyi hazla erdem veya görev fikrini bir araya getirecek şekilde değiştirebileceği görüşlerini benimsiyordu.

Babasının görüşleri bazı yönlerden Mill'e saçma geliyordu. Bir defa, bireysel mutluluğun peşinden gitmekle insanlığın yararı için çalışma ideali arasında kesin bir bağlantı yoktu. Yani idealin (yahut bir tür ortak yararın) peşinden gitmenin daima bireyin çıkarına olduğundan nesnel olarak nasıl emin olabiliriz? Yanıt şu ki olamayız. Mill'in bu soruna bulduğu çözüm, faydacılığı nihai olarak yeniden kavramsallaştırmasında da görüldü-

ğü üzere şöyledir: Babasının, nihai hedefimizin mutluluk olduğu yolundaki savını kabul eder. Fakat buna, mutluluğu ancak idealin peşinden giderek yakalayabileceğimiz savını ekler. Mill bireylerin mutluluklarının doğrudan peşinden gitmesinin olanaksız olduğunu düşünür. Carlyle'ın özbilinç karşıtlığı, yani insanın kendi üzerinde yoğunlaşmamak ya da iç gözlem yapmamak için gösterdiği bilinçli çaba öğretisi Mill'i bu sonuç ya da uzlaşma noktasına iter. Mill'in öğretisi, bir noktada Carlyle'dan ayrılır. Carlyle kendini ideale tabi kılarken, Mill, Hegel gibi, ancak idealin peşinden koşarak derin bir özfarkındalık düzeyine ulaşabileceğimizi savunur.

> Bu dönemde elde ettiğim deneyimler ... beni daha önce yaşadıklarımdan çok farklı, Carlye'ın o zamanlar kesinlikle haberdar olmadığım özbilinç karşıtlığı kuramına çok benzer bir hayat kuramını benimseme noktasına getirdi. Aslında mutluluğun bütün davranış kurallarının sınaması ve hayatın amacı olduğu yolundaki inancımdan hiç kuşku duymadım. Ama şimdi bu amaca ancak onu doğrudan bir amaç yapmayarak ulaşabileceğimi düşündüm. Yalnızca zihinlerini kendi mutluluklarından başka bir hedef üzerinde, başkalarının mutluluğu üzerinde, insanlığın ilerlemesi üzerinde, hatta bir araç olarak değil bizzat ideal olarak görülen bir sanat veya ideal üzerinde yoğunlaştırabilenler mutlu olabilirler (diye düşündüm). Böylece başka bir şeyi hedefleyerek mutluluğu yakalayabilirler....Bu kuram artık hayat felsefemin temeli oldu.[14]

Mutluluk üzerine varılan bu sonuç tek başına, bireylerin nasıl ve neden bir idealin peşinden gittiği sorununu çözmektedir yalnızca. Halen çözüm bekleyen sorun ise, kişinin bireysel idealinin peşinden gitmesinin, ortak yararla yahut başka birinin idealinin peşinden gitmesiyle nasıl uyumlu hale getirilebileceğidir. Mill bu konuda bir sonuca ancak birkaç yıl sonra varacaktı. Ancak yine de bunun nasıl bir sonuç olabileceğini tahmin edebiliriz. Bireysel yarar ve ortak yarar sorunu ancak nihai idealimin başka herkesin nihai idealiyle uyumlu olması halinde çözülebilir. Mill nihai idealin bağımsızlık olduğu sonucuna varıp, bireysel bağımsızlığın birtakım koşullara ve her tür paternalizmin aşılmasına bağlı olduğu fikrinde üsteleyince, bir bireyin bağımsızlığının başka bir bireyin bağımsızlığıyla yalnızca uyumlu olduğu değil, aynı zamanda bu bireyin bağımsızlığına da yol açtığı ve nihayet onu gerektirdiği ortaya çıkmıştı. Mill'in kendine özgü eşitlik anlayışını ve tutkusunu, hayırseverliğe duyduğu nefreti, özgürlük savunuculuğunu ve hem yerel hem de uluslararası anlamda kamusal sorum-

luluk duygusunu açıklayan, nihai anlamda özünde dinsel olan[15] işte bu bağımsızlık ("özgürlük") anlayışıdır.

Özgür irade konusunda varılan sonuç Mill'in çağrışımcılık anlayışından kaynaklanmaktadır. Kamusal politikalarla ilgili sorunları dış kamusal şartlanmayı öngören Benthamcı programla çözme anlayışı, Felsefi Radikaller'in bireyciliğiyle bağdaşmadığı gibi bireyi de aşağılamaktadır. Mill her bir insanın "eski alışkanlıklarını bırakıp" kendisini "yeniden programlayabileceğine" inanır. Yine de bunu yapabilmek için şartlanmanın ötesinde bir unsur veya araç gerekmektedir. Freudcu psikanalize aşina olanlar, salt rastlantı olmayan bir analoji göreceklerdir burada, çünkü Freud mesleğinin ilk yıllarında Mill'in bazı çalışmalarını okumuş ve çevirilerini de yapmıştı.

> Son zamanlarda yaşadığım keyifsiz dönemlerde Felsefi zorunluluk denen o öğreti üstüme bir kâbus gibi çökmüştü. Var olan koşulların, bilimsel olarak çaresiz kölesi olmuştum; kendi karakterim ve başkalarının karakteri kendi kontrolümüz dışındaki araçlar tarafından belirlenmiş ve her şey tamamen bizim gücümüz dışında gelişiyormuş gibi geliyordu bana....Konu üzerinde epeyce kafa patlattım, ta yavaş yavaş işin ucunda bir ışık görünceye kadar.... Kişiliğimizin koşullar tarafından belirlenmesine rağmen, arzularımızın da bu koşulları büyük ölçüde belirleyebileceğini....irademizin içinde bulunduğumuz bazı koşulları etkileyerek gelecekteki alışkanlık ve arzularımızı değiştirebileceğini gördüm. Bütün bunlar koşul öğretisiyle tamamen uyumluydu, daha doğrusu öğreti doğru anlaşılmıştı....*System of Logic* adlı son kitabımın Özgürlük ve Zorunluluk bölümü bu konuyu ele almaktadır.[16]

Özgür irade konusunda daha söylenecek çok şey var. Dolayısıyla ilerdeki bölümlerde yeniden ele alınacak. Burada iki şeyin altını çizmek gerekiyor. İlk olarak, bizzat Mill bu konuyu, tam bir psikolojik çözümden çok geçici bir psikolojik çözüm olarak görmekteydi.[17] Nitekim nihai sonuç ileriki yaşlarda, *An Examination of the Philosophy of Sir William Hamilton*'da geldi.

Mill'in psikolojik bunalımında payı olan diğer bir olgu da, babasının bazı görüşlerine güvenini yitirmesiydi. James Mill'in hayli etkili olan "Hükümet" (Government) başlıklı makalesi 1820'de *Encyclopaedia Britannica* için yazılmıştı. Bain bu makalenin 1832'de sonuçta Reform Yasası'na dönüşecek tasarının entelektüel temelini oluşturduğunu öne sürmektey-

di. James Mill, kadın ve çocukların çıkarlarının babalarının yahut kocalarının çıkarlarıyla örtüştüğünü, dolayısıyla ayrı bir temsile gerek olmadığını savunmaktaydı.

> Eğer bir kişinin diğerleri üzerinde kullanabilecek gücü varsa, bunu kötü amaçla –başkalarını iğrenç emellerine alet etmek amacıyla– kullanabilir... Seçici organın topluluk olması halinde, toplulukla seçici organın (temsilci organ) çıkarının aynı olacağı aşikârdır... Bir nokta çok açıktır: Çıkarları başkalarının çıkarlarıyla tartışmasız bir şekilde örtüşenler herhangi bir rahatsızlığa yol açmaksızın dışarıda tutulabilirler. Belli bir yaşa kadar tüm çocukların çıkarlarının ebeveynlerininkiyle örtüşmesi bu çerçevede ele alınabilir. Çıkarları hemen hemen tümüyle babalarının yahut kocalarının çıkarlarıyla örtüşen kadınlar da yine bu çerçevede görülebilir.[18]

Macaulay'in James Mill'in makalesinin eleştirisinde belirttiği üzere burada bir tutarsızlık vardır. Macaulay, James Mill'e, bir hükümdarın çıkarı nasıl her zaman tebaasının çıkarlarıyla örtüşmüyorsa, niçin bir baba yahut kocanın çıkarının karısı veya kızının çıkarıyla her zaman örtüştüğünü varsayalım, diye sormaktadır. "(James Mill) Tek bir kanıt göstermeden, sorunu safsatalarla içinden çıkılmaz hale getirerek, insan ırkının yarısının çıkarlarını soğukkanlılıkla kestirip atıyor."[19] Mill, otobiyografisinde, kendisini babasının duruşunu sorgulamaya Macaulay'in, babası hakkındaki eleştirisinin ittiğini söylemişti. Macaulay (1800-1859) Evanjeliklerin içinde büyümüştü ve köleliğe karşı yürütülen hareketin liderinin oğluydu. *Edinburgh Review*'ın en önemli destekçilerindendi. Tarihçi ve *History of England*'ın (1848-61) yazarı olarak ün yapmıştı. İlk kez *Edinburgh Review*'ın 1829 Mart sayısında, James Mill'in hükümet üzerine makalesine yaptığı eleştiriyle dikkat çekmişti. Macaulay, James Mill'in yaklaşımının soyut ve indirgemeci karakterini eleştiriyor, daha ampirik ve tarihsel yahut Burke'çü siyaset kuramı yaklaşımını savunuyordu. Macaulay, James Mill'i aynı zamanda kadınların oy hakkını savunmayarak tutarsız davranmakla suçluyordu.[20] Bu konu üzerinde kısaca duracağız.

Aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen Macaulay ve Mill'lerin arası hiç bozulmadı. Macaulay, "bazı eksiklikleri olmakla birlikte, bir bütün olarak, Gibbon'dan beri dilimizde yazılmış en önemli tarihsel çalışma olduğunu düşündüğüm *History of India*'nın"[21] yazarının hakkını teslim etmişti. James Mill, ağabey Macaulay yani Zachary Macaulay ile arkadaş-

tı. Kalküta'daki Yüksek Konsey için olası aday olarak Macaulay'in adı geçtiğinde James Mill destek vermişti. Macaulay'in "eski düşmanı James Mill" hakkındaki ifadesiyle söylersek: "Eski Başkan ona beni sormuş; sanırım bana karşı desteğini almayı umuyordu. (James) Mill ise çok şık bir ifadeyle Şirket'e beni almasını tavsiye edeceğini söylemiş. Ortalamanın çok üstündeydim. Dolayısıyla beni reddetmeleri halinde işe daha uygun birini bulmalarının çok zor olduğunu düşünüyordu."[22]

Macaulay'in eleştirileri, sonunda Mill'i sosyal bilim anlayışını yeniden ele almaya itti. Bu konulara ileriki bir bölümde yeniden değineceğiz. Burada önemli olan, Macaulay'in çarpıcı eleştirilerinin Mill'in güven bunalımını nasıl etkilediğidir.

> [Macaulay'in] Babamın konuyu ele alış biçimine yönelik bazı eleştirilerinde gerçeklik payı vardı. Babamın bazı önermeleri gerçekten de çok yetersizdi ve siyasette önemli sonuçların çıkış noktası olan az sayıda genel gerçekliğin yalnızca ufak bir kısmına yer veriyordu. Yönetici organın çıkarıyla topluluğun çıkarının özdeşleşmesi, buna atfedilebilecek bir nesnel anlamda iyi bir hükümetin dayandığı tek şey değildir. Bu çıkar özdeşliği sadece seçimle de güvence altına alınamaz. Babamın Macaulay'in eleştirilerine yaklaşım tarzından hiç hoşlanmamıştım.... Bu bana, babamın felsefi yöntemi politikaya uygulanabilir olarak kavrayışında, bugüne kadar varsaymış olduğumdan daha fazla hata bulunduğunu düşündürdü.[23]

Mill kadın hakları konusunda şu görüşleri dile getirmekteydi:

> O günün Benthamcı yahut faydacı propagandacılığına ayırt edici karakterini veren babamın görüşleriydi.... Ama aslında aramızda tam bir birlik yoktu. Aramızda babamın görüşlerini bütünüyle kabul eden de yoktu. Örneğin, Essay on Government'ın (Hükümet Üzerine Makale) aramızda siyasi bilgeliğin başyapıtı olarak görülmesine rağmen, bu asla kitabı satırı satırına kabul ettiğimiz, babamın iyi bir yönetimde kadınların oy kullanmasına gerek bulunmadığı, çünkü kadınların çıkarlarıyla erkeklerinkinin aynı olduğu savını benimsediğimiz anlamına gelmiyordu. Ben ve belli başlı arkadaşlarım bu noktada kesinkes ondan ayrılıyorduk. Babam kastının, bir sonraki paragrafta tamamen aynı ifadelerle aynı savı ortaya attığı kırk yaşın altındaki erkeklerde olduğu gibi, kadınlara da oy hakkı verilmesine karşı çıkmak olmadığını söylemek zorunda kaldı. Gerçekten de onun derdi oy hakkının sınırlanıp sınırlanmaması değil, (nasıl olsa sınırlanacağını varsayarak) sınırlamanın kapsamının nereye kadar uzanacağı idi ki bu, iyi yöne-

> timde güvenlikten ödün verilmesi gerektiği anlamına gelmiyordu. Fakat o zaman da, tıpkı inkâr ettiği fikir gibi savunduğu fikrin de –yani kadınların çıkarının, tıpkı hükümdarla tebaasında olduğu gibi, erkeklerinkiyle tastamam örtüştüğü, ondan ne az ne de çok olduğu, herhangi birine oy hakkı tanınmasını gerektiren her nedenin kadınlar için de geçerli olması gerektiği fikrinin de– en az Makale'nin hedef aldığı fikirler kadar yanlış olduğunu düşündüm ve hâlâ da öyle düşünmekteyim Genç misyonerlerin genel düşüncesi de bu yöndeydi ve Bay Bentham'ın böylesine önemli bir konuda tamamen bizim yanımızda olduğunu bilmek de keyif vericiydi.[24]

Mill'in içinde bulunduğu zor durumdan geçici olarak da olsa sıyrılması şu şekilde oldu. Mill babasının görüşlerini birtakım yeni ve felsefi romantik perspektifler ışığında yeniden yorumlayıp benimsemeyi sürdürmeye karar verdi. Bu tür bir çözüm otobiyografideki şu sözleri açıklıyor.[25]

> İçimdeki karanlığa küçük bir ışık demeti düşmüştü. O sırada rastlantı sonucu Marmontel'in Anılar'ını (*Memoirs*) okuyordum ve babasının ölümüyle, ailesinin içine düştüğü kederle ve ani bir esinle kendisinin, sadece bir çocuk olduğu halde, onların her şeyi olduğunu hissedişi ve onlara da bu duyguyu hissettirişiyle – kaybettikleri şeylerin yerini doldurmasıyla ilgili paragrafa gelmiştim.[26]

Marmontel'e yapılan bu gönderme üzerine çok söz söylenmiş olmasına karşın, Mill'e gösterdiği tek şey hâlâ duygularının olduğuydu! Bize ise, oldukça akla yatkın bir çıkarsamayla, Mill'in, bir yandan babasının çalışmalarının erdemlerini överken, bir yandan da bu çalışmayı daha derin bir felsefi temele oturtup geliştirerek ve eksikliklerini tamamlayarak sadık ve itaatkâr bir oğul olarak kalmaya kararlı olduğunu göstermektedir.

Bu geçici çözüm iki şekil alır. Mill babasının sağlığında onunla birlikte tavır aldı. Farklılıklarını ya bastırdı ya da sakladı. Babasının ölümünden sonra ise, onun öğretilerine göstermelik bir bağlılık sergiledi. Örneğin kendini hâlâ bir faydacı olarak niteliyordu ama bu öğretileri öylesine yeniden tanımlamış ve yeniden kavramsallaştırmıştı ki yeni öğretiler artık babasının ruhunu yansıtmıyor, en derin felsefi düzeyde babasının yüklediği anlamı taşımıyordu. Mill'in babasıyla arasındaki entelektüel farklılıkların psikolojik yüceltimi, Mill'in düşüncelerinin mantığını yeniden kurma girişimlerini boşa çıkarmaya bugün de devam etmektedir.

İleriki bölümlerde Mill'in bu psikolojik yüceltimdeki başarı ve aksamalarını göreceğiz. Günümüzün birçok okuyucusu Mill'in babasının görüşlerini aşmasından hoşnut olsa da, Mill'in dostu Grote ve rakibi Jevons gibi kendi çağdaşlarından bazıları, hafifçe saklanan bu dönüşümü farketmişlerdi.

Wordsworth[27]

Mill, Wordsworth'un şiirinde insan yaşamının duygusal boyutunun dile getirilişini keşfetmişti. Yüzeysel olarak bakıldığında, Mill en başta Wordsworth'un yapıtlarına yönelseydi şaşırtıcı olmazdı. Paris'te kaldığı sırada Mill'de, daha sonra hayatının sonuna kadar süren ve temel estetik duygusunun uyanması anlamına gelen botanik ve kırlarda yürüme tutkusu gelişmişti. Derinlerde ise, Wordsworth, Mill'in ahlaki duygularına, bir başka deyişle bireyin içsel kültürüne seslenen derin ahlaki değeri katmaktaydı şiire.

> İnsan refahını sağlayan başlıca unsurlar arasında, bireyin içsel kültürüne ilk kez hak ettiği değeri vermiştim. Dış koşullara ve insan zihninin kurgu ve eylem yeteneğini geliştirme eğitimine çok özel bir değer atfetmekten vazgeçmiştim.... Duyguların eğitimi etik ve felsefi inançlarımın esas noktalarından biri olmuştu.[28]

Mill, bu içsel kültürü kişisel bağımsızlığın keşfine götüren şey olarak görüyordu. Robson'a[29] göre Mill'in, bağımsızlıkla ortak yarar arasında, özgecilikle kişisel eğitim arasında bu şekilde ilişki kurmaktaydı. Mazlish'in deyişiyle, "babasının mekanik terbiye biçiminden kurtulmaya çalışırken, [Mill] aynı zamanda liberalizmi kurtarmaya çalışmaktaydı. Bunu, hem duygusal hem rasyonel ihtiyaçlara yanıt veren ve tam bir bireysel gelişimi hedefleyen süreğen bir 'organik süreç' olarak görüyordu."[30] Wordsworth bu dönüşüm için mükemmel bir araçtı, çünkü şiiri, doğal güzellik konusundaki duyarlılığın, herkes tarafından kabul edileceği üzere, bireysel çıkarların ne kadar bayağı olduğunu görmemizi sağlıyordu.

Wordsworth'un çekici gelmesindeki ikinci neden, çağrışımcılığın diline aşina olması ve bunu kullanmasıydı. Wordsworth, *Lyrical Ballads*'ın önsözünde "duygu ve düşüncelerimizin bir araya geliş biçimini" göster-

mede şairin rolünü anlatırken çağrışımcılığın dilini kullanmıştı. James Mill, *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*'ında (1829) estetik deneyimi bütünüyle çağrışım yasalarına indirgemişti. James Mill'e göre estetik deneyimin gerçek ya da önemli bir yanı yoktu. Ne dış dünya ne de insanın iç dünyası hakkındaki gerçeklikleri yansıtıyordu. Bütün bunlar çağrışım yasalarıyla işleyen dış uyaranlarla mümkündü. Wordsworth, bir yandan, duygularımızın "düşüncelerimiz tarafından değiştirilip yönlendirilebileceğini" görmüş ve dolayısıyla Mill'e çağrışımcılığın bazı türlerinin kişisel bağımsızlıkla bir biçimde uyum içinde olduğunu göstermişti. Wordsworth diğer yandan da, çağrışımcılığın basit bir türevi olmayan bağımsız bir duygu alanının var olduğunu göstermekteydi. Wordsworth'un sözleriyle, "Şair'in de Bilim Adamı'nın da bilgisi hazdır; fakat birinin bilgisi bize varlığımızın gerekli bir parçası, doğal ve devredilemez bir mirası olarak yapışırken, diğeri *kişisel ve bireysel bir kazanımdır*; ağır ağır ve *bizi hemcinslerimize bağlayan her zamanki ve doğrudan sempati olmadan* gelir."[31] Uzun yıllar sonra Mill, babasının çalışmalarını yeniden yayımladığında ondan ayrıldığı noktaları da belirtti: "Örnekler ... renklerde özgün bir güzellik bulunmadığını kanıtlamaz."[32]

Wordsworth'un çağrışımcılık anlayışının Mill üzerinde müthiş bir etkisi oldu. Babasının çağrışım kuramının Mill'i rahatsız eden yanlarından biri, bizzat çağrışımcılığın eğreti hale getirdiği, erdemle mutluluk arasında kurulan bağlantı idi. Sadece çağrışımla kurulan bir bağlantı aynı kolaylıkla yıkılabilirdi de. Fiziksel dış dünyadaki nesneleri çözümlerken, "Doğa'da daima bir arada bulunan şeyler" keşfederiz. Fakat "çözümleme alışkanlığının duyguları aşındırmak gibi bir eğilimi vardır." Peki neden böyledir?

> Böylece analitik alışkanlıklar nedenlerle sonuçlar, araçlarla amaçlar arasındaki çağrışımları güçlendirebilir, ama aynı zamanda, açıkça söylersek, salt bir duygu sorunu olarak görülen çağrışımları zayıflatma eğilimi taşır.... Hem tutkuların hem de erdemlerin kökünü sürekli kemiren bir kurtçuk; ve hepsinden ötesi, çağrışımın sonucu olan tüm arzuları, tüm hazları ürkütücü bir şekilde zayıflatıyor.... Bir duyguya sahip olduğumda onun beni mutlu edeceğini bilmek bana o duyguyu hissettirmedi.... Bütün o entelektüel eğitim sürecimin zamanından önce gelişmiş, prematüre çözümlemeyi köklü bir zihinsel alışkanlığa dönüştürmesine rağmen, aldığım eğitim bu duyguları, çözümlemenin bozucu etkisine direnebilecek kadar güçlendiremedi.[33]

Çözümleme incelikli bir konudur. Bir şeyi çözümlemek demek, onu parçalarına ayırmak demektir. Radikalizmin ihtiyacı olan şey, tek tek bireylerin yararı ile ortak yararı veya bütünün yararını birbirine bağlayacak bir argüman ya da öğreti idi. Birliği görmek bütünü görmektir. Çözümleme ise tersine bir etki yapar. İmgelem tam da bu noktada devreye girebilir. Aklın bütünü tüm ayrıntılarıyla algılaması mümkün değildir. Aklın çevresinde sürekli daireler çizdiği önyargının kendisinin kavramsallaştırılamayacağı söylenirken kısmen işte bu kastedilmektedir. Dünya da bir bütün olarak tüm ayrıntılarıyla algılanamaz. Yalnızca parçalar algılanıyorken, bütünlüğü ancak imgelemsel eylemde, şiirsel bakışta yakalayabiliriz. Doğru dürüst idrak edildiğinde, imgelem salt özerk yaratıcılık anlamına gelmez. Nesnel gerçekliğin keşfedilmesinin kaynağı imgelemdir. Bu içgörü, bütün yapının dışsal bir şey olduğu şeklindeki klasik iddia tarafından tamamen karartılmadıysa bile en azından bulanıklaştırılmıştı.

Mill kendisini eleştirenlerin, entelektüel mirasını "duygusuz hesaplama; katı yürekli ekonomi politik; insanlığın doğal duygularından tiksinen halk karşıtı öğretiler" olarak görürken haklı olmasından endişe etmekteydi.[34] Yeni arkadaşı Sterling'e yazdığı bir mektupta Mill, içinde bulunduğu yabancılaşma duygusunu şöyle dile getiriyordu:

> Yalnızlıkla, hayatımın uzun bir döneminde peşimi bırakmayan, bir yol arkadaşının yahut bir askerlik arkadaşının ötekine karşı hissettiği, ortak bir hedef peşinde koşma, herhangi bir zorlu konuda birbirine yardım etme ve birinin zevk aldığı şeyden ötekinin de zevk alması duygusundan yoksunluğu kastediyorum. En güçlü bireysel sempati bağlarından biri olan bu bağ, şu anda bende devre dışı kaldı. Tabii hepten yok olmadıysa... Aynı hedefi paylaştığım ya da kendi amaçlarım için kullandığım duygusuna kapılmadan herhangi bir konuda işbirliği yapabileceğim, (eşitlik temelinde birlikte olabileceğim) tek bir insan yok.[35]

Wordsworth'u çekici yapan dördüncü neden ise, Mill'in sanatın sosyal bilimlerdeki rolü hakkındaki görüşleriyle ilgilidir. Wordsworth'un bakış açısına göre bilimin gerçekleriyle şiirde dile getirilen duygusal gerçekler arasında bir çelişki yoktur. Romantik yazarların birçoğu gibi Shelley'nin düşüncesi de buydu. Mill bu görüşü kabul etmek ve dünya gerçeklerinden farklı olduğu halde o gerçeklerle çelişmeyen insani gerçekler de bulunduğu fikrine katılmakla kalmıyor, aynı zamanda şiire ilişkin özgün bir

bakış geliştirirken bu düşüncelerden yararlanıyordu da. Duygular, kanaatlerden kaynaklanabilir veya onlarla birlikte ortaya çıkabilirler. Hatta bu durumda duygular, algılar ve bunlara bağlı eylemler kendi içlerinde bizzat önemli gerçekler oluşturabilirler. Hegelcilerin ortaya koyduğu üzere, kendi içimizde neysek oyuz, yani ne olduğumuzu düşünüyor ve hissediyorsak oyuz.

Mill'in düşüncesinin önemli unsurlarından biri de, akla karşı imgelemin hayati rolünün doğrulanmasıydı. Akıl çözümlemeyle, şeylerin parçalarına indirgenmesiyle özdeşti. Parçalar arasında nedensel bir ilişki vardı ve bu ilişki zaman ve mekân kesitlerine indirgenebilirdi. Çözümleme yapıyı keşfetmemizi sağlar, fakat o yapıya anlam veremez. 18. yüzyılda hem Hume hem de Kant, o güne dek bozucu bir güç olarak görülüp dudak bükülen imgelemi yeniden şekillendirip pozitif bir güce dönüştürdüler. Hayvanlar gibi biz de deneyimlerimizi bir sıraya sokarız. Ama hayvanlardan farklı olarak, o deneyimin anlam ve önemini nasıl yorumlayacağımızı büyük ölçüde biz seçeriz. İmgelemimizi en önemli kullanış biçimlerimizden biri diğerlerinin düşüncelerini yeniden kurmaktır. Yine hayvanlardan farklı olarak, dünyaya sadece içgüdülerle değil, devraldığımız kültür aracılığıyla bakmayı öğreniriz. Fakat kültür sadece devraldığımız bir şey değildir. Aynı zamanda kendimize mal etmemiz gereken bir şeydir. Bizi benzersiz bireyler yapan şey deneyimlerimizin imgelemdeki sıralamasıdır. Bizi özgür kılan da bu sıralama konusunda aldığımız sorumluluktur.

Akla karşı imgelemi vurgulamak bildik bir romantik temadır. Bu tema 18. yüzyılın dar kafalı akılcılığının 19. yüzyılda reddedilmesini yansıtır, gerçi Hume ve Kant'ın bu temayı büyük ölçüde önceden gördüğünü belirtmiştik. Felsefi bir tartışma olarak Mill'in düşüncelerinin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Tartışma, fiziksel dünyayı mı yoksa kendimizi mi nasıl anlayacağımızın esas olduğu üzerinedir. Kendimizi, bütün kültürel mirası kendimize mal ederek anlayabiliriz. Akıl bize fiziksel dünyadaki düzenleri öğretir. Ama insan dünyasının anlamını bize ancak imgelem ve duygudaşlık öğretebilir. Mill'in bu tartışmanın hangi tarafında yer alacağı ve bunun onu neden babasının görüşlerinden farklı bir yere götüreceği bellidir. Bu konu, çatışan iki farklı kültür, yani çözümleme, araçsal akıl ve teknokrasi kültürüne karşı imgelem kültürü bulunduğunu belirleyenler arasında bugün de ciddi tartışma noktalarından biridir.

İmgelemi öne çıkarmanın ilk sonucu, nihai değerlerin ancak imgelem yoluyla kavranabileceği görüşüne varılması olmuştur. Mill'in, *System of Logic*'te, bilimin sanatla, aklın imgelemle desteklenmesi gerektiği düşüncesine varmasının nedeni de budur. Mill, Carlyle'a gönderdiği bir mektupta, "en yüce gerçeklerin çoğu, doğanın bazı yollarla yetenek bahşettiği insanlar açısından sanırım sezgiseldir," demişti.[36] İkinci sonuç, Mill'in Alman romantizmine özgü *Bildung** kavramına, yani özgürlüğümüzün kendimizi yeniden ve yeniden yaratmaya bağlı olduğu fikrine sarılması olacaktır. Üçüncü sonuç ise, dışsal özgürlüğün iç özgürlüğümüzün şekillenmesindeki rolüdür. Mill'in sansüre bu kadar sert bir şekilde karşı çıkıp tartışmayı teşvik etme nedenlerinden biri, nihai değerlerin gerçek anlamını kavrayıp bu anlamı kimliğimizin hayati bir parçası haline getirmemizin ancak farklı görüşlerin imgelemde yeniden yaratılıp yeniden harmanlanmasıyla mümkün olmasındandır. Mill'in romantik şairlere duyduğu ilginin sonucu olarak görüşlerinin değişmesinde belirleyici olan, özgürlüğün, yani kendi kaderini tayin etme olarak yorumlanan özgürlüğün ve imgelemsel bir süreç olarak algılanan kendi kaderini tayin etme özgürlüğünün hizmetindeki bağımsızlıktır.

Bu noktayı bir başka şekilde açıklayacak olursak, imgelem, kendisini oluşturan parçalar karşısında anlamı ya da bütünü tanımlama yetisi iken, çözümleyici akıl yapının tanımlanmasıyla ilgilenir. Bireysel yaşamın anlamı ya da geniş bir toplumsal bütünle kurduğumuz ilişkinin anlamı imgelemsel bir kurgudur ve bu kurgunun sürekliliği iç kişiliğin yahut da Mill'in "bireyin iç kültürü" adını verdiği şeyin terbiye edilmesini gerektirir. Mill, Carlyle'a gönderdiği bir mektupta, görevinin "şair olmayanların şiirin Mantık'tan daha yüce olduğunu ve ikisinin bir araya gelmesine Felsefe dendiğini anlamalarını" sağlamak olduğunu söylemişti.[37]

Mill'in imgelemi keşfetmesiyle insan özgürlüğünü savunması arasında yakın bir bağ vardır. Eğer her şey çözümlenebiliyorsa, o zaman her şey de kavramsallaştırılabilir demekti. Eğer her şey kavramsallaştırılabiliyorsa, o zaman, Mill'e göre, son kertede her şey doğada değiştirilemez dizilere indirgenebilir demekti. Duygu ve değerlerimiz, sonuçta kontrol

---

* Bireyin zihnini, kişiliğini ya da fiziksel yeteneğini biçimlendiren her tür eylem ya da deneyim-ç.n.

edemediğimiz kişisel olmayan güçlere ait olduğundan daha fazla "bize" ait olamazdı. Kendi olmak demek, kişinin en derin duygularının sorumluluğunu alması demektir. Bireyler özgür olmasaydı, Mill de babasının iradesinin bir ürününden başka bir şey olamazdı.

Wordsworth'u çekici yapan son neden ise, doğrudan Mill'in babasından bağımsızlaşma arzusuna seslenmesiydi. Mill'i en çok etkileyen şiir "Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood" olmuştu.[38] Wordsworth şiire şu alıntıyla başlamıştı:

Çocuk insanın babası;
Ve keşke günlerim birbirine
Doğal bir huşuyla bağlı olsaydı.

Şu dizelerle Mill'in düş kırıklıklarına seslenmekteydi:

Daha önce gördüklerimi artık göremiyorum
...
Ama yine de biliyorum ki nereye gidersem gideyim,
Dünyadan bir şöhret halesi gelip geçti

Artık inanıyordu ki

Bildiği ihtişamı ve
Bir zamanlar geldiği imparatorluk sarayını unutmanın

vakti gelmiştir.

Ama aynı zamanda şu yeni tavrı da anlıyordu.

Çayırın görkemini, çiçeğin ihtişamını bu ana
Hiçbir şey geri getiremeyecek olsa da;
Kederlenmek yerine,
Güç bulacağız ne kaldıysa geride.

Şöyle bir durumla karşılaşırız:

Çocuğu yeni doğmuş mutluluklarının arasında seyretmek
...
Babasının gözlerinden yayılan ışık altında!
Görmek ayağında küçük bir plan ya da şema,
Yeni öğrendiği sanatla şekillenmiş,
İnsan yaşamına dair düşlerinden birkaç parça;
...
Kederlenmek yerine,
Güç bulacağız ne kaldıysa geride.
...
Ölümün içinden bakan imandan,
Felsefi aklı getiren yıllardan
...
Sadece senin o her zamanki dalgalanmaların
Altında yaşama zevkinden vazgeçtim.

Mill, Wordsworth ile ilk kez Henry Taylor'ın Londra'da verdiği kahvaltılarından birinde karşılaşmıştı.[39] 1831'de Wordsworth'u Göller Bölgesi'nde* ziyaret etmişti. Onun sadece büyük bir muhafazakâr değil aynı zamanda siyasete ilgi duyan bir insan olduğunu da anlamıştı. Wordsworth bir Tory idi, ama felsefeci bir Tory. Mill, Wordsworth ile siyasi farklılıklarının olgusal ayrıntılarda olduğunu görmüştü. Oysa Felsefi Radikallerle ilkesel ayrılıkları vardı.[40] Bu ilişkinin Mill'e yeni bir felsefi senteze varma ve yeni bir siyasal çevre oluşturma olanağı sağladığına kuşku yoktur.

Mill'in insan yaşamının şiirsel boyutuna yaptığı vurgu ile yazılarındaki diğer konular arasında ilişki vardır. Mill'in İngiliz kültür yaşamının bazı yönlerinden hoşlanmaması ve Protestanlığın katı yönlerine duyduğu hoşnutsuzluk, geleneksel Hıristiyanlığın insani boyutunu sindiremeyen Kalvenist-Protestan kültürün hissedilir biçimde yoksullaştığı düşüncesinin bir sonucudur.[41] Bu Matthew Arnold'un da katıldığı bir eleştiriydi. Nitekim bu, Arnold'un, St. Andrews'un rektörü olması dolayısıyla Mill'in *Özgürlük Üstüne*'si ile eğitim felsefesi üzerine sonraki günlerde yaptığı methiyelerde de görülmekteydi. Mill de *Principles of Political Economy*'nin ilk baskılarında Amerikalıları aynı şekilde eleştirecek, Amerikan erkeklerinin

* İngiltere'nin kuzeybatısından yer alan, doğal güzellikleriyle ünlü bölge. Aralarında Wordsworth'un da bulunduğu pek çok yazar ve şair bu bölgede yaşamıştır-ç.n.

kendilerini dolar avına, kadınlarının ise dolar avcısı yetiştirmeye adadığını söyleyecekti. Genelde örgütlenmiş dini, özelde Katolikliği eleştirmesine rağmen Mill'in, dinsel yaşamın estetik boyutuna duyduğu beğeniden olsa gerek, daha sonra Roma'ya yaptığı seyahatlerde ayinlere katıldığı bilinmekteydi.[42]

Radikalizmden Kopuş

Mill'in, babasının görüşlerinden uzaklaşmasının üç boyutuna ilişkin gözlemimizi artık tamamladık. Bu üç boyut (a) yetersiz bir kendini gerçekleştirme anlayışı, (b) irade özgürlüğünün reddedilmesi ve (c) bireysel yararın ortak yararla ilişkisinin çözülememesidir. Bu üç konu özünde birbirleriyle bağlantı içindedir ve Mill'in bunlara bakışı da çalışmalarında vardığı büyük sentezin bir parçasını oluşturmaktadır. Sırası geldikçe bunların her birini tek tek ve ayrıntılarıyla ele alacağız. Ancak, burada aralarındaki ilişkiye dair bazı göstergelere değinebiliriz.

James Mill'in de aralarında olduğu Benthamcıların yaptığı üzere, irade özgürlüğü reddedilirse, o zaman özgürlüğün yalnızca dış sınırlamaların mevcut olmaması şeklinde anlaşılması gerekir. Eğer insan doğası basit ve hazcı bir yaklaşımla ele alınırsa, insan motivasyonunun sadece hazzı artırıp acıyı azaltma çabası olarak görülmesi gerekir. James Mill'in yaptığı gibi bu iki görüşe de sahip çıkılırsa, bir bireyin acıyı azaltmasının diğer bireylerin acıyı azaltması ile nasıl bir bağlantı içinde olduğu konusunun, herkesin kendi çıkarının peşinden gitmekte serbest olduğu bir genel koşullar kümesi olan ortak yarar çerçevesinde ele alınması gerekir. James Mill demokrasinin bu genel koşulları sürdürme aracı olduğuna inanıyor ve iddia ediyordu. Ancak James Mill'in bu görüşü etkili olmayacaktır. Demokrasi eleştirisi Platon ve Aristoteles'e kadar gider. Macaulay'in eleştirisi antik düşünürlerin bilgeliğini hatırlatıyor ve Tocqueville'in demokrasiyi çoğunluğun tiranlığı olarak yeniden ele almasıyla pekiştiriliyordu. İnsan doğası zayıf ve özgür iradeden yoksun olarak algılandığında, ortak yararı koruyacak başka, hatta daha yüksek saiklerin bir çekiciliği kalmaz.

Mill'in, babasının görüşlerinin yerine, ortak yararı koruyan yüksek saik kavramını koyması gerekmektedir. Bu yüksek saikler de daha zengin bir kendini gerçekleştirme anlayışı gerektirmektedir. Bu yüksek saikler birey-

lerin içsel özgürlüğünün (yani özgür irade) yanı sıra bu içsel özgürlükleri geliştirecek dışsal özgürlüğü gerektirmektedir. Zaman içinde Mill'in de vardığı üzere, insanoğlunun içsel özgürlüğe sahip olduğu noktasına vardığımız takdirde; kendi içimizdeki ve başkalarının içindeki bu özgürlüğün kullanımı yüksek saike dönüştüğü takdirde; ve bu özgürlüğün kullanılmasını kişisel bağımsızlık olarak gördüğümüz, böylece de başkalarına paternalist bir biçimde davranan hiçbir bağımsız kişi, kişisel bağımsızlığını koruyamadığı (Hegel'in efendi-köle ilişkisi görüşü) takdirde, gerçek kişisel refahını azamileştirmesi ile başkalarının refahının maksimizasyonu özdeşleşir. Her şey insan özgürlüğünün anlamlandırılmasına bağlanır. Bu sosyal bilim kavramıyla çelişmeden gerçekleştirilebilir mi? Mill, *System of Logic*'te işte bu sorunun yanıtını arar.

Bu çalışmaya dönmeden önce iki şey yapmamız gerekiyor. İlk olarak, Mill'in tanımayı sürdürdüğü, insanın kendini gerçekleştirmesine yönelik daha yoğun bir kavrayış ihtiyacını açımlamalıyız. Bunu onun Harriet Taylor ile ilişkisini ele alırken yapacağız. İkinci olarak, felsefi açıdan bu zengin kavrayışın ne kadar derinine inebileceğimizi anlamalıyız. Mill de bunu romantik hareketin etkisi sayesinde başarmıştır.

Öyleyse, Mill zaman içinde babası ve Bentham ile nasıl oldu da ters düştü? Mill, Felsefi Radikaller'in liberal kültür savunusuna ve bu kültürü feodalizmin prangalarından kurtarma çabalarına hayranlık duymaktaydı. Onun hoşlanmadığı, felsefi mantıklarıydı. Mill'in romantik harekette, en azından İngiltere'deki şeklinde (örn. Coleridge) hoşlanmadığı yön, liberal kültüre karşı statükoyu savunmasıydı. Romantik hareketin hayran olduğu yanı ise tarihselliği ve felsefi mantığıydı. Mill de liberal kültür için romantik bir mantık inşa edecektir. Mill'in faydacılığı, yüksek ahlaki idealler adına hazcılığı reddeden bir ahlak psikolojisi öngörür. Sadece hazcılık diline sahip çıkıp evrenselliği ya da toplumsal faydayı nihai standart olarak benimsemek Benthamcılıktır. Mill, bağımsızlığın peşinden gitmeyi nihai sonuç haline getirerek, Kant'ın görev anlayışıyla Bentham'ın bireysel çıkar anlayışını birleştirecektir. Yüksek duyguların basit haz ve acı duygularından nasıl kaynaklandığını açıklarken, Alexander Bain'in, babasından alıp geliştirdiği çağrışımcılıktan yararlanacaktır. Mill ayrıca, nihayetinde özgür iradenin varlığını da kabul edecektir. Mill (Tocqueville sayesinde) demokrasinin tehlikesini –özellikle de eşitlikçiliğini, tektipleştirmesini ve bireyselliği reddedişini– görmüş ve hem iç kültürü hem de top-

lumsal işbirliğini geliştirecek ara kurumlar oluşturulmasını savunmuştu. Benthamcılığın özgürlük düşmanlığına, kamuoyu tiranlığına gittiği sonucuna varmıştı.[43]

Mill sağlığında kişisel bunalımını üstesinden gelmeyi başardı. Carlyle'a yazdığı bir mektupta bunu şöyle anlatmıştı:

> Bununla birlikte onların hiçbiri ("eski dar kafalı Faydacılar okulu") eskisine göre benim kadar değişmedi. Ben ki, aralarındaki en dar kafalı kişi olarak, tuhaf etkilerin baskısı altında, herkesten farklı bir biçimde yetiştirilmiştim. Bereket versin ki *bilgi seli altında boğulmadım*; düşünsel yeteneklerim tam olmasa da devreye girebildi ve bu sayede bütün fikirlerimi *yenileyebildim*.[44]

Yeni Arkadaşlıklar

Mill'in imgelemi keşfetmesi, kendini, kurulmasına yardım ettiği Londra Tartışma Derneği'ndeki faaliyetlerinde de gösterdi. 1827'de "Edebiyatın Bugünkü Durumu" başlıklı bir konuşmada Byron üstüne; 1828'de "Mükemmelleştirilebilirlik" üstüne; 1829 Ocak'ında Wordsworth üstüne konuşmalar yaptı. Yine 1829 Ocak'ında (Byron'ın yabancı topraklarda özgürlük uğruna hayatını veren bir aristokrat olduğu gerçeğinden hoşlanan Roebuck'un da dahil olduğu *Westminster Review* taraftarlarının savunduğu) Byron'a karşı Wordsworth'un şiirini savundu. Bu, Felsefi Radikaller içinde Mill ile arkadaşları arasındaki uzaklaşmanın ilk belirtisi idi. Aslında sanatın konumu ve şairin rolü gibi konular *Westminster Review*'da sık sık tartışılan konulardandı. 15 Nisan 1829'da Mill, Londra Tartışma Derneği'nden ayrıldı. Bu hareket, radikalizmden tümüyle kopuşunun ve canlı tartışmalarla istediği yere varamayacağını anlamasının bir sonucu idi. Basılı mecralar dışında artık tartışmayacaktı.

Bütün bu tartışmaların aldığı şekil Mill'e artık Felsefi Radikalizm'in dünya görüşünü reddetme noktasına geldiğini göstermişti. Tartışma mantığı, bütün uygulamaların özbilinç kuramına dayandığı, kuramların zamandan bağımsız ilk ilkelerden oluştuğu ve tartışmada zaferin ve onu izleyen kamuoyu üzerindeki etkisinin, kişinin kendi ilk ilkelerine üstünlük sağlamasıyla kazanıldığı bir dünyayı gerektirir. Önce Macaulay, sonra da Saint-Simon sayesinde Mill, bu mantığı benimseyemeyecek kadar,

tarih ve koşulların önemiyle, kuram ile pratik arasındaki çok daha karmaşık ilişkinin öneminin farkına varmıştır.

Roebuck ile tartışırken Mill'e bir şeyler olmuştu. Yakın arkadaş olmalarına ve Roebuck'ın sonraki yıllarda da gösterdiği siyasi cesarete hayranlık duymaya devam etmesine rağmen, Mill giderek Roebuck'tan uzaklaştığını görmüştü. Dahası, Mill, artık Roebuck'ta İngiliz ulusal karakterine atfettiği genel kusuru görmekteydi.

> Doğuştan bir eylem ve mücadele adamı olan Roebuck, Wordsworth'u çiçek böcek yazarı olarak görürken, tersine, Byron'dan keyif alıyor ve ona büyük bir hayranlık duyuyordu.... Birkaç yıl daha arkadaş kalmamıza rağmen aramızdaki farklılık günden güne büyüdü. Başlangıçta aramızdaki en önemli görüş ayrılığı duyguların eğitilmesi konusundaydı. Roebuck birçok noktada kaba Benthamcı ya da Faydacı anlayıştan çok farklı düşünmekteydi. Bir şiir ve sanat âşığıydı.... Ama bu şeylerin karakterin oluşumunda katkısı olduğunu bir türlü göremedi.... Duyguları olan birçok İngiliz gibi kendi duyguları kendisine engel oldu... [Kanada'da doğmuş olan] Roebuck da bu tipte bir İngiliz'e benziyordu. Duyguların eğitilmesinde, hele hele bunun imgelem aracılığıyla yapılmasında bir yarar görmüyor, bunun sadece yanılsamayı beslediğini düşünüyordu. Berrak bir şekilde düşünüldüğünde bir fikrin içimizde uyandırdığı imgelemsel duygunun bir yanılsama değil, nesnelerin başka herhangi bir özelliği kadar gerçek olduğuna onu ikna etmek için boşuna uğraştım....

Dernek'te başka bir şey daha olmuştu. 1828 Şubat'ında, kilisenin rolü üzerine bir tartışma sırasında Mill, (Cambridge Havarileri'nden*) John Sterling ile tanıştı. Mill'i Coleridge ile tanıştıran da Sterling ile Frederick Denison Maurice olacaktı. *The Times*'ın ünlü isimlerinden Edward Sterling'in oğlu olan Sterling, Alman romantik felsefeci Friedrich von Schelling'in eserleri üzerine araştırma yapmıştı. Mill onları şöyle tarif eder: "Maurice ve Sterling gibi Coleridge taraftarları ikinci bir Liberal ve hatta Radikal grup olarak Dernek'e katıldılar. Benthamcılıktan tamamen ayrı düşündükleri gibi şiddetle de karşı çıkmaktaydılar. 18. yüzyıl felsefesine Avrupa'nın tepki gösterirken ortaya koyduğu genel öğreti ve düşünce tarzlarını savunmaktaydılar...."[45] Mill onların özelliklerini ve üzerindeki etkilerini anlatırken şöyle bir tablo çiziyordu:

---

* *Cambridge Apostles*: 1820'de George Tomlinson tarafından Cambridge Üniversitesi'nde kurulan gizli tartışma kulübü. 12 kişiden oluştuğu için kendilerine havariler denmiştir-r.n.

> Maurice düşünürdü, Sterling ise konuşmacı ve o dönemde Maurice'in tamamen onun için oluşturduğu düşüncelerin ateşli bir yorumcusuydu. Maurice ile ... aramızda geçen tartışmalar hemen her zaman ağız kavgası olmasına rağmen, yeni düşüncelerimin oluşmasında, tıpkı Coleridge'tan ve Goethe ile o yıllarda okuduğum öteki Alman yazarların yazılarından sağladığım gibi, bu tartışmalardan da çok katkı gördüm.... Maurice Coleridge'in, Sterling de Maurice'in takipçisiydi denebilir.[46]

Kendi ifadesiyle Mill, Sterling'e hayatındaki herkesten çok bağlıydı. Sterling ve daha sonra Harriet Taylor dışında Mill'in tüm arkadaşları, ortak hedefler ve projeler üzerinde çalışan meslek ya da düşünce arkadaşlarıydı. Yalnızca Sterling ve Harriet, Mill'in, duygularını yaşayabileceği ortam bir yana, ifade edebileceği ortamı sağlıyorlardı.

> Kısa sürede Sterling ile yakın dost olduk. Ona herkesten çok bağlanmıştım.... Onu benim kadar iyi tanıyanlar gibi bana da Özgürlük ve Sorumluluk duygularına bağlılığı çekici gelmekteydi.... (Duyduklarından yola çıkarak) başkaları gibi kendisinin de benim "yapılmış" ya da üretilmiş biri olduğumu sandığını ... Wordsworth ve Byron üzerindeki tartışma sırasında kendisi ve arkadaşları gibi, benim de Wordsworth'a ve onun temsil ettiği şeylere ne kadar "değer verdiğimi" görünce bana karşı duygularının değiştiğini söyledi.[47]

Sterling'in Mill hakkındaki sözleri de dikkate değer. Mill'i "Sakin ve hatta soğuk görüntüsüyle, sıcak, açık sözlü ve gerçekten mağrur bir ruhu ve büyük bir Buharlı Makine gibi çalışan bir kafayı bir araya getiriyor" diye tarif etmişti.[48] Sterling ve Mill, 1828'den Sterling'in Batı Hint Adaları'na gittiği 1831'e kadar birbirinden epeyce yararlandı. Mektuplaşmalar bir yana, yakın ilişkileri 1838'de yeniden canlandı ve Sterling'in 1844'te ölümüne kadar sürdü.

Mill aslında Maurice ile iyi anlaşamıyordu ama onun büyük, hatta Coleridge'tan bile büyük bir düşünür olduğunu düşünüyordu. Mill'i rahatsız eden şey, Maurice'in görüşlerini Anglikan Kilisesi'nin otuz dokuz maddesiyle uyum içindeymiş gibi göstermekteki ısrarıydı. Maurice'in "kendi bağımsız yargılarıyla bulabileceğinden daha güçlü bir destek arayışı içinde Romantizm'e kapılan üstün yetenekli her insan gibi, düşüncelerini açığa vurmaktan çekinen, hassas yaradılışlı" tiplerden biri olduğunu düşünüyordu.[49] Mill'in, Maurice'te sevdiği yan ise, 1848'de, Benthamcı birey-

ciliğe karşı çıkıp işçi kooperatiflerini desteklemek anlamına gelen Hıristiyan Sosyalizmi'ni savunmasıydı.

Saint-Simoncular

Londra Tartışma Derneği'nden ömür boyu sürecek başka bir dostluk daha çıkmıştı. Mill 1828 Mayıs'ında, Saint-Simoncu Gustave d'Eichthal ile tanıştı. D'Eichthal Mill'in tartışmalarından etkilenmişti. "En son Mösyö Mill söz aldı ... ve konuşulanların her birini, hatta en ilgisiz duran konuları bile sırayla ele aldı, her biri üzerine birkaç ölçülü, mantıklı ve şaşırtıcı derecede toparlayıcı sözcükle kendi fikirlerini söyledi."[50] D'Eichthal, Mill ile Mill'in arkadaşı William Eyton Tooke'u Saint-Simoncu davaya kazandırmak için çok uğraştı. Hatta Mill'in, Saint-Simoncuların çıkardığı bir derginin editörlüğünü üstlenmesini bile istedi. Tooke, Mill'in India House'da birlikte çalışırken tanışıp samimi olduğu bir arkadaşıydı.

Claude-Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon (1760-1825) başka özelliklerinin yanında, Lafayette ile birlikte Amerika'da savaşmış, Terör Dönemi'nde hapse atılmış ve bir Panama Kanalı planı üzerinde çalışmış bir aristokrattı. Saint-Simon, tarihsel süreci yarı-Newtoncu determinist bir bakış açısıyla ele alan formülüyle tanınmıştı. Ona göre her toplum bir inançlar dizisine dayanıyordu. Bunlardan en önemlisi de metafizik-kuramsal bilgi ile pratik ekonomik faaliyet arasındaki bağdı. Bu inançlar bir kez işlevsizleştiği zaman, bunlar üzerine bina edilen toplumsal düzen ya çöker ya da başka bir sisteme dönüşür. Örneğin, Saint-Simon'a göre Aydınlanma'nın dini inanca saldırması feodalizmin çökmesine yol açmıştı. Modern, feodalizm sonrası toplum, bilim, teknoloji ve sanayi üzerinde yükselecekti. Eski aristokrat hâkim sınıfla ruhban sınıfın egemenliği sona erecek, yerlerini yükselen orta sınıf girişimci ve teknisyenlerden oluşan bir tür yeni teknokrasi alacaktı. (Ekonomik) Sınıf çatışmasını ilk görenlerden biri olmasına karşın, Saint-Simon sınıfsız bir toplum ya da kaçınılmaz bir sınıf çatışması öngörmemekteydi. 1825'te yayımlanan *Nouveau Christianisme* adlı yapıtında dile getirdiği üzere, entelektüellerle sanayicilerden oluşan yeni teknokrasinin liderliği sayesinde çatışma önlenecek ve yeni bir uyum tesis edilecekti. Saint-Simon özel mülkiyete sempatiyle bakmasına karşın, bazı takipçileri onun başlattığı hareketi ölümünden sonra bir çeşit dini ko-

lektivizme çevirdi. Ünlü takipçilerinden biri de Auguste Comte idi. Comte'un Mill ile ilişkisini daha sonra ele alacağız.

Saint-Simon'un çalışmalarının en önemli boyutu tarih anlayışıydı. Mill, Macaulay'in, babasının tarihsel olmayan devlet yorumuna yönelttiği eleştiri nedeniyle hâlâ yalpalamaktaydı. Mill de Macaulay gibi düşünüyordu, ama Macaulay'in tarihi dersler çıkarılması gereken, tekerrür eden bir süreç olarak gören klasik muhafazakâr tarih anlayışından da rahatsızdı. Mill reformcu bir tarih anlayışını benimserken, Macaulay'in görüşleri sanki statükonun bir tür (Whig) yorumunu destekliyor gibiydi. Aralarında Comte'un da bulunduğu Saint-Simoncular, tarihi son aşamaya ilerleyen teleolojik bir süreç olarak algılıyorlardı. O zamanlar bu Mill'e çok daha çekici bir düşünce olarak görünmekteydi. Ama Mill'in Saint-Simon'un önemini anlaması yine de Macaulay'in eleştirisi sayesinde oldu. Saint-Simon, o zamanlar Mill'in ilgi alanına giren her konuya el atmış, üstelik bunu bir tarih felsefesi aracılığıyla yapmıştı. Saint-Simon, bir tür tarih felsefesi ortaya koymanın yanında, aristokratik feodalizmin devrilip işçilerin yeni ekonomik düzene uyum sağlamasında entelektüel sınıfa özel bir liderlik rolü biçmekteydi. Ayrıca Saint-Simoncular kadınların eşitliğini savunmaktaydı.

Başta Saint-Simoncular aynı yola baş koymuş gibiydiler. Mill'i en fazla etkileyen yönleri de, tarihsel koşulların bir değişkenlik ve ilerleme unsuru gösterdiği ve belli bir dönemdeki koşulların evrensel olmayabileceği şeklindeki görüşleriydi. Dahası, tarihin belli bir döneminde olumlu rol oynayan kurumlar, Katolik Kilisesi'nin durumunda olduğu gibi, başka bir dönemde engel oluşturabilirlerdi. Saint-Simoncu bakışa göre, Katolik Kilise Ortaçağ'da yapıcı bir güç iken, yeni sanayiciliğin yükseliş döneminde gerici bir güç idi. Mill'i bu dönemde özellikle etkileyen düşüncelerinden biri de, yeni entelektüel seçkinlere verdikleri önemdi.

Saint-Simoncular, Mill'i, ekonomi kuramını yeniden düşünmeye yöneltti. Yeni girişimci sınıfın erdemleri –değerin tasarruftan, ertelenmiş zevkten, yaratıcılık ve çok çalışmaktan kaynaklandığı fikri– ve en çok da bağımsızlığı, işçilerle ilişkilerinde geleneksel hayırseverliğe yer bırakmıyordu. Aynı zamanda, feodal koşullardan çıkan işçiler, sorumlu ve bağımsız birey alışkanlıkları edinmeye her zaman hazır değildi. İki şeye ihtiyaç vardı: (a) tarihsel bakış açısına ve feodal düşünce kalıplarına sıkışmış işçileri bağımsız bireylere dönüştürecek dönüşüm politikalarına sahip bir

ekonomi kuramı ve (b) ne hiyerarşik-feodal olan ne de potansiyel yeni sınıf çatışmasının doğasını görmezden ya da bilmezden gelen yeni tipte bir liderlik.

Mill bundan kısa bir süre sonra *Examiner*'da, "Çağın Ruhu" başlıklı, yedi bölümden oluşan imzasız makaleler yayımladı. Mill'in bu makalelere ya da uzun denemelere verdiği önem, "çağın karakterinde, eskimiş bir düşünce sisteminin yeni oluşan bir sisteme dönüşümü sırasında görülen karakteristik bozukluklar ve kötülükler" olduğu şeklindeki Saint-Simoncu anlayıştan kaynaklanıyordu.[52] Gertrude Himmelfarb, "Civilization" ile birlikte bu makalelerin, Mill'in Harriet Taylor'dan önceki daha muhafazakâr dönemine denk geldiğini söylemektedir.[53] Bunda gerçeklik payı olmakla birlikte, Mill'in faaliyetlerinin özünü yansıtmamaktadır.

Mill'in muhafazakârlıkla yaşadığı yakınlaşmayı sonraki bölümde ele alacağız. Şimdilik Mill'in muhafazakârlığının asla statükoyu savunmak anlamına gelmediğini; göreceğimiz üzere, Romantizme duyduğu yakınlıkla yakından bağlantılı olduğunu;[54] tarih anlayışında ve diğer düşüncelerinin arasında saklı olduğunu; ve Harriet Taylor'ın bu muhafazakâr yanlara karşı çıkmadığını söylemekte yarar var. Konunun karmaşıklığına bir örnek olarak, Mill'in Sterling'e gönderdiği mektuptaki şu sözlere bakalım: "Bir devrim Büyük Britanya ve İrlanda'da yıllık 500 sterlini (geliri) olan herkesi mahvedecek olsaydı hiç kaygı duymazdım."[55] Gözden kaçırmamamız gereken, Mill'in liberal kültüre olan inancının asla sarsılmadığıdır. O sadece bunun için daha felsefi bir çıkış noktası, döneminin seçkinlerini, işçileri liberal kültüre dahil olmaya ve anlamlı bir reforma hazırlamaya ikna edecek bir şey ve liberal kültürün Sokratesçi sesini duyurabilecek kurumsal bir zemin arıyordu. Saint-Simoncular bir dönem bunun için uygun görünmüştü.

> Liberalizmin bilinen öğretilerine getirdikleri eleştiriler bana çok önemli görünüyordu. Özel mülkiyet ve mirası vazgeçilmez, üretim ve mübadele serbestisini toplumsal gelişmenin son sözü kabul eden eski ekonomi politiğin çok sınırlı ve eğreti olduğunu kısmen onlar sayesinde anladım. Toplumsal emek ve sermayenin toplumun ortak faydası doğrultusunda kullanılabileceği ve ister düşünür, işçi, öğretmen, sanatçı olarak, ister üretici olarak her bireyin yeteneklerine göre sınıflandırılıp, emeklerine göre mükafatlandırılması şeklindeki yavaş yavaş ortaya çıkan St.-Simoncu görüş Sosyalizm

> anlayışı olarak bana Owen'ınkinden çok daha üstün göründü. Araçları etkisiz olmakla birlikte, amaçları bana da çekici ve akılcı geldi. Ortaya koydukları toplumsal sistemin uygulanabilir ve yararlı olduğuna asla inanmasam da böyle bir toplumsal idealin dile getirilmesinin bile, halihazırdaki toplum yapısını böyle bir ideal standarda ulaştırma çabalarını teşvik etme açısından yararlı olduğunu düşünüyordum.[56]

Saint-Simoncuların Mill'e çekici gelen yönlerinden biri de, yoksulluktan kaygı duymaları, meritokrasiyi onaylamaları, kadınların kurtuluşunu desteklemeleri ve kültürel liderliğe önem vermeleriydi. D'Eichthal'a yazdığı bir mektupta belirttiği gibi,

> Bir ulusun üretici ve ticari kaynaklarının en iyi şekilde kullanılmasına olanak sağlayan nitelikler konusunda, çok doğal olarak İngiltere'nin Fransa'dan üstün olduğuna inanıyordun. Ama bu üstünlük, ulusal karakterimizin en kötü yanıyla, birikim adına her şeyden fedakârlık etme ve buna eşlik eden kendine özgü ve giderek büyüyen bencillik duygusuyla doğrudan bağlantılıdır.[57]

Mill zamanla Saint-Simonculardan ve onların en ünlü takipçisi Comte'tan uzaklaştı. Görüş ayrılığına düştüğü noktaları tahmin etmek zor değildir. Mill, özel mülkiyeti reddetmelerine, bireysel ahlaki reforma karşı toplumsal ahlaki reforma ağırlık verilmesine, kadınların duygusal olduğu şeklindeki basmakalıp düşünceye ve otoriter bakış açılarına katılmıyordu. Dahası, Saint-Simon'da da görülen mekanik gelişme kuramı bireysel inisiyatife yer bırakmıyordu. Teknokrasi ya da hatta meritokrasi kavramları son kertede kişisel bağımsızlıkla uyuşmuyordu. D'Eichthal'a da yazdığı gibi, Comte'un devletin sadece tek bir amaç için var olduğu şeklindeki düşüncesine karşı çıkıyordu. Mill,

> bu amaçların en yüce ve en önemlisinin, Bay Comte'un sınıflamasında bulunmayan, insanın kendisini ahlaki ve düşünsel olarak geliştirmesi olduğunu savunuyordu. Birbirine bağlı olan toplumsal güçler hiçbir zaman tek bir amaca yönelik değildi ve yönlendirilemez de.... İnsan dünyaya tek bir amaç için gelmez ve tam olarak yerine getirildiğinde bile insanı mutlu edecek tek bir amaç yoktur.[58]

Mill'in bütün bunlardan çıkardığı sonuç, tarih felsefesinin merkezi konumuydu:

> İnsan zihninin, bazı şeylerin diğerlerinden daha öne çıktığı ve hükümetler ile eğitimcilerin belli bir noktaya kadar yönlendirebildiği belli bir makul gelişme düzeni var: Siyasi kurumlar mutlak değil görecelidir ve insan gelişiminin farklı aşamalarının farklı kurumları olacaktır ve olmalıdır. Devlet her zaman toplumun en güçlü kesiminin elindedir ya da eline geçer. Bu kesim kurumlara değil, kurumlar bu kesime tabidir. Herhangi bir genel siyaset kuramı veya felsefesi, kendinden önce var olan insan gelişimi kuramına dayanır. Tarih felsefesinde de durum aynıdır.[59]

Bu tarihsel bakış ve özellikle de "organik" ve "kritik" dönemler arasındaki Saint-Simoncu ayrım Mill'in Felsefi Radikalizm'i aşmasına yol açtı. Mill, en azından psikolojik olarak, Felsefi Radikaller'in değişmez çıkarlara karşı yönelttiği eleştirileri, onların pozitif çözümlerini benimseme gereği duymaksızın kabul edebilirdi. Radikaller, yetersiz organik çözümleriyle, kritik bir dönemin yansıması olarak görülebilirdi.

Mill, birçok düşüncesinden etkilenmiş olmasına karşın, özellikle de Enfantin liderliğindeki Saint-Simoncu hareketten uzak durdu. Comte ve d'Eichthal'ın –kadın Mesih'i bulmak üzere Konstantinopolis'e giden– Enfantin'in peşinden gitmeyi reddetmesiyle örgüt 1832'de dağıldı. Mill, Carlyle'a "[Saint-Simoncuların] Öyle davranışları var ki, insan şarlatan olduklarını düşünmeden edemiyor," diye yazmıştı.[60] Mill diğer yandan, yaşamının sonuna kadar d'Eichthal ile yazışmaya devam etti.

*

O dönemde Mill'in arkadaş ve müttefiklerinden biri de William Eyton Tooke idi.Tooke'nin babası Ekonomi Politik Kulübü'nün kurucusuydu ve Mill tarafından o günlerde artık işlevsiz hale gelmiş olan Faydacılar Derneği'ne sokulmuştu. Tooke o günlerde fena halde âşıktı ve aşkının karşılıksız kaldığını düşünerek 1830 Ocak'ında intihar etmişti. Ne yazık ki Tooke'nin aşkının karşılıksız olduğu konusunda yanıldığı anlaşıldı. Bu olay Mill'in yaşamı açısından önemlidir. Çünkü sadece erken dönemdeki bir trajedi olmaktan öte, Mill'in en yakın arkadaşlarının ne kadar romantik olduğunu da göstermektedir.

Mill 1830'da yaşamının en değerli arkadaşlığı diye nitelediği arkadaşlık ilişkisine başladı. İleride eşi olacak kadınla tanıştı. Nedir ki kadın o sırada evliydi. Mill, Harriet Taylor ile 1830 yazında, bir eczacı ve başa-

rılı bir City'li* işadamı olan eşi John Taylor'ın Finsbury Circus, City'de verdiği bir akşam yemeğinde tanıştı. Yemekte Graham ve Roebuck ile South Place Chapel papazı William Fox ve Harriet Martineau da vardı. Harriet (kızlık soyadı Hardy idi) o sırada yirmi üç yaşında, Mill ise yirmi beşine girmek üzereydi. Harriet, John Taylor ile on sekizinde evlenmişti ve iki de oğlu vardı. John Taylor, ondan on bir yaş büyüktü.[61] Harriet'in büyük oğlu Herbert 24 Eylül 1827'de doğmuştu. Küçük oğlu (Hacı lakaplı) Algernon 2 Şubat 1830 doğumluydu. Kızları Helen (lakabı Lily idi) 27 Haziran 1831'de doğacaktı. Harriet felsefi konularda Fox'un yardımını istemiş, Fox da onu Mill ile tanıştırmayı önermişti. John Taylor'ın Harriet için uygun bir entelektüel eş olmadığını gösteren işaretler var. Carlyle, Taylor'ı "saf, sıkıcı ama iyi bir adam" diye tarif etmişti.[62] Ancak daha sonra göreceğimiz üzere, bu planlı tanışmanın arkasında daha başka şeyler de olabilir.

Tanışma, kısa bir süre sonra *Monthly Repository*'nin editörlüğünü üstlenecek olan, karizmatik Üniteryen din adamı Fox tarafından ayarlanmıştı. Fox, 1824'te çıkmaya başlayan *Westminster Review*'ın ilk yazarlarındandı. Çevresinde feminist yazar Harriet Martineau ve şair Robert Browning gibi isimler vardı. Çevresindeki bu isimler, Fox'un kişisel karizmasının yanı sıra, bu dönemde Protestan muhalifler arasında bireylerin bir araya geldiği bu topluluğun ne kadar belirleyici bir kültürel birim olduğunu da göstermekteydi.

Üniteryenizm ile faydacılık arasındaki ilişkinin önemli bir temeli vardır. Üniteryenlerle faydacıların yollarının kesişmesinin ilk örneklerine Joseph Priestley'nin eserlerinde rastlanabilir.[63] Harriet de John Taylor da hem Üniteryen hem faydacıydılar. Harriet bunlara ek olarak bir de içten bir romantikti. *Monthly Review*'a eleştiriler, şiirler ve makaleler yazmıştı. Harriet hakkında o dönemler kaleme alınmış bir yazı onu şöyle tarif etmekteydi:

> Bayan Taylor'ın ... kendine özgü bir güzelliği ve zarafeti vardı. Uzun, ince, hafif gevşek ve yürürken zarif bir şekilde salınan bir vücut. Küçük bir baş, kuğu gibi bir boyun ve inci gibi beyaz bir ten. Büyük, kahverengi gözler, ne yumuşak ne de uysal olan, âdeta emreder gibi bakan gözler. Çekici kişiliğinin yarattığı etkiyi daha da artıran, alçak ve tatlı bir konuşma tonu. O, çocuklarının gözünde bir idoldü.[64]

---

* Londra'nın ticaret ve finans merkezi olan semti-e.n.

Okuduklarımız ışığında Mill'in ona âşık olmaması şaşırtıcı olacaktı. Güzelliği ve hayat dolu oluşu bir yana, benzer sosyal çevreden geliyordu, aynı genel değerleri benimsiyordu, diğer muhalifler gibi o da toprak aristokrasisinden hoşlanmıyordu, girişimci idealleri yansıtan biriyle evliydi, ateşli bir toplumsal reform taraftarıydı, determinizmi savunmakla bireylerin kendilerini geliştirmesini ummanın birbiriyle çeliştiğini (Üniteryenler arasında yaygın bir biçimde tartışılan bir konuydu bu) görebilecek bir entelektüel derinliğe sahipti, hem zekiydi hem de şiirsel bir ruha sahipti, kadının kurtuluşuna ve kadın eşitliğine büyük önem veren Foxçu bir gruptandı[65], Mill'in orta sınıfın konformizminden ve bayağılığından duyduğu kaygıyı o da paylaşıyordu ve daha bu yaşta evrensel bağımsızlığın gerekliliğini görüyordu. Daha önce (1832) yazdığı bir makalede belirttiği gibi:

> Toplum'un düşüncesi denen şey hayali bir güçtür.... Çok sayıda zayıfın birkaç güçlüye karşı birleşmesi; uyuşuk zihinlerin bir zihinsel bağımsızlık çıkışını cezalandırmak üzere bir araya gelmesidir. *Çare, hepsini tek başlarına durabilecek şekilde güçlendirmektir.* Daha önce kendine güvenmenin tadını almış biri başkalarının boyunduruğuna girmek tehlikesi yaşamayacaktır.[66] [italikler sonradan eklendi]

Harriet'in karakterindeki şiirsel yan, Mill'in o zamanki karakterinin ve kaygılarının çok derininde bir şeylere dokunmuştu. Mill'in şiirin Felsefi Radikal görüşte aşağılanmasından, şiirin gerçek değerini anlamak gibi bir noktaya henüz geçtiğini hatırlayalım. Mill, otobiyografinin ilk taslağında şiirsel yana şu sözlerle değinmişti:

> Kişisel gelişimim açısından onunla arkadaşlığımın ilk yılları, esas olarak şiirsel kültür yılları olmuştu. Burada ister ölçülü isterse başka şekilde olsun, yazılı şiiri kastetmediğimi söylemeye gerek yok. Gelgelelim tıpkı resim ve heykel gibi bundan da tat aldım, onun gözde şairlerini ve özellikle de diğerlerinden ayrı bir yere koyduğu bir şairi, Shelley'i zevkle okudum. Ama bunlar yalnızca ayrıntıydı. Gerçek şiirsel kültür, mevcut yetilerimin, özellikle de insan duygularında ve karakterinde olmak üzere her tür güzelliğe ve yüceliğe giderek daha fazla uyum sağlaması ve onlarla iç içe geçmesiydi.[67]

Tam da duygusal gerçeklerin olgusal gerçekler kadar önemli olduğunu keşfettiği bir sırada Mill, her ikisine de büyük tutku besliyor gibi görünen birini bulmuştu.

Mill, Harriet ile tanışmalarından kısa bir süre sonra, Roebuck ve başka birkaç kişiyle birlikte, görünüşe göre 1830 Devrimi'ne ve X. Charles'ın devrilişine birinci elden tanıklık etmek üzere, 1830 Temmuz'unda Paris'e gitti. Orta sınıfın demokratik reform konusundaki başarısızlığı onu düş kırıklığına uğrattı. Radikal değişim umudu kırıldı. Orta sınıfın 1830 Devrimi'nde yaşadığı başarısızlıktan sonra, Saint Simoncu seçkincilik, reform aracı olarak Mill'e daha sıcak gelmeye başladı.[68] Hatta başta Enfantin olmak üzere bazı liderleriyle de tanıştı. Bu, Coleridge'ın "entelektüel sınıf" kavramından etkilenmeye başlamasıyla aşağı yukarı aynı zamana denk düşmektedir.

1830'da Athenaeum Club'ın inşası tamamlanmıştı. James Mill 1824'te ilk üyelerden biriydi. Şimdi de 100 yeni üyeyi seçecek komitenin üyeleri arasında yer alıyordu. Komite başka kişilerin yanı sıra Mill'i de seçti. Mill daha sonra Bain'e, babasının baskısı olmasaydı kabul edilmeyeceğini, çünkü insanlara itici geldiğini söyleyecekti.[69] 1831'de Mill artık radikalizmi büyük ölçüde reddediyordu; bir dizi yeni arkadaşlıklar ve tanışıklıklar sayesinde Romantizmle tanışmış; muhafazakârlığın erdemlerini keşfetmiş; üzerinde en az babası kadar etkili olacak olan müstakbel eşiyle tanışmış; görünüşe göre kişisel bunalımını yenmişti; ve altıncı adam konumuna geldiği India House'da yılda 600 Sterlin kazanmaktaydı. Durumunu şöyle özetlemekteydi:

> [James Mill'in eseri] Essay on Government'taki öğretileri bilimsel bir kuram olarak artık kabul etmiyor olmama; temsili demokrasiyi mutlak ilke olarak görmekten vazgeçmeme ve bunu bir zaman, yer ve koşul sorunu olarak görmeme; siyasi kurumlar seçeneğine maddi çıkar sorunu olmaktan çok, bir ahlak ve eğitim sorunu olarak bakmama, insanın gündelik ve kültürel yaşamının kişisel gelişimi açısından ne ifade ettiği ve bunun hangi kurumlarla gerçekleştirilebileceği göz önünde bulundurularak üzerinde karar verilmesi gerektiğini düşünmeme rağmen; siyaset felsefemin öncüllerindeki bu değişim, içinde bulunduğum zamanın ve ülkenin ihtiyaçları hakkındaki pratik siyasi inançlarımı değiştirmedi. Avrupa ve özellikle de İngiltere için her zamanki kadar radikal ve demokrattım. İngiliz Anayasası'ndaki aristokrat, soylu ve zengin sınıf egemenliğini, ülkenin moralini bozan ... ve yıkılması gereken bir kötülük olarak görüyordum. Moral bozucuydu, çünkü ilk olarak Devlet'te özel çıkarlar kamusal çıkarların önüne geçtiği ve yasama gücü egemen sınıfların lehine kötüye kullanıldığı için bizzat yönetim ahlaksızlık örneği haline geliyordu. İkinci olarak ... zenginlik ve zenginlik göstergeleri gerçek-

ten saygı duyulan tek şeydi ve halk da esas olarak bunların peşinden koşmaktaydı. İktidar yüksek ve zengin sınıfların elinde iken, halk kitlelerinin eğitim ve gelişiminin bu sınıfların çıkarına aykırı olduğunu düşünüyordum. Çünkü eğitim ve gelişme onları boyunduruklarından kurtaracak gücü sağlardı. Oysa demokrasi yaygınlaşıp devletin temel ilkesi haline gelirse, kitleleri eğitmek zengin sınıfların çıkarına olurdu. Çünkü gerçekten zararlı hatalar ve özellikle de âdil olmayan mülkiyet ihlaline varacak hatalar bu yolla önlenebilirdi. İşte bu yüzden, hem şiddetle demokratik kurumlardan yanaydım, hem de Owencı, St. Simoncu ve mülkiyet karşıtı başka öğretilerin yoksul sınıflar arasında yayılmasını içtenlikle arzu ediyordum. Bu öğretilerin doğru olduğunu düşündüğümden yahut bunlara göre hareket edilmesini istediğimden değil, yüksek sınıfların eğitimli yoksullardan çok eğitimsizlerden korkması gerektiğini göstermek için istiyordum.[70]

Mill'in otobiyografisini okurken, yaşadığı bunalımı olumlu bir olay olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bunalım radikal Benthamcılık misyoneri Mill'den, romantik sentezci Mill'e geçmesinin simgesi olmuştur. Kendi ruhunu ve babasının üzerindeki etkisinin sona ermesinden sonra hayatını büyük ölçüde etkileyecek olan kadını keşfetmesinin simgesi olmuştur. Fakat bu edebi aşkınlığın altında babasının görüşleriyle bir uzlaşma, gelecek yıllarda yayımlayacağı eserlerde de kendini göstermeye devam edecek bir uzlaşma yatmaktaydı.

4. Bölüm

Aşkın ve Romantizmin Keşfi (1830-1840)

Mill'in yaşamındaki büyük bunalımı izleyen döneme, gençlik günlerinin iki büyük entelektüelinin, 1832'de Bentham ve 1836'da babası James Mill'in ölümleri olumsuz şekilde damgasını vurdu. Bunalımının hemen ardından gelen bu ölümler, kısa süre içinde Romantizm ve muhafazakârlık gibi etkili akımların dolduracağı bir boşluk yarattı. Yaşamının büyük aşkı Harriet Taylor ile ilişkisinin ilerlemesi ise bu döneme olumlu bir damga vurdu.

Henry Taylor (John Taylor ile karıştırmamak gerek) 1830'da Mill'i şöyle tarif ediyordu:

> Tavırları gösterişsiz, ne ince ne kaba; kibar ve düzgün görünüşlü; gözler yüze oranla küçük, çene geniş, burun düzgün ve biçimli, dudaklar ince ve kısık, alın ve baş geniş; hem yüz hem de beden bir ruh katılığını dışa vuruyor. Bütün kuvvetiyle tokalaşıyor. Genelde ağırbaşlı olmasına karşın, Charles Austin'in ya da Charles Villier'in zekâ ürünü nüktelerine herkes kadar duyarlı olduğu için, kaslı bedeni yarım kahkahalarla birkaç dakika sarsılıveriyor.[1]

Mill artık sosyal buluşmaların bir parçası olmuş, Sarah Austin, Bayan Grote ve Bayan Charles Buller'ın düzenlediği salon toplantılarına katılmaya başlamıştı. Mill'in sıkça gittiği yerlerden biri de Leydi Harriet Baring'in toplantılarıydı. Mill bir süre ona tutulduysa da (üstelik bu Harriet Taylor ile tanışmasından sonraydı) Leydi Baring karşılık vermedi. O da bu toplantılara gitmeyi birdenbire kesti. Mill'in, ısrarla annesinin adını taşıyan kadınlara ilgi duyar görünmesinin birçok spekülasyona yol açması kaçınılmaz. Dikkate değer bir başka husus da Mill'in evli kadınlara ilgi duymasıdır. Aile bireyleri dışında, Mill'in her zaman, içinde evli kadınların da bulunduğu yetişkinler dünyasında yaşadığını hatırlamakta yarar var.

Büyüdükten sonra kafasında sürekli, annesinin güçsüz karakteri, şefkat ve sıcaklık yoksunluğu ile otobiyografisinde "evinin yönetici ruhu" olarak tanımladığı Bayan Samuel Bentham'ın çekip çevirme becerisi arasındaki farkı sorguladı. Tek istisnası, Fox'un çevresine katıldıktan sonra Eliza Flower'a duyduğu ilgi oldu.[2]

Artık India House'un başmüfettişi olan James Mill, 1831'de Vicarage Place, Church Street, Kensington adresindeki daha geniş bir eve geçti. Mill, babası öldükten sonra da burada annesi ve ailesiyle yaşamaya devam etti. 1851'de evlenene kadar da onlardan ayrılmadı. Aile yaz tatillerini, James Mill'in 1828'de satın aldığı Mickleham'daki evde geçirmeyi sürdürdü. Mill'i ziyarete gelen Carlyle burayı "bölümleri birbirine sundurmalarla bağlanmış, misafir odasının cam kapısı gül bahçesine açılan, şirin bir yazlık" olarak tarif etmişti.[3] Mill, yazları hafta sonlarıyla altı haftasını Mickleham'da geçiriyordu.

Mill, artık bunalımını atlatmış olarak, bulunduğu noktayı şöyle değerlendiriyordu:

> Terk ettiğim siyaset felsefesinin yerine nasıl bir siyaset felsefesi sistemi koyacağımı sorsalardı, cevabım, hiçbiri, olurdu: Sadece, gerçek sistemin, daha önce aklıma gelmeyen, çok daha karmaşık, çok yönlü bir şey olduğunu; bu sistemin görevinin de bir dizi model kurum değil, var olan koşullara uygun kurumları üretecek ilkeleri oluşturmak olduğunu söylerdim. Avrupa'nın, yani Kıta Avrupası'nın ve özellikle de on dokuzuncu yüzyılda on sekizinci yüzyıla karşı dile getirilen tepkilerin etkisi altında kalmıştım.[4]

Mill, bireylerle toplumsal bütün arasındaki ilişkiler üzerine kafa yormasından sonra, 1830'da ilk kez Saint-Simon'u ve Comte'u okumuş ve Temmuz Devrimi'nin ardından Paris'e gitmişti. Ayrıca 1831'de Thomas Carlyle ile tanışacaktı. Mill açısından St. Simon, Comte ve Carlyle'ın ortak noktası, onu Kıta Romantizmi'nin sesi ile tanıştırmış olmalarıydı.

Mill bu sesi ilk kez John Austin'den duymuştu. Mill ile birlikte hukuk okuyan John Austin 1826'dan 1828'e kadar Almanya'da kalmıştı. Carlyle, Austin'i "Alman metafiziği içinde... erimeden demlendirilmiş Faydacılık fikrini ortaya atan" adam diye tarif etmişti.[5] Mill'e Almanca[6] okumayı öğreten ve Carlyle ile tanıştıransa Austin'in eşi Sarah olmuştu. (1820'lerde Oxford'ta Almanca bilen sadece iki akademisyen vardı!) Ayrıca Sarah

Austin 1833'te *The Characteristics of Goethe* ile Goethe'nin yazılarını yayımlayacaktı. Nitekim Goethe'nin Mill'in düşünceleri üzerinde olağanüstü bir etkisi olacaktı.

> Eskiden beri tanıdığım ve birçok noktada görüşüne katıldığım düşünürlerden biri yaşlı Austin'di. Bağnazlığa her zaman karşı çıktığını söylemiştim. Son zamanlarda o da benim gibi yeni şeylerden etkilendi.... Konferanslar'ı üzerinde çalışmak üzere bir süre Bonn'da kalmıştı. Alman edebiyatı, Alman karakteri ve toplum yapısı görüşlerini epeyce değiştirdi.... Şiirden ve derin düşüncelere dalmaktan zevk almaya başladı. Dış görünüşteki değişimlere, içsel yapıdaki iyileşme eşlik etmediği sürece, eskiye göre daha az önem verir oldu.... O da benim gibi faydacılıktan asla vazgeçmedi, Almanlara ve onların edebiyatına duyduğu sevgiye rağmen hiçbir şekilde doğuştan-ilkesel metafizikle uzlaşma yoluna gitmedi. Giderek bir çeşit Alman dini, bir şiir dini ve dogmadan uzak bir duygu hali geliştirdi.... Güçlü sınıfları halkı eğitmeye zorlamanın ve onlara maddi durumlarını kalıcı bir şekilde geliştirmelerinin tek çaresinin sayılarını sınırlamaktan geçtiğini göstermenin en etkili yolu olarak gördüğü Sosyalizm'den hoşlanmaya başladı.[8]

Bütün bunlar, Mill'in Romantizmi çok büyük sayıda ve çeşitlilikte kaynaktan özümsediği iddiasını güçlendirmektedir.

Romantizm[9]

Bugün çoğunlukla Mill'in Romantizm'den genel hatlarıyla ve sadece belirli temsilcilerinden etkilendiği düşünülmektedir. Francis Place[10] ile Dicey bize Mill'in 18. ve 19. yüzyıl düşüncelerini bir araya getirmeye çalıştığını söylüyor.

> Açıkça söylemek gerekirse, Mill 1838 ile 1840 arasında çağın ruhunun değişiminden derinden etkilenmişti. İçinde büyüdüğü dogmaların gerçeğin sadece yarısını yansıttığını düşünüyordu. Değeri ne olursa olsun, Bentham ve onu izleyenler için geçerli olmayan o düstura, yani Goethe'nin çok yönlülük aracına seve seve sığındı.... John Mill'in tutumundaki asıl tuhaflık, bir yandan yaşamının sonuna kadar babasından ve Bentham'dan edindiği ilkeleri savunurken, diğer yandan da ondokuzuncu yüzyılın son dönemlerindeki duygu, düşünce ve idealleri benimsemesiydi. Yaşamı, devraldığı ve

asla terk etmediği inançlarla, kendi ekolünün öğretilerine yabancı ve hatta ters düşen çağının entelektüel düşünce ve anlayışlarını uzlaştırmaya çalışmakla geçti. Mill'in çalışmalarının bu ikili özelliği yazılarında da görülebilir.[11]

Bu zıtlıkları uzlaştırma anlayışı, Mill'in şiirle bilimi uzlaştırmasında, şiirde Wordsworth ile Shelley'i ve felsefede Bentham'la Coleridge'ı uzlaştırma çabalarında da ortaya çıkacaktır.[12] Buna otobiyografide de değinilecek ve Mill'in sansürü eleştirdiği *Özgürlük Üstüne*'deki yazılarında ölümsüzleşecektir. Çoğunlukla anlaşılmayan, bu etkinin ne kadar yaygın olduğudur. Genel olarak anlaşılmayan diğer bir şey de, bizzat 18. yüzyıl Aydınlanma Projesi ile 19. yüzyılın romantik tepkisini uzlaştırma fikrinin, Romantizm'in bir yansıması ve bu uzlaştırmanın doğasının da romantik olması gerektiğinin bir göstergesi olduğudur.

Mill'in 1826 ile 1830 arasında geçirdiği kişisel bunalım, Aydınlanma Projesi'ni, dünyayı ve insanı mekanik bir şekilde ele almasını ve dünyayı, zamansallığa gönderme yapmaksızın, geometrik ya da mekânsal bir anlayışla kavrama çabasını yetersiz bulmasının bir sonucuydu. Mill'in tarihsel bağlamda romantik seçenekle ilk tanışıklığı Carlyle ile dostluğu sayesinde gerçekleşmişti. Kısa süre sonra bunu Saint-Simoncuların etkisi izleyecekti. Mill, estetik anlamda romantik dünya kavrayışını ve sanatçının rolünü, Wordsworth okumaları sayesinde öğrendi. Mill'e imgelemin önemini öğreten ve Alman felsefi idealizmiyle tanıştıran ise Coleridge oldu. 1830'ların ortalarında Mill, Bentham ile Coleridge'ı uzlaştırmayı tasarlamıştı. Mill'in hayat boyu sürecek ikilikleri giderme ve karşıt düşünce tarzlarını uzlaştırma takıntısı, tuhaflıktan yahut güvensizlikten değil, Romantizm metodolojisini örneklerle kanıtlama arayışından kaynaklanmaktaydı.[13]

Romantizmin edebi ve felsefi olmak üzere iki yönü vardı. Goethe, Schiller, Coleridge ve Wordsworth'un temsil ettiği edebi bir hareket olarak Romantizmde imgelemin, akıl veya yargıdan daha önemli olduğu düşünülmekteydi. Antik dönemden beri dış nesnel yapı algımızı bulandıran çarpıtıcı bir güç olarak görülen imgelem, romantikler için olumlu bir güç olmuştu. Standartlar ve rehberliğin ortaya çıktığı yer içsel kaynaktı. Edebi Romantizm de imgelemi temel kaynak haline getirmişti. İç duygusal yaşamımız evrensel gerçeklerin kaynağı ve zemini olmuştu. Wordsworth, "The Tables Turned"de bunu şöyle anlatmaktadır:

Baharda canlanan bir ağacın yarattığı dürtü
Daha iyi öğretir sana insanı,
İyilik ile kötülüğü,
Tüm bilgelerden

Mill bu tarz romantik temalara ilk kez *Monthly Repository*'de yayımlanan "Şiir Nedir?" (Ocak 1833) ve "Şiirin İki Türü" (Ekim 1833) başlıklı yazılarında değindi.[14] Burada Mill, iki tür gerçek olduğunu ve şairlerin içsel ve dünya hakkındaki gerçeklere karşılık içimizdeki gerçeklerden oluşan daha temel bir alanı kullandığını yazdı.

> Herkesin bildiği gibi, büyük şairler genellikle hayat hakkında bilgi sahibi değildir. Onlar bilgiye kendi kendilerini gözlemleyerek ulaştılar. Orada insan duygusunun yasalarının, rahatça okunabilecek şekilde, büyük harflerle yazılı olduğu, çok kırılgan, duyarlı ve arınmış bir insan doğası örneği buldular. Bu dünyanın insanlarınca dış deneyimle edinilen, insana dair diğer bilgiler şairler için gerekli değildir.[15]

Dahası, bu duygusal gerçeklerin kendi içlerinde bir mantığı veya yapısı vardır. Yani (James Mill'in çağrışımcılık kuramında olduğu gibi) sadece dış koşullanmanın ürünü değildirler.

> O yüzden, doğanın güçlü duygular verdiği ve eğitimin doğal olandan daha güçlü yapay yönelimler yaratamadığı noktada, nesneler ve fikirlerle duygular arasındaki ve nesnelerle fikirlerin kendi içlerindeki bağlantıyı –duygulara müdahale etme yoluyla– kuran çağrışımlar ağır basacaktır .... Aklın ürettiği bütün bileşimler ... diğer doğalardaki gibi baskın bir düşünceye değil, birtakım baskın duygulara borçlu olacaktır.[16]

Şair olmak demek, düşünceleri "duygularına tabi olan" insan demektir.[17] Mill, bunu yazdığı dönemlerde Wordsworth ile Shelley'i en yükseğe oturtuyordu. Ancak, daha sonra en yükseğe Shelley'i oturtacak ve sonunda şaire en iyi örnek Harriet Taylor olacaktır!

Mill, gerçeğin bu iki kaynağını da kabullenmekle beraber, şiirsel duyarlılıkla düşünsel çözümlemenin uzlaşmaz olmadığında ısrarlıdır. Yine de şairler daha derin bir motivasyona sahip olduğu gibi öğrenme arzuları da daha fazladır. "Bir bireyin mutlu olma ve acı çekme yeteneği ne kadar gelişkinse, gerçeğe ulaşma isteği de o kadar fazladır. Bu istek bir kez uyanın-

ca, tutkulu doğa, diğer bir nesnenin peşinden gideceği gibi, kesinlikle ve çok daha büyük bir şevkle bu isteğin de peşinden gidecektir. Çünkü kişiliğin enerjisinin kaynağı her zaman güçlü duygulardır."[18]

Humboldt, Fichte, Schelling ve Hegel'in yapıtlarında dile getirilen Romantizm, felsefi bir hareket olarak, evrensel gerçeklerin kaynağı ve zemini olarak hâlâ aklı görmekteydi. Fakat akıl artık bağlamsız ve bağımsız bir yapıya tutulan bir ayna olarak anlaşılmıyordu. Epistemolojik açıdan Romantizm, moderniteyi ve felsefede Kant'ın Kopernik devrimini temsil ediyordu. Dünya görüşümüz, dış yapıyı anlamanın bir sonucu olmaktan çok, içsel olarak üretilen bir referans çerçevesinin bu görüş üzerindeki baskısının yansımasıydı. İçsel referans çerçevesi, sadece düşünsel değil, aynı zamanda imgelemsel ve duygusaldı. Bu anlamda sanat, sadece dış yapının temsili değil, aynı zamanda duyguların dışavurumu olarak görülmekteydi. Çerçevenin iç kaynakları nesnel değil, insanlık hakkındaki evrensel gerçeklerle daha geniş bir kültürel bağlamın yansımasıydı. Bir şeyin anlamını keşfederken, kendi anlamımızı keşfederiz; çünkü anlamı yaratan biziz. Herder, Novalis, Goethe, Wordsworth, Shelley, Keats ve Byron gibi pek çok yazarın görüşü budur.

Aklın kaynağı insanın referans çerçevesidir. Zihinsel yaşamımızda insan bilincinin aldığı temel form zamandır. Akıl, zamansal ya da tarihsel boyutu olan bir şeydir. Kant ahlaki ilerlemeyi kabul etmekle birlikte, yine de önkabul olarak katı kategoriler getirmişti. Öte yandan, romantik felsefeciler daha da ileri gitmiş ve doğaüstü gerçeklerin bile zaman içinde değiştiğini iddia etmişti. Bir kavram ya da kategorinin zamansal ve tarihsel olarak dönüşüme uğraması, o kavram ya da kategorinin anlamının bizatihi parçası olur. İç standartlar, zaman içinde evrildikleri için, statik değil dinamiktir. Bütünüyle tümevarımcı ya da (tikeller arasında ardı ardına genel nedensel yasalar bulunduğunu savunan) ampirik açıklamalar uygun değildir. Doğru düşünme bireyleri daha geniş bütünlerle ilişkilendirir. Buna bağlı olarak, statik çözümleme geniş dinamik çerçeveye ihtiyaç duyar. Örneğin, toplumsal kurumları anlamak için, atomcu çözümleme yapmak yerine daha geniş tarihsel bağlam içinde bakmak gerekir. Bir kurumun faydası tarihinden bağımsız olarak ölçülemez.

Romantizm, Aydınlanma gibi özgürlüğün önemine inanmakla birlikte, özgürlüğün anlamı ve nasıl geliştirileceği konusunda Aydınlanma ile çatışıyordu. Her süreç işlevi ya da amacıyla değerlendirilmeliydi. Bütün-

cü çözümlemeden yana olan bu organikçilik, Aydınlanma'nın atomcu indirgemeciliğine karşı çıkmaktaydı. Parçalar, ne olursa olsun, daha geniş ölçekte iş gören bir bütünden ayrı olarak anlaşılamaz ve hatta tanımlanamazdı. Wordsworth'un sözleriyle, "Parçalara ayırmak için öldürürüz." İnsanlığa uyarlandığında, bu, kendimizi kültür ve tarihten bağımsız olarak anlayamayız, demekti.

İçsel çerçevenin hem evrensel hem de kültürel açıdan özgül olması ne kadar mümkündür? Kültürel mirasımızı sahiplenirken, (a) değişmez, klasik, Aristocu anlamda insan doğası diye bir şey bulunmadığını, ancak insanlık durumundan söz edebileceğimizi; (b) kendi kendimizi yaratıp tanımladığımızı; (c) bizi hayvanlardan ayıran şeyin deneyimlerimizi yorumlama biçimini seçme özgürlüğü olduğunu; (d) ilk çerçevemizin kültürel mirasın bir ürünü olduğunu; ve (e) özgürlüğümüzün sorumluluğunu üstlenmek ve bu mirası geliştirmekle kendimizi ifade etmiş olduğumuzu görürüz. Kant'ın etik davranışın özgürlüğü gerektirdiğini; özgürlüğün, kişinin kendi ahlaki standartlarını kendisinin belirlemesi olduğunu ve kendi kendimize kabul ettirdiğimiz tek tutarlı yükümlülüğün herkesin iyiliğini istemek olduğunu savunmasının nedeni budur. Aydınlanmacı çevresel yeniden düzenleme kavramının tersine, Romantizm, Almanların *Bildung* adını verdiği iç eğitimi savunuyordu.

Romantik felsefenin özünü oluşturan diğer bir unsur, eski Yunan kurumlarına duyulan özlemdi. Mill de klasik Yunan'a özlem duymaktaydı. Buna, tarihçi Grote ile arkadaşlığında, klasik felsefe ve felsefeciler üzerine yazılarında, St. Andrew'a rektör olması nedeniyle yaptığı konuşmada,*Özgürlük Üstüne*'de Perikles üstüne dile getirdiği övgülerde ve bireysel gelişim ile yurttaşlık sorumluluğu arasındaki boşluğu kapatmak üzerine yazdığı yazılarda da rastlarız. Dünyaya ve insanlığın dünya içindeki yerine ilişkin bu romantik bakış, sonraki gelişmelerde de görüleceği üzere sorunsuz değildi. Fakat Goethe, Hegel ve Mill[19] gibi çeşitli isimler, bir bütünlük kavramının, bütünleşmiş bir insanlık ve doğa görüşünün, yeni bir bilimin hâlâ mümkün olduğunu düşünüyordu. Mill'in daha sonra Comte'a yazdığı bir mektupta belirttiği gibi:

> ... Ne Kant'ı ne Hegel'i ne de o ekolden herhangi bir öncüyü okudum. Onları yalnızca İngiliz ve Fransız yorumcuları aracılığıyla tanıyorum. Bu felsefe oldukça işime yaradı, Bentham ve 18. yüzyıl Fransız felsefecilerinin etkisiyle beslenen analitik düşün-

> me yeteneğimi fazlasıyla düzeltti. Buna bir de negatif okulun eleştirilerini ekleyelim; bunun da ötesinde, tarihsel gelişme yasaları ile toplumun ve insanın geçirdiği değişik aşamaların ilişkisinin, tamamlanmamış da olsa gerçek bir takdirini –bütün bunların anlamını– en gelişmiş biçimiyle Hegel'de buluruz kanımca.[20]

Mill'in Romantizm'den nasıl uzak kalabileceğini kestirmek zordur. Takındığı temel felsefi duruşun mantığı ve 19. yüzyılın, Aydınlanma Projesi'ne getirdiği eleştiri onu Romantizme itmekteydi. 19. yüzyılın kültürel ve entelektüel akımları hesaba katıldığında bunların hiçbiri şaşırtıcı değildi. Onu buraya iten, kişisel bunalımlarında, şiiri ve Wordsworth'u keşfetmesinde ve Harriet Taylor ile tanışmasında da kendini gösteren, kişiliğinin duygusal yönü idi. Modernitenin bilmecelerini, örneğin bireysel yararla ortak yarar arasında nasıl bir sentez oluşturulacağını, diğer şeylerle birlikte bu romantik anlayış çözer. Bu anlayışla Hegel'inki aynı değildir. Ama liberal kültüre getirdiği yorumun genişliği, derinliği ve kararlılığı itibarıyla Hegel doğal olarak Mill'in benzeridir. Son olarak, İngiliz İdealizmi'nin, Mill'in felsefi çalışmalarının doğal bir mirasçısı olmasına şaşmamak gerekir.

Carlyle[21]

Mill'in radikalizmden uzaklaşmasındaki temel etkenlerden biri de Thomas Carlyle (1795-1881) idi. Carlyle'ın yapıtlarının ana teması, insanoğlunun en önemli görüşlerinin artık yeterince ifade edilemediği inancıdır. Bu kısmen Carlyle'ın Kalvenist yaşam anlayışının ve her tür kiliseden uzak durmasının bir sonucuydu. Kendi dini inançlarına Alman romantik felsefesinde bir zemin bulmuştu. Tarihi, ilahi adaletin, mukadder bir şekillenmesi olarak görüyordu; bu mukadderat da toplumsal ahlaki konsensüste kendini gösteriyordu. Konsensüsü, bir peygamber, şair, kalem erbabı yahut siyasi bir lider olabilecek "kahraman" temsil ediyordu. Konsensüs ihlal edildiği takdirde, Fransız Devrimi'nde olduğu gibi, yozlaşmış liderliğe karşı devrim meşruiyet kazanıyordu. Carlyle, Aydınlanma'nın mekanik ve atomcu evren anlayışının tersine, dünyayı organik bağlamda, yani ilahi amacın maddi ifadesi olarak görmekteydi. Bu metafizik bakış Carlyle'ı, herkesi yüce amaç için birleştiren bir mistik devlet hayaline götürdü. Aradaki ciddi farklılıklar bir yana bırakılırsa, Mill'in de aradığı tam böyle bir yeni çerçeve idi.

Carlyle, Felsefi Radikalleri şiddetle eleştirmekteydi. "Signs of the Times"ta (1829), iyi yönetimin erdemden değil, aydınlanmış kişisel çıkarla mümkün olduğu şeklindeki düşüncelerini yerden yere vurmuştu. Hartley'nin öğretilerinin nasıl yazgıcılığa vardığına, radikallerin iç kişiliğin varlığını nasıl reddettiğine, olguların insani sorumluluk alanı dışında kalan, kişiler üstü güçlerden kaynaklandığına ve halkın erdemle değil kamuoyu tarafından yönetildiğine inanmalarına dikkat çekmişti. Carlyle, bütün bunların karşısında, toplumsal reformun kişisel reformla başlaması gerektiğini savunmuştu. Mill'in hem Wordsworth hem de Carlyle'dan öğrendiği en önemli ders, gerçek değişimin, yeni yönetim tipleri oluşturmakla değil, insan bilincindeki değişimle mümkün olduğudur.

Carlyle, Mill'in *The Spirit of the Age* (1831) denemesini okumuş ve etkilenmişti. Bunun üzerine Sarah Austin, Mill'i Carlyle ile tanıştırdı. Carlyle, ilk karşılaşmalarında Mill'i şöyle anlatmıştı: "... ince, oldukça uzun ve zarif bir genç; küçük, kemerli bir burnun oturduğu bir yüz; iki küçük, içten gülümseyen göz; mütevazı, konuşması oldukça düzgün, coşkulu ama açık ve dingin; gösterişli olmamakla birlikte, oldukça yetenekli ve sıcakkanlı bir genç."[22] Mill, *Sartor Resartus*'u ilk kez 1831'de, daha taslak halindeyken okumuş ve "çılgın bir rapsodi" olarak nitelemişti. Daha sonra şunu söyleyecekti:

> [Carlyle'ın yapıtlarının] içerdiği hakikatlerin, daha önce okuduklarıma çok benzemesine karşın, benim tarzımda eğitilmiş birinin zor anlayacağı bir şekil ve tarzda olduğunu gördüm. Şiirsel ve Alman metafiziğine özgü bir bulanıklığı vardı. Açık olan tek şey, benim düşüncelerimin temelini oluşturan kanaatlere duyulan güçlü bir düşmanlıktı.[23]

Mill'in daha sonra Carlye hakkında Sterling'e yazdıkları da aynı ölçüde ilginçtir:

> Son zamanlarda tanıştığım kişilerden biri de Bay Carlyle.... *Edinburgh Review*'le *Foreign Review*'daki yazılarını uzun zamandır zevkle okuyordum. Daha önceleri yazılarını tam bir saçmalık olarak görüyordum ama tanıdıkça fikrim değişti. Daha önce düşündüğümün aksine, büyük Alman yazarların esininde bulunan her türlü yaşam soluğundan kesinlikle çok etkilendiği halde, onları taklit etmiyor ya da onların gölgesinde dolaşmıyor. Bana gözleri her şeyi gören biri gibi geldi....[24]

Mill, büyük bir yeni esin kaynağı bulduğunu anlamıştı. Carlyle'a yazdığı gibi: "Sen benim için bir sanatçı, bu ülkede yaşayan belki de tek gerçek sanatçısın."[25] "Bir *vazifem* varsa, o da kesinlikle, başkalarının mistisizmini Akıl Yürütme diline çevirmektir."[26] Mill daha sonraları Carlyle'dan uzaklaştı ve Harriet'i gerçek şair ve felsefecilerin en iyisi olarak görmeye başladı. Mill'in düşüncelerindeki bu değişim, genellikle hayatını yönlendirecek bir manevi yöneticiye duyduğu ihtiyacın bir işareti olarak görülse de, aslında yüklendiği romantik felsefi misyonun bir sonucudur.

Mill derhal Carlyle'a yardım etmeye koyularak, onu önce Henry Taylor, sonra da Wordsworth ve Southey ile tanıştırdı.[27] Mill o zamanlar Fransa üzerine en büyük İngiliz otoritesi idi. Fransız Devrimi üzerine yazılarında Carlyle'a yardım ediyordu. Hatta Carlyle'ın görüşlerini oldukça saygın bir dergide savunan ilk kişi olmuştu. Hem (Bentham'ın da dahil olduğu) radikaller hem de (Kant'ın da dahil olduğu) romantikler arasında ilk başlarda genel eğilim Fransız Devrimi'ni savunmaktan yanaydı. Ama bir süre sonra aşırılıklara karşı tavır almaya başladılar. Mill, Alison'ın *History of Europe* kitabı için 1833'te yazdığı yazıda, Fransız Devrimi'ni, "ahlaki bir devrim" olarak başlamış ve bütün insanlık adına gerçekleşmiş ilerici bir dönüşüm olarak tanımlamıştı.[28] Fransız Devrimi, tarihsel açıdan, feodalizmin kalıntılarını yıkan önemli ve gerekli bir dönüm noktası idi, ancak başarısız olmuştu. Carlyle'ın sözleriyle, Devrim, Tanrı'nın *felsefecilerden* intikam almasıyla sonuçlanmıştı.

Carlyle, Felsefi Radikalizm'i şiddetle eleştirmeye devam etti. 1836 tarihli *Sartor Resartus*'ta[29], Carlyle, Mill'leri şu sözlerle eleştirdi: "Sizin biliminiz yalnızca Mantık'ın, yarıklarından ışıklar sızan ve belki de gazyağıyla aydınlatılan yeraltı atölyesinde mi işe yarayacak? İnsan zihni, Hafıza'nın Besleme Gözü olduğu Aritmetiksel bir Değirmen; Sinüsler, Tanjant tabloları, Kanunnameler ve senin Ekonomi Politik dediğin Tezler Yemek midir?"[30] Carlyle, yine Mill'de yankısını bulan, orta sınıfın kendini beğenmişliğine karşı kendi benliğini kahramanca savunma iddiasını da bu yapıtında ortaya atmıştı. Carlyle bu siyasi temaları *Chartism*'de (1840) tekrar ele alırken, demokrasi eleştirilerini de hem *Heroes and Hero-Worship* (1840) hem de *Past and Present*'ta (1843) dile getirmeye devam etti. Mill ise o sıralarda Tocqueville'i hazmetmekle meşguldü. Carlyle'ın, insanların yüreklerini ve zihinlerini değiştirmeden oy hakkı tanımanın fazla bir olumlu getirisi olmayacağı görüşüne Mill de katılmaktaydı.[31]

Mill'e babasının görüşlerinin sığlığını ilk gösteren ve Romantizm'i ilk keşfetmesini sağlayan Thomas Carlyle idi. Carlyle'ın Mill'in yaşamında özel bir yeri vardı. James Mill gibi Carlyle da bir İskoçtu; dindar bir Kalvenist olarak, rahip olmak üzere yetiştirilmiş fakat sonuçta bundan vazgeçip zümre gazeteciliğine soyunmuştu. Carlyle, James Mill'den farklı olarak, Alman romantik yazarlardan ve en çok da Goethe'den etkilenmişti.

Buna karşılık Carlyle ile Mill arasında önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Mill, Carlyle'ın özbilinç karşıtlığı fikrini asla gerçek anlamda paylaşmadı. Carlyle, kişinin dışında gelişen ve bireyin sezgiyle öğrendiği ahlaki hedefler adına, benmerkezciliği reddediyordu. Mill ise benmerkezciliği daha derin bir özfarkındalık adına reddetmekteydi. Mill, Carlyle'ın özdisiplinin kendini bastırmak anlamına geldiği şeklindeki varsayımını da kabul etmiyordu. Mill başlı başına bir amaç olarak vazifeyi reddediyordu. Mill, *Özgürlük Üstüne*'de bir pagan benlik davasına ihtiyacımız olduğunu ve bu anlamda Perikles'in John Knox'tan* daha iyi bir model oluşturduğunu savunuyordu.

19. yüzyıldan beri araştırmacılar, faydacılık ve bilimsel maddeciliğin temsilcisi kabul edilen Mill ile Romantizm'in sesi olarak görülen Carlyle arasında derin bir fark olduğunu düşünme eğilimindedirler.[32] Semmel bu görüşe şiddetle karşı çıkarak, "İskoçyalı (Carlyle) gibi Mill'in de erdemden, özgür iradeden, bireysel özgürlük ve sorumluluktan yana olduğunu" savunmaktadır.[33] İkisi arasındaki fark, Mill'in, Stoacı ve Hıristiyan miras ile modern özeğitimin birleştirilebileceğine inanmasıdır. Mill ve Carlyle'ın arkadaşlıkları birçok açıdan sıradışıydı ve göreceğimiz üzere, sonunda da kötü bir şekilde bitecekti. Bununla birlikte, 1830'larla 1840'ların başlarında Mill kendini Carlyle'a oldukça yakın hissetmekteydi. Bu kısmen radikalizm eleştirisi ve Romantizm'e geçişle açıklanabilirdi. Diğer yön ise, Mill'in Carlyle'a güvenebileceğini hissetmesiydi. Bu duygu, Carlyle'ın, Mill'in Harriet Taylor ile ilişkisinin ortaya çıkmasıyla patlak veren skandalın başlarında, Mill'e destek olmasıyla daha da güçlenecekti.

---

* John Knox (1510-1572): Presbiteryenliğin kurucusu kabul edilen İskoç din adamı –r.n.

Coleridge[34]

Mill'in Romantizminin asıl kaynağı Samuel Taylor Coleridge idi. Coleridge (1772-1834) büyük bir şair olmakla kalmayıp aynı zamanda 19. yüzyılın en önemli muhafazakâr İngiliz düşünürüydü. Coleridge, Mill'in yolculuğunu önceden haber verircesine, Aydınlanma Projesi taraftarı olarak yola çıkmıştı, çağrışım ve determinizm konusunda Hartley ile aynı fikirdeydi, William Godwin'in *Inquiry Concerning Political Justice*'ta (1793) dile getirdiği ütopyacı toplumsal dünya kavramını ve Godwin'in toplumsal işlevsizliğin çevresel ve kurumsal etkenlerle ortaya çıktığı şeklindeki görüşünü benimsiyordu. Ancak 1796'da, çıkardığı *The Watchman* gazetesinde, düşüncelerinin, toplumsal işlevsizliğin üstesinden ancak ahlaki ve dini eğitimle gelinebileceği şeklinde bir görüşe dönüştüğü görüldü. Aynı zamanda, Fransız Devrimi'ne sempatiyle bakan bir radikaldi, ancak "France: An Ode" (1798) başlıklı şiiri bu desteğin sona erdiğini ilan etti. Coleridge tam Üniteryen bir rahip oluyordu ki, Josiah Wedgwood ona küçük bir aylık bağlayarak bütün zamanını şiire ayırmasına olanak sağladı.

Coleridge, 1801'de başka yerlerden esin aradı ve bunu epeyce intihal yaptığı Berkeley'in İngiliz felsefesiyle Kant ve Schelling'in Alman felsefelerinde buldu. Kant, önkabul olarak Tanrı'nın, ahlaki yasaların, özgürlüklerin ve ölümsüzlüğün kaynağı olduğunu ileri sürmekteydi. Coleridge buna, Tanrı'yı bilebileceğimiz ve vahyini alabileceğimiz iddiasını ekledi. Romantik idealizmi benimserken, doğa ve akıl düalizmini reddediyordu. Dahası, diyalektik çatışmave zıtların çözümü ya da sentezi yaşamın temeli ve yaratıcılığın kaynağıydı. Birlik, sanat ve felsefe aracılığıyla elde edilebilirdi. Simgeleştirme ya da kavramsallaştırma, temsil ettiği sürecin doğal bir parçasıydı. Sanatçı ya da yaratıcı düşünür bizzat Tanrı'nın simgesi oluyordu. Bütün buraya kadar anlatılanlardan, Mill'in otobiyografisinin de, gerçek bir temsilci bireyin entelektüel gelişiminin, zamanının entelektüel gelişiminin aynası olduğu yolundaki inancın bir örneği olduğu açığa kavuşmuş olmalıdır.

Coleridge adı çıkmış bir uyuşturucu bağımlısıydı aynı zamanda. 1816'da Highgate'te, uyuşturucu bağımlılarının tedavi edildiği, James Gilliam'ın işlettiği bir eve yatırıldı (Buna rağmen uyuşturucuyu bırakmadı). Orada çevresine, kendisinin monologlarını mütemadiyen dinleyecek bir çömezler grubu topladı. Carlyle, *Life of Sterling*'inde, ünlü Perşembe ak-

şamı buluşmalarını şöyle anlatır: "Hayat kavgasının anlamsızlığından kaçan bir bilge gibi, o yıllarda Londra'ya ve duman altındaki hengâmesine bakan Highgate Hill'in yamacına otururdu.... Genç kuşağın heyecanı karşısında böylesine karanlık, yüce bir karakteri vardı; bir çeşit Büyücü gibi, bir sır perdesiyle ve gizemle kuşatılmış olarak otururdu."[35]

Coleridge'ın önemli ve etkili iki siyasi yapıtı *Lay Sermons* (1816 ve 1817) ile *On the Constitution of Church and State according to the Idea of Each*'dir (1830). İkinci yapıtta, kurumların içsel normlarının somutlaşmış biçimi olduğunu ve bu normların kurumun hem kökenini hem de amacını oluşturduğunu savunmaktaydı. Bu yapıtlar Kant, Fichte ve Schelling gibi Alman idealist felsefecilerden ne kadar etkilendiğinin göstergesidir. Akıl ve kavrayış arasındaki idealist ayrımı benimsiyordu. Ona göre akıl nihai gerçeği keşfetme yetisiydi. Bu nihai gerçeklerden bazıları kurumlarda somutlaşan normlardı. Coleridge aynı zamanda İngiliz siyasi sisteminin, "süreklilik" ve "ilerleme" gibi iki dinamik ve rakip gücün somutlaşmış biçimi olduğunu savunmaktaydı. Bu iki güç, zıt olmasına karşın, yeni entelektüel sınıf olan "aydın sınıf"ın dile getirdiği ahlaki konsensüsü desteklemekteydi. Aydın sınıfın rolü, kültürel mirasın temel değerlerini yorumlayarak, yurttaşla kültürel miras arasında bağlantı kurmak, "o toprakta doğmuş her bireyin, devletin bir parçası, uygar dünyanın özgür bir bireyi olabilmesini sağlayacak niteliklere kavuşması için gereken yetilerini geliştirmek ve bilgi ve becerilere ulaşmasını sağlamaktır."[36] Coleridge, kiliseyi de bireysel olmayan zenginliğin toplanacağı yer olarak görmekteydi.

Sonradan T. H. Green'in yaptığı gibi Coleridge da, Burke'çü tarih anlayışıyla Kantçı ve Hegelci idealizmi birleştirmekteydi. Özel olarak da, sürekliliğe sahip güçlerle (toprak aristokrasisi) ilerlemeci güçleri (yükselen ticari çıkarlar) uzlaştırmaya çalışmaktaydı. (Maddi ilerlemeyle eşdeğer tuttuğu) Uygarlık ile ("insan olmamızın ayırt edici nitelik ve becerilerinin uyum içinde gelişimi" olarak anladığı) eğitim arasına ilk kez çizgi çekti. Bu, "Yaşlı Gemici"yle *Prelude*'de görülen bireysel ahlaki gelişmeye özgü yalnız ruh dramının felsefi ve toplumsal bir dille ifade edilmesiydi. Kültür maddi gelişmeyle aynı değildi. Dahası, eğitim aydın bir sınıfın varlığını gerektiriyordu. Yalnızca din adamlarından değil, bütün profesyonellerden oluşan aydın sınıfı kültür koruyucuları olacaktı.[37]

Coleridge'ın eski ve yeni arkadaşları arasında, hepsi de Tory olan Wordsworth, Southey ve Carlyle da vardı. Mill'i "Coleridge'ın yüksek uçuşla-

rına" yönlendiren Wordsworth olmuştu.[38] Coleridge'ın düzyazılarıyla tanıştıransa, Sterling ve Maurice idi. Sterling, (özellikle) Shelling ve Coleridge'a esin kaynağı olan öteki Alman felsefeciler üzerinde araştırma yapmak için Bonn'a bile gitmişti. Mill'in Coleridge ile ilişkisi 1829-30 dönemine kadar uzanır. Mill 1825'ten beri Almanca öğrenmekteydi. 1829 Nisan'ında Mill, Thomas Wirgman'ın Kant üstüne yazdığı bilimsel bir inceleme hakkında övgü dolu bir yazı kaleme almıştı. Ayrıca Coleridge'a dinlemek için o ünlü Perşembe akşamı toplantılarından bazılarına katılmıştı.

Mill, 1834'te J. P. Nichol'a yazdığı bir mektupta Coleridge'ın yarattığı etkiyi şu sözlerle anlatıyordu:

> Çok az insan düşünce ve karakterim üzerinde Coleridge kadar etki yapmıştı. Birkaç kez görmüş olmama ve birkaç kez konuşmuş olmamıza rağmen beni etkileyen tanışıklığımız değil, yapıtlarıydı. Diğer bir etkisi de, (Sterling ve Maurice) gibi tamamen onun okulunda yetişmiş bazı kişilerle olan yakınlığım üzerinden oldu. Coleridge'in yayımlanmamış bazı yazılarını da yine onlar sayesinde okumuştum; genel açıdan bakıldığında, onun yapıtlarından edindiğim bilgiler ve onun fikirleri hakkında başka şekilde öğrendiklerim aracılığıyla çok belirgin bir bağlantı silsilesinin izini sürebiliyordum. Onun, zamanımızın en sistematik düşünürü olduğunu düşünüyorum. Fikirlerini düzgün bir şekilde ama çok daha basit bir plan içinde toplayan ve çok daha az alanı kapsayan Bentham bile onun gibi değil. Bir bütün olarak Coleridge'ın düşüncelerinde, öteki çağdaş yazarların hepsinden daha fazla –ve en iyi türde– üzerinde düşünülecek şey var.[39]

Coleridge, Mill'in düşüncesindeki muhafazakâr damarı yansıtıyordu. Bireysel çıkarla ortak yararın gelenek ve görenekler aracılığıyla birleştirilebileceğini Mill'e anlatan Coleridge idi. Coleridge'ın tarihsel kültürü savunması, aynı zamanda, kendini eğitim yoluyla değiştirebilecek esnekliktеki bir insan doğası görüşünü savunmak anlamına gelmekteydi. Mill 1831'de *The Spirit of the Age*'i yazarken, liberal kültürde bir otorite merkezi bulunmamasının iyi bir şey olup olmadığını sorgulamıştı. 1835'te Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi*'sini ilk kez okumuş ve demokrasinin yararlarını sorgulamaya başlamıştı. 1836 tarihli *Civilization* başlıklı denemesi, çağdaş toplumu, halk kitlelerinin bilgi ve ahlak düzeyini yükseltmeden iktidarı bu kitlelere teslim etmekle suçlayacaktı. "Reorganization of the Reform Party" adlı denemesi ise hem Radikal Parti'nin dar kafalı, bağnaz temellerini hem de evrensel oy hakkının her derde devaymış gibi sunulmasını sorguluyordu.

Mill açısından bu sorun karmaşıktı. Liberal kültürün (bireysel haklar, hukukun üstünlüğü, piyasa ekonomisi, temsili hükümet ve hoşgörü) uzun bir tarihsel sürecin sonunda varılan (kaçınılmaz ama nihai olmayan) bir nokta olduğunu düşünüyor ve iyi bir şey olarak değerlendiriyordu. Aydınlanma Projesi'nin Felsefi Radikalleri ise liberal kültürü kötü iddialarla desteklemişti. Mill, 1830'da *Essays on Some Unsettled Questions in Political Economy*'i yazmaya ve dolayısıyla liberal kültür lehine daha iyi savlar ortaya koymaya yönelik süregiden metodoloji kaygısının işaretlerini vermeye başladı. Diğer yandan, muhafazakârlar liberal kültüre düşmandılar ama toplumsal kurumları çok daha iyi anlıyorlardı. Mill, içinde liberal kültürü destekleyen muhafazakâr anlayış ve argümanlar bulunan bir çeşit sentez arayışındaydı.

Mill, Coleridge'tan ne almıştı? Bentham ve Coleridge üstüne kaleme alınan yazıları karşılaştırırken bu konuya çokça değineceğiz. Şimdilik Coleridge'ın etkisine genel hatlarıyla değinelim. Romantikler'in Aydınlanma Projesine yönelttiği eleştirilere, özellikle de Aydınlanma Projesi'nin indirgemeci ve atomcu insan doğası yaklaşımına yönelik eleştirilerine Mill de katılmaktaydı. Birey, ortamından soyutlandığı takdirde tam olarak anlaşılamaz. O yüzden kültürel ve tarihsel bağlamında ele alınmalıdır. Bu da derin bir kültürel bağlam anlayışı gerektirir. Geniş metodolojik düzlemden bakıldığında Mill, Coleridge'ın romantik idealizmini benimsemekteydi. Sanat ve felsefe arasında çok yakın bir ilişki olduğunu düşünüyordu; bundan böyle de kendisini hep yarı gerçekliklerin sentezcisi olarak görecekti.

Romantik toplumsal çözümleme, Benthamcı radikallerin giriştiği şeyi yapmak –yani toplumsal kurumları soyut bir insan doğası modeli çerçevesinde ele almak– yerine, toplumsal kurumları kendi başına ve bu kurumların içindeki bireylerle etkileşimi açısından ele almaya çalışır. Mill'in deyişiyle, Bentham'ın indirgemeciliğinin ve kurumları yerden yere vurmasının ötesine geçmeliyiz, çünkü:

> Aydınlanmış bir Radikal yahut Liberal ... *İngiliz Anayasası ve Kilisesi'nin* [Coleridge'i çağrıştırmasına dikkat çekmek için italik harfler kullandım] salt bir sahtekârlık ya da saçmalık olmadığını; bütün süreç boyunca samimi bir amaca yönelmeksizin ya da hizmet etmeksizin, başından beri insanların cebini boşaltmak için uydurulup muhafaza edilmediğini bilmelidir.[40]

Dahası, kurumlar soyut ve zamandan bağımsız yapılar değildir. Kurumların anlamı, organik bir biçimde, değişen durumlar karşısında gösterdikleri tepkiler ve geçirdikleri evrimle anlaşılabilir.

Mill, hem Macaulay'in hem de Saint-Simoncuların tarih anlayışını reddediyordu; bunlar bireysel inisiyatife yer bırakmıyordu. Coleridge ideal aracı idi, Tocqueville ise büyük örnek olacaktı. Gelenekler verimli bir uyum kaynağıydı. Toplumsal kurumların bu özelliğini görmek iki şeye ihtiyaç hissettiriyordu: (1) önemli olguları değerlendirebilecek bir ölçüt (ki bunun da özgürlük artışı olduğu anlaşılıyor) ve (2) uyuma yönelik toplumsal deneyimin önemini anlamak.

Mill'in *Jurist*'te (Şubat 1833) yayımlanan "Corporation and Church Property" başlıklı makalesi, geçici de olsa, Coleridge'ın etkisini, aydın bir sınıfa duyulan ihtiyacı yansıtmaktaydı. Hükümetin, desteğinden çok, "bütün toplumsal kötülüklerin başlıca kaynağının bilgisizlik ve kültür eksikliği olduğunu" anlamasına ihtiyacımız vardı.[41] Eksiklik "daha eğitimlilerle ve daha iyi yetişmişlerin [aydın sınıf] sürekli çabalarıyla" giderilebilirdi. Coleridge gibi Mill de, gerek bu yazıda gerekse yirmi beş yıl sonra kaleme aldığı *Özgürlük Üstüne* adlı makalede, "manevi kültürü –bedensel isteklerinden farklı olarak, ahlaki ve entelektüel gelişimine"– [42] önem verilmesi gerektiğini savunuyordu. Mill, devletin belli bir dönemden sonra hayır amacıyla bağışlanan mülkleri devralıp, bunları aynı amaç doğrultusunda kullanmasını öneriyordu. Mill benzer bir şeyi Hindistan için de dile getirmiş ve özel bir eğitimli sınıf yaratılmasını önermişti.[43]

Aydın sınıfa ilişkin bu görüşler 1835'te, *London and Westminster Review*'da, Sedgwick üstüne bir makalede dile getirilmişti. Mill, makalenin giriş bölümünde vakıf üniversitelerinin "felsefeyi yaşatmak" gibi bir amaçlarının bulunduğunu belirtmekteydi. Bain'in dediği gibi, "Ona [Mill'e] göre felsefe, politika ve ahlakla ilgili konularda asıl olarak yüksek görüşleri dile getiriyor, doğal olarak o zaman da dini inançlar ve kabul görmüş toplumsal kalıplarla çatışıyordu."[44]

Mill'in, yaşamının bu döneminde, Coleridge ile tam olarak anlaşamadığı konu, Coleridge'ın dini inançları idi. Coleridge'a göre esas sorun, insanlığın Tanrı'ya yabancılaşması ve bunun üstesinden gelme ihtiyacıydı. Mill bunu hemen reddetmiyor, kendisinde böyle bir sorun olup olmadığını da merak ediyordu. Bu dönemde Carlyle'a yazdığı bir mektupta, "İçimde olumlu bir şeylerin eksikliği var" diyordu.[45] Mill'in Coleridge ile tek

ortak noktası, kendisinin de bir çeşit ölümsüzlüğe inanmasıydı. Carlyle'a bunu da anlatmıştı:

> Ruhun ölümsüzlüğü konusuna gelince, ruhun yok olduğuna inanmak için bir neden göremediğim gibi, yaşadığına dair de yeterli bir kanıt görmüyorum. Ama eğer yaşıyorsa, var olan halinden başka bir şekilde devam ettiğini düşünmek için her türlü neden var.... O zaman, bütün yaptıklarımızla hem "bugün" için hem de "sonrası" için çalışmış oluyoruz.[46]

Nihayet Mill, Coleridge'ın, tarihte kutsal bir plan olduğu şeklindeki Burke'çü düşüncesine katılmıyordu.[47]

"İlişki"nin Başlaması

Mill, özel yaşamında, William Fox'un Üniteryen çevresiyle her gün daha fazla zaman geçirmekteydi. Bu bir açıdan şaşırtıcı değildi. Üniteryenler, entelektüellerden, profesyonellerden ve yükselen ticari sınıfın üyelerinden oluşmaktaydı. 18. yüzyılda ortaya çıkan grubun kurucusu, Üniteryenizm fikriyle Aydınlanma Projesi ve faydacılık düşüncelerini birleştiren ünlü kimyacı Joseph Priestley idi. Fox'un çevresi[48] başta her şeyiyle Mill'e çekici gelmekteydi. Üyelerinden biri de, ünlü Üniteryen James Martineau'nun kızkardeşi ve ilk feministlerden Harriet Martineau idi. On iki yaşından beri sağır olan Harriet Martineau, kendi adıyla yazılar yazıp gazetecilikten para kazanan ilk kadındı. Ekonomi politiği savunuyor, Comte'a hayranlık duyuyor ve Comte çevirileri yapıyordu. Yani her şeyiyle Mill'e seslenmekteydi. Başka bir üye, giderek ünlenmekte olan Robert Browning idi. Ondan daha sonra söz edeceğiz. Şimdilik, Mill'in bu çevreye, kendi estetik duygularından emin olduğu bir dönemde girdiğini belirtelim. Diğer kadın üyeler arasında, yetenekli Flower kardeşler[49] ("Nearer, My God, to Thee" adlı ilahinin bestecisi olarak tanınan) Sarah[50] ile Eliza ve tabii Harriet Taylor da vardı. Mill'in duygularını rahatlıkla dile getirebildiği tek grup bu oldu. Sterling ve Harriet dışında, Mill'in yaşamı boyunca bütün dostlukları iş ilişkisi çerçevesinde olacaktı.

Fox, sözümona Harriet'e evde bulamadığı entelektüel havayı yaşatması için, Mill'i Harriet ile tanıştırdı. "Ona, John Mill'in kendisini için-

de bulunduğu belirsizlik ve güçlüklerden kurtarabilecek kişi olduğunu söyledi."[51] O sırada orada bulunan Roebuck'tan "Bayan Taylor'ın Mill'den çok etkilendiğini" öğreniyoruz.[52] Fakat bu tanışmanın dahası da vardı. Mill, Harriet'le tanışmadan önce, kendisinden üç yaş büyük olan Eliza Power'a ilgi duymuştu. İkisi de müziğe tutku duymaktaydı. Mill, Eliza'ya evlenme teklif etmiş, ancak Eliza, söylenene göre "kendisinin sanatla evli olduğu ve kendisini idealine adadığı için" reddetmişti.[53] Eliza hakkında bildiğimiz, evli olan Fox'a âşık olduğuydu. Fox'un, Mill ile Harriet Taylor'ın tanışmasını ayarlamasının ardında sadece Bayan Taylor'a yardımcı olmaktan başka, Mill'in dikkatini başka bir çekici kişiye yöneltme gayretinin yattığını düşünmek akla yakın görünüyor.

Fox ayrıca Mill'i *Monthly Repository*'de yazmaya ikna edip, böylelikle dergiyi basit bir hizip yayını olmaktan kurtarıp önemli bir edebi ve siyasi yayın yapmaya çalışmaktaydı. Mill'e gelince, eğitimli, iyi İtalyanca konuşan, tartışmayı değerli bir şey olarak gören bir ailede yetişmiş, kendi görüş ve değerlerini de paylaşan ve bunları tutkuyla, akıllıca ve kadınsı bir çekicilikle savunan bu güzel kadın, onun aklını başından almıştı. İkisi de Byron'dan hoşlanmıyor, Shelley'e ve özellikle de "Hymn to Intellectual Beauty" şiirine tutku duyuyordu.

Mill, otobiyografisinde Harriet'i şöyle anlatmaktadır:

> Bayan Taylor ile tanışmamın üzerinden ancak yıllar geçtikten sonra yakınlaşmamıza ve ilişkimizin özel bir şekil almasına karşın, ona daha ilk zamanlardan itibaren hayranlık duymaya başlamıştım. Onu ilk gördüğüm yaşta onun ya da başka birinin, sonraları başaracağı şeyleri o yaşta başarabilecek olması düşünülemezdi... Onunla ilk karşılaştığımda artık güçlü ve zengin kişiliği oturmuştu, bu da genel olarak kabul edilen kadın dahi tipine uyuyordu.. Dış görünüş itibarıyla güzel, zeki ve daha ilk bakışta kendini belli eden, farklı bir havası vardı. İç dünyasına gelince, derin ve güçlü duyguları olan bir kadındı; karşısındakinin içine işleyen sezgisel bir zekâya sahipti. Oldukça uzlaştırıcı ve romantik bir doğası vardı. Dış dünyada yeteneklerini istediği gibi göstermesine olanak vermeyen toplumsal koşullar yüzünden tecrit edilmişti; hayatı tefekkürden ibaretti, ancak kendi küçük dostluk ortamında kurduğu ilişkilerle çeşitleniyordu.... Onu sık sık Shelley ile karşılaştırırdım. Ama Shelley'nin, kısacık ömrünün izin verdiği ölçüde gelişen düşünce ve bilgi düzeyi, Harriet'in bugünkü düzeyinin yanında çocuk gibi kalıyor.[54]

Mill'i Shelley'in şiiriyle tanıştıran Harriet idi. O yüzden de Mill ilk tanışmalarında onu Shelley ile karşılaştırmıştı. William Godwin'in damadı olan Percy Bysshe Shelley (1792-1822) asıl olarak şair yönünden çok, radikal İngiliz aydınlarının düşüncelerini dile getirmesiyle tanınmıştı. Shelley, Tanrı'nın varlığını gösteren yeterli kanıt bulunmadığını savunan yazısı nedeniyle 1811'de Oxford'tan uzaklaştırılmıştı. Ama Tanrı'nın, insanın en önemli değerlerinin alegorik bir ifadesi olduğunu iddia etmeyi sürdürmüştü. Ona göre din, dünyaya ve insanın onun üzerindeki yerine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmasıyla, şiire benzemekteydi. Berkeley ve Kant'tan etkilenen Shelley felsefi idealizmi savunmaktaydı. Ona göre sadece akıl vardı. Tek bir sonsuz evrensel akıl söz konusuydu ve bireysel akıllar da bunun içinde yer almaktaydı. Shelley siyasi olarak evrensel oy hakkından ve ranta vergi uygulanmasından yanaydı. Harriet'in en sevdiği yapıtlardan biri, Shelley'in, ezenlerin de ezilenler gibi işlemeyen toplumsal kurumların kurbanı olduğunu savunduğu *Prometheus Unbound*'u (1820) idi. Bu ana konu (efendi-köle), Harriet'in Mill'e aktardığı çok önemli bir konu idi. Amberley'ler, Harriet'in ölümünden çok sonra Mill'in, yaşamının sonuna doğru, yüksek sesle Shelley'in *Ode to Liberty*'sini okuduğu, 1870 yılının bir akşamını hatırlayacaktır. "Çok heyecanlanmıştı, ileri geri sallanıyor, duygu yoğunluğundan boğulur gibi oluyordu; kendi kendine şunu demişti: 'Bir insan için bu kadarı çok fazla.'"[55]

Nihayet Mill, Harriet'ten etkilenerek "On Genius" başlıklı makaleyi kaleme aldı. Bu makale "Antiquus" imzasıyla 1832 Ekim'inde yayımlandı. Mill bu makalede, Bentham'la babasından devraldığı Aydınlanma Projesi'nin akılcılığına olan bağlılığıyla romantik harekette imgeleme verdiği önemi birleştirmeye çalıştı. Rasyonel anlamda "dahi" olmak demek, kişinin kendisi için düşünmesi demekti. Yeni gerçeklikleri yahut yaratıcılığı keşfetmekle bir alakası yoktu. Burada püf noktası, süreç içinde meydana gelen ahlaki dönüşümdü. Benzer bir şekilde, romantik olmak demek, yeni bir biçimde şiir yazmak değil, karakter dönüşümünün Alman yorumu olan *Bildung*'u kucaklamak demekti. Bu makale, 1831'deki, Mill'in kültürel seçkinciliğe ihtiyaç bulunduğunu savunduğu *The Spirit of the Age* başlıklı makaleler dizisiyle benzerlik gösterir. "Devlerdeki eksikliklerin, sayıları sürekli artan cüce kalabalıklarının ortak çabasıyla kapatıldığı" bir çağda "deha" yaratıcılıktan yana tavır alır.[56]

Böyle bir "deha" kavramsallaştırması Mill'in o dönemde karşı karşıya kaldığı iki önemli sorunu çözmesini ya da üstesinden gelmesine yardımcı oldu. Kişisel düzeyde, bir insanın sanatçı olmadan da şair ruhuna sahip olabileceğine inanmasını sağladı. Şair ya da sanatçı ruhuna sahip olmak demek, yaratıcı süreci yaratmak değil, yeniden üretmek ve böylelikle yaratılamayacak bir şeyde pay sahibi olmak demekti. Mill burada, seyircinin yüksek sanata belli bir katılımının ve yeniden-yaratımının gerektiği düşüncesini dile getirmektedir. Siyasal düzeyde ise, yeni yeni ortaya çıkan seçkinciliğini aşmasına yardımcı olmuştu. En büyük kaygısı, bizzat içinde yer alanlar, modern liberal kültürün temel normlarını anlayıp benimsemediği ve bu normlarla yeni ortaya çıkan koşullar arasında bağlantı kurmadığı sürece, bu kültürün yaşayamayacağıydı. Son zamanlardaki endişesi, ortalama bir işçinin ve müstakbel seçmenin, giderek daha fazla demokratikleşen bir ortamda bu tür bir muhakemeyi yürütemeyecek kadar hazırlıksız olmasıydı. Ama eğer Mill'in "deha" anlayışı doğru ise, o zaman herkes bağımsız olabilirdi. Yaratıcılık ve zekâ gerekli değildi. Gerekli olan, gerçeği ilk görenlerin kavrayışlarını yeniden düşünme isteği ve fırsatı idi. Yeniden düşünmek, kaçınılmaz olarak beraberinde, bugün paradigma kayması adını verdiğimiz iç dönüşümü getirecekti.

Mill aynı zamanda, Alfred Tennyson'ın üstün yeteneğini ilk görenlerden biriydi. Nitekim bunu, Tennyson'un şiirlerinin ikinci cildi üzerine *Monthly Repository*'nin Kasım 1833 tarihli sayısına yazdığı yazıda da göstermişti. Tennyson o zamanlar siyasi radikal olarak görülmekteydi. Mill de, bu makalede, Tory'lerin yayımladığı *Quarterly Review*'da çıkan, Tennyson'un yapıtlarıyla ilgili olumsuz bir eleştiriye yanıt vermişti. Mill'in tanıştığı başka bir şair de Robert Browning'di. Browning'in ilk önemli şiiri olan "Pauline" 1833'te yayımlanmıştı. Bu şiirin Eliza Flower'dan esinlenerek yazıldığı söylenir. Aslında Hackney'den eski komşuları olan Browning'i Fox'la Flower kardeşler tanıştırmıştı. Fox, bu şiire *Monthly Review*'da özel bir yer ayırmıştı. Mill de bu şiir üzerine birkaç satır karalamıştı ancak çeşitli nedenlerle bu olumlu eleştiri yazısı yayımlanamamıştı. Mill aynı sıralarda Browning'in kitabının sonundaki boş bir sayfaya bu kez olumsuz düşüncelerini yazarak düşüncelerini Fox'a iletmişti. Şiirin kahramanını "Byronvari" diye niteleyerek eleştirisini aşağılama noktasına kadar götürmüştü. Mill, arkasında işte bu sözlerin yazılı olduğu kitabı Fox'a vermiş, Browning'e göstermemesi için de tembihlemişti. Ama Fox sözünü tut-

mamış ve Browning bu yorumları görmüştü. Browning açısından daha da beteri, kitap bir tane bile satmamıştı. Browning o kadar üzülmüştü ki, kitabını bir daha ancak tam otuz beş yıl sonra, o da toplu eserleri çerçevesinde olmak kaydıyla, istemeye istemeye bastırdı. Galiba Browning de kitap hakkında Mill gibi düşünmüştü. Browning "şiirinde toy ruhunu dışa vurmuş, uyanık Mill de bunu görmüştü."[57]

Mill'in büyülenmişliği aşka dönüşürken, başka bir şey daha olmaktaydı. Babalarının ölümünden sonra Flower kardeşlerle Fox ilgilenmekteydi. Fox ile Eliza Flower ilişkisi bir zaman sonra ilgilenmenin ötesine geçecek, Eliza Flower giderek Fox'un başyardımcısı haline gelecekti. Birbirlerine âşık olmuşlardı. Ancak Fox evliydi ve çocukları vardı. Bir süre sonra da William Fox, Eliza Flower, Mill ve Harriet ayrılmaz bir dörtlü olacak, her çift diğerinin yasak ilişkisi için bir tür kamuflaj oluşturacaktı. Üniteryenler kadın erkek ilişkileri konusunda daha ileri görüşlere sahipti ve bu tür ilişkilerin serbestleşmesinden yanaydı. Yine de söz konusu ilişkiler, en azından yaşayanların gözünde, görgü sınırlarının ötesine geçmedi.

Mill ve Harriet, görünüşte *Monthly Repository*'e yazılacak bir yazı için, evlilik ve boşanma üzerine yazışmaya başladılar. Mill'e göre var olan evlilik anlayışıyla olması gereken arasında fark vardı.

> Karşı cinsle birlikte olan herkesin, hatta çoğu kişinin amacı, yaşadığı ilişkiden gerçekten mutluluk elde etmek olsaydı, ki en iyi durumda bu tür ilişkiler yüce ruhlara mutluluk verebilir, birleşme ve ayrılma özgürlüğüne yasalar veya fikirlerle sınırlar getirmek için herhangi bir neden olmazdı. Medeni ve seçkin bir ortamda böyle bir özgürlüğe popüler ahlaki değerlerle de sınır çizilmezdi. Ancak ... bugünkü haliyle evlilik yasası *tensel zevk düşkünleri*[58] için çıkarılmıştır ve dolayısıyla *tensel zevk düşkünlerini* bağlar.... Evliliğin bozulmazlığının, bu kadar uzun süredir asıl olarak kadının toplumsal konumunu yükseltmeye yaradığına kuşku yoktur.

Mill'e göre asıl sorun,

> [gelecekte] evliliğin iki eşit varlık arasında bir ilişki mi, yoksa üst ile ast, koruyucu ile korunan arasındaki, bir ilişki mi olacağı idi.... Ama kuşkusuz bu sorunun yanıtı zor değil.... Cinsler arasında doğuştan bir eşitsizlik yoktur. O yüzden kadına oy hakkı tanınabilmesi için atılacak ilk ve olmazsa olmaz adım, kadının geçinmek için babasına veya eşine bağımlı kalmayacak şekilde eğitilmesidir.... Tıpkı erkekler gibi kadınlar da

> ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde duramadığı sürece kadının olması gereken yere gelmesi mümkün değildir.[59]

Bu yazışmalar kaçınılmaz olarak karşılıklı sevgi gösterisine dönüşmeye başladı. Harriet 1832'de Mill'e şöyle diyordu: "Eğer bir süre için Tanrı olsaydım ve kadının konumunu yükseltmek isteseydim, bunu *nasıl yapacağımı* –bütün eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için sevgiden ya da sevgi gösterisi gibi bir şeyden nasıl yararlanacağımı– öğrenmek *için* size gelirdim."[60] Burada Mill'e kendisini açması için açık bir davet vardı. Nitekim o da açtı. Harriet de buna şöyle karşılık verdi:

> Bunu söylediğinize sevindim, mutlu oldum.... Güveninizi kazanmak için hep can atıyordum.... Sevgi duygularımı canlandıran tek kişi, aynı zamanda yanında duygularımı bastırdığım tek kişi idi. Duygularımı fazlaca bastırdığım zamanlarda hayal kırıklığına uğrama olasılığından da korktum. Artık bu kuşku geri gelmeyecek hiç..[61]

Harriet bu sırrını kocası John Taylor'a açtı. Taylor, Harriet'i sert bir şekilde uyardı: Bir skandal patlamadan önce Mill'le ilişkisini bitirmeliydi. 1832 Ağustos'unda Harriet uyarıya boyun eğdi. Mill de ona uydu. Mill yıkılmıştı, ama Eliza Flower aracılığıyla bir not göndererek alınan karara boyun eğdiğini centilmence iletti: "Onun için New Forest'ın derinliklerinden topladığım bu küçük çiçekleri reddetmeyeceğini umuyorum. Bunları ona ver. Gerekirse kendininmiş gibi de verebilirsin."[62]

Ama Harriet ve Mill çok geçmeden ilişkilerine yeniden başladılar. Harriet 19. yüzyılın en çok konuşulan ilişkisini meşrulaştırmak ve kabul ettirmek uğruna çok çaba harcadı. Mill'in dünyaya o büyük katkısını yapabilmesi için kendisine ihtiyacı vardı. Buna emindi. Bu yolda ona hizmet etmek Harriet'i tatmin edecekti. Ama aynı zamanda John Taylor'a sadık kalacak, ihanet etmeyecek ve dolayısıyla bir skandala yol açmayacaktı. Her iki erkekle de cinsel ilişkiye girmeyerek bu ikili sadakati koruyacaktı!

O zamanlar ne Mill ne de Taylor, bunun sadece kaçınılmaz olan sonu geçici olarak ertelemekten başka bir şey olmadığının farkındaydı. Taylor altı ay için birbirlerinden uzak kalmalarını teklif etti. Bu süre içinde Harriet çocuklarını alıp Paris'e gidecek ve yaşadıklarını yeniden değerlendirecekti. Taylor, onun yaptığı hataları fark edeceğinden emindi. Mill bu altı ay içinde Harriet'in yanına, Paris'e gitti ve altı hafta orada kaldı. Her şey

görgü kuralları içinde gidiyordu. Örneğin Mill yanına erkek kardeşlerini de almış ve onları Harriet'in çocuklarıyla tanıştırmıştı. Mill, Harriet'in boşanmasını ve kendisiyle yeni bir hayat kurmasını istiyordu. Hatta birlikte, Mill'in Wakefield ile birlikte yürüttüğü kolonileştirme planları çerçevesinde gündeme gelen Avustralya'ya kaçmayı bile düşünmüşlerdi.

Duygusal açıdan bütün bunları kaldırmak Mill'i hayli zorluyordu. Bir kez daha umutsuzluğa sürüklenmek üzereydi. Ama Carlyle'a yazdığı bir mektupta bu kez bunun üstesinden gelebilecek güçte olduğunu yazıyordu. Kendi kendini aşırı didiklemenin nasıl yıpratıcı sonuçlara yol açtığını bildiğinden, Carlyle'a bu kez bundan kaçınacağını, çünkü bunun bir kez daha gücünü tüketmesinden korktuğunu söyledi. "Bunu yenmeliyim ve yeneceğim... yoksa o beni yenecek."[63]

Harriet, her iki erkeği de hem şaşırtıp hem de hayal kırıklığına uğratarak, kendi bildiği yoldan yürüdü. Mill ile Taylor kendilerini üçlü bir ilişkinin içinde buldular ve duruma boyun eğdiler. Bir skandala yol açmamak ve Fox ve Eliza Flower ile ilişkilerini en aza indirmek için, Taylor ailesiyle birlikte, Regent's Park'ta 17 Kent Terrace'a taşındı. Mill'in Harriet'i hemen her gün ziyaret etmesine ve haftada iki gün, Taylor'ın kulüpte yediği akşamlarda, Harriet'le akşam yemeğinde bir araya gelmesine izin verildi. Mill'in, dışarıda konserlere ya da konferanslara Harriet ile birlikte katılmasına da izin verildi. Harriet'e ayrıca hafta sonları ve tatiller için Kent'te bir kır evi ayarlandı. Mill oraya da gidebiliyordu. Mill ile Taylor arasında soğuk bir nezaket havası vardı. Son olarak, Harriet ev işleriyle ilgilenmeye ve John Taylor'ın yatağını paylaşmak dışında her konuda sadık eş olmaya devam ediyordu. Bu noktadan sonra Harriet'in kızı Helen birtakım konularda yardımcı olmak üzere her yerde ona eşlik ediyor ve hatta aynı odada kalıyordu. Harriet, Mill ve erken yaşlardan itibaren de Helen farklı bir çeşit üçlü ilişki oluşturmuşlardı.

Bazıları belki Harriet'i, görgü kurallarına uygun bir görüntü yaratmak ve çocuklarının iyiliği adına, iki erkeği tuhaf ve zor bir durumda bırakmakla suçlayacaktır. Kendisinin de daha önce Mill'e söylediği gibi, "Evet, bu durum –katlandığın ve katlanmasaydın seni asla sevmeyeceğim ve sevmemem gereken bu durum– her zamankinden daha çok, hatta olağanüstü güçlü olmayı gerektiriyor."[64] O zamanlar dostu olan ve kendisi için "Her şeye rağmen kendisini şanslı gören çok şanssız bir adam"[65] diyen Carlyle'ın da söylediği gibi, Mill bütün bunlardan acı çekmekteydi.

Ama Harriet de bir tür mahrem ilişki tarzına boyun eğmişti. Ayrıca, 19. yüzyılda âşıklarıyla kaçan evli ve çocuklu kadınların kaderinin o dönem edebiyatının yaygın ve trajik bir teması olduğunu hatırlamak gerekir. Bunun dışında, başka bir feminist, Mary Wollstonecraft'ın yine böyle bir olayla adının çıktığını da hatırlamakta yarar var. Wollstonecraft 1797'de siyaset yazarı William Godwin ile evlenmiş, beş ay sonra bir kız çocuğu dünyaya getirdiği sırada hayatını kaybetmişti. Bu kız çocuğu Mary Shelley idi. Daha önemlisi, Godwin'in 1798'de yayımladığı Anılar (*Memoirs*) adlı kitabıydı. Godwin bu kitapta, ölen eşinin aşk ilişkilerini en mahrem ayrıntılarına kadar anlatmıştı. Anılar skandala yol açmış ve yankıları 1830'lara kadar uzanmıştı.

Kilise mahkemesinin kabul ettiği tek hukuki ayrılık (boşanmadan söz edilmiyordu) gerekçesi zina ve kötü muamele idi. Çocuklar, yasaya göre babaya aitti ve babanın velayetinde kalırdı. Yeniden evlenmek için de Parlamento'dan özel bir yasa çıkartılması gerekiyordu. Bu durumda Harriet ile Mill'in en saygın olanı yaptığını söylemek yerinde olur. Onlar sadece görünüşü kurtarmamış, aynı zamanda, büyük acılar çekmek pahasına, bu olayla ilgili kişileri töhmet altında bırakmaktan da kaçınmışlardı.

Bu arada Fox, aynı evde oturmakla beraber, 1832'den beri eşinden ayrı yaşıyordu. Fox'un eşi 1834'te ansızın, resmi bir dilekçeyle eşinin evindeki toplantıları ihbar etti. Asıl neden, Fox ile Eliza Flower arasındaki ilişkiydi. Olay skandala yol açtı. Kilise üyeleri derhal tavır aldılar. Ama Fox, Mill'in ve hatta John Taylor'ın da yardımıyla skandalı atlatmayı başardığı gibi mesleki kariyerini de kurtardı. Mill'in Fox'a dediği gibi, "zina suçlamasıyla karşı karşıya kaldığın zaman hemen inkâr etmenin çok önemli olduğu konusunda hemfikiriz".[66] Fox 1835'te daha da ileri giderek eşini terk etti, Eliza ve üç çocuğuyla birlikte Bayswater'da yeni bir evde, ilişkisini saklamadan yaşamaya başladı. Skandalı atlatıp kariyerini kurtarmayı başaran Fox, bu kez Mill'e saldırdı. Fox, Harriet'in Mill ile sürdürmeye çalıştığı ilişki şeklini onaylamıyordu. Kendisi gibi açık ve samimi bir şekilde eşinden ayrılmasından yanaydı. Fox kendisinin, Üniteryen çevrelerin evlilik ve boşanma hakkındaki ileri görüşlerinin en iyi örneği olduğunu düşünüyordu. Harriet'in en büyük hayranlarından biri olmaya devam etmekle birlikte, grubundaki herkesin hayranlık beslediği bir kadın olan George Sand'ın standardına ulaşamamasından rahatsızlık duymaktaydı. Ona göre Harriet ile Mill'in yaptığı, ikiyüzlü toplumsal baskılara

boyun eğmekti. Dörtlü arkadaş kalmaya devam etmesine karşın, içinde bulundukları farklı konumlar görüşmelerinin seyrekleşmesine yol açmıştı. Nihayet Eliza 1846'da vereme yenik düşecekti.

Carlyle'ın olayı daha geniş bir bağlamda ele alması ilginçtir. Kardeşi John'a şunları yazmıştı:

> "Mill ile çevresindeki bir iki kişi aslında aklı başında insanlar.... Hepsinden çok daha iyi olan Mill son zamanlarda, kendi kişiliğiyle hiç bağdaşmayan bir grup kişiyle çokça vakit geçiriyor. Austinlerle öteki arkadaşları bu durumdan çok üzüntü duyuyor, hatta endişe ediyorlar. Güzel Bayan Taylor'ı duymuşsundur. Kocasının gözleri önünde Mill ona (platonik olarak) sırılsıklam âşık. Kadının etrafında Socinusçu Fox'la, yapılması gerekeni değil yapılmaması gerekenleri yapan sefil görünümlü bir insan türü var.... Jane ve ben sık sık "İnsan türünün içinde hangisinin dost olduğuna dikkat et" deriz. Bunların çoğu evlilik ve benzeri şeylerden nefret ediyor. Aslında sık sık da ya eşlerini boşuyorlar ya da terk ediliyorlar. Dünya sonsuz mutluluklara çiçek açarken, bu insanların evleri birer basiretsizlik, geçimsizlik ve saçmalık yuvası gibi. Mill bütün bunların çok uzağında ve bu batağa saplanmayacağını umuyorum.... Bugüne kadar tanıdığım en iyi insanlardan biri ve şaşırtıcı olanı, bana bağlı ki bu da başka bir erdem.[67]

Harriet içinde bulunduğu durumu kabullenmiş ve kendisine olan saygısından bir şey yitirmemişti.

> Mutluluğu yakalayacağım konusunda bir tereddüdüm yok, ama kendi zevkim uğruna elimdeki tek 'yararlı olma' fırsatını tepmenin doğruluğu konusunda tereddüt ediyorum. İnsan yararlılığı konusunda tereddüt duyabilir. Ama bu yarar ne kadar büyük olursa olsun, kesinlikle benimki gibi bir görev haline gelmez.... Orta bir yol yok gibi görünüyor.[68]

Mill ile ilişkisini tatmin edici bulduğu gibi, 19. yüzyılın en büyük seslerinden birine yeri doldurulamaz bir destek sağladığını düşünmek için de nedeni vardı:

> Bu senin için –sen en yüksek erdemleri öğretecek, eğer böyle bir şey öğretilebilirse tabii, en değerli havarisin; söz konusu eğitimde hoşnutluk derecesi arttıkça onun değeri de yükselir, ama belki de bunun öğretilebileceği yalnızca bir sınıf var– batıl inançlarla mücadele eden şiirsel ruh: Sen böyle bir kurtarıcılık görevine uygunsun.[69]

Harriet, Mill'in tereddüt ettiğini görünce onu paylamıştı:

> Tanrı aşkına, demek sonunda "sıradan ve önemsiz" görünmekten korkmaya başladın. Bunun için söyleyebileceğim şu ki, "her ne olursa olsun parlak ve önemli kariyerinin peşinden git". Ben âşık olmak için seçe seçe kendini "sıradan ve önemsiz" gören bir adamı mı seçmişim! Yüce Tanrım, iki eşitin aşkıyla sıradan ve önemsiz olmak arasında ne ilişki var. Eğer sen gerçekten sıradan ve önemsiz isen, her ne olursa olsun öylesindir.... ve dünyaya kafa tutacak gücün yok demektir. Daha önce (yıllardır) duygularının bu kadar acınacak durumda olduğunu bilmiyordum.... Bu sıradan ve önemsiz görünme korkusunun ardında sanki Basmakalıp bir çeşit gösteriş yatıyormuş gibi geliyor bana. *Sen asla böyle biri olamazsın* [italikler sonradan eklendi] Ama şundan daha da eminim ki, seni bu hale benim getirdiğimi hissetmene neden olabilecek biri değilim kesinlikle.[70]

Bu yorumlarda üç şey dikkati çekmektedir. İlki, Mill'in göze girmek için derin bir istek duyduğunu (ancak bu konuda kendine güvenmediğini) göstermektedir. İkincisi, Mill'in ihtiyaç duyduğu kendine güven kazanmasında Harriet'in ne kadar etkili olduğunu sergilemektedir. Son olarak da, bu yorumlar Mill'in *Özgürlük Üstüne*'de dile getireceği meseleyi, farklı olmaya cüret eden bireyler üzerindeki toplumsal baskının yıkıcı etkisini göstermektedir.

Öte yandan, Mill, dünyaya hangi yüzünü göstereceğinden çok emin değildi. Yaşadığı tuhaf ilişkiden bütün ailesinin, bütün arkadaşlarının haberi vardı ve hiçbiri onaylamıyordu. Ailesi ve arkadaşları için sorun, bir görgü sorunu olmaktan çok, Mill'in gelecekteki selameti ile ilgili bir sorundu. Ona öğüt verip sitem etmeyi kendilerine görev sayanlar kısa bir süre sonra Mill ile aralarındaki ilişkinin bizzat onun tarafından kesildiğini gördüler. Çarpıcı bir olayda, Mill ile Harriet, Bayan Charles Buller'in 1833'te verdiği bir resepsiyonda herkesin önüne birlikte çıkmıştı. Kendisini Mill'in en yakın dostu olarak gören Roebuck, Mill'e bu ilişkiyi bitirmesini öğütlemek zorunda hissetmişti kendini. Roebuck'un sözleriyle:

> Mill salona kolunda Bayan Taylor ile birlikte girdi. Yanındaki beyefendiye olan bağlılığı belli olan hanımefendinin tavırları oradaki herkesin dikkatini çekti ve salonda hafif kıkırdamalar başladı. Mill'i o kadar severdim ve kendimi ona o kadar yakın hisse-

> derdim ki, onunla alay edilmesi beni rahatsız ederdi. Bu ilişkinin çok yanlış olduğunu görüyor ya da düşünüyordum. Onunla artık kardeş gibi yakın olduğumuz için, hiç de akıllıca olmayan bir şey yaparak, konu hakkında kendisiyle konuşmaya karar verdim.[71]

Öyle de yaptı. Roebuck, ertesi gün, her zaman olduğu gibi Mill'in India House'daki bürosuna gittiğinde "bu sefer konuyu yeniden açmak gibi bir niyeti yoktu.... Odaya girip onu gördüğü an dostluğuklarının bittiğini anlamıştı." Mill ile Roebuck, uzun yıllar sonra Parlamento'da bir araya geldiklerinde dahi bir daha asla konuşmadılar.[72] Dostlukları bu "ilişki"nin ilk kaybı olmuştu.

Mill, otobiyografide, başka koşullarda hayranlık duyduğu Roebuck ile ilişkisini anlatırken, bu olaydan söz etmemiş, yollarının ayrılmasını şiir konusunda aynı heyecanı duymamalarına bağlamıştı. Bu ilginç bir iddiadır. Roebuck'ta Sterling ve Harriet gibi bir şiir şair ruhu yoktu. Bazı İngiliz şairlerinin göreceli yetenekleri konusunda girdikleri bir tartışmada Mill'den farklı düşündüğünü göstermişti. Kadınlar konusunda kendisini görmüş geçirmiş bir adam olarak gören Roebuck, Mill'in Romantizmini paylaşmıyor ve dolayısıyla Mill'in Harriet ile ilişkisinin onun gözünde taşıdığı önemi anlayamıyordu. Mill'in ruhunun derinliklerinde Roebuck'un asla anlayamayacağı bir şey vardı. O yüzden de, son öğüdüyle Mill'i ne kadar düş kırıklığına uğrattığı ve ne kadar kırdığı konusunda en ufak bir fikri yoktu. Mill, Roebuck'u yakın bir dostu olarak görürken, onun desteğinden yoksun kalınca büyük bir düş kırıklığı yaşamıştı. Mill'in duygularını deneyimsiz bir âşığın aklının başından gitmesi olarak görüp küçüksemek kolaydır. Ancak Mill'in Harriet'te bütün fiziksel, ruhsal ve her tür benliğini etkileyen bir şeyler bulduğunu düşünmek belki de daha gerçekçi olur.

Bayan Grote'un Mill'in India House'daki bürosuna gelip ilişkisini bitirmesini istemesine, Mill, Bay Grote ile arkadaş kalmayı sürdürmesine karşın, bir daha asla Grote malikânesine ayak basmayarak cevap verdi. Harriet'in, Mill'in Kensington'daki ailesini ziyaret etmesine izin yoktu. Mill de ailesinin kendi yanında Harriet'in adını ağızlarına almalarına izin vermiyordu. James Mill'in, oğlu James'e yazdığı bir mektupta belirttiği gibi, "John hâlâ dertli. Nedenini söylemiyor. Başkaları da kendi kendilerine tahmin yürütmek durumunda kalıyor."[73]

Bain'e göre,

> İlişkiyi kısa zamanda babası da öğrendi ve başka bir erkeğin karısına âşık olmasına çok öfkelendi. O da [Mill] Harriet'e, aynı ölçüde yetenekli başka bir insana hissettiklerinden farklı bir şey hissetmediğini söyledi. Cevap kimseyi tatmin etmedi ama son söz oldu. Babasının yapabileceği bir şey yoktu. Ancak bazı arkadaşlarına bu ilişkiye kesinlikle karşı olduğunu söyledi.[74]

Bu çerçevede, Mill'in çocukluk dönemindeki aile yaşamına ilişkin yorumlarını hatırlamakta yarar var:

> Bir gizlilik içgüdüsüyle büyüdüm. Çevremde hissettiklerimi açıklayabileceğim hiç kimse yoktu. Konuşabildiğim tek kişi de büyük saygı duyduğum kişiydi [James Mill], bir anlık içten gelen bir dürtüyle yahut ani bir istekle ortaya çıkan bir duygu veya olayı onunla konuşamayacak kadar ödüm kopuyordu ondan.[75]

Bu olayla ilgili insanların yaşadığı sıkıntıyı ve yaşananların bir an önce sona ermesi için nasıl can attıklarını gözümüzde canlandırabiliriz. Önce aylar, sonra yıllar geçti. Geçici olarak benimsenen çözüm zaman içinde katmerleşerek rutine dönüştü. Artık bunu değiştirmek için çok geçti. Mill, sevdiği kadını skandaldan korumak için her çabayı gösterdi. Bu çabalardan biri de, sadece arkadaşlarmış ve dolayısıyla ilişki hakkında tartışılacak bir şey yokmuş gibi yapmaktı. Mill dünyaya karşı giderek daha fazla savunma konumuna çekiliyordu. Mill ile Harriet mahremiyet elde edebilmek için, Kent Terrace'taki Taylor malikânesine yürüme mesafesinde bulunan Londra Hayvanat Bahçesi'nde, gergedanın yakınlarında buluşuyordu. Öyle ki gergedana "eski dost Gergedan" diyorlardı. Gizliliği koruma adına yalnızca *Poste Restante* aracılığıyla mektuplaşmaktaydılar. Mill'e göre, yaşananları maskaralık olarak görüp kendisine karşı çıkanlar, Harriet'in gösterdiği olağanüstü erdemi göremiyor ve kendisinden, hakkında en ufak bir fikir sahibi olmadıkları, hatta rüyalarında bile göremeyecekleri bir ilişkiden vazgeçmesini istiyorlardı.

Mill'in yaşadığı entelektüel ve duygusal bunalım döneminde daha önceki duygusal durumu hakkında da bir miktar bilgi sahibiyiz. Bunu Sterling'e (1829) şöyle anlatmıştı: "Aynı hedefi paylaştığım ya da kendi amaçlarım için kullandığım duygusuna kapılmadan herhangi bir konuda işbirliği yapabileceğim, (eşitlik temelinde birlikte olabileceğim) tek bir insan yok."[76] Geçmişe dönüp bakıldığında Harriet Taylor bunun için âdeta bi-

çilmiş bir kaftan gibi görünüyor. Mill'e aradığı dostluğu sunabilir ve dahası bir kadın olarak, Mill'in o zamanlar çoğu erkekle paylaşmakta zorlanacağı, içindeki şiirsel duyguları paylaşabilirdi. Harriet Taylor tam da, Mill'in babasının sınırlarını anladığı ve annesiyle babası arasındaki ilişkinin duygusal açıdan ne kadar yoksul olduğunu gördüğü bir zamanda, annesinin, babası için yapamadığını Mill için yapabilecek bir kadın olarak ortaya çıkmıştı.

Peki, heteroseksüel erkek ve kadınlar arasındaki cinsel veya başka türlü ilişkilere çağın bakışı nasıldı? 1790'larda, William Godwin ve damadı Shelley özgür aşkın ahlaklı olduğunu savunuyorlardı. Saint-Simoncular arasında da Enfantin bir tür özgür aşktan yanayken, Amand Bazard ondan farklı düşünüyor ve hem kadının hem de erkeğin kişisel gelişiminin ve gerçek özgürlüklerinin evlilikten geçtiğini savunuyordu. Saint Simon "toplumun bütün üyelerinin yeteneklerini geliştirebilecekleri bütün olanaklara kavuşmaları için" mücadele etmişti.[77] Mill onların bu konudaki katkılarının farkındaydı, ama o evliliğin –gelişigüzel değil– eşitlik temeline dayanmasından yanaydı ve babasının bu konudaki görüşlerini benimsiyordu. Kadının kurtuluşunu başat bir sorun olarak gören Üniteryenizmin bu konuya bakışında dini bir yan da vardı. (Mary Wollstonecraft bir Üniteryendi.)

Görünüşte, ilişkinin önündeki en ciddi engel Harriet Taylor'ın John Taylor ile evli olmasıydı. Burada dahi, Mill'in karakterine yakından bir bakış, aslında bunun bir engel olmaktan çok avantaj olduğunu görmeye yeter. Mill'in ruhu Kalvinist, hatta püritendi. Mill yaşamı, manevi dürtülerle temel maddi dürtüler arasındaki (Augustinusçu-Manici) bir rekâbet olarak görmekteydi. Kişisel dürtüler arasındaki bu çatışmayı bireysel yarar ile ortak yarar arasındaki toplumsal gerginliğe benzetiyordu. Bu çatışma veya gerginlikler ancak yüksek bir sentezle aşılarak çözülebilirdi.[78] Nitekim yaşamının ve düşüncelerinin her alanında o da böyle yapmaya çalışmıştı. Bağımsızlık ve kendi kendini yönetmek esastı. Mill'in Harriet Taylor ile ilişkisi, bu geniş makrokozmik gerginliklerin bir simgesi ve mikrokozmosuydu. Harriet, tartışmasız çekiciliği ve paylaştıkları felsefi ilgiler bir yana, Mill'in gözünde kendisi aracılığıyla yüksek bir senteze varıp varamayacağının bir simgesiydi aynı zamanda. Mill'in bakış açısıyla, ilişkilerinin öyküsü aynı zamanda bu sentezin de öyküsüydü.

Klasik evlilik ilişkilerinde, Hegelci efendi-köle ilişkisinde olduğu gibi, taraflardan birinin diğerine tabi olmasına yönelik romantik[79] eleştiriye o da katılıyordu. Mill, özgür aşkı savunan William Godwin ve Shelley gibi bazı romantiklerden farklı olarak, daha yüksek bir romantik düzleme geçmişti.[80] Tristan ile Isolde'nin öyküsünde olduğu üzere, tamamına ermemiş bir aşkın, tıpkı özgür aşk denen şey gibi meşru bir romantik motif olduğunu hatırlamak gerekir. Mill'in Harriet ile ilişkisi, ona göre yüksek bir sentezden akan iyiliğin bir örneğiydi. "Bu (cinsel) tutkunun en yüksek biçiminden haz almak", "en düşük biçiminin bastırılmasıyla" mümkündü.[81] Tamamına ermemiş aşk kavramı salt bir sanatsal tema değildi. Sarah Austin, Almancadan, Prens Puckler Muskau'nun yazdığı *Tour of a German Prince* adlı bir kitap çevirmişti. Çeviri, Sarah Austin ile prens arasında, mektuplaşmalar üzerinden yürüyen ve yıllar süren bir aşka yol açmıştı. Aynı şey bir bakıma Fox ile Eliza Power için de söylenebilir. Fox ile Eliza Flower'ın aynı evde oturmalarına karşın, hem kendileri hem de arkadaşları ısrarla aralarında bir cinsel ilişki olmadığını söylüyorlardı. Fox'un biyografi yazarına göre Eliza "muğlak bir ilişkiyi kabul etmezdi. Onun soyadını alır ve resmen eşi olurdu.... Böyle yapmayarak, kendisini tanıyanların, saflığının lekelenmediğini düşünmesine yol açmış olsa gerekti."[82] Şair Robert Browning de Elizabeth Barrett ile benzer bir ilişkiyi göğüslemeye hazır görünüyordu. Hatta kadınlar hakkındaki görüşleri Mill'den epeyce farklı olan Comte'un bile Madam Clothilde de Vaux ile yalnızca platonik aşk olarak adlandırılabilecek ilişkisi olmuştu. Nihayet, Mill'in şiir üzerine yazarken neler söylediğini hatırlayalım: "... ister şövalyelerle isterse perilerle ilgili olsun, eski aşk öyküleri gerçek hayatın doğru bir tasvirini sunmamakla beraber, yanlış bir tasvirini de sunmuyordu. Zira tasvir sunma gibi bir iddiaları yoktu, sadece (ve iyi de ederek) gençlerin hayallerini kahraman erkeklerin ve en azından aynı derecede ihtiyaç duyulan kahraman kadınların imgeleriyle dolduruyorlardı."[83]

Bir süre için, Mill'i destekleyen tek dostu Carlyle idi. Carlyle, Mill'in acı çektiğini görüyordu: "Zavallı Mill, kötü durumda. Hiç söz etmemesine karşın, yaşadığı tradeji muhtemelen hepimizinkinden daha ağır: Bu konuyu asla ağzına almıyor, alamıyor. Buzlarla kaplı kalın parmaklıklar içine hapsolmuş gibi, sessiz sedasız, ağzını açmadan oturuyor. Bundan daha trajik bir durum olabilir mi?"[84] Carlyle ayrıca onların masum olduğuna inanıyordu: "Yaşadığı *Platonica*'da ve kendisinde bir değişiklik yok: İna-

nıyorum k i yavru güvercinler kadar masum. Duyduğu gevezeliklerden acı çekiyor. Bir suça verilebilecek en büyük ceza."[85] Aslında, Mill ile Carlyle arasında sonradan baş gösterecek büyük farklılıklara dayanamayacak olan entelektüel ilişkinin kopmamasını sağlayan şey, belki de bu destekti. Carlyle'ın kardeşine söylediği gibi,

> Yeni bir ilginç dostumuz var: Bayan Taylor. İlk kez dün buraya geldi ve uzun süre kaldı. Yaşayan bir aşk öyküsü kahramanı gibi. Keskin bir kavrama yeteneği, muhteşem bir irade, çok ilginç ve sonu belirsiz bir yazgı. Yirmi beşten fazla değil. Jane yakında ona gidip bir gün orada kalacak. Ondan çok etkilendi.[86]

Fakat bu noktada bile ufukta kara bulutlar dolaşmaktaydı.[87] 6 Mart 1835'te, Mill'in, Carlyle'ın *French Revolution*'unun birinci cildinin taslağını ödünç almasından kısa bir süre sonra taslak yandı. Mill bu olayın ayrıntılarından hiç söz etmedi, ancak daha sonraları taslaklar Harriet'teyken kaza sonucu yandığına dair söylentiler çıktı.[88] Taslakların Mill'lerin hizmetçilerinden biri tarafından yakıldığına inanmak için neden var, çünkü Mill daha sonra Carlyle'a yeni taslağın sorumlu bir üçüncü kişiye yani Harriet'e verilebileceğini söylemişti. Son derece üzgün olan Mill olayı bildirmek üzere Carlyle'ın Chelsea'de, No.5 Great Cheyne Row adresindeki evine giderken Harriet de ona eşlik etmişti. Sonradan Jane Carlyle ile Harriet'in birbirlerine küsmelerine karşın, o gün Carlyle son derece nazik ve hoşgörülü davranmıştı. Carlyle not alarak çalışmaz, ciltler dolusu kitabı okuduktan sonra kafasındakileri doğrudan yazıya dökerdi. O yüzden kafasındakileri toparlayıp taslakları yeniden yazmak onun için sorun değildi. Mill de yayımlanmasından sonra kitaba bolca övgüler düzerek Carlyle'ın ününü pekiştirmişti.

Taslakların nasıl ve niçin yandığına dair pek çok spekülasyon yapıldı. Carlyle'ların çok sonraki bir tarihte, Harriet'in taslakları kinden dolayı, bilerek yok ettiğine inanmaya başlamaları ve Mill'in ölümünden sonra da bu suçlamayı yaymaları, spekülasyonu daha da artırmıştı. Bu teze yol açan bir şey var mıydı? Carlyle, Mill ile arasındaki farklılıkları hiçbir zaman anlamadı, anlamayacaktı da. Dahası, Carlyle, Harriet'ten dolayı artık Mill'in "müridi" olmadığına inanmaya başlamıştı. Bu tür suçlamaları Mill'in ölümünden sonra ortaya atabilmiş olmaları, Carlyle'ların karakterine ilişkin de birtakım ipuçları vermektedir.

Entelektüel çevrelerde sonraları ortaya atılan bir tez, Mill'in bir ara Fransız Devrimi üzerine bir kitap yazmaya niyetlendiği ve Harriet'in bir şekilde Mill'i kollamayı düşündüğü şeklindeydi. Ancak Mill'in, eğer Carlyle'ı rahat hissettirecekse, yeni taslağı Harriet'in yanına bırakmayı teklif ettiği düşünülünce, ilk taslağı Harriet'in yok etmiş olması halinde Mill'in böyle bir şeyi teklif etmesi olanaksız görünüyor. Diğer bir spekülasyon da, bunun Mill tarafından, kendini kaybettiği bir sırada gerçekleştirildiği şeklinde! Bu tür spekülasyonlarla ilgili sorun bunları destekleyen bir kanıtın bulunmaması. Ayrıca böyle bir şey ne Mill'in ne de Harriet'in karakterine uymaktadır. Dahası, Harriet sonraki birkaç yıl boyunca da Carlyle'a güvenmeye devam etmiş, hatta miras işleriyle ilgilenmesini istemişti ondan. Bunun dışında, Mill'in kafasında o kadar çok proje vardı ki, bunları bile gerçekleştirmeye zamanı yokken, böyle bir kitaba hiç zaman ayıramayacağını hatırlatmakta yarar var. 1830 Devrimi'nden zaferle çıkan orta sınıfın, evrensel oy hakkını yaygınlaştıramamasından, Mill'in 1830 ile 1833 arasındaki dönemde, Fransız Devrimi'nden ve Fransızlardan geçici olarak da olsa uzaklaştığını düşünmek için birçok neden bulunmaktadır. Mill'in *Examiner*'da dile getirdiği üzere, "feodal aristokrasinin henüz soğumamış olan tahtına oturan burjuva oligarşi de insanlarda her şeyi bir santim bile aşağısına değil, tam kendilerinin seviyesine indirme arzusu uyandıran o aynı zevklere sahipti."[89]

Mill'in cinselliği ve cinsellik anlayışı üstüne birçok soru ortaya atılmıştır.[90] Burada dört şey akıldan çıkarılmamalıdır. Birincisi, farklı insanların farklı gereksinimleri olduğunu ve bunların karşılamanın tek bir ideal yolu olmadığını biliyoruz. İkinci olarak, Mill de cinsellik üstüne yapılan açık tartışmaların çoğunun kaçınılmaz olarak alçaltıcı olduğu görüşüne katılmaktaydı. Özetle, böyle şeylerin uluorta ele alınması konusunda –kendisinin değil bizim çağdaş standartlarımıza göre– biraz ahlakçıydı. Bu da, söylediklerinden birçok sonuç çıkarmamızı güçleştirmektedir. Üçüncü olarak, Mill duygusal yaşamın fiziksel boyutu olduğunu kabul etmiyordu.

> İnsanların serbestçe cinsel ilişki yaşayıp yaşamaması önemli bir sorun olarak görülmemelidir. Bu tamamen özel bir sorundur, kişinin kendisinden başka kimseyi ilgilendirmez. Eğer bunun meyvesi çocuklar ise, o zaman çocuklara karşı birtakım önemli yükümlülükler söz konusudur.... Fakat bir insanın, sırf bu yüzden başka insanlara ve dünyaya karşı sorumlu tutulması, günün birinde, insan ırkının emekleme döneminin boş inançlarından ve barbarlıklarından biri olarak görülecektir.[91]

Son olarak, Mill, Harriet'e yazdığı bir mektupta, rüyasında "en iyisinin, ikisini ["samimi bir dost ve samimi bir kadın"] tek bir kişide bulmak olduğunu" söylediğini anlatmıştı.[92] Bu sözün altında görünenden çok daha fazla şey yatmaktadır.

Muhafazakârlıkla Flört

Mill, Felsefi Radikalizm'den uzaklaştıkça muhafazakârlığı incelemeye başladı. Bu durum Mill'in Bentham'a karşı tutumunda da kendini göstermektedir. Jeremy Bentham 1832'de ölmüştü. Anatomide kullanılmak üzere bir tıp fakültesine gönüllü olarak bağışlanan ilk ceset Bentham'ınkiydi. İskeletine klasik bir giysi giydirilip, ünlü Madam Tussaud'dan alınan mumdan bir baş takılmıştı. Öğrencileri ölümünden sonra, yılda iki kez onun onuruna akşam yemeğinde bir araya geliyor, bu yemeklere iskeleti de getiriliyordu. Giysili iskelet bugün Londra'da, University College kütüphanesinde durmaktadır. Mill, Bentham'ın ölümünün ardından, Edward Bulwer Lytton'ın *England and the English* (1833) adlı kitabına, "Bentham'ın Felsefesi Üstüne Notlar" başlığıyla, imzasız ve sert bir ek yazdı.[93] Bu yazı Mill'in birçok açıdan Felsefi Radikalizm'den kopup bir çeşit muhafazakârlıkla uzlaşmaya doğru gittiğine işaret etmekteydi. Mill asla bir muhafazakâr değildi ve olmamıştı, ancak muhafazakâr düşünürlerden etkilenmişti.

"Liberalizm" gibi, "muhafazakârlık" terimi de birçok ve hatta bazen birbiriyle çelişen anlamlara gelebilir. 19. yüzyılda "muhafazakârlık" bir karakter veya siyasi hareket tanımlaması olabileceği gibi, siyasi veya toplumsal bir felsefeyi de anlatıyor olabilirdi. Köklü bir karakterin tanımlaması olarak, geçmişin kazanımlarının bugünün saldırılarına karşı savunulması anlamına gelmektedir. Siyasi bir hareket olarak ise, 19. yüzyılda muhafazakârlık, statükonun savunulması, yani tarım da dahil olmak üzere geleneksel üretim ve dağıtım biçimlerine bağlı kalmak; yalnızca çiftçi, tüccar ve zanaatçının emeklerini onurlu görmek; ast üst ilişkilerinde paternalizm; liderliği değişmez ve deneyimli bir sınıfla özdeşleştirip, girişimci, entelektüel veya bürokratik seçkinlere güvenmemek demekti. Fransız yazar Chateaubriand, 1818'de "muhafazakârlık" terimine modern siyasi anlamını kazandırmıştı. *Le Observateur*'e yazdığı bir yazıda muhafazakârı "kurulu toplumsal ve siyasi düzenin korunmasından yana olan kişi" ola-

rak tanımlamıştı. 1827'de Tory'leri muhafazakâr bir parti olarak tanımlayan kişi ise Wellington olmuştu. Ancak muhafazakârlık kavramını, gerekli reformları ağır ağır gerçekleştirme arzusu olarak niteleyerek ileri götürenler, önce Peel, sonra da Disraeli oldu. Mill, bu ilk iki anlamda da muhafazakâr olmadığı gibi, tam tersi idi.

Siyasi bir felsefe olarak muhafazakârlık, geleneksel kurumların soyut siyasal kuramlarla anlaşılamayacak bazı normların tanınmasını gerektirdiğini ve dolayısıyla ilerlemenin ancak var olan kurumların aşamalı gelişmesiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır. Siyasi bir felsefe olarak muhafazakârlık ilk ve en önemli çıkışını Edmund Burke'ün *Reflections on the Revolution in France*'iyle (1790) yapmıştır. Burada Disraeli'nin reform uygulamalarıyla bir benzerlik söz konusudur, ancak yine de farklılıklar vardır.

Mill açısından ilginç olanı, Romantizm konusunda etkilendiği bütün yazarların (Austin, Sterling, Wordsworth, Saint-Simoncular, Carlyle ve Coleridge) aynı zamanda şu veya bu şekilde muhafazakâr olmalarıdır. Kendisinin de bir zamanlar söylediği gibi, kendisi ve Wordsworth "bir nehrin farklı yakalarında aynı yönde giden iki yolcu" gibiydiler.[94] İlginç bir biçimde, Almanya'da Romantizm, Mill'in hayranlık duyduğu ve alıntılar yaptığı başka bir yazar olan Novalis'in düşüncelerinde olduğu gibi, çoğunlukla muhafazakârlıkla ittifak halindeydi. Romantiklerin insanı doğadan ayırmak istememesi gibi, muhafazakârlar da doğayla tarihin birbirinden ayrılmasına karşı çıkmaktaydılar. Onlara göre, tarihsel değişim sadece mekanik yollarla değerlendirilemez veya gerçekleştirilemezdi. Tarih evrimci bir süreç olarak değerlendirilmeliydi.[95]

Muhafazakârlık değişime karşı çıkmakla değil, değişimin nasıl algılandığıyla ilgilidir. Muhafazakârlık değişime değil, "radikal" değişime karşı olmaktır. 19. yüzyılda her tür değişime karşı olan Tory'ler vardı. Ama aynı zamanda değişimden yana olan Tory'ler de vardı. 19. yüzyılda Mill'in öngördüğü değişim "radikal" görünmekteydi. Ama yalnızca diğerlerinden, özellikle de Mill'i eleştiren Tory'lerin istediğinden daha ileri gitmek anlamında bir "radikal"likti bu. Mill, daha esnek Tory'lerde olduğu üzere, değişimin gönülsüzce tanınan bir ayrıcalık olarak görülmesine de karşıydı. Daha esnek olan Tory'ler nihayetinde iyiliksever olmaya ve soyluluğun gereklerini yerine getirmeye istekliydiler. Fakat Mill'in gözünde iyilikseverlik sadece işçi sınıfının sorunlarını ağırlaştırmakta ve evrensel bağımsızlığın elde edilmesini zorlaştırmaktaydı.

Mill'in tahmin ettiği ve savunduğu türden değişimler, Sanayi Devrimi ve Tocqueville'in dile getirdiği demokrasinin evrimi gibi, ekonomik ve siyasal yaşamın gerçeklerinin gerektirdiğini düşündüğü değişimlerdi. Tehlikeli bir eşitlikçilik olarak gördüğü şeye düpedüz karşı çıkmak ya da yakınmak yerine, onu kontrol altına alıp küçültmeye dönük ılımlı önerilerle ıslah etmeyi düşünüyordu. Aslında bu değişimlerin ütopyacılıkla en ufak bir ilişkisi olmadığı gibi, tam tersine yeni durumu yansıtmaktaydı. Mill'e göre bu yeni durumları görmezlikten gelmek demek, Britanya'yı Fransız Devrimi'ne benzer bir duruma atmak demekti.

Mill'in Saint-Simoncular ile Comte'ta karşı çıktığı şeylerden biri onların ütopyacı projeleriydi. Bentham gibi o da, soyut haklardan, bir toplumsal sözleşmeden ve dini fanatizmden medet uman kuramsal projelere karşı çıkmaktaydı. İktisat alanında, merkezi planlamayı hayali olarak niteleyip reddediyordu. Mill ideolojik bir kapitalist (ütopyacılığın başka bir biçimi, yani sonsuz büyüme ideolojisini savunan) değildi. Bir başka deyişle, tüketici değerleriyle, ondan daha önemli olan ahlaki, toplumsal ve siyasal değerleri asla birbirleriyle özdeşleştirmedi. Dahası, Mill'in savunduğu her politika değişikliği, mevcut toplumsal düzenlemelerde aşamalı bir değişimi de ifade etmekteydi her zaman. Mill değişim araçlarını mümkün olduğunca devlet gücünün dışında aramaktaydı. Hatta devletin gözetiminde yapılan değişikliklerden ve çoğunluğun potansiyel baskısından da kaygı duymaktaydı.

Mill'in doğasında muhafazakârlık yoktu. Dahası, ekonomik ve siyasi statükonun savunulmasına ve Tory'lerin kalıtımsal liderliğine kesinlikle karşıydı. Asla Tory Partisi'nin üyesi olamazdı. Muhafazakârlarda en çok karşı çıktığı da, feodal toplumun doğasında bulunan paternalizm ile Ortaçağ'a dönmek isteyenlerdi.[96]

> Onlar [Wordsworth ve Coleridge] körü körüne, insanın yönetilmesinin, insan bedenini ve aklını yüksek bir zekâ ve erdemin yönetimine teslim etmenin iyi bir şey olduğuna inanıyorlar. O yüzden de bu açıkça, herkesin kendi kendisini yönetip kendisinin efendisi olmasından ve kendi başına düşünüp kendi kararları doğrultusunda hareket etmesinden, başkalarının kendisini ikna etmesine ancak kanıt göstermeleri şartıyla izin vermesinden ve otoriteye teslim olmayı reddetmesinden yana olan liberalizmin antitezidir.... İnsan doğasının bundan (Tory'lerdekinden) daha fazla yadsınabileceğini hayal etmek bile zordur.[97]

Fakat siyasi felsefe alanında muhafazakâr düşünce oldukça fazla ilgisini çekmekteydi. Her zaman Fransa'da bir devrime gerek olduğunu savunan Mill de, Bentham ve diğer birçokları gibi, Burke'ün devrimin aşırılıkları hakkındaki eleştirilerine katılmaktaydı. Mill, Carlyle'ın Fransız Devrimi üzerine yazdığı kitabında devrimdeki liderlik hatalarına getirdiği eleştiriden övgüyle söz ediyordu. Buna karşılık, Carlyle'ın İngiltere'de statükoyu savunmasına asla katılmıyordu.

Coleridge ile Mill arasındaki benzerliklerden biri, Coleridge'ın evrimci tarihsel değişim anlayışı ve aydın bir sınıfın gerekliliğini savunmasıydı. Aydın sınıf, Mill'in daima kendini özdeşleştirdiği ve lider olarak rol almaya çalıştığı entelektüel seçkinlerden oluşmaktaydı. Aydın sınıf, gerekli toplumsal ve ekonomik değişimi tanımlayıp seslendirecek ve yönlendirecek kişilerden oluşmaktaydı. Coleridge ile Mill'i, liderliğin doğuştan seçkinlere ait olduğunu savunan Tory Partisi'nden ayıran, aydın sınıf fikriydi. Mill'in kuramsal anlamda siyasi bir muhafazakâr olduğunu söylemek yerinde olur: Radikallerin, Sanayi Devrimi'nin ekonomik ve siyasi değişim gerektirdiğine dair görüşlerini paylaşmaktaydı. Ancak toplumsal dünyanın işleyişine dair soyut siyasi ve ekonomik kuramlarını benimsemiyor, çare diye sunulan mekanik demokratikleşmeden ise açıkça nefret ediyordu. Böylece, Mill'in 1830'ların ilk yarısında muhafazakârlıkla flörtü, Felsefi Radikalizm'den uzaklaşıp Saint-Simoncularla, Carlyle ve Coleridge'ın seçkincilikleriyle yakınlaşma şeklinde kendini göstermekteydi. Carlyle dışında, Mill demokrasinin beceriksiz eli yerine entelektüel seçkinler tarafından gerçekleştirilecek bir değişimin gerekli olduğunu düşünen entelektüellerden etkileniyordu.. Mill'in bu flörtünün birkaç yıl sürdüğünü ve tam da Harriet ile ilişkisi üzerine kafa yorduğu bir döneme denk geldiğini hatırlatmakta yarar var. Eğer Harriet'in bir etkisi olmuşsa, bu muhtemelen Mill'in otoriteciliğe olan nefretini ve evrensel bağımsızlığa olan ortak inançlarını pekiştirmek şeklinde olmuş olmalıdır ki bu her iki durum da Mill'in flörtünün sona ermesi anlamına gelmektedir.

Mill'in *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* başlığıyla yazdığı beş makale de 1830-33 dönemine denk gelmişti. 1844'e kadar yayımlanmayan bu makaleler,[98] klasik ekonomi politiği zamansız ve soyut bularak reddediyor, radikalleri etkileyen klasik ekonomi politiğin savunulacak tek yanının, belirli bir tarihsel dönem hakkındaki gerçekler

olduğunu iddia ediyordu.[99] Bir sonraki on yılın ikinci yarısında kaleme alınacak olan *Principles of Political Economy*'nin çıkış noktasını işte böyle bir zemin oluşturacaktı.

James Mill'in Ölümü

1836 Mill için zor bir yıl oldu. Harriet Taylor ile ilişkisine bir isim aramaktan ve ilişkiyi savunmaktan yorgun düştüğü bir dönemde, kendisine bir de India House'da yeni görev ve sorumluluklar yüklenmişti. Editoryal çalışmalarına devam ediyor, gazeteci olarak makaleler kaleme alıyor ve bir yandan da hâlâ sekiz erkek ve kız kardeşinin en küçüğünü eğitmek gibi sorumluluk taşıyordu. Babası hastalanınca, Mill, onun India House'daki görevlerini de üstlenmişti. 1833'ten beri[100] gözlerinde sorunu olan Mill'in şimdi de sağ gözünde kalıcı bir tik oluşmuştu. Bunlara ek olarak, akciğerleri zayıflamış, mide sorunları yaşamaya başlamıştı. Olağanüstü stres altındaydı. Sağlık nedenleriyle izin almak zorunlu olmuştu, bu izni de Brighton'da geçirecekti.

Mill, babasıyla ölümünden önceki iki yılda iniş çıkışlı bir ilişki yaşamıştı. Bir yandan baba hâlâ baskın durumdaydı. Hatta *Review*'ın ikinci sayısında Anglikan Kilisesi üzerine yazdığı makale öyle bir öfke yaratmıştı ki dağıtım bile aksamıştı. Diğer taraftan Mill, yeni görüşlerini belli etmeden kabul ettirebilmekteydi.

> Makalelerini editoryal olarak kontrol edemiyordum ve bazen kendi makalelerimden bazı kısımları feda etmeye mecbur kalıyordum. Eski Westminster Review öğretileri, çok az değişmiş olarak, derginin ana gövdesini oluşturuyordu. Bense aralara başka tonda, başka fikirler sokuşturmanın yollarını arıyor, biraz olsun kendi damgamı vurmaya çalışıyordum....[101]

Aynı sıralarda yaşlı Mill de biraz yumuşamıştı.

> Babam, kendisininkinden farklı olduğuna inandığım düşüncelere eskisi gibi karşı çıkmıyordu.... Bilinçsiz abartmalar ve kesinlikle polemikçi zekâ yoluyla kendi düşüncelerine haksızlık ediyor, ortada bir hasım yokken akıl yürüttüğü zaman da görünüşte inkâr ettiği hakikatlerin büyük kısmı için yer açmaya istekli görünüyordu....[102]

Mill daha sonra babasının, hem Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi*'sini hem de kendisinin *Civilization*'ını beğendiğini ekler.

Babası öldüğünde Mill uzaktaydı. Bir zamandır hasta olmasına rağmen, James Mill'in 23 Haziran 1836'da veremden ölmesi yine de sürpriz olmuştu. James Mill'in öldüğü dönemlerde veremin bulaşıcı bir viral hastalık olduğu bilinmiyordu. Sayısız insan bu hastalığa yakalanmış ve ölmüştü. Büyük olasılıkla yaşlı Mill de bilmeden bu hastalığı ailenin diğer üyelerine de bulaştırmıştı. Kendi iyileşme sürecinden dolayı ve en kötüyü aklına getirmediğinden Mill, ölürken babasının yanı başında değildi. Herkes baba Mill'in güçlü haline ve baskın yapısına alışıktı, o yüzden ölümünü kabullenmek zor olmuştu. James Mill, Kensington Kilisesi'ne gömüldü. Cenazeden sonra aileyi Mickleham'da ziyaret eden Carlyle şöyle yazmıştı: "Evlerinde çok az üzüntü vardı, hatta yoktu. Hiçbir insani duygu da yoktu. Ortalıkta tuhaf bir dinginlik ve kabullenme havası vardı. Sanki bütün insani davranışlar görünmez köşelere kaçışmıştı."[103]

Mill babasının ölümünden sonra, Temmuz'dan Eylül'e kadar üç ay ek izin aldı. İlk iki ayı, erkek kardeşleri George ve Henry ile birlikte Fransa ve İsviçre'de geçirdi. Bir süre sonra onlara Harriet'le üç çocuğu da katıldı. Eylül ayında Mill ve Harriet baş başa Nice'e gittiler. *Review*'ın Ekim sayısında, Mill'in bir süredir üzerinde çalıştığı "Definition and Method of Political Economy" başlıklı yazısı yayımlandı.

Geriye baktığımızda, Bentham ve James Mill gibi iki güçlü düşünce adamının nasıl olup da içinde bulundukları arkadaş çevresinde ön plana çıkmaya uğraşırken arkadaş kalabildiklerini anlamak zor değildir. Bentham, Mill'i her zaman kendi öğrencisi olarak görmüştü. 1828'de bunu bir mektupta da dile getirmişti. "Bay Mill'in Britanya yönetimindeki Hindistan üstüne çalışmalarını az çok duymuşsunuzdur. Yirmi üç yirmi dört yıldır benim öğrencilerimden biridir. Aşağı yukarı yirmi yıldır benden ders almaktadır. Beş yıldır her yılın yarısını ailesiyle birlikte benim yanımda geçirir."[104] Ölümünden sonra yerine göz diken asistanı Bowring, Bentham'ın James Mill hakkında sarf ettiği küçümseyici sözleri bir bir ortaya döktü.[105] Mill, otobiyografide babası hakkında yazdığı kısa "biyografi"de bu konuya da değinmişti:

> Artık sonunun yaklaştığını bildiği için kendisini en fazla mutlu eden şey, dünyayı bulduğundan daha iyi bir hale getirmek için yaptıklarını düşünmekti. En büyük üzün-

tüsü ise daha uzun yaşayamamak ve bir şeyler yapabilmek için daha fazla zamanı olmamasıydı.... Ülkesinin edebi ve hatta siyasi tarihinde önemli bir yeri vardı. Onun varlığından yararlanmış bir kuşağın, onun adını çok az anması ve kendisinden çok daha önemsiz kişilerden bile az hatırlaması pek saygıdeğer bir davranış değildir. Muhtemelen bunun iki nedeni var. İlk olarak, adı genellikle, haklı olarak kendisinden daha ünlü olan Bentham ile birlikte akıllara gelmektedir. Oysa o Bentham'ın ne takipçisi ne de öğrencisiydi.... Sonrakiler onu, nihai anlamda bütün ahlaki ve siyasi bilimlerin çıkış noktası olan spekülasyonun (analitik psikoloji) en önemli dalının en önemli isimlerinden biri olarak anacaktır.... Hak ettiğinden daha az ünlü olmasının diğer nedeni ise.... kendi ruhuyla zamanının ruhu arasında açık bir zıtlık olmasıydı. Brütüs'ün Romalıların sonuncusu olarak anılması gibi, o da 18. yüzyılın sonuncusuydu.... 18. yüzyıla karşı gösterilen ve 19. yüzyılın ilk yarısının tipik özelliği olan tepkilerin ne yanında ne de karşısında yer aldı.... Gerek yazılarıyla gerekse kişisel nüfuzuyla kendi kuşağının meşalesi oldu. Voltaire'in Fransız filozoflarının başı ve lideri olması gibi, o da son yıllarında İngiltere'deki entelektüel radikallerin başı ve lideri durumundaydı. En önemli yapıtının konusu olan Hindistan'la ilgili olarak sergilediği devlet adamlığı becerisi, onun en küçük yeteneklerinden biriydi yalnızca.[106]

Her iki Mill'in de biyografisini yazan Bain'in eklediği gibi, "James Mill'in insanlığın gelişimine yaptığı en büyük katkının, iş arkadaşı ve halefi olarak yetiştirdiği oğlu olduğu söylenecektir."[107] İlginçtir, eğer oğlu başarılı olamasaydı, James Mill'in düşünce tarihinde kesinlikle daha üst sırada yer alacağı söylenebilir. Yani Mill'in başarılı olması sonuç olarak babasının başarısını gölgelemişti.

Mill, nihai özgürlüğünün babasının ölümü sayesinde gerçekleştiğinin kesinlikle farkındaydı. Edward Bulwer Lytton'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu Mill: "[James Mill'in ölümüyle] dünya, sahip olduğu en büyük felsefi dehadan yoksun kaldı. Ama onun ölümü, dergiyle ilişkili hale gelmeyi kabul ettiğimde yapmayı umduğum tek şeyi, yani, derginin izlediği sert ve katı radikal ve faydacı çizgiyi yumuşatmamı çok daha kolaylaştırdı. İlk olarak *Westminster*'da ortaya çıkan bu çizgi 18. yüzyıldan miras kalmıştı."[108]

India House'da daha önce şimşek hızıyla yükselen Mill, sonraki yirmi yıl boyunca, yani 1836 ile 1856 arasında Peacock'un asistanı olmaktan öte gidemeyecekti. India House ile ilişkisini zaman zaman "tam bir mekanik kölelik" olarak görüyordu.[109] Ama yazmasına, kişisel yazışma-

larını yürütmesine ve bürosunu Harriet Taylor ile ilişkisi nedeniyle iyice karmaşıklaşan sosyal ilişkileri için kullanmasına olanak sağlayan işini yine de zevkle sürdürdü.

Yeni bir Sentez Oluşturmak

1832 tarihli Reform Yasası, Felsefi Radikaller'in elde ettiği başarılar açısından doruk noktası olmuştu. Felsefi Radikaller (Roebuck, Grote, Buller, Sir William Molesworth, John ve Edward Romilly ve diğerleri) Parlamento'ya girmiş olmalarına rağmen, orada ne yapacaklarına dair açık bir programa sahip değildiler. Mill 1833'te onları şöyle tarif ediyordu: "Kimisi acayip fikirlerle dolu, kimisi zor beğeniyor ve küçük detayların içinde kaybolmuş; Roebuck ve Buller dışında hiçbirinde enerji yok; Roebuck sağduyudan yoksun, Buller'de ise azim yok."[110] Mill, otobiyografisinde geriye bakarken onları şöyle anlatıyordu:

> Kamara'da radikal kesimin liderliğini, Hume ve [İrlanda temsilcilerinin lideri] O'Connel gibi eskilerin ellerine bırakmışlardı.... Oysa tam da ülkenin havaya girdiği bir sırada parlamentodaki tartışmaları etkileyip önemli sonuçlar almak için büyük bir siyasi liderlik gerekmekteydi. Tabii kimseyi liderlik vasfından yoksun olduğu için suçlamak mümkün değil.... Avam Kamarası'nı, kamuoyunu eğitip yönlendirecek bir kürsü ya da öğretmen kürsüsü olarak kullanabilirlerdi. Whig'leri kendi kendilerine çekidüzen vermeye zorlayabilir yahut Reform partisinin yönetimini ellerinden alabilirlerdi. Babam Parlamento'da olsaydı tam böyle bir lider olurdu. Eğitimli radikaller böyle bir adam mevcut olmadığı için Whig partisinin soluna saplanıp kaldılar.[111]

Bu boşluğu doldurmak için yetkin bir dergiye ihtiyaç vardı. *Examiner*, *Morning Chronicle* ve *Monthly Repository* yeterli değildi. *Westminster Review*'ın başında da güvenmedikleri Bowring bulunuyordu. Mill'ler, liderliği yeniden ele geçirmek için, genç, zengin ve sıradışı bir radikal olan Charles Molesworth'un da yardımıyla yeni bir yayın çıkarmanın gerekli olduğuna karar verdiler. Buna *London Review* adı verildi. Derginin "görünürdeki" editörü başkası olmakla birlikte, "asıl" editör Mill olacaktı. *Review* açık bir taraf olacak, kitap eleştirilerinin satır aralarında politika belirlemek yerine doğrudan konuları tartışacak ve bütün makaleler imzalı olacaktı.

Molesworth 1834'te, *Westminster Review*'ı Thompson'dan satın aldı ve iki dergi *London and Westminster* adı altında birleştirildi. Molesworth'un işlerinden biri de Reform Kulübü'nü kurmasıydı. Burada ilk işi Whig'leri kapı dışarı etmek olmuştu. Kafasında geniş bir siyasi koalisyon oluşturma planı bulunan Mill, Molesworth'u ikna edip kararından vazgeçirdi. Mill'in kafasındaki koalisyon, gerici Tory aristokratlar dışında herkesi kucaklayacaktı. Mill, 1837'de Molesworth'a bile bu konuda *Review*'da bir makale yazdırmayı başarmıştı. Makalenin başlığı "Radikaller ile Whig'lerin İttifak Kurma Koşulları" idi.

Mill, 1834 ile 1840 arasında bütün enerjisini India House yerine *Review* üzerinde yoğunlaştırdı. Makale yazması istenenler arasında babası, Grote, John Austin, James Martineau, Roebuck, Charles Buller, Bulwer Lytton, Tocqueville ve John Pringle Nichol da vardı. Nichol, Glasgow Üniversitesi'nde astronomi profesörü idi. Mill onu *Tait's Magazine*'deki ekonomi politik üstüne yazılarından tanımaktaydı. Böylece Mill ve Nichol arasında uzun yıllar sürecek bir mektuplaşma süreci başladı.

Mill, babasının ölümünden sonra, radikal değişim anlayışıyla muhafazakâr felsefi değişim anlayışı arasında bir sentez oluşturmaya çalıştı. Bu projeye "eski ve yeni 'felsefi radikalizm' arasında uzlaşma" adını verdi.[112] Carlyle ile Sterling'e *Review*'da yazı yazdırması yetmezmiş gibi, 1837'de Carlyle'ın *History of the French Revolution*'u (Fransız Devrimi Tarihi) üstüne yazdığı olumlu yazıyla, daha radikal dostlarını[113] çileden çıkardı. Mill şöyle diyordu:

> Tarihten ziyade bir epik şiirdir bu: Buna rağmen, hatta bunun sonucu olarak da tarihlerin en doğrusudur. Bu Fransız Devrimi'nin ve onun şiirselliğinin birlikte ele alındığı bir tarihtir. Daha geniş bakarsak, ister tarihsel olsun isterse şiirsel, bu ülkede uzun yıllardır bundan daha mükemmel hiçbir eser üretilmemiştir.[114]

Carlyle'ın, Aydınlanma akılcılığının kişiler üstü ve maddi kategorilerini reddedip, romantik bir anlayışla bireyin önemine ve insan kişiliğinin irdelenmesine vurgu yapması Mill'e de yakın gelmekteydi. Carlyle'da Mill'i etkileyen diğer bir yan da, Romantizme bakışıydı. Mill'e göre Carlyle, tarihçi yeteneğiyle şair ve dramcı yeteneğini bünyesinde birleştirmişti. Bu sayede olayları salt gerçekliklere indirgemeden kavrayabilmekteydi. Bu, Mill'in felsefesinin ana teması oldu. Ama Mill aynı anda, Carlyle'ın yaklaşımını,

geniş bir düzenleyici entelektüel kuramdan yoksun olmakla da eleştiriyordu. Mill'in, Carlyle'ın tarih anlayışını desteklemesi, Guizot ile Tocqueville'den örnek aldığı ve daha sonra *Logic*'in IV. Kitap'ında da değineceği daha gelişmiş bir tarih felsefesi geliştirme sürecinde bir aşamaydı.

Tocqueville'in Mill'in dünya görüşü üzerinde derin ve kalıcı bir iz bırakması da bu döneme rastlamıştı. Alexis de Tocqueville (1805-1859) aristokrat bir Fransız ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti, ama Fransız Devrimi'ne giden ve geri dönüşü olmayan etkenlerin de farkındaydı. Kendi deyişiyle, geleceği görmek için, arkadaşı Gustave de Beaumont ile birlikte Amerika'ya bir seyahat gerçekleştirmişti. Sonuçta ortaya Amerikan kültürü üzerine çok önemli, geleceğe ışık tutan ve bugün dahi klasik kabul edilen bir araştırma, yani *De la démocratie en Amérique* (Amerika'da Demokrasi) çıkmıştı. Tocqueville, siyasal demokrasi ile toplumsal demokrasiyi birbirinden ayırıyordu. Toplumsal demokrasinin başlıca erdemi eşitlikten yana olmasıydı. Garip bir şekilde, eşitliğin yüceltilmesi, kendisini sadece hayal gücü kıt bir materyalizmle değil, aynı zamanda –entelektüel ve kültürel üstünlük de dahil– her çeşit üstünlüğe dudak bükme şeklinde dışa vuran ve nihayet kamuoyunda büyük farklılıkların hor görülmesine varan yaygın bir bencilliğe neden olmaktaydı. Tocqueville'e göre, kişisel refah kaygısıyla takınılan bencil tavır, toplumsal sorumluluklar karşısında kayıtsız kalınmasına ve nihayet bu da, bireylerin merkezi denetimin yarattığı güvenlik yanılsamasıyla giderek her şeye boyun eğdiği yeni bir toplumsal despotizm şekline yol açmaktaydı.

Mill *Amerika'da Demokrasi* hakkında iki kez yazı yazmıştı. Bu da Tocqueville'in, yapıtı, ilki 1835'te ve ikincisi 1840'ta olmak üzere iki ayrı bölüm halinde yayımlamasının sonucuydu. Tocqueville 1837'de İngiltere'yi ziyaret etmiş ve büyük ilgi görmüştü. Orada ayrıca, daha önceden zaten mektuplaşmakta olduğu Mill ile de tanışmış ve ona ilk yazısı için teşekkür etmişti.

> Hakkımda yazı yazanlar arasında beni tam anlamıyla anlayan; fikirlerime kuşbakışı bakabilen; bunların ardındaki amacı görebilen ve ayrıntılarıyla kavrayabilen belki de tek kişi sizsiniz.... Kitabımdan çıkarılan bütün o yanlış sonuçlara karşı tek teselli bu olduğu için söylüyorum bunları. Sürekli, beni kendi açıkladığım fikirlere ikna etmek isteyen, benimsemediğim düşünceleri benimle paylaşıyormuş gibi yapan insanlarla karşılaşıyorum.[115]

Tocqueville, Mill'e ikinci yazısından sonra bir mektup yazarak, elinde bulunan *Amerika'da Demokrasi* ile yazıyı bir arada ciltlediğini söylemişti. "İkisinin bir arada olması gerekiyor. Birini bırakıp öbürüne geçebilmeyi istiyorum."[116]

Mill'in Tocqueville'den öğrendiği şeylerden biri de, siyasi felsefenin hangi ölçüde toplumsal felsefe tarafından belirlendiği ve dolayısıyla siyasi hareketlerin ardındaki toplumsal güçleri anlamanın öneminin ne kadar büyük olduğuydu. Mill'in "Armand Carrel" (1837) başlıklı makalesinde dediği gibi, toplumsal felsefe "devlet şekillerinden daha derin olduğu halde devlet şekilleri üzerinden işleyerek, uzun vadede bu şekillerin ürettiği şeyleri üreten ve önlerine çıkan her tür devlet şeklini zayıflatıp yok eden unsurların araştırılmasıdır."[117] Buradan yola çıkarak, siyasi felsefe de, değişimleri görüp, gelmekte olandan azami ölçüde yararlanmaktı. Mill'in en az iki tür despotizm –Comte'ta olduğu gibi tepeden inme despotizm ve demokrasinin taşıdığı potansiyel despotizm– olduğunu görmesini sağlayan da Tocqueville idi. Mill, Tocqueville'in izinden giderek, insan haklarının yalnızca siyasi katılımın artırılmasıyla (örneğin özyönetimle) korunabileceğini ve bunun da bağımsız yurttaşlık bilincini artırıp geliştirmenin ayrıca bir nedeni olduğunu savunuyordu. Mill, ekonomide işçi kooperatiflerinin birey ile büyük endüstriyel girişimler arasında bir ara kurum olması gerektiğini savunarak, ara siyasi kurumlara da önemli bir destek vermiş oluyordu.

Bütün olarak bakıldığında 1837, radikaller için kötü bir yıl olmuştu. Kraliçe Victoria tahta geçmiş, Tory'ler seçimden zaferle çıkmıştı. Whig'ler kaybetmiş, aralarında Roebuck'un da bulunduğu birçok radikal yenilgiye uğramıştı. Hatta radikallerin kendi aralarında bile anlaşmazlıklar vardı. Mill'in 1837'de John Robertson'u *Review*'da asistanlığına getirmesiyle bu tartışmalardan bazıları iyice alevlenmişti. Bir yanda, Roebuck, Mill'in Carlyle'ı harekete almasını eleştirmekteydi. Bayan Grote, 1837 Nisan'ında Roebuck'a bir mektup yazarak, "J.M.'in yönetiminde Review'ın, Etik ve Siyaset üstüne üretilen anlamlı ve aklı başında öğretilerin dile getirildiği bir propaganda aracı olmaktan çıkarıldığına artık ikna olduğunu" söyleyip yakınmıştı.[118] O sırada *Examiner*'ın editörü Albany Fonblanque de radikal Grote'ların *Review* üzerindeki etkilerinden şikâyetçiydi. Mill aynı anda her yöne karşılık vermek zorunda kalıyordu. Mill, Fonblanque'ye şu sözlerle karşılık vermişti:

> Beni Grote veya Roebuck ile yahut ötekilerle özdeşleştirmekte ısrar etmenizin anlamı nedir?... Benim Radikalizm anlayışımın onlarınkinden, her konuda bambaşka bir öğreti olduğunu... unuttunuz mu? Onlar ta, farklılığın gitgide büyümeye başladığı 1829'dan beri bunun farkında. Benim, radikalizm anlayışlarını onlardan daha saygıdeğer bir şekilde dile getiren bazı yazarları bir araya getirmeye çalışmak ve böyle insanları bulduğum ölçüde dergiyi bağnaz yapısından kurtarmaktan başka, London Review ile hiçbir ilgim yok...[119]

Bu arada, Mill, hiç hoşlanmadığı ve Harriet Taylor ile ilişkisi hakkında yaptığı dedikodulardan dolayı dedikoducu cadaloz diye nitelediği Harriet Martineau'nun[120] kaleme aldığı bir yazıyı yayımlamayı reddetmesi sonucu tatsız bir olay meydana gelmişti. Mill "onun... İsa'nın 'başkalarını eleştirmeden önce kendini eleştir' ilkesini dikkate almayarak ... kendisini sevimsizleştirmek gibi bir becerisi olduğunu..." söylemişti. [121] Mill'in, giderek artan bir şekilde sorunlar yaşadığı asistanı Robertson, Martineau'dan yeni kraliçe hakkında bir yazı almıştı. Ancak Mill bu yazıyı *Review* için uygun bulmamıştı. Aralarında bir sürü benzerlik olmasına karşın, Mill, Harriet Martineau'yu her zaman bir ideolog olarak görmüştü. Mill, Martineau'nun ekonomi politik üstüne yaptığı tartışmaları Carlyle'a anlatırken, "sadece yol açtığı sonuçlarına bakarak, "laissez-faire" sistemini olabilecek en saçma noktaya indirgediğini" söylemişti.[122]

Mill 1838'de dergiyi tamamen devralıp bütün kontrolü ele geçirmişti. Sterling'in Carlyle üzerine bir makale yazmasına izin verilmişti. Mill, Carlyle'a önce Sterling'in *Arthur Coningsby* romanını tanıtmış, sonra da 1835'te bizzat Sterling'i tanıştırmıştı. Bu arada Sterling 1832'de Anglikan mezhebine geçmişti. Bütün bunlar Mill ile ortodoks radikallerin arasını daha da açmıştı. Mill hoşa gitmeyen bir şey yaptığında bunu Harriet'in etkisine bağlamak moda olmuştu. Revolutionary French Society of the Rights of Man'in başkanı Godefroy Cavaignac, Harriet için "*London and Westminster Review*'un Armida'sı" demişti. Armida karakteri[123], Rossini'nin ünlü operasında (1817) denizcileri korkunç sona sürükleyen siren idi. Mill'in Harriet'in yargılarına güvendiği ve onun hakkında yapılan doğru veya hayal ürünü karalamalardan rahatsız olduğu bir gerçek olmasına karşın, Felsefi Radikaller ile arasındaki mesafenin, onları yaklaşık on yıldır yetersiz bulmasından ve Romantizm ve muhafazakârlığın etkisinde kalmasından kaynaklandığı da bir gerçektir.[124]

Gazeteciliğin ötesine geçip siyaset dünyasına girme girişimlerinden biri de bağımsız bir Tory olan Durham Kontu ("Radikal Jack") ile ilgiliydi. Bazı radikaller, sömürgeleştirme ve bir uluslar topluluğu oluşturma konusunda aynı fikirde oldukları için Durham'ı tanıyordu. Mill, Molesworth, Buller ve National Colonization Society'nin çapkın başkanı Edward Gibbon Wakefield bunlar arasındaydı. Bunlar sömürgeleştirmeyi, işçi sınıfının üzerindeki ekonomik baskıyı azaltıp yaşam koşullarını yükseltme yolu olarak görmekteydi. Mill ve –bütün "lord"lardan nefret eden Roebuck dışında– öteki radikaller, Durham'ı, eski siyasi yelpazenin ötesine geçebilecek potansiyel bir lider olarak görüyordu. Durham, Kanada Valisi yapılmış ve dominyonun gelecekteki statüsünü belirleyecek bir heyetin başına getirilmişti. Durham fazlasıyla liberal bir politika taraftarı idi ve dominyonun özerk yönetilmesinden yanaydı. Durham'ın sekreteri Charles Buller aracılığıyla kontu bir miktar etkilemiş olan Mill, 1838'de Durham'ı destekledi. Bunun sonuçlarından biri, *Review*'ın abonelerinin üçte birini kaybetmesi oldu. Durham hükümet tarafından geri çağrılmış ve istifaya zorlanmıştı. Ama o Londra'ya döndü ve muzaffer bir havayla karşılandı. Mill, *Review*'ın mali işlerini Durham'a bırakmayı dahi düşünmüştü. Ama Durham bunun yerine Whig olmayı seçti.

Mill o sıralar India House'dan altı aylığına izne ayrılmıştı. Ama o, biraz da gizlice, bu istirahati Harriet ile birlikte Napoli ve Sorrento'da geçirmeyi yeğlemişti. Mill sağlığı hakkında konuşurken, "Şikâyet etmem için fazla bir neden yok, benim yaşımdan [otuz üç] sonra birinin hâlâ gençliğindeki gibi sağlıklı olması mümkün değil."[125] Daha sonra geri baktığında da bu dönemi hayatının en mutlu günleri olarak anacaktı. Ama o an için, Durham ile ilgili haberleri duyduktan sonra yaşadığı düş kırıklığını şöyle anlatacaktı:

> Bu bir radikal partinin kuruluşuna hizmet etmez, yahut hareketin başına radikallerin geçmesini sağlamaz. Oldukları yerde, Whig'lerin bir uzantısı olarak kalırlar. Eğer bir radikal parti olmayacaksa, *Westminster Review*'a da gerek yok demektir. Çünkü onu *Edinburgh*'tan ayıracak bir duruşu yok demektir.... Kendi payıma, radikal bir derginin Whig'leri destekleme zamanı gelmişse, benim de siyasetten çekilme zamanım gelmiş demektir.... Özetle, Lord Durham'ın bir parti *kurmasını* desteklemek ile, başka bir partiye katılırken onun izinden gitmek bambaşka şeylerdir ki bu partiye karşı da nice zamandır feryat ediyorum.... Review'a gelince, bütün harcamaları kendisinin

> yüklenmesine ve kontrolün benim elimde bulunacak olmasına rağmen, *şimdi* bunu kabul etmek konusunda kararsızım.... Hatta bir sayı daha çıkarıp çıkarmama konusunda bile emin değilim.[126]

Sonuçta bütün bunlar boşa çıktı. Durham aniden hastalanıp öldü. Bu, siyasi bir hareket olarak radikalizmin de sonu oldu. Buller ile müttefikleri Whig oldular; Grote siyaseti tamamen bıraktı; Austinler Tory oldular; Francis Place'ın işçilerle yükselen orta sınıfları birleştirme fikri suya düştü. Bezgin durumdaki Place, Mill'e artık özgüvenini yitirdiğini yazdı. Mill, Fonblanque'ye, Place'ın mektubunu "İngiliz Radikalleri'nin ruhsuz ve kalpsiz ahmaklığının bir anısı olarak" saklayacağını söyledi.[127] Bütün bunlar, Mill'in hayat boyu süren, liberal kültür adına orta sınıfla işçi sınıfını birleştirme arzusunun yerle bir olacağının habercisiydi. Mill bundan sonra, Whig *Edinburgh Review* gibi daha geniş okuyucu kitlesi olan dergilere yazmaya başladı. 1839'da Nichol, Mill'den Glasgow'da ahlak felsefesi kürsüsünün başına geçmesini istedi, ancak Mill geri çevirdi. Carlyle ile Sterling de reddettiler.

Sonunda Felsefi Radikal bir seçmen tabanı olmadığını gören Mill, 1840'ta *Review*'ın yayınına son verdi.[128] Son sayıda Coleridge üstüne yazdığı bir makaleyle radikallere yanıt verdi. Mill geriye dönüp *Review*'ı değerlendirirken, en büyük başarısının Lord Durham'ın arkasında durması ve Fransız tarihçi Guizot'nun önemine dikkat çekmesi olduğunu düşünüyordu. Geniş bir perspektiften bakarsak, Bentham, Coleridge ve Tocqueville üstüne yazılan makalelerin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Diğerleri unutulurken, bu makaleler bugün de yayımlanmaya ve antolojilerde yer almaya devam etmektedir. Mill geri dönüp baktığında bu dönemi şöyle özetlemişti:

> Review'ı çıkarırken iki temel amacım vardı. Biri, felsefi radikalizmi bağnaz Benthamcı yaklaşımdan kurtararak.... Benthamcı felsefeden daha iyi ve daha eksiksiz olan, daimi değeri bulunan bir Radikal felsefenin var olduğunu göstermekti. Bu amaçta bir ölçüye kadar da olsa başarılı oldum. Yapmaya çalıştığım ikinci şey, Parlamento içindeki ve dışındaki yetişmiş Radikalleri harekete geçirerek ... onları güçlü bir parti kurmaya ikna etmekti.... Bu girişim sonuçsuz kaldı ... çünkü Austin'in haklı olarak söylediği gibi "ülkede böyle bir partiyi kurup liderlik edebilecek ... adam yoktu."[129]

Burada yeri gelmişken, Mill'in, bu role babasını uygun bulmakla birlikte kendisini yakıştırmadığını hatırlatalım.[130] Siyasette etkili olmak ve hatta (India House'daki işi olmasaydı) bu alanda kariyer yapmayı bile istemesine karşın, kendisini parlamentoda lider olarak düşünemiyordu. Kendisinin olsa olsa yeni bir sentezle birleştirilmiş bir radikalizmin entelektüel lideri olabileceğini düşünüyordu. Bu düşüncesi, daha sonraki parlamento kariyerinin de habercisiydi. Mill kendisinin, babası gibi kişilik gücüyle değil ancak kalemle lider olabileceğinin farkındaydı.

Mill'in en sevdiği kardeşi Henry Mill, 1840 başlarında ciddi şekilde vereme yakalandı. Tedavi için Falmouth'a gönderildi. Mill onu sık sık ziyaret etti. Bu arada, yine orada yatmakta olan Sterling'i de görüyordu. Henry 4 Nisan'da öldü. Mill bir kez daha hayatında en fazla yakınlık duyduğu insanlardan birini kaybetmenin acısını yaşadı. Mill, Henry'nin hastalığı sırasında yanında kaldığı Caroline Fox'a, kendisinin de veremden ölebileceğini söylemişti. Yaşadığı trajediyle baş etmeye çalışan Mill, hayatı boyunca her trajediyle karşılaştığında yaptığını yaptı: Çalıştı. Caroline Fox'a, Carlyle'dan alıntı yaptığı şu sözleri yazdı: "Hâlâ gündüzken çalış; akşam olunca kimse çalışamaz." Sonra da şöyle devam etti: "Hayatın en yüce ve en sıradan erdemlerini içine alan, herkesi aynı ölçüde bağlayan tek açık kuralı vardır ... o da şudur: Yeteneklerini ve elindeki şartları gereğince göz önüne alıp, yapabileceğin en mükemmel şeye ulaşıncaya kadar hiç durmadan kendini sına ve sonra da YAP bunu!"[131]

Mill bu trajedi arasında, Sterling ile birlikle Pendennis Cavern'i dolaşma ve Penjerrick'te piknik yapma fırsatı da bulmuştu. Mill "kırlarda içinin hep coşkuyla dolduğunu ve bunu, özür dileyerek, hoplayıp zıplayarak gösterdiğini" söylüyordu. Daha sonra "Mill akşam yemeğinde onlara katıldı ve Sterling de çaya geldi." Akşam "Akıl, Özyönetim.... üstüne muhteşem tartışmalarla geçti. Sterling baş konuşmacıydı, John Mill de ya konuyla ilgili bir kuramı açığa kavuşturmak yahut çok derin bir noktaya dikkat çekmek adına, arada bir ortaya bir fikir atıyordu."[132]

Bu aynı zamanda muhafazakârlarla olası bir koalisyona ilişkin düş kırıklıklarının giderek arttığı bir dönemdi. Durham'ın çevresinde olup bitenler de dahil olmak üzere bunun birçok nedeni vardı. Ama Mill'in kendisiyle Carlyle gibi muhafazakârlar arasındaki aşılamaz uçurumu görmesine yol açan bir şey daha olmuştu. Fransız Devrimi üstüne yazdığı kitap sayesinde artık ünlü bir isim olan Carlyle, Portman Square'deki büyük sa-

londa, yakında yayımlanacak *Heroes and Hero Worship and the Heroic in History* (1841) adlı kitabına dayanan bir dizi konferans vermişti. Zorunlu olarak Mill ve Harriet de katılmışlardı. "The Hero as Prophet" başlıklı ikinci konferansta, Carlyle şiddetle radikallere saldırmıştı. Kendini tutamayan Mill ayağa fırlamış ve "Hayır" diye bağırmıştı. Bundan sonraki konferanslara da gitmemişlerdi.

Babasının görüşleriyle Carlyle ve Coleridge gibi isimlerin Romantizm anlayışları arasındaki çelişkiyi görmesi, Mill'in hayatında büyük bir kişisel ve entelektüel ikilem yaratmıştı. Mill taşıdığı sadakat duygusu dışında, Sanayi Devrimi'nin reform ihtiyacı doğurduğuna dair görüşlerini de babasına borçluydu. Mill, reformun gerekliliğine bütün yüreğiyle inanmasına karşılık, bu konudaki Felsefi Radikal anlayışı bir türlü kabullenemiyordu. Ona hitap eden entelektüel ve kültürel kaynaklar romantiklerin yazılarında bulunuyordu ama onlar da reformdan uzak durmaktaydı. Bu çelişki kendini Mill'in *London and Westminster Review*'a bakışında ve artık klasikleşmiş, Bentham ile Coleridge üstüne yazılarında da göstermekteydi. Bu, başarısızlıkla sonuçlanan yeni bir siyasi koalisyon oluşturma girişimine de yansımıştı. Bu kişisel ve entelektüel ikilemi çözmenin yolu, babasının görüşlerini Romantizm bağlamında yeniden ele almaktan geçmekteydi. Bu da aklın yüceltilmesine, ama nihai olarak şiirin akla olan üstünlüğüne varmıştı. Bunun bazı örneklerine daha önce değinmekle birlikte, daha sonraki bir bölümde *Logic*'i tartışırken konuyu iyice açıklığa kavuşturacağız. Bu sentezi psikolojik ve entelektüel olarak katlanılır kılan şey, Harriet Taylor ile tanışıp ona âşık olmasıydı. O da Mill ile aynı kaygıları taşıyor ve tutkulu bir şiirsel ruhla sahipleniyordu. Mill'in olmak istediği şeydi o. Eğer ona olan bağlılığı zaman zaman abartılı ölçülere varıyorsa, bunun nedeni onun temsil ettiği ideale olan bağlılığıydı. Onunla tam da, yaşadığı büyük krizle baş etmeye ve kendini kişisel, siyasi ve entelektüel olarak tanımlamaya çalıştığı bir dönemde tanışmıştı. Mill'in dünyasını tanımlayan babası olmuşsa, onun bu dünyayla barışıp onu aşmasına yardım eden de Harriet Taylor olmuştu.

5. Bölüm

Geçiş Dönemi Makaleleri

Geçiş Dönemi Makaleleri, Mill'in, düşüncelerinin üzerindeki yeni kıtaya özgü, muhafazakâr ve özellikle de romantik etkiler ışığında, Felsefi Radikal gündemi anlama ve yeniden konumlandırma çabasını yansıtır. Bunlar aynı zamanda başlıca (son zamanlardaki) çalışmaları olarak tespit ettiğimiz liberal kültür yorumlarının temelini oluşturur.

Çağın Ruhu[1]

Mill bu makalede iki genel tema ortaya atmıştır. Birincisi, içinde yaşadığı çağın –yani bir geçiş çağı olduğu şeklinde– tanımlanması gereken kayda değer bir tarihsel gelişimi yansıttığıdır. "İnsanoğlu eski kurumları ve eski öğretileri aşmış, ancak henüz yenilerini geliştirememiştir."[2] Mill'in kastettiği geçiş, feodalizmden, liberal kültürün (bireysel haklar, hukuğun üstünlüğü, serbest piyasalar, vs.) gelişiminin eşlik ettiği bir endüstri ve ticaret toplumuna geçiştir. Parlamento ile Anglikan Kilisesi'nin de aralarında bulunduğu eski kurumlar artık geçişi anlayamıyor, açıklayamıyor veya yönetemiyorlardı. Henüz ilkel sayılabilecek ikinci genel tema ise, tarih felsefesinin kendi kendimizi anlamada önemli bir parametre haline geldiğidir.

Çağının bir geçiş çağı olduğu konusunda Mill dört önemli noktaya vurgu yapar. İlk olarak, toprak aristokrasisi mensupları feodal dönemde olumlu bir toplumsal liderlik yapmıştır. Deneyimleri olumlu liderliği mümkün kılan erdem türlerini öne çıkarmıştır. Ne var ki artık durum değişmiştir. Her şeyden önce, ekonomik yönden bir endüstri ve ticaret çağına girmiştik. Aristokrasi bir bütün olarak artık gerekli erdemleri öne çıkaracak deneyime sahip değildir. Dahası, bizzat kalıtsal zenginlikleri ta-

rafından zayıflatılmış ve alaşağı edilmişlerdir. Ancak yine de muazzam bir siyasi ve toplumsal güç olmaya devam etmektedirler. Fakat bu, bir çeşit anakronizm olarak, Britanya ve Avrupa'nın ekonomik dönüşümüyle ters düşen bir siyasi güçtür; artık erdemli liderlik için gerekli yetenek veya hevesleri yoktur.

İkinci olarak, Anglikan Kilisesi de aynı tür anakronizme düşmüştür. Feodal bir çağın değerlerini yansıtmaya devam etmiştir. Önde gelen işadamlarının muhalif mezheplere bağlı olması bir sır veya rastlantı değildir. Mill, ruhban sınıfın tarihsel rolünün ışığında bu anakronizmayı yine de üzücü bulur. Burada Mill, Katolik Kilisesi'nin Ortaçağ'da aristokrasiyle işbirliği içinde yerine getirdiği entelektüel ve ahlaki liderliğe göndermede bulunur. Mill, geriye yani "dünyevi iktidar ile ahlaki nüfuzun toplumun o andaki konumunun elverdiği en uygun kişiler tarafından, âdet olduğu üzere ve tartışmasız bir şekilde kullanıldığı" "doğal" devletin yitirilişine hayıflanarak bakıyordu.[3] Katolik Ortaçağ'ın sahip olduğu şey, temel kültür değerlerinin ifade edildiği net bir otorite mevkisi idi. Mill "benimsenmiş öğretiler" gibi şeylerin varlığının gerekli olduğuna inanıyordu.[4]

> Yanlış kanaat sahibi olmak bir sorundur; ama kuvvetli veya köklü hiçbir kanaat sahibi olmamak korkunç bir sorundur. Bir kişi veya kuşağı önyargılarından kurtulduğu için övmeden önce, bunların yerine ne koyduklarını öğrenmeye bakarım.[5]

Kuşkusuz, bir otoritenin kabul edildiğini gösteren benimsenmiş bir öğretiyle, dış otoriteye değil kritik bir sürece dayanan güçlü bir kanaat arasında fark vardır. Mill'in kafasındaki de ikincisidir.

Mill benimsenmiş öğretilerin olması gerektiği kanaatinden hiçbir zaman vazgeçmedi. Coleridge üstüne makalesinde bu öğretileri sayacaktır. Aynı öğretileri sık sık kendisinden alıntılar yaparak bütün hayatı boyunca sayacaktır. Onun kaygı duyduğu şey, bu öğretilerin otorite mevkisi ile bunları en iyi şekilde sürdürme tarzıdır.

Üçüncü nokta otorite gereksinimidir.

> O yüzden, çoğunluğun ya yanlış fikirlere sahip olması yahut belli bir fikir sahibi olmaması veyahut da ahlaki ve toplumsal felsefeyi hususi araştırma konusu yapmış kişilerin otoritesine aklın elverdiği ölçüde güvenmesi gereği, insanlığın zorunlu koşullarından biridir. Her insanın çıkarını ve görevini anlamaya çalışması doğrudur. Aklının

götürdüğü yere kadar peşinden gitmesi ve yetilerini elverdiğince geliştirmesi doğrudur. Fakat tek başına akıl çoğu insana, kendi akıllarındaki kanaatleri son kertede onaylatmak üzere, son çare olarak, daha gelişmiş beyinlerin otoritesine başvurması gerektiğini öğretecektir.[6]

Mill insanlar arasında çok büyük zihinsel farklılıklar bulunduğuna olan inancından asla vazgeçmedi. Çevre ve tarihsel rastlantının insanların potansiyellerine kavuşup kavuşmamasında önemli bir rol oynadığı kabulüne uygun düşen bir inançtır bu. Bu, *Utilitarianism*'de, hazın niteliksel ve niceliksel farklarını birbirinden ayırırken tekrarladığı bir noktadır. Pratik ve ahlaki sorun bunu bir demokraside eşitlikçi dürtülerle uzlaştırmaktır. *Özgürlük Üstüne* ile *Representative Government*'ta çözmeye çalışacağı sorun tam da budur.

Dördüncüsü, tüccarlar ve sanayiciler halen toplumdaki gerçek güç olsalar da, bunlar yakında hem güç hem de etki olarak kendilerini geçecek bir sanayi proletaryası yaratmıştır. Bu girişimciler modern bir liberal kültürde pozitif liderlik yürütmek için gereken bilgelikten de yoksundur. Görünüşe göre ihtiyaç duyulan şey, temel değerleri dile getirecek yeni bir otorite mevkisidir. Mill'in, ima ettiği şey, kendisi ile öteki bazı Felsefi Radikaller'in temsil ettiği yeni entelektüellerin bu fonksiyonu yerine getirecek uygun aracılar olduklarıdır. Muhtemelen Mill'in aklından geçen bu yeni meritokrasinin bazı ipuçları aşağıdaki yorumdan da çıkarılabilir:

Şu andaki kurulu haliyle toplumun bütün çerçevesinde bir değişim olmalıdır. Dünyevi iktidar insanoğlunun durağan bölümünün elinden ilerici bölümünün eline geçmelidir. Gerçekten de hiçbir insanın canını veya mülkiyetini elinden almayan, ama hiçbir insana hak edilmemiş bir ayrıcalık veya hak edilmemiş bir nüfuz da vermeyen, ahlaki ve toplumsal bir devrim olmalıdır.[7]

Ancak bunun başarılmasından sonra yeni bir doğal durum ortaya çıkacaktır.

Bu yüzden, ulusun en erdemli ve en eğitimlileri toplumun geri kalanının kanaat ve duygularını etkilemeden önce –ki bu geçiş dönemi bunalımından yalnızca İngiltere çıkıp bir kere daha doğal bir toplum durumuna girebilir– dünyevi iktidar tekeli onların [toprak aristokrasisi] ellerinden alınmalıdır.[8]

Öneri, entelektüellerin güdümüne aristokratlardan daha kolay boyun eğecekleri için, iktidarı ortasınıf ve altsınıf güçlerinden oluşan bir koalisyona vermenin iyi olacağı şeklindedir.[9]

Bu makaledeki ikinci önemli tema yeni yeni olgunlaşan bir tarih felsefesidir. Mill'in tarih felsefesinde bir evrensel öğe ve bir de bağlamsal öğe olmak üzere iki öğe vardır. "Benimsenmiş öğretiler"in varlığına inanan Mill gibi bir kişinin, aynı zamanda bazıları o çok sevdiği klasik edebiyatın içinde bulunan evrensel gerçeklere de inanmasına şaşmamalıyız. "Büyük hatiplerin ve Thukydides'in söylevleri, dünya durdukça yahut dünyada bilgelik anlaşıldıkça ve takdir edildikçe yüceltilecek uzak görüşlü politika abideleridir. Bunlar hayata ve insan doğasına ilişkin keskin ve zekice gözlemlerdir."[10] Mill aynı zamanda Saint-Simonculardan, uygarlığın hem maddi hem de manevi boyutlarında bir evrim olduğu, öyle ki evrensel gerçeklerin daima farklı bağlamlarda ele alındığı şeklindeki Hegelci inancı almıştır.

> Yıllık meclis toplantıları, evrensel oy hakkı ve sandık başına gitme hakkı olmadığı için atalarımızda kusur bulmak, buharlı gemi kullanmadıkları için Yunanlılar ve Romalılarla çekişmek gibi... İsa'dan önce üçüncü yüzyıla İsa'dan sonra 18. yüzyıl gibi olmadığı için kusur bulmak gibi olacaktır. İnsani konulara ilişkin yasalara göre, buharlı gemiciliğin düşünülmesi mümkün olmadan önce birçok öteki şeyin düşünülmesi ve yapılması gerekliydi. İnsan doğası siyasette de bilimde de adım adım ilerlemelidir.
>
> Bu sözlerden benim, hem atalarımızın kurumlarını bizim için kötü olarak gördüğünden, bunların adlarına yapıldığı kişiler için de kötü olduğunu sananlardan [yani Felsefi Radikallerden], hem de bugün, şeklen ne kadar aynı olabilseler de, esasında tümüyle farklı kurumlar için, saçma bir şekilde atalarımızın bilgeliğini arayanlardan ne kadar farklı olduğum görülecektir.[11]

Bu sözlerden Mill'in, Coleridge üstüne yazdığı makaleden yedi yıl önce hem toplumsal kurumlar hem de toplumsal reform konusunda, muhafazakârlığa daha sempatik bakan yeni bir anlayışa vardığı açıktır. Bu, hem radikallerin hem de klasik muhafazakârların büyük şaşkınlığına rağmen, kendi toplumsal politika çözümlemelerini daima yönlendiren bir anlayıştı; tavsiyelerini daima şekillendiren bir bakış açısıydı; fikrini değiştirdiğinde onu rahatlatan bir yaklaşımdı; Mill'e katı bir toplumsal politika duruşu atfetmeye kalkan dikkatsiz araştırmacıyı tuzağa düşüren bir kavrayıştı.

Evrensel gerçekler ve onları kaçınılmaz olarak bir bağlama oturtma şeklindeki ikili nosyonu işin içine sokmak ciddi bir felsefi soruna yol açmaktadır. Bir akım ya da önerilen kurumsal yapının evrensel bir gerçek ya da gerçekler olup olmadığına hangi ölçüte göre karar vereceğiz? Mill *Logic*'te, etoloji bilimi şeklinde bir ölçüt oluşturmaya çalışacaktır. Ancak sonuçta etolojiden vazgeçecek ve ikili konumda durmanın *Theism*'de dile getirdiği şekilde bir inanç gerektirdiğine karar verecektir. Sonunda Mill'in tarih felsefesine teoloji de eklenir.[12]

Uygarlık[13]

Makalede, kitlelere, aynı ölçüde bir akıl veya ahlaka ulaşma olanağı vermeden, müthiş bir kolektif iktidar kullanma araç ve iradesini verdiği için 19. yüzyıl Britanya'sı suçlanmaktadır. Maddi gelişmenin kesinlikle hayırlı olduğunu varsaydığı için aynı zamanda faydacılık da suçlanmaktadır. Ancak bu makalenin en önemli yanı, Mill'in liberal kültürü açıklama, savunma ve koruma tasarısının ilk formülasyonu olmasıdır.

Mill makaleye Hume, Smith ve Ferguson gibi İskoç Aydınlanması düşünürlerinden çokça etkilenen bir "uygarlık" tanımlamasıyla başlar. "Uygarlık" ile Büyük Britanya gibi, liberal kültürlü, modern bir endüstriyel ve ticaret toplumunu kastetmektedir.

> Tarım, ticaret ve imalat ürünlerinden yana zengin olan bir ülkeye uygar deriz... Dolayısıyla, nerede geniş topluluklar halinde, ortak amaçlar için, birlikte hareket eden ve toplumsal ilişkinin ürünlerinden yararlanan insanlar görürsek, onları uygar olarak niteleriz... Buna göre, kişileri ve toplumun üyelerinin mülkiyetini korumaya yönelik toplumsal düzenlemelerin onlar arasındaki barışı koruyacak şekilde yeterince tamamlanmış olduğu yerlerdeki insanlara uygar deriz.[14]

Uygarlığın yükseliş ve gelişimi "servet gelişiminin doğal yasalarına, okumanın yayılmasına ve insan ilişkilerini sağlayan araçların artışına" bağlıdır.[15] Mill, askeri operasyonlarda, ticaret ve imalatta, anonim şirketlerin yükselişinde, yardım topluluklarında ve hatta "daha tartışmalı olan Sendikalarda" bu birleşik özelliklerin örneklerini görür.[16]

Mill'e göre uygarlığın yükselişinin sonuçları ekonomik, siyasi, toplumsal ve ahlakidir. Ekonomik olarak, servette çok büyük bir artış olmuştur. Halk kitleleri ve orta sınıf bu artışın nimetlerinden, toprak aristokrasisinden daha fazla yararlanmıştır.[17] Siyasal olarak iktidar birkaç bireyin elinden kitlelere geçmektedir. Bu da Mill'i, kökeninin Tocqueville'de olduğunu belirttiği bir teze götürmektedir.

> Uygarlığın doğal gelişimiyle, iktidar bireylerden kitlelere geçerken, bir bireyin ağırlık ve önemi kitlelere göre gitgide daha da önemsizleşir.[18]

Toplumsal olarak en ciddi sonuç, hem göze batan günahın hem de kahramanca erdemin gerilemesi olmuştur.

> Modern uygar toplulukların daha zengin sınıflarında daha fazla hoşluk ve insaniyet, daha az kahramanlık vardır... Kibar sınıfların üstüne ... aşırı bir ahlaki hassasiyet çökmüştür. Üst düzey bir uygarlığın kişilik üzerindeki etkilerinden biri, bireysel enerjinin hafiflemesidir: Daha doğrusu, bu enerjinin bireyin para getiren uğraşlarının dar alanında yoğunlaşmasıdır ... Kişilik enerjisini ortaya çıkaracak güdü olarak geriye, zenginlik arzusu veya kişisel itibarın yükseltilmesi, hayırseverlik tutkusu ve aktif erdem aşkı kalır... Orta sınıfların enerjisi para kazanmakla sınırlıyken, üst sınıflarınki neredeyse tamamen sönmüştür.[19]

Özgürlük Üstüne'yi önceleyen sözlerle Mill, "bireyin kalabalık içinde kaybolması ve oturmuş kişiliğin kazanılmasının güçleşmesi"nden duyduğu kaygıyı dile getirir.[20]

Uygarlığın geleceği, halk kitlelerinin güçlerini, uygarlığın nimetlerinden yararlanmayı sürdürebileceğimiz şekilde bir sorumlulukla kullanmasına bağlıdır. Mill bunun kendi kendine olacağına inanmıyordu. Kitleler liberal kültürün ahlaki temellerini anlayıp takdir etmediği sürece uygarlık yaşayamazdı. Hem Felsefi Radikaller gibi klasik liberallerden hem de ortodoks Marksistlerden farklı olarak Mill, ekonomik determinist değildi. Ahlaki dünya salt maddi güçlerin bir ürünü değildi. Ekonominin bizatihi işleyişi belli erdemleri gerektirmekteydi. Mill sorunu şöyle ortaya koymaktadır:

> Demokrasinin gelişimi konusunda, rasyonel bir kişinin, kitlelerin –halihazırda var olan şeye göre bir ilerleme oluşturacak şekilde– kendi kaderlerini kontrol etmeye –ki bu kontrol onların eline geçiyor– hazır mı yoksa hazırlıksız mı olduğunu nasıl algıla-

dığına göre alabileceği iki farklı pozisyon vardır. Eğer hazır olduklarını düşünüyorsa, demokratik harekete yardımcı olacaktır. Yok eğer ilerlemenin, kendisi olmadan da yeterince hızlı olduğunu varsayarsa, ne olursa olsun direnmeyecektir. Tersine, kitlelerin kendi yönetimlerinin tam kontrolünü ele almaya hazırlıksız olduğunu düşünürse –aynı sırada, hazırlıklı olsun veya olmasın, kontrolü ele geçirmelerinin uzun süre engellenemeyeceğini de görürse– onları hazırlamaya katkıda bulunmak için elinden gelen çabayı harcayacak; bir yandan halk kitlelerinin kendilerini yetiştirip iyileştirmesini sağlamak, diğer yandan zengin ve okumuş sınıfların uyuyan enerjisini canlandırmak, bu sınıfların gençlerini en derin ve değerli bilgilerle donatmak, ülkede bireysel yücelik adına ne varsa veya ne yetiştirilebilirse ortaya çıkarmak ve böylece kitlelerin salt iktidarına kısmen rakip olabilecek ve onların iyilikleri adına üzerlerinde en yararlı nüfuzu oluşturacak bir iktidar yaratmak için bütün araçları kullanacaktır.[21]

Daha sonra gelecek *Principles of Political Economy*'de Mill'in aldığı ekonomik duruşun açıklaması, *Representative Government*'ta dile getirilen tavsiyelerin tohumları burada yatmaktadır; *Özgürlük Üstüne*'de ele alınacak tasarı buradadır.

Bir önemli noktayı gözden kaçırmamamız gerekiyor. Mill liberal kültür yanlısıydı. Pazar ekonomisi yanlısıydı Anonim şirketlerin yükselmesinden söz ederken, kendisinin "bu gelişmenin rekabeti tamamen bitirmeye eğilimli olduğuna inananlardan olmadığını" söylüyordu[22]. Temsili hükümet taraftarıydı[23]. Uygarlığın kendi kendini yok etmesi, kaçınılmaz bir sonuç değildi.

Bir bütün olarak uygarlığın iyi mi yoksa kötü mü olduğu sorusu ciddi ciddi dile getirilmektedir. Elbette bu noktada hiçbir kuşkumuz yoktur. *Biz uygarlığın iyi olduğuna, birçok iyiliğin nedeni olduğuna ve bunlarla zıt düşmediğine inanıyoruz* [italikler sonradan eklenmiştir]. Fakat biz, uygarlığın bu anlamda sağlayamadığı ve biraz da engelleme eğiliminde (bu eğilimin tersine çevrilebilmesine rağmen) olduğu başka iyiliklerin, hatta en yüce iyiliklerin de bulunduğunu düşünüyoruz.[24]

Hem Mill hem de babasının yeni endüstriyel ekonomi konusunda en şiddetli şekilde muhalefet ettiği birçok şey arasında, kırsal bölgelerin bütün o yeni ve çoğu durumda da gereksiz yere yapılmış demiryolu hatları tarafından kirletilmesi de vardır. İflah olmaz yürüyüşçüler olarak ikili, doğal güzelliklerin tahribatına ve tenha yerlerin yok oluşuna karşı özellikle duyarlıydı.

Bentham[25]

Mill, babasının ölümünün ardından ve aşırı radikalizme karşı davayı şekillendirmeye bilenmiş olarak, isimsiz basılmış olan önceki Bentham eleştirisini yeniden ele aldı. Çağlarının yeni ufuklar açan beyinleri olan iki düşünüre karşı çıkma fikri Mill'in aklına ilk kez, Boswell'in *Life of Johnson* kitabının Croker baskısına Carlyle'ın 1831'de yazdığı eleştiriyle düşmüştü. Carlyle, Johnson'ı Tory'lerin, Hume'u da Whig'lerin atası olarak nitelemişti. Ardından da bu ikisini sentezleyecek kişinin "yeni zamanın eksiksiz insanı" olacağını ileri sürerek devam etmişti.[26] Mill, Jeremy Bentham ile Samuel Taylor Coleridge'ı "kendi çağlarında İngiltere'nin yeni ufuklar açan iki büyük beyni" olarak tanımlıyordu.[27] Mill bu makalede açık bir şekilde kendisini bu iki perspektifin, Aydınlanma Projesi'nin en iyi yanlarıyla romantik hareketin en iyi yanlarının pozitif sentezi olarak lanse etmeye niyetlenmişti. Bu makalede dikkat çeken şey, Aydınlanma Projesi'nin aslında övgüye değer ne kadar az yanının kaldığıdır. Mill, Bentham'ın, liberal kültürün, eğer gelişip serpilecekse feodalizmin ötesine geçmesi ve yasaların netleştirilip ıslah edilmesi gerektiği şeklindeki fikri üzerinde olumlu görüş belirtir. Bunun ötesinde makale uzun, neredeyse kesintisiz –ve ekleyebiliriz ki, yıkıcı– bir Bentham eleştirisidir.

Mill, Bentham'ı çağının "büyük yıkıcısı" olarak resmeder. Kendi kafasındaki düzene uymayan her şeyin meşruiyetini reddeden, Carlyle'ın "sınırlı insanların bütünlüğü" dediği şeyin bir örneğidir o. Fakat bir reformcu olarak Bentham'ın hatası, insan doğasıyla toplumsal kurumlar konusundaki bilgisizliğiydi. Bentham diğer akıllardan ışık alamıyordu.[28] *Deontology* adlı çalışmasında Bentham, Sokrates ve Platon'u, ahlakı tartışma bahanesi altında saçmalamakla suçlamıştı.

> Bentham'ın o zamanlar tüm öteki düşünce okullarına tepeden bakması; tümüyle kendi zihninin ve kendisininki gibi zihinlerin ürettiği malzemeyle bir felsefe yaratma kararlılığı, bir felsefeci olarak ilk eksikliğiydi. İkinci eksikliği de, evrensel insan doğasının bir temsilcisi olarak zihinsel açıdan yetersiz olması... hayal gücü yoksunluğu idi.[29]
>
> Eğitim düzeyinin yüksek olduğu bir çağda bütün insan davranışlarına bir kural koymaya kalkışan muhtemelen hiç kimse, insan davranışını etkileyen ya da etkilemesi gereken unsurlar hakkında daha sınırlı bir anlayışla ortaya çıkmamıştır.[30]

Mill, Bentham'ın üstesinden gelemediği üç önemli konuyu ayrıntılarıyla anlatır. İlk olarak Betham insan doğası hakkındaki temel gerçeği anlayamamıştı.

> İnsan, Bentham tarafından asla, kendi iç bilincinden başka bir kaynaktan iyilik umudu veya kötülük korkusu olmadan, bir hedef olarak manevi mükemmeliyete ulaşabilecek; kendi iyiliği için, kendi karakterinin kendi mükemmeliyet standardına uygun olmasını arzu edecek yeterlilikte görülmez.[31]

Bu paragraf can alıcı önemdedir. Mill'in ileri sürdüğü şey Kantçı duruştan, yani nihai değerin, kişisel bağımsızlık ve daha yüksek bir ideal uğruna kendine kurallar uygulamak olarak anlaşılan özgürlük olmasından başka bir şey değildir. Daha sonra göreceğimiz üzere bu, *Logic*'te çok daha etkili bir şekilde tekrarladığı bir noktadır; *Utilitarianism*'deki faydaya ilişkin yeniden yorumunun da çıkış noktasıdır. Mill'in bize söylediği bir şey de, liberal kültürün, vicdan ve görev gibi güdülerin kaybolması halinde ayakta kalamayacağı ve indirgemeci hazcı bakışın ahlaki duyarlılığın çöküşüne yol açacağıdır.[32]

İkinci olarak, Bentham tarafından en az anlaşılan insan özelliği hayal gücüydü. "Wordsworth'tan Byron'a, Goethe'den Chateaubriand'a ... zamanımızın dehalarında uyanan özbilinç" Bentham'ın içinde asla uyanmamıştı.[33] Mill'in insanlık durumuna ilişkin bakışı artık Bentham'ınkinden olağanüstü farklıydı. İnsan doğası diye bir şey yoktur, yalnızca insanlık durumu vardır. İnsan deneyiminde dünyanın kendi kendisine anlam verdiğini görmeyiz. Dış dünyadan aldığımız bir dizi şaşırtıcı uyaranın yorumlanması gerekir. Yorumun bir kısmını çağrışım yasaları sağlar; bir kısmı da içinde faaliyet gösterdiğimiz geniş kültürel bağlam tarafından sağlanır. Fakat sonuçta insanlık durumu kendini en doğru olarak "bilinç sınavı"nda[34], sürekli bir şekilde ve hayal gücüyle kendimizi ve dünyaya ilişkin deneyimlerimize dayanarak dünya kavrayışımızı tekrar tekrar yaratmak için sorumluluk alma zorunluluğunda gösterir.

İnsan olmak, özgür olmak demektir ve özgürlüğümüz, imgelemimiz ve zekâmız için gereklidir. Bu yetiler kendimizi birey olarak tanımlarken ve içinde bulunduğumuz dünyaya dair deneyimlerimizi anlamlandırmada kullanılır. Bu sürece öğrenmek adı verilir ve kendini tanıma serüveni olan insanlığın kaynağı da budur. Birey kendini ve etrafındaki dünyayı anlamanın yollarını özgürce seçebilir. Mill'in özkültür ile kastettiği işte budur.

> Bireye kendi karakterinin oluşmasında katkıda bulunmayan; insan doğasında özkültür isteğine benzer bir isteğe ve hatta böyle bir güce imkân tanımayan; tanısa bile bu büyük görevin yerine getirilmesine yardım edecek donanımı olmayan [Bentham'ınki gibi] bir ahlak sisteminin eksikliklerinden uzun uzadıya söz etmeye gerek yoktur....[35]
>
> Karakter oluşumu ve eylemlerin, aktörün zihinsel çerçevesi üzerindeki sonuçları hakkında Bentham'ın sahip olduğundan daha fazla bilgiye ihtiyaç vardı.[36]

Öğrenmek için imgelemimizi kullanmamız gerekir. Bizi benzersiz bireyler yapan, deneyimlerimizin imgelemdeki benzersiz sıralanışıdır. "Bu olmadan kimse kendi doğasını dahi tanıyamaz."[37]

İmgelemi kullanmanın başlıca yollarından biri, başka bir kişiye ya da başka bir çağa, hatta kendi kültürel mirasımıza dair düşünceleri yeniden oluşturmaktır.

> Bir insan işte bu güçle başkasının aklına ve konumuna girer. Şairin mayası bu güçtür.... Yazarın mayası bütünüyle budur. Tarihçinin yapıtaşlarından biri de budur. Başka çağları bununla kavrarız. Guizot ortaçağı bize bununla yorumlar....[38]

Kültürel mirasımız öğrenilmesi gereken bir öğreti değil, bir kazanım ve uygulamalar dizisidir. Bir mirasın içeriği ancak anlamlar, özellikle de sanatsal anlamlar aracılığıyla nakledilebilir. Miras, sıradışı bireylerin bunu kendi imgelemlerine mal etmesiyle yeniden yaratılır.

Bu imgelem tartışmasından iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi, Mill daha önce *The Spirit of the Age*'de başlattığı, bireyin kültürel mirasa dair yorumlarla ilgilenebileceği bir yer açma çabasını sürdürmektedir. İkinci olarak, Mill burada, *Logic*'teki "şair" teriminin içerdiği teknik anlamı, yani bir kültürün anlamını veya doğasında var olan normları yorumlayabilecek özel yeteneklere sahip birini beklemektedir. Bu, bilime indirgenemeyecek bir işlevdir.

Bentham'ın anlayamadığı üçüncü önemli şey, bir ulusal karakter tanımı ihtiyacı idi. Mill bununla neyi kastetmektedir ve bu neden önemlidir? Anlamlı bir toplumsal reform, içinde bireylerin bulunduğu sağlam bir kültürel çerçeveyi, yani insan varlığının hem toplumsal hem de tarihsel boyutlarına dair bir tanımı temel almalıdır. Kuramsal açıdan bağlamsız –ve hatta daha beteri yanlış– bir insanlık tanımı yeterli değildir. Toplumsal reform, insanoğlunu yönlendiren doğal normların, doğru bir şekilde ve Mill'in

"toplumun ruhsal çıkarları" adını verdiği "şairane" bir anlayışla kavranmasını gerektirir.

> Maddi çıkarların var olmasını, herhangi bir insan topluluğunun bir topluma dönüşmesini mümkün kılan tek şey ulusal karakterdir. Yani bir ulus başarılı olurken diğerinin çökmesinin; bir ulus yüce şeyleri görüp onları isterken diğerinin bayağılıklar içinde sürünmesinin; bir ulusun büyüklüğü sonsuza kadar sürerken diğerinin erkenden ve hızla çürümeye mahkûm olmasının nedeni budur. İngiltere, Fransa veya Amerika için uygun toplumsal düzenlemeleri gösterebilecek gerçek öğretmen, İngiliz, Fransız veya Amerikan karakterinin nasıl geliştirilebileceğini ve mevcut haline nasıl geldiğini gösterebilen kişidir. Bir ulusal karakter felsefesine dayanmayan hukuk ve kurum felsefesi saçmalıktır.[39]

Bentham'ın hukuk felsefesi dahi "bir ülkenin yasalarının, ulusal kültürünün bir aracı olduğunu görememesi" nedeniyle sınırlıdır.[40]

Bentham hakkındaki makaleyi okuyan biri, Mill'in Felsefi Radikalizm'in ne kadar ötesine geçtiğini ve onu ders kitaplarında yapılageldiği gibi, Bentham'la ilişkilendirmeye devam etmenin ne kadar yanıltıcı olduğunu görmezden gelemez. Bu makale ve ardından gelen Coleridge makalesi, düşünce tarihinde "Mill" adıyla görünen uydurma figürün yeniden incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu dönemin iki sonucu olmuştur: Mill, Bentham ve James Mill örneklerinde görüldüğü üzere, Aydınlanma Projesi'nin radikal versiyonunu reddetmiştir ve radikal ve muhafazakâr düşünceler arasında bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Bentham hakkındaki makale (1838) bu reddedişi yansıtırken, Coleridge hakkındaki makale (1840) bu dönemin bir sentezini ve bitişini işaret etmektedir.[41]

Coleridge[42]

Mill, daha makalenin başında, liberal kültürün (yani uygarlık) kazanımlarının nasıl korunacağı ve sınırlamalarının nasıl üstesinden gelineceği gibi konular hakkında kendi sorununu açıkça ortaya koyar.

> Örneğin insanın uygarlıktan neler elde ettiği sorusunu ele alalım. Bir gözlemci fiziki rahatlığın artmasından, bilginin ilerlemesinden ve yayılmasından ... savaşların ve kişisel çatışmaların azalmasından; güçlünün zayıf üzerindeki zorbalığının giderek sı-

> nırlanmasından etkilenir.... Bir başkası bütün dikkatini ... bunlar için ödenen yüksek bedel [:] bireysel enerjinin ve cesaretin azalması; kendine olan saygının ve kendine güvenin getirdiği bağımsızlığın yitirilmesi; insanlığın büyük bir bölümünün yapay arzuların kölesi haline gelmesi ... karakterlerinde oturmuş bir bireyselliğin mevcut olmayışı... zenginlikte ve toplumsal konumdaki büyük eşitsizliklerin moral bozucu etkisi ... üstünde yoğunlaştırır....[43]

Mill'in pozisyonu açık ve kesindir. Rousseau'nun –uygarlığın işinin mümkün olduğunca yarım kalması gerektiği şeklindeki– öncülleri kabul etmek istemez, çünkü "Rousseau'nun öğrencisi olan Robespierre'in vardığı pratik sonuçlara bunlar yol açmaktadır."[44] Mill bunun yerine, liberal kültürün, kazanımlarını muhafaza edip sınırlamaları aşmasını istemektedir.

Mill'e göre bu, Aydınlanma felsefesi ile Alman romantiklerinin felsefesinin güçlerinin, Coleridge'ta olduğu gibi, birleştirilmesiyle başarılabilir. Felsefenin temel bölümü, Mill'e göre metafizik ve epistemolojiyi de içeren zihin felsefesidir. Doğru aksiyolojiye yahut değer kuramına zihin felsefesiyle ulaşabiliriz. Mill, Lockçu deneycilik ile Kantçı sentetik *a priori* yargılar arasındaki farkların oldukça açık ve özlü bir özetini vererek devam eder.[45] Durum üzerine tartışmaktansa "fikrinin ... yalın bir ifadesiyle yetinir. Gerçek ... Locke ve Bentham okulunda yatmaktadır."[46]

Kant'ın epistemolojisine karşı ampirizmden (Locke ve Bentham) yana tavır almış olması, Mill'in pozisyonunun yanlış anlaşılmasına neden olmuştur. Coleridge'ın imgelem anlayışını kabul etmesine ve iki farklı çeşit gerçek olduğunu ve asıl olanın iç gerçek olduğunu düşünmesine karşın, Mill, kıta epistemolojisi dediği şeyi (doğuştan gelen-temel metafizik) bir yönüyle reddediyordu. Mill, imgelemin mutlak ve zamandan bağımsız *a priori* aşkın gerçeğin kaynağı olduğu şeklindeki anlayışa karşı çıkıyordu. Aynı zamanda da imgelemin insan duygularıyla ilgili iç gerçeğin kaynağı olduğunu düşünüyordu. Mill yine de, Hegelci bir yaklaşımla, içsel yolla erişilen gerçeklerin geçici olduğunda ısrarlıydı. Gelişimi ve değişimi sağlayan da geçici olmalarıydı.

Mill'in Hegel ile taşıdığı paralellikler ilginçtir. Hatta Mill'in Kant eleştirisi dahi Hegelci bir eleştiridir. Mill, Hegel'i ve özellikle de *Mantık Bilimi*'ni (*Wissenschaft der Logik*) biraz okumuş, ancak bunun dışında pek okumamıştı. Okumadıklarından biri de *Tüze Felsefesi* (*Philosophie des Rechts*) idi. Aslında Hegel okumaktan da hoşlanmıyordu. Bain'e yazdığı bir mektupta şöyle iddia ediyordu:

> Onunla [Hegel] fazla sıkı fıkı olunca insanın kafası karışıyor. O kendi içindeki sonu gelmeyen ve gizli olmak bir yana kendini apaçık ortaya vuran çelişkileri çözmeye çabalamaktan –hele bir de çözmekte ısrar edince– gerçek anlam ifade eden terimlerle yapılan ve yıllar alan dikkatli zihinsel disiplin çalışmalarıyla kazanılan, yanlış muhakeme ve düşünceleri tespit etme zevki de kaçıveriyor. Kitabı okumayı bitirdikten bir süre sonra, bütün o yansıma, gelişme, evrim vs. gibi sözcükler, hâlâ kurtulamadığım tiksindirici bir duygu yarattı bende.[47]

Mill ile Hegel arasındaki benzerlik, ikisinin de Alman ve Fransız Romantizmi'ne dair aynı kaynakları (örn. Victor Cousin) okumuş olmalarının getirdiği dolaylı etkiden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Sterling gibi dostlarının Mill üzerindeki etkisi de vardı.[48] Mill de aynı sonuçlara varmıştı. Her ikisinin de aynı yeni liberal kültür ortamına bir anlam vermeye çalıştığı, her ikisinin de Aydınlanma Projesi'ni reddederek yola çıktığı, her ikisinin de Kant'la[49] uzlaşmanın önemini kavradığı ve her ikisinin de daha tarihselci bir duruşa ihtiyaç duyduğu hesaba katıldığında, benzerlikler o kadar da garip değildir.

Mill bu makalede, Coleridge'ın "The Friend" makalesinde dile getirildiği şekliyle, Kant'ın kategorik buyruğu ve Coleridge'ın "Aids to Reflection" makalesinde dile getirilen fayda öğretisi arasında bir süreklilik bulunduğunu savunmaktaydı. Bu da Bentham hakkındaki makale üstüne yaptığımız tartışmada dile getirdiğimiz, Mill'in *Utilitarianism*'inin fayda (teleoloji) ile görev (Kantçı deontoloji) arasındaki benzerliği göstermeyi amaçladığı yolundaki iddiaya başka bir örnektir. Bunun *Özgürlük Üstüne* başlıklı makale açısından önemli sonuçları olacaktır.

Aydınlanma Projesi felsefesinin yanlış gittiği yer, deneyim anlayışının sınırlı olmasıydı. Felsefi Radikaller toplumsal dünyayı anlamlandıramıyordu, çünkü toplumsal bir epistemolojileri yoktu. Yani "toplumu bir arada tutan bağlayıcı güçleri" anlayamıyorlardı.[50] Dahası, bu toplumsal epistemolojinin tarihsel bir boyutu vardı. O yüzden bir "toplum felsefesi" ya da "insan kültürü felsefesi"nin yeterli olup olmaması, tarih felsefesine bağlıdır.[51] Radikal Francis Place'ın, Mill'in Alman bir metafizikçi olmaya başlamasından yakınmasının ardında Coleridge hakkındaki bu makale yatmaktaydı.[52]

Yeterli bir tarih felsefesi neleri kapsayacaktı? Mill, Coleridge makalesinde, ödevin, Coleridge'ın "the Idea of it" ["Onun İdeası"] adını verdiği, kendisini kurumsal uygulamada gösteren doğal normları anlamak ve sez-

mek olduğunu söyler.[53] Bu normlar bir kez tanımlanınca, kişi "An'ı üreten ve hâlâ da sürdüren araçları" görebilecek noktada demektir.[54] Bilgiyle donanan kişi geleceği hem görür hem de yönlendirebilir.[55] *Yorumlamak* demek, normal şartlarda doğal karşılanan bir şeyi –örneğin kendi eylemlerimize bakışımızı– önceki eylemlerimizden gelecekteki eylemlerimizi yönlendirmeye yarayacak bir normlar dizisi çıkarmak amacıyla, açıklığa kavuşturmak demektir. Anlamlı bir toplumsal reform, eski bakış açısından yabancı görünebilecek şeyleri de dahil etmeye kadar uzanan bir yeniden kazanma ve tasarım eylemi demektir. Yorumlama yoluyla yeniden kazanma eylemi kaçınılmaz olarak yeniden formülasyonu da içerir. Geçmişi dahil etmek, onu bir şekilde kendimize mal etmek demektir. Mill'in Coleridge hakkındaki aşağıdaki sözleri üzerinden Felsefi Radikaller'e çıkışmasının nedeni işte budur:

> Tory felsefeci, tam bir Tory olamaz. Tersine, çoğunlukla Liberaller'den daha iyi bir Liberal olur. Çünkü o, başlıca Liberalizm okullarının hiçbir zaman öğrenemediği, ama Tory'lerin de unuttuğu gerçekleri daha kolay ortaya çıkarır.[56]

Mill işte bu yüzden, toplumsal reformun, muhafazakârları liberal yapmak yerine, "onlara liberal fikirleri bir bir kabul ettirip Muhafazakârlığın parçası haline getirmesi" gerektiğini savunmaktadır.[57]

Toplumsal epistemoloji, Felsefi Radikaller'i başka bir hata daha yapmaktan da koruyabilirdi. Reform, Felsefi Radikaller'in basit insan modelinde, bir bilgi iletim ve dış engelleri ortadan kaldırma sorunu oluverir. Ama Mill engelleri kaldırmanın yeterli olduğu yolundaki anlayışı reddeder. Zararlı otları söküp atmak yeterli değildir. Aynı zamanda toprağı da işlemek gerekir. Mill, toplumsal zemini işlemenin üç klasik yolu –18. yüzyıl Fransız felsefecilerinin maalesef görmezden geldiği, uygar toplum için gerekli koşullar– olduğunu söyler.[58]

Birincisi, bir eğitim sistemi olmalıdır. Eğitim sadece bilginin açıklanmasından ibaret olmamalıdır. Eğitim "kısıtlayıcı bir disiplin" alıştırmasıdır.[59] Özdisiplin sadece kısıtlayıcı değil, aynı zamanda, "aktif yetileri" açığa çıkarıp canlandıran ilerici bir güçtür.[60] Mill, eğitimde asıl sorunun "manevi insan yetiştirilmesi" olduğunu düşünüyordu.[61] Mill'e göre, manevi insan yetiştirilmesi, geleneksel Hıristiyan[62] özerklik anlayışı çerçevesinde kişisel bağımsızlığı veya özdisiplini ve Goethe'nin romantik kişisel gelişim anlayışını da kapsamaktaydı.

Özgürlük Üstüne'de dile getirdiği bireysellik fikrinin özünü oluşturan bu bileşim birçok okuyucunun kafasını karıştırmıştır. Bu, yüksek otoriteye ya da ortak yarara boyun eğme sorunu değildir. Birinin iradesini ötekinin nesnel olarak belirli ve keşfedilebilir "telos"uyla* [erek, gaye] uzlaştırma biçimindeki Aristocu anlayış da değildir. Mill böyle bir *telos*umuz olduğunu kabul etmiyordu. Her bireyin, hayatındaki en anlamlı odağın ne olacağına, özgür seçimle belirlenmiş bir ideal kavramı çerçevesinde, kendisinin karar vermesi gerekir.[64] Özgür seçimle belirlenmiş "ideal" kavramı, doğası gereği, nefsine düşkün bir hayat tarzı seçeneğini dışarıda bırakır. Bu ideal kavramı, hem mantık olarak hem de doğası gereği, eleştirmenlerin Mill'in özgürlük anlayışında gördüğü dizginlenmemiş bir sefahat noktasına varmıyordu. Bu anlayışın, başka eleştirmenlerin söz ettiği kaygı verici sonuçlara yol açması da söz konusu değildi.[65]

İkincisi, anlamlı bir norma *bağlılık* mevcut olmalıdır. Mill, gelecekteki liberal kültürde bu asli normun ne olması gerektiği konusunda çok netti. Asli norm evrensel bir kişisel bağımsızlıktan yana olmaktı.

> Bundan sonra duyguların büyük olasılıkla alacağı şekil budur.... Bu duygu.... bireysel özgürlük, siyasal ve sosyal eşitlik ilkelerine bağlanmalıdır. Bunun hayata geçtiği bir kurum, hiçbir yerde yoktur. Yahut da ilkel durumdadır.[66]

Özgürlükte eşit olacağız. Liberal kültüre olumlu bir dinamizm katmakla kalmayıp, aynı zamanda, "bireysel enerjinin ve cesaretin azalması; kendine olan saygının ve kendine güvenin getirdiği bağımsızlığın yitirilmesi; insanlığın büyük bir bölümünün yapay arzuların kölesi haline gelmesi ... karakterlerinde oturmuş bir bireyselliğin mevcut olmayışı... zenginlikte ve toplumsal konumdaki büyük eşitsizliklerin moral bozucu etkisi" gibi ciddi iç tehditlerin de üstesinden gelebilecek tek şey kişisel bağımsızlıktır.[67] *Özgürlük Üstüne* başlıklı makalenin özellikle de bireyselliğin tartışıldığı bölümünde bu konu üzerinde durulacaktır. *The Principles of Political Economy*'nin ve Mill'in diğer ekonomi yazılarının tek bir hedefi vardır. O da, girişimciliğin insanın mükemmelleşmesine diğer akçeli formlardan daha fazla yer açacağı anlayışıyla, işçi sınıfı arasında girişimci ruhu teşvik etmek ve desteklemektir.

Üçüncü olarak, toplumsal zemin ortak yararı ortaya çıkaracak, ya da daha özel olarak, bireysel yarar ile toplumsal yarar arasındaki sürekliliği sağlayacak şekilde işlenmelidir.

> Politik toplumda istikrarı sağlamanın üçüncü gerekli koşulu, aynı topluluğun ya da devletin bireyleri arasında güçlü ve aktif bir uyum sağlama ilkesidir.... Sözcüğün kaba anlamında milliyetçiliği kastetmiyoruz. Burada düşmanlık değil sevgi; ayrılık değil birlik ilkesini kastediyoruz. Bir bağlılık değerleri dizisi oluşturmak ... hemşerilerden birine gelecek bir kötülüğün herkese geldiği duygusunu yaratacak; ve herhangi bir toplumsal yükün kendilerine düşecek payını sırtlanmaktan kaçmayacak ... bir ortak çıkar duygusunu kastediyoruz....[68]

Mill, devletin rolünü bu ortak yararın teşviki çerçevesinde görmektedir. Bu görüş yaşamının sonuna kadar da asla değişmemiştir.

> Devlet bireyin görüşlerini dile getirmesini, dilediği işi yapmasını veya istediği şeyi, istediği yerde, kendince en avantajlı gördüğü şekilde alıp satmasını engellememelidir. Devlet, baskıcı güç kullanmadan ve yolsuzluğa bulaşmadan, yani yarardan çok zarar vermeden, bireyin özgürce eyleme geçmesine zincir vurmaya kalkışamaz. Peki, bundan devletin kendisinin özgürce eyleme geçemeyeceği, gücünü, haberleşme araçlarını ve maddi kaynaklarını ... bireylerin aklına bile gelmeyecek, bu işe girişmeye istek duymadığı veya bunu başaracak gücü bulamadığı bin türlü yolla, halkın refahı için, yani yararlı amaçlar için kullanamayacağı sonucu çıkar mı?... Devletin, büyük bir bölümü kendi ayaklarının üzerinde duramayacak durumda olan üyelerine (kötüye kullanımı engelleyen gerekli düzenlemeler çerçevesinde) yardımcı olan büyük bir çıkar toplumu ya da ortak sigorta şirketi gibi görülmesi gerekir.[69]

Bunun Mill'i siyasi yelpazede nereye oturttuğu bilimsel bir tartışma konusudur. Biz de konuyu Mill'in ekonomi felsefesiyle ilgili bölümde uzun uzadıya ele alacağız. Bununla birlikte, (a) Mill'in iyi toplum idealinin temelinde kişisel bağımsızlığın yattığını, yani bireylerin mümkün olduğunca özgür ve bağımsız olduğu ve kendi ayakları üzerinde durabildiği bir toplum ideali olduğunu; (b) devlet müdahalesinin yalnızca bireylerin "kendi ayakları üzerinde duramadığı" durumlarda ("bireylerin aklına bile gelmeyecek" yahut "girişmeye istek duymadığı" yollarla ayakta kalabildiği durumlar da dahil olmak üzere) gerekli ve meşru olduğunu; ve (c) durum (b) olsa bile tedavinin hastalıktan daha kötü olma ihtimalini (beklenmeyen sonuçlar) hesaba katmamız gerektiğini söylemek yerinde olur. Burada kesin olan şey, Mill'in bir ideolog olmadığıdır. Kesin olan diğer bir şey de (b) ve (c)'nin koşullara ve zamana göre değişebilir olduğu ve dolayısıy-

la her duruma göre, ideolojik değil, olgular çerçevesinde, ayrı ayrı ele alınması gerektiğidir. Mill'in yaptığı, siyasi yelpazede yeni bir mevzi açmak değil, siyasi sorulara bir çerçeve oluşturmaktır.

Tocqueville *ve Amerika'da Demokrasi*[70]

Mill, *Amerika'da Demokrasi*'nin iki cildinin her biri yayımlandığında, Tocqueville üzerine, biri 1835'te, diğeri 1840'ta olmak üzere iki yazı yazdı. İkinci yazı, Mill'in ikinci bölümü okumasından sonra değişen görüşlerini de[71] yansıtmaktaydı. Mill'in bu yazısı, aynı zamanda birinci bölümün de bir özetini içeriyor, zaman zaman oradan alıntılar yapıyor, ama asıl olarak daha derin bir senteze varma çabasının işaretlerini veriyordu. I. Cilt'te, çoğunluğun zorbalığına karşı uyarılarda bulunurken, bir yandan da federal bir tarım cumhuriyetinin avantajlarından söz ediyordu. Tocqueville, II. Cilt'te ise eşitlikçi bir toplumda kitlelerin sosyolojini çözümlemekteydi. I. Cilt hakkındaki yazısında, Tocqueville'in demokratik kurumlara yönelttiği eleştirilere karşı demokrasiyi savunmaya çalışan Mill'in, II. Cilt üzerine yazısında ahlaki kültürün erdemlerine sahip olmayan bir demokrasinin tehlikeli olduğu görüşüne tamamen katılması anlamlıdır.

Mill'in Tocqueville'de dikkatini çeken yan demokrasi konusuydu. Tocqueville'in çağın ruhu anlayışına göre, demokratik ruhun zaferi sayesinde ayakta kalabilmiştik. Mill'e göre Tocqueville, demokrasiyi geleceğin dalgası olarak gören aristokrat bir muhafazakârdı. Bu, Mill'in Coleridge üstüne makalesinde dile getirdiği, muhafazakârlığı liberal yöne kaydırmak gerektiği şeklindeki görüşüne tam olarak uymaktadır.

Demokraside, çoğunluğun sınırsız güce sahip olmasını teşvik etmek ve çoğunluğun zorbalığa kayması gibi bir eğilim vardır. Mill böyle bir zorbalığın, teknolojik projeyle kişisel bağımsızlık kültürünü birbirine bağlayan kilit siyasi kurum olan sınırlandırılmış devlet anlayışına tehdit oluşturduğunu düşünmekteydi. Mill bunun dışında, Tocqueville'in tezinin, tehlikeyi görmekle kalmayıp ona teşhis de koyarak normatif bir çare ürettiğini belirtmekteydi. Tocqueville tahminde bulunmuyor, bir eğilime dikkat çekiyordu. Bununla birlikte, "Bu karşı konulamaz akım [demokratikleşme] ... engellenemese de, mutlu bir sona yönlendirilebilirdi."[72] Tocqueville, merkezileşmiş bir demokratik devletin artan gücüne karşı bireysel öz-

gürlükleri koruyacak bir tampon olarak ara kurumlara (yerel yönetim, ekonomik kurumlar, din, aile, gönüllü örgütleri, vb.) önem verilmesini öneriyordu. Mill de Toucqueville'in "Bizi yönetenlere düşen ... ilk görev, demokrasiyi eğitmek; sahip olduğu ahlaki değerleri saflaştırma ... arzusunu yeniden canlandırmak; enerjisini bir düzene sokmak; deneyim eksikliğini iş bilgisiyle gidermek ve kör içgüdülerinin yerini gerçek çıkarlarının ne olduğu bilgisinin almasını sağlamaktır," şeklindeki görüşünü onaylayarak aktarıyordu.[73] Tocqueville'in gördüğü ve önerdiği şeyler, Mill'in kendi rolünü nasıl anlamaya başladığını açıkça ortaya koyuyordu.

Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*'nin I. Bölüm'ünde, demokratik kültürün, aristokratik kahramanlık değerlerinin kaybolmasına da yol açtığını savunmaktaydı. Mill de *Civilization* adlı makalesinde bu noktaya değinmişti. Ancak Mill, birinci yazıda kendini Tocqueville'den biraz uzak tutmuştu.

> İnsanın yitirdiği iyi yanın çok koyu renkli olduğunu düşünüyoruz. Aynı şekilde, yazarımız pek inanmasa da, aristokratik dönemde iyi olanın, gerçekten istendiği takdirde, iyi düzenlenmiş bir demokrasi için de iyi olabileceğine inanıyoruz. Resmin renklerini yumuşatsak da tamamen değiştirmiyoruz. Bize göre M. de Tocqueville, günümüz insanlığının gerçek bakış açısını yansıtmaktadır.[74]

Mill'in kendine güveni kısmen, çalışmayan-entelektüel sınıfın (aydın sınıf) yükselen demokrasiyi eğitme görevine hazır olduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır. Mill buradan yola çıkarak İngiltere için iyimser olmakla birlikte, ABD için değildir. Tocqueville'e göre de ABD'de çalışmayan bir sınıf yoktur ve olmayacaktır.

> Demokrasinin eğilimli olduğu hataların çalışmayan sınıfın varlığıyla büyük ölçüde ve sağlıklı biçimde giderilebileceğini düşünüyoruz. İngiliz yasalarında değişiklikler yaparak, insan türünün ilerlemesininin güvence altında olmadığı bir dönemi bekleyemeyiz.... Aristokrasinin kırık dökük makinesini tamire çalışmak yerine, eğer kişilikler bir araya gelerek demokrasiyi öğretmeye yönelirlerse, biz bu eğilimlerde, endişe yaratacak ciddi bir tehlike görmeyiz.[75]

İkinci makaleyi kaleme aldığında Mill'in duruşu değişmişti. Bu değişimin, ikinci makaleyi, radikallerin yayın organı olan *London Review* ye-

rine, Whig yayını *The Edinburgh Review*'da yayımlanmasından kaynaklandığını sanıyoruz. Mill, Tocqueville'e göre "demokrasi"nin, "koşulların eşitliği; ister siyasi ayrıcalıklarlardan isterse bireysel önem ve toplumsal güç olarak daha üstün konumdan kaynaklanan hiçbir aristokrasinin bulunmaması" demek olduğunu söyleyerek yazıya başlamıştı.[76] Dahası, Mill'e göre Tocqueville'in eşitlik dediği şey, tamamen ticaret toplumunun gelişmesiyle bağlantılıydı. Demokrasiyi geliştiren şey piyasa ekonomisiydi! Hatta Mill, Tocqueville'in tarihsel süreci yönlendiren ekonomik değişimlerle ilgili sözlerinden uzun uzadıya alıntılar yapmış ve bunlara katıldığını da belirtmişti.[77] Millci iddia artık netleşmiştir. Amerika'da eşitliği sağlayan ekonomik güçlerle İngiltere'dekiler aynıysa, o zaman demokratik olarak İngiltere de zaman içinde Amerika'dan farksız olacaktır. Durum buysa, tehlikeyi savuşturmak için herhangi bir aydın zümreye veya özel bir sınıfa güvenmek gerekmemektedir.

Mill, modern bir demokrasi için yetersiz bularak aydın sınıf fikrinden vazgeçti. Buna göre, bir demokraside hiçbir kurum tek otorite olamaz. Özgürlüğün korunması, farklı şekillerde, bütün kurumlar tarafından desteklenmesiyle mümkündür. Normların tekrar tekrar, açıkça vurgulanmaması, sessiz bir geleneksel despotizme götürür. Otoriter bir yorum zorbalığa götürür. Özgürlüğün ölü bir dogma değil yaşayan bir gerçek olması için, yaygın bir şekilde tartışılması gerekir. Özetle Mill, geçerli bir otoriter mevki fikri arayışından ve temel normları koruyup geliştirme çabasından vazgeçmişti. Özgürlüğün korunması için, toplumsal, ekonomik ve siyasi kurumların yeniden kavramsallaştırılması gerekmekteydi. *The Principles of Political Economy*, *Özgürlük Üstüne* adlı makale, *Considerations on Representative Government* ve *The Subjection of Women*... Bunların hepsi de büyük bir yeniden kavramsallaştırma ihtiyacına işaret etmektedir. Mill ileriki dönemde *The Spirit of the Age* başlıklı makalesini, *Dissertations and Discussions* (1859) adıyla yayımlanan toplu eserlerinden çıkaracaktır. Tocqueville ona demokrasinin kaçınılmaz olduğunu; sokaktaki insanın eğitilmesi gerektiğini; entelektüel sınıfın yönetici değil eğitici olduğu sürece değerli olduğunu öğretmişti.

Mill'in bu makalede ticaret toplumu üzerine söyledikleri önemlidir, çünkü Mill'in bu tür toplumlarda neyi onaylayıp neyi onaylamadığını ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Aynı zamanda onun ekonomi felsefesinin geniş bir bağlamda ele alınması gerektiğini göstermektedir. Geniş bir bağ-

lamda ele alındığında, eminiz ki, 1840'ta artık Mill'in ekonomi felsefesini iyice oturttuğu ve ekonomi politik anlayışındaki küçük kaymaların da aslında değişen şartlara göre geliştirilen fikirler olduğu görülecektir. Mill, liberal kültür taraftarı olarak, serbest piyasa ekonomisinin liberal kültürdeki merkezi öneminin farkındaydı ve sahip olduğumuz iyi şeylerin hepsini değilse bile büyük bir bölümünü buna borçlu olduğumuzu bıkmadan usanmadan savunmuştu.

> Ticaret ve sanayi ruhu, yalnızca dar anlamda uygarlığın değil, aynı zamanda, geniş anlamda ilerlemenin ve kültürün de en önemli araçlarından biridir. İçinde bulunduğumuz çağı ortaçağdan olumlu anlamda ayıran hemen her şeyi ona veya onun sonuçlarına borçluyuz. Eşgüdüm içinde çalışan ilerleme araçları, yapılmayanı yaptığı ve özel eğilimleri, karşıt duygular dizileri, eylemsel ilkeler ve düşünce tarzlarıyla dengede tutabildiği sürece, insanlığa sağladığı katkılar da paha biçilmez olacaktır.[78]

Bu cümlelerden anlaşılan başka bir şey de, liberal kültürün serbest piyasa ekonomisinden daha fazla şeye bağlı olduğudur. Mill ekonomik anlamda determinist değildi. Yazılarının hem liberter hem de sosyalist doktriner kuramcıları hâlâ çileden çıkarmasının nedeni de budur.

> İnsani konular tamamen mekanik yasalarla yönetilemeyeceği gibi, insan karakteri de tamamen ve kesin olarak yaşam koşullarıyla şekillenmez. Ekonomik ve toplumsal değişim, en büyük etken olmakla birlikte, türümüzün gidişatını şekillendiren tek güç değildir. Düşünce de toplumsal koşulların salt yansıması ya da sonucu değildir. Düşüncenin kendisi de tarihi şekillendiren bir güçtür.[79]

Bu nokta üzerinde biraz daha durarak Mill'in Tocqueville'in çözümlemesini hangi noktalarda ve nasıl geliştirdiğini bulabiliriz. Mill, Tocqueville'in, sorunun nihai kaynağının ne demokraside ne de eşitlikte olduğunu, gelişmemiş ticaret ruhunda yattığını göremediğini özellikle vurgular.

> Bay de Tocqueville, en azından görünüşe göre, Demokrasi'nin etkisiyle [piyasa ekonomisiyle ifade edilen teknolojik proje dediğimiz] Uygarlık'ın etkisini karıştırmış. Modern ticaret toplumunun bütün yönelimlerini tek bir soyut düşüncede toplamış ve bunlara tek bir isim vermiş: Demokrasi. Bu da, salt bir ulusal refah artışının kendiliğinden

yarattığı sonuçları, modern çağda bu artışın dışavurumu biçimindeki, koşulların eşitliğine bağladığı şeklinde yorumlanmış.[80]

Mill'in ilke olarak ne demokrasiye ne de koşulların eşitliğine itirazı vardır. Sorunun asıl kaynağı belirsiz ticaret ruhudur. "İnsanlığın geleceği açısından en ciddi tehlike ticaret ruhunun dengesiz etkisinde yatmaktadır."[81]

Peki neden böyledir? Mill, "ticaret ruhunun dengesiz etkisi"nin, tek değeri konfor olan ve bunun uğruna her şeyini feda eden bir insan ırkı yarattığına inanır. Sonuçta, konfor dahil her şeyi kaybedeceklerdir. Sonunda ortaya çıkacak şey Nietzsche'nin "son adam"ıdır. Başka ve daha önemli sonuçlar da vardır. Zenginliğin peşinden koşmanın kendisi bir amaç olup çıkmış, nitelik niceliğe ya da nicelik gösterisine kurban edilmiştir.

> Bütün nüfusun rekabetçi olduğu bir yerde doğal olarak var olan yoğun rekabet, Amerikan yaşamının tipik özelliği olan huzursuzluğa yol açar.[82]
>
> ... bireylerin toplumsal konumundaki belirsizlik –birbirlerinin ayağına basmaları– her birinin bulunduğu konumdan duyduğu alışılagelmiş tatminsizlik ve üste çıkma arzusu.... Sanki herkesin tek bir isteği var: Koşullarını geliştirmek ve elindekiyle asla mutlu olmamak.... Bay de Tocqueville'in, demokratik bir tuhaflık olarak gördüğü, harcama gücünün üstünde bir görüntü oluşturma çabasına verdiği isimle 'Lüksün ikiyüzlülüğü'. Kesinlikle bir İngiliz davranışı.[83]
>
> Kendisini düşünceye, sadece düşünce olduğu için adayan ve her şeyden elini eteğini çekip, sadece birkaç kişinin takdir edeceği bilgece araştırmalarının peşinden giden az sayıda insan vardır. Edebi ürünler çok ender olarak hakkıyla bitirilir. Çok kişi tarafından okunsalar da, ancak bir kez okunurlar. Eser bir günlüğüne satarsa, bu eseri geliştirmek yerine ikinci bir kitap yazmak yazarın harcadığı zamanı ve sıkıntılarını daha çok karşılayacaktır.[84]

Bu eleştirilerdeki püf noktası kolaylıkla gözden kaçırılabilir. Mill üretici değil tüketici gösterişten rahatsızlık duymaktadır. Başarı araçlarına ulaşmada zenginlik önemlidir. Başarı müsrifçe harcamakta ya da gösterişte değil, kişisel bağımsızlıkta ya da bir ideal uğruna kendini disipline etmekte yatmaktadır. Zenginliğin amacı gösteriş değil başarı araçlarını elde etmektir. Başarılı bir piyasa ekonomisi her gün daha fazla insanın tüketici olmasına olanak sağlamıştır. Peki, onların kayda değer bir şeyler üretmesine de olanak sağlamış mıdır? Yahut ilk adım olarak, kayda değer bir şeyler tüketmesine olanak sağlamış mıdır?

Burada suçlu ticaret ruhu değildir. Suçlu, dengesiz ticaret ruhudur. Ticaret ruhunu dengelemek, ticaretin sorumluluğu değildir. Sorun, sorumluluğun kime ait olduğudur. Sanırım bazıları din yanıtını verecektir. Kuşkusuz, çoğuna göre din savaşlarını engellemenin çaresi ticaret ruhuydu. Mill burada aydın sınıfa dönerek, sorumluluğun entelektüellerde olduğunu söyleyecektir. Ancak söz konusu olan, otorite değil sadece bir ses olma sorumluluğudur. Tocqueville'in koşulların eşit hale getirilmesi sürecinin "özgürlük ruhu" ile ve genel anlamda da "kamu ruhu" ile birlikte yürümesi gerektiği şeklindeki düşüncesine Mill de katılır.[85] Gerçek yeterince açıktır.

> Modern toplumda ve siyasette ticaret sınıfının hakimiyeti kaçınılmazdır ve bazı sınırlamalar dahilinde de kötü bir şey olarak görülmemelidir.... Dolayısıyla bunu dengeleyecek bir karşı güç ancak ticaret sınıfına zarar vermek pahasına var olabilir. Ancak bir miktar sınırlamaya da tahammül gösterilmelidir. Ticaret sınıfının köle konumuna düşürülmemesi ne kadar önemliyse bu da o kadar önemlidir.[86]

Mill, demokratik bir toplumda yetkili bir kurum ya da aydın sınıfın da bir çözüm olabileceği fikrinden vazgeçmişti. Ona göre, en temel sorun, kişisel bağımsızlığı teşvik edecek kurumsal yapı sorunu olup çıkmıştı.

> İyi bir kamuoyu oluşturmak için, kitlelerinkilerden farklı kanaat ve duygulara geniş bir toplumsal destek sağlanmalıdır. Bu desteğin nasıl bir şekil alacağı zamana, yere ve koşullara bağlıdır. Ancak (bir ticaret toplumunda; insanlık adına ne mutlu ki, militer ruhun yok olduğu bir çağda) bu desteğin içereceği unsurlar konusunda bir soru işareti olamaz: Bunlar bir tarım sınıfı, çalışmayan sınıf ve eğitimli sınıftır.[87]

Burada, saf bir felsefi radikal partiden umudunu kesen Mill'in, 1838-39 arası dönemde, Whig'lerle radikaller arasında, Lord Durham'ın liderliğinde yeni bir ortaklık girişiminde bulunduğunu hatırlatmakta yarar var. Eğitimli sınıf ile tarım sınıfını ve çalışmayan sınıfı bir araya getirme çabası da bu ölü doğmuş girişimin bir sonucuydu.[88]

Ticaret toplumunun garip karakteri dışında Tocqueville ve Mill'i kaygılandıran bir başka şey de, modern toplumu homojenleştirmenin yaratacağı olumsuz sonuçlardı. Demokratik bir toplumda homojenleştirme "otoriteyi reddedip kendi başına karar verme hakkını savunmak" şeklinde ortaya çıkmaktaydı.[89]

> Bu tür düşünce tarz ve alışkanlıkları, kimilerinin idrak ettiği üzere, bireysel düşünce özgürlüğünün ahlaksızca kötüye kullanılmasına yol açabilir. Ama gerçek tam tersidir.... "Kamuoyuna inanmak" der Bay de Tocqueville, "bu tür ülkelerde, çoğunluğun peygamber olduğu bir tür dine dönüşür."[90]

Mill'in kamuoyundan kaygı duymasının nedeni neydi? Kaygısını anlayabilmek için, öncelikle Mill'in insanın içinde bulunduğu çıkmazla ilgili bazı evrensel gerçekler olduğuna ve bu gerçeklerin temel normlarda cisimleştiğine inandığını hatırlamak gerekiyor. Bu normlardan biri kişisel bağımsızlıktı. Entelektüel çatışma ve tartışma olmadan normlarımızı anlayamaz, düzeltemez, güçlendiremez ve hayata geçiremeyiz. Toplumsal dünyada birden fazla güç merkezi –örneğin toplumsal sınıflar– bulunması halinde, bu sınıflar arasındaki karşılıklı etkileşim potansiyel bir diyalektik süreç ortamı oluşturur. Dünya homojen hale gelmiş olsaydı, tartışma süreci tehlikeye girerdi. Hangi değerlerin kazandığı önemli değildi. Çünkü eğer tartışma süreci bir kez yok olursa, bizzat bu değerlerin anlamları dahi yok olacaktı. Örnek olarak, ticari bir dünyada orta sınıfın zafer kazanması (örn. burjuvazinin zaferi) demek, halkın zenginlik peşinde koştururken, zenginliğin sadece bir araç olduğunu unutması demek olacaktı. Bu yalnızca ticaret toplumu için değil, tek bir görüşün egemen olduğu bütün toplumlar için de bir sorundur.[91]

Son olarak, Mill'in Tocqueville'in yönteminden övgüyle söz ettiğini belirtelim. Tocqueville'in yaptıklarının iki boyutu vardı. "Yönetme sanatı ve bilimi"ile ilgileniyordu.[92] Toucqueville, sosyal bilim konusunda, Mill'in daha sonraları *Logic*'te tersine tümdengelim ya da tarihsel yöntem adını vereceği yönteme örnek oluşturmaktaydı. Mill bu yöntemin en açık ifadesini işte bu makalede ortaya koyuyordu.

> Böyle bir konu üzerinde çalışan her felsefecinin olması gerektiği gibi, onun yöntemi de tümdengelim ile tümevarımın bir birleşimidir. Ortaya koyduğu kanıtlar, bir yanda insan doğasına ilişkin yasalar, diğer yanda Amerika, Fransa örneği ve öteki modern toplumlardı. Asla tek bir tür kanıta bakarak sonuca varmıyordu. Demokrasinin etkisi olarak gördüğü her ne varsa, toplumun demokratik olduğu ülkelerde var olduğunu tespit etmiş ve bunun insan adı verilen yaratık üzerindeki etkisinin doğal olarak böyle olacağını göstermek için bunları *a priori* tümdengelimle Demokrasi'yle ilişkilendirmeyi başarmış ve bize ait olduğunu düşündüğümüz bir dünyaya yerleştirmişti.... Bu ... Baconcı ve Newtoncu yöntemin topluma ve hükümete uygulanmasıdır.[93]

Yönetme "sanatı" ne demektir? Mill'in Bentham eleştirisinde "şair"in, bir kültürün sahip olduğu anlamları ve doğal normları dile getirebilecek, özel yetenekleri olan bir kişi olarak tarif edildiğini daha önce söylemiştik. Bu bilime indirgenemeyecek bir işlevdir. Bentham'ın göremediği şeylerden biri, ulusal karakter tanımlaması ihtiyacıydı.[94] Toplumsal eleştiri ve toplumsal reform, öncelikle, Mill'in "toplumun ruhsal çıkarları" adını verdiği, insan işlevlerini yönlendiren doğal normlara karşı "şiirsel" bir bakış gerektirir. Mill'in Tocqueville'de bulduğu işte budur.

> *Amerika'da Demokrasi*'nin basılan ilk bölümü Demokrasi'nin siyasal sonuçlarını ele almaktadır. İkincisi, geniş anlamda toplum, özel yaşamdaki ilişkiler üzerindeki; ulusal karakteri meydana getiren düşünce, ahlaki değerler, duygu tarzları ve alışkanlıkları üzerindeki etkilerine değinmektedir. Bu, birinciye göre daha yeni ve daha zor bir araştırma konusudur. Bay de Tocqueville'in vardığı sonuçları yargılayabilecek, hatta kendini bunu yargılayabilecek kapasitede gören çok az kişi vardır.[95]

Mill'in liberal kültürü açıklamaya olan bağlılığında en ufak bir sarsılma olmadı. Felsefi Radikaller'in, hepimizin insan mutluluğu için çalıştığı ve bireyin mutluluk arayışıyla, bir bütün olarak insan topluluğunun arayışı arasında temelde bir çatışma olmadığı şeklindeki görüşünü ömrünün sonuna kadar paylaştı. Feodalizm sonrası bir dünyada insan mutluluğunu sağlamak için ciddi bir reform gerekmekteydi. Ne var ki Felsefi Radikaller toplumsal yaşamın ne kadar karmaşık olduğunu görememişti. Özel olarak da insan psikolojisinin ne kadar karmaşık olduğunu anlayamamış, tarihin inançların özünde oynadığı rolü ve bunların insanın üzerindeki etkisini kavrayamamışlardı.

Mill, belli bir fikrin ve doğuştan yönetici seçkinlerin egemen olduğu "organik" (veya "doğal") dönemlerle, bu özelliklerin bulunmadığı "geçiş" (veya "kritik") dönemlerini birbirinden ayırmıştı. Bir "geçiş" döneminde yaşadıklarını fark etmeyen [96], insan doğasını veya özellikle de muhafazakârlığı derinliğine anlamayan Felsefi Radikaller, hataya düşerek, toplumsal ve ekonomik seçkinleri yeni ekonomi politiğin hakikatleri konusunda ikna ederek toplumu değiştirmeye çalışmışlardı. İmgelem ve şiirin kendi kişiliği üzerindeki büyük etkilerini gören Mill, bunların önemine dikkat çekerek, Radikaller'e, muhafazakârlığı nasıl anlayıp yorumlayabileceklerini ve nihayet sınırlamalarını nasıl aşıp olumlu bir reform aracına dönüştürebileceklerini göstermeyi umuyordu.

Mill'in yeni bir romantik ve muhafazakâr anlayışa dayanan yeni radikal reform stratejisi, ondaki değişimin bir başka göstergesiydi. Reform insanları sadece bilgi bombardımanına tutarak yapılamazdı. Bilginin etkili olabilmesi için öncelikle insanların düşünme tarzını değiştirmek gerekirdi. Mill'in, siyasi düşünme tarzının geliştirilmesi fikri buradan doğmuştu. Fen bilimlerinde doğru akıl yürütmenin ne anlama geldiği konusunda herkes hâlâ aynı fikirde olduğuna göre, belki de fen bilimlerini sosyal bilimleri geliştirmede bir sıçrama tahtası olarak kullanmak mümkündü. Sosyal bilimlerin hakkıyla hayata geçirilmesi halinde, hem siyasete ilişkin tartışmaların hem de nihayetinde bizzat siyasetin bir sonuca kavuşacağını umut ediyordu.

6. Bölüm

Entelektüel Başarı (1840-1845)

1840'ların ilk yıllarında artık saçları dökülmekte olan Mill, uzun pazar yürüyüşlerini hâlâ sürdürmekteydi. En iyi bu zamanlarda düşündüğünü iddia ediyordu. Aynı zamanda 1830'dan 1840'a kadar olan süreci düşüncelerinin olgunlaşmasının son aşaması olarak tanımlıyordu. Otobiyografisinde şöyle demişti:

> Bu dönemden [1840] sonra hayatımda söz etmeye değer çok az şey oldu. Çünkü ilerleyen zihinsel süreç dışında söz edecek zihinsel bir değişim olmadı. Dolayısıyla bunun ardından da özel bir şey meydana gelmedi. Nitekim bu yazılarımda da en iyi şekilde görülebilir. O nedenle de bundan sonraki yılların epeyce kısa bir özetini vermekle yetineceğim.[1]

1840'la 1850 arasındaki on yıl, Mill'in artık kendini kanıtladığı ve James Mill'in oğlu olarak anılmaktan kurtulduğu bir dönem oldu. Yayımladığı iki önemli kitapla bağımsız bir düşünür olarak kendini kanıtlamış oldu: *A System of Logic* (1843) ve *Principles of Political Economy* (1848). İlk çalışma, siyasi duruşunu ortaya koyabileceği yetkin bir metodolojik çıkış noktası oluştururken, ikincisi zamanının toplumsal konularına ilişkin engin düşüncelerini yansıtmaktaydı,

Mantık

1838'de *Review*'ı arkada bırakan Mill, dikkatini bir süredir üzerinde düşünmekte olduğu bir projeye çevirdi. Mill 1829'dan beri mantık üzerine bir kitap yazmayı tasarlamaktaydı. 1820'li yıllarda Mill'in ilgi-

lendiği birçok faaliyetten biri de, mantık üstüne çalışmalar yapan bir okuma grubuydu. O zamana kadar okudukları genellikle Bacon, Hobbes ve Whately'ninkiler gibi nispeten teknik çalışmalardan ibaretti. Ama daha da önemli olanı, mantık ile yapmak istediği şeylerdi. Bentham ile babasının en büyük ortak düşü, kamusal siyasete de uygulanabilecek, insan doğasına ilişkin bir bilim geliştirmekti. Bu düşe Mill de bir tarafından tutunmuştu. Ama onunki Romantizm ile yoğrulmuş ve onunla şekillenmiş bir düştü. Burada Mill'in *Logic* [Mantık] kitabı üstünde 1830'lar boyunca aralıklarla çalıştığını, sosyal bilimi bir kamusal siyaset rehberi olarak kullanma fikrinin büyük ölçüde romantik tarih felsefesiyle yoğrulduğunu ve çözüm için ihtiyaç duyduğu teknik unsurların, aynı zamanda pratik sorunların çözümü için de başlangıç oluşturduğunu hatırlatmakta yarar var.

Mill'in amacına varabilmek için birtakım şeyler yapması gerekiyordu. İlk olarak, bilginin özüne ulaşmak için mantıkla ilgili bazı teknik konular üzerinde durması gerekti. Bunu da 1830'lu yıllar boyunca babasından aldığı ya da ilk okumalarıyla elde ettiği görüşleri tekrarlayarak yapmıştı. İkinci olarak, mantıktaki teknik konulardan kamusal siyasete geçebilmek için, Mill'in mantık ilkelerinin fen bilimlerindeki rolünü iyi kavraması; üçüncü olarak da, bu ilkelerin sosyal bilimlere nasıl uygulanacağını açıklığa kavuşturması gerekmekteydi. İkinci zorunluluk Whewell ve Herschel okumalarıyla karşılanmıştı. William Whewell (1794-1866) Cambridge'te ahlak felsefesi profesörüydü ve daha sonra 1841'de Trinity College'ın müdürlüğüne getirilmişti. 1837'de doğa bilimlerine dair ilk tarih kitaplarından biri olan *History of the Inductive Sciences from the Earliest to the Present Time*'ı yayımlamıştı. Bunu 1840'ta yayımladığı *The Philosophy of the Inductive Sciences Founded upon Their History* izlemişti. Aslında "bilimadamı" terimini Whewell ortaya atmıştı. Mill, Whewell'den farklı düşünmekle birlikte, kitabın düşüncelerini hem kamçıladığını hem bir yön verdiğini söylüyordu. Mill aynı zamanda –bilimden ahlaka ve şiire kadar birçok sıradışı konuda yazılar yazan– Whewell'in ünü ve kişiliği sayesinde, küçük bir fikir alışverişiyle aralarındaki görüş ayrılığının herkes tarafından kolayca duyulabileceğini umuyordu. Ancak bu tartışma Whewell'ın 1850'de kaleme aldığı eleştiri yazısına kadar hiç gerçekleşmedi. Zaten o zaman da Mill'in *Logic*'inin yayımlanmasının üzerinden on yıl geçmiş ve kitap başarısını çoktan kanıtlamıştı.

Whewell'ın bilim felsefesi zamanının ilerisindeydi. Nitekim onun düşüncelerini ancak bilim felsefesi konusunda 20. yüzyıldaki gelişmelerin[2] ışığında anlayabilmekteyiz. Herschel ve Mill de dahil, herhangi bir 19. yüzyıl düşünürünün Whewell'ın bilimsel gelişme anlayışını gerçekten kavradığı kuşkuludur. Whewell, Bacon'ın tümevarım süreci anlayışını eleştiriyor ve tümevarımı bilimsel tezleri formüle etmekte kullanılan bir süreç olarak yeniden tanımlamak istiyordu. Bu süreci kökleri tarihte olan ama sıkı kurallara gelmeyen bir yaratıcı eylem olarak görüyordu. Bu anlamda, sahip olduğumuz bilginin genel ilkelerinin deneyimlerimize değil önvarsayımlara dayandığı şeklindeki Kantçı görüşe yakındı. Başarılı bir tez uygun bir tahmin olarak başlar ve zaman içinde, hem ampirik hem de ampirik olmayan unsurları içeren geniş bir düşünce yapısına dönüşür. Whewell aynı zamanda bilimsel tezlerin ve yasaların yapısının zaman içinde dönüştüğüne inanmaktaydı. Bu çerçevede Whewell'in görüşleri, bilim felsefesine ilişkin çağdaş görüşlerin bir önceli niteliğindedir. Mill, Whewell'ın tümevarımı tez oluşumuyla birleştirmesine karşı çıkıyor ve önemli olanın uygun tahminin kendisi değil, bunu izleyen ve tahmini kanıtlamamızı veya onaylamamızı sağlayan tümevarım süreci olduğunu savunuyordu. Onaylama ampirik gözlemle ilgili bir hususdu. Bu anlamda, Mill ile Whewell arasındaki tartışma, semantik bir tartışma olmaktan öteye geçmiyordu.

Ancak daha derin bir görüş ayrılığı söz konusuydu. Whewell, bilim felsefesine, bu düşünce yapılarının kutsal anlayışın içinde yerleşik olduğunu ve bilimadamları tarafından zaman içinde yavaş yavaş ortaya çıkarıldığını savunarak, metafizik ve teolojik bir içerik de eklemişti. Yani, derin metafizik ve dini gerçek uygun ya da başarılı bir tahminle ortaya çıkarılmaktaydı. Tanrı'nın zihnindeki yapılar değişmezdi. Değişen sadece bizim bilgimizdi. Whewell, Mill'in kabul edilemez bulduğu bu iddiasıyla, sezgiciler ve statükoculara hem siyasi hem de sosyal açıdan itibar kazandırmıştı. Yani statükocular, var olan sosyal düzenlemelerin artık nihai aşamaya vardığını iddia ederken Whewell'in görüşlerinden destek almaktaydı. Tanrı'nın zihnindeki değişmez yapılar da işte bu nihai aşamanın bir örneğiydi. Dolayısıyla artık bir evrime ya da değişime gerek yoktu. Mill daha ileriki bir dönemde Hamilton'ı eleştirirken tam da bu iddiaya karşı çıkacaktır.

Mill'in epistemoloji, metafizik ve din hakkındaki teknik görüşleri kendi başlarına da ilginç ve önemli olmakla birlikte, asıl olarak başka iki özel ve birbirini tamamlayan nedenle önem taşımaktadır. Birincisi, Mill felse-

fenin teknik alanlarına ilişkin çalışmalarının daima sosyal ve siyasi felsefesine temel oluşturduğunu düşünüyordu. Daha çocukluğundan itibaren babası ona, metafizik ve epistemolojinin ahlak ve siyasetin temeli olduğunu, yani metafizik ve epistemolojik duruşun ya siyasi bir önvarsayımı ya da siyasi bir sonucu olduğu görüşünü işlemişti. Bu, bir anlamda, felsefenin bölümlerinin birbiriyle ilişkisine dair geleneksel bir bakış açısıydı. Bunun James Mill ve bizzat Mill için anlamı şuydu: Teknik konuları ele alış biçimleri, pratik sonuçlarından sadece kaynaklanmıyor aynı zamanda onlar tarafından yönlendiriliyordu.[3] Mill'in belli bir noktaya geldikten sonra argümanı sürdürmek istememesi, çoğu zaman okuyucunun canını sıkıyordu ama Mill için düşüncenin teknik boyutunun esas açısından bir önemi yoktu. İhtiyaç duyduğu şeyi bir kez oluşturduktan sonra, Mill teknik boyuttan bunların pratik sonuçlarına atlıyordu. Kısaca, Mill'in metafizik, epistemoloji ve din hakkındaki görüşleri, her zaman ahlaki ve siyasi gündeminin bir yansımasıydı. İkinci olarak, bütün dini, metafizik ve epistemolojik görüşlerin çeşitli siyasi duruşları meşrulaştırma aracı olduğu ve bu amaçla kullanıldığı da bir Aydınlanma Projesi temasıdır. Mill teknik felsefenin siyasi boyutunu hiçbir zaman gözden uzak tutmadı. Kamusal siyasete ilişkin kendi duruşundan ödün vermezken, kabul etmediği duruşların entelektüel zeminini de bilerek sarsmaya çalıştı.

System of Logic'te bilginin kökenine ilişkin tartışmanın bütün amacı sosyal bilimlere zemin hazırlamak ve sosyal bilimlere ilişkin tartışmanın amacı ise Mill'in ahlaki, siyasi ve ekonomik görüşlerine zemin oluşturmaktır. Mill'in, *Logic*'in ilk beş kitabında amacı büyük ölçüde polemik yaratmaktır. Sezgicilik olarak bilinen felsefi duruşu görmezden gelmek istemektedir, çünkü 19. yüzyıl sezgiciliği siyasi muhafazakârlığın epistemolojisi işlevi görmekteydi. Sezgicilik hem Kant'ın *a priori* bilginin varlığına ilişkin görüşlerini hem de Thomas Reid gibi İskoç gerçekçilerinin görüşlerini kapsamaktaydı.

> İnsan bilgisine ve bilgi edinme yetisine dair Alman görüşü veya *a priori* görüş ... hem burada hem de Kıta'da bu tür araştırmalarla ilgilenenleri uzun bir süre daha meşgul edecek gibi görünüyor. Ama *System of Logic* en çok ihtiyaç duyulan şeyi yani, bütün bilginin deneyimden kaynaklandığını ve bütün ahlaki ve entelektüel vasıfların ilke olarak çağrışımcılığın yönlendirilmesiyle ortaya çıktığını gösteren karşı öğreti konusunda bir kitap ihtiyacını karşılıyor. Gerek mantık sürecine ilişkin bir çözümlemenin gerek-

se kanıt olarak ortaya konan muhtemel kanonların anlama etkinliğini kendi başlarına nasıl yönlendireceğini veya düzeltebileceğini ben de herhangi biri kadar tahmin edebilirim. Diğer zorunluluklarla birleştirildiğinde bunların çok yararlı olacağından eminim. Ancak bu konularla ilgili doğru felsefenin pratikte değeri ne olursa olsun, yanlış bir felsefenin zararlarını abartmamak pek de elde değildir. İnsan zihninin algılayamadığı gerçekliklerin, gözlemden ve deneyimden bağımsız olarak, sezgi veya bilinçle algılanabileceği görüşü, günümüzde yanlış öğretilerin ve kötü kurumların entelektüel dayanak noktası haline gelmiştir. Kökü belirsiz her yerleşik inanç ve her yoğun duygu bu kuramın yardımıyla, kendini akıl yoluyla kanıtlama zorunluluğundan kurtarıp kendi başına bir kanıt ve gerekçe haline geliyor. Böylesine kök salmış önyargılara tahsis edilmiş bu tür özel bir araç hiçbir zaman olmadı. Bu yanlış ahlak, siyaset ve din felsefesi gücünü esas olarak, başvurmayı alışkanlık haline getirdiği matematiksel kanıtlardan ve fen bilimleriyle ilgili dallardan almaktadır. Bunlar ellerinden alındığında dayanak noktaları da kalmayacaktır. Ama bu yapılmadığı için, sezgici okul, babamın *Analysis of the Mind*'da yazdıklarından sonra bile, görünüşe ve yazılanlara bakılırsa, tartışmaların odak noktası olmaya devam etmektedir. System of Logic, matematiksel ve fiziksel gerçekliklere dayanan kanıtların gerçek yapısını açığa çıkarmak üzere, sezgici felsefecilerin saldırılamaz dedikleri noktalara saldırdı. Zorunlu gerçekler adı verilen şeylerin garip karakterini deneyim ve çağrışımla ortaya döktü ... Önyargıyla ancak felsefe yoluyla mücadele edilebilir ve felsefenin onların yanında olmadığı gösterilmediği sürece kalıcı bir sonuç elde edilemez.[4]

Bu bağlamda sezgicilik, doğuştan gelen birtakım gerçekler olduğu ve ahlaki gerçeklerin de bunlar arasında bulunduğu görüşüne varmaktadır. Doğuştan gelen doğrular deneyimden bağımsızdır, ya da Kantçı terminolojiyi kullanacak olursak, *a priori* kabul edilir. Mill ise, herhangi bir *a priori* doğru kavramına karşı çıkıyordu ilkin. Bu tartışmada Mill'in kaygısı teknik değildi. Yani sorun, çok değer verip de geliştirmek istediği epistemolojik bir bakışı olması yahut birçok okuyucu bu tartışmayı o şekilde yorumlamasına karşın, teknik bir metodolojik yenilik ortaya atma iddiasında olması değildi. Mill'in kaygısı ideolojikti. Kant da, *a priori* kavramının kullanılışını formüle ederek statükoya bir gerekçe kazandırmaya niyet etmiş değildi. Kant'a göre *a priori* kavramı, kesinlikle epistemolojik bir öğreti idi. Ancak başkaları Kant'a bu şekilde başvurmaktaydı. Özel olarak bakılınca, daha önce toplumsal pratik denildiğinde anlaşılan şey ya da geleneksel toplumsal pratik kavramı, şimdi *a priori* doğru statüsü-

ne, yani deneyle dahi çürütülemeyecek, zamandan bağımsız doğru statüsüne geçmişti. Mill ise, tersine, geleneksel pratiğin genellikle tarihsel bir rastlantıdan ya da geçmiş toplumsal koşullarda geçerli olmakla birlikte, bugün artık değerini yitirmiş bir pratikten öte bir şey olmadığını ve bütün pratiklerin değişen koşullar ışığında gözden geçirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Kadının statüsü buna bir örnekti. Teknik konulara ilişkin sekiz yüz sayfalık eziyet veren tartışmalara karşın, Mill bütün düşünme sürecinin deneyimle başlayıp, bu deneyimlere dayanan fikirlerin bir araya getirilmesi aracılığıyla yürüdüğü inancını değiştirmemişti.

Mill'in tümdengelim karşısında tümevarıma önem vermiş olması bile onun siyasi gündeminin bir yansımasıdır. Bu nokta üzerinde biraz duralım. Tümdengelimci bir argümanda, genel bir ilkeden özel alandaki uygulamasına doğru gideriz. Örneğin:

Bütün X'ler Y'dir (genel ilke)
Bu bir X'tir.
O halde bu bir Y'dir. (sonuç)

Tümdengelimci argümanın ders kitaplarına girmiş en ünlü örneği şöyledir:

Bütün insanlar ölümlüdür.
Sokrates bir insandır.
O halde Sokrates ölümlüdür.

Sezgiciler bu tür genel ilkelerin ancak sezgisel olarak bilinebileceğini ve deneyimden bağımsız olduğunu savunmaktaydı. Bu tip ilkeler değişime ve sorgulamaya kapalıydı. Mill ise, tersine, içeriği ne olursa olsun, neredeyse bütün genel ilkelerin, bireysel deneyimlerle başlayan tümevarımcı sürecin bir sonucu olduğunu savunmaya hazırdı. Hiç kimsenin belli bir yaştan fazla yaşamadığı gerçeğinden hareketle insanın ölümlü olduğunu biliyoruz ya da buna inanmak için kanıtlarımız var. Mill bunun istisnası olduğunu kabul ediyordu. Örneğin, doğanın homojen olduğu şeklindeki genel ilke, deneyimlerimize uyguladığımız bir varsayımmış gibi görünmektedir. Homojenlik örneği olarak görmediğimiz ve deneyimlemediğimiz birçok şey bulunmasına rağmen, ne olursa olsun buna inan-

mayı sürdürürüz.[5] Nedenini yahut tedavisini bilmediğimiz hastalıklar vardır. Ama biz yine de, üstelik geçmişteki araştırmaların sonuç vermemesine rağmen, bir gün bunların ardında gizlenen homojenliği keşfedeceğimizi varsayarız. Mill, bu birkaç istisnanın hiçbir ahlaki veya siyasi anlamı olmadığında ısrarlıydı.

Tümevarım sorunu sosyal bilimlerde ve özel olarak da Macaulay'in James Mill'in metodolojisi hakkındaki eleştirisinde özel bir anlam kazanmıştı. Macaulay'e göre,

> Bay [James] Mill, zamansız doğmuş bir on beşinci yüzyıl Aristocusudur. Elimizdeki ayrıntılı devlet incelemesinden, iki üç dokundurma hariç tutulursa, yazarın insanlar dünyasında bir devlet bulunduğunun farkında olmadığı anlaşılıyor. İnsan doğasının belli eğilimleri olduğu varsayılmaktadır. İşte siyaset bilimine dair bütün öncüllere sentetik olarak bu eğilimlerden yola çıkılarak varılmaktadır! Bacon ve Galileo'dan önce yazılmış bir kitap okumadığımıza kendimizi zor ikna ediyoruz.[6]

Macaulay'in saldırısı Mill'i sosyal bilim anlayışını yeniden formüle etmeye yöneltti.

> [Macaulay'in] Babamın konuyu ele alış şekli üzerine kaleme aldığı bazı yazılarında gerçeklik payı var. Babamın öncülleri gerçekten de fazla dardı ve çok az gerçeklik payı taşımaktaydı. Oysa siyasetle ilgili önemli sonuçlara bu doğrulardan yola çıkılarak varılıyordu. Yönetici organla genel olarak topluluğun çıkarları arasında özdeşlik kurmak, bu özdeşliğe atfedilebilecek pratik açılardan iyi bir devlet olmanın tek koşulu değildir. Ayrıca bu çıkar özdeşliği sadece seçim ortamıyla da [yani demokrasi] sağlanamaz. Babamın Macaulay'in eleştirilerini karşılama tarzından tatmin olmamıştım.... Bu bana, babamın felsefi yönteminde siyasi uygulamaya dair, gerçekten de daha önce düşündüğümden daha temel bazı yanlışlıklar bulunduğunu düşündürdü.[7]

Bu sorun Comte ve Tocqueville okumalarıyla çözüldü. Bütün bunlar dışında, Romantizm de beşeri bilimlere ilişkin yaklaşımına özel bir katkıda bulundu. Comte'un etkisine az sonra döneceğiz.

Mill aralıklarla çalışarak da olsa *Logic*'in ilk taslağını 1840'da bitirdi. 1841 Nisan'ında kitabı yeni baştan yazdı. Mill, alışkanlığı gereği, her şeyi birbirinden bağımsız en az iki taslak halinde yazardı. Daha sonra bu iki taslağı bir araya getirirdi.

> Nisan'dan ... 1841'in sonuna kadar bütün boş zamanımı, önsözünden itibaren kitabı baştan sona yeniden yazmaya ayırdım. Zaten bütün kitaplarım böyle ortaya çıkmaktaydı. Hepsi en az iki kez yazılıyordu. Önce bir taslak sonuna kadar yazılıyor; sonra hepsi bir kez daha, ama bu kez eski taslakta bütün cümleler ve cümlecikler amacıma uygun yeni cümlelerle birleştirilerek yeniden yazılıyordu. Bu ikili redaksiyon sisteminin büyük yararlarını gördüm. İlk fikirlerin tazeliği ve canlılığını, bir şeyin üstünde uzun süre düşünmenin getirdiği yüksek duyarlılık ve eksiksizlikle ... birleştiriyor.... İlk taslakta olabildiğince mükemmel olmasına gayret ettiğim tek şey konuların dizilişidir.[8]

Tam bu noktada kitabın yayını şans eseri ertelendi. Eskiden Mill'in *Review*'da asistanlığını yapan John Robertson, Aberdeen'de öğrenci olan Alexander Bain'i (1818-1903) Mill ile tanıştırdı. Bain'in analitik zekâsından etkilenen Mill, Bain'e taslakları okuyup ekleme ve düzeltmeler yapmasına izin verdi. Bu uzun zaman sürecek bir usta-öğrenci ilişkisinin başlangıcı oldu. Bain bu süre içinde kendini felsefe ve psikolojinin kesişim noktaları üzerinde uzman ilan etmiş, her iki Mill üzerine iki ayrı biyografi yazmış ve Britanya'nın en saygın felsefe dergisi olan *Mind*'ın ilk editörü olmuştu. Bain'in de yardımıyla *Logic* nihayet 1843 Mart'ında yayımlandı.

Comte ve Mill

Auguste Comte, Mill'in entelektüel gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştı. Önce Saint-Simon'un sonra da Comte'un öğrencisi olan Gustave d'Eichthal, 1828'de Mill'e, Comte'un *Système de politique positive* adlı kitabının bir kopyasını yollamıştı. Kitap ilk başta Mill'i fazla etkilemedi. Ama (Comte'un 1832 ile 1840 arasında yayımlanan ve birkaç ciltten oluşan önemli eseri) *Cours de philosophie positive*'den etkilenmişti.[9] Mill ilk iki cildi 1837'de okumuş ve kitapları "bilim felsefesi üzerine bugüne kadar yazılmış en ciddi eserlerden biri" olarak nitelemişti.[10]

Comte da tam olarak Felsefi Radikaller'in çalıştığı konu üzerinde, yani Avrupa'nın Sanayi Devrimi aracılığıyla yaşadığı ekonomik ve toplumsal dönüşümü rasyonalize etmeye çalışıyordu. Bunu da Aydınlanma Projesi'yle gerçekleştirmeye çabalıyordu. Mill gibi o da, Aydınlanma Projesi'nin doktriner versiyonlarının zayıflıklarını ve bir tarih felsefesinin ne kadar önemli olduğunu görmeye başlamıştı. Mill, Comte'u okumadan önce Saint-Si-

mon'u âdeta yutmuştu. Mill gibi Comte da beşeri bilimlere dair, toplumsal bir reforma temel oluşturabilecek daha eksiksiz bir anlayış geliştirme peşindeydi. Mill'in amacı, Britanya'nın feodalizmden liberal kültüre geçişinin entelektüel lideri olmaktı. Aynı şekilde, toplumsal kurumlar hakkındaki yorumlarının ve bunların gelecekteki dönüşümlerinin nasıl olacağına dair tavsiyelerinin hayata geçirilmesini istiyordu. Bu özgüvenini babasından almıştı. Coleridge'ın aydın sınıf anlayışı da bu özgüveni iyice pekiştirmişti. İlk başlarda Comte da bu şemaya mükemmel uyuyor gibiydi.

Auguste Comte (1798-1857)[11] kozmik bir düzen olduğuna ve bunun dinle değil ancak bilimle algılanabileceğine inanıyordu. Din ve şimdi de bilim geniş bir tarihsel sürecin parçaları olarak görülmekteydi. Comte, Saint-Simon'un öğrencisi ve sekreteri olarak ve Turgot ile Condorcet'yi örnek alarak, tarihin ilerleyen bir süreç olduğuna inanmaktaydı. Düşünce tarihi, teolojik aşama, metafizik aşama ve bilimsel ya da pozitif aşama olmak üzere üç aşamadan geçmişti. Teolojik aşamada, açıklamalar doğaüstü araçlarla; metafizik aşamada soyutlamalarla yapılmaktaydı. Ama şimdi yani son bilimsel aşamada açıklamalar, olgular arasındaki değişmez ardışıklık yasalarıyla yapılmaktaydı. Comte'a göre bilimsel bir açıklama, "Tanrı" gibi spekülatif nedenlerle değil, ampirik olarak tanımlanabilir temel nedenlerle ifade edilebilir. Dolayısıyla bilimsel bir açıklama "spekülatif" değil "pozitif"tir. Yani açıkça tanımlanabilir ve deneyle doğrulanabilir bir açıklamadır. Comte ve takipçileri bu nedenle kendilerine "pozitivistler" demişlerdi.

Comte bilimin, sağduyu epistemolojisinin basit bir uzantısı olarak açıklanmasına karşı çıkıyordu. Ona göre bilim mantığı, ancak o bilimin tarihsel gelişimiyle ortaya çıkabilirdi. Dahası, bilim mutlak bilgi değil, pozitif bilgi –ardışıklık ve benzeşim yasaları– üretmekteydi. O zamanlar Comte'un anlayışı, tarihselci bir anlayıştı. Açıklamak demek, Tanrı'nın amaçlarına spekülatif bir şekilde nihai anlamlar vermek değil, bilebildiğimiz geçici düzenlemeleri tanımlamak demekti. Tarihselciliğin bu yorumu Mill'e, Whewell'inkinden daha üstün görünmekteydi.

Comte, sosyal bilimlerin, artık tarihsel bağlamda ele alınan fen bilimlerine ve sosyal reformun da böyle bir sosyal bilime dayanması gerektiğini savunuyordu. Comte'a göre temel sosyal bilim dalı, makro ve toplumsal düzeydeki emsalsiz düzenlemeleri araştıran (kendi bulduğu bir terim olan) "sosyoloji" idi. Toplumsal dünya kendi içinde bir düzenleme siste-

mine sahipti. Comte ek bir özerk ve daha temel psikoloji disiplini olduğu fikrini özellikle reddediyordu. O (yine kendisinin bulduğu başka bir "disiplin" olan) frenolojiden yanaydı. Frenoloji taraftarları her bir zihinsel işlevin, beynin belli bölgeleriyle ilgili olarak fizyolojik açıdan açıklanabileceğini savunuyordu. Comte'a göre hiçbir özel psikoloji yasası içgözlemle keşfedilemezdi. İçgözlem eski Aydınlanma'nın naif ampirizminden kalma eksik bir yöntemdi. Comte, buradan yola çıkarak James Mill'in, mikro bireysel motivasyon düzeyine inilmesi gerektiğini vurgulamasına karşı çıkmaktaydı. Bu Mill ile kavga etmelerine yol açacaktı. Bunun dışında, Comte'a göre zekâ ile beynin büyüklüğü arasında bağlantı vardı ve erkeklerin beyni kadınlarınkinden büyüktü! Göreceğimiz üzere bu, Mill ve Harriet'i çok kızdıracaktı.

Comte'un sosyal bilim anlayışı tarihselci olduğundan, onun sosyal bilim anlayışını ve buradan türeyen sosyal reform kavramsallaştırmasını anlayabilmek için önce tarih anlayışına bakmamız gerekiyor. Akıl tarihsel olarak gelişir ve bu tek tek bilimlere de yansır. Her aşamaya karşılık düşen bir toplumsal yapı vardır. Akıl gibi, toplumlar da birbirini izleyen düzen ve eleştiri dönemleriyle birbirinden ayırt edilir. Toplumların düzenini anlamak için yapılan araştırmalara "toplumsal statik" adı verilirken, toplumsal dönüşümü inceleyen araştırmaya "toplumsal dinamik" denir. Statik ile dinamik arasında Hegelci bir ilişki vardır, yani Comte'un sırasıyla maddi ve manevi güçler adını verdiği kuram ve pratiğin dinamik diyalektiğini içerir. Tarih maddi ve manevi güçler arasında gerçekleşen dinamik bir çatışmadır. Bu iki güç birleştiği zaman, olumlu bir dönem ortaya çıkar. Ona göre Ortaçağ böyle bir dönemdir. Güçler birbirleriyle uzlaşmaz çelişki içinde olduğu zaman, olumsuz bir dönem ortaya çıkar. Comte olumsuz bir zamanda yaşadığını ve kendisinin yeni bir olumlu dönem için çağrıda bulunduğunu düşünmekteydi. Huxley daha sonraları bu Comte'çu bakışı "Katolisizm eksi Hıristiyanlık" diye tanımlayacaktı.

Comte, bir tarihçi sıfatıyla, feodalizmden endüstriye doğru büyük bir dönüşüm yaşandığı üzerinde özellikle duruyordu. Kendi dönemini (yani 19. yüzyıl) sanayicilerle proletarya arasında çatışmaların yaşandığı, kritik ve olumsuz bir dönem olarak görüyordu. Üretime katılan sermaye sahipleri ile ortak faydayı korumak üzere manevi otorite sahibi olan entelektüellerden oluşan yönetici sınıfla proletaryanın uyum içinde olduğu olumlu bir gelecek umut ediyordu. Buna bağlı olarak da bencil çıkarlardan bir

bütün olarak insanlığın çıkarlarına doğru bir geçiş olacaktı. Bütün sistem, yine Comte'un bulduğu bir sözcük olan "özgecilik" üzerine kurulacaktı.[12] Bu noktada tarih sona erecekti.

Comte'a göre toplumsal reform bu tarihselci sosyal bilim anlayışına dayanmalıydı. Toplumsal reform, Saint-Simon'un dediği gibi sadece fizik ya da yerçekimi yasaları gibi temel bilimler sayesinde gerçekleşemezdi. Comte'un büyük vizyonu, Fransız Devrimi'nin ardından yeni yeni yükselmekte olan endüstri toplumunun (Hume, Smith, J. B. Say ve Condorcet'yi okumuştu) ışığında eski rejimin birlik ve bütünlüğünü sağlamaktı (burada de Maistre'den etkilenmişti). Birlik pozitif bilimle sağlanacaktı. Comte'a göre toplumun nihai şekli olan bugünkü halinde reformlar, bilimsel-sınai-yönetici seçkinler[13] tarafından gerçekleştirilecekti. Ne de olsa Comte hem École Polytechnique'ten mezundu hem de burada profesördü! Sınıf çatışmasını nasıl sona erdirebileceğimizi, kapitalizme nasıl ahlaki bir boyut katabileceğimizi ve özel mülkiyeti nasıl koruyabileceğimizi bize sosyoloji gösterecekti.

Özetlemek gerekirse, Comte sosyal bilimle, içinde tarihsel ilerleme yasaları da bulunan tarih felsefesini birleştirmişti. Comte, insan doğasına ilişkin temel yasaların, psikolojik değil sadece sosyolojik düzeyde var olduğunu savunarak, Bentham ve James Mill'den ayrılıyordu. Comte da tarihin önemini kabul ediyor, ama ilerlemeci bir tarihselciliği savunarak Macaulay'den ayrılıyordu. Comte'un görüşlerinin uygulamaya dönük boyutları da vardı. İnsan doğasına ilişkin yasalar dışında tarihsel yasalar da söz konusuydu. Örneğin, bu iki yasalar dizisinin ortak hareketinin belli bir tarihsel dönemde hangi kurumsal düzenlemeleri dayattığını tespit etmek mümkündür. Comte'un Saint-Simon'dan aldığı bu görüş, daha sonra Karl Marx'ın geç dönem çalışmalarında da yansımasını bulacaktı.

Comte'un görüşleri, Mill'in düşüncelerinin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Mill'in gözünde Comte, sosyal bilimle tarih felsefesine önem veren anlayışı birleştirmişti. Mill, bu noktaya kadar Comte ile tam bir fikir birliği içindeydi. Ancak Mill bunun ötesine geçip, psikolojik düzeyin de önemini vurgulayarak Comte'un eksikliğini gidermeye çalıştı. Bunu yaparken de "etoloji" diye, sosyolojiyle babasından ve Hartley'den devraldığı çağrışımcı psikolojiyi bir araya getiren bir bilimsel kavram ortaya attı. Etolojinin, kültürel bağlamın çağrışımcı psikolojik mekanizmayı tam olarak nasıl etkilediğini açığa kavuşturması umulmaktaydı.

Comte'un Mill'i en çok etkileyen metodolojik yeniliği ise, Mill'in "ters tümdengelimci ya da tarihsel" dediği yöntem olmuştu. Comte, tarih araştırmasının toplumsal reforma zemin oluşturacak sosyolojik tekbiçimlilikleri ortaya çıkardığını savunuyordu. Bentham ve James Mill ise tam tersine, doğrudan psikolojik genellemelerle reforma varmaya çalışmıştı. Bu yüzden de Macaulay onları sertçe eleştirmişti. Buna karşılık Macaulay, tarihe sadece tümevarımcı bir analoji kaynağı olarak bakmaktaydı. Hem Felsefi Radikaller'e hem de Macaulay'e karşı olan Mill ise, Comte'a katılarak, tarihin, içinden sosyal politikalar üretebileceğimiz dikkatle oluşturulmuş genellemelerin kaynağı olduğunu düşünmekteydi. Daha da önemlisi, bu dikkatle oluşturulmuş genellemelerin kendileri de tümevarımcı bir sürecin sonucuydu. Mill, Comte'un yöntemine, bu tarihsel olarak oluşturulmuş sosyolojik genellemelerin, etolojik yasalar aracılığıyla psikolojik çağrışım yasalarına indirgenerek açıklanmasını eklemeyi tasarlamıştı. Yani Mill, babasının temel genellemeler anlayışıyla, Macaulay'in bu genellemelerin tümevarımsal bir şekilde tarihle desteklenmesi gerektiğini vurgulayışını birleştirip, bunları Comte'un genellemelerin tarihsel özgünlükleri yansıtmakla kalmayıp aynı zamanda insan doğasının daha temel genel ilkelerinden de çıkarılabileceği şeklindeki anlayışı aracılığıyla bir araya getirecekti. Özetle Mill'in, babasının görüşleriyle Macaulay'in görüşlerini bir araya getirmesini Comte sağlamıştı.

> Mantıksal olarak bakınca, ona [Comte] borçlu olduğum tek kavram, özellikle de Tarih'in ve İstatistik'in karmaşık konularına uygulanabilen Ters Tümdengelimci Yöntem'dir. Bu, yaygın olarak kullanılan Tümdengelimci Yöntem'den şu açıdan farklı bir süreç: Genel akıl yürütmeyle sonuca varmak ve bu sonuçları (tümdengelimci fen bilimleri dallarındaki doğal düzende olduğu gibi) özel deneyimle doğrulamak yerine, özel deneyimleri harmanlayarak genellemelere varıyor ve bunların bilinen genel ilkelerden çıkarılıp çıkarılamayacağını tespit ederek doğruluyor. Comte'da bulduğum bu şey benim için tamamen yeni. Eğer o olmasaydı bu noktaya kolay kolay (belki de hiç) varamayabilirdim.[14]

"Ters tümdengelimci ya da tarihsel" yöntemin içeriği nedir? Tarihi başlangıç noktası aldığı için "tarihsel"di; genellemelerle başladığı için "tümdengelimci" idi; bu tarihsel genellemelerin kendileri tümevarımcı deneyime dayandığı ve en azından ilke olarak kendileri temel etoloji ve psiko-

loji yasalarından tümdengelimle çıkarılabilir olduğu için "ters"ti. Kuramcının, hem temel yasaları hem de özel tarihsel bağlamı yansıtacak, genelleştirilebilir önemli deneyimler tespit etmesi gerekmekteydi.

Ters tümdengelimci (tarihsel) yöntem neden Mill için bu kadar önemliydi? Bunun iki nedeni vardı. İlk olarak, bütün genel ilkelerin deneyimden türeyen tümevarımsal bir sürecin sonucu olduğu şeklindeki mantık anlayışı açısından gerekliydi. Doğuştan gelen genel ilkeler bulunduğu şeklindeki epistemolojik görüşün statükonun meşrulaştırılması için kullanılmasından, Mill'in, başka bir kaynağı olan bir genel ilke kavramını reddettiğini hatırlayalım. Babasından devraldığı metodolojik görüşlere olan bağlılığını bu çerçevede korumaktaydı. İkinci olarak Mill, toplumsal reformun üzerine oturduğu genel ilkelerin bir şekilde ilerleyen tarih ilkeleri olması gerektiğini iddia ediyordu. Babasının kısıtlı psikolojik temelinin ötesine de bu bağlamda geçmiş ve psikolojiyi daha geniş bir tarihsel ve özellikle de romantik çerçeveye oturtmuştu. Uzun sözün kısası, Mill babasının insan psikolojisi hakkındaki görüşlerini tarihsel bir çerçeveyle tamamlayıp zenginleştirmişti. Bunun, Mill'in iktisatla ilgili tartışmalarında, özellikle de emek bağlamında, üretim ile bölüşüm arasındaki ilişkiyi yeniden kavramsallaştırmasında önemli etkileri olacaktır.

Comte ile Mill'in metodolojileri arasındaki benzerliğin önemli yanlarından biri de, statik sosyal bilimi ile dinamik sosyal bilimi arasındaki Comteçu ayrımdır. Bu ayrım, "organik" ile "kritik" dönemler arasındaki ayrım olarak, daha önce Saint-Simon'un çalışmalarında görülmüş ve Mill'in de dikkatini çekmişti. Ayrıca Mill de bu fikre sıcak bakmaktaydı, çünkü değişmeyen güçlerle değişen güçler arasındaki Coleridge'çı ayrıma benziyordu. Comte ve Mill, Sanayi ve Fransız Devrimleri'nden sonra dünyayı yeniden uyuma kavuşturma hedefini de paylaşmaktaydı. Her ikisi de bu süreci, Hegelci diyalektik tarzda, düzen ile ilerlemenin uzlaştırılması ya da sentezi olarak kavramsallaştırmıştı.

Bu metodolojinin özünde, reformun geniş tarihsel ve toplumsal süreç anlayışına sahip olanlar sayesinde gerçekleşebileceği anlayışı yatmaktadır. Genel anlamda Felsefi Radikaller ve özel olarak Mill gibi, Comte da ne toprak sahibi aristokrasiye ne de işçi sınıfına bağlı olup, kendisinin ve kendisi gibilerin sosyal bilim ile sosyal reform arasında ilişki kurmada özel bir rol oynayabileceğini düşünen 19. yüzyıl entelektüellerinden-

di. Birbirini izleyen statik (düzen) ve dinamik (ilerleme) kavramı, toplumu birleştirecek yeni bir aydın sınıf gerektirmekteydi. Özetle, Mill gibi Comte da kültürel liderlik rolüne göz dikmişti. Hem Comte hem de Mill, radikallere karşı çıkarken, kurumların, çağlarının yansıması olduğu ve dolayısıyla, insanlığın durumuna ilişkin çözümlerin, *a priori* öncüllerden zamandışı çıkarımının mümkün olmadığı yolundaki Hegelci bakışı kabul etmişti.

Mill, yeni bir aydın sınıf kavramını hem Coleridge'tan hem de Comte'tan almıştı. Ortaçağ ve feodal dönemin entelektüel liderliğini ruhban sınıfı yaptığı için, ruhsal anıştırma bir rastlantı değildi. Görünüşe göre modası geçmiş ve tarihsel olarak süresi dolmuş düşünce tarzlarına bağlı kalan ve yine görünüşe göre, toplumun gerici unsurlarına bağlı kalan ruhban sınıfı artık bu liderlik rolünü sürdüremezdi. Bütün bunların altında, manevi güçlerle dünyevi güçler arasında bir ayrım olması gerektiği varsayımıyla, Ortaçağ'da olduğu gibi manevi gücün dünyevi gücü kabul edip onunla birlikte çalışması gerektiği fikri yatmaktadır. Entelektüel topluluğun (yani "manevi güç") endüstriyel sınıfın (yani "dünyevi güç") yardım ve desteğine ihtiyacı vardır. Bir diğer varsayım da, yeni bir toplumsal birliğin dile getirilmesinin, yeni bir ruhsal birliğin oluşumuna yol açacağıdır. "İnsanlık Dini" de Comte'un düşüncelerinin, Mill'de –biraz daha sınırlandırılmış olarak– yankı bulan yanlarından biriydi. "*Culte de l'humanité* ("İnsanlık Kültü") dinin yerini alabilir ya da (gerçeği söylemek gerekirse)... Comte'un bu *culte*'ün *uygulamalarını* ayrıntılarıyla tarif etme çabalarındaki saçmalığın herkesçe görülmesine rağmen, kendisi din *olabilir*".[15]

Auguste Comte ile birlikte anılan somut tümdengelimci yöntem nihayetinde hatalıdır. Bu yöntemin taraftarları, bütün toplumsal olguları yalnızca sosyoloji adı verilen yasalardan indirgemeye çalışmaktadır. Mill'in bu yaklaşıma üç itirazı vardır. İlki, bu yaklaşım (bağımsız) bireylerin toplumsal süreçteki rolünü yok saymaktadır. Yani Mill'in özünde var olan, bireyin saygınlığına olan inancına aykırı düşmektedir. İkinci olarak, bu yaklaşım olsa olsa, toplumsal yasa denebilecek bir şeyden çok, eğilimler şeklinde sınırlı genellemeler ortaya çıkarabilir. Üçüncüsü de, her şeyin başka şeylerle etkileşim içinde olması anlamında, toplumsal olgular organiktir. Bunun anlamı, tek bir unsura takılıp kalmak yerine çeşitli unsurları birbirinden ayırmayı öğrenmemiz gerektiğidir. Mill'e göre, somut tüm-

dengelimci yöntemin saptırılmasına ilişkin en çarpıcı örnek ekonomi politik idi. Bu, tümdengelimci yöntemin önemi gibi, sınırlamalarını da göstermektedir. Mill'in mantık kavramının en önemli uygulaması *Principles of Political Economy*'de görülecektir. Bunu daha sonra ele alacağız.

> Ekonomi Politik insanın yalnızca mal mülk elde edip tüketmekle uğraştığını düşünür ve toplum içinde yaşayan insanın ... hareketlerini yöneten tek güdü bu olsaydı, nasıl davranacağını göstermeyi amaçlar.... Elbette hiçbir ekonomi politikçi insanın yaradılışının gerçekten de bu şekilde olduğunu düşünecek kadar saçmalamaz. Ama bilim zorunlu olarak bu çerçeve içinde bakar.[16]

Mill, 1841 Kasım'ında (Fransa'ya yaptığı birçok ziyarete rağmen hiç karşılaşmadığı) Comte[17] ile mektuplaşmaya başlamıştı. Mill, *Logic*'te Comte'un düşüncelerine cömertçe övgüler yağdırıp sık sık göndermelerde bulunduktan sonra ortaklaşa yeni bir felsefi sistem oluşturmayı önermişti. Comte ise daha başından itibaren Mill'in kendisinin öğrencisi olmayı teklif ettiğini düşünmekteydi. Comte'un mektupları yukardan bakar bir havadaydı. Hatta,

> Mill'e büyük bir onur bahşetmişti. *Logic*'in bir kopyası hediye olarak geldiğinde Beyin Hijyeni seansının tam ortasındaydı. Zekâsının saflığını ve berraklığını korumak üzere periyodik olarak uyguladığı bu terapi sırasında başkası tarafından yazılmış tek bir sözcüğü bile okumazdı. Ama sırf Mill'in kitabını okumak için bu kuralını çiğnedi. Kendisi hakkındaki övgülerden de çok mutlu oldu.[18]

Comte'un bencil ve huysuz tavırlarının bir başka örneği de, Herschel'in kendisine yönelttiği ve Mill'in de yanıt aradığı matematiksel yöntemle ilgili bir soruyu yanıtlamayı reddetmesiydi.[19]

İlişkide ilk sorun kadın konusunda başgösterdi. Comte, frenolojinin kurucusu olarak, zekânın beynin büyüklüğüyle orantılı olduğunu savunuyordu. Kadınların beyni de erkeklerinkinden küçük olduğuna göre, kadınlar erkeklerden daha az zeki demekti. Mill başta nazikçe itiraz etti. Ama sonra karşı savlar getirme gereği duydu. Hatta bunun için Franz Joseph Gall'in frenoloji üstüne yazdığı altı ciltlik çalışmasını okumaya bile katlandı.[20] Nihayet bu yazışmaları Harriet'e de gösterdi. Aldığı yanıt şu oldu:

Bu mektuplar beni hem çok şaşırttı hem de düş kırıklığına uğrattı. Ama aynı zamanda da mutlu etti. Bütün bunlar yalnızca senin durumunla ilgili; Comte'unkiler zaten beklediğim gibi. Her zamanki gibi tek yanlı ve üzerinde fazla düşünmediği bir konuda önyargılı.... Comte tam bir Fransız. Fransız zekâsı İngiliz zekâsından daha az hayranlık uyandırıcı. Anti-Katolik, Anti-Kozmopolit.

Mektuplarında, artık oturmuş olduğunu sandığım bazı düşüncelerinde kararsız davranmana şaşırdım. Düşüncelerini yarı özür diler bir tonla dile getirmenden düş kırıklığına uğradım. Ancak son mektubundaki olağanüstü nezaketinden, zarafetinden ve kalem ustalığından çok etkilendim.

Konu üzerinde daha çok şey söylemiş olmanı dilediğimi düşünme. Ben yalnızca, öneri şeklinde değil inanarak dile getirmiş olmanı isterdim.

Bu köksüz insan yardımcın olmayı bırak, karşı çıkmaya bile değmez. Bu mesele üzerinde senin bilinç düzeyinde ve senin gibi adil biriyle yarışabilecek senden başka biri var mı, ya da olabilir mi?

Sen entelektüel olarak zamanından ileridesin. Kusursuz tarafsızlığından ve daimi adalet aşkından başka bir iddian olmasaydı, zamanının en ünlü insanı olurdun. Bunlar, çok ender bulunduğuna ve insan doğasını en fazla zorladığına inandığım, farklı nitelikler.[21]

Bu mektup Harriet ile Mill arasındaki ilişki hakkında bir şey göstermektedir. Mill'in temel duruş noktalarına büsbütün meydan okumadan, onu ne kadar eleştirdiğini, düzelttiğini ve vicdanı olduğunu da göstermektedir. Aynı zamanda, Mill'e ne kadar hayran olduğunu ve görünüşe göre Mill'in de özel bir bağlamdaki bu hayranlık ifadelerine ne kadar ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Öte yandan, Mill ile Comte arasındaki mektuplaşmalar, Harriet'in düşünce yapısına dair bir şeyi de görmemizi sağlar. Eğer Comte'un kadınlarla ilgili düşüncesi doğru ise, bunun erkeklere de uygulanabileceğini gösteren Harriet olmuştu.[22] Yani nesnel olarak bu argüman, insanların hiyerarşideki yerlerinin, kendilerini geliştirme çabalarından bağımsız olarak belirleneceği biyolojik bir determinizme gidiyordu. Bu, Harriet gibi Mill için de tatmin edici değildi.

Mill ve Comte arasındaki bu tartışma üç düzlemde yapılmaktaydı. Bir düzlemde bu tartışma, bir biyolojik deterministle (Comte) çevrenin önemli bir etken olduğuna inanan bir kişi (Mill) arasındaki tartışmaydı. İkinci düzlemde, biyolojinin çok önemli olduğuna inanan bir kişiyle (Com-

te) bilgi ve eğitimin toplumsal reformda önemli bir etken olduğuna inanan bir kişi (Mill) arasındaki tartışmaydı. Comte, bir tür otoriter toplumsal düzene eğilimliyken, Mill eğitimin ve ikna etmenin üzerinde durmaktaydı. Üçüncü düzlemde bu, sosyal bilim ve toplumsal teknoloji adına insanların temel özgürlüklerini reddeden biriyle, belli bir düzeyde insan özgürlüğüne inanan ve dolayısıyla sosyal bilimlerin iddialarını şiddetle sınırlamak isteyen biri arasındaki tartışmaydı. Nihayet, eğer Comte haklıysa, bütün göreceli bilgilerin elde edildiği, yeni bir entelektüel çabaya, daha fazla toplumsal gelişmeye ve deneye ihtiyaç duyulmayan bir zaman gelebilir demekti. Mill bunun "insanların yaşam biçimlerini (ya da her halükârda tek bir seçenek dışında)... her türlü değişime ve amaca kapatan" bir toplumsal felsefe olduğunu düşünecekti.[23] Mueller'in deyişiyle,

> Comte, Mill ile asla bir "fikir" tartışmasına giremedi, çünkü Mill'in anladığı anlamda bir fikri yoktu.... Sadece birkaç gözleme dayanan, bir kez oluşturulduktan sonra da kendisine uyan "fikirleri" kanıtlamaya, uymayanları da hatalı gösterip saf dışı bırakmaya çalışan, baştan sona sistemleştirilmiş bir öğretisi vardı. Sistem bir kez oluşturulduktan sonra gerçeklere dair fazla gözlem yapmaya ihtiyaç duyulmuyordu. Comte, kendi ilk gözlemlerinin geçerliliğinden kuşku duymadığı için de, yeni bir gözlem yapma zahmetine girmiyordu. Mill ise, bir fikirler sistemine değil, bir düşünce yapısına sahipti.... Düşüncelerinin hatalı olabileceğini kabul etmeye her zaman hazırdı ve bilimsel kanıtları yeniden incelemeye istekliydi.[24]

1844, Comte için parasal sorunların baş gösterdiği bir yıl oldu.[25] Bütün hayatı para işlerini ve parasal baskıları düşünmekle geçmişti. 1826'da bu yüzden depresyon geçirmişti. Evlendiğinde de, (pek de alışık olunmayan bir dini törenle) eski bir fahişeyle evlenmişti. Karısının ilk işi de para kazanmak için eski işine dönmek olmuştu. Kadınlar konusundaki düşünceleri yüzünden sonunda çileden çıkan eşi 1842'de onu terk etti. Comte kadına epeyce bir nafaka bağladı. Ancak 1844'te, büyük ölçüde sıradışı görüşlerine karşı çıkan akademisyen meslektaşları yüzünden, École Polytechnique'teki akademik pozisyona yeniden seçilemedi. Mill'den yardım istedi.

John Austin, Mill'in isteği üzerine, o zaman Fransız Başbakanı olan Guizot'ya yanaştı, ama bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Mill, Grote ve Molesworth'ten para topladı. Kendisini pozitivizmin lideri olarak gördüğü

ve İngiliz öğrencileriyle ilgilenmeyi bir ödev saydığı için bu çabaları âdeta bir hak olarak gören Comte, daha fazla yardım istemeye devam etti. Daha fazla yardım gelmeyince de kızdı; kendisinin mülk sahibi sınıfları halk kitlelerinden koruyabilecek birkaç entelektüelden biri olduğunu söyleyerek Mill'i uyardı. Bu sevimsiz not 1847'de [26] mektuplaşmaların sona ermesine yol açtı.

On yıl sonra Comte ölecek ve İngiltere'deki takipçilerinin arasına Frederick Harrison, George Eliot, onun sevgilisi G. H. Lewes, Harriet Martineau ve Richard Congreves de katılacaktı. Comte'un aziz ilan ettiği, Büyük Frederick ve Adam Smith gibi birbiriyle hiç ilgisi olmayan isimleri onurlandırmak için Lamb's Conduit Sokağı'nda bir İnsanlık Kilisesi kurdular. Yerinde bir isimlendirmeyle *Beehive* (Arı Kovanı) adını verdikleri bir dergi çıkardılar. Bu, Comte'un tahayyül ettiği ütopyacı topluluğa da uygun bir simgeydi.

Metodoloji konusunda Comte ve Mill arasındaki temel görüş ayrılığı bireysel bağımsızlık noktasında yoğunlaşmaktaydı. Mill, psikolojinin sosyolojiden bağımsız olduğunu vurgulayarak bu görüş ayrılığını ortaya koyuyordu. İnsanlar büyük toplumsal güçlerin basit ürünleri olamazlardı.

> Bununla birlikte insan, bir toplum içinde de insandır. Eylemleri ve tutkuları bireysel insan doğasının yasalarına tabidir. İnsanlar bir araya geldiklerinde, başka özellikleri olan, başka bir şeye dönüşmezler.... Toplum içindeki insanların, bireysel insan doğasının yasalarından kaynaklanan özelliklerden türeyenler ve bunlara dönüşebilecekler dışında bir özellikleri yoktur. Toplumsal olgularda Nedenlerin Bileşimi evrensel yasadır.[27]

Sonuç itibarıyla Mill, toplumu oluşturan bireylerin yararının üstünde ve onu aşan ortak bir yarar olduğu veya olabileceği şeklindeki Comteçu anlayışı reddedecekti. Mill buna şiddetle karşı çıkarak özgürlük ve bağımsızlığın önemini vurguluyordu. 1829'da d'Eichthal'a yazdığı bir mektupta, devletin "tek bir amaç" için değil, "insanlığın yararına olan bütün amaçlar için var olduğunu" söylemişti: "Bu amaçların en yücesi ve önemlisi de, Bay Comte'ta kategorik olarak hiç bulunmayan, insanın ahlaki ve düşünsel açıdan kendisini geliştirmesidir."[28] Reformun yalnızca siyasi değil aynı zamanda (Mill'in radikalizmden uzaklaşmasının ve Carlyle'ın etkisinin bir göstergesi olarak) ahlaki de olması gerektiğini kabul etmekle birlikte, ni-

hai hedefin bencil bireysel zenginlik değil yeni bir tür birlik olduğunu kabul etmekle birlikte, amacın yeni bir ahlaki düzen olduğunu onaylamakla birlikte, Mill bağımsızlık lehine, Comte'un özgeciliğine karşı çıkıyordu. Nihayet, toplumsal reformun odak noktasında kadınlarla işçilerin bulunduğunu kabul etmesine karşın, Mill'in, farklı bir kadın ve işçi sınıfı anlayışı vardı. Bu görüş ayrılığı da Mill'in bağımsızlıkta ısrar etmesinden kaynaklanmaktaydı. "Aynı zamanda, herhangi bir mutlaklık iddiasında bulunmadan, yönetilenlerin kendi yönetimlerine doğrudan katılmasını talep eden pozitif bir öğreti vardır. Bu katılım doğal bir hak olmaktan çok, önemli hedeflere bu hedeflerin dayattığı koşullar ve sınırlamalar altında varmada bir araçtır."[29] Bütün insanlar kendi kendilerini yönetmediği sürece manevi ve ahlaki bir yenilenme mümkün değildi.

Mill de seçkinlere ihtiyaç olduğunu kabul etmekteydi, ancak Comte'un onlara biçtiği rolü paylaşmıyordu. Anlaşmazlık metodolojideki derin farklılıktan kaynaklanmaktaydı. Mill de Comte da dinamik toplumsal gelişimi diyalektik bir süreç olarak görmekle birlikte, Mill peşin hükmün kavramsallaştırılabileceğini, yani kuram ve pratik ilişkisi hakkında kuram üretebileceğini kabul etmiyordu. Kuram ve pratiğin etkileşimine ilişkin geniş bir üstkuramsal bakış üç şeye yol açmaktadır: (1) insan bağımsızlığı gerçeğinin inkâr edilmesi, (2) insani olaylarla ilgili potansiyel bir yazgıcılık, ve (3) bu üstkurama sahip olan kişinin, aynı zamanda gelecekteki bütün pratik yeniden formülasyonları dikte etmeye hakkı olduğu varsayımı.

Mill herhangi birinin böyle bir bilgiye sahip olabileceğini kesinlikle kabul etmiyor, böyle bir tespitin pratik akılla mümkün olduğunu, yani bilimin sınırları dışında kaldığını savunuyordu. Mill'in bakış açısına göre Comte, tarihsel değişim diyalektiğinin yapısına ilişkin kendi metafizik görüşüne ihanet etmişti. Metafizikte ve epistemolojide mutlak bilgi söz konusu değildi. Yalnızca tarihsel bir algılama şekli olan "ardışıklık ve benzeşiklik ilişkileri" gibi yasaların araştırılması söz konusuydu. Mill bu konuda haddidden fazla Burke'çüydü. Mill, işte bu yüzden, Comte'u sonunda otoriter kalmakla eleştirmişti.[30] Mill, Bentham'ın sistemini reddettiği aynı nedenlerle Comte'un sistemini de reddetmekteydi.

Mill o zamanlar, kuram ve pratik ilişkisine dair geniş bir kuramın olabilirliğine karşı çıkmanın, kendi önerdiği etoloji bilimine ölümcül zarar vereceğinin farkında değildi. Radikal ölçüde serbest bir diyalektik, herhangi bir tam açıklama kavramıyla uyuşmuyordu. Mill'in bir etoloji bilimi

oluşturmaktan umudunu kesmesi için biraz zaman geçmesi gerekecekti. Bunu hemen görebilseydi, babasının çağrışımcı psikolojisini kurtarmanın herhangi bir yolu bulunmadığını ve nihayet toplumsal araştırmalara karşı bir toplumsal "bilim"den söz etmenin hiçbir anlamı olmadığını da görebilecekti.[31]

Mill bu noktada, insan doğasına ilişkin bir bilim ya da bilimler –yani bir insan bilimi– olabileceğini ve bunun temel yasalarının da çağrışımcı psikolojik yasalar olduğunu düşünmekteydi. Dahası, (amaçlarla sorunlar da dahil olmak üzere) insani olaylarla ilgili temel gerçekler ne olursa olsun, bunlar psikolojik çağrışım yasalarının bir parçası değildi. "Bunlar insan doğasının ilkeleri değil, insanoğlunun içinde bulunduğu koşullarda o ilkelerin sonuçlarıdır."[32] Dolayısıyla, insan eyleminin temel gerçeklerini açıklayabilmek için, psikolojik çağrışım yasalarını, o yasaların etkin olduğu koşullar hakkındaki bilgilerle desteklememiz gerekir. Fiziksel etkileşimin tersine, insan eylemi sadece var olan koşullarla açıklanamaz. İnsanların eylemleri sadece içinde bulundukları koşulların sonucu değildir; o koşullarla bireylerin kişiliklerinin ortak sonucudur. İnsan kişiliğini belirleyen unsurlar sayısız ve çeşit çeşittir.

Geçmiş ve bugünkü koşulları sistematik bir şekilde izah edebilir miyiz? Mill bir dönem bunu yapabileceğimizi düşünmüştü.[33]

> İnsanlar aynı koşullarda aynı şekilde hissedip davranmaz. Ancak belli bir durumda bir kişinin şu ya da bu şekilde hissetmesine veya hareket etmesine neyin neden olduğunu belirlemek mümkündür.... Bir başka deyişle, insanın tek bir evrensel kişiliği yoktur, ancak Kişilik Oluşumu'nun evrensel yasaları vardır. İnsan eylem ve duygularına dair bütün olgular, her durumun kendine özgü gerçekleriyle birleşen bu yasalara göre üretildiğinden, her somut ve pratik amaca dönük insan doğası bilimi oluşturma çabası da bu yasalara göre yürütülmelidir.[34]

Mill, kişilik oluşumunun varsayımsal yasalarını bulup formüle eden bilime *etoloji* bilimi adını vermişti.[35]

> Kısaca, kişilik oluşumu yasaları, aklın genel yasalarından çıkan ikincil yasalardır ve belli koşullar varsayıp sonra da, aklın yasalarına göre, bu koşulların kişilik oluşumu üzerindeki etkisinin ne olacağını araştıran genel yasalardan tümdengelim yoluyla çıkarılırlar.[36]

Psikolojik çağrışım yasaları iç gözlemle keşfedilirken, etoloji yasaları varsayımsal tümdengelimle bulunur. "Bir başka deyişle, tümdengelimci bir bilim olan Etoloji, deneysel bir bilim olan Psikoloji'den çıkan bir sonuçlar sistemidir."[37] Mill, elimizde kapsamlı bir etoloji bilimi bulunsa bile, geleceği şaşmaz bir biçimde tahmin etmenin mümkün olmadığını iddia ediyordu. Yine de bu tür bir bilgi pratik olarak yararlıydı.

> Aslında, bu yasalar hakkındaki bilgimiz astronomide olduğu gibi kesin ve eksiksiz olmasına karşın, bunlarla, gelecek bin yıl için, gökcisimlerini gördüğümüz gibi, toplumun tarihini önceden görme olanağımız yoktur.... O kadar fazla neden vardır ki sınırlı güçlerimizle bunları hesaplayamayız.... Tahmin için oldukça yetersiz kalabilecek bir miktar bilgi, bizi yönlendirmek için çok değerli olabilir.[38]

Mill'in şu ana kadarki beşeri bilimler anlayışından ne sonuca varabiliriz? *Logic*'in IV. Kitap'ının, fen bilimini örnek alan beşeri bilimlerin ne olabileceğine, hangi tür sınırlama veya özellikleri bulunduğuna ve nereye kadar yararlı olup olmadığına ilişkin açıklamaları bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Onun beşeri bilimlerin amaçlarına ve önündeki engellere dair sözleri bugün bile aşılamamıştır. Amaçlara ve engellere ilişkin tespitlerinden ne Mill'in zamanında ne de bugün geri adım atmak gerekmiştir. Ayrıca Mill, bu beşeri bilimler anlayışının determinizmi gerektirmediğini, bu anlayışa göre insanların kendi karakterlerini şekillendirebileceğini ve daha sonra göreceğimiz üzere, bu anlayışın sosyal bilimcilere toplumsal hedefleri belirleme olanağı verdiğini de açığa kavuşturmuştur. Özetle bu, dikkatle oluşturulmuş, alçakgönüllü bir programdır.

Programın alçakgönüllü olmasından kasıt şu ki Mill etolojinin yasalarını oluşturduğunu iddia etmez. Dikkat çekilmesi gereken bir nokta da, programın hiçbir yerinde belli bir düzeyde bu tür yasaların yahut güvenilir genellemelerin dayatılmamasıdır. Alexander Bain'in işaret ettiği gibi, Mill "en azından o gün için [1840'lar]" bu tür yasalar oluşturmaktan umudunu kesmiş ve bunu yerine *Principles of Political Economy*'yi yazmaya karar vermişti.[40] Mill bir daha asla etolojiyi kurmaya kalkışmadı. Peki bu bize Mill hakkında, beşeri bilimler hakkında ve Mill'in liberal kültür açıklamaları hakkında ne anlatmaktadır?

Bu bize Mill hakkında şunları anlatmaktadır: Mill, psikolojik çağrışım yasalarıyla değişik beşeri bilimlere ilişkin güvenilir genellemeler arasında

köprü niteliğinde ilke işlevi görebilecek etolojik yasaların nasıl var olabileceğini ortaya koyar. Bu tür yasalar bulunması gerektiğini söylemez. Asla bu tür yasalar üretmez veya üretme iddiasında bulunmaz, nihayetinde böyle bir girişimden de uzak durur. Bu tür yasaların bulunduğuna dair baştaki ısrarı veya umudu ise, kısmen biyografik nedenlerle açıklanabilir. Bu tür yasalar olsaydı, o zaman, babasının siyasi felsefesine yönelttiği keskin eleştirilere rağmen, en azından psikolojik çağrışım yasalarının önemini savunurdu.

Mill'in beşeri bilimlere ilişkin etolojiden vazgeçmesinin sonuçları daha da sancılı olmuştur. Psikoloji ile beşeri bilimler denilen bilimler arasında köprü niteliğinde ilke işlevi gören etolojik yasalar olmazsa, insan doğası biliminin içinde tutarlı bir hiyerarşi de olmayabilir. İnsan eylemine ilişkin bütün ampirik genellemeler, Mill'in iddia ettiği gibi hep ağır koşullara tabi kalacaksa ve tutarlı bir hiyerarşik yapıyla desteklenmezse, beşeri bilimler denilen bilimler koşullu bir genellemeler toplamı olmaktan öteye gidemezdi. Özetle, gerçek bilim olamazlardı. İnsan bilimleri ve kültüre ilişkin sistematik araştırmalar pek çok değerli ve yararlı bilgi sağlayabilir, ancak bu bilgiye güvenli bicimde başvurulamaz. Güvenli bir başvuru noktası olmaksızın da aristokratik muhafazakârlığa ya da işçi sınıfı önyargısına karşılık vermek üzere uzlaşılan bir uzman kanaati oluşturulamaz. Mill, Marx ve Comte'tan farklı olarak, hiçbir zaman ortaya büyük bir tarihsel anlatı koymadı.

Bu durumun, Mill'in gelecekteki çalışmaları için önemi hakkında neler söylenebilir? İki şey söylenebilir. İlk olarak, Mill, kültürel dünyayı açıklayabilecek daha damıtılmış, incelikli bir anlayışa ihtiyaç duyacaktır. Bunu da Tocqueville'de bulacaktır. Tocqueville'in, *Amerika'da Demokrasi*'nin özellikle de 2. Cilt'inde bir etolojist olduğu söylenebilir. Nitekim Mill'in ondan hoşlanmasının nedeni de budur. İkincisi de, insanlık durumu hakkındaki genellemelerin koşullu bir şekilde kullanılabileceğini gördükten sonra, Mill'in bu genellemelerin sorumlu şekilde kullanımıyla sorumsuz şekilde kullanımı arasına bir ayrım çekebilecek koşulları dikkatle formüle etmesi gerekecektir. *Özgürlük Üstüne*'de sansürü eleştirirken tam olarak anlattığı da budur. Nihayet bu iki şeyi çeşitli çalışmalarının başka yönleriyle romantik teolojisinde bir araya getirmiştir.[41]

Etolojiden vazgeçmesinin, Mill'in toplumsal olgulara ilişkin açıklamalarında ya da kamusal siyasete ilişkin duruşunda önemli bir değişiklik ya-

ratıp yaratmadığı merak edilebilir. Mill'in beşeri bilimler felsefesinde değişmeyen üç şey vardır. İlki, insanın bağımsızlığında daima ısrarcı olmuştu. İkincisi, 1830'lardan itibaren daha geniş bir tarih felsefesine, insanın bağımsız olduğu bir makro-anlatıya ihtiyaç duymuştu. Üçüncü olarak, ekonomi politikte görülebilecek türden, koşullu ve dikkatle sınırlandırılmış genellemelerin varlığını ve önemini her zaman kabul etmişti. Bunlar, insani ve toplumsal olgulara ilişkin bakışının değişmeyen yönleriydi. Hiçbir zaman bu unsurları, bir beşeri bilimler sistemi şeklinde, yasaya benzer, hiyerarşik bir düzenlemeye sokamadı. Dolayısıyla toplumsal dünya anlayışı yarı bilimsel olmaktan öteye geçemedi.

Bu ona özgü bir eksiklik değildi. Hiç kimse böyle bir bilimsel, yetkin bir toplumsal dünya anlayışı geliştirememişti. Ne politika belirleyebilecek güçlü bir Comteçu bütüncül kavramsallaştırma anlamında, ne de Mill'in amaçladığı gibi alçakgönüllü bir şekilde gerçekleştirilebilmişti. Daha da önemlisi, Mill böyle bir bilim zinciri oluşturmuş olsa bile bu sistem politika belirleyemeyecekti. Çok çok, kamusal siyasete dair bazı tavsiyelere etkileyici bir meşruiyet kazandırabilirdi. Bunun oldukça önemli bir nedeni var. Mill, bütüncül bir kavramsallaştırma yapılabilecek türde bir evrende yaşadığına inanmıyordu. Bütüncül bir kavramsallaştırma söz konusu olmadığına göre, o zaman daima alternatif politikalar gibi alternatif anlatılar da oluşturulabilirdi. Aslında bugün de durum aynı değil mi, Mill'in de olmasını istediği tam da bu değil mi?

Mill bunu *Özgürlük Üstüne*'de şöyle ortaya koymuştu:

> Üzerinde farklı fikirler yürütülebilecek her konuda, hakikat çatışan iki nedenler dizisi arasında sağlanabilecek dengeye bağlıdır. Doğa felsefesinde bile, aynı gerçeklerin başka bir şekilde de açıklanması her zaman mümkündür.... Ama iş muazzam ölçüde karmaşık konulara, ahlaka, dine, siyasete, toplumsal ilişkilere ve yaşama işine geldiğinde, tartışılan her fikir üzerindeki iddiaların dörtte üçü, kendisinden farklı olan bir düşünceyi görünüşte yok etme çabalarından ibarettir.[42]

Mill'in, sosyal bilimle ilgili isteklerinden vazgeçtikten sonra, farklı bir toplumsal dünya görüşü öne sürdüğünü yahut farklı kamusal politikalar önerdiğini düşünmek için bir neden yoktur. Olsa olsa, toplumsal dünyanın diyalektik yapısı hakkında daha derin bir görüş sahibi olduğu söylenebilir.

Mill, entelektüellerin modern dünyada önemli bir rol oynayabileceğine inanıyordu. Doğru bir bilimsel yöntem, tarih anlayışıyla ve amaca uygun, koşullu sosyal bilimsel genellemelerle donanmış olan entelektüeller hem feodalizmden sanayiciliğe, hem de –içinde bulunduğumuz açmazı kavramsallaştırmamıza yardım ederek– modern endüstriyel toplumun uyumlu bir şekilde işlemesine katkıda bulunabilirdi. Ancak Mill her tür entelektüel diktatörlüğe veya sosyal teknokrasiye karşıydı. Karşıydı, çünkü doğru olduğunu düşündüğü genellemeler içinde, kişisel bağımsızlık ve kişinin kendi kendini yönetebilmesi özgür bir toplum açısından hayati önem taşımaktaydı. Özgür insanlar baskıya değil ikna edilmeye ihtiyaç duyar ve herkesin özgürlüğünü tanımayan hiçbir toplum kendini despotizmin karanlıklarından kurtaramaz. Sonuçta, Mill'in Comte'u reddedişiyle, Bentham'ı ve babasının insan bağımsızlığına yer bırakmayan, dar kalıplı insan doğası anlayışını reddetmesi paralel gitmişti.

Sezgiciliğin gerici amaçla kullanılmasını eleştirmek için yürütülen teknik tartışmaların ötesinde ve James Mill ile Bentham'ın sosyal bilimlerde ve sosyal reformda doğru yöntem anlayışlarında karşılaşılan sınırlamaları aşmak için benimsenen Comteçu metodolojik yeniliklerin ötesinde, *Logic*'te iki konu öne çıkar: Determinizme karşı bireysel özgürlüğün savunulması ve değişen toplumsal kurumların içsel normlarını ortaya çıkarırken kullanılan imgelemin rolünün romantik bir kavrayışla ele alınması.

Determinizm sorunu, 19. yüzyılda dinsel yaşam ve özellikle de Kalvenist kökenli muhalif Protestan mezhepler için merkezi önemdeydi. Muğlak ifadelerle dile getirilen toplumsal determinizm biçimleri, bazılarının var olan hiyerarşik yapıyı ya da zenginlik ve iktidar paylaşımını Tanrı buyruğu olarak görmelerine neden olmaktaydı. Bu, çoğu zaten muhalif olan, yükselen ticari orta sınıfa pek uyan bir görüş değildi. Metodizm'in kurucusu John Wesley, bir çeşit Arminiusçuluk (özgür iradeye inanmak) geliştirmişti. Buna göre insanlar kendilerini kendi çabalarıyla mükemmelleştirebilirlerdi. Üniteryenlerin yayın organı *Monthly Repository*'nin editörü William Johnson Fox, 1828'de yayımlanan iki makalesinde Hartley ile özgür irade (sadece W.T. diye anılan yazar, Hartley'i Alman felsefesiyle destekliyordu) arasında bir uyum yakalamaya çalışmıştı. Önde gelen Üniteryen teologlardan James Martineau, başlarda Hartley, Priestley ve Bentham'a sempati duyuyordu, ancak Carlyle ve Coleridge'ın etkisiyle, zamanla determinizmden uzaklaşmıştı.

Daha seküler düşünürler arasında da benzer bir kaygı vardı. James Mill de başlangıçta Francis Hutcheson, Thomas, Reid ve Stewart'ın İskoç sezgici okulunu desteklemekte ve Hartley'in determinizmini eleştirmekteydi. Ancak James Mill, Benthamcılığı benimsedikten sonra dönüş yaptı ve Hartley'i desteklemeye başladı. Bunun nedenini anlamak zor değildir. Benthamcılar genellikle determinizmi sosyal teknolojiyi kullanabilecekleri olumlu bir zemin olarak görmekteydi. James Mill bu temelde İskoç okulunu eleştirmeye başlamıştı.[43] Öte yandan Carlyle ise, "Sign of the Times"'ında Hartley'in determinizminin kaderciliğe yol açtığını savunmuştu. Bu Mill'in bunalımını da şiddetlendiren bir duruştu. Coleridge başlarda Hartley'in görüşlerine hayrandı ancak sonradan bunları reddetme noktasına gelmişti, çünkü "zorunluluk" öğretisine (determinizm) varıyorlardı. Bütün bunlardan Mill'in, babası ile Bentham'dan determinizm inancını devraldığını, yaşadığı bunalımın bu düşünceyle birlikte derinleştiğini, bunalımının bu yanının Carlyle ve Coleridge ile yakınlaşmasından sonra daha da derinleştiğini ve bunun, Mill'in katıldığı ve Harriet Taylor ile tanıştığı Üniteryen çevrelerde başlıca kaygı konusu olduğunu düşünmek mümkündür. Üniteryen çevrelerde ayrıca bir çeşit uyumluluk, yani determinizm inancıyla özgürlük inancını bağdaştırma çabası gözlenmekteydi.

Mill determinizm inancıyla özgürlüğü ilk kez *Logic*'te bağdaştırmaya çalışmıştı. Mill, VI. Kitap'ta[44] insanlarla ilgili olarak kadercilikle nedensellik öğretisi arasında bir ayrım yapmıştı. İlk olarak, nedenselliği zihinsel olgular arasındaki sürekli ardışıklık olarak tanımlayarak bu kavrama muhalefeti yumuşatmıştı. x'in y'ye neden olduğunu söylemek demek, x'in daima y'den önce geldiğini söylemek demektir. Sürekli ardışıklığı bu şekilde tarif etmek, söylem olarak, kontrolümüzün dışındaki fiziksel güçler tarafından kontrol edildiğimiz korkusunu çürütmektedir. İkinci olarak, evrenin müdahale edemediğimiz bir nedenler ve sonuçlar zinciri olduğunu söyleyen bir öğreti olan kadercilik korkusunu yenmeye çalışmıştı. Sürekli ardışıklığın, bütün arzuların karşı konulamaz olduğu anlamına gelmediğini vurgulamıştı. Seçebilme deneyimimizin kendisi hakiki bir deneyim ve gerçek bir olaydır. İnanç ve arzularımız bizzat nedensel zincirin unsurlarıdır. Belli düşüncelere sahip olarak arzularımızı değiştirebiliriz. Görünüşe bakılırsa Mill, ne yardan ne de serden vazgeçip, bir tür uyum yakalamıştı. Hume'a benzer şekilde Mill de bu fikriyle, sosyal bilimi ve onun kamusal siyasetle bağlantısını mümkün kılan bir nedenselliği ve ahlaki özgürlük duygumuzu koruduğunu düşünmekteydi.

Mill bu çözümüyle gurur duyuyordu. *Logic*'in özgürlük üstüne olan iki bölümünün en iyi bölümler olduğunu düşünüyordu.[45] Tocqueville'i en fazla etkileyen de işte bu özgürlük tartışması olmuştu. Mill, 1840'ta Tocqueville üstüne yazdığı bir yazıda, bizi biz yapan şeylerin tamamen ekonomik ve toplumsal güçlerden kaynaklanmadığını ve bu güçlere nasıl karşılık verdiğimize de bağlı olduğunu bir kez daha tekrarlamıştı. Düşünce sadece gölge olay değil, aynı zamanda "tarih içinde bir güç"tü.[46]

Owencıların da içlerinde bulunduğu Mill muhaliflerine göre, aslında Mill insan özgürlüğü lehine bir argüman geliştirmemişti. Muhalifler, eğer istersek, elbette ki karakterimizi biçimlendirebileceğimizi ve hatta kişilik özelliklerimizi değiştirebileceğimizi söylüyordu. Sorun şu ki seçimin kendisi önceki nedenlerin bir sonucudur. Görünüşe göre Mill'in buna itirazı yoktu, çünkü bu durum ilke olarak kendi karakterimizi şekillendirme yetimizi reddetmiyordu. Bu, benimsediği siyasi veya sosyal bir duruşu haklı gösterecek yeterince nedeni olduğuna inandığında, teknik felsefi bir konuyu her yönüyle düşünmediğinin mükemmel bir örneğidir. İnsanların karakterlerini değiştirebilme yetisi vardır ve Mill için o zamanlar bu kadarı yeterlidir. Ancak, felsefi yönü gelişmiş eleştirmenlerin daha sonraları ısrarla vurguladığı üzere, nihai aşamada tam olarak kontrol edemediğimiz bu yeti gerçekte nereye varmaktadır?[47] Bağımsızlığın anlamlı bir şekilde bireyselliğin temeli olabilmesi için, Mill'in daha güçlü bir irade özgürlüğü tanımına veya yorumuna ihtiyacı vardı. Bu konuya 1860'larda *Hamilton*'da yeniden dönecektir.

Romantik hareket, Mill'in sosyal bilimlerle sosyal reform arasındaki ilişki anlayışında en çok bu noktada etkili olmuştur. Çünkü sanatçının rolü ve felsefe tarihinin önemi hakkında Mill'e yenilikçi bir anlayış sunmuştur. *Logic*'teki bu romantik çözümün işaretleri aslında daha önceden görülmeye başlanmıştı. Mill 1838 Nisan'ında, *Review*'da, Alfred de Vigny hakkında, şairlerin oynadığı çok önemli rol üzerine bir yazı kaleme almıştı. "Gerek şiirde gerekse felsefede deha, gerçekleri bizim görebildiğimizden daha derin bir şekilde görme yetisi demektir."[48] Mill ayrıca, Sterling'in ısrarı üzerine Hegel'in *Mantık*'ını okumuştu.

Eğer "kullanışlı" bir insan bilimi olacaksa, tümdengelime dayanan eksiksiz ve kapsamlı bir sosyal bilim olamaz. Eksiksiz ve kapsamlı bir sosyal bilim gelecekteki bütün insani ve toplumsal permütasyonları açıklayabilir ve önceden görebilir. Eğer böyle bir bilgi var ise veya var olabilirse, o za-

man sosyal bilimsel bilgiyi kullanma kavramı, herhangi bir insani özgürlüğün yokluğunda fiziksel dünyayı değiştirmek kavramından daha anlamlı değildir. Dolayısıyla, kullanışlı bir sosyal bilimsel bilgi, sınırlı ve koşullu genellemeler şeklinde olmalıdır. Bu genellemeler, "X doğru ise, o zaman Y vardır" şeklinde varsayımsal cümlelere dökülebilecek nitelikte olmalıdır. Burada X varmak istediğimiz şeyi, Y de X'e varmak için gereken sınırlı ve koşullu sosyal genellemeyi temsil etmektedir. X'in kendisi beşeri bilimler alanının bir parçası olamaz.[49] Mill'in deyişiyle, *sanat* alanını oluşturur.

İçsel normları, değişen toplumsal pratik içinde imgelemle açıklayan kişi sanatçıdır (şairdir).

> Sanatın kurallarıyla bilimsel öğretiler arasındaki ilişki şöyle anlatılabilir. Sanat önüne bir hedef koyar, hedefi tanımlar ve işi bilime devreder. Bilim onu alır, bir olgu veya üstünde çalışılacak bir etki olarak kabul eder ve nedenlerini ve koşullarını araştırdıktan sonra bu hedefi, üretilebileceği koşulların kombinasyonlarından oluşan bir teoremle birlikte tekrar sanata gönderir. Sanat da bu kombinasyonları inceler ve bunların insanın gücü dahilinde olup olmadığına bakarak, sonuca varılıp varılamayacağına karar verir. Sanatın sağladığı tek öncül, belirlenen hedefe varmanın arzulanabilir olduğunu söyleyen ilk büyük öncüldür.[50]

Nereden başlayacağız? Mill psikolojik çağrışım yasalarıyla başlamayı reddetmişti. Etolojik yasalar oluşturmamış ve oluşturma projesinden de sonunda vazgeçmişti. Geçmişin tek başına yeterli bir kaynak olduğu şeklindeki anlayışı da reddetmişti. Geriye toplumsal düzeydeki genellemeler kalmıştı. Açıklayıcı toplumsal genellemeler zorunlu olarak sınırlı ve koşulludur. Özel olarak, bir tarihsel dönem için genel olarak doğru olan bir şeyin, başka bir tarihsel dönem için de doğru olması gerekmez. Mill bu noktada Comte'tan, sosyal statik bilimi adı verilen, bir toplumsal bağlamdaki açıklayıcı toplumsal genellemelerle, sosyal dinamik bilimi adı verilen, bir bağlamdan diğerine geçişle ilgili açıklayıcı toplumsal genellemeleri birbirinden ayırmayı öğrenmişti.

O zaman, toplumsal açıklama projesini yararlı bir proje için kullanacaksak şunları sağlamamız gerekmektedir: Sanatçının gözünden toplumun bugünkü durumuna ilişkin bir açıklama ve bugünün geçmişten nasıl ortaya çıktığına ilişkin tarihsel bir açıklama. Bu tarihsel açıklama, bir tarih felsefesi teşkil eder. Sosyal bilim genellemelerden ya da tekbiçimlilik yasaların-

dan meydana geldiği için tarih felsefesinin kendisi sosyal bilim olamaz. Katı bir tarihsel gelişim yasası, insanları olayların akışını değiştiremeyecek kadar güçsüz kılar. Bu nedenle Mill'in (a) toplumun bugünkü durumunu nasıl açıklayabileceğine dair bir anlayışa, (b) bir tarih felsefesine ihtiyacı vardır.

> Toplumun durumu denilen şey, bütün büyük toplumsal gerçekler veya olguların eşzamanlı durumu demektir. Toplumun ve her sınıfının bilgi düzeyi ile entelektüel ve ahlaki kültür düzeyi; endüstrinin, refahın ve dağılımının durumu¸ toplumun alışkanlıkları; sınıflara bölünüşü ve bu sınıfların birbiriyle ilişkisi; insanlık açısından önem taşıyan bütün konulara ilişkin ortak inançları; bu inançların sağladığı güvenin düzeyi; zevkleri ve estetik gelişimlerinin karakteri ve düzeyi; devlet ve daha önemlisi yasa ve geleneklerinin biçimleri böyle şeylerdendir. Bütün bu şeylerin durumu ... toplumun ya da uygarlığın belli bir dönemdeki durumunu gösterir.
>
> ... Bu farklı unsurlar arasında doğal bir karşılıklı ilişki bulunduğu; bu genel toplumsal gerçeklerin her tür kombinasyonunun mümkün olmayabileceği; yani kısaca, farklı toplumsal olgu durumları arasında Tekbiçimli Bir Arada Bulunma Biçimleri bulunduğu kastedilmektedir. Aslında bu, o olguların her birinin diğerleri üzerinde yarattığı etkinin ... zorunlu bir sonucudur. Toplumsal kurumun çeşitli bölümleri arasında konsensüste dile getirilen bir gerçektir.
>
> ... Ancak her toplumsal durumun nedeni, hemen öncesinde gelen toplumsal durum olduğu için, tekbiçimli bir arada bulunma biçimleri, bir toplumsal durumla diğerinin birbirini izleyişini düzenleyen yasalardan türeyen ... ikincil bir... yasa ... olmalıdır. O yüzden sosyal bilimin temel sorunu, herhangi bir toplumsal durumun, kendisinden sonra gelip yerini alan durumu hangi yasalara göre oluşturduğunu bulmaktır. Bu da büyük ve can sıkıcı bir sorun olan, insanın ve toplumun ilerlemesi sorununu doğurmaktadır....[51]

Mill nasıl bir tarih felsefesi oluşturabilirdi? Mill'in daima bireysel seçim gerçeğinde ısrar ettiğini akılda tutarsak, koşullu bir genelleme, seçim gerçeğiyle uyum içinde olmalıdır. Mill, insan seçimiyle bağdaşan, makro düzeyde yararlı istatistik genellemeler bulabileceğimizi düşünür. Aynı zamanda toplumsal kurumlarla pratiklerin organik bir tarzda etkileşim içinde olduğuna inanır. Dolayısıyla, toplumsal pratiklerin birbirini nasıl etkilediğini bir kez saptadıktan sonra bir toplumsal bütünün başka bir toplumsal bütünü nasıl yönlendirdiğini anlayabiliriz. Bunu yaparken, yine bunun da insan özgürlüğüyle bağdaşması gerektiğini akıldan çıkarmamamız gerekir.

Sonuç olarak Mill bir tarih felsefesi oluşturmadı, oluşturamadı. Şeylerin gelişimine, bu gelişimin nereye kadar insan seçimiyle şekillendiğine ve düzenlemelerin bu seçimlerden nasıl ayrılabileceğine dair bir anlatı oluşturabilirdi. Hatta anlatıda ortaya konan şeylerin uygulanmasını savunanlara dahi yer açabilirdi. Ancak ilke olarak insan özgürlüğüyle bağdaşan bir üst-anlatı zaten olamazdı. Akla uygun tek anlatı, insanlık dramının bütünü hakkındaki yorumların, içinde yer almak istediğimiz bölüme ilişkin samimi bir kişisel karara bağlı olduğu kişisel bir anlatı olabilirdi. Mill işte bu yüzden sanatçıya ya da sanatçının rolüne, yani uygulamaya dair normları, bunları daha da ileri götürmenin yollarına dair açıklamalardan ayırmaya ihtiyaç duymaktaydı.[52] Peki o zaman Mill'in, üzerine kamusal siyaset ve reform inşa edilebilecek uygun bir sosyal bilim düşüne ne olmuştu? Yanıt, bunun yerini hem bireysel hem toplumsal düzeyde olanaklı bir reform anlatısı fikri almıştı. Teknik iddiasına ve gösterişsizliğine ve daha tartışmalı metafizik veya dini pozisyonlar almayı reddetmesine karşın, Mill'in anlatısı, bireylerin kişisel olarak bu metafizik ve dinsel pozisyonlardan bazılarına tutunmasına olanak verir.[53] Son kertede bizi kendi özgürlüğümüzün sorumluluğunu yüklenmeye zorlayan bir üst-anlatıdır bu.

Başarı

Logic 1843'te, yani Macaulay'in *Essays*'i, Carlyle'ın *Past and Present*'ı, Ruskin'in *Modern Painters*'ı ile Dickens, Thackeray, Tennyson ve Browning'in yapıtlarıyla aynı tarihte yayımlanmıştı. Mill, bizzat, *Logic*'te yalnızca sezgiciliğe karşı elde ettiği zaferi, alçakgönüllü ve büyük oranda koşullu olmak kaydıyla bir sosyal bilim kurulabileceğini ve "toplumsal" sanatçılara duyulan ihtiyacı görmekteydi. O yüzden de eserin yakaladığı hızlı başarı onu şaşırtmıştı. Bu başarı, Mill'in *Logic*'inin iki farklı ve çatışan topluluğa hitap etmesinin bir sonucuydu. Bir yandan, *Logic* sosyal bilimlerin mümkün olduğunun kanıtı gibiydi. Ayrıca övgüye değerdi, çünkü sınırlamalarını görüyor, herhangi bir araç sunmuyor, sosyal bilimlerin nasıl yapılabileceğini söylemekle yetiniyordu. Bu projeye inananlar –ki Bain'in belirttiği gibi, İngiltere'de yükselen teknokrasi de bunların arasındaydı– kitabın programatik yapısından etkilenmişti. Bain, *Westminster Review*'da yayımlanmak üzere övgü dolu bir yazı hazırlamıştı, ancak Mill

bazı coşkulu övgüleri çıkarmakta ısrar etmişti. British Association'daki toplantıya katılan Sir John Herschel de aralarında olmak üzere, bilim çevrelerinden de övgüler gelmişti.

Diğer taraftan, fikirleri romantik hareketin tarihselciliğiyle yoğrulmuş olanlarsa kitapta kendilerinin doğrulanışını görmekteydi. Sterling, kitap hakkında Emerson'a şöyle yazmıştı:

> [Mill'in] Mantık üzerine yazdığı kitabın, İngiltere'de ortaya konulan Aristoculuğun ve her halükârda zamanımızın en büyük yapıtı olduğunu düşünüyorum. Babasının o soğuk ve katı tanrıtanımazcılığından nasıl böyle tatlı ve becerikli bir adam çıkabilmiş, son on beş yıldaki gelişimini ve olgunlaşmasını adım adım izlemiş biri olarak şaşıyorum.[54]

Logic, Bentham ile Coleridge'ın sentezinin bir örneğiydi. İşte bu yüzden büyük bir başarıydı. *Logic*, Oxford ve ardından Cambridge'de hızla kabul gördü ve yarım yüzyıldan uzun bir süre kanonik bir kitap olarak kaldı. Ahlak felsefesi alanındaki daha teolojik yönelimli metinlerin yerini alarak, öğretim programının ve sınav sisteminin önemli bir parçası haline geldi. Mill'in tutku ölçüsünde sadık, enerjik ve yetenekli izleyicilerini etkileyen ve yüksek entelektüel kültür ortamındaki ününü pekiştiren bu kitap oldu. Bununla birlikte üniversite öğretim programında Benthamcı değil, Coleridge'çi fikirler içeren ve onları geliştiren bir kitap olarak okundu. Tarihe ve fikirlerin tarih içindeki rolüne dair liberal evanjelik bakışları yeni bir perspektifle tekrarlıyor ve dolayısıyla Anglikan ortodoksluğa doğrudan karşı çıkıyordu. Ortodoksluğa nasıl meydan okuduğu, Newmancı-Puseyciler tarafından kaleme alınan *British Critic*'in tam yüz sayfasının bu kitaba saldırmasından da anlaşılabilir.[55] Saldırı, "Mill'in ilkeleri bütünüyle gerçek kabul edilecek olursa, Hıristiyan teolojinin sarsılıp çökmesi gerekir," diyecek kadar ileri gidiyordu.[56]

Bir anlamda, Mill'in kitabının başarısı Bentham ile Coleridge arasındaki nihai çatışmayı ve Romantizme teslim olmadan bir uzlaşmaya varılamayacağını görememesinden kaynaklanmaktaydı. Aslında kitap önemli bir sorunu çözmemiş, iki rakibin de kendi savundukları şeyin doğru olduğuna inanmasına neden olmuştu. Mill'in de hâlâ babasının çalışmalarını sürdürdüğüne, sadece bunu daha iyi yaptığına inanmasını sağlamıştı.

Gerçek hem Mill hem de dünyanın geri kalanı için saklı kalmakla birlikte, *Logic*'in başarısı yine de Mill'in kendi özgün sesini bulmasına ve entelektüel bir lider olarak bulunduğu yeri keşfetmesine olanak vermişti. Entelektüel liderlik, içsel normlara ilişkin sanatsal ya da imgelemsel bakışların birleşimi; güvenilir ama koşullu toplumsal genellemeler kaynağı; bunların tarihsel bağlamlarına ve süregelen gelişmelere dair bir anlayış; bunların nasıl bir araya geldiğine dair mantıklı bir yaklaşım anlamına gelen ileriyi görmekle mümkündü. Ne Benthamcıların ne *Logic*'te dile getirilen "etoloji"nin ne de Comte gibi kıta tarihçilerinin katı tarihselciliğinin programında böyle bir şey vardı. Bu tamamen kendine özgü olan Mill idi! Entelektüel liderlik rolü siyasi eylemcilikle gölgelenemez veya gazetecilikle karıştırılamazdı. Bu anlamda kendisinden emin olan Mill, kendini yüksek sınıflarla uzlaşmak zorunda hissetmiyor, bir bütün olarak topluma karşı daha Sokratesçi bir duruş sergiliyordu.

> Güncel politikayla ve dergiye katkıda bulunanlarla ve diğerleriyle yazışmalar dahil her tür edebi etkinlikle aktif ilgimi kesmiş olarak, delikanlılık coşkuları geçmişte kalmış, düşünen her insan gibi, kendimi artık sadece çevremdeki birkaç kişiyle sınırlama eğilimindeydim. Şu anda İngiltere'de olduğu gibi gündelik toplumsal yaşam o kadar sönük ki, mevcut toplumu oluşturan insanlar bile herhangi bir şeyi zevk için değil, sırf olması gerektiği için yapıyorlar. Görüş ayrılığına düşülen ciddi konular üzerindeki bütün tartışmalara terbiyesizlik olarak bakılıyor. Canlılık ve girişkenlik bakımından ulusal yetersizlikler [göz önüne alındığında] ... toplum denen şeye, ağacın en üstünde yer almayanların ilgisini çeken tek husus, toplumda biraz daha yükselme konusunda yardım göreceklerine yönelik umut .... Böyle bir toplum ... epeyce itici olmalı. Bugün entelektüel düzeyi gerçekten yüksek olan insanların çoğu toplumla o kadar uzaktan ve o kadar seyrek bağlantı kuruyor ki toplumdan neredeyse tümüyle emekli oldukları söylenebilir. Başka türlü davranan düşünce yapısı gelişmiş insanlarsa, neredeyse istisnasız olarak toplum tarafından bozulmuş durumdalar.... Entelektüel bir kişi, eğer önder sıfatıyla giremiyorsa, entelektüel olmayan bir topluluğa asla girmemelidir. Üstelik böyle bir kişi yüksek amaçlarla donanmış olduğu için bu topluluğa güvenle girebilecek tek kişidir.... İşte bütün bunların bir araya gelişi, birlikte olmayı yahut yakınlaşmayı istediğim insanların sayısını epeyce azalttı.[57]

Mill'in bunları on yıl sonra, yeni bir ruh haliyle kaleme aldığını ve artık yeteneklerine ve oynadığı role eskiden olmadığı kadar fazla güvendi-

ğini unutmayalım. Bu kısmen *Logic*'in başarısından kaynaklanmıştı. Ama asıl olarak Harriet'le ilişkisinin, içerden ve dışardan karşılaştıkları dışlanmışlığın bir sonucuydu.

Harriet ve Kusursuz Yoldaşlık

Bu dönemde Harriet'in Mill üstünde nasıl bir etkisi olmuştu? Bunu en iyi, Mill'in otobiyografisinde yazdıkları anlatmaktadır. Notları iki kat daha önemli yapan şey ise, bunların Harriet tarafından da onaylanmış olmasıdır:

> Bu niteliklerde biriyle zihinsel iletişimde bulunabilmek gelişimim açısından çok yararlı olmuştu. Bu iletişim ancak zamanla gelişti ve uzun yıllar içinde onun ve benim zihinsel gelişimlerimiz giderek tam bir ortaklığa dönüştü. İlk fikirlerini güçlük bir kişilikten kaynaklanan ahlaki bir sezgiyle oluşturan Harriet, kendisinin ulaştığı aynı sonuçlara çalışma ve akıl yürütmeyle ulaşan bir kişiden kuşkusuz çok yardım gördüğünü ve cesaretlendirildiğini söylemesine karşın, bu ortaklıktan aldıklarım, vermeyi umduklarımdan çok daha fazlaydı. O, her şeyi bilgiye dönüştüren hızlı entelektüel gelişimi ve zihinsel faaliyeti sürecinde, birçok şeyi benden olduğu gibi başka kaynaklardan da edinmişti kuşkusuz. İki temel düşünce alanında ... ona borçluydum. Biri, insan yaşamının gerçekleştirilebilir yüksek ideallerini oluşturan nihai hedefler alanıydı. Diğeri kolayca erişilip hemen yararlanılabilecek nitelikte bir şeydi.... Benim bütün gücüm, ekonomi politik, analitik psikoloji, mantık, tarih felsefesi gibi ... kuram veya ahlak ve siyaset biliminden oluşan, belirsiz ve kaygan ara alandan kaynaklanıyor.... Ondan bilgece kuşkuculuğu öğrendim. Bu, benim, düşünce yetilerimin yarattığı sonuçları hayata geçirmemi engellemedi; ama o sonuçları, bu tip spekülasyonların sağlama bağlayamayacağı bir güvenle açıklar ya da savunurken daha tedbirli davranmamı ve zihnimi ... açık tutmamı sağladı....[58]

Harriet'in Mill'in düşünceleri üzerindeki etkisine dair çok şey yazılıp çizilmiş olmasına karşın, hiçbir şey gerçeğe bu yorumdan daha yakın olamaz. Öncelikle Mill dünya görüşünün, Harriet ile tanışmadan önce de yeterince şekillenmiş ve gelişmiş olduğunun altını çizmektedir. Hatta entelektüel gelişim süreçlerinin uyum içinde hareket etmesi için tanışmalarının üzerinden uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. Mill'in babasından dev-

raldığı –liberal kültürü açıklama, savunma ve geliştirme– sorunsalı kendisine kesinlikle daha gençken aşılanmıştı. Düşüncesinin romantik ve muhafazakâr boyutlarını 1830'lu yıllarda, belgelediğimiz başka kaynaklardan, yani Harriet derin etkisini göstermeden çok önce edinmişti. Harriet'in Mill'e entelektüel açıdan çekici gelen yanı, oturmuş sistemi değil (çünkü böyle bir sistemi yoktu), içgüdüsel olarak Mill ile aynı değerleri paylaşması ile zihinsel ve karakter özellikleriydi. Mill, Harriet'in entelektüel etkisine örnek verirken, paylaştıkları nihai ve ideal toplumsal gelecek düşüncesine bakışının onun sayesinde berraklaştığı gibi, neyin mümkün olup neyin olmadığı konusundaki hızlı karar verme yetisinden de yararlandığını iddia eder. Bu her iki etkinin de bolca kanıtı vardır. Haklı olduğu konusundaki inancını pekiştirdiğine ve mümkün olan şeyler konusunda onu cesaretlendirdiğine dair bolca kanıt bulunmaktadır. *Logic*'te söylediklerinden, bu noktada Mill'in aklından neler geçtiğini kolayca anlamak mümkündür. Mill derin bir analitik yeteneğe sahip olduğunun farkındaydı, ama toplumun nerede olduğuna, nereye gittiğine veya gidebileceğine ilişkin imgelemsel bir bakıştan yoksun olduğunu düşünmekteydi. Ona göre bu sanatçının alanıydı. Örneğin, demokrasinin gelecekte alacağı yön ile taşıdığı potansiyel tehditlere ilişkin bakış açısını Tocqueville'den almıştı. Mill bu bakış açısını *Özgürlük Üstüne*'de çözümlemiş, ikna edici bir şekilde dile getirmiş, güçlü ve sıradışı argümanlarla da desteklemişti desteklemesine, ama bu düşünce öz itibariyle ne kendisine ne de Harriet'e aitti.[59]

Mill alçakgönüllü bir tavırla kendi sistematik düşünce tarzını bu diğer ideal ve pratik boyutlara göre tali bir noktaya yerleştirirken bile, hiçbir yerde sistematik düşüncelerini Harriet'ten aldığını veya onun etkisiyle değiştirdiğini söylemez. Bununla ilgili en net cümle otobiyografinin VI. Kitap'ında geçmektedir. Mill burada ilişkinin "düşünce tarzını değiştirmediğini" söyler. VII. Kitap'ta da 1840'tan sonra düşüncelerinde büyük bir değişiklik meydana gelmediğini açıkça ortaya koyar. Evet, esinlenmişti; ama yönlenmemişti. Daha sonra göreceğimiz gibi Harriet, Mill'in eserlerine önemli katkılar yapmıştı, ama Mill zaten bunları kendi temel düşünce sistemiyle bağdaştığı ve katkı olarak gördüğü için benimsemişti. Mill'in, düşüncelerinin el ele ilerlediğini iddia ettiği dönemde, birlikteliklerinin son on yılında (1847-58) Mill, düşüncesinin artık netleştiği konular üzerine yazıyor ve yayımlıyordu. Mill'in düşünceleri Harriet'in ölümünden sonra da

değişmeye devam etti. Ancak, göreceğimiz üzere, geçmişe bakıldığında bu değişim aslında çok daha önceden başlayan bir değişimin uzantısıydı.

Harriet, Mill'in düşüncelerinin değişiminde ve dile getiriliş şeklinde etkili olmuştu, ama temel yapısında bir etkisi yoktu. En büyük katkısı ise, Mill'in temel düşüncesi olan bağımsızlığın merkezi öneminin belirginleşmesinde olmuştu. Aslında bu onun etkisinin bir tür mikrokozmozuydu, yani Mill'in zaten inandığı şeylerin netliğe kavuşturulup geniş bir şekilde onaylanmasıydı. Harriet, Mill'e ihtiyaç duyduğu duygusal desteği vermiş; zamanının önemli bir sesi olduğuna dair inancını sağlamlaştırmış ve böyle yaparak onun tam da o ses olmasına yardımcı olmuştu. Daha sonra Harriet'in kızı Helen'in arkadaşı olan oyuncu Fanny Sterling, Harriet'i şöyle anlatmıştı: "Güzel ya da zeki birisi ya da bir şey hakkında bir şeyler okudukça, gördükçe ya da duydukça benim zavallı dar bakışımla, bugüne kadar karşılaştığım hiçbir kadında görmediğim bir güce, güzelliğe, şiirsel ruha, cömertliğe ve iyi yürekliliğe sahip olan Harriet geliyor aklıma."[60]

Mill hakkındaki en yaygın eleştirilerden biri, Harriet'e aşırı övgüler düzmesidir. Mill bu konuda aşırıya kaçmış olsa bile, Harriet'in Mill'in atfettiği zekâ, duyarlılık ve her an yardıma koşmaya hazır olmak gibi erdemlere sahip olduğuna inanmak akla yatkın görünmektedir. Bu konuda Harriet aleyhine söylenebilecek tek şey, önemli bir yapıt kaleme almamış olmasıdır. Fakat hepimiz de pekâlâ biliriz ki bazı sıradışı insanlar sahip oldukları entelektüel ve ahlaki erdemlerini yazılı çalışmalarında yansıtamayabilirler. Carlyle, Bayan Grote ve Harriet Martineau gibi bazı çağdaşlarının onun hakkında olumsuz yorumlar yaptıkları doğrudur. Ancak bunların hınç, kıskançlık ve çekememezlikten kaynaklandığı düşünülebilir. Son olarak, zengin bir mektup arşivi (bunların çoğu editoryal konularla, ev işlerine ilişkin ayrıntılarla ve hastalıklarla ilgilidir) bulunmaktadır. Ancak, çoğunluğu Mill'in Harriet'e yazdıklarından oluşan bu mektuplar, baş başa kaldıkları anlarda neler yaşandığı ya da bu insanların içlerinden neler geçtiği hakkında sağlıklı bir fikir veremez.[61] Harriet'in etkisini yerden yere vuran günümüz eleştirmenleri, aslında bunu ya Mill'de hoşlanmadıkları şeyleri ya da sırf Mill'de hoşa gitmeyeceğini düşündükleri şeyleri Harriet'e yansıtmak için yapmaktadırlar; yahut da tek neden kadın düşmanlığıdır.

Bazı okurlar, erken gelişmesi nedeniyle Mill'in ömrünün sonuna kadar güçlü bir kişiliğe boyun eğme ihtiyacı duyduğunu düşünegelmiştir. İddia-

ya göre bu güçlü kişilik önce James Mill'di, sonra Carlyle, ardından Comte ve son olarak da Harriet idi. Mill'in Harriet ile ilişkisi hakkındaki bu çözümlemede oldukça yanıltıcı bir yan vardır. Öncelikle, Mill yukarıda adı geçen bütün bu kişilerle aykırı düşmüş, bir tek Harriet'e, üstelik ölümünden sonra bile sadık kalmıştı. Daha da önemlisi, babası ona bir tür başarısızlık korkusu aşılamış ve sürekli bunun üstüne gitmişti. Babasının Mill'i desteklemek adına yaptığı iyi niyetli eleştiriler bile onda yetersizlik duygusu yaratmıştı. Diğer taraftan Harriet bütünüyle farklıydı. Bütün eleştirilerine, azarlamalarına ve beklenmedik çıkışlarına rağmen, ya da belki de bunlardan dolayı, Mill her defasında sadece büyüklük duygusu yaşamıştı. Kendi entelektüel yeteneklerinden söz ederken daima hesaplı bir alçakgönüllülük gösterirdi. Ancak Mill ile Harriet arasındaki özel yazışmalarda, ikili arasında şaşırtıcı ölçüde bir seçkincilik, görev aşkı ve üstünlük havası gözlenmektedir. Ziyaretlerine giden Gomperz dahi bir tür tepeden bakma halinden söz etmekteydi. Harriet'in yapıcı eleştirileri Mill'e ne kadar üstün ve önemli olduğunu hatırlatmaktaydı. Mill'in günlüğünde (1854) belirttiği gibi:

> Yazarların hemen hemen hepsi ... hatta en iyileri dahi ... yalnızca yorumcu .... Günümüz yazarlarından (Carlyle kendisini dışta bıraktığına göre) sadece ikisi kendilerine özgü fikirlere sahip ... kıtada, Comte; İngiltere'de ise (kendimiz hariç) bir tek Ruskin aklıma geliyor.[62]

Mill'in başarılı bir yakın ilişki kurabildiği iki kişi vardı. Biri, kuşkusuz, Harriet idi. Diğeri ise John Sterling idi. Harriet ile Sterling'in ortak noktası, ikisinin de Mill'in kendisini rahat hissetmesini sağlayan şiirsel bir ruha ve kişisel bir sıcaklığa sahip olmasıydı. İkisi de yüce gönüllü bir karaktere sahipti ve Mill'in ahlaki ve entelektüel bütünlüğüne gerçek bir hayranlık beslemekteydi.

Birtakım olaylar Mill'in entelektüel başarısına gölge düşürmüştü. 1841 Haziran'ında Harriet'in sağlığı (otuz üç yaşındayken) ciddi biçimde bozulmaya başladı. Yaşamının geri kalanında sürekli romatizma ağrılarıyla, periyodik inmeler, nevralji, kronik diş ağrıları ve hazımsızlık sorunlarıyla uğraşacak, ağrılarını dindirmek için afyon tentürü kullanacaktı. Mill, 1842'de, Amerika'nın borçlarını ödemeyi reddetmesi yüzünden ciddi parasal güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Devlet, giderlerini karşılayamaz du-

ruma düşmüş, bu da bankaları zora sokmuş ve krediler geri dönmez olmuştu. Paralarını büyük ölçüde Amerikan fonlarına yatıran Avrupalılar da büyük zarara uğramıştı. Mill kendi 1000 sterlinini kaybettiği gibi, üzerine bir de babası James Mill'den aile fonuna kalan birkaç bin dolarlık sterlini de kaybetmişti. Mill'in bu parayı kendi olanaklarıyla fona ödemek zorunda kaldığını söylemeye gerek yok. ABD'nin borçlarını ödemeyi reddetmesinin bir sonucu daha vardı. Bu olay, Mill'in demokrasinin tehlikelerinden birine, yani çoğunluğun, mali sorumsuzluğun uzun vadeli sonuçlarını görmezden gelip kısa vadeli ihtiyaçlarla uğraşma eğilimine ilişkin korkularını pekiştirmişti.

7. Bölüm

Dünya Çapında Başarı (1846-1850)

Logic'in yakaladığı başarının ardından, 1848'de *Principles of Political Economy*'nin yayımlanmasıyla Mill, önde gelen bir İngiliz entelektüeli ve kamusal siyaset tartışmalarında önemli bir isim haline geldi. Mill bu anıtsal yapıtında Sanayi Devrimi'nin toplumsal yansımalarını incelemekteydi.

Mill'in tarih anlayışı ve Sanayi Devrimi'ni ele alış tarzı ilk okumalarıyla şekillenmişti. Mill, 1819'da on üç yaşındayken Adam Smith'i ve Ricardo'yu okumuştu. Hume, Robertson, Millar ve Ferguson tarihlerinin yanı sıra, nihayet Hume'un *Essays*'ini okumuştu. Bunlardan İskoç Aydınlanması'nın tipik tarih tezine varmıştı. Buna göre ekonomik ve toplumsal gelişmenin üç aşaması vardı: vahşilik, barbarlık ve uygarlık. Vahşilerin ekonomisi savaşa dayanmaktadır. Ancak geniş çaplı bir örgütlenme yoktur. Dolayısıyla sonuçta "vahşi bir kabile, çok geniş bir arazi parçasında dolaşan veya seyrek biçimde dağılmış bir avuç bireyden oluşmaktadır".[1] Bunun dışında, vahşi ekonomide tarım, ticaret, sanayi veya yasa yoktur. Adalet yöneticilerin buyruklarıyla sağlanır. Vahşinin enerji ve cesaret gibi erdemleri vardır. Ama disiplin anlayışı yoktur. Dolayısıyla herhangi bir ortak girişim için işbirliği yapma yeteneğinden yoksundur. "Vahşi, hiçbir şey için kendi bireysel tatmin arzusundan özveride bulunmaz."[2] Anlamlı tek yönetim biçimi ya da toplumsal örgütlenme (bu aşamada her ikisi aynı anlama gelmektedir), disiplini dayatmayı amaçlayan despotizmdir.[3] İnsanın kendi kendine disiplin sağlaması söz konusu değildir.

Barbarlık ikinci aşamadır. Mill, Guizot okumalarından yola çıkarak, Avrupa'da barbarlığı Charlemange ile başlayan feodalizmle özdeşleştirir. Feodal ekonomi tarıma dayalıdır ama toplumsal yapı toprağa bağlıdır ve bölgeye göre değişiklik gösterir. Siyasal yapı hiyerarşiktir ve kişisel bağlılığa dayanır. Feodal yapı içinde özgürlük, yerel otoriteye inisiyatif alanı yarat-

ma ihtiyacından ve güçlü bir merkezi otorite bulunmamasından kaynaklanır. Sistem, ani değişen ittifaklar nedeniyle, bir bütün olarak istikrarsızdır. Yeterince güçlü bir merkezi otorite ortaya çıktığında ("Hugh Capet'den Richelieu'ya ve XIV. Louis'ye kadar Fransız tarihi ... bunun örnekleriyle doludur"[4]) iki olasılık söz konusudur. Ya –ender olarak– koruyucu bir despot çıkar ya da "Çin durağanlığı" adı verilen bir durgunluk hâkim olur.

Üçüncü aşama, Mill'in aynı adla kaleme aldığı makalesinde, ekonomik olarak endüstri, siyasi olarak yetkileri sınırlandırılmış devlet ve hukukun üstünlüğü ve toplumsal olarak da özgürlük ile karakterize edilen *uygarlık*tır. Özetle, Mill uygarlığı liberal kültür adını verdiğimiz şeyle özdeşleştirir. Ama ufukta bazı sorunlar vardır. Adam Smith ve David Hume, ekonomik yapıdaki değişimlerin etkisinin bu yapıya özgü ideallerin teşvikiyle gerçekleştiğini savunurken, Mill ticaret toplumunun, istikrar için gereken geleneksel değerler ile ilerleme için gereken değerleri sarsma ihtimalinden kaygı duymaktaydı.

Mill'in Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı ekonomik sorunlara yaklaşımı ve ürettiği çözümler Ricardo ile başlamaktaydı. Ricardo'ya verdiği önemi Austin'e yazdığı bir mektupta şöyle anlatmıştı: " Onun [Ricardo'nun] (saf ekonomi politik üstüne) öğretilerinden sonuç olarak çıkarılamayabilecek ... tek bir fikrin bile olabileceğini sanmıyorum."[5] Mill, Ricardocu öğretinin olumlu ve yararlı bir sistem olduğunu düşünüyordu. 1825'teki bir açıklamasında üç buluştan söz etmişti: nüfus ilkesi, rant kuramı ve Ricardo'nun dış ticaret kuramı.

Mill, babasının ve Bentham'ın ekonomik görüşlerinden çok fazla etkilenmiş değildi. Mill'in sınıf savaşının önüne geçme anlayışı, demokrasiyi koruyup kaynakları yeniden dağıtma ve girişimciliği özendirme kaygısının çok ötesine geçmekteydi. Mill'in, daha 1830'larda kaleme aldığı makalelerde, zamanının burjuva kültürünü şiddetle eleştirdiğini hatırlayalım.[6] Mill, tamamen maddi isteklerin peşinden koşan, ahlaki açıdan yozlaşmış bir yaşama karşıydı. Bu konuya Constant, Tocqueville, Burckhardt, Marx ve Nietzsche gibi 19. yüzyıl düşünürleri gibi bakmaktaydı. Böyle bir yaşam, ahlaki boyutu olmayan bir yaşam demekti. Mill, 1829'da d'Eichthal'a yazdığı bir mektupta "ulusal karakterimizin en kötü yönü ... birikim ve ona eşlik eden o kendine özgü ve büyük bencillik adına her şeyi feda etmeleridir" diyordu; bu da "ahlaki kayıtsızlığa" yol açmaktaydı.[7] Fransa'daki orta sınıf, 1830 Devrimi'nden sonra Mill'i düş kırıklığına uğ-

ratmıştı.[8] *The Spirit of the Age*'deki tarihsel yaklaşımı çerçevesinde, toprak sahibi aristokrasi ile zengin sınıfın kamuoyu üzerindeki tekelinin kırılması gerektiğini savunmuştu. *Civilization*'da (1836), ticaret toplumunun olumsuz etkilerinden birinin de "her tür mücadelede gösterdiği beceriksizlik ve ölümcül yumuşaklık " olduğunu yazmıştı.[9] *Coleridge*'ta "zenginlik ve toplumsal sıralamadaki büyük eşitsizliklerin" yarattığı ahlaki çöküntüye dikkat çekmişti.[10] *Tocqueville*'de (1840) "burjuva düşüncenin boyunduruğu"nun (uyumluluk ve bayağılık) demokratikleşmenin değil ticaret toplumunun bir sonucu olduğunu iddia etmişti. Ticaret toplumunda orta sınıfın zaferi, demokratik düzende dahi anarşiye değil itaatkârlığa yol açmaktadır.[11] Demokraside insanlar sadece kişisel çıkarları öyle gerektirdiği için erdemli davranır.[12] Mill, Austin'e yazdığı 1847 tarihli bir mektupta, aristokrasinin dahi "kendi arzusuyla burjuva düşüncenin boyunduruğuna girme eğiliminde olduğunu" iddia etmişti.[13]

Mill'in durağan ya da gelişmeyen ekonomiden çok rahatsız olmamasının bir nedeni de, kısmen burjuvazinin yozlaşmasından duyduğu kaygıydı. Mill, d'Eichthal'a erken dönemde yazdığı bir mektupta "İnsanları bir araya getiren tek amaç fetih ve üretim değildir.... bu amaçların en yücesi ve en önemlisi, insanın kendisini ahlaki ve akıllı bir yaratık olarak geliştirmesidir...." diye belirtmişti. [14] Durağan aşama iyi, gelişmeci aşama kötü olabilirdi:

> İnsanın normal halinin, ayakta kalabilmek için mücadele etmek olduğunu; mevcut toplumsal yaşamı oluşturan, başkalarını çiğnemek, ezmek, dirsek atmak ve başkalarının hakkına tecavüz etmenin çok istenen bir insanlık durumu olduğunu, ya da endüstriyel gelişimin aşamalarından birinin tatsız belirtilerinden başka bir şey olmadığını düşünenlerin yaşam anlayışını çekici bulmadığımı itiraf etmeliyim.[15]

Mill'in, durağanlık aşamasına olumlu bakması okuyucunun bazen yanlış sonuçlara varmasına yol açabilmektedir. Durağan aşama artık gelişmeyen bir ekonomi demektir. Mill böyle bir noktaya ulaşmadığımızı ve görünür gelecekte gelişmenin daha da devam etmesinin muhtemel olduğunu düşünüyordu. Ancak durağanlık aşamasının ille de kötü olmadığına inanıyordu. Mill, durağanlık aşaması üzerine ünlü tartışmasında iki şey yapmak istemişti: (a) zenginliğin üretimine dair daha iyimser bir bakışı savunmak, (b) zenginliğin tek başına bir amaç değil, insanın kendini ger-

çekleştirmesinin ve bireysel özgürlüğün bir aracı olduğunu göstermek. Büyümenin sıfır olduğu durağan bir aşamada bile (ki bu, klasik iktisatçıları kaygılandıran, ama neoklasikleri kaygılandırmayan bir konudur), ille de özgürlüğün yitirilmesi yahut yok olması gerekmemektedir. Ekonomik gelişme kaynak yaratır. Fakat gelir sadece tüketici tatmini sağlayan bir araç olmadığı gibi sadece bir teşvik de değildir. Gelir daha çok bir şeyi gerçekleştirmenin bir aracıdır. Bireyci ahlaki kültürün egemen olduğu bir piyasa ekonomisinin bir parçası olmak aslında birtakım erdemli davranış biçimleri geliştirmektedir. Ama Mill yine de teknolojik bir girişimin ahlaki bir amacı olması gerektiğini savunuyordu. Mill, dünyanın bütün yüzeyini yalnızca mümkün olan en fazla miktarda yiyecek ve malzeme üretimine ayırmanın, insan doğasının ihtiyaçlarının dar kalıplar içinde anlaşılmasının bir sonucu olduğunu düşünüyordu.

Mill'in, psikolojik egoizmin evrensel gerçek olarak varsayılmasına karşı olduğunu vurgulamak gerekir. Bu Bentham'dan devraldığı ve klasik ekonomi politiğin de her yanına işlemiş görünen bir düşünceydi. *Homo economicus* benzeri soyutlamaların kaba materyalizmi desteklemek için kullanılmasından ve işçi sınıfına aksedecek yeni bir burjuva psikolojik kölelik yaratmasından kaygı duymaktaydı. Onun sadece tarıma dayalı feodalizme değil, 19. yüzyılın Tory iyilikseverliğine dayalı yeni feodalizme de karşı olduğunu vurgulayalım. Bunların hiçbirinde teknolojik proje, piyasa ekonomisi, yetkileri sınırlandırılmış devlet, özel mülkiyet, hukukun üstünlüğü yahut bireysel bağımsızlık eleştirisi bulunmamaktadır. Burada yalnızca bağımsızlığın ahlaki boyutunun altı çizilmektedir. Bir kez daha, Mill'in anlayışının temelinde bağımsızlık kavramı yatmaktadır.

Mill'in bu anlayışında Carlyle ve Coleridge'ın da etkileri olmuştu. Carlyle'ın materyalizme ve klasik ekonominin ahlaki egoizmine yönelik eleştirisi, Mill'in hem bu görüşlerin gerçekliğini hem de bunları kabul etmenin getirdiği uzun vadeli toplumsal sonuçları sorgulamasına yol açmıştı. Mill, Coleridge'tan da bir güvenlik ağı kavramıyla, büyük bir insan topluluğunun bağımsızlığın teşvik edilmesinde payı olduğu düşüncesini almıştı.

> Bir devlet, (kötüye kullanımı önleyen gerekli düzenlemelerle) kendi başlarına ayakta duramayan geniş kesimlerin ayakta durmasına yardım eden büyük bir fayda toplumu ya da karşılıklı sigorta şirketi olarak görülmelidir. (Coleridge şöyle der:) "Bir Devlet'in olumsuz amaçlarına eriştiğini, yani kendi gücüyle güvenliğini sağladığını ve hem üye-

lerini hem de mülkiyetlerini koruma altına aldığını varsayalım. Bu durumda geriye olumlu amaçlar [pozitif özgürlük] kalacaktır: 1. Her bireyin asgari geçim araçlarına kolayca ulaşmasını sağlamak: 2. Her bir üyesinin kendisinin ve çocuklarının durumunu iyileştirme umudunu korumasını sağlamak: 3. İnsan olmasının gerektirdiği, yani zihinsel ve ahlaki yetenekleri geliştirmek.' (Second Lay Sermon, 1839, s.14-15) Kuşkusuz, Coleridge ilk iki amacın yalnızca yasal düzenlemelerle mümkün olduğunu, ya da şimdilerde ortalıkta dolaşan vahşi öğretilere göre, herkesin yeterli yiyecek ve içeceğinin bulunmamasının devletin kabahati olduğunu söylememektedir. O, devletin, halkın fiziksel rahatlığı için doğrudan ve çoğu zaman da dolaylı olarak bir şeyler yapabileceğini; kendi gücünü doğru bir şekilde kullanıp, insanlara içlerindeki gücü ortaya çıkarmayı öğrettiği takdirde yoksulluğun kısa zamanda yeryüzünden silineceğini anlatmak istemektedir.[16]

Ancak kıta düşünürlerini okuduktan sonra, Mill'in ekonomiyle ilgili görüşleri de, başka her şeyde olduğu gibi değişmişti. Bu konuda özel olarak da Comte ve Saint-Simon'un katkıları olmuştu. İlk olarak Comte, Mill'in, ekonomik genellemelerin, *sui generis* [kendine özgü] ve dolayısıyla mutlak olup olmadığını yahut daha temel gerçeklerin üzerine âdeta parazit gibi tutunup tutunmadığını sorgulamasını sağlamıştı. Eğer ikinci durum söz konusuysa, o zaman klasik ekonomi politikçilerin çizdiği tablonun değerlendirilip yeniden incelenmesi gerekirdi. Saint-Simoncu evrimci tarih görüşünün de etkisi olmuştu. Mill, özel mülkiyeti ve mirası değiştirilemez gerçek olarak gören ve üretim ve mübadele özgürlüğünü toplumsal gelişmenin *dernier mot*'u [son söz –r.] olarak değerlendiren eski ekonomi politiğin çok kısıtlı ve geçici olduğu sonucuna varmıştı. Bu düşünce, 1833'te Carlyle'a[17] yazdığı bir mektupla, biri 1830'da yazılıp 1844'a kadar yayımlanmayan *Essays on Some Unsettled Questions in Political Economy* ve diğeri de Harriet Martineau üstüne yazılan *Summary of Political Economy* (1834) başlıklı iki makalesine de yansımıştı. İkinci makalede Martineau'yu "toplumsal düzenlemelerin değişmez olduğunu varsayarak" "eğreti malzemeyle kalıcı bina" yapmaya çalışmakla eleştirmişti. Onu ayrıca şu sözlerle suçlamıştı:

"Laissez-faire" ilkesini sonuna kadar zorlayarak, alabildiğine mantıksal saçmalık noktasına indirgedi. Bu arada diğer olumsuz ilkeler gibi bu ilkenin de önünde, yıkıcı türden de olsa daha yapacak işler var. Bu işleri tamamlayacak kadar gücü olsun ki sonra da çabucak yok olup gitsin....[18]

Mill, Martineau'nun, özellikle sınıflı bir toplumun kaçınılmaz olduğu şeklindeki varsayımına karşı çıkıyordu. Ancak Mill'in sınıflı topluma karşı çıkmasının, gelir farklılığına karşı çıktığı anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Burada söz konusu olan –her ne kadar konuyla ilgisiz değilse de– gelirde değil, bağımsız olma fırsatı yakalamada farklılıktır. "*Bırakınız Yapsınlar*"ın olumlu gücü, serbest piyasa ekonomisinin önündeki feodal ve aristokratik engelleri kaldırmasından kaynaklanmaktadır. "Bırakınız yapsınlar"ın olumsuz gücü ise sınıflı toplumu, yani işverenle işçi arasındaki bölünmeyi sürdürmek için kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Mill'in klasik ekonomi politikçilere ilişkin hoşnutsuzluğunu şu yakınmasında da görmek mümkündür: "Toprak sahipleri, kapitalistler ve işçilerden oluşan kısır döngülerinde dönüp duruyorlar. Sanki toplumdaki bu üç sınıfa bölünmüşlük insan işi değil de Tanrı buyruğuymuş, sanki geceyle gündüzün ayrımı gibi insan kontrolünün dışındaymış gibi..."[19]

Mill'in ilginç bir ekonomi serüveni olmuştu. 1820'lerde, var olan sistemin, asıl olarak yoksul emekçilerin koşullarını iyileştirip gönüllü nüfus planlamasını teşvik ederek düzeltilebileceğini savunmuştu. "Bir demokrattım. Sosyalizmin yanından bile geçmiyordum."[20] Ancak yaşamındaki yeni şeylerin de etkisiyle görüşleri babasınınkinden uzaklaşmaya başlamıştı. Mill özel olarak da babasının ev ekonomisiyle ekonomi politik arasında benzerlik kurmasına karşı çıkıyordu, çünkü bu fazla paternalizm kokuyordu. Mill, düzgün bir şekilde işleyen ekonomiye inanmak yerine, ticari bir çevrimin bulunduğunu ve aşırı bolluk ihtimalinin olduğunu kabul ediyordu. Zaman içinde ücret fonu öğretisinin katı yorumunu reddetme noktasına gelmişti. En önemlisi de, sosyalist eleştirmenlerin sesine de kulak verilmesi gerektiğini düşünmesiydi. Özellikle de Owen ile Saint-Simoncular'ın fikirlerinden etkilenmişti. Otobiyografisinde belirttiği gibi, "amaçları ona da sempatik ve akla yakın görünmüştü". Ama yine de sistemlerinin "doğru" ya da işleyebilir yahut "faydalanılabilir" olduğunu düşünmüyordu.[21] Aynı zamanda üst sınıflara reformun gerekli olduğunu anlatmak istiyordu. Böylelikle "eğitimli yoksullardan değil de, asıl eğitimsiz yoksullardan korkmaları gerektiğini görebileceklerdi".[22]

Mill, 1840'lara gelindiğinde, Saint-Simoncular, Carlyle, Coleridge ve Harriet Taylor'ın da etkisiyle şöyle diyecekti:

> Bizim [Mill ve Harriet] nihai gelişme idealimiz Demokrasi'nin çok ötesine geçiyordu. Genel anlamda pekâlâ Sosyalist kategorisine sokulabilirdik. Bir yandan Sosyalist sistemlerin öngördüğü toplumun birey üzerindeki zorbalığına bütün enerjimizle karşı çıkarken, diğer yandan da toplumun artık işsiz güçsüzler ve çalışanlar diye bölünmediği; çalışmayana yemek yok kuralının yalnızca yoksullara değil, adil bir şekilde herkese uygulandığı; emek arzının bugün olduğu şekilde tesadüfi doğumlarla değil, uzlaşmayla ve bilinçli bir adalet ilkesiyle belirlendiği; insanların sadece kendileri adına çıkar elde etmek için çabalamayıp, elde ettiklerini ait oldukları toplumla da paylaştıkları ... bir zamanın özlemini çekiyorduk.... Bu, toplumsal olaylarda bireysel çıkarlara dayalı saiklerden –bunların yerine geçecek bir şey bulunmadığı ve bulunamayacağı durumlarda – vazgeçmeye yönelik olgunlaşmamış girişimlerin budalalığını görmezden gelmemizi engellemedi. Tersine, var olan bütün kurumlara ve toplumsal düzenlemelere (bir zamanlar Austin'den öğrendiğim bir deyimle) "yalnızca geçici" gözüyle baktık ve seçilmiş bireylerin, başarılı olsun olmasın, katılımcıları ortak fayda adına çaba göstermeye teşvik ettiği ve onlarla diğerlerini ortak yarar için çaba göstermekten alıkoyan eksikliklerini görmelerine yardımcı olduğu için fazlasıyla eğitici olan (Kooperatif Topluluklar gibi) bütün sosyalist deneyleri büyük memnuniyet ve ilgiyle karşıladık.[23]

Bu cümlenin "sosyalizm"in anlamı üzerinde birçok soru işaretine yol açmasına rağmen şu açıktır: Mill, 1840'ların ortalarından itibaren ekonomiye ilişkin temel duruşunu diğer konularda olduğundan daha fazla değiştirmedi. Bağlam değiştikçe ayrıntılarda ve kamusal politikaya ilişkin belli bazı konularla ilgili düzenlemelerde birtakım oynamalar olacaktı, ama genel duruş değişmeyecekti. Genel duruşunun parçası olarak Mill'in ekonomik gündemi de açıktı. Mill modern dünyaya teknolojik projenin egemen olduğunu kabul ediyordu. Teknolojik projeden en verimli şekilde yararlanmanın serbest piyasa ekonomisiyle mümkün olduğu görüşündeydi. Serbest piyasa ekonomisinin özel mülkiyetle mümkün olduğunu savunuyordu. Serbest piyasa ekonomisiyle özel mülkiyetin de ancak yetkileri sınırlandırılmış bir devletle, bireysel haklarla, hukukun üstünlüğüyle ve hoşgörüyle mümkün olduğunu düşünmekteydi. Mill yukarıdaki listeye şu iddialarla katkıda bulunmuştu. Bireysel bağımsızlığın kurumsallaşmasına olanak sağlayacak maddi koşulları üretmek, teknolojik projenin ikincil değeridir. Bu projenin asıl hedefi, modernliğin ahlaki arayışının hedefi olan bireysel bağımsızlıktır. Yetkileri sınırlandırılmış devlet, bireysel haklar, hukukun üstünlüğü ve hoşgörü ancak bireysel bağımsızlığı ifade ettiği ve gözettiği sürece savunulabilir ve korunabilir. Bireysel bağımsızlık esas hedef

olarak görülmediği takdirde, serbest piyasa ekonomisi kendi işleyişi için gereken ahlaki temelleri baltalayacaktır. Piyasa ekonomisi sadece para kazanmakla ilgili bir şey değildir. Mümkün olduğu kadar fazla birey özel mülkiyet sahibi olmaya, piyasa ekonomisinde girişimci olarak yer almaya teşvik edilmediği takdirde, liberal kültür kendisini yok edecek Frankenstein'ını yaratacaktır. Bu geniş açıdan bakıldığında Mill'in kendini sosyalist olarak nitelemesinin, kapitalizmi eleştirmesinin, "sosyalizm"i eleştirmesinin ve çeşitli durumlara ilişkin politika önerilerinin tümünün de kendi içinde bir mantığı vardır. Mill statükocu kapitalizmi her zaman eleştirdi; gönüllü ortaklığa dayalı "sosyalizm"e ilgi duydu; merkezileşmeye daima karşı çıktı; (rekabete karşı olduğu için) "sosyalizm"in özgürlük ve verimliliğe tehdit oluşturmasından kaygı duydu; daima serbest piyasa ekonomisini, kendi özünde var olan bireysel bağımsızlık gibi ilkelerle tutarlı hale getirecek reformları savundu. "Sonuç olarak, bütün toplumsal ve siyasi önerilerini, bireysel bağımsızlık ve gelişmenin kaderi konusundaki baskın kaygıları yönlendirdi."[24]

"Bağımsızlık" kavramı Mill'i anlamak için elzemdir. Bir sonraki bölümde buna uzun uzadıya değineceğiz, ama şimdilik bir tek kişinin kendi bağımsızlığını savunmasıyla başkalarının kendi bağımsızlığını savunmaları arasında nihai olarak bir çatışma olmadığını vurgulamak önemlidir. Bağımsızlık nihai hedef olduğu ve zenginlik bağımsızlığın aracı olarak görüldüğü zaman, doğru bir anlayışa dayanan zenginliğin peşinden koşmak kaçınılmaz şekilde çatışmaya neden olmayacak demektir. Bağımsız bir bireyin kendi bağımsızlığını koruyabilmesi için, öteki bağımsız bireylerle etkileşim içinde olması gerekir. *Yani bağımsızlık peşinde koşmak ya da onu korumak, başkalarının da bağımsızlığını sağlamak zorunda olduğumuz anlamına gelmektedir.* Mill ve Harriet Taylor'a göre özgeciliğin anlamı da işte budur. Özgecilik, başkalarının çıkarını kendi çıkarının önüne koymak değil, nihai amacımızın evrensel bağımsızlık peşinde koşmak olduğunu görmektir. Mill, Bentham'ın psikolojik egoizmi ile *Faydacılık*'taki ahlaki egoizmi işte bu yüzden eleştirmiş; *Essays on Some Unsettled Questions in Political Economy*'de *homo economicus*'un kullanışlı bir ekonomik soyutlama olmakla birlikte gerçeğe uygun olmadığını bu yüzden savunmuştu. *Logic*'in altıncı kitabında, sosyal bilimlerde geçici genellemeler üstüne yapılan tartışmaların, insanoğlu hakkındaki temel gerçekliklerle ve nihayet sanatçının dile getirdiği normlarla ilişkilendirilmesi işte bu yüzden gerekmektedir.

Mill, bu ideali ilk olarak Harriet'in dile getirdiğini söylüyordu.[25] Harriet'in 1832 tarihli makalesinde[26] gördüğümüz gibi, Mill'in evrensel bağımsızlığın gerçek önemini kavramasını sağlayan ilk kişi oydu. Kendisi ise bu idealin nasıl kurumsallaştırılabileceğini bulma gibi zor bir görevi üstlenmişti. Ama daha baştan, görünür gelecekte böyle bir kurumsallaştırmanın mümkün olmadığını kabul etmişti.[27] İkisi de en büyük engelin dar bakışlı ve imgelemden yoksun kişisel çıkar ile ortak çıkar arasındaki çatışma olduğunu düşünüyordu. Mill'e göre Harriet bu miyop bakışı düzeltme konusunda fazla iyimserdi. Bu arada Mill, işçi kooperatifleriyle, varsayımların dayandıkları temelleri geçersiz hale getirebilecek, küçük çaplı toplumsal deneyler yapılmasını önermekteydi. Daha iyi bir örnek bulana kadar, her ikisi de var olan "geçici" düzenlemeden yana tavır almışlardı. Her ikisi de nihai hedefin "büyük hareket özgürlüğü" olduğunu savunmaktaydı.

Mill bu konuları, bunların somutlaştığı İrlanda Sorunu adı verilen sorun aracılığıyla ele alma şansı yakalamıştı. Mill'in döneminin başlıca kamusal siyaset sorunlarından biri İrlanda'nın vahim durumuydu. Mill 1846 ve 1847'de, *Morning Chronicle*'da, İrlanda'daki patates kıtlığı üzerine kırk üç makale yazmıştı. İnsanların (yoksul evlerine götürülmek yerine) dışarıdan yardımlarla desteklenmesine karşı çıkıyordu, çünkü bunun herkesi birer dilenciye çevirmesinden korkuyordu. Mill çarpıtılmış yardımseverlik olarak gördüğü şeye de şiddetle karşı çıkıyordu. Çünkü bunun da bağımsızlığa zarar vereceğini düşünüyordu.[28]

> Bugün herkes yoksullara yalnızca para yardımı değil ... faydası olabilecek her şeyin yapılmasından söz ediyor. Örneğin: Çalışma saatleri kısaltılıyor, sağlık ve özellikle Protestan Hıristiyanlarınkiler olmak üzere eğitim koşulları iyileştiriliyor.... Özetle yoksullar devlet baba anlayışıyla yönetiliyor. Mahkemeler, soylular ve zenginler, iyi niyetten başka bir şey gerekip gerekmediğini düşünmeden ... yani ... yoksulların özsaygılarını tamamen göz ardı ederek göreve koyulmuşlar.
>
> Kendi başlarına gelmediği için ne anlama geldiğini bilmediklerinden, geçmişte dile getirdikleri özsaygıyı yitirdiklerinden, gelecekteki özsaygıya henüz sahip olmadıklarından bu oldukça doğal.... Mutluluğun sadece pasif kalmakla yakalanamayacağını; bir kişinin insanlar için yaptığı şeyin ancak, kendileri için yaptıkları şeyi desteklemesi halinde işlerine yarayacağını asla bilemediler ... toplumsal eylemi bireysel erdemin yerine koymaya kalkmak ... kaçınılmaz olarak yarardan çok zarar verecektir.[29]

Mill, devletin, boş arazilerin tarıma açılmasını ve köylülerin toprak sahibi olmasını desteklemesi (bu politika Hindistan'da işe yaramıştı) gerektiğini savunuyordu. Tory'lerin denetimindeki hükümet ise, Mill'in önerilerini dinlemek yerine, toprak sahiplerine devlet desteğiyle yeni topraklar edindiriyordu. Mill ne zaman kaynakların "kamulaştırılmasını" veya yeniden bölüşümünü dile getirmişse, bunların ilk sahiplerine mutlaka tazminat ödenmesini de savunmuştu.[30] Devletin, kamu parasını toprak sahiplerini zenginleştirmeye harcadığı bir dönemde Mill'in önerileri, "komünizmin en son ve en koyu savunucusu" olarak suçlanmasına yol açmıştı.[31]

Ekonomi Politiğin İlkeleri

Mill ekonomi incelemesi üzerinde çalışmaya 1845 sonbaharında başladı ve 1847'de tamamladı. Çalışmanın kısa zamanda tamamlanması, onun konu üzerinde daha önce yaklaşık on yıl çalıştığının ve yazılar kaleme aldığının göstergesidir. *Morning Chronicle*'da İrlanda'daki kıtlık üstüne yazılarını da 1846 ve 1847 yıllarında kaleme almıştı. *The Principles of Political Economy* 1848 yılında yayımlandı. *Logic*'in ardından çok kısa zamanda başarı kazandı ve bir uzman olarak Mill'in ününü pekiştirdi. Kitap sayısız kereler basıldı (yüzyılın sonuna kadar otuz iki baskı yapıldı) ve çeşitli dillere çevrildi. Mill'in Ricardo'yu ele aldığı bu kitap, 1890'da Alfred Marshall'ın Ricardo'yu matematiksel açıdan ele aldığı *Principles of Economics*'in yayımlanmasına kadar ekonomi konusundaki "tek" ders kitabı oldu. Daha sonra ele alacağımız üzere, Harriet'in de kitaba çeşitli biçimlerde ciddi katkıları oldu. Harriet aynı zamanda, yayıncılarla Mill adına sıkı bir telif anlaşması da yaptı.

> Onun da [Harriet'in] ciddi payı bulunan ilk kitabım "Principles of Political Economy" oldu. Yazılarımda onun doğru ve açık görüşlü eleştirilerinden az çok yararlanmış olmama karşın, "System of Logic"te, dizgi aşamasındaki ufak katkıları hariç, fazla payı olmadı. Fikirler üzerinde diğer bölümlerin hepsinden fazla etkisi olan, Political Economy'nin "the Probable Future of the Labouring Classes" başlıklı bölümünü tamamen ona borçluyum. Kitabın ilk müsveddesinde o bölüm hiç yoktu. O böyle bir bölüme ihtiyaç olduğunu ve kitabın böyle bir bölüm olmadan mükemmellikten çok uzak olacağını söyledi. Bu bölümü yazmamın nedeni odur. Bölümün geneli, emekçi sınıfın koşullarının iyi-

leştirilmesine ilişkin iki zıt kuramın tartışıldığı noktalar ve cümleler, tümüyle onun düşüncelerinin yansımasıdır ve çoğunlukla da onun ağzından çıkan sözlerden oluşmuştur. Political Economy'nin tamamen bilimsel bölümlerini ondan öğrenmedim. Ama kitaba, Ekonomi Politik üstüne daha önce yazılmış, bilimsel olma iddiasındaki yazılardan ayırt edici genel tonunu veren ve bu önceki yazıların bezdirdiği zihinlerin gönlünü alma açısından kitabı yararlı yapan, asıl olarak onun etkisidir.... Kuramsal ve tamamen bilimsel düşünceler genellikle bana aitti. Tamamen insani olan öğeler ise onundu. Felsefenin insan toplumunun ihtiyaçlarına ve gelişimine uygulanmasıyla ilgili her konuda olduğu gibi, düşünceleri çekinmeden dile getirirken ve pratik yargılarda dikkatli davranırken ben onun öğrencisiydim.... bugün sıkça evrensel ilkelerle karıştırılan kısıtlı genellemelerin uygulanabilir olmaktan çıkacağı, muhtemel gelişmeler konusunda, o benden çok daha cesaretli ve uzak görüşlüydü.[32]

Mill, katkısını göstermek adına kitabı Harriet'e ithaf etmeyi önerdi. Harriet bundan çok etkilendi, gururlandı ve öneriyi kocası John Taylor'a açtı. Bir skandal çıkmasından çekinen Bay Taylor uygun bulmadı:

Sevgili Harriet, notunu alıp Kitap'ın sana ithaf edilmesi eğiliminde olduğunu gördüğümde çok şaşırdım.... Yazar gibi, kitabın adandığı hanımın da zevkten ve incelikten yoksun olduğu anlaşılıyor. Sadece 'birkaç bayağı insan' değil, herhangi birimizi tanıyan herkes kaba sözler söyleyecek. Bu ithaf unutulan şeyleri canlandıracak ve canımı fazlasıyla sıkacak gözlem ve konuşmalar yapılacak.... Seninle –hele de böyle bir konuda– aynı fikirde olmamak hiç hoş değil.[33]

Sonunda orta bir yol bulundu ve sınırlı sayıda "protokol baskı"ya şu ithaf yazısı eklendi:

TOPLUMSAL GELİŞME HAKKINDAKİ
GÖRÜŞLERE YAPTIĞI
KATKILAR VEYA YORUMLARLA,
BURADA AÇIKLANAN VE SAVUNULAN FİKİRLERİN
ÇOĞUNU YAZARIN İLK KEZ KENDİSİNDEN ÖĞRENDİĞİ VE YİNE
YAZARIN TANIDIĞI
EN NİTELİKLİ İNSAN OLAN
MRS. JOHN TAYLOR'A
EN YÜKSEK SAYGI VE TAKDİRLERİMLE

Yapıtın hem metodolojik hem de ideolojik bir boyutu bulunmaktadır. Yapıt metodolojik açıdan, *Logic*'in belirli bir alana uygulanmasıdır. Mill'in Önsöz'de "Belki de yalnızca ekonomik öncüller üzerinden karar vermeye elverişli ... pratik bir mesele yoktur" demesinin nedeni budur.[34] *Logic*'e göre siyasal kararlar, temel değerlerin "sanatsal" biçimde ifade edilmesine dayanır. Bunu araç ve sonuçların bilimsel bir anlayışla değerlendirilmesi izler. Ekonomi politik, birleştirici bir normatif ilkeye dayanan, birbiriyle ilişkili bir dizi ekonomik politikadan oluşur. Mill'e göre bu ilke bağımsızlıktır. Zenginliğin üretimi, bölüşümü ve tüketimi bağımsızlık için gerekli koşuldur ama yeterli değildir. Mill politikaları iki eksende değerlendirir: (1) verimlilik ve (2) bağımsızlığın desteklenmesi. Şu konular dikkate alınır: rekabet, özel mülkiyet (sosyalizme karşı kapitalizm), bölüşüme karşı üretim, durağan aşamaya karşı gelişme, yeniden bölüşüm, nüfus, sendikalar, sosyalizm, para, krizler, dış ticaret, sömürgeleştirme ve yetersiz yasalar. Bir mektubunda dediği gibi, *Principles of Political Economy* "gerçekleri, onları yanlış biçimde kullananların elinden kurtarmak ve bunları yabancısı oldukları başka gerçeklerle birleştirip, insanoğlunun ilerlemesinde kullanılabilecek sonuçlar çıkarmak için" yazılmıştı.[35]

Sanayi Devrimi'nin yarattığı toplumsal bunalım sınıf savaşı idi. Mill'e göre, giderek demokratikleşen toplumun yaklaştığının fark edilmesi, bunalımı şiddetlendirmişti. Mill buna karşı dört tepkinin şekillendiğini düşünüyordu.

Tory'lerin tepkisi (örneğin toprak sahibi aristokrasi adına konuşanların tepkisi) statükoyu savunmak ve işçi sınıfına karşı koruyucu devlet yaklaşımı geliştirmek şeklinde olmuştu. Mill bu tepkiyi şiddetle eleştiriyordu. *Principles of Political Economy*'nin Harriet'ten esinlenen ünlü bölümünün daha başında, Disraeli ile Carlyle'ın feodal-koruyucu bakışını bağımsızlıkla karşılaştırır.

> Eski kurama göre, yoksulların kaderini topyekûn ilgilendiren düzenlemeler onlar tarafından değil, onlar adına yapılmalıdır. Kendi adlarına düşünmeleri istenmemeli ve teşvik edilmemelidir. Kendi kaderlerini belirlemek adına görüş belirtmemeli ya da bu konuda tahminlerde bulunmamalıdır. Komutan ve subayların orduyu oluşturan askerlerin sorumluluğunu üstlenmesi gibi, onlar adına düşünmenin ve onların sorumluluklarını üstlenmenin de üst sınıfların görevi olduğu varsayılır. İddiaya göre, üst sınıfların kendilerini bu görevi layıkıyla yerine getirecek şekilde hazırlaması ve her tavırla-

rıyla yoksullara güven vermesi gerekir. Yoksullar da kendileri için koyulan kurallara gerek aktif ve gerekse pasif biçimde uyarak, diğer bütün konulardan uzaklaşıp güvenli bir aldırmazlığa sığınabilir ve koruyucuların gölgesinde dinlenebilirler. (Kadın-erkek ilişkisine de uygulanan) Bu kurama göre, zenginle yoksul arasındaki ilişki sadece kısmen otoriter olmalı; asıl olarak yumuşak, ahlaki ve duygusal olmalıdır. Bir taraf sevecen bir koruyuculuk göstermeli, diğer taraf ise saygılı ve minnettar olmalıdır. Zenginler yoksullara karşı anne baba gibi davranmalı, onları çocuklar gibi yönlendirip esirgemelidir.[36]

Mill, daha önce *Edinburgh Review*'ın editörü McVey Napier'e yazdığı bir mektupta (9 Kasım 1844), "emekçilere, onlara bakmanın başkalarının işi olduğunu, kendileri üzerinde söz sahibi olmadıklarını, başkalarının emekçilerden daha fazla sahip olduğu şeylerin onlar için yanlış, ya da en azından hesabın onlara iade edileceği bir tür vekilharçlık olduğunu, kafalarına kazımanın" gerekli olduğu şeklindeki varsayımı eleştirmişti.[37] Ücret sistemine karşı çıkması da feodalizme karşı olmasının bir sonucuydu. Çünkü bu, efendi-köle ilişkisini sürekli hale getiriyor, sınıf çatışmasına yol açıyor ve işçi sınıfının moralini bozuyordu.

Mill'in iyilikseverlik[38] düşüncesine karşı çıkmasının ardında, yoksulların durumuyla zenginlerin ilgilenmesi gerektiği fikrini reddetmesi yatmaktaydı. Mill'in özel hedeflerinden biri de, Carlyle'ın 1843'te basılan *Past and Present* adlı kitabında savunulan Tory iyilikseverliği idi. Mill, evrensel bağımsızlığın birilerinin başkalarına bakmasına artık gerek bırakmadığı bir sistem istiyordu. Çalışan yoksulların gerçek sorunu –kaynak yokluğu gerçek olsa da– kaynak yokluğu değildi. O yüzden barınak ve sağlık gibi alanlarda yapılan şeyleri "yüzeysel iyilikseverlik" olarak niteliyordu. Gerçek sorun, kendi kaderini kontrol edebilme ve ileri görüş eksikliğiydi.[39] Mill'in Comte'a yazdığı bir mektupta belirttiği gibi, "sözde iyilikseverlerimizin bağımsızlık hakkında en ufak bir fikirleri yok".[40] Mill'e göre "emekçi sınıfların gelecekteki refahı zihinlerinin gelişmesinden geçiyordu".[41] Mill daha sonra *The Subjection of Women*'da, kadının kurtuluşunun bu çarpıtılmış iyilik düşüncesini sona erdirmeye katkıda bulunabileceğini savunacaktı.

Toprak sahibi aristokrasi endüstriyel döneme uymayan bir anakroniydi. Ayrıca Tory'ler siyasal güçlerini gerici amaçla kullanıyordu. Klasik iktisatçıların, toprak sahiplerinin ekonomik gelişmeyi baltalamasına, Mill'in de 1840'lı ve sonraki yıllarda yükselen demokrasiye yönelik korkuları göz

önüne alındığında, Mill, Sanayi Devrimi'nin kazanımlarıyla özgürlüğü korumanın tek yolunun aristokrasinin gücünü azaltmaktan geçtiğine inanıyordu. Bu amaçla da, satılmaması koşuluyla geçen mirasın ve mirasın en büyük çocuğa devrinin kaldırılıp tek bir kişiye mirasla geçebilecek mülkleri sınırlandırarak (burada veraset vergisiyle gayrimenkul vergisini karıştırmamak gerekiyor)[42] eski mülklerin dağıtılmasını savunuyordu. Hatta Mill, istimlakla değil, belli bir tazminat ödenerek "almak" şartıyla, toprağın devlet mülkiyetine geçmesini dahi savunmuştu. Şunu da hemen eklemişti ki devlet taşınamaz malvarlıklarına sahip olabilse de, taşınabilir zenginlikler devletin denetiminde olmamalıydı. Ayrıca büyük ve başarılı işletmelerin taşınabilir zenginliklerine de dokunulmamalıydı.[43] Nihayet, ekonomik gelişmeyi sağlayan sermaye birikiminin temeli olan tasarruf eğiliminin vergi yoluyla cezalandırılmasını da istemiyordu. Özetle Mill, zenginliğin girişim ve bağımsızlığın zeminini genişletecek şekilde azami seviyeye çıkarılacağı dengeleyici bir yasa peşindeydi.

Burada en ilginci, Mill'in ikinci tepkiyi, yani babasının temsil ettiği klasik ekonomi politiğin tepkisini eleştirmesidir. Mill bu tepkiyi hatalı buluyordu. Çünkü ona göre bu, girişimci orta sınıfla işçi sınıfı arasındaki potansiyel ciddi çatışmayı umursamıyordu. Demokrasinin gelişmesiyle birlikte ağırlaşacak bir çatışmaydı bu. Servetin üretim ve bölüşümünü düzenleyen bir kamusal siyaset er geç belirlenecekti. Mill bunun zorlamaya dayalı bir oligarşi olmasından kaygılanıyordu. Ayrıca klasik ekonomi politikçiler kendi kişisel Püritanizm anlayışlarını hiçbir zaman sorgulamamış ve dolayısıyla tek amaç olarak üretim yoluyla zenginleşme çabasının kaçınılmaz biçimde ikiyüzlü ve insanı yozlaştıran bir maddeciliğe yol açtığını görmezden gelmişlerdi. Nihayet, klasik ekonomi politiğin metodolojisinin yetersiz kalması –özellikle de *homo economicus* anlayışı– toplumsal işbirliği idealini ve ortak yarar kavramını zayıflatacaktı. O zaman da sınıf çatışması kaçınılmaz hale gelecek ve liberal kültürün oluşturduğu bütün yapı yıkılacaktı. Babasının ekonomik duruşuna yönelttiği bu eleştirinin temelden bir eleştiri olduğu göz önüne alınınca, Mill'in ekonomik metodoloji üstüne makalesini babasının ölümüne kadar yayımlamamış olmasına şaşırmamak gerekir!

Mill'in niyeti, Ricardocu ve Malthusçu iktisadı olumlu ve iyimser bir tarzda yeniden ele almaktı. Mill, işçilerin, gelirlerini artırarak ve ailelerinin genişliğini sınırlandırarak yaşam koşullarını iyileştirebileceklerini dü-

şünüyordu. "Doğa yasaları hakkındaki bilgilerimizin ve bugün hayal bile edemediğimiz yeni endüstriyel süreçlerin gelişmesine bağlı olarak, üretim tarzlarının ne kadar değiştirilebileceğini ya da emeğin verimliliğinin ne kadar artabileceğini... bugünden bilemeyiz."[44]

Mill buradan yol çıkarak, üretim ve bölüşüm arasında stratejik bir ayrıma gitti. Ekonomi politiği "insanlığın zenginlik üretmek amacıyla gerçekleştirdiği ortaklaşa faaliyetlerden kaynaklanan toplumsal olgularla ilgili yasaları, başka hedeflerin bu olgular üzerinde yarattığı değişiklikleri dışta tutarak, araştırma bilimi" olarak tanımladı. Genel olarak, Mill'in ekonomi politiği tanımlarken üretim unsurunu vurgulamak, tüketim ve bölüşümü ise dışarıda tutmak istediği kabul edilir. Bunun iki nedeni vardır. İlkin, ekonomi politik bir bilim olarak zenginlik üretimi üzerinde doğru genellemeler yapabilir. Ancak var olan bölüşüm koşulları tarihsel bir rastlantının sonucudur. Bu, Mill'in Saint-Simonculardan aldığı bir görüştü.[45]

Ekonomi politiğe statükoyu meşru kılacak bir araç olarak bakılmamalıdır (Mill, Newman için böyle demişti). J. E. Cairnes'e göre, bir ekonomi politikçi olarak Mill'in en büyük katkısı, bilimsel genellemelerin tek başlarına normatif sonuçlara yol açmayacağını söylemesi olmuştu. Mill bunu *Logic*'te dile getirmiş, temel normların sanat tarafından belirlendiğini savunmuştu. *Principles*'ın Harriet'in esinlemesiyle yazılan bölümünde de bu anlayışın üzerinde durulması bir rastlantı değildir. Mill burada, Cairnes'in deyişiyle "halk kitleleri üzerindeki ahlaki ve entelektüel etkilere paralel olarak, gelişen bir toplumda gelir beklentilerinin de gerçekte sürekli yükseldiğini" vurgulamıştı.[46]

Mill üretim ve bölüşüm arasındaki karşılıklı ilişkiyi bilmiyor değildi. Tabii Mill asla, bölüşüm ya da yeniden bölüşümün üretimi etkilemediğini söylemedi ya da düşünmedi. Mill aptal değildi: "Toplum, zenginliği bölüştürmek için en uygun bulduğu kuralları koyabilir, ancak bu kuralların uygulamada ne sonuçlar vereceğini belirleyemez. Ama bunları öğrenmelidir."[47] Mill bununla, üretim tarzındaki değişikliklerin bölüşümü de değiştireceğini söylemek istiyordu. Böylece hem verimliliği hem de girişimsel faaliyette bulunan ve bundan faydalanan insanların sayısını artırabilecek alternatif tasarımlar geliştirebilirdik.

Bilimsel ekonomi politik tanımını üretimle sınırlamasının ikinci nedeni, insanlığın tek ve en yüce amacının zenginlik üretmek olmamasıdır. Mill, ekonomi politiğin kişisel çıkar gözetme (*homo economicus*) anlayışını kul-

lanışlı bir kurgu olarak görmekle birlikte, bu kurgunun insan doğasına tam uymadığını savunuyordu. Mill'in öncelikleri çok açıktır. Bağımsızlık en yüce yarardır. Ekonomik verimlilik bağımsızlığın bir aracıdır. Sanayi Devrimi ve serbest piyasa ekonomisi feodalizmden çok üstündür, çünkü insanın bağımsız olma potansiyelinin önündeki engelleri kaldırır. Diğer taraftan, bağımsızlıkla maddi çıkarlar arasında bir tercih yapmak zorunda olduğumuz bir dünyada yaşasaydık, Mill'in bağımsızlığı seçeceğine kuşku yoktur. Bununla birlikte Mill, aynı zamanda bağımsız emekçilerin daha üretken olacağına ve dolayısıyla bağımsızlığın kendisinin de verimliliğin aracı olduğuna inanıyordu.

Mill'in kendine özgü bir emek anlayışı vardı. Feodal Ortaçağ ekonomisinin tarıma dayalı, sınırlı ve ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak hiyerarşik bir örgütlenmeye sahip olduğunu savunuyordu. Bu da onu, bazılarının sürekli olarak koruyucu, bazılarınınsa sürekli olarak bağımlı olduğu bir sınıf ayrımına getirdi. Ticaret ve sanayi ekonomisinin serbest piyasa içinde büyümesi, herkesin aynı ölçüde eşit ve sorumlu olabileceği bir dünyayı olanaklı kılmıştı. Ekonomi politiğin amacı yeni bir düzenin mümkün olduğunu görmemizi sağlamaktı. Mill içinde yaşadığı toplumun sınıfsal yapısının feodalizmden kalma olduğunu görüyordu. Tarımsal bir ekonomide feodal ilişkilerin "bazı insanlara diğerleri üstünde iktidar olma olanağı" verdiğini düşünüyordu.[48] Feodalizmin belirleyici özelliği, hiyerarşik ve paternalizme dayalı bir sınıfsal yapıya sahip olmasıydı. Paternalizm kendi içinde kötü olduğu gibi, bağımsızlıkla da çelişiyordu. Böyle bir sistemin demokratik ortamda ayakta kalması mümkün değildi. Kapitalistler feodal Tory dünyasının aynısını yaratma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Mill, sadece sermaye sahibinin sözünün geçtiği ve işçinin yönetimde yer almadığı bir sisteme karşıydı.

> Çalışmaktan herhangi bir çıkarı olmadan –emeğinin değeri düşmanca bir rekabet ortamında belirlenirken ve bir tarafın en fazlasını istemesine karşılık, diğer taraf mümkün olduğu kadar azını verirken– başka birinin emrinde, onun çıkarı için çalışmak, ücretler yüksek olsa bile, hizmet ettiği kişilere bağımlı oldukları için kendilerini düşünemeyen eğitimli insanlar için hoş bir durum değildir.[49]

Gerek yükselen beklentilerin yarattığı devrim gerekse feodal ilişkilerin daima küçük düşürücü olması nedeniyle, ücretleri yükseltmek de durumu

değiştirmeyecek veya faydası olmayacaktı. Mill serbest piyasa ekonomisine dayalı liberal bir kültürün ille de sınıf çatışmasına yol açacağı fikrini reddediyordu.

İşte Harriet'in en büyük etkisi de bu noktada olmuştu. Mill, onun önerisi üzerine kitaba "Emekçi Sınıfların Muhtemel Geleceği Üzerine" ["On the Probable Futurity of the Labouring Classes"] başlıklı bölümü ekledi. Bu bölümde ortaya konan görüşlerin çoğu Harriet'ten çıkmıştı. Mill, buna otobiyografisinde de değinmişti. "Artık onunkiyle el ele giden zihinsel gelişimimin (deyiş yerindeyse) bu üçüncü döneminde düşüncelerim hem gelişmiş hem de derinlik kazanmıştı. Artık daha çok şey öğreniyor, daha önce bildiğim şeyleri de daha derinlemesine öğreniyordum."[50] Harriet, Mill'e özellikle de işçi sınıfı üyelerinin bağımsızlıklarını elde etmesinin önemini göstermişti.

Sınıf çatışması sorununa gösterilen üçüncü tepki komünizmden gelmişti. Sınıf çatışmasına gösterilen komünist tepki, kolektif mülkiyet sistemini hayata geçirip bütün ekonomiyi devlet kontrolüne sokmayı öngörüyordu. Mill'in buna yanıtı oldukça çarpıcıdır.

> O yüzden, eğer sunduğu bütün fırsatlarla Komünizm ve var olan bütün acıları ve adaletsizlikleriyle bugünkü toplumsal durum arasında bir seçim yapmak gerekiyorsa; eğer özel mülkiyet, halihazırda gördüğümüz gibi, emek üretiminin emekle neredeyse ters orantılı olarak dağılması sonucunu kaçınılmaz olarak beraberinde getiriyorsa, mülkiyetin en büyük kısmı hiç çalışmayanlara, sonraki büyük kısmı sembolik olarak çalışanlara gidiyor ve bu böyle azalan bir şekilde devam ediyorsa, iş zorlaşıp daha az çekilmez hale geldikçe istihkak azalıyorsa, en yorucu ve tüketici bedensel emekle temel ihtiyaçlar bile karşılanamıyorsa; bunun alternatifi de Komünizm ise, Komünizmin büyüklü küçüklü bütün zorlukları okyanusta sadece bir damla gibi kalır. Fakat daha iyi bir karşılaştırma yapabilmek için, Komünizmi bireysel mülkiyet rejiminin[51] var olan haliyle değil, olabilecek haliyle karşılaştırmak gerekir. Özel mülkiyet ilkesi şimdiye kadar hiçbir ülkede doğru bir şekilde uygulanmadı. Hatta bizim ülkemizde diğer bazı ülkelerden daha kötü uygulandı. Modern Avrupa'daki toplumsal düzenlemeler, endüstriyel üretimin adil şekilde paylaşımıyla değil fetih ve şiddetle elde edilen mülkiyetin bölüşümünün bir sonucudur. Endüstrinin yüzyıllar içinde işgücünü değişime uğrattığı bir gerçek olmakla beraber, sistem kökenindeki özelliklerini geniş ölçüde hâlâ korumaktadır. Mülkiyet yasaları, özel mülkiyeti haklı kılan ilkelerle bağdaşmamıştır hiçbir zaman.[52] Bu yasalarda asla mülkiyet konusu yapılmaması gereken şeyler mülkiyete geçirilmiş, kıs-

men mülkiyet konusu olması gereken şeyler de mutlak mülkiyet haline gelmiştir. İnsanlar arasında adil bir denge gözetilmemiştir. Bir taraf engellenirken, diğer tarafa avantaj sağlanmıştır. Bilerek eşitsizlik yaratılmış ve insanların yarışa eşit koşullarda başlaması engellenmiştir. Çünkü herkesin yarışa tam olarak eşit koşullarda başlaması, özel mülkiyet yasalarına ters düşmektedir.[53] Ama bu ilkenin doğal işleyişinden kaynaklanan fırsat eşitsizliğini artırmak için harcanan çabalar kadar, ilkeye zarar vermeyecek her tür yolla bu eşitsizliği azaltmak için çaba harcansaydı[54] yasalar servetin bir yerde toplanması yerine dağıtılmasından yana tavır alıp, kitleleri bir arada tutmaya çalışmak yerine küçük birimler halinde örgütlenmelerini özendirseydi; bireysel mülkiyet ilkesi ile hemen tüm Sosyalist yazarların onun ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü fiziksel ve toplumsal kötülükler arasında bir bağlantı olması gerekmezdi.

Taraftarı olan bütün görüşlere göre özel mülkiyetin, bireylerin kendi emek ve birikimlerinin meyvelerini güvenceye alan bir araç olarak görülmesi gerekir. Başkalarının emek ve birikimlerinin meyvelerinin herhangi bir liyakat sahibi olmaksızın ya da çaba göstermeksizin birilerine aktarılması, özel mülkiyet kurumunun özü değil, sadece rastlantısal bir sonucudur. Belli bir noktada bu sonuç özel mülkiyeti meşrulaştıran amaçları desteklemez, tersine bunlarla çelişir. Mülkiyet kurumunun varacağı noktayı saptamak için, öncelikle kurumun eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde işlemesine neden olan şeylerin, yani emek ve ücret arasındaki oranın düzeltilmiş olması gerekir. Mülkiyeti savunup ışık tutacak her görüşün bu eşitlik ilkesini temel aldığı varsayılır. Ayrıca iki koşulun yerine getirilmesi gerekir. Bu koşullar olmadan, ne Komünizm ne de başka bir yasa yahut kurum kitleleri sefaletten ve aşağılanmadan kurtarabilir. Bu koşullardan biri evrensel eğitimdir. Ötekisi nüfusun gereğince sınırlandırılmasıyla ilgilidir. Bunlar olduğu zaman yoksulluk olmaz. Hatta bugünkü toplumsal kurumlarla dahi olmaz. Bu koşullar yerine geldiği takdirde Sosyalizm sorunu, sosyalistlerin genellikle söylediği gibi, insanı yıkan kötülüklere karşı sığınılacak tek yer olma sorunu olmaktan çıkar, gelecekte belirlenecek, bir göreceli avantaj sorunu olur sadece. Mükemmel bireyselliğin mi, yoksa mükemmel Sosyalizmin mi daha başarılı olacağı konusunda, toplumun nihai biçiminin hangisi olacağına karar veremeyecek kadar bilgisiziz.

İlle de bir tahminde bulunmak gerekseydi, cevap muhtemelen şöyle bir soruya bağlı olacaktı: Bu sistemlerden hangisi insan özgürlüğüyle ve doğasıyla daha çok bağdaşıyor....[55]

Sınıf çatışması sorununa ilişkin dördüncü tepki sosyalizmin tepkisiydi. "Sosyalizm" terimi ilk kez 1830'larda kullanıldı. 1830'dan 1864'teki Birinci Enternasyonel'e (1830 ile 1870 arası dönem hem 19. yüzyıl hem de Mill açısından çok önemliydi) kadar bu terim, Fransa'da Saint-Simon

(1760-1825) ve Fourier (1772-1837) ile İngiltere'de Robert Owen'ın (1771-1858) yazılarından kaynaklanan üç hareket için kullanılmıştı. Bu üçlü "ütopyacı sosyalizm" yanlısı olarak tanımlanmıştı. Bu hareketler Aydınlanmacı ütopyacı literatürün içinden çıkmıştı ve toplumu yeniden şekillendirecek kapsamlı bir program öneriyordu. Mill en fazla bu üç yazar üzerinde tartışmış ve bu üç yazarı aklından hiç çıkarmamıştı.

Bu bağlamda Mill sosyalizmi şöyle tanımlıyordu: "Toprağın ve üretim araçlarının bireylere değil, topluluk veya birliklere ya da devlete ait olduğu sistem."[56] Mill'in tarihsel çerçevesinden bakıldığında bu doğru bir tanımlama olmakla birlikte, bizim açımızdan biraz kafa karıştırıcı olabilir. Mill'in anlayışına göre bireylerin oluşturduğu birlikler –örneğin modern anonim şirketler– "sosyalist" karakterdedir, ama çağdaş siyasi ve ekonomik anlayışa göre böyle değildir. Burada kafa karışıklığının nedeni Mill değil, tarihsel çerçevedir. Parlamento 1855'e kadar birkaç istisnayla yükümlülükleri sınırlı anonim şirketleri yasaklıyordu. Mill'in yaşadığı dünyada mülkiyet büyük ölçüde bireylere ve ailelere aitti. Örneğin bugün Silikon Vadisi'nde kurulmuş küçük bir yazılım şirketinde çalışanların hisse sahibi olması ya da şirkete ortak olması Mill'e göre "sosyalizm" idi. Oysa bugün buna "sosyalizm" demek gülünç olur.

Sanayi Devrimi'nin yarattığı toplumsal altüst oluşu ve feodal hiyerarşinin çökmesinin sonucunda bireyciliğin yükselişini ilk görenlerden biri Saint-Simon'du. Saint-Simon (ve daha sonra Auguste Comte), toplumu örgütleyip teknik seçkinlerle yöneterek, sanayinin kötülüklerinden kaçınıp kazanımlarından yararlanmayı öneriyordu. Toplumsal eşitsizlik yine olacaktı, ama mükemmel bir meritokrasi de olacaktı. Saint-Simon'un bazı izleyicileri özel mülkiyetin teknik seçkinlerin yönetimiyle bağdaşmadığını savunarak ondan ayrıldı. Saint-Simon'un teşhisine katılan Fourier ise, insanların kendilerini gerçekleştirebileceği, uzmanlar tarafından yönetilmeyen bir dizi ütopyacı toplum modeli düşlüyordu.

Robert Owen da sanayiciliğin kötülüklerini gören bir İngiliz girişimcisiydi. Bu kötülüklerin ancak rekabetin yerini işbirliğinin almasıyla yok edilebileceğini savunuyordu. İşbirliği, sanayinin ulusal düzeyde merkezi denetimini ve insanların ortaklaşa çalışıp eşit mülkiyete sahip olduğu Kooperatif Köyleri de kapsamaktaydı. Owen'ın planının bir başka önemli özelliği de, işbirliğini geliştirmeye yönelik dönüştürücü ve aydınlatıcı eğitime önem vermesiydi. Mill'in Owen'da itiraz ettiği nokta, tam bir çev-

resel determinizme inanmasıydı. Owen işçilerin sorunlarının kaynağında kendi denetimleri dışındaki koşulların yattığına inanıyor ve sorunların çözümünün bireyselliği geri plana iten komünal bir düzenlemeyle mümkün olduğunu düşünüyordu. Mill'in bağımsızlığa, yani bireylerin kendi yaşamlarını dönüştürebilme becerisine bu kadar önem vermesinin nedeni de buydu.

Mill, İngiltere'de Frederick Denison Maurice (1805-1872) ile Charles Kingsley'in (1819-1875) sözcülüğünü yaptığı Hıristiyan sosyalist hareketten de haberdardı. Sanayi karşıtı Anglikan paternalizmin içinden çıkan Hıristiyan sosyalist hareket kooperatif ekonomisi ile siyasi muhafazakârlığı birleştirmeye çalışıyordu.

Sosyalizmin ilk yorumları olarak Mill'in haberdar olduğu üç Fransız'dan da söz etmekte yarar var. *L'Organisation du travail*'ın (1840) yazarı Louis Blanc (1811-1882), ulusal işlikler şeklinde işçi kooperatifleri oluşturulmasını öneriyordu. Bu işliklerin sermayesi başlangıçta devlet tarafından sağlanacaktı. Ondan sonra bu işlikler devlet denetiminden çıkacaktı. "Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" sloganını ilk ortaya atan kişi Blanc'tı. Rekabetin çok büyük bir kötülük olduğuna takıntı derecesinde inanan Blanc, bugün ütopyacı sosyalizmden bilimsel sosyalizme geçiş döneminin düşünürü olarak görülmektedir. Anarşist olan ve özel mülkiyetin zararlı olduğunu savunan Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), merkezi denetimden bağımsız bir üretici kooperatifleri federasyonu öneriyordu. Üçüncü ve Mill'in en fazla sempati duyduğu[57] isim ise Charles Fourier (1772-1837) idi. Fourier "phalanks" adını verdiği, 1620 kişilik ekonomik ve komünal bir birim olan ve bir tür işçi kooperatifine benzeyen bir örgütlenmeden yanaydı. Birimin örgütlenme biçimi kapitalizmle de bağdaşmaktaydı. Fourier'in ütopyacı sosyalizmi, takipçisi Victor Prosper Considérant aracılığıyla daha sonra da taraftar bulmaya devam etti.[58]

Mill kendisini "ideal" bir sosyalist olarak görüyordu. "Sosyalizm" sözcüğünü kullanırken başına genellikle "ideal", "genel" ve "nitelikli" sıfatlarını eklemesinin nedeni de buydu. Bu, her şeyden önce, 1830'larla 1840'lı yılların ütopyacı sosyalistleri gibi kendisinin de psikolojik hazcılığı ve egoizmi reddettiği anlamına gelmekteydi. Fourier, doğru yönlendirilmiş doğal tutkuların (doğru anlaşılmış kişisel çıkarın) toplumsal uyum getirdiği şeklindeki düşüncenin en büyük savunucusuydu. Mill, Harriet'e,

insanları bencillikten öteki motivasyon biçimlerine çevirmenin zaman alacağını söylüyordu. Birçok sosyalistin tersine, Mill kolektif yarar kavramını reddediyordu. Dolayısıyla, Mill'e göre "özgecilik" (bu kavram üzerine Comte ile girişti̇ği tartışmayı hatırlayalım) özel çıkardan vazgeçilmesi ya da bu çıkara daha az öncelik tanınması anlamına gelmiyordu. Mill'e göre, hem kendimiz hem de başkaları için istediğimiz şey bağımsızlıktı. Evrensel bağımsızlık ortak yarar olduğu için, Mill işverenle işçi arasındaki sınıf ayrımının yerine başka bir şey koymak istiyordu. Ancak çözüm olarak herkesin girişimci ve herkesin bağımsız olduğu bir liberal kültür öngörüyordu.

Marx ve Engels ise işte tam da bu ideal sosyalizm anlayışını eleştirmekteydi. Engels "Komünist Manifesto" başlığını –ve niçin "sosyalist manifesto" denmediğini– açıklarken şöyle diyordu:

> 1847'de sosyalist denince, bir yanda, çeşitli ütopyacı sistem taraftarları anlaşılıyordu: İngiltere'de Owencılar, Fransa'da Fourierciler. Bugün her ikisi de basit birer hizip durumuna düşmüş durumdalar ve giderek yok oluyorlar. Diğer yanda da, sermayeye ve kâra dokunmadan, üstünkörü çabalarla bütün toplumsal sıkıntıları düzeltme iddiası taslayan çeşit çeşit toplumsal şarlatanlar. Her iki durumda da işçi sınıfı hareketinin dışında olan ve 'eğitimli' sınıflardan destek arayanlar.... Bu yüzden sosyalizm, 1847'de bir orta sınıf hareketi iken, komünizm işçi sınıfı hareketi idi.[59]

Mill işçi ve hatta tüketici kooperatiflerine[60], "işçilerin eşitliği, işletmeyi ayakta tutacak sermayenin kolektif sahipliği ve kendileri tarafından seçilmiş ve değiştirilebilir yöneticilere bağlı olarak çalışması temelinde işbirliğine" sıcak bakıyordu.[61] Çünkü bağımsızlığı, bağımsızlıktan kaynaklanan işbirliğini teşvik etmek ve işçileri girişimcilere dönüştürmek istiyordu. İşçi ve işveren arasındaki sınıf ayrımı ortadan kalkacak ve yerini milileştirilmiş değil, bütünüyle girişimciliğe dayanan bir ekonomi alacaktı. İşçilerin birikimlerini ortak bir havuzda topladığı, sadece kârâ değil bizzat işletmeye ortak olduğu ve işçilerin hem asgari güvence altında olduğu hem de teşvik ve ikramiye aldığı –ama tabii doğum yardımından yararlanamadığı– Rochdale sistemini beğeniyordu. Hatta devletin, başarılı ve rekabetçi kooperatifler oluşturmaları amacıyla sorumluluk sahibi işçi gruplarına borç vermesinden yanaydı. Ama borçlar geri ödenmeliydi. Bu, kaynakların merkezden dağıtılmaması nedeniyle piyasa sosyaliz-

minden farklıdır.[62] Kooperatifler var olan özel işletmelerle rekabet etmek zorundaydı. Kooperatifler asla rekabetin dışında kalamayacağı ve başarısızlık riskinden bağışık olamayacağı gibi, bireysel liyakati ve mükemmelliği gözetmek zorundaydı. Mill mülkiyetle gurur duymanın önemini her zaman takdir etmiş ve şu görüşü nakletmişti: "Bir adama çıplak bir kaya parçasının mülkiyetini verin, orayı bağa çevirir; ona bir bağı dokuz yıllığına kiralayın, orayı çöle çevirir."[63] Köylülerde mülkiyet sahipliğinin, verimliliği ve köylünün özsaygısını artırdığını ve özel mülkiyet kurumuna saygı duymasını sağladığını iddia ediyordu. 1834'te (Nassau Senior'un yönetiminde) çıkarılan Yoksulluk Yasaları'nı desteklemiş ve devlet yardımı alan yoksulların yaşam standardının en düşük ücret düzeyindekilerin altında olması gerektiğini, işyerlerinde çalışanların yaşamını kolaylaştırılacak sınırlı yardımlar yapılması, kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı çalıştırılması ve yardımcı işlerin kadınlara verilmesi gerektiğini savunuyordu. Refah, bağımsızlık duygusunu güçlendirmeye yarayan çok çalışmaya çekici bir alternatif olarak görülmeyecekti. Mill kamu müdahalesinden söz ettiğinde onun için genel kural, devletin toplumsal işlere müdahalesinin mümkün olan en dar sınırlar içinde tutulmasıydı. Rochdale'ın kurucusu George Holyoake bu sözlerden öyle etkilenmişti ki, Mill'in yazılarının bazı bölümlerini, çıkardığı *The Reasoner* adlı haftalık dergide yayımlamıştı. Ancak bu yazılara eklediği önsözde Mill gibi bir "militan ateist"in desteğini almaktan memnun olduğunu söylemesi Mill ile Harriet'i çok kızdırmıştı.

Mill'in kooperatiflerden yana tavrı 1834'lere kadar gitmekteydi. *Principles*'ın 1848 baskısında, o dönemin yasaları kooperatif işletmelerin yolsuzluk yapan yöneticilerine dava açılmasına elvermediğinden, ortaklığı savunmuştu. Fransa deneyleri nedeniyle 1850'lerde orta sınıfın kooperatiflere olan ilgisi oldukça artmıştı. Mill kitabın 1852 baskısına şunları eklemişti:

> İnsanlığın ilerlemesi [ilerlemenin sürmesi] için son noktada egemen olması gereken ... ortaklık biçimi, sermaye sahibinin yönetici olduğu ve işçinin yönetimde söz sahibi olmadığı değil, işçilerin eşitlik temelinde işbirliği yaptığı, sermayeye kolektif biçimde ortak olduğu ve işçiler tarafından seçildiği gibi yine onlar tarafından görevden alınan yöneticilerle çalıştığı bir ortaklık biçimidir.[64]

Help'in *Claims of Labour* adlı kitabı (1845) üzerine yazdığı yazıda, "kapitalist olmaya çalışan" işçilerden söz etmişti.[65] Mill başından beri kooperatiflerin tiranlığa karşı demokrasiyi pekiştireceğine inanıyordu. Peki bu, Mill'in endüstriyel demokrasiyi mi savunduğu anlamına gelmekteydi? Mill'in demokrasiye yönelik eleştirilerine bakılırsa bunu söylemek zordur. Mill, bütün katılımcılarının girişimden çıkarının bulunduğu bir ekonomik girişimden yanaydı. Mill, Harriet'e yazdığı bir mektupta (7 Şubat 1854), "toplumun doğal gelişimini engelleyeceği" gerekçesiyle kâr paylaşımına karşı çıkan *Examiner*'ı eleştirmişti.

Üretim ve bölüşüme ek olarak, Mill'in ekonomi anlayışının diğer iki işlevsel parçası da rekabet ve işbirliği ve bunların yabancılaşma ile olan ilişkisiydi. Modern dünyada yabancılaşma özel bir sorundur, çünkü klasik ve ortaçağ dönemlerinin tersine, modernite kolektif yarar kavramını reddetmekte, bireysel yarardan yana tavır almaktadır. Daha üstün bütünlük duygusunun kaybolması yabancılaşmaya yol açmaktadır. Hegel ve T. H. Green ile diğerleri gibi Mill de bireysel yarar kavramıyla çelişmeyen bir ortak yarar (kolektif yarar değil) anlayışı oluşturmaya çalışmıştı. Mill'e göre ortak yarar hem kendimizin hem de başkalarının kişisel bağımsızlığa kavuşmasıdır. Mill bu yüzden, kamunun (özel olarak da hükümetin) herkesin bağımsızlığı için çaba harcamasını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Mill, (her zaman savunduğu) rekabetin işbirliğiyle bağdaştığını düşünüyor, hatta rekabetin kendisinin bir tür işbirliği olduğuna inanıyordu. Ekonomide ya da başka alanlarda rekabet, kişisel bağımsızlık getirir ve başkalarının da kendi bağımsızlıklarını elde edebilmesine kaynaklık edecek zenginliği üretirdi.

Rekabeti reddedip feodal paternalizmi geri getirmeye çalışan Hıristiyan sosyalistlerin tersine, Mill gerek kooperatif içinde gerekse dışında rekabet istiyordu:

> Öğretilerinin en dikkat çeken bölümüne, rekabet aleyhinde konuşmalarına şiddetle karşıyım.... Rekabetin olmadığı yerde tekelcilik olacağını ve tekelciliğin her şeklinin, açgözlülüğü değilse bile tembelliği desteklemek için çalışkanlığı vergilendireceğini unutuyorlar. İşçiler arasındaki rekabet dışında diğer bütün rekabet biçimlerinin işçilerin lehine olduğunu, çünkü bunun tüketim ürünlerini ucuzlattığını; Amerika'daki gibi, işgücü *uğruna* rekabetin işgücü *arasındaki* rekabetten fazla olduğu işgücü piyasalarındaki rekabetin bile ücretlerin düşmesine değil yükselmesine yol açacağını da unutuyorlar.[66]

Mill, aynı zamanda, "rekabetin ilerleme için vazgeçilmez olmadığı bir dönemin düşünülemeyeceğini" savunuyordu.[67] Mill ve Harriet, kooperatiflerin değeri konusunda sosyalistlerle aynı fikirde olmasına karşın, ikisi de sosyalistlerin rekabet eleştirisini kabul etmiyordu.[68]

Bu da bizi, Mill'in devletin ekonomideki rolüne nasıl baktığı sorununa götürmektedir. Mill, *Özgürlük Üstüne* başlıklı makalesinde, piyasadaki özgürlüğün kişisel özgürlükten farklı bir şey olduğunu savunuyordu. İkincisi daha geneldir, çünkü bağımsızlık verimlilikten daha temel bir şeydir. *Principles*'ta bu sorunu *"laissez-faire"* temelinde ve onun sınırları içinde ele alır. Mill genel anlamda *"laissez-faire"*den yanaydı, ama aynı zamanda devletin sınırlı müdahalesine de karşı değildi. Mill tek gerçek hedef olarak (bağımsızlık ya da kendi kendini yönetmek olarak anlaşılan) özgürlükten yanaydı, *"laissez-faire"* ona giden yolda yalnızca bir araçtı. *"Laissez-faire"*den sapmalara ancak bireysel özgürlük ve sorumlulukları artırması kaydıyla hoşgörü gösterilebilirdi. Tocqueville gibi Mill'in de en büyük korkusu sınır tanımayan demokrasiydi. İşçi ve işveren arasındaki düşmanca ilişki sürer ve işçiler (emekçiler) oy verme hakkı elde ederse, özel mülkiyet toptan ortadan kalkabilirdi. Mill, işçilerin özel mülkiyet rejimine daha sempatiyle bakmasını sağlayarak bu ihtimali ortadan kaldırmak istiyordu. Devlet müdahalesinin bu noktada işe yarayabileceğini düşünüyordu. Genellikle Mill'in, devlet müdahalesi konusunda hiçbir zaman merkezi planlamadan yana olmadığı düşünülür. Hatta bir ara Mill, Hayekçi merkezi planlama ilkesinin mantıken olanaksız olduğunu bile söylemişti. Sonradan *Özgürlük Üstüne*'deki duruşuna paralel olarak, sorumluluğun "devlet müdahalesini önerenlerin omzunda olduğu; genel ilkenin "Bırakınız yapsınlar"olması gerektiği ve büyük bir yarar adına gerekmediği sürece bundan ayrılmanın kesinlikle zararlı olduğu" açıktı.[69]

> Bay Comte'un ne politika sanatında ne de başka herhangi bir sanatta mutlak gerçeklik bulunmadığı şeklindeki iddiasına inanarak, içi yeterince doldurulmamış bir "laissez-faire" öğretisinin hem uygulanabilir, hem de bilimsel olmadığı şeklindeki fikrine biz de katılıyoruz. Ama bu, onu savunan on kişiden dokuzunun, gerçeğe, onu reddedenlerden daha yakın olmadığını göstermez.[70]

Mill öncelikle zorunlu ve isteğe bağlı müdahaleyi birbirinden ayırıyordu. Vergi koymak, antlaşma yapmak, düzeni sağlamak, ulusal savunma,

şiddet ve yolsuzluğu önlemek zorunlu (yasal) müdahale kapsamındadır. Bu tür müdahalenin kesin sınırlarını belirleyecek herhangi bir evrensel kural yoktur. Sadece "kesinlikle yararlı olduğu durumlar dışında izin verilmemelidir gibi basit ama muğlak bir kuraldan" söz edilebilir.[71] İsteğe bağlı (yürütme veya yönetim) müdahale, zorlayıcı ("buyurucu") veya kamu hizmeti ("buyurucu olmayan") şeklinde olabilir. İsteğe bağlı müdahale zorlayıcı olabileceği için, yararlı dahi olsa, özgürlüğün çiğnenmesinden kaygı duymamız gerekir. Özetle, tedavi hastalıktan daha zararlı olabilir. Verimli buyurucu müdahale "diğerine göre çok daha sınırlı bir meşru hareket alanıdır".[72] Buyurucu müdahale ancak bireylerin kendi çıkarlarının farkında olmadığı ve bu çıkarları elde etmek için devlet veya başka herhangi bir kamu kurumundan daha iyi bir araç bilmediği noktada haklı görülebilir. Mill, örneğin, eğer başka bir yol yoksa, parasız resmi okulların devlet tarafından finanse edilmesini savunuyordu. Tüketicinin karar veremeyeceği durumlarda bandrol uygulaması gibi, bazı alanların devlet eliyle düzenlenmesine itiraz etmiyordu.

Özgürlük daima verimliliğe ağır basmaktadır. Doğal kaynaklar üzerinde bir tekel oluşturulması –örneğin suyun belediye tarafından sağlanması– gerektiğinde, Mill devletin özel kurumu düzenlemesinin, daha az verimli olsa bile, işletmeyi bizzat üstlenmesinden daha iyi olduğunu düşünüyordu. Daha verimli olsa bile, ilke olarak merkezileşmeye karşıydı (bununla ilgili bütün argümanlar *Özgürlük Üstüne*'dedir). Pasquale Villari'ye yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Deux Mondes'ta kısa incelemem [Toprak Mülkiyeti Reformu Derneği] üzerine yazı yazan kişi, beni aşırı merkezileşme yanlısı olarak niteleyecek kadar fikirlerimden habersiz. Bana yöneltilebilecek en son suçlama budur."[73] Herhangi bir politikanın iyi olup olmadığına, bireyin bütün yardımlardan bağımsız olarak kendi başına ayakta kalmasına katkıda bulunup bulunmayacağına bakarak karar veriliyordu.[74] Mill için nihai sorun verimlilik değil, her zaman özgürlüktü. "İşin devlet memurları eliyle de aynı şekilde hatta daha iyi yapılabileceği kesin olsa (bile) ... verimlilik gerektiren her şeyin gönüllü birliklerce yapılması" taraftarıydı.[75] Mill hiçbir müdahaleyi *a priori* ya da sabit bir biçimde desteklemiyordu. Değişen duruma göre değiştiremeyeceği bir siyasi duruşu yoktu. Belirli örnekleri tartışırken bunun da hesaba katılması gerekmektedir.

Mill, yevmiye yerine parça başı çalışma sistemi, sermayeden vergi alınmaması, serbest ticaret, devletin greve de lokavta da müdahalede bulun-

maması, yalnızca *arazisi olan* mülklere veraset vergisi uygulanması ve bütün vergi dilimlerinden aynı oranda vergi alınması (aksi takdirde tasarrufu cezalandırmış oluruz) gibi ekonomik politikalara sıcak bakıyordu.[76] Gelir vergisi yerine emlak vergisinden (gayrimenkul vergisi) ve herkesi çalışmaya zorlamak üzere veraset vergisi uygulamasından yanaydı.[77] Başarılı endüstriyel girişimlerin bölünmesine taraftar değildi.[78] Gerekli olduğu noktada uygulanan kamu mülkiyeti, işletmenin devlet tarafından yönetilmesi anlamına gelmiyordu.[79] Var olan mülkiyet sisteminin adil olmadığına, verimsiz olduğuna ve reforma ihtiyaç duyduğuna inanıyordu. "Miras bırakmayı değil ama miras ya da bağış yoluyla devralınacak servetin miktarının sınırlandırılmasını" savunuyordu.[80] Doğal kaynakların mülkiyet konusu yapılmasını doğru bulmuyordu. Gelir ve yatırıma orantılı bir vergi uygulanmasından yanaydı. Ancak bağış, miras, kaynak rantı ve piyango gelirlerinden kademeli vergi alınmasını savunuyordu.

O zaman Mill'in duruşunu nasıl adlandıracağız? Kuşkusuz burada adlandırma değil, buna yüklediğimiz anlam önem taşımaktadır. Bugünün okuyucusu açısından zorluk, yapılan adlandırmalara Mill için düpedüz taşımadığı anlamlar yükleme eğiliminde olmasından kaynaklanmaktadır. Mill, teknolojik projeye, şu veya bu şekilde serbest piyasaya ekonomisine, devletin yetkilerinin sınırlandırılmasına, hukukun üstünlüğüne bağlı, bireysel hakları gözeten ve bağımsızlık kültürüne sahip modern liberal bir devleti ya da modern liberal bir kültürü savunmaktadır. Mill'i ekonomik liberter olarak nitelemek çok yanıltıcı olur, eğer liberterlikten yetkileri gece bekçiliği noktasına indirgenmiş bir devleti anlıyorsak... Mill yetkileri sınırlandırılmış devletten yanadır, ancak bu sınırların *ne olacağı* içinde bulunulan bağlama ve koşullara bağlıdır. Onu kapitalizm taraftarı olarak nitelemek yanıltıcı olur, eğer Marx'ın anladığı anlamda bir kapitalizmden söz ediyorsak... Mill, hem işçinin hem de işverenin girişimci olduğu ve böylece aralarındaki boşluğun kapandığı bir kapitalizmden yanaydı. Onu sosyalist olarak nitelemek de yanıltıcı olur, eğer sosyalizmle ekonominin merkezi devletin denetiminde olmasını kastediyorsak... O herkesi girişimci sınıfın bir parçası yapan 19. yüzyıl tipi bir "ütopyacı sosyalist" idi.

Principles of Political Economy'nin ilk baskısının aldığı tepkiler Mill'i biraz şaşırtmıştı. Birçok okuyucu kitabı anlayamamış gibiydi. Mill mevcut duruşları eleştirdiği ve onların ötesine geçmeye çalıştığı için, bu o kadar da şaşırtıcı değildi. Şaşırtıcı bir biçimde *Principles* başarı kazan-

mıştı, çünkü *Logic* gibi o da farklı ve birbiriyle zıt kesimlere sesleniyordu. Yani bir kesim kitabı kapitalizm savunusu olarak görürken, Kingsley'ler gibi bir kesim de, Hıristiyan sosyalizm taraftarı olarak değerlendiriyordu. Mill, otobiyografisinde, sosyalizme bakışının "birinci baskıda (1848) muğlak ve eksik dile getirildiğini, ikinci baskıda (1849) biraz daha netleştiğini ve üçüncüde (1852) çok daha açık ifade edildiğini" iddia etmişti.[81] İkinci baskıda (1849) Fourier üzerine bir tartışma başlatmış, Fourierciliğin genellikle sosyalizm olarak görülmediğini çünkü "özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını öngörmediğini" söylemişti.[82] Mill, ölümünden sonra yayımlanan *Chapters on Socialism*'de, Fourierci yaklaşımı, denemeye değer bir sınırlı yaklaşım olarak niteleyecekti. Mill önceki baskılarda yanlış bir izlenim verdiğini düşünüyordu. Üçüncü baskının (1852) Önsöz'ünde okuyucuya, Mill'in her tür ekonomik örgütlenmeyi nesnel bir bakışla değerlendirmeye çalıştığı ve sosyalist deneyimlere karşı açık fikirli olduğu açıkça ortaya konur. Bu konu yazdığı iki mektupta da dile getirilir:

> *North Atlantic Review* kitabı tamamen yanlış tanıtmış. Her türden ve her düzeyden Sosyalistle alay ederken beni de onların içine katmış. Ben Sosyalistlerin özel mülkiyetten vazgeçme planına ölçülü ama kararlı bir dille karşı çıktım. Ama öteki önemli konularda onlarla aynı fikirdeyim. (Kasım 1848)[83]

Almanca çevirmenine de şöyle yazmıştı:

> Yazdığın önsözde kitabı okuyucuya Sosyalizmin bir reddiyesi olarak tanıttığını görüyorum. Sosyalist tasarının en çok bilinen yönlerine eleştiri yöneltirken, niyetim kesinlikle insanlığın ilerlemesinin son aşaması olarak görülen Sosyalizmi lanetlemek değildi. Bu konu üzerine biraz daha düşününce, biri dışında bu eleştirilere daha az önem verir oldum. O da, işçi sınıfının, Sosyalizmin öngördüğü hak ve sorumlulukları üstlenmeye hem koşul olarak hem de ahlaken hazırlıklı olmamasıydı. (18 Mart 1852)[84]

Hayek, ekonomiyle ilgili konularda Harriet'in Mill üzerindeki etkisine ilişkin bir tez ortaya atmıştı. Gertrude Himmelfarb daha sonra bu tezi geliştirecekti. Bu teze göre, Mill ilk başlarda serbest piyasa ekonomisine eğilimliydi, ancak Harriet onu sosyalizm konusundaki eleştirilerinin dozunu azaltmaya ve sonunda da sosyalizmi benimsemeye zorladı. Yine iddiaya göre, Harriet'in ölümünden sonra Mill'in *Chapters on Socialism*'de sosya-

lizmi eleştirerek yeniden serbest piyasa ekonomisine dönmesi de bunun kanıtıydı. *Principles of Political Economy*'de yapılan değişiklikler hakkında kaleme alınan bir dizi mektup da bu teze kanıt olarak gösterilmektedir.[85]

Ancak bu teze karşı üç temel itiraz vardır. Birinci olarak, Mill'in "sosyalizm" teriminden ne anladığı ciddi biçimde yanlış anlaşılmaktadır. Hayek peşin olarak, Mill ve Harriet'in "sosyalizm" anlayışının serbest piyasa ekonomisiyle bağdaşmadığını varsayar. Ancak buna inanmak için bir neden yoktur. Daha önce de vurguladığımız gibi, Mill "ütopyacı bir sosyalist" idi. İkincisi, bu mektuplarda, evrensele yakın bir bağımsızlık elde etmenin görünür bir gelecekte mümkün olup olmadığı tartışılmaktaydı. Mesele, işçilerin büyük çoğunluğunun bir kooperatife katılmaya hazır olup olmamasıydı! Bir kooperatifin işleyebilmesi için, oraya ortak olan işçilerin dış müdahale olmadan işbirliği yapmayı öğrenmesi gerekmekteydi. Feodal örgütlenme ilkeleri yeterli değildi. Bunu kapitalistler bile görmekteydi. Mill'in dediği gibi, "Sanayideki işlemlerin, işçilerin yaptıkları işe, kendileri için çalışanlar kadar sıkı sarılmasını sağlayacak şekilde düzenlenmesine kapitalistler de neredeyse işçiler kadar istekliydi."[86] Mill "sosyalizm"e yönelik eleştirilerinin dozunu azaltmıştı, ama tamamen vazgeçmemişti. Mektuplar dikkatle okunduğu takdirde, Mill'in bazı argümanları dahil etmenin ya da çıkarmanın bu ayrımları belirsizleştirip belirsizleştirmeyeceği konusunda Harriet'le tartıştığı görülür. Ayrıca Mill, Harriet'e yazdığı bir mektupta bencilliği yenmenin ne kadar zor olduğundan söz etmişti. "İnsanları bencillikten kurtarmanın kolay olduğu konusunda fazla iyimser olduğunu düşünmekten kendimi alıkoyamıyorum."[87] Nihayet, otobiyografide (taslağın düzeltmesini Harriet'in yaptığı bölümde) şu sözlere dokunulmamıştı: Evrensel bağımsızlık "ancak ağır bir süreçle kazanılabilir, bir kültür sistemi de ancak birbirini izleyen kuşaklar içinde gelişebilir". Mill, bu dönemde başka bir bağlamda kaleme aldığı yazıda da, işçi sınıfının bağımsızlığı konusundaki kaygılarını yinelemişti:

> İnsanın kendi yararı adına kendine en yaygın hâkim olma biçimi, yani bireyin kişisel çıkar anlayışıyla kişisel davranışlarını uyumlu hale getirmesi için zorunlu olan, uzak bir hedef ya da ortak bir amaç uğruna bugünkü arzularından vazgeçebilme gücü; bu, disiplinden yoksun insanlara bile çok olağandışı gelir; tıpkı çocukların yaşadığı uzun çıraklık döneminde ... hem bu ülkede hem de diğer birçok ülkedeki yoksulların neredeyse hepsinde az da olsa bulunan ... belirgin kalitesizlikte görülebileceği gibi..... [Her ne

kadar bu] bir öğretim süreci gerektirse de, kişinin kendi kendine öğrenmesi daha uygundur .... Doğa diğer erdemler gibi, bunu da kendiliğinden bahşetmiyor. Gelgelelim doğa bunu geliştiren ödüller ve cezalar icra ediyor çoğu zaman; başka durumlarda da bu ödüllerle cezaların belirgin amaçlar için yapay olarak yaratılması gerekiyor.[89]

Hayek'in tezine karşı çıkmayı gerektiren üçüncü neden ise, değişimlerin neden ikinci ve üçüncü baskıya kadar yapılmadığını açıklamamasıdır. Harriet'in o kadar büyük etkisi olmuş ve *Principles*'ın yazılması sürecinde –özellikle de işçi sınıfının geleceğine ilişkin bölümün yazılmasında– o kadar yakından yer almışsa, o zaman sosyalizmin yüceltildiği iddiası, neden ancak ilk baskıdan ortaya çıkmıştı?

Himmelfarb da[90] Hayek'in hatasını tekrarlayarak, Harriet'in, Mill'in fikrini (mektuplaşma yoluyla) sözümona değiştirmesindeki etkisini abartmış, Harriet'in Mill'i çok daha radikalleştirdiğini öne sürmüştü. Oysa hiç de öyle görünmüyor. Mill'in sonraki baskılarda "sosyalizm"i birden savunmaya başladığını söylemekse saçma olur. Mill'in ciddi biçimde savunduğu tek sosyalizm şekli, işçi kooperatifleri tarzındaki bir sosyalizmdi. Bu her zaman da böyle olmuştu. Mill, Harriet'in etkisiyle sadece eleştirinin dozunu azaltmıştı. Örneğin bir kooperatifte üyelerin gereksiz yere üretim yapmalarının önüne daha zor geçilebileceğini düşünerek bazı itirazlarından vazgeçmişti. Ama özgürlük konusunda hâlâ kaygılıydı. Fourier üzerine bir bölüm eklemişti, ama Fourier'in sosyalizm anlayışında özel mülkiyet devam ediyordu. Kooperatiflerin önündeki engellerden bazılarının kaldırılabileceğini o da kabul ediyordu ama tümünün kaldırılabileceğini söylemiyordu. Ama asıl amacın var olan sistemi geliştirmek olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Kitabın bütün baskılarında da, kapitalist sistemin karşı karşıya olduğu sorunların üstesinden nasıl gelinebileceğine değiniyordu: "*İnsanlığın geldiği noktada hedef, bireysel mülkiyet sistemini ortadan kaldırmak değil onu geliştirmek ve toplumun her üyesinin bundan tam olarak yararlanmasını sağlamak olmalıdır.*"[91][italikler bana ait] Mill kapitalizmde teşvik sisteminin –örneğin kâr paylaşımı yoluyla– geliştirilebileceğini ve tüketici kooperatifleri yoluyla aracıların kaldırılabileceğini savunuyordu. Kooperatiflerin uluslararası piyasalarda rekabet edemeyebileceğini ve ücret eşitliği olsa bile, bir fiyat sistemi olmadan gelir eşitliğinin mümkün olamayacağını söylüyordu: "Üretilen mal bölünebilir, ama ya emek nasıl bölünecek? Birçok farklı iş var. Peki bunlar birbiriyle hangi standarda göre karşılaştırılacak?"[92]

Mill'in tespitleriyle ilgili tartışmalarda gözden kaçan nokta 1848 olaylarının rolüdür. Mill 1830'ların sonlarına gelindiğinde hâlâ devletin liderlik rolünün kilit önemde olduğuna inanıyordu. Seçkinlerin çağrılarına sıcak bakıyordu. Demokrasinin tehlikelerinden birinin, vasat insanların iktidara gelmesine yol açtığı, çünkü büyük adamların çalışmayan sınıflardan çıktığı konusunda Tocqueville ile aynı fikirdeydi. Mill 1847'de fikrini değiştirmişti. Austin'e yazdığı bir mektupta, "İdeal bir toplum için geleneksel anlamdaki çalışmayan sınıfın toplum için gerekli bir bileşen olduğu fikrinden bile vazgeçtim. Bana göre toplum asgari geçim düzeyini yakalama kaygısı duymamalı ve bunu yakalamak adına kapasitesinden fazla çalıştırılmamalı."[93]

Mill'in tespitlerinin 1848 Fransız Devrimi'nden etkilenmiş olması, en fazla gözden kaçan noktalardan biridir. 1830'da olduğu gibi, Mill Fransa'daki toplumsal ve siyasal değişikliklerden bir kez daha aşırı etkilenmişti.[94] Yalnızca "The French Revolution of 1848" adlı makalesinde değil, başka birçok makale ve mektubunda da bu olaylara değinmişti.[95] *Westminster Review*'dan arkadaşı olan ve o sırada Yeni Zelanda'da yaşayan Henry Samuel Chapman'a yazdığı mektupta, "uzun süredir tahmin ettiği üzere, modern toplumunun bütün sorunlarının başka bir yerde değil, Fransa'da çözüleceğini" söylemişti.[96] Buna ek olarak Mill, işçilerin Devrim'de kritik bir rol oynadığına inanıyordu. Tocqueville daha 1847'de mücadelenin "zenginler" ile "yoksullar" arasında geçeceğini, "savaşın alanını özel mülkiyetin oluşturacağını ve mülkiyet hakkının şu ya da bu şekilde değiştirilmesine yönelik ilkesel sorgulamaların gündeme geleceğini" ilan etmişti [97] Mill, Sarah Austin'e yazdığı mektupta da, "bütün bu unutulmaz olayların en çarpıcı yanının, bütün Fransa'nın ittifak halinde Cumhuriyet'i kabul etmesi" olduğunu söylemiş, "Bazıları çok sağduyulu olmasa bile yasama konusunda birçok deneyimler yaşanacak. Ancak böyle deneyimler için Fransa'dan daha ideal bir yer olamaz. İşçileri adına yapılacak endüstriyel düzenlemelerin birtakım sonuçsuz aşamalardan geçeceğini düşünüyorum ... Sonuçta ya tamamen vazgeçecekler ya da belli sınırlara çekecekler," diye eklemişti.[98]

1848 Devrimi'nin güçlü bir sosyalist boyutu vardı. Sosyalist yazar Louis Blanc geçici hükümet üyesiydi. Mill, Fransa'da "düzen yanlıları ve Sosyalistler" olmak üzere iki taraf oluştuğunu düşünüyordu. Sosyalistlerin "genellikle oldukça yabani ve ahmakça kavramlara sahip olduğunu ve onları harekete geçiren ruh ve duyguları dışında sempati duyulacak fazla bir

şeyleri olmadığını" söylemişti. Ancak "özel mülkiyet kurumundan taviz vermeden", gelgelelim "bunu işbirliği yoluyla ortadan kaldırmak için mümkün olan bütün deneylerle donanmış" ve nihayet "bu kurumdan zorunlu olarak kaynaklanan bütün eşitsizlikleri giderecek, üzerine toplumsal bir düzen inşa edilebilecek akılcı ilkelere" ihtiyaç vardı.[99] En büyük korkusu, sosyalist davanın hak ettiği ilgiyi görmemesi[100] ve İngilizlerin Fransız sosyalizmine "onu bastırıp tartışılmasına bile izin vermemek" şeklinde tepki göstermesiydi.[101] Bu durumda önemli ekonomik konular dile getirilip çözülemeyeceği gibi, sonuç da evrensel bir felaket olacaktı.

Mill, Fourier'den ilk kez *Principles of Political Economy*'nin ikinci baskısında (1849) söz etmiş ve "Bütün sosyalizm türleri içinde en derli toplu olanın ve en ileri görüşlü itirazı barındıranın Fouriercilik olduğunu" iddia etmişti.[102] 1848 Fransız Devrimi'ne özel olarak ilk kez bu baskıda yer vermişti.[103] Mill 1850'de Parlamento'da bir komisyon toplantısında yaptığı konuşmada, "işçi sınıfının hem entelektüel hem de ahlaki eğitiminde" deneylerin önemli bir rol oynadığını söylemişti. [104] Bu, Mill'in Harriet'e de söz ettiği, işçi sınıfının, kooperatiflerin getireceği zorlukları göğüslemeye hazır olup olmadığına ilişkin kaygılarının yüksek olduğunu göstermektedir. Mill, Newman'ın *Political Economy*'si üzerine 1851'de kaleme aldığı değerlendirme yazısında sosyalist deneyin önemini vurgulamaya devam edecekti.[105] *Principles*'ın üçüncü baskısında (1852) tekrarladığı bir ilke vardı: "Burada haklı olarak istenen şey deneme fırsatıdır."[106] Buradan da anlaşıldığı üzere, ikinci ve üçüncü baskılarda düşüncelerin değişiminde, Harriet'in ani ve kaprisli bir hareketle sola savrulmasının yarattığı muzır etki değil, Fransa'daki olaylar rol oynamıştı.

Mill ve Harriet'e göre 1848'de kıtada meydana gelen devrimler, İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nin yarattığı ciddi sorunları çözmesini zorunlu hale getirmişti. Mill özgürlüğe yönelik potansiyel tehditlere ilişkin düşüncesini hiçbir zaman değiştirmedi.[107] İnsanların büyük bir bölümünün yüce güdülerle hareket edip etmeyeceği konusunda hep kaygıları oldu. Bu kaygıları *Chapters on Socialism*'de tekrarlayacaktı. Hollander gibi biz de buradan, Mill'in 1849 ile 1852 arasında *Principles of Political Economy*'de önemli bir değişiklik yapmadığı sonucuna varabiliriz.[108] Lord Robbins buna "açık görüşlülük çağrısı" adını vermekle haklıdır.[109] Schwartz, Mill'in giderek müdahale karşıtlığından müdahaleciliğe kaydığı şeklindeki yoruma karşı şöyle demişti:

> Mill başlangıçta Devlet'in müdahalesinden yanaydı. Hatta kıtadan kaynaklanan etkilerde bu düşüncesi güçlenmişti. Sonra, 40'larda, Tocqueville ile ilişkisinin de etkisiyle müdahaleciliğe karşı çıkmaya başladı. Ve nihayet, "eski ve yeni düşüncelerini birleştirip sürekli yeni şeyler dokuyarak" aktif Devlet düşüncesiyle özgürlük düşüncesini aynı düşünce potasında eritmeyi başardı.[110]

Mill'in ekonomiye ilişkin düşüncelerinin değişimi konusunda Schwartz'la aynı fikirdeyiz. Mill başlangıçta babasının ekonomik ve siyasi düşüncelerini benimsiyordu. Başlangıçta siyasi açıdan radikaldi. Siyasi ve ekonomik sorunların çözümünü demokraside görüyordu. 1830'larda Carlyle, Saint-Simon ve Coleridge gibi muhafazakârların da etkisiyle daha otoriter ve seçkinci bir çizgi benimsedi. Ardından Tocqueville'i okuması, Mill'i, demokrasinin kaçınılmaz olduğu ve bunun da ancak serbest piyasa ekonomisinin gelişmesiyle mümkün olduğu noktasına götürdü. Otoriter ve seçkinci çizgi geride kalmıştı. Mill 1840'larda Harriet'in de etkisiyle, ekonomik ve siyasi kurumların aslında çok daha büyük bir ahlaki hedefin yani bağımsızlığın bir aracı olduğuna her zamankinde daha fazla inanmaya başladı. Siyasi ve ekonomik kurumların bağımsızlığa yaptıkları katkıya göre değerlendirilmesi ve mümkünse buna göre yapılandırılması gerekiyordu. Ekonomik açıdan bu, işçiler için piyasadaki fırsatların artırılması anlamına geliyordu. Siyaset ekonomiye ancak girişimciliği ve dolayısıyla bağımsızlığı geliştirmek için müdahale edebilirdi.

Mill'in ekonomiye ilişkin görüşlerini şöyle özetleyebiliriz. Zenginlik bireysel bağımsızlık yolunda bir araçtır (bu koşul gerekli ama yeterli değildir). Serbest piyasaya ilişkin bütün öteki yorumlar ekonomiyi felakete sürükler. Zenginlik en iyi özel mülkiyetle büyür. Merkezi planlama olanaksızdır ve verimi düşürür. Bağımsızlık devlet müdahalesini sınırlar. Yeniden bölüşüm eşitliği değil, (genellikle üretimin artması yoluyla) bağımsızlığı geliştirdiği sürece doğrudur. Açık bir soru olarak (örneğin, yoksul işçilerin çocuklarının okula gönderilmesi; İrlanda'da toprağın bedeli ödenerek yeniden dağıtımı) görüldüğü sürece yeniden bölüşüm üzerinde düşünmek asla yanlış bir şey değildir. Mill, bağımsızlıkla ters düştüğü için militan sendikacılığa karşıydı. Aynı zamanda işçilerin parti kurmasına da karşıydı. O, herkesin girişimci olduğu (yani mülk sahibi-işçi ayrımının olmadığı) bir toplum istiyordu.

Geniş kitlelerin tarihte ilk kez ticaret ve sanayiye dayanan bir serbest piyasa ekonomisi sayesinde özgürlüğe kavuştuğunu ve özgürlüğün ahla-

ki desteği kitlelerce anlaşılmadan liberal kültürün ayakta kalamayacağını düşündüğü göz önünde bulundurulursa, bu değerlerin kitlelere taşınmasında kamusal bir role niçin taraftar olduğu anlaşılabilir. Burada, ara kurumların önemini vurgulamak ve devlet programlarının bu kurumların işleyişini aksatmakla kalmayıp zayıflattığını da hatırlatmak gerekmektedir. Mill'in ekonomi politiği, piyasanın işleyişini tarihsel bir bağlam içinde ele alan bir siyasi bilim olarak anladığı düşünülürse, toplumsal sorunlara niçin daimi çözümler önermediği veya öneremediği de açıklığa kavuşmuş olur. Buna karşılık, özgürlüğün önemini kavrayanlar açısından ekonomi politiğin karşı karşıya kaldığı temel siyasi sorunları açıkça ortaya koymuş olduğu da kesindir.

Mill'in, döneminin sorunlarına verdiği tepkiler ve önerdiği politikalar, bağımsızlık ilkesine temelden bağlılığını yansıtmaktaydı. Zenginlik üretimine asla karşı çıkmamıştı. Ama konuya ahlaki bir açıdan yaklaşmıştı. Collini'nin söylediği gibi,

> Birey, öncelikle siyasi topluluğun bir üyesi olarak değil, koşullara hükmedişiyle içinde yaşadığı toplumun güç ve refahına dolaylı şekilde katkıda bulunan özel (ama bencil olmayan) bir ahlaki özne olarak görülmektedir. Burada zenginleşmek, önemli miktarlar kazanılsa bile, ancak zenginliğin elde ediliş biçimine önem vermek kaydıyla, yararlı bir deneyimdir.[111]

İşçi sınıfının sorunlarının kökeninde, feodalizmden nispeten yeni çıkmış olması yatmaktaydı. Feodalizmin kalıntısı olduğu için bireysellik duygusu gelişmemişti. Mill buna karşı şu çözümleri önermişti: (a) bireysellik idealinin gönüllü ve kişisel çabalarla geliştirilmesi; (b) sınırları dikkatle çizilmiş bir müdahale (örneğin, kooperatiflere borç verilmesi); (c) retorik, yani bağımsızlığı teşvik eden konuşmalar; (d) bağımsızlığa ve özellikle de kadının eşitlik ve bağımsızlığına katkıda bulunacak kurumların (örneğin ailenin) savunulup geliştirilmesi.

John Taylor'ın Ölümü

1840 ile 1850 arası dönem, Mill'in can attığı, dünya çapında başarıya ulaştığı bir dönemdir. Özel olaraksa, *System of Logic* (1843) ile *Principles of Political Economy*'nin (1848) yayımlandığı dönemdi. İlk yapı-

tın yakaladığı başarı Mill'e, fen bilimleri ile fen bilimlerine ait yöntemlerin sosyal bilimlere ve kamu siyasetine uygulanmasına ilişkin bütünsel bir bakış açısı geliştiren, Büyük Britanya'nın en büyük felsefecisi unvanını kazandırmıştı. İkinci yapıtın elde ettiği başarı hem Mill'i hem de kitabını, yüzyılın ikinci yarısı boyunca ekonomide ve ekonomi politikte başlıca otorite haline getirmişti.

Bu arada, bu başarıların arasında yaşam da sıkıntıları, beklenmedik sürprizleriyle ve hatta trajik yanlarıyla sürmekteydi. Mill 1848 yılında Hyde Park'a girerken yanlışlıkla gevşek bir kaldırım taşına basıp sırtını yaraladı. Doktor yaraya güzelavratotuyla pansuman yapıp sardı. Sargıdan rahatsız olan Mill, sargıyı sökerken yanlışlıkla elini gözlerine değdirdi. Bu yüzden bir süre geçici körlük yaşadı, yazışmaları ve India House'daki işleri için başkalarından yardım almak zorunda kaldı.

1849 baharında hem Mill hem de John Taylor sağlık sorunları yaşamaya başladı. Mill bu yüzden, India House'dan uzun bir istirahat izni aldı ve Pireneler'de Harriet'le buluşup Paris'e gittiler. Harriet, yemek ve şaraba olan aşırı düşkünlüğüyle tanınan Bay Taylor'a biraz hava değişimi için Brighton'a gitmesini tavsiye etmişti. Harriet, Mayıs ayında Kent Terrace'taki Taylor malikânesine döndüğünde Bay Taylor'ın kansere yakalandığı ortaya çıkacaktı. John Taylor 18 Temmuz 1849'da öldü. Görgü kurallarını daima kollamış olan Harriet ve Mill, cenazeye Mill'in de katılıp katılmaması konusunda epeyce kararsızlık yaşadılar. Sonunda katılmaması gerektiğine karar verildi. Harriet'in, eski eşi hakkında neler hissettiğini en iyi yine kendi sözcükleri açıklıyor: "Yazık! Zavallıcık, hayat onunla âdeta alay etti! Bu acımasız yarışta ölüm santim santim galip geldi! Doğanın günlük işleyişindeki keder ve dehşet şairlerin çabalarını milyon kere aşar! Onun için yapmayacağım hiçbir şey yok, ama onun için *yapılabilecek* bir şey de yok."[112]

Carlyle ve Irkçılık

Aynı yıl, Aralık 1849'da, *Fraser's Magazine*'de Carlyle'ın *Occasional Discourse on the Negro Question* ("Zenci Meselesi üzerine Rasgele Konuşmalar") başlıklı makalesi yayımlandı. Statükoyu her zamankinden fazla savunan Carlyle, Jamaikalı siyahları tembellikle suçluyor, zencilere ya-

pılan kötü muameleden dehşete düşenlerle alay ediyordu. Britanya'da kölelik 1835'te kalkmıştı. Carlyle bu makalede ekonomi politiği tanımlarken "iç karartıcı bilim" sözünü kullanmıştı.[113] Bununla "kara bilim" demek istiyordu! Carlyle, siyahların eski Aristocu anlamda doğuştan köle olduklarını, yani doğaları gereği kendi kendilerini yönetemeyeceklerini ve dolayısıyla başkaları tarafından yönetilmeleri gerektiğini savunuyordu. Bu görüş Carlyle'ın feodal hiyerarşik toplum anlayışına da uyuyordu. Carlyle klasik ekonomi politikçilerin köleliğin kaldırılmasında oynadığı rolden rahatsız olmuştu. Britanya'da köleciliğe karşı hareket her zaman orta sınıf muhalifler arasında taraftar bulmuştu. Bunların bir kısmı dini muhaliflerdi, bir kısmı da bağımsızlık yanlılarıydı. Ekonomistler konunun ahlaki boyutuna bir de teknik boyut eklemişlerdi. Buna göre özgür emek, köle emeğinden daha verimliydi. Köleliğe hem dini hem de ekonomik olarak karşı çıkan kesimin önde gelen isimlerinden biri de Harriet Martineau idi. Carlyle 1853'te bu makaleyi uzatacak ve bu kez *Occasional Discourse on the Nigger Question** başlığıyla yeniden yayımlayacaktı.

Carlyle ırk farklılığına inanan bir grup entelektüelden sadece biriydi. Diğerleri arasında Kingsley, Anthony Trollope da vardı. Görüşlerinde antropolog James Hunt'tan destek alıyorlardı. Kingsley aynı zamanda, bir yandan yükselen ticaret toplumunu eleştirirken, bu eleştirilerin arasında sık sık da gizli bir anti-Semitizmi seslendiren *Alton Locke* adlı romanın yazarıydı. Bu arada, yükselen ticari sınıfın savunulmasında yeni ufuklar açan ve toprak sahibi feodal aristokrasiyi en sert şekilde eleştiren bir ismin de Yahudi asıllı banker ve yazar David Ricardo olduğunu hatırlayalım.

Mill öfkeden çılgına dönmüştü! Carlyle'ın görüşlerine kesinlikle katılmadığı gibi, yazıyı kendisine yapılmış bir kişisel hakaret olarak algılamış ve *Principles of Political Economy*'nin elde ettiği başarıyı kıskanmasına bağlamıştı. Mill bu yapıtında benzer bir iddiaya karşı çıkmış ve İrlandalıların diğer insanlardan daha aşağı olduğu şeklindeki düşünceyi eleştirmişti. *Fraser's*'ın hemen bir sonraki sayısında karşı saldırıya geçti. Carlyle'ı "insanların bir bölümünün ötekilerin hizmetçisi olarak doğduğu" şek-

---

* Afrika'dan Amerika'ya getirilen siyahi köleleri ifade etmek için 17. yüzyıldan itibaren kullanılan ve giderek ırkçı bir hakaret anlamı kazanan terim. Özellikle "negro" yerine "nigger" ifadesinin bir beyaz tarafından bir siyaha karşı kullanılması, ABD'de en büyük hakaretlerden biri sayılıyor-e.n.

linde bir düşünceye sahip olmakla suçlayıp yerden yere vurdu. Mill sonra da şöyle bir Afro-merkezli hipotez ortaya attı:

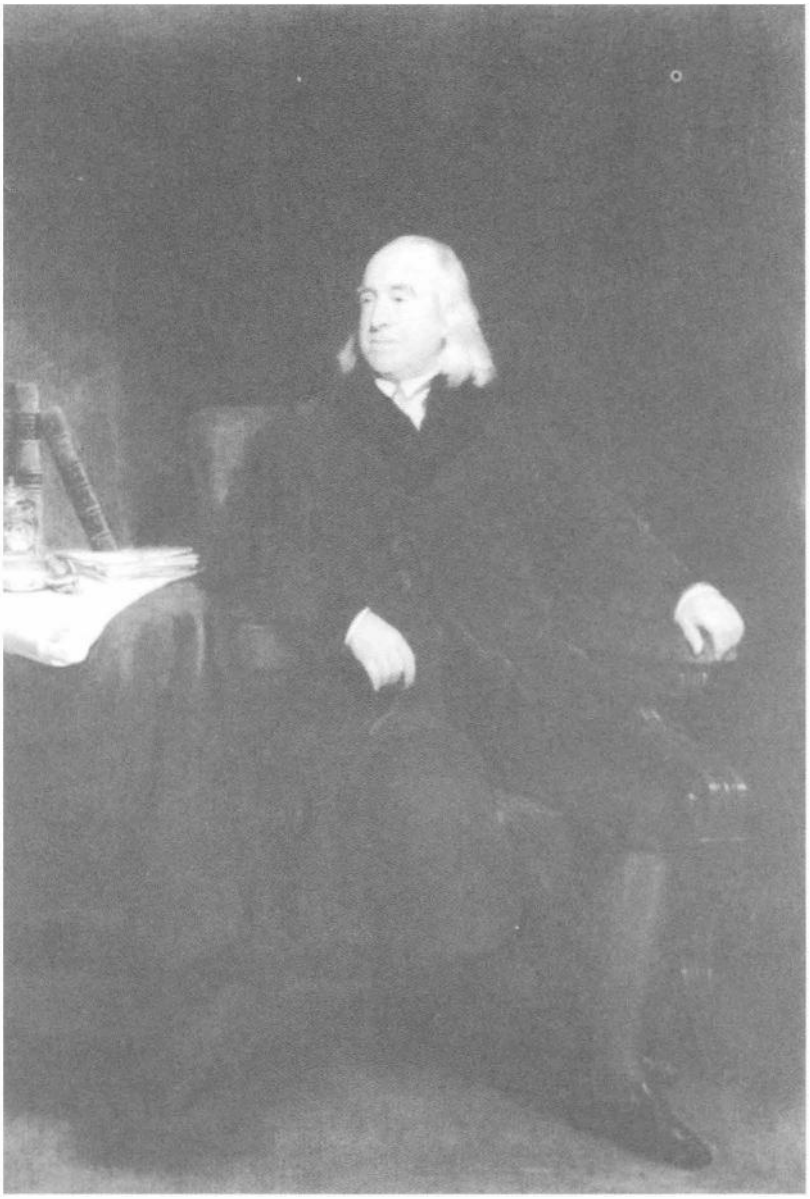
> Bilinen en eski uygarlık, zenci uygarlığıdır. Bu konuda güçlü kanıtlar var. Yaptıkları heykellere bakılırsa, Mısırlılar asıl olarak zenci ırkından gelmiştir. Dolayısıyla, Yunanlılar uygarlık üzerine ilk derslerini zencilerden almıştı. Yunan filozoflar da, hayatlarının sonuna kadar, gizemli bir bilgelik hazinesi olarak gördükleri bu zencilerin kayıtlarına ve geleneklerine başvurmuştu (üstelik fazla yararlanabildiklerini de söyleyemem).[114]

Mill yazısını, Carlyle'ın makalesinin ABD'deki kölecilik karşıtı hareket üzerinde olumsuz etkileri olacağını söyleyerek bitirdi: "Önemli İngiliz yazarların ağızlarından çıkan sözlerin, okyanusun karşı tarafındaki etkileri fazla olur... İnsan eti sahipleri böyle bir yardımdan memnun kalır.... Tek bir insanın, davranışlarıyla bu kadar zarara yol açtığı başka bir olay bilmiyorum.... O [Carlyle] böyle hareket etmekle kendisini.... 'şeytan elinden çıkma bir araç' haline getirmiş oldu."[115]

Mill ve Harriet 1850'de sağlık sorunlarıyla meşguldü. Onlar için dünya yine de, 1840'ların başlarında tanıştıkları dünyadan tamamen farklıydı. Mill can attığı üzere, artık büyük bir entelektüeldi ve siyasi saygınlık kazanmıştı. Üstelik hayatının aşkının da ilgisi artık bölünmeyecekti.



James Mill (Fotoğraf: akg-images, Londra)



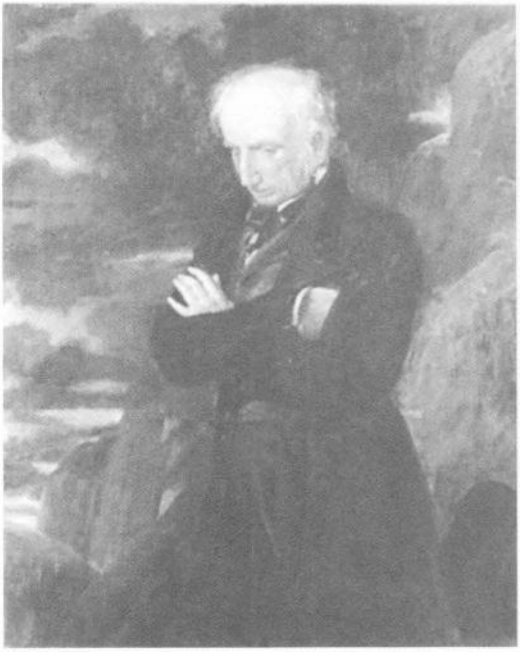
Jeremy Bentham (National Portrait Gallery, Londra)



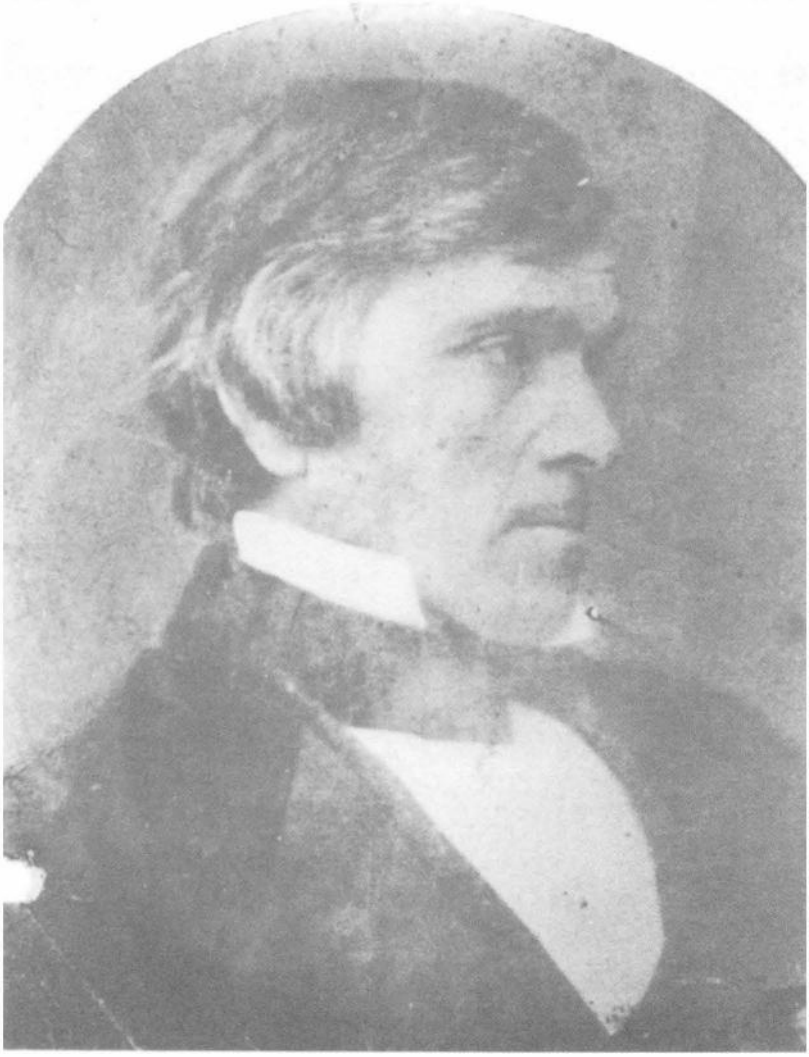
John Sterling (National Portrait Gallery, Londra)



Samuel Taylor Coleridge (National Portrait Gallery, Londra)



William Wordsworth (National Portrait Gallery, Londra)



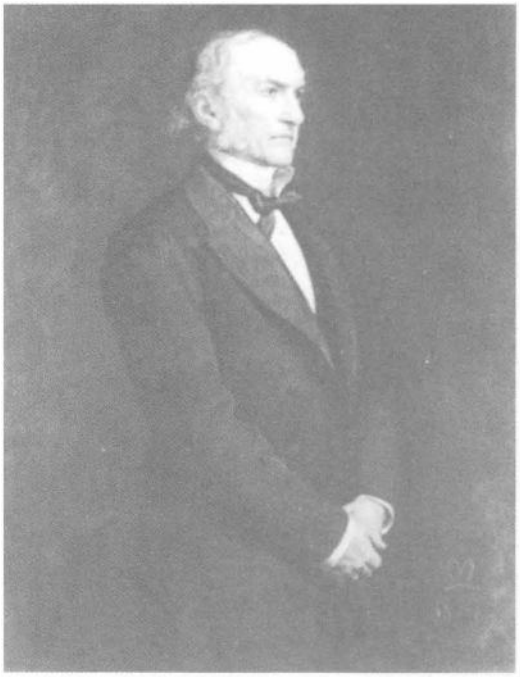
Thomas Carlyle (National Portrait Gallery, Londra)



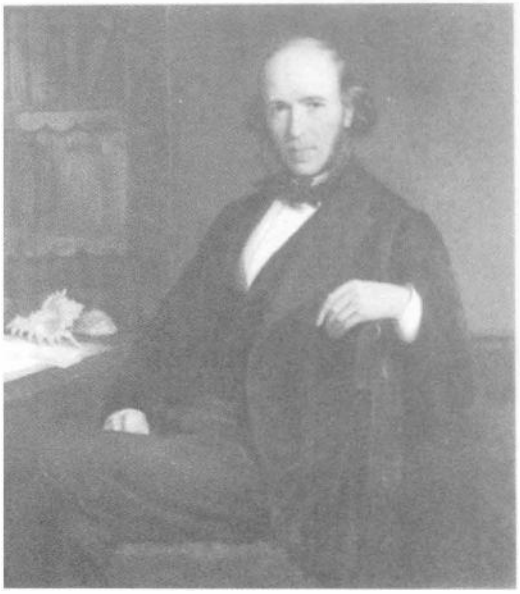
Harriet Taylor Mill (National Portrait Gallery, Londra)



Auguste Comte (Biblio théque Nationale, Paris)



William Gladstone (National Portrait Gallery, Londra)



Herbert Spencer (National Portrait Gallery, Londra)

8. Bölüm

Özel Yıllar (1850-1859)

Evlilik

Mill ve Harriet, yirmi yıl boyunca cinselliğin destansı bir şekilde dışarıda tutulduğu, mahremiyet ve toplumsal kurallara uyum üzerine âdeta titrenildiği sıradışı bir "ilişki" yaşamışlardı. Madem John Taylor ölmüştü, görünen o ki Mill ile Harriet'in artık evlenip geçmişi arkada bırakması mümkündü. Tersine, her şey daha da zorlaştı.

Öncelikle, evlenmek demek, yıllardır haklarında yapılan fesat dolu dedikoduların doğrulanması anlamına gelecekti. İlginç bir şekilde, ilişkilerini meşrulaştırıp evlilikle sonuçlandırmak, daha önceki ilişkilerini şu ya da bu şekilde aşağılamaya çalışanlara koz vermek demek olacaktı. İkinci olarak, ikisi de evlilik ilişkisini eleştirmekteydi. Dolayısıyla evlilik adımını atmak, hem yazılarında eleştirdikleri bir kuruma boyun eğmeyi, hem de kendi evliliklerinin sıradan bir evlilikten çok farklı olacağını göstermek için simgesel tavırlar takınmayı gerektirecekti. Nihayet, başkalarıyla olan ilişkileri yeniden tanımlamak, en azından Mill için fazlasıyla karmaşık bir işti. Duygusal olarak bir süredir ikisi de yalnızca birbirine bağlıydı. Çünkü en iyi ve en yakın dostu Sterling ölmüştü. Aynısı Harriet'in de başına gelmişti. Eliza da bu dünyadan göçmüştü. Mill ile Harriet çevrelerinden uzaklaşıp, sözümona toplumsal kurallar adına kendilerini bir kozanın içine kapatmışlardı. O yüzden şimdi ortaya çıkıp ilişkilerini herkese duyurmak, yapılabilecek en zor şeydi.

Harriet bir süre önce "Kadınların Oy Kullanma Hakkı" ["Enfranchisement of Women"] başlıklı bir makale yazmıştı. Burada kadın ve erkek arasında tam bir eşitliği savunuyordu. Mill, *Westminster Review*'u sattığı W. E. Hickson'a gidip bu makaleyi imzasız olarak verdi. Yani makalenin Harriet'e ait olduğunu sakladı. Hickson 1851 Temmuz'unda makaleyi yayımladı. Yardımcı editör John Chapman ile onun asistanı, ünlü Ge-

orge Eliot daha sonra makaleyi yeniden yayımlamak istedi, ancak Mill ve Harriet izin vermedi. Holyoake işçi sınıfına dağıtmak üzere makaleyi izinsiz olarak yeniden yayımladığında ise Mill ile Harriet çok öfkelendi. Görünüşteki gerekçeleri şuydu: "Daha iyisini yapabilirlerdi ya da düşüncelerini burada iyi ifade edememişlerdi."[1] Buna bakarak vaat edilen o yazının *The Subjection of Women* olduğu düşünülebilir. Harriet'in ölümünden sonra, Mill yazının sadece Harriet'e ait olduğunu açıklamış ve *Dissertations and Discussions*'ta da bu şekilde yayımlamıştı. Mill yazarın kimliğini gizlemekten rahatsız olmuş muydu? Mill'in amacı, toplumsal kurallar adına görüntüyü kurtarmakla radikal düşüncelerini savunma arzusu arasında savaşıp dururken göz önünde bulunmaktan çekinen Harriet'i mi korumaktı? Mill'in daha sonra *Özgürlük Üstüne*'de, aydınlık bir bakışa sahip olduğu halde kamuoyu baskısı korkusuyla bunları dışa vurmaktan korkan kişi diye tarif ettiği kişi modeli Harriet midir? Bu olay Harriet'in, kamuoyunun hoşlanmadığı düşünceleri bile korkusuzca açıklayabilen Mill'e ne kadar ihtiyaç ve aynı zamanda hayranlık duyduğunun bir göstergesi midir? Biz bunların tümünün de doğru olduğunu düşünüyoruz.

Mill'e, evlendikleri takdirde John Taylor'dan Harriet'e miras kalan taşınabilir varlıkların kontrolünün yasal olarak kendisine geçeceği söylendiğinde dehşete düşmüştü. Bu durum karşısında düştüğü dehşeti 6 Mart 1851'de şöyle anlatmıştı:

> Kendisinin kabul etmesinden çok memnun olmama karşın, bugüne kadar tanıdığım ve evlilik ilişkisine girebileceğim tek kadınla evlilik ilişkisine girme noktasına gelmiş biri olarak; anlaşmanın taraflarından birine öteki üzerinde, onun mülkiyeti ve hareket özgürlüğü üzerinde, onun istek ve iradesi olmadan, iktidar ve denetim hakkı veren, gerek onun gerekse benim kesinlikle onaylamadığım bir yasayla düzenlenen evlilik ilişkisinin bütün karakterini de göz önünde bulundurarak; yasal olarak bu iğrenç güçlerden vazgeçmek mümkün olmadığı için, (eğer buna yönelik bir taahhüt yasal olarak beni bağlasaydı hiç kuşkusuz yapardım bunu) böyle güçleri hak gören mevcut evlilik yasalarını resmen protesto etmek ve hiçbir durumda veya hiçbir koşulda bundan yararlanmaya kalkışmamaya söz vermek benim boynumun borcudur. Kendi istek ve irademle ilan ediyorum ki, Bayan Taylor ile evlenmem halinde, sanki hiç evlenmemişiz gibi, her tür hareket özgürlüğüne sahip olacak, kendisine ait olan veya ait olabilecek olan her şey üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabilecektir. Böyle bir evlilik münasebetiyle doğan her tür haktan kesinlikle vazgeçiyor ve reddediyorum.[2]

Mill'in Harriet ile evlenme niyetini hâlâ birlikte yaşadığı ailesine açma zamanı gelmişti. Ama ortada, bu görünüşte mutlu olayı açıklamayı karmaşık hale getiren bir sorun vardı. O güne kadar aile bireylerinin (annesi ve kız kardeşleri) Harriet ile görüşmeleri hatta onun adını bile ağızlarına almaları yasaktı. Mill'i Harriet ile ilişkisini bitirmeye çok daha önceden ve olasılıkla da James Mill hâlâ sağken ikna edebileceklerini düşünmüşlerdi. Ama olmamış, bir ateşkese varıldığı anlamına gelen nazik bir sessizlikte karar kılınmıştı ve bu sessizlik uzun yıllar onurla korunmuştu. Mill, Harriet'in oğulları Herbert ile (Hacı olarak tanınan) Algernon'u daha önce ailesiyle tanıştırmıştı. Ama Harriet'in oğulları değil, kendi erkek kardeşi George'un arkadaşları olarak!

Mill, aniden ve herhangi bir açıklamaya girmeden eli kulağındaki evliliğini ilan etti. Şaşkınlıktan donakalan aile nasıl tepki vereceğini bilemiyordu. Ailenin hemencecik Kent Terrace'a koşarak Harriet'i tebrik edip sıcak bir şekilde kucaklamak yerine bu şekilde tepki vermesi Mill'i kırmıştı. Mill'in, ailesinin kadın üyelerine karşı bastırdığı, kökleri kız kardeşlerine ders verdiği yıllara kadar uzanan kırgınlıkları; annesinin babasını mutlu etmeyi beceememesine duyduğu öfke; belki de babasının ölümünden sonra onlara kendisinin bakmak zorunda kalmasının yarattığı birikim... Bütün bunlar alışılmadık bir duygu patlamasıyla ortaya dökülüverdi ve Mill'in ailesiyle ilişkisine kötü bir darbe vurdu. Mill, babasının ve birçok erkeğin sahip olmadığı bir şey, yani bir kadınla anlamlı bir ilişki istiyordu. Kendisini bu hedeften mahrum bırakmanın bedelini ağır şekilde ödemişti. Böyle bir ilişki ufukta göründüğünde de ailesinin ihanetine uğradığını düşünmüştü. Dünyaya karşı geliştirdiği savunma mekanizmasının ardında, romantik bir ilişki arayan son derece duygulu bir ruh yatmaktaydı.

Harriet, Mill'in yardımına koşmaya çalıştı. Bozulan ilişkiyi yeniden toparlamak üzere Kensington'daki aileyi birlikte ziyaret etmeye onu ikna etti. Ne yazık ki kız kardeşi Clara odasından çıkıp Harriet'i selamlamayı reddetti. Birkaç gün sonra Clara kendine gelip Harriet'i Kent Terrace'taki evinde ziyaret etmeye karar verdiğinde de Mill onu kapıdan geri çevirdi! Annesi India House'daki bürosuna gelip ilişkileri yeniden rayına sokmak istedi ancak terslendi.

İşleri daha da çıkmaza sokmak istercesine, Mill'e her zaman saygı duyan ve Harriet'le ilişkisini toplumsal ikiyüzlülüğe karşı bir meydana okuma olarak görerek onaylayan erkek kardeşi George, çok farklı bir gerek-

çeyle de olsa evliliğe karşı çıktı. Geçmişte Mill ve Harriet ile birlikte yaptıkları yolculuklar sırasında arkadaş olduğu Harriet'in oğlu Algernon'a bir mektup yazan George Mill, Mill ve Harriet'in toplumsal düzene karşı kendi koydukları ilkelerine ihanet etmelerinden düş kırıklığına uğradığını dile getirdi! Duyguları zaten ciddi şekilde yaralanmış olan Mill ve Harriet'in canları mektubu görünce iyice sıkıldı ve bunu da George'a iletiler. Ondan sonra da ilişkileri tamamen koptu. Mill, sadakatsizlik olarak değerlendirdiği George'un bu tavrından çok yaralanmıştı. Aslında George'un 1844'te India House'da işe sokulmasına o önayak olmuştu. George verem yüzünden 1850'de emekli olmak zorunda kaldı. 1853'te Madeire'da öldü.

Mill ile Harriet, 1851'de Paskalya'dan sonraki Pazartesi günü, Weymouth yakınlarındaki Melcombe Regis kasabası evlendirme memurunun kıydığı nikâhla evlendiler. Tek şahitleri Harriet'in çocukları Helen ile Algernon'du. Mill ve Harriet'in ilişkileri nihayet tamamına ermişti. Sözcüğün gerçek anlamında bir cinsel ilişkileri olup olmadığı konusunda çok spekülasyon yapılmıştır. Kendi dönemlerinde çıkan söylentilere göre cinsel ilişki her zaman olmuştu. Başkaları ise tam tersini, yani evlilikten önce de sonra da bir cinsel yaşamları olmadığını iddia etmişti. Buna göre evlilik sonrasında cinsel ilişki olmamasının nedeni yaşadıkları sağlık sorunlarıydı. Bu iki uç noktadaki spekülasyonu da destekleyecek tek bir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca gerçeğin, Mill'in otobiyografisinde yazdığından ve Harriet'in de onayladığından farklı bir şey olduğunu düşünmek için de bir neden yoktur. Buna göre, Mill'in "bütün varoluşumuzun ortaklığı" dediği tam bir yakınlık ya da "birleşme" evlendikten sonra olmuştu. Mill, otobiyografide evliliğini şu sözlerle anlatmaktadır.

> Eşsiz değeri sayesinde dostluğu mutluluğumun ve gelişmemin en büyük kaynağı olan hanımla 1851 Nisan'ında yaptığımız evlilikte, uzun yıllar boyunca birbirimize daha da yakın olmayı asla beklemedik. Varlığım boyunca elverişli bir zamanda yaşamlarımızın tam bir birlikteliğe ulaşmasını coşkuyla istemiş olsam da, hem ben hem de eşim bu ayrıcalığa, benim içten bir saygı ve Harriet'in güçlü bir sevgi duyduğu birinin [John Taylor] zamansız ölümüyle kavuşmaktansa, bu ayrıcalıktan sonsuza kadar feragat etmeyi dilerdik.... Bu kötülüğün içinden bana büyük bir iyilik bağışlandı. Uzun zamandır var olan düşünce, duygu ve yazı ortaklığına bütün varoluşumuzun ortaklığı eklendi.[3]

Mill, kardeşi George ile de arkadaş olan, Harriet'in çocuklarından hoşlanıyordu. Onları, Hobbes'tan Locke ve Hume'a kadar büyük İngiliz felsefecilerinin ve hatta James Mill'in yapıtlarıyla tanıştırdı. Hatta Algernon'u Doğu Hindistan Kumpanyası'nda işe bile yerleştirmeye çalıştı ama başaramadı. Harriet'in kızı Helen ile aralarında ise daha sonraları özel bir ilişki gelişecekti.

Kendilerini her zamankinden çok dünyadan dışlanmış gibi hisseden Mill ve Harriet toplumdan ellerini eteklerini iyice çektiler. Londra'dan yaklaşık on kilometre uzaklıktaki Blackheath Park'ta bir ev kiraladılar. Helen'ın ve ilk beş yılda Harriet'in oğlu Algernon'un varlığı hariç tutulursa, fundalıklardan oluşan bir duvarın ardında, gözlerden uzak bir yaşam sürdürdüler. Bir aşçı tuttular. Evlerine evcil ötücü kuşlarla bir de İran kedisi aldılar. Mill, India House'daki işi dışında yalnızca Ekonomi Politik Kulübü'ne gidip geliyordu. Bain ve Grote'un kendisiyle birlikte Charing Cross'a kadar yürümesine ses çıkarmıyor ve buradan Blackheath trenine biniyordu. Harriet'in ölümüne kadar yedi yıl boyunca Blackheath'te ağırladıkları konuklar, Fox ile Gomperz, (İtalyan felsefeci) Villari ve ünlü Mazzini gibi yabancılar oldu yalnızca. Mill'in ev işi adına yaptığı tek şey, işten döndükten sonra çay yapmaktı. Mill, Harriet için piyano çalardı. Fakat bunu bir tek baş başa oldukları zamanlarda yapardı. Yanında duygularını açabildiği tek insan Harriet'ti. Bunda belki de çocukken Bentham'ın yalnızca onun için org çaldığı mahremiyet anlarını buluyordu. Pazar günleri botanik hobisine ayrılmıştı. Kırlarda yapılan uzun yürüyüşler sırasında ilginç çiçekler toplanırdı. Algernon o günlere dönerken Mill'in "ona [Harriet'e] tek bir aksi söz söylediğini ya da sabırsızlık gösterdiğini yahut Harriet bir şey istediğinde bir an bile duraksadığını ve aynı şekilde Harriet'in de onun iyiliğinden başka bir şey düşündüğünü asla hatırlamadığını" söyleyecekti.[4]

Theodor Gomperz, Mill'in *Logic*'ini Almancaya çeviren ve daha sonra da Mill'in yapıtlarının ilk toplu baskısını üstlenen, kendi çapında başarılı olmuş, Avusturyalı bir araştırmacıydı. Gomperz, Blackheath Park'taki havayı "püriten denebilecek bir ahlaki dürüstlük ve manevi gurur sahibi, huzur dolu bu aileyi saran tam bir ruhsal özgürlük atmosferi" sözleriyle tarif etmişti.[5]

Mill'in daha sonraki birkaç yılda annesine yazdığı mektuplarda buruk bir hava vardı. Mill'in kız kardeşi Mary, yaraları iyileştirmek adına yazdığı 3 Nisan 1854 tarihli mektupta şöyle diyordu:

Sevgili John,

Annem mutsuz, çünkü eşine doğru davranmadığını düşünüyor. Blackheath'e gidip onunla konuşmam için beni sürekli zorluyor. Bunun onu çok mutlu edeceğini ve bu konudaki fikrini hiçbir şeyin değiştiremeyeceğini söylüyor. Hâlâ çok zayıf, ayakta duramıyor. Ona çok kızgın olduğunu ve o yüzden onu görmeye gelmediğini düşünüyor.... Kuşkusuz Bayan John Mill bizi kabul etmek istemediği sürece ona zorla yanaşamayız.... O yüzden ne yapmam gerektiğini söyler misin ya da annemin iyiliği için ona birkaç satır yazar mısın.... veya onu bir şekilde rahatlatır mısın.[6]

Mill de karşılık olarak annesine şu hırçın mektubu yazmıştı:

Sevgili Anne,

Mary'nin kaba ve küstah mektuplarından birini daha ... aldım. Mektup sırf münasebetsizlik olsun diye yazılmış gibi. Bir daha bunlara yanıt yazarak zamanımı boşa harcamayacağım. Böyle yaparak onu görmeyi isteyeceğimi düşünüyor. Ne olursa olsun, benim de eşimin de onunla görüşmeyeceğimizi ona söyle. Umarım düzeliyorsundur. Yakında tekrar iyi olmanı dilerim. Yazabilecek hale geldiğin zaman beni sağlığın konusunda bilgilendir. Seni görmekten her zaman mutlu olacağımızı söylememe gerek yok. Sevgilerimle. J.S.M.[7]

1854'te annesinin ölümünden önce formalite gereği bir ziyarette bulundu. Öldüğünde de yanı başında değil, ta uzaklarda Brittany'de idi. Ölüm haberine de herhangi bir tepki vermedi. Annesi kendisine birkaç gümüş tabak ve toplam 500 pound para miras bırakmıştı. Mill tabakları kız kardeşlerine bırakmak istedi ama onlar reddettiler. Kırgınlık bir daha da geçmedi.

Ortak Üretimler

Aşağı yukarı bu dönemlerde hem Mill hem de Harriet ciddi sağlık sorunları yaşamaya başladı. Harriet son on yıldır zaten felç nöbetleri geçirmekteydi. 19. yüzyılın en büyük sağlık belası verem olarak da bilinen tüberkülozdu. O zamanlar tüberkülozun, bakterilerin yol açtığı, bulaşıcı bir hastalık olduğu henüz bilinmiyordu. İnsanlar bunun kalıtımsal bir hastalık olduğuna inanıyordu. Mill'in çevresi de bu hastalıktan ciddi darbe ye-

mişti. Hastalık, babasının, iki erkek kardeşinin, Harriet'in erkek kardeşinin, John Sterling'in, Eliza ve Sarah Flower'ın yaşamlarına malolmuştu.

Tüberküloz bakterisi yalnızca insanları değil, sığırları, domuzları ve kümes hayvanlarını da etkilemektedir. Bakteri, enfeksiyona yakalanmış kişilerle yakın temas halinde solunum yoluyla ya da enfekte olmuş (pastorize olmayan) süt tüketimi ile sindirim sistemi üzerinden bulaşabilmektedir. İkinci durumda hastalık kemik ve eklemlere yayılmaktadır. Semptomlarına bakıldığında, Harriet büyük bir olasılıkla hastalığa bu şekilde yakalanmış olmalıdır. Zamanımızda tüberküloz çeşitli ilaçlarla tedavi edilmektedir. Bununla birlikte yakın zamanlara kadar yatak istirahati tedavinin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Mill ve Harriet'in kıtaya yaptığı sık yolculukların ya da tıbbi amaçlı gidişlerinin hastalığın iyileşmesine katkıda bulunduğu kesindir. Bazen çocuklar da hastalığı almakla birlikte belirtilerini göstermeyebilmektedir. Bazen de iyileşmekle kalmayıp hastalığa karşı belirgin bir bağışıklık da geliştirmektedirler. Bu kadar talihli olmayanlarda hastalık ilerledikçe akciğerlerin kapasitesi düşmekte ve hasta solunum yetersizliğinden ölmektedir.

Mill tüberkülozun bütün belirtilerini göstermeye başlamıştı: kesilmeyen öksürükler, kanlı balgam ve geceleri yüksek ateşle birlikte gelen terlemeler. 1854'te Kraliçe Victoria'nın doktoru Dr. Sir James Clark'a danıştı. Doktor ona yakalandığı veremin tedavisi olmadığını söyledi. Mill bundan kısa bir süre sonra, Dr. Francis Hopkins Ramadge'ın kaleme aldığı bir kitap okudu. Yirmi yıl önce yayımlanan kitabın adı *Consumption Curable* (Verem Tedavi Edilebilir) idi. Mill, Dr. Ramage'a şahsen başvurdu. Dr. Ramage, akciğer kapasitesini artırmak için günde üç kez metal bir boru ile soluk alıp vermesini tavsiye etti. O zamanlar bilinmemekle birlikte, akciğer kapasitesini artırmak tüberkülozun ilerlemesini de dizginliyordu. Mill'deki belirtiler büyük ölçüde geriledi. Ama artık sağlığının gerilemekte olduğuna ve sonunun veremden olacağına inanmıştı. Günlüğünde şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Ölümün en kötü yanı bıkkınlık yaratacak kadar uzaması. Yavaş ölüm diye bir şey olmamalı."[8] Bundan sonra on dokuz yıl daha yaşayacaktı, ancak ölümün soluğunu hep ensesinde hissedecekti. Bu tarihten sonra Harriet'e yazdığı mektuplar hastalığa ve belirtilerine ilişkin takıntılarla doludur.

Mill 1854 Ocak'ından itibaren günlük tutmaya başladı. Görünüşe göre amacı, her gün kayda değer bir düşünceyi not etmekti. Ancak en son 15

Nisan'da not düşülen günlüğün, daha çok yaklaşan ölüme ilişkin kaygıların kayda geçirilmesi şeklinde yürüdüğü kesindir. Büyük bir bölümünde Mill'in isteklerine ulaşamamasından kaynaklanan duygular açığa vurulmaktadır. "Çalışma yıllarımı önemsiz şeylerle boşa harcamışım gibi görünüyor. Ve 'kimsenin çalışamayacağı gece' [John 9:4] şimdi beni hayatımın yerine getiremediğim gerçek göreviyle gafil avladı."[9] Ölümünden sonra itibarından da kaygı duymaktaydı. "Kişinin ölümünden sonraki itibarının değersizliği konusunda babamın ölümünden sonra tamamen unutulmasından daha çarpıcı bir örnek olamaz," demişti.[10] Mill o zamanlar, insanların, "Alman metafiziği, Hıristiyan teolojisi ile Alman ve Roma hukuk sistemleriyle uğraşarak" çok büyük miktarda entelektüel emeği boşa harcadığına inanıyor gibiydi.[11] Tek avuntusu "nihai hedefe doğru şimdilik yavaş ama giderek hızlanan bir şekilde ilerleme sürecine, büsbütün değersiz olmayan bir şeyler yapmış olmanın bilinciyle, katkıda bulunmak üzere bir gün çok iyi örgütlenecek olanlarla aynı fikirleri paylaştığını" bilmekti.[12]

Mill, bu on yıllık dönemde India House'daki sorumlulukları dışında büyük toplumsal faaliyetlerde aktif olarak yer almadı. Örneğin 1853'ten 1856'ya kadar süren, İngiltere'nin Fransa ve Türkiye ile birlikte Rusya'ya karşı savaştığı Kırım Savaşı hakkında fazla bir şey söylemedi. Mill, 1851'de darbeyle iktidara el koyan Fransız lider III. Napolyon'dan nefret ediyordu. Demokratik bir şekilde seçilmeyi başaran Louis Napolyon'u bir demagog olarak görüyor ve bunun demokrasinin ne gibi tehlikelere yol açabileceğinin göstergesi olduğunu düşünüyordu. Bu örnek *Özgürlük Üstüne*'nin içeriğine de yansımıştı. Kuşkusuz, Mill'in daha sonra tanışacağı Florence Nightingale de bu savaşla üne kavuşmuştu.

Mill ve Harriet 1853-54 kışını iyileşmek için gittikleri Fransa'da geçirdiler. Fazla zamanlarının kalmadığını düşünen Mill ve Harriet, şimdi artık yazabilecekleri her şeyi yazmanın tam da zamanı olduğuna inanmıştı. O yüzden zamanlarının büyük bir bölümünü tasarlanan yapıtların planlamasına ve taslaklarına ayırmaktaydılar.

> Hazır yaşıyorken söylemek gereken her şeyi elimizden geldiğince söylememiz, bununla da kalmayıp yayımlamamız gerek. Bu zayıf kuşak içinde yetişip de, düşüncelerimizi aktarabileceğimiz; bu düşünceleri öğrenip özümseyebilecek ve üstelik onları yeniden üretebilecek bir yaşayan emanetçinin kim veya nasıl birisi olacağını kestiremi-

yorum. Biz de ona göre yazmalı, yayımlamalı ve yeni düşünürler çıkana kadar kalıcı olmalarını sağlamalıyız. Ama en iyi kitabımızı, yani kapağında ikimizin de adının bulunduğu kitaba müsaade edene kadar asla kendimi tatmin olmuş hissetmeyeceğim. Aslında bu yayımladığım her şey için geçerli, çünkü onların da bütün iyi tarafları sana ait. Ama en iyi düşüncelerimizden oluşacak kitabın üzerinde tek bir ad olacaksa, o da seninki olmalı. Şunu herkesin bilmesini istiyorum ki ben Dumont'um*, sen de üreten akıl yani Bentham'sın.[13]

Mill "en iyi kitap"la otobiyografisini kastetmektedir. Yazmak ve işleri düzenlemekle meşgul olan Mill, *The Principles of Political Economy* (1848'de yayımlandı ve 1850'lerin başlarında gözden geçirildi) ile Harriet'in ölümünden bir yıl sonra basılan 1859 tarihli *Özgürlük Üstüne* başlıklı makalesi arasındaki dönemde önemli hiçbir şey yayımlamadı.

Mill, Harriet'e yazdığı 7 Şubat 1854 tarihli bir mektupta planlarını şu sözlerle özetlemişti:

Umduğum gibi "Nature"ı pazar günü bitirdim. ["Nature" ve "Utility of Religion" 1874'te basılan *Three Essays on Religion*'ın içinde yer aldı. Üçüncü makale olan ve Harriet'in ölümünden uzun süre sonra, 1869'da yazılan "Theism", Mill'in düşüncelerindeki önemli değişimi yansıtmaktadır.] Ardından ne yapacağımı tam bilemiyorum. Şimdilik sadece karışık halde çıkardığımız konu başlıklarını yazacağım. Karakter Farklılıkları (ulus, ırk, yaş, cinsiyet, yaradılış özellikleri) [*Representative Government*, 1861]. Aşk. Beğenilerin Eğitimi. Réligion de l'Avenir (Geleceğin Dini) [*Auguste Comte and Positivism*, 1865]. Platon ("Plato," *Edinburgh Review*, Nisan 1866). İftira. Ahlaki Değerlerin Kökenleri [*Utilitarianism*, 1861]. Dinin Yararı. Sosyalizm [*Chapters on Socialism*, 1891]. Özgürlük [*On Liberty*, 1859]. Nedensellik İradedir Öğretisi [*Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*, 1865]. Bunlara bir de senin mektubundan, Aile'yi ve Uzlaşım'ı [*The Subjection of Women*, 1869] ekledim.[14]

Mill, otobiyografisinin ilk taslağını 1856 yılında, Harriet'in titiz gözetiminde tamamladı. *Dissertations and Discussions* (Harriet'in ölümünden sonra 1859'da yayımlanmıştı), daha önce *Westminster* ve *Edinburgh Review*'da yayımlanmış olup da gözden geçirilmiş makalelerden oluşmaktaydı. O dönemde *Westminster*'ın editörlüğünü yapan Chapman, Mill'den,

---

* Pierre Étienne Louis Dumont (1759-1829), Bentham'ın öğretilerini yorumlayan yapıtlarıyla Mill üzerinde etkili olmuş Fransız siyaset yazarı-ç.n.

Harriet Martineau tarafından henüz İngilizceye çevrilmiş olan, Comte'un *Système de philosophie positive* adlı kitabı üstüne bir yazı yazmasını istemişti. Harriet Mill bunu yapmasını istemiyordu. Çünkü Mill'in yazıda ister istemez, nefret ettiği o dedikoducu Martineau'nun çevirisine de övgüler düzmek zorunda kalacağını düşünüyordu.

Bu hummalı faaliyetlerine bakarak, Mill'in iki istisnayla,[15] yaşamının geri kalanında üzerinde çalışacağı temel sorunları belirlediğini düşünüyorum. Bununla, daha sonra yayımladığı bütün yazı ve kitapların, (yazınsal olarak) yazdığı en iyi kitaplar olmasına ve en tanınmışları olmasına rağmen (*Özgürlük Üstüne*, *Utilitarianism*, *The Subjection of Women*), ya daha önceki yapıtlarının yeniden yazılmış şekilleri olduğunu ya da önceki yirmi yılda geliştirdiği fikirlerin hayata geçirilmesi olduğunu kastetmekteyim. Bunu göstermek için bir örnek yeterli olacaktır. *Özgürlük Üstüne*'nin ana fikri daha önce *Principles of Political Economy*'de ortaya konmuştu:

> Toplumsal birliğin temelleriyle ilgili nasıl bir kuram oluşturursak oluşturalım ve ne tür siyasi kurumların gölgesinde yaşarsak yaşayalım, her bireyin içinde bulunduğu, ister tek kişiden, ister birkaç kişiden, isterse de pek çok kişiden oluşsun, hiçbir yönetimin içine girmemesi gereken bir halka vardır. Her insanın yaşamında yılların birikimiyle olgunluğa ulaştığı, o kişinin bireyselliğinin başka bir birey ya da kolektif bir grup tarafından yönlendirilmemesi gereken bir kısım vardır. Yani insan varlığının çevresinde, onu başkalarından ayıran; otoriter müdahalenin giremediği; insan özgürlüğüne veya onuruna en ufak saygısı olan hiç kimsenin sorgulamaya kalkışmadığı bir alan vardır ya da olmalıdır. Burada karar verilmesi gereken şey, sınırların nerede başladığı ve bu başkalarına yasak alanın insan yaşamının ne kadarını kapsayacağıdır. Ben sadece bireyin –iç veya dış– yaşamının başkalarının çıkarını etkilemeyen veya etkilese bile ancak ahlaki bir örnek olma yoluyla etkileyen bölümünü kapsaması gerektiğini düşünüyorum. İç bilinç konusuna, düşünce ve duygulara ve dışa dönük olduğu halde herhangi bir etkisi olmayan, en azından başkalarını acıtmayan veya incitmeyen kişisel hareketlere gelince; kişinin bir bütün olarak, neyin iyi neyin kötü, övgüye değer veya alçakça olduğuna dair fikirlerini elinden geldiği kadar ortaya koymasının veya yaymaya çalışmasının hoş görülebilir olduğunu, dahası düşünürler ve eğitimli kesimler için bir görev olduğunu düşünüyorum. Ama kimse, yasa dışı baskılarla veya bizzat yasal araçlarla, bu fikirleri kabul etmeye zorlanmamalıdır.
>
> Başkalarının çıkarlarını etkileyen hareketlerde dahi, karşısındakini inandırma yükümlülüğü her zaman yasal engellemeleri savunanlara aittir.[16]

Burada tek istisna, yani Mill'in düşüncelerinin değişmeye devam ettiği tek alan metafizik ve dindir. Bu noktada teknik felsefesiyle pratik felsefesini tutarlı hale getirmek için, özellikle de *Hamilton* kitabıyla (1865) ölümünden sonra yayımlanan din üstüne yazılarında mücadele edecektir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, insan özgürlüğünü veya bağımsızlığını sonuna kadar savunması, Mill'i, benimsediği felsefenin bütün romantik boyutlarını sahiplenmeye zorlamış ve bu da onu kendisinden sonra gelen İngiliz İdealistleri'ne yaklaştırmıştı.

Yaşamın sonunun giderek yaklaştığı duygusuyla kamçılanan Mill ve Harriet âdeta inzivaya çekilmiş, birlikte dünyaya bırakacakları entelektüel mirasın kalan bölümünü hararetle planlıyor ve hayata geçiriyorlardı. Yayımlanan yapıtlara bakıldığında, bu dönemin Mill'in yaşamının en verimsiz dönemi olmasına karşın, *Özgürlük Üstüne*, *The Subjection of Women*, *Representative Government*, *Autobiography* ve *Utilitarianism*'in taslakları bu dönemde ortaya çıkmıştı.

Otobiyografinin ilk altı bölümünün taslakları 1854'e kadar bitmişti ve ilk taslakları Harriet düzeltmişti. Son bölümse 1869'da tamamlanacaktı. Her ikisinin de niyeti ilişkilerinin meşruluğunu anlatmaktı. Başından beri otobiyografinin Mill'in ölümünden sonra yayımlanmasını ve kendisini –özellikle de dini görüşlerini– eleştirenlere bir yanıt olmasını amaçlamışlardı.

Kitabın yayımlanmasının ardındaki niyetleri açıklarken, otobiyografinin aynı zamanda bir *Bildungsroman* olarak tasarlandığını da unutmamalıyız.[17] Bazı eleştirmenler otobiyografinin yapmacık ve yanıltıcı olduğunu öne sürdüler.[18] Bu kaygılar bazı önemli hususları gündeme getiriyor. İlk olarak, gerçeklik sorunu bulunmaktadır. Mill'in yaşamıyla ilgili gerçekler çarpıtılmış mıdır? Kuşkusuz gerçeğin çeşitli biçimleri vardır. Gerçekten nesnel olan tarihler vardır. Ancak eleştirilerin takıldığı yer bu değildir. Bir de, Mill'in annesiyle ilişkisi gibi, otobiyografide söz edilmeyen gerçekler bulunmaktadır. Yani atlanmış gerçekler vardır. Ayrıca, Mill'in geçirdiği bunalım gibi, yorum gerektiren gerçekler vardır. Biyografiden farklı olarak, otobiyografide yazarın kendi yaşamını tekrar tekrar yorumladığını söylemeye gerek bile yok. Bu hepimizin yaptığı bir şeydir ve yaşamımızın formel bir anlatısını oluşturmaktan farklıdır. Bir insanın gerçek yaşam öyküsü diye bir şey var mıdır? Yoksa daha sonra meydana gelen olaylar, önceki olaylara bakışı değiştirmekte midir? Kendi yaşamımız üzerinde yap-

tığımız yorumlar yaşamımızın daha sonraki akışını ve kendimize bakışımızı değiştirmez mi?

"Otobiyografi" terimi ilk kez 1809'da Southey tarafından kullanılmıştı. Bu da kendi başına en az, romanın 18. yüzyılın sonlarına doğru başlı başına bir tür olarak ortaya çıkması kadar önemlidir. 19. yüzyıldan önce otobiyografi diye bir şey yoktu, çünkü biyografiden farklı olarak, otobiyografi yazmak, "geçmiş düşüncelere bugünkü düşüncelerin ışığında bir düzen vererek kişinin kendi zihnini" yorumlaması demektir.[19] Bu bakımdan, otobiyografi yazmak için, kişinin, kendisini anlayabileceği anlam çerçevesinin (doğa, akıl ya da vahyin tersine) ancak tarih olduğuna inanması gerekir. Kuşkusuz bu, ancak 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olan ve Mill'in de benimsediği bir görüştür.[20] Bu aynı zamanda Mill'in Aydınlanma Projesi'nden uzaklaşmış bir romantik olduğunun da göstergesidir.

Genel anlamda bir tarih de değildir bu. Önceki tarih anlayışları, dünyayı ve insanı ya kutsal kitabın gözünden çöküş süreci olarak, ya da klasik Yunan'da olduğu üzere organik bir çevrim olarak görmüşlerdi. Bu yeni tarih anlayışı ise dünyayı ve insanlığın öyküsünü, ancak sonraki aşamalarda adamakıllı kavrayabileceğimiz bir evrim olarak görmektedir. En azından ideal olarak, otobiyografide yaşamımıza ilişkin bakış açımızı temelde değiştirmeyiz, sadece onu yeni ve daha iyi bir bakış açısıyla ele alırız. Bu anlamda, tarihsel bakışı geçerli bir kategori olarak reddedenler vardır. O yüzden bunlar bütün otobiyografilere kuşkuyla bakarlar. İnsan doğasını, ekonomik koşullar (örn. Marx), çocukluk çağındaki bastırılmış cinsel duygular (örn. Freud) ya da öznenin kendisinin farkında olmadığı öteki toplumsal yapılar gibi gizli yapıların arasından görüp ona göre yorumlayanlar vardır. Onlara göre de bütün otobiyografiler kuşkuludur. Mill ise, bunlardan farklı olarak, bütün yazılarında, yaşamımızı yönlendiren temel güçlerden birinin, bilinçli bir şekilde sahip olduğumuz düşünceler olduğunu savunuyordu. Yazıları da bu inancın etkisinin güçlü bir örneğidir ve bu anlamda da iddiasını doğrulamaktadır. İyi niyetli ya da herhangi bir başka eleştirmenin yapabileceği en iyi şey –Mill'in ya kendisinin farkında olmadığı ya da bastırmayı seçtiği altyapıya ancak alternatif çözümlemeyle ulaşılabileceğini savunarak– alternatif bir çözümleme önermektir.

Bu tür alternatif yaklaşımların nasıl bir katkısı olursa olsun, kendi içlerinde Mill'in düşüncesinin özünü kavramaktan uzaktırlar. Mill dünya-

yı ve insanları, romantik bir organizma ve tarih anlayışıyla ele alıyordu. Organik ve insani düzenler zamansal bir boyut taşımaktadır ve zaman içinde nitelik açısından değişime uğrarlar. Zamansal değişimler yalnızca mekânsal örgütlenmeyle gerçekleşemez. Bir organik sistemin, içinde bulunduğu çevreyle etkileşime girerek uğradığı niteliksel değişim, o organik sistemin bir parçası haline gelir. Aynısı insanla bağlantılı tarihsel sistemler için de geçerlidir. Ancak tarihsel sistemlerde bilinçli veya tasarlanmış bir içselleştirme olmalıdır. Mill, "Deha Üzerine" başlıklı makalesinde, dahi insanın, yeni fikirler keşfeden biri değil, eski fikirleri içselleştirebilen ve bu yolla kendisini dönüştürebilen insan olduğunu yazmıştı. "Kendisi üzerinde aktif biçimde kafa yormuş bir akıl dışında hiçbir şey, en önemli şey olan insan doğasını kavrayamaz. Sadece öyle olduğuna inanır. Tıpkı kör bir insanın renklerin varlığına ve özellikleri olduğuna inanması gibi bir şeydir bu. Gerçeği *bilmek* onu *keşfetmek* demektir."[21]

Bentham ve Coleridge üstüne daha önce kaleme alınan yazılar, düşünce tarihinde tasarlanmış bir çalışma olarak, bilinçli bir yeni senteze varma çabası olarak sunulmuştu. Mill, *Logic*'in daha en başında, mantığın nihai kaynağının psikoloji olduğunu ileri sürmüştü. Buna Mill'in psikolojizmi de deniyordu. Mill, "yazıldıkları dönemdeki ruh durumlarını yeniden anmak adına", 1859'da eski çalışmalarını *Dissertations and Discussions* başlığı altında ve herhangi bir değişiklik yapmaksızın yeniden yayımladı. Bunların "benzer zihinsel süreçlerden geçen okuyucular için yararlı olacağını umuyordu."[22] Bazı makaleleri buraya almamıştı, ancak otobiyografide seçimi neye göre yaptığını anlatmıştı.

Mill'in tarihe bakışı da bunu destekler niteliktedir. Mill'in tarihçi Macaulay ile ilişkisi her zaman bir tür aşk-nefret ilişkisi olmuştu. Bu, geriye, Macaulay'in James Mill'in *On Government* başlıklı makalesi hakkında yazdığı eleştiriye kadar uzanıyordu. Mill, Harriet'e yazdığı bir mektupta[23], Macaulay'den "yuvarlak, bodur, şişko ve kısa, gelişmesini sağlayacak bir kökü veya ilkesi olmayan, entelektüel bir cüce" diye söz ediyordu. Kişisel özellikler bir yana, burada önemli nokta, Mill'e göre Macaulay'in evrim duygusundan yoksun olmasıydı. Mill tarih yazımını üç aşamaya ayırmaktaydı. İlki, bugünü geçmişe yansıtmaktır (18. yüzyıl Whig'leri); ikinci olarak, geçmişi kendi içinde bulunduğu koşullarda görme çabası vardır (Carlyle, Michelet, Grote); son olarak, tarih bilimi vardır (Guizot). Burada kişi, içsel normları yalnızca tanımlamaya değil, aynı zamanda sahiplenmeye çalışır.

Normları imgelemle tanımlama yeteneği John Stuart Mill'in hayranlık duyduğu bir yetenektir. Harriet'e hayranlık duyması da bu özelliğinden dolayıdır. Mill her zaman sanatla aklı birleştirme gereği duymuştu.[24] Bu birleştirme de "imgelem"le mümkündür. Harriet'te bundan fazlasıyla vardı. Mill görüşlerini şiirle değil, akılcı düz yazıyla dile getirmekteydi. Ama bu, ikisini birleştiremediği anlamına gelmemektedir. Mill'in kendi yaşamı Aydınlanmacı akıl ile romantik imgelemin bir sentezidir. O, Harriet'in bu senteze herkesten daha fazla sahip olduğunu ve kendisinin de sahip olmasına yardım ettiğini düşünüyordu.

Kafaları giderek yaklaşan ecelle meşgul olan Harriet ve Mill iyiden iyiye Mill'in emekli olmasını düşünmeye başlamıştı. Rahat bir emeklilik için yıllık 500 poundluk bir gelire ihtiyaç duyacaklarını hesaplamışlardı, ama henüz o noktada değillerdi. Emeklilikte yaşamak istedikleri yerlerden biri de kuşkusuz Fransa'ydı. Mill emekliliğe dair bu tür konuşmalarıyla India House'daki yetkilileri, maaşını yükseltmeye ikna etmeyi başardı.

1854-55 kışı ve ilkbaharında Mill kıtaya dönerken, Harriet de Torquay'de toparlanmaya çalışıyordu. Mill, Montpellier'i yeniden ziyaret etti. Yaşamının en güzel yıllarını burada, Sir Samuel Bentham'ın ailesiyle birlikte geçirmişti. Avignon'a gitti ve buraya âşık oldu.1855 Ocak'ında Roma'daydı. Keats ve Shelley'nin mezarlarını ziyaret etti, St. Peters'ta ayine katıldı. Birçok kişi gibi kendisinin de 19. yüzyılın en büyük gericisi olarak nitelediği Papa IX. Pius'u gördü. *Özgürlük Üstüne*'yi yazma fikri, Roma'da Jüpiter tapınağının merdivenlerini tırmanırken aklına düştü.

> Burada bir yandan yürüyüp bir yandan düşünürken, aklıma konuştuğumuz fikir geldi. Şu anda yapılacak en iyi şeyin Özgürlük üstüne bir kitap yazıp yayımlamak olduğunu düşündüm. Burada birçok konu ele alınabilir. Buna her şeyden fazla ihtiyaç var ve bu ihtiyaç artıyor. Çünkü özgürlük karşıtı fikirler giderek yayılıyor. Bugün neredeyse bütün toplumsal reformcular ve özellikle de Comte gerçekten de özgürlüklere karşı.[25]

Mill, iki gün sonra Napoli'den şunları ekledi:

> Yaşamımızın şu son birkaç yılında çok iyi kullanmaya çalışmamız gereken bir gücümüz var. Özgürlük üstüne bir kitap fikrine ne kadar kafa yorarsam, o kadar çok okunacağını ve ses getireceğini düşünüyorum. Tanınmış bir yazar adıyla birlikte sadece kitabın adı bile bir baskıyı sattırmaya yeter. Söyleyemediğimiz her şeyi kitaba mümkün olduğu kadar dahil etmeliyiz.[26]

Mill seyahatine Sicilya ile devam etti. Oradan Yunan Corfu adasına geçti. Buradan çok etkilendi. Koloni sekreteri Bowen'ın Brasenose'lu olduğunu ve *Logic*'i okuyup hayran kaldığını öğrendi. Hatta bir süre burada İngiliz konsolosu olarak kalmayı bile düşündü. Yunanistan'ı ziyaret etti. Daha önce kitaplardan okuduğu Thermopylae, Delfi, Parnassus, Atina, Sparta gibi tarihi yerleri gezdi. Dağlara tırmandı, bitki örnekleri topladı. Sonra İtalya'ya, Floransa'ya döndü. Bir süre burada kalıp İtalyan felsefeci Pasquale Villari ile zaman geçirdi. Villari ile daha sonra uzun yıllar mektuplaşacaktı. Nihayet 1855 Haziran'ında Harriet'e döndü.

Mill'i evde sorunlar bekliyordu. Harriet'in kız kardeşi Caroline, Arthur Ley ile evlenmişti. John Taylor'ın, Harriet ve çocuklara bıraktığı gayrimenkullerin yönetimini Ley üstlenmişti. Fakat Ley alkolikti ve karısına çok kötü davranıyordu. Buna rağmen Caroline kocasını savunmaya devam ediyordu. Ama durum Harriet için dayanılmaz hale gelmişti. Harriet bunun üzerine hem annesiyle hem de kız kardeşiyle ilişkisini kesti.

Yine bu sıralarda, başından beri Harriet ile Mill arasındaki ilişkinin özel bir şekilde ortağı olan Harriet'in kızı Helen Taylor oyunculuğa merak sarmıştı. O zamanlar kadınların oyuncu olması demek skandal demekti. Harriet, Helen'in sahnede başka ad kullanması koşuluyla buna razı oldu. "Bayan Trevor" adını kullanacaktı. Helen annesinin yanı başından asla ayrılmamıştı. Madame de Staël, Jane Austen ve Maria Edgeworth gibi yazarların yapıtlarının da aralarında bulunduğu klasiklerin önemli bir bölümünü okumuştu. Bir bakıma, başından beri annesinin takipçisi olmuştu. Nitekim ilerde Mill için çok özel bir biçimde bu rolü oynayacaktı. Burada bir kez daha Harriet'in toplumsal kurallara aşırı özen gösterdiğine dikkat çekelim. Bu olay aynı zamanda, Mill ve Harriet'in, bazı meslekle-rin toplumsal dışlanmaya ve hatta daha da kötü sonuçlara yol açtığı bir toplumsal ortamda yaşadıkları görüşünü pekiştirmektedir. Mill, İngiliz toplumsal yaşamının, üzerinde yarattığı klostrofobik baskıyı bütün yaşamı boyunca hissetmişti.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Sonu

Mill 1826'dan beri Doğu Hindistan Kumpanyası'nda çalışmıştı. 1856'de Mill'in amirleri Hill ile Peacock emekliye ayrıldı. Mill sonunda

başmüfettiş konumuna yükseldi. Daha önce babasının yaptığı bu görev, devlet bakanlığına eşit bir konumdu. Thornton da Mill'in yardımcısı oldu. Ancak Thornton hastalandı. Mill, Thornton'un emekliliğe zorlanmasını önlemek için tam bir yıl onun işlerini de üstlendi. 1858'e kadar bu görevde kaldı. Şirketin siyasi yazışmalarını yirmi üç yıl boyunca Mill kaleme aldı. Ayrıca her yıl "kalınlıkları on, on beş santimi bulan, iki ciltlik dev yıllıklar" hazırladı.[27] Mill'e göre bu konumun getirdiği en önemli avantajlardan biri, yazmak için kendisine zaman bırakmasıydı! Diğer avantaj da devlet işleriyle ilgili bilgi ve deneyimleri kuramsal çalışmalarla birleştirmesine olanak sağlamasıydı.

Theodor Gomprez, Mill'in bu dönemini şöyle anlatmaktadır:

> Mill hep aynıydı. India House'daki bürosunda haritalara ve dosyalara gömülmüş durumda, öğlen yemeklerinde arkadaşlarıyla birlikte, bir dağın tepesinde, Ekonomi Politik Kulübü'nde yahut da elinde botanik kutusuyla kırlardaydı. Aklı durup dinlenmek bilmeksizin yüksek düşünceler arasında uçuşup dururdu. Her an bir soru-yanıt diyaloguna girmeye hazırdı. Yine de alçakgönüllü, yapmacıksız ve özveriliydi.[28]

1857'de ünlü Hint Ayaklanması meydana geldi. Hindistan'da bir süredir İngiliz yönetimine karşı bir hoşnutsuzluk birikmekteydi. Muhalefetin kaynağında iki gelişme yatmaktaydı. İngiliz etkisi ve yönetimi genişledikçe, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bürokrasisinin etkisi de yayılıyor ve dolayısıyla geleneksel Hint Brahman aristokrasisi geriliyordu. Aynı zamanda hem Hindular hem de Müslümanlar, Batı kültürünün egemen olmasından, özellikle de Hıristiyan misyonerlerden rahatsızlık duyuyordu. Lord Dalhousie de, gerçekleştirdiği bir dizi insani reformla, eşleri ölen Hindu kadınların yeniden evlenmesini sağlayarak kadınları kurtarmaya çalışmıştı.

Sürekli tırmanan gerginlik, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın emrindeki Sepoy ordusunun ayaklanmasıyla doruğa ulaştı. 1857'de yeni Enfield tüfekleri piyasaya çıkmıştı. Yağlı kartuşlarla doldurma yapmadan önce, her kartuşun dibinin ısırılarak kopartılması gerekiyordu. Kartuşlar domuz ve inek yağlarıyla yağlanmıştı, ya da en azından öyle olduğu iddia edilmişti. Bu da Hindularla Müslümanları çileden çıkarmıştı. Çünkü domuz eti Müslümanlar için haramdı. İnek de Hindular için kutsaldı. Ayaklanma kanlı oldu ve Hint yarımadasındaki İngiliz yönetimini sarstı.

Ayaklanma İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nı da derinden etkiledi. Şirketin anavatandaki düşmanları bu fırsatı değerlendirip şirketin Hindistan'daki rolünü sorgulamaya başladı. Bu çatışmalar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kapatılmasıyla sonuçlanacak, Hindistan'ın yönetimini doğrudan kraliyet üstlenecekti. Yasama Konseyi'ne birkaç Hindistanlı sokulacak ve Hindistan'ın batılılaşma süreci daha da hızlanacaktı.

Doğu Hindistan Kumpanyası verimsiz çalışmak ve kısır bir ticaret anlayışına sahip olmakla eleştiriliyordu. Oysa 1857'ye gelindiğinde şirketin Hindistan ticaretindeki tekeli artık kalkmıştı; şirket, hem devlet hizmetlerinden hem de Hindistan ordusuyla donanmasından sorumlu bir bürokratik yapıya dönüşmüştü. Tıpkı yıllar önce babasının şirketi savunmaya davet edilmesi gibi, şimdi de Mill'den şirketi savunması istenmişti. Savunma için kendisine 10.000 poundluk yüklü bir ödeme yapıldı. Gençliklerindeki tartışma toplantılarından birinde tanıştığı Lord Grey, bu savunmayı şimdiye kadar okuduğu en güçlü yazı olarak niteleyecekti.

Mill şirketin Hindistan'ın yönetimindeki rolüne ilişkin etkili bir savunma yaptı. Savunmasına şu sözlerle başladı:

> Davacılarınız, bizzat özveride bulunarak ve kendi sivil ve askeri hizmetlilerini kullanarak, bu ülkeye Doğu'daki muhteşem imparatorluğu kazandırdılar. Bu imparatorluğun temelleri onlar tarafından atıldı. O zamanlar onlara Parlamento yardım etmiyor yahut yönetmiyordu. Üstelik o dönemler Parlamento'nun kontrolündeki bir dizi yönetim, beceriksizlikleri ve düşüncesizlikleri yüzünden, Atlantik'in öte yakasındaki başka bir büyük imparatorluğu da kaybetmekteydiler.[29]

Ayaklanmadan şirketin sorumlu olduğu iddiasını reddederek, olaydan hükümetin müdahalesini ve düzenlemelerini sorumlu tuttu. Hindistan'a yeni atanan bakanı denetleyecek ve ona danışmanlık yapacak tam bağımsız bir danışma kurulu oluşturulmadığı takdirde Hindistan'ın geleceğinden kaygı duyduğunu söyledi. Şirketin yalnızca denetim görevi yürüttüğünü iddia etti. Mill, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hindistanlıları, "açgözlü Avrupalı maceracıların doymak bilmeyen, zorba isteklerine karşı koruduğuna" inanıyordu.[30] Ayaklanmanın bastırılma şeklini onaylamıyordu.[31] Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kapatılmak istenmesinin de, şirketin Hintlilere karşı beyazlardan yana taraf tutmamasından kaynaklandığını düşünüyordu.[32] Mill, görev süresi boyunca şirket yönetimine Hin-

tlilerin de katılmasını savunmuştu. Böylelikle kendi kendilerini yönetebilecek deneyime kavuşabileceklerdi.[33]

Mill'in sömürgecilik hakkındaki görüşleri üç bakımdan önemlidir. Birinci olarak, bu görüşler, dünya tarihindeki en büyük sömürge imparatorluğunun en büyük sömürgesini yöneten Doğu Hindistan Kumpanyası'nda geçen uzun yılların bir birikimiydi. İkincisi, bu görüşler Lenin'in emperyalizm kuramından çok farklıydı. Daha sonra Lenin'in emperyalizm kuramı olarak anılmaya başlanan geleneksel sömürgeci uygulamada, sömürgelerin (a) sömürgeci ülkeye hammadde sağlamak ve (b) sömürgeci ülkenin ürettiği mallara pazar oluşturmak için var olduğunu, yani düzenlemenin sömürgeci ülkeye avantaj sağlamayı amaçladığını Mill de kabul ediyordu. Mill aynı zamanda, bunun ekonomik açıdan verimli bir politika olmadığını savunuyordu.

> ... sömürgeleri üretilen mallar için elde tutulması gereken bir pazar olarak gören ..., sömürgelere de kendi ürettikleri mallar için ülkemizdeki pazar üzerinde tekel hakkı tanıyan –bir zamanlar Avrupa'da yaygın olan ve İngiltere gibi diğer ülkelerde de henüz tamamıyla vazgeçilmeyen– o berbat sömürge politikası kuramı.... Birbirimize karşılıklı olarak çok büyük paralar ödeyerek –bu arada paranın büyük bir bölümünü de boşa harcayarak– hem kendimizi hem de onları zenginleştirme planından bir süredir vazgeçilmiştir.[34]

Mill, Britanya'nın sömürgeler olmadan daha iyi durumda olacağını iddia ediyordu.

> İngiltere sömürgeler olmadan da kendini koruyabilecek güçtedir. Eğer sömürgelerden vazgeçerse hem daha güçlü olacak hem de daha saygın bir konum kazanacaktır.... Sömürgelerden ayrılmasıyla ticaretini aynı ölçüde sürdürecek olması bir yana, bu bağımlılıkları İngiltere'ye saygınlık dışında çok az şey kazandırmaktadır. Elde ettiği kazanç verdiklerinin çok gerisinde kalmaktadır....[35]

Mill'in sömürgelere ilişkin tutumu ile bağımsızlık anlayışı arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Bu özellikle de Avrupalıların yerleşip yaşamakta olduğu sömürgeler için geçerlidir. Mill burada artık hayatta olmayan Lord Durham'ın raporunu hatırlatır. Lord Durham, İngiltere'nin elinde kalan Kuzey Amerika sörmürgeleri (örn. Kanada) için böyle bir yol öner-

mişti. Mill ve diğer liberaller 1840'ların başlarında Whig'lerle birlikte Durham'ın çevresinde yeni bir oluşum yaratmayı ümit etmişlerdi. Henüz bağımsızlığa hazır olmayan halkların yaşadığı ülkelerde sömürge yönetimini sürdürmeyi haklı gösterebilecek tek gerekçe, o halkları özerklik ve bağımsızlığa hazırlamak olabilirdi. Bu siyasetin özgül durumlara uyarlanmasında sağduyu da gerekiyordu. Ancak genel niyet üzerinde hiçbir kuşku bulunmamalıydı.[36]

Mill, dört yıl sonra kaleme aldığı *Considerations on Representative Government* (1861) başlıklı makalesinde tavrını şöyle ortaya koyuyordu:

> Lord Durham'ın [Kanada üstüne] makalesiyle ulusların sömürge siyasetinde yeni bir dönem başladı. Bu soylu insanın sergilediği cesaret, yurtseverlik ve açık fikirli özgürlükçülük, raporu birlikte kaleme aldıkları Bay Wakefield ve rahmetli Charles Butler'ın zekâları ve pratik sağgörüleri.... bunun ilk savunuculuğunu yapma onuru Bay Roebuck'a aittir....
>
> Daha önce de gördüğümüz üzere, toplumu daha üstün bir uygarlığa taşımak adına insanları eğitmek için en iyi yönetim şeklinin şiddetli despotizm olduğu toplumsal durumlar vardır.... Özgür bir halkın barbar veya yarı barbar bir halkı yönetmesi de böyle bir ideal durumdur. Bu ideal gerçekleşemeyebilir. Ama en azından bu doğrultuda çaba göstermelidir. Yoksa yöneticiler, yüksek ahlakı başka bir ulusa nakletmeyi ihmal etmekten suçlu duruma düşerler... bu çağda böyle bir yönetim oluşturup sömürge halkına kötülük yerine iyilik aşılamaktan daha önemli çok az şey vardır.... Fakat yönetimi bu amaca uygun hale getirmek, kendi kendini yönetebilecek bir halka ait iyi yönetim koşulları kadar iyi anlaşılmamıştır. Hatta hiç anlaşılmadığını bile söyleyebiliriz. Burada sömürge halkını küçük görme tehlikesi vardır. Sömürge halkı açısından ise, yabancıların yaptığı hiçbir şeyin kendi iyilikleri için olmadığına inanma tehlikesi söz konusudur....
>
> Bir halkın kendi kendini yönetmesi hem anlamlıdır hem de bir gerçekliktir. Fakat bir halk başka bir halk tarafından yönetilemez ve yönetilmemelidir.... bir ülke başka bir ülkeyi boyunduruğu altında tutarken en fazla dizginlenmesi gerekenler, servet edinmek adına yabancı bir ülkeden medet uman yöneticilerdir.... bunlar sorumluluk sahibi olmadan iktidar sahibi olmak isterler.... sömürge durumundaki toplumda da ezenler ve ezilenler, güçlü birey ya da sınıflar ve bunlara boyun eğen köleler vardır. İngiliz toplumuna yaklaşabilecek olanlar ilk gruptakilerdir.
>
> ... kendi yönetimine ait bir birim aracılığıyla, kendisine benzemeyen halkların yaşadığı, uzaktaki bir sömürgeyi yönetmeye çalışan özgür bir ülke kesinlikle başarısız

> olacaktır. Başarı şansı olan tek yöntem, burayı nispeten kalıcı olan temsilci bir organla yönetmek, devletin değişebilir yönetimine ise yalnızca denetleme ve karşı çıkma hakkı tanımaktır. Hindistan'da böyle bir organ vardı. Hem Hindistan'ın hem de İngiltere'nin, bu aracı kurumu ortadan kaldırarak sergiledikleri dar görüşlülüklerinden dolayı ciddi bir bedel ödemelerinden korkarım.... Büyük Britanya ve ABD'deki kurumlar, talihli ya da talihsiz bir şekilde, nice kuşaklar boyu bugün Avrupa'daki uluslarda siyasi yaşamı yeniden canlandıran yönetim kuramlarını zaten ortaya atma ayrıcalığına sahip olmuştur. Doğu Hindistan Kumpanyası yönetiminin yazgısı, yarı barbar bir sömürgenin uygar bir ülke tarafından yönetilmesini öngören gerçek bir kuramı desteklemek ve bunu hayata geçirdikten sonra ortadan kalkmak olmuştur.[37]

Mill, Hindistan'dan sorumlu yeni bakanın danışma kurulu üyesi olma teklifini reddetti ve 1857'de yıllık 1.500 poundluk bir maaşla emekli oldu. Asistanı Thornton teftiş bürosuyla görüştü ve oybirliğiyle Mill'e bir armağan bulmakla görevlendirildi. Bu armağan gümüş bir hokkaydı. Thornton bu emeklilik armağanının öyküsünü şu sözlerle anlatır:

> Mill hazırladığımız armağanın haberini almış. Bana geldi ve fikir benden çıktığı için beni azarladı. Bu tür gösterilerden nefret ettiğini ve bunların bir parçası olmamaya kararlı olduğunu söyledi. Bunun içten gelen, samimi bir davranış olmadığını düşünüyordu ... bunu hiçbir şekilde kabul etmeyecekti.... O yüzden bir tür güce başvurmaktan başka çare kalmamıştı. Bunun üzerine bu şükran duygularımızın bu küçük ifadesini Blackheath'te Bayan Mill'e teslim etmeye karar verdik....[38]

Harriet Mill'in Ölümü

Mill ve Harriet artık yaşamlarının geri kalanını istedikleri gibi geçirmekte özgürdü. 1858 kışını güney Fransa'da geçirmeyi, oradan İtalya'ya ve sonra da belki Yunanistan'a geçmeyi planlamışlardı. Lyon'a varıncaya dek her şey yolunda gitti. Harriet burada felaket habercisi olan öksürüğe tutuldu. Akciğerlerinde kan birikmiş, yüksek ateş baş göstermişti ve uykusuzluk çekiyordu. Avignon'a bu tatsız koşullarda devam ettiler. Harriet artık iyice zayıflamıştı ve sayıklıyordu. İyice paniğe kapılan Mill, Nice'ten, 1853'te başka bir hastalık sırasında kendisine yardımcı olan Gurney adlı doktoru çağırdı.

Sevgili Dr. Gurney,

Eşim çok hasta bir durumda, Hotel de l'Europe'ta yatıyor. Kurtulması için ne onun ne de benim sizden başka umudumuz var. Hastalık Lyon'ta birden başladı. Sürekli öksürük yüzünden uyuyamıyor. Bunun yarattığı bitkinlik yüzünden ölümün eşiğine geldi. Hemen gelmeniz için yalvarıyorum. Yapılacak harcamaların sözünün bile olamayacağını söylememe gerek yok.

Siz Dr. Gurney'e
En derin saygılarımı sunuyorum
J.S. Mill[39]

Hatta hemen gelirse Dr. Gurney'e 1000 pound vereceğini söyledi. Ama yararı olmadı. Harriet doktorun gelmesinden önce, 3 Kasım'da öldü. Mill, *Times*'ta yayımlanmak üzere gönderdiği, Harriet'in kısa yaşamöyküsüne ek olarak, yaşadığı ıstırabı Thornton'a şöyle anlatmıştı: "Bir daha ne insan önüne çıkabileceğimden ne de yalnız kalabileceğimden eminim .... Yaşamımın zembereği kırıldı."[40] Helen geldi ve Algernon'a Mill'in "eline kalem alamayacak kadar acı çektiğini, yirmi dört saat boyunca yalnız başına oturduğunu, onunla ilgilenmesi gerektiğini" yazdı.[41] Nitekim yaşamının geri kalanında öyle yapacaktı. Mill ve Harriet, uğruna onca özveride bulundukları yaşamın tadını çıkaramamışlardı.

Sonraki on beş yılda Mill'in günlük yaşamını, kızı olarak gördüğü Helen Taylor idare etti, tıpkı annesi gibi. Ona hep "Bay Mill" diye seslenirdi. Mill, otobiyografisinde ondan şöyle söz etmektedir:

Yaşamının esin kaynağı artık yanımda olmamasına karşın yalnız değildim. Geriye kızını, onun bilgeliğini, soylu karakterini alan, sürekli gelişen ve olgulaşan yeteneklerini başından beri büyük amaçlara adayan ve şimdiden annesinden daha iyi olduğunu gösteren ve daha çok tanınan, yaşamı elverirse ikbali umduğundan da parlak olan üvey kızım Bayan Helen Taylor'ı bıraktı. Bana verdiği doğrudan destekten, özgün düşünceleriyle ve sağduyulu pratik yargılarıyla beni yönlendirmesinden dolayı ona duyduğum minnettarlık sözcüklerle anlatılamaz. Benimki gibi bir kayıp yaşadıktan sonra, yaşam piyangosundan yeni bir yaşam arkadaşı, eşsiz bir teşvik edici, akıl hocası ve yönlendirici daha kazanmak herkesin sahip olamayacağı bir şanstır. Şimdi veya bundan sonra yapıtlarımdan veya benden söz edenler, ortaya konan düşünce ve görüşlerin yalnızca bir tek kişinin değil, üç kişinin ürünü olduğunu, bu üç kişiden de en önem-

siz ve en az özgün olanın bu yapıtların üzerinde adı bulunan kişi olduğunu akıldan çıkarmamalıdır.[42]

Harriet, St. Veran'daki Avignon mezarlığında toprağa verildi. Mümkün olduğu kadar ona yakın olmak isteyen Mill, mezarlığa bakan bir ev satın aldı ve her yıl zamanının bir bölümünü burada geçirdi. Mezar'ı (baş harfini hep büyük "M" harfiyle yazıyordu) günde birkaç kez ziyaret ediyordu. Hérmitage de Monloisier adlı beş odalı evde, Fransız Devrimi'nden önce Sainte-Praxède rahibeleri kalıyordu. Ev iki katlıydı: Birinci katta oturma, yemek ve çalışma odaları vardı. İkinci katta da yatak odaları bulunuyordu. Beyaz boyalı bir evdi, çatısı kiremit kaplıydı ve yeşil pancurları vardı. Mill, Harriet'in Hôtel de l'Europe'ta öldüğü odadaki eşyaları satın almıştı. Bu otel onların en sevdiği yerlerden biriydi. Mill, bu evde kaldığı zamanlarda sekizde kahvaltı eder, bire kadar çalışır, öğle yemeğini yer ve mezarlıkta yürüyüş yapardı. Sonra tekrar akşama kadar çalışır, mezarlıkta bir yürüyüş daha yapar ve ardından basit şeyler okur ve yazışmalarıyla ilgilenirdi. Mill, Avignon'dan uzak olduğu günlerde yalnız kalan Helen için bir tabanca ve fişekler bile almıştı.

Mill, Carrera mermerinden bir anıt yaptırarak üzerine şunları yazdırdı:

John Stuart Mill'in
Çok sevdiği ve Çok Saydığı
Harriet Mill'in
Sevgili Anısına.
Muhteşem ve Sevgi Dolu Yüreği
Soylu Kişiliği
Berrak, Güçlü ve Kendine Özgü
Engin Zekâsı,
Onu Bilge Bir Rehber
Destekleyici, Yönlendirici
Ve Bir İyilik Timsali Yaptı
O, Kendisine Ait Olma Mutluluğuna Erişenlerin
Tek Dünyevi Zevkiydi
Çevresindekiler İçin
Cömert ve Özverili

İçten Bir İyilik Meleği
Zamanının En Önemli
Olaylarında Onun Etkisi
Hissedildi Ve
Hissedilmeye Devam Edecek
Onunki Gibi
Birkaç Yürek ve Zekâ Bulunsaydı
Dünya Şimdiden
O Beklenen Cennet Olurdu
3 Kasım 1858'de
Avignon'da
Öldü
Geride Kalanlara Onarılmaz Bir Kayıp Bıraktı

George Eliot ile G. H. Lewes 1861'de İtalya'ya giderken mezarı ziyaret etti. O günden sonra bu mezarlık Victoria dönemindeki seyahatlerin uğrak noktalarından biri haline geldi. Mill, Avignon kasabasının mezarlığın sürekli bakımını yapmasını sağladı.

9. Bölüm

Anıtsal Makaleler

Bağımsızlık

Mill'in Harriet için diktiği gerçek anıt, geri kalan ömrünü, onun aracılığıyla edindiği idealler üzerine yazılar yazmaya adaması oldu. "Soylu yüreği gibi zekâsı da benden çok daha üstün olan o insanın bilgeliğini yorumlayan biri olarak ne kadar az şey yapmışım. Bir iyileşebilseydim durum daha farklı olurdu."[1] Neydi bu ideal? Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu ideal bağımsızlıktı. Şimdi bunun ne anlama geldiğini açıklayalım.

Yunancadan gelen "autonomy" (bağımsızlık) sözcüğü kendi kendini yönetmek anlamına gelmektedir. Bu kavramı ayrıntılarıyla açıklayabilmek için öncelikle İngilizce'de çoğu zaman belirsiz olan, "freedom" (özgürlük) ve "liberty" (serbestlik) sözcükleri arasındaki ayrımın ortaya konması gerekmektedir. "Serbestlik"ten bir dış koşulu, keyfi dış kısıtlama olmamasını anlarız. "Serbestlik" bireylerin kontrolünde olmayan dış koşullara ilişkindir. "Özgürlük"ten ise, kendi kendimizi kontrol edebilecek güce sahip olduğumuz ya da tepkilerimizi kontrol edebildiğimiz, bireylerin sorumlu olduğu bir iç koşulu anlarız. Bireyler özgürlüklerinden habersiz olabilir, hatta vazgeçebilir. Ama içsel bir durum olarak özgürlük yine de bireylerde hep var olan bir şeydir ve istendiği zaman hayata geçirilebilir. Özgürlük dışarıdan kontrol edilebilen bir şey değildir. Bireylerin "özgür" iradeye[2] sahip olduğu söylenirken anlatılmak istenen de işte budur. Özgürlük insanlık durumunun temel bir gerçeğidir. Bu gerçek her türlü doğal-bilimsel açıklama ya da indirgemeyi aşar. Bu özgürlüğü izah etmemiz istendiğinde, ancak iç gözleme başvurabiliriz. Anlamlı bütün insan davranışlarının temel bir önvarsayımı olduğunu, anlamlı hiçbir insan davranışının nihayetinde onsuz açıklanmadığını ve asla açıklanamayacağını söyleyebi-

liriz.[3] Böyle bir özgürlüğün varlığı, insanoğlunun mekanik ya da organik olarak açıklanabileceği, insanın bir nihai hedefi olduğu ya da insan arzularının homeostatik bir sistem oluşturduğu, bu sistemin refahının da azami seviyeye çıkarılmasının söz konusu olabileceği şeklindeki yaklaşımla bağdaşmaz. Nihayet özgürlük başkalarına zarar verecek şekilde kullanılamaz. Çünkü başka bir insanın zorla boyun eğmesini gerektiren bir davranış, kendimizi kendi dışımızda bir şey olarak tanımladığımız bir harekettir. O yüzden özgür ve bağımsız bir hareket değildir. Kendimizi başkaları açısından tanımlıyorsak,[4] ister kendimiz başkalarına tabi olalım, isterse başkaları bize tabi olsun, asla özgür olamayız. Kantçı kategorik buyruk anlayışı, bağımsızlık kavramının ifadelerinden biridir. Kendimizi başkaları açısından tanımladığımızda, davranışımız heteronom yani bağımlı demektir.

Bağımsız olmak demek, bir kişinin nasıl bir insan olmak istediğine ilişkin temel seçimini yapabilme özgürlüğünü, özgür bir insanın bu özgürlüğe aykırı davranmayacağını ve davranamayacağını kabul etmesi –özel olarak da, sorumluluktan kaçamaması ya da kendini başkaları açısından tanımlayamaması– ve kişinin kendi hareketlerinin sorumluluğunu üstlenmesi demektir. Katılım gönüllü olduğu ve bireylerin bağımsızlığına saygı gösterildiği sürece, bu anlayış, iki ya da daha fazla bireyin ortak bir projede yer almasını engellememektedir. Mill ve Harriet evliliğin de böyle bir proje olması gerektiğine inanıyordu. Bağımsız olmak demek, özgürlüğün gereklerini yerine getirmeyi ve onun yükümlülüklerini bilinçli bir şekilde kabul etmek demektir. Romantik Mill için özgürlüğün gereğini yerine getirmekle, özgürlüğümüzün ifadesi olan yaratıcı bir harekette bulunmak aynı anlama gelmektedir. Laik Protestan Mill için ise tek yükümlülük başkalarının da bağımsız olmalarına yardım etmektir.

Anlaşıldığı şekliyle, serbestlik için en güçlü ve temel argüman, özgürlük ya da bağımsızlığın var olmasıdır. Anlamlı bir insan davranışının kabul görmesi için, insan özgürlüğü veya bağımsızlığının bir dışavurumu olması ya da bu özgürlüğün ve bunun sorumluluğunun hayata geçirilmesine olanak sağlayan koşullara katkıda bulunması gerekir.[5] Serbestlik, bireylere özgürlüklerini gerçekleştirme ve hayata geçirme olanağı verdiği sürece iyi bir şeydir. Sorumlu bireylerin yaşamlarını dışardan müdahaleyle yönetmeye yönelik bir girişim, onların özgürlüğünü çiğnemek ve yadsımak anlamına gelir. Sorumlu bir yetişkine neyin iyi neyin kötü olduğu-

nu başkaları dayatamaz. Çünkü o birey için iyi olan şey son kertede bireyin özgürce seçtiği şeydir. Sonuç olarak, özgürlük serbestliğin temelini oluşturur.

İnsan, bağımsızlığına saygı gösterilmesini ister. Kendi bağımsızlığımın kabul edilmesini istediğim içindir ki sizinkini de kabul etmek zorundayım. Hegel'in efendi-köle tartışması bunun en bilinen örneğidir. Ancak efendi ve köle metaforu 19. yüzyılda oldukça yaygın olarak kullanılmaktaydı. Nitekim Mill de kölelik hakkındaki yorumunda bu metafora başvurmuştu. Efendi olmak yeterli değildir, çünkü efendinin bu statüsünün, kendisine bağlı olanlar tarafından da rıza yoluyla kabul edilmesi gerekir. Yalnızca eşitler (kendi kendilerinden sorumlu olmakta eşit olanlar) arasındaki kabul tatminkârdır. İster evde ister toplum önünde olsun, efendi rolü oynamanın kendi kendisine zarar vermesinin nedeni işte budur. Ne kadar çok insan bağımsız olursa, benim bağımsızlığım da o kadar çok kabul görür. "Eşitliği gerçekten ancak yüce gönüllüler kabul eder ... astlar ve üstlerle güçlü ve kalıcı bağlar çok daha yaygın ve en kaba kişilikler için mümkün olmakla birlikte, yalnızca yüce gönüllüler kendi eşitleriyle güçlü ve kalıcı bağlar kurabilir."[6] Bağımsız olmak sınırlı bir kaynak değildir. Tersine, bütün insanlar için sınırsız bir kapasitesi vardır. O yüzden kimsenin kazanmadığı noktada bağımsızlık yoktur.

Bağımsızlık kavramı insanların özgür iradeye sahip olduğunu varsayar ve buna önem verir. Özgür irade açık bir gerçek olmaktan çok kendi kendimizde keşfettiğimiz bir şeydir. Bu keşfi ancak kendi dürtülerini kontrol etmeyi öğrenen ve standartların dış kaynaklı olduğunu reddedenler yapabilir. Bağımsızlık kilit ahlaki kavramdır.[7] Burada bağımsızlığın iki önemli özelliğini hatırlatalım. Birincisi, birinin kendi kendini yönetmesiyle kendi kendini tanımlamasını birbiriyle karıştırmamak gerekir. Bağımsızlık, bu kavramı eleştirenler (genellikle de teleoloji taraftarları) tarafından sık sık yanlış yorumlanıp zevk düşkünlüğü olarak anlaşılmaktadır. İkinci olarak, modernliğin manevi arayışının hedefi bağımsızlığı kabul etmek, peşinden koşmak ve korumaktır.[8]

Şu ana kadar bağımsızlığı saf biçimsel yönüyle ele aldık. Ancak Kantçı kategorik buyruğun içeriğinin doldurulmadığı durumda olduğu gibi, bunun da yeterli olmadığını düşünüyoruz. Bize göre bağımsızlığın bir yaşam anlatısı çerçevesinde ele alınması gerekir. Mill'in otobiyografi yazmasının nedenlerinden biri de budur: Yani kendi bağımsızlığının tanınmasının, önce

babasıyla arasına mesafe koyarak, sonra da Harriet ile ilişkisiyle ve nihayet belli bir yaşam biçimini benimseyerek, yani göz önündeki bir entelektüel olarak bu bağımsızlığı gerçekleştirmesinin tarihsel bir şemasını çıkarmaktır. Harriet'in, yaşamında ve otobiyografisinde bu kadar yer tutmasının nedeni de budur.

Bağımsızlık fikrini bulan da, ilk benimseyen de Harriet Taylor değildi.[9] Mill'in bağımsızlık fikrini benimsemesinin ardında, biri dini öteki dini olmayan iki neden yatıyordu. Dini neden, kuşkusuz, babasından dini kökenlerinin bilincine varmaksızın devralıp içselleştirdiği Püriten mirastı. Aynı zamanda bağımsızlığın kuramsal boyutunu oluşturan, dini olmayan nedenin altında romantik kaynaklar ve özellikle de Alman *Bildung* anlayışı yatmaktaydı. Mill romantik hareketin öncülerini okumuş ve onlardan etkilenmişti:[10] Bunlar Hegel'in öncülleri, onun çağdaşları, takipçileri ya da doğrudan Hegel'in etkisinde kalmış kişilerdi: Fichte, Kant, Humboldt, Novalis, Goethe, Coleridge, Saint-Simoncular, Cousin, Lessing ve Mansel bunlardan bazılarıydı. Örneğin Gustave d'Eichthal 1824'te, Berlin'de Hegel'in bazı derslerine katılmış ve Hegel'in görüşleriyle Saint-Simon'un görüşleri arasındaki benzerlikleri not etmişti.[11] Romantizm, Protestan ahlakın laikleşmesi olarak görülüyordu.[12] İşte, Mill'in geçmişi onu tam da böyle bir duruma hazırlamıştı. Bu yüzden Mill'in, kişisel yaşamı sonsuz bir mükemmelleşme mücadelesi olarak görmesi şaşırtıcı değildir. Bu noktada, *Özgürlük Üstüne*'nin başında Humboldt'tan alıntı yapması da rastlantı değildir.

> Bu sayfalarda dile getirilen her savın yöneldiği büyük ve temel ilke, insanın bütün zenginlikleriyle gelişmesinin, mutlak ve olmazsa olmaz biçimde önemli olduğudur. *Wilhelm von Humboldt, *Sphere and Duties of Government*[13]

Romantik *Bildung* [14] anlayışı, Mill'in birey anlayışı konusunda da fikir verir. J. W. Burrow'un *Bildung* tanımı bu anlamda oldukça aydınlatıcıdır. Bunu olduğu gibi aktarıyorum.

> *Bildung*, bireyle çevresi ve kendi doğasının farklı yönleri arasındaki yaratıcı gerilimin sonsuz bir şekilde onaylanmasından ve bunlar arasında sayısız şekilde geçici uzlaşımlar sağlanmasından oluşan, yarı organik ve diyalektik bir süreç olarak düşünülebilir.... Bir organizma zaman içinde gelişir. Biçimi ona dışarıdan dayatılmaz. Ken-

> di kendini belirler. Çevresiyle ilişkisi ne pasif bir ilişkidir ne de ondan bağımsızdır. İhtiyaç duyduğu şeyi alır, onu kendi dokularına uyarlar.... Ama hepsinden öte, doğanın parçası olmasına ve çevresinden bağımsız olarak var olamamasına karşın, kendi kendisini oluşturur, âdeta bir iç gerekliliğin sonucu olarak gelişir.[15]

Bu bir dereceye kadar fazlasıyla işe yarar. Ancak bundan başka bir boyuta da gerek vardır. Tamamıyla organik varlıklardan farklı olarak, insanın bir de tarihsel boyutu söz konusudur. Kendi kendimizi oluşturduğumuz doğru olabilir, ancak bu yalnızca iç gerekliliklerin bir sonucu değildir. Kendimizi tarihin bize sunduğu malzemeyle oluştururuz.[16]

Etik açısından bu ne ifade etmektedir? Mill biçimsel olarak bir faydacıydı.[17] Faydacı olmak demek sonuççuluk, yani olayları sonuçlarına göre değerlendirmek demektir. Biz ne tür sonuçlardan söz ediyoruz? Bizi ilgilendiren sonuçlar, insanın iyiliğini ya da mutluluğunu etkileyen sonuçlardır. Göreceğimiz gibi mutluluğun iki bileşeni vardır. Bunlar romantik *Bildung* ve Kantçı bağımsızlıktır. Mill'in faydacılığı Kantçı deontolojik idealizmi de kapsıyordu. Bu da söz konusu iki bileşenin, yani sonuççu ve deontolojik bileşenlerin nasıl bir araya geldiği sorusunu gündeme getirmektedir. Mill, bireysel *Bildung* mücadelesiyle kişinin kendisine düzen veya şekil verme ihtiyacı arasında bir sentez oluşturmak zorunda kalmış gibi görünmektedir.[18] Yani Mill, *Bildung* ile Kantçı bağımsızlığı Hegelci sentezle bir araya getirmektedir. Dicey'nin belirttiği gibi, "Mill bireysel kendiliğindenliğe o kadar önem veriyordu ki aslında özgürlüğün teşvik edilmesini faydacılığın sınanması olarak görmekteydi."[19]

Kendini ifade etme veya kendini tanımlama ile kendi kendini yönetme aynı şeyler değildir. Mill'e göre kendini ifade etme veya kendini tanımlama yoktan varolmayıp tarihsel bir bağlamda ortaya çıkar. Ayrıca, tarihsel bağlam seçenekleri belirlemez. Daha çok, olasılıkları miras şeklinde ortaya koyar. Birey, içsel normları ve bunları ortaya çıkan bağlamlarda yeniden ifade etmeyi imgelemsel eylemle fark ederek öğrenir. Birey geçmişi özümser ve onu daha büyük bir şeyle birleştirir. Mill, faydacı etiği benimsemekle, Hegelci tarzda, haktan etik yaşam görevine geçer.

Mill, "özgürlük" ya da "bağımsızlık" sözcüklerini kullanmak yerine, *Özgürlük Üstüne*'nin 3. Bölüm'ünün konusu olan "bireysellik"ten söz eder. Bireysellikten, romantik *Bildung* anlayışı diye nitelediğimiz kendini geliştirmek anlaşılır. Mill'e göre *Bildung* bağımsızlıkla eşittir. Özetle, Mill'e göre

"bireysellik" hem bağımsızlık anlamında özgürlük, hem de kendini geliştirme anlamına gelmektedir.[20] O yüzdendir ki *Utilitarianism*, *Özgürlük Üstüne* başlıklı makalenin ışığında okunmalıdır. "Faydadan bağımsız bir şey olarak soyut hak fikrinden türetilebilecek herhangi bir avantajın benim argümanımı desteklemesini istemiyorum. Ben faydayı bütün etik sorunların üstünde nihai bir cazibe merkezi olarak görüyorum. Ama bunun, ilerici bir varlık olarak insanın değişmez çıkarlarına dayanan, geniş anlamda bir fayda olması gerekir."[21]

Bireyin toplumla ilişkisinin işte bu geniş çerçevede anlaşılması gerekir. Mill bencillik hipotezini, yani bireylerle ilgili temel gerçeğin onların bencil olduğu şeklindeki görüşü tekrar tekrar reddetmişti. Hak veya sözleşmelere dayanan toplumsal felsefeleri reddetmesinin nedeni de zaten budur. O her zaman başkaları için kaygı duyma eğilimindeydi. Öte yandan, başkaları için özel olarak kaygı duyulması gerektiği görüşünü ve özellikle de Comteçu özgeciliği reddediyordu. Tek çıkarları başkalarının çıkarlarını korumak olduğu sürece, başkalarının çıkarlarını koruyamayız ve bu böyle sonsuza dek sürer. Bu, Hegel'in etik yaşamda hak ve görev anlayışına benzer bir anlayıştır. Başka bir deyişle, nihai faydamız bağımsızlıksa ve bağımsızlıkla izleyebileceğim tek yol öteki bağımsız varlıklarla etkileşime girmekse, o zaman gerçek çıkarım ancak başkalarında da benzer çıkarları teşvik etmekten geçmektedir.[22] Yine bu da, Harriet'in, Mill'in böyle bir fikrin aile içinde nasıl somutlaştığını idrak etmesinde niçin bu kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bu üçlü üst düzeyde de sürdürülebilir. Mill'in felsefesinde Hegel'in devlet kavramına benzer bir şeye ihtiyaç vardır. Okuyucunun Hegel'de kolektif yarar (totaliter toplum) gibi bir şey aramasına yol açan önyargı, bu ihtiyacın anlaşılmasını da güçleştirmektedir. Fakat konu Millci bir tarzda ortaya konabilir. Mill devletin bir tür gece bekçiliği yapmasını savunan görüşe değer atfetmektedir. Devletin verimsizliği ve artan gücünün yarattığı tehlikeler konusunda sürekli uyarılar yapılmaktadır. Ancak Mill, Hegel gibi, devletin işlevinin vatandaşın erdemli olmasını sağlamak olduğunu savunan klasik Aristocu yaklaşıma da sıcak bakar. O yüzden, devletin temelleri yalnızca sağduyulu değil, aynı zamanda etik olmalıdır. Mill'in idealinde, *Bildung*'u insan ideali olarak savunan kurumlar yatmaktadır. Devlet böyle bir kurumdur. Yani söz konusu kurumların böyle bir ideale hizmet etmek üzere bütünleşmesidir. Mill devlete özel işlevler yüklemekte isteksizdir. O daha çok, bu işlevi yerine getirmek için ihtiyaç duyulan

kural veya düzenlemelerin geçerli bağlam içinde belirlenmesinden yanadır. Bireyselliği (*Bildung* ve bağımsızlık) nihai hedef yaparak, otoriter ve totaliter topluma karşı gerekli önlemleri almış olur. Ama bu, ne ahlaki idealleri anlayamayan liberterleri; ne Mill'in *Bildung*'u bağımsızlık olarak sunmasını benimsemeyen veya ıskalayan muhafazakâr eleştirmenleri; ne de Mill'in hedeflediği "Hegelci" sentezi anlamadan, her iki tarafı da umutsuz ölçüde çelişkili görenleri tatmin eder. Felsefi açıdan, Mill'in faydacı etik anlayışına hayat veren ve Mill'in düşüncesindeki kritik sentezi bir kez daha yansıtan şey, (Humboldt'tan özümsediği) Aristoteles ile romantik Kantçılığın birleşimidir.

Burrow'un Humboldt için söyledikleri aynı ölçüde Mill için de geçerlidir.

> Toplum içinde yaşayan insanların birbirlerinin yaşamlarını zenginleştirme biçimleri konusunda Aristocu bir yaklaşımı vardı. Ama aynı zamanda, insanın ahlaki ve kültürel deneyiminin ne olacağını hiç kimsenin önceden bilemeyeceği veya buna sınırlar koyamayacağı şeklinde tamamıyla Aristoteles karşıtı bir yaklaşıma da sahipti... Bu, dolaylı olarak, İdealist siyaset kuramına mümkün olan en kapsamlı bilinç statüsü vermek gibi bir şeydir. Kişi, duygu ortaklığı yoluyla kendini zenginleştirme şeklindeki romantik anlayışı, Hegelci ontoloji ile tümeller kuramındaki tam anlamıyla felsefi kaynaklarla birlikte, İdealist Mutlak Bilinç kavramının kültürel kaynaklarından biri olarak görme eğilimindedir.[23]

Bu toplumsal dünya anlayışının ışığında yeni bir üçlü oluşturabiliriz. Bağımsız bireyleri uygar topluma hazırlayan ailedir. Dolayısıyla, aile yaşamında eşitlik ve bağımsızlık sağlayacak şekilde bir reform yapılmadan piyasa ekonomisi işleyemez. Eşitlik ve bağımsızlık, daha sorumlu bir kuşağa katkıda bulunacağı gibi, bugün dışlanmakta olan kadınların yeteneklerini uygar topluma kazandıracaktır. Aile içinde yapılacak reforma siyasal değişimin de eşlik etmesi gerekir. Bu çerçevede kadınlara mülk edinme ve oy hakkı tanınması gerekir. Devlet, bağımsızlığı geliştirmek için böyle şeyler yapabilir. Devletin böyle bir işlev yüklenmesini kolektif otoriterlik olarak görmek saçmadır. Bağımsızlık, başkalarının da iyiliğini ve özellikle de başkalarının da bağımsızlaşmasını istemeyi gerektirir. Bu yalnızca romantik ve Hegelci değil, aynı zamanda Victoria döneminin yüce gönüllük anlayışını yansıtan bir temadır.

Bu üçlü, Mill'in ekonomi politiğine uygulandığında daha da aydınlatıcı olacaktır. Britanya'da Sanayi Devrimi'nin piyasa ekonomisi, tarihsel açıdan, işverenle işçi arasında sınıf çatışması yaratan bir "kapitalist" sistem olarak sınıflandırılmaktadır. "Sosyalistler" kapitalizmin insanlık dışı yönlerini eleştirmekte ve bunlara çare aramaktadır. Ama bunu yaparken, rekabet gibi diğer özgürleştirici uygulamalara zarar verme riski yaratırlar. Mill, statükoyu savunmak ve ondan yana olmaktansa, başkalarını suçlayıp, eskiyi ortadan kaldırmanın otomatik olarak ütopya yaratacağını varsaymaktansa; sınıf mücadelesi içermeyen, rekabet ve özgürlükten vazgeçmeyen bir piyasa ekonomisinin erdemlerini koruyan bir sentezi yeğler. Bu sentez, onun liberal kültür anlayışıdır.

Mill'in sorununun liberal kültürü açıklamak ve korumak olmasına karşın, sanayileşmenin karanlık yanını, insanlıktan uzaklaştırma ve aşırı gelişme potansiyelini, salt büyüme adına büyümeye tapınmasını ve iş bölümünün doğasında var olan parçalanma tehlikesini de her zaman görmüştü.[24] Böyle bir parçalanma insanlığın uyumlu bir şekilde kendini geliştirme ideali için tehdit oluşturuyordu. Mill'in bozulmamış doğal manzaralardan zevk duymasının, yaşamın manevi boyutuyla yeniden ilişki kurma yollarından biri olduğunu daha önce belirtmiştik. Mill'in en sevdiği rahatlama biçimi kırlarda uzun yürüyüşler yapmak ve tepelere tırmanmaktı. Leslie Stephen* ile paylaştığı bir meraktı bu.

Mill'in Harriet'le tanışmadan önce de kuramsal olarak hayli gelişmiş bir bağımsızlık anlayışı vardı. Harriet, Mill'in, bu kavramın taşıdığı büyük önemi anlayıp hissetmesini sağlamıştı. Onun ölümünden sonra yazdığı her şeyde hedef olarak bağımsızlık ile bu bağımsızlığı tanıma ve koruma kaygısı vardı. "Hayattaki hedeflerim, onun da hedefleri olan şeyler. İlgilendiğim ve amaçladığım şeyler, onun da ilgilendiği, amaçladığı, sempati duyduğu ve onun ayrılmaz bir parçası olan şeyler. Onun anısını yaşatmak benim için kutsal görevdir. Onun uygun bulduğu şeyler de bütün değerleri bir araya getiren standartlardır."[25]

Mill 1842'de ahlaki reform olmadan toplumsal reformun gerçekleşemeyeceği sonucuna varmıştı. "Her geçen gün daha iyi anlıyorum ki Avrupa toplumsal olarak yenilenmeden önce zihinsel olarak yenilenmelidir

* İngiliz yazar, eleştirmen ve dağcı (1832-1904). Virginia Woolf'un babasıdır–r.n.

ve Kitabı Mukaddes Dernekleri, Risale Dernekleri, Puseyizm*, Sosyalizm, Çartizm, Benthamcılık vb. gibi, zihinsel yenilenmenin hedeflendiği yöntemlerin hiçbirinin faydası *yoktur.*"[26] Buna şaşırmamak gerekir. Mill'in Romantizm'i keşfetmesinin temelinde, insanların yalnızca evrensel dürtülerin ve çevresel koşulların bir ürünü olmadığı noktasına varması yatar. İnsan özgür (yani bağımsız) olma ve sorumluluk üstlenme yeteneğine sahiptir. Bunun dört anlamı vardı: (a) bağımsızlığın ifade edilmesine izin veren kamusal politikaları desteklemek, (b) bağımsızlığın gelişmesine elverişli koşulları sağlayan kamusal politikaları desteklemek, (c) mevcut bağımsızlığı koruyan kamusal politikaları desteklemek ve (d) Avrupa'nın ahlaki yenilenmesine hizmet edecek entelektüel ve kurumsal araçlar oluşturmak. İlk üç maddeye bir sonraki bölümde döneceğiz. Bu bölümün geri kalanında ahlaki yenilenme projesine değineceğiz.

Faydacılık

Mill etik ve ahlaki konulara ilişkin görüşlerini yaşamı boyunca birçok yerde dile getirmiş olmasına karşın, konu hakkındaki resmi görüşlerini *Utilitarianism*'de (Faydacılık) toplamıştır.[27] Mill bu yapıta 1854'te başladı ve 1859'da tamamladı. Çalışma ilk olarak 1861'de *Fraser's Magazine*'in Ekim, Kasım ve Aralık sayılarında yayımlandı. Geniş kitleleri hedefleyen ve o doğrultuda kaleme alınan bu çalışma Mill'in, Bentham ile babasının Aydınlanma Projesi'ne bakışlarıyla, kendisinin romantiklerden aldığı insan doğası hakkındaki derin görüşlerinden bir sentez oluşturma ve bu sentezle ahlaki yenilenmenin temelini oluşturacak genel ahlaki inançları anlama çabasının bir ürünüydü.

Mill yazıya *faydacı* sözcüğünü sahiplenerek başlar.

> Bu kitabın yazarının faydacı sözcüğünü kullanan ilk kişi olduğuna inanması için gerekçesi var. Sözcüğü kendisi bulmadı. Bay Galt'ın *Annals of the Parish* [1821] adlı ya-

---

* Risaleciler ve Puseyizm, Oxford Hareketi'ni nitelemekte kullanılan adlardandır. Anglikan kilisesindeki yüksek ruhban sınıfının ön ayak olduğu bu hareket, kaybolmuş Hıristiyan inançlarını ve değerlerini Anglikan kilisesine ve ilahiyatına kazandırmaya uğraşmıştır. Puseyizm adı, hareketin liderlerinden Edward Bouverie Pusey'den gelmektedir-r.n.

> pıtında geçen bir ifadeden uyarladı. Ad olarak birkaç yıl kullandıktan sonra, hizipçiliği çağrıştıran her işaret ya da slogana duyulan hoşnutsuzluktan dolayı, başkalarıyla birlikte o da bu sözcüğü kullanmaktan vazgeçti.[28]

Mill, daha sonra terimin, kendisine göre genel anlamını tanımlayarak devam eder: "...bir kanaatler dizisinin değil, tek bir kanaatin adı; amaç, faydanın tanınmasını standart biçimde göstermektir; yoksa faydanın özel bir uygulanışı değildir; bu terim dilde bir ihtiyacı giderir ...."[29]

Böyle bir iddia ilk bakışta onun kişiliğiyle çelişiyor gibi görünmektedir. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, iddianın arkasındaki bastırılmış tartışmadır. Mill, Bentham'ın duruşunu baştan aşağı yeniden ele alıp değiştirmeye girişmişti.[30] Hem –Mill'in "gerçek inançta ısrar etmesini" sorgulayan–[31] Grote gibi eski görüş taraftarlarına, hem muhafazakâr feodal toplum taraftarlarına, hem de Sanayi Devrimi'ni eleştirenlere karşı kendi faydacılık anlayışını ortaya koymak istiyordu.[32] Mill hâlâ liberal kültürün ahlaki dayanaklarını anlatmaya uğraşıyordu.

Mill genel anlamda bir faydacıydı. Bunun ötesine geçince savaş hatları çizilmişti. Mill, "Remarks on Bentham's Philosophy" başlıklı yazısıyla daha 1833'te Bentham ile arasına bir çizgi çekmişti.[33] Burada, erdemi bir kenara atıp çıkara vurgu yapılmasının "insan türünün iyiliği için beslenen rasyonel umutlarla" bağdaşmadığını iddia etmişti.[34] Alman romantik yazarların etkisini âdeta mahcubane ilk kez bu yazısında açığa vuran Mill, iç kişiliğin değişmesi gerektiğini savunmuştu.

Bentham eleştirisi, Bentham'ın "ne Reid ve Stewart okullarının ne de Alman metafizikçilerin etik öğretilerine" yanıt verdiğini ve ahlak duygusunun "erdemli bir eylemi" teşvik etmede taşıdığı önemi kavramadığını iddia ediyordu.[35] Uzaklaşma süreci, 1834'te *London and Westminster Review*'da yayımlanan Sedgwick eleştirisiyle devam etti. Mill, otobiyografide bize, Sedgwick'in haksız eleştirilerine karşı faydacı etiği savunduğunu söyleyerek şöyle demektedir: Bu savunma "eski dostlarımdan ayrıldığım noktalar hakkındaki bazı görüşlerimi de içermektedir. Bunda kısmen de olsa başarılı olabildim, ama bu konudaki bütün düşüncelerimi halihazırda dile getirseydim, babamla ilişkim bu olayı her halükârda sancılı hale getirecek ve onun da yazdığı bir dergide yayımlanması olanaksız olacaktı."[36] Mill, 1852'de kaleme aldığı "Whewell on Moral Philosophy" baş-

lıklı makalesinde faydanın, geleneksel değerlerle *a priori* bir etik görüş kadar bağdaşır olduğunu, ancak Bentham'ın bunu yeterince açıklayamadığını savunuyordu.[37]

Mill'in görüşleriyle babasının görüşleri arasında daha ince farklar vardı. Mill, babasının kendisine bütün geleneksel Sokratesçi değerleri aşıladığını belirtiyordu.

> ... adalet, (çok büyük değer verdiği) ölçülülük, doğruluk, azim, acıya ve sıkıntıya göğüs germeye hazırlıklı olmak; kamu yararına saygı duymak; insanları yeteneklerine, şeyleri içsel yararlılıklarına göre değerlendirmek; miskinlikle yoğrulmuş bir yaşamın yerine çalışmakla dolu bir yaşam. Bu ve diğer ahlaki değerleri, gerek ağırbaşlı tavsiyeler şeklinde, gerekse ayıplama ve hor görme belirten kısa cümlelerle, yeri geldikçe dile getiriyor, anlatıyordu.[38]

James Mill bu değerlere inanıyordu ve bağlıydı, ancak bunların kuramsal olarak faydaya indirgenebileceğini ve çağrışımla özümsenebileceğini düşünüyordu. Mill de bu değerlerle fayda arasında bir ilişki görüyordu, ama başka bir biçimde. Daha da önemlisi, o bunların yalnızca çağrışımla elde edilemeyeceğini düşünmekteydi.

Bentham'dan uzaklaşan Mill, hâlâ ahlaki sezgicilik ya da ahlaki duygu okulunun duruşlarına karşı olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bu, metafizik ve epistemoloji tartışmalarında da karşımıza çıkan bir dikotomidir. Mill'e göre, belli bir zamana ait olmayan ahlaki gerçeklere deneyimden bağımsız olarak ulaşılabileceği anlayışı, statüko savunusunun kuramsal temelini oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu Mill'in, değişime sırf değişim olsun diye inandığı anlamına gelmemektedir. Onun gözünde statüko, feodalizme ve liberal öncesi dünyaya denk düşmekteydi. Statüko aynı zamanda kolayca demokratik önyargıların ve düşüncesiz bir eşitlikçiliğin pekişmesi anlamına da gelebilirdi. Daha da önemlisi, ahlaki sezgicilik öğretisi, bağımsızlık için esas olan iç mücadeleyle kişinin kendi karakterini oluşturmasına yer bırakmıyordu.

Mill'in faydanın bir standart olmasını savunduğu argümanın öteki bölümünde, etikte bir ilk ilkeye duyulan ihtiyaç vardır. Genel kabul görmüş birçok ahlak kuralı vardır; birçok zorunluluk vardır; bu da çatışmaların kaçınılmaz olduğu anlamına gelmektedir. Bu çatışmaları çözmek için zorunluluklar arasında bir öncelik sıralaması, sorunları çözmeye dönük bazı

ilkeler olması gerekir. İşte fayda ilkesi bunun için ortaya atılmıştır. Hegel ile karşılaştırıldığında, hem çatışan haklar hem de çatışan zorunluluklar olduğunu ve etik yaşamın zemininin de bu çatışmaların çözüldüğü zemin olduğunu belirtelim. Hegel, Kantçı zorunluluğun sınırlamalarını bu şekilde aşmıştı. Şimdi Mill de Kant'ın *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı yapıtını eleştirirken aynı noktaya değinmektedir.[39]

Mill, Kant'ı eleştirirken, onunla hangi noktada görüş birliğinde olduğunu da bir an önce söylemeye çalışıyordu. Bunun ayrıntılarına girmeden önce teknik felsefi terminolojiye biraz değinmekte yarar var. Teleoloji ile deontolojiyi, sonuççu etikle deontolojik etiği, etik ile ahlakı, iyi ile doğruyu birbirinden ayırmak bir gelenek olmuştur. Bu ayrımlar birçok şekilde yapılabilir ancak biz aşağıdaki şekilde yapacağız.

Klasik etik teleoloji: İnsan belli bir amaçla ya da *yarar* ile doğar. İnsanın kendini gerçekleştirmesi de ancak bu amaca ulaşmakla mümkündür. Bireysel yarar ile toplumsal yarar arasındaki ilişki, daha büyük ve kolektif bir toplumsal yararın var olduğunun varsayılmasıyla, bireysel yararın doğru anlaşılmış toplumsal yarara tabi olması ve onun tarafından kapsanmasıyla düzenlenir.

Modern etik teleoloji: İnsan yaşamının hedefi veya nihai amacı belli bir telosa ulaşmak değil, bir özdengeyle hazzı artırıp acıyı azaltmaktır. Bireysel yarar ile toplumsal yarar (yani ötekilerin yararı) arasındaki ilişki, insanların aydınlanmış kişisel çıkar konusunda eğitilmesiyle düzenlenir.

Deontoloji (modern): İnsanların ne bireysel ne de kolektif olarak klasik bir teleolojisi yoktur. Bu anlamda etiğin bir değeri yoktur. *Etik* yerine *ahlakımız* vardır. Bize neyin doğru veya neyin görevimiz olduğunu ahlak söyler. Evrensel ve ebedi ahlak ilkeleri, bireylerin özel amaçlar peşinde koşmasını kısıtlamak için düzenlenmiştir. Ayrıca deontoloji, bireysel yararla, reddetme eğiliminde olduğu kolektif toplumsal yararın bir noktada birleşmesini garanti edemez. Son kertede üstün bir güce karşı sorumluyuz ancak kendi toplumsal dünyamıza değiliz.

Romantik deontoloji: İnsanların doğuştan belli bir amacı olmamakla birlikte, tümünün ortak bir özelliği vardır, o da bağımsızlık yetenekleridir. Ahlaki ilkeler son kertede bağımsızlığa göre sıralanır. Bireyler arasındaki potansiyel çatışmaların önüne evrensel bağımsızlıkla geçilebilir. Mill, Bentham'ın evrensel mutluluk idealinin yerine evrensel bağımsızlığı koyuyordu.

Romantik deontoloji aynı zamanda bir teleoloji biçiminde ifade edilebilir. Nihai hedefimiz, hem kendimiz hem de başkalarının bağımsızlığını tanıyıp yaşama geçirmektir. Kant'ın kuramının bir parçası açıkça budur. Ancak bu, insanların araç değil amaç olarak görülmesi gerektiğini söyleyen başka bir kategorik zorunluluğu savunduğunu unutanların sık sık gözden kaçırdığı bir noktadır. Kant bu anlayışı yarım yamalak dile getirmiştir. Oysa Hegel –her ne kadar Kantçı formalizmi eleştirdiğini ya da düzelttiğini söyleyerek haksızlık etse de– çok daha iyi açıklamıştır.

Kolektif ve kapsayıcı yarara vurgu yapan klasik etik teleoloji, Aristotelesçi bir yaklaşımdır. Bu aynı zamanda ortaçağ Hıristiyanlığının da yaklaşımıdır. Felsefi Radikallerin yaklaşımı modern etik teleolojidir. Yapısı gereği modern bir görüş olan deontoloji, genellikle Kant'ın ders kitabı yorumu olarak görülür. Daha önce de belirttiğimiz gibi gerçek Kant, romantik bir deontologdur. Göreceğimiz üzere Mill'in de duruşu budur. Bu aynı zamanda kolayca teleolojik bir duruş olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki yarar doğası gereği doğrudur. Bir başka deyişle, bağımsız olmak ya da kendi kendini yönetmek (doğru), kendimizi gerçekleştirmek üzere amaçladığımız şeyin bir parçasıdır.[40]

Mill, romantik deontoloji dediğimiz deontoloji ile teleoloji arasındaki sentezi şu şekilde formüle eder.

> Kant (daha önce de belirtildiği gibi) "Öyle davran ki davranışların, bütün rasyonel varlıklarca genel kural olarak benimsenebilsin" şeklindeki temel ahlak ilkesini öne sürerek aslında, bir hareketin ahlaki olup olmadığına vicdanen karar verirken, insanlığın kolektif çıkarının ya da en azından ayrım gözetmeksizin bütün insanların çıkarının da akılda tutulması gerektiğini söylemektedir.[41]

Böylece başlangıçta, Mill faydacılığı tanımlarken doğru olanın yarar açısından tanımlanması gerektiğinde ısrar eder. Mill burada yararı evrenselleştirilebilir olarak ele almaktadır.

> Fayda'yı ya da En Büyük Mutluluk İlkesi'ni ahlakın temeli olarak gören inanış, eylemlerin ne kadar mutluluk yaratırlarsa o kadar doğru, ne kadar tersini yaratırlarsa o kadar yanlış olduğunu savunur. Mutluluk ile haz ve acı yokluğu; mutsuzluk ile acı ve hazdan yoksunluk kastedilmektedir.[42]

Burada doğru yarar açısından tanmlanmıştır; yarar mutluluk olarak anlaşılır ve mutluluk haz ve acıya göre değerlendirilir. Buraya kadar bu yaklaşım Benthamcılık ile aynı görünmektedir. Bentham, James Mill ve J. S. Mill insanların kişisel haz isteğiyle hareket ettiği anlayışını (*psikolojik egoizm*) reddederler.

Peki fark nerededir? Öncelikle, insanların kişisel haz isteğiyle hareket ettiği anlayışı (*psikolojik hedonizm*) Bentham'ın benimsediği ama Mill'in reddettiği bir anlayıştır. Mill, yüksek ve alçak hazlar arasında hem nitel hem de nicel farklar olduğunu iddia eder. Daha da önemlisi, yararlı olan, haz değil mutluluktur. Haz mutluluğun bir özelliği, onun varlığının ampirik onayıdır.

Mill'in mutluluğu yeniden tanımlamaya girişmesiyle önemli dönüşüm başlar. Mutluluk hoşnut olmak değildir. Gerçek mutluluk saygınlıktan oluşur.

> Yüksek yeteneklere sahip bir varlığın mutlu olabilmesi için daha fazla şeye ihtiyacı vardır.... Bunu, Stoacıların etkin bir şekilde kullandığı araçlardan biri olan özgürlük ve kişisel bağımsızlık aşkı olarak da adlandırabiliriz... ama *buna en uygun düşen adlandırma*, her insanın, yüksek yetenekleriyle doğru orantılı olmasa da şu veya bu şekilde sahip olduğu ve *bu duygunun güçlü olduğu kişilerde mutluluğun önemli bir parçasını oluşturan saygınlık duygusudur*. Anlık istisnalarla, bu duyguyla çatışan hiçbir şey arzu nesnesi olamaz bu kişiler için.... Doyuma ulaşmış bir domuz olmaktansa, doyuma ulaşmamış bir insan olmak daha iyidir; *doyuma ulaşmış bir budala olmaktansa, doyuma ulaşmamış bir Sokrates olmak daha iyidir*.[43] [italikler sonradan eklenmiştir]

Mutluluğun özelliklerinden biri de yüce gönüllülüktür: "Dolayısıyla, faydacılık hedefine ancak yüce gönüllülüğün geliştirilmesiyle ulaşabilir."[44] Son olarak, mutluluk erdemin bu mutluluğun parçası olduğu bir durum olarak tanımlanır.

> Zihin, erdemi bu şekilde –başlı başına arzu edilebilir bir şey olarak– sevmiyorsa, Fayda için doğru ve uygun bir durumda, genel mutluluğa olanak sağlayan durumda değildir. Mutluluğu oluşturan şeyler çok çeşitlidir ve her biri, salt toplamın bir parçasını oluşturdukları için değil, kendi başına da arzulanabilirdir.... Mutluluk soyut bir fikir değil, somut bir bütündür ve bunlar da onun bazı parçalarıdır.[45]

Mill'in bu yeniden kavramsallaştırma ile vardığı yer neresiydi? "Doğru" kavramını "yarar"ın anlamının bir parçası haline getirmişti. Deontoloji ile teleoloji arasında bir sentez oluşturmuştu. Mutluluğu oluşturan başlıca unsurun saygınlık olduğunu ve kendi deyişiyle, saygınlığın bağımsızlıkla aynı anlama geldiğini ortaya koymuştu. Bağımsızlığı nihai amaç haline getirmişti. Alan Ryan'ın sözleriyle, "Mill'in kişisel ve ahlaki gelişimle hedeflediği şey, kendi felsefesinde başka her şeyin ikinci planda kaldığı bir aşamadır."[46] Jevon gibi Geleneksel Faydacılar, Mill'in bu dönüşümünden çok rahatsız olmuştu. "[Mill'in] Savunduğunu iddia ettiği görüş [faydacılık], gerçekte savunduğunun tam tersi."[47] Mill ayrıca, faydacılığın tanrıtanımaz olmadığı gibi, ahlakın çıkara indirgenmesi anlamına da gelmediğini savunuyordu.

Mill'in faydacılığı, insan yararını oluşturan bazı şeyleri ortaya koyan bir faydacılıktır. "Faydacılık" bir hareket olarak genellikle, yalnızca biçimsel fayda ölçütleriyle değil, aynı zamanda neyin faydalı, yani haz veya acı verici olduğunu da anlatan özel bir öğretiyle de özdeşleştirilmiştir genellikle. Mill, biçimsel ölçütün fayda olduğu görüşünü desteklemekle birlikte, faydalı olan şeyin mutluluktan oluştuğu görüşüne de katılmaktaydı. Ayrıca, mutluluk haz olarak yaşanmakla birlikte, nitelik açısından birbirinden farklı olan yüksek ve alçak hazlar ya da yüksek ve alçak mutluluk biçimleri vardır. Bu ikinci iddia Bentham'ın faydacılığıyla bağdaşmaz, hatta çelişir, ama Mill'in ahlak psikolojisi ile örtüşmektedir. Burada önemli olan Mill'in Bentham ile uzlaşıp uzlaşmadığı değil, Mill'in kendi içinde tutarlı olup olmamasıdır. Bunun dışında, bizi yönlendiren şeyin mutluluk olmasına karşın, doğrudan mutluluğu amaçlamayız (Aristoteles'in savı). Mutluluk başka bir ideal arayışının ürünüdür. Sonuçta, *Mill'in ahlak psikolojisindeki her açıklama nihayetinde bu öteki ideale gönderme yapar.*

> Bütün eylemlerin veya hatta eylemleri düzenleyen bütün kuralların hedefinin, mutluluğu elde etmek olması gerektiğini kastetmiyorum.... bireyin amacı, mutluluğun peşinden ... giderken, ... nihai olarak *yüce gönüllü bir irade idealine ulaşmak* [italikler bana ait] ve yüce gönülle davranmak olmalıdır. Ama tam da bu karakter gelişmesini meydana getiren şeyin, standart olarak mutluluğa göre belirlenmesi gerektiğini savunuyorum... çünkü bu idealin varlığı ya da ona olabildiğince yaklaşılması, insan yaşamını mutlu kılma doğrultusunda başka her şeyin ötesine geçecektir; hem haz sağlayıp acıdan kurtulma hem de –yetenekleri gelişmiş insanların edinmeye önem verdiği gibi– yaşamı daha yüksek anlamlar doğrultusunda dönüştürme anlamında...[48]

Mill'in tavrından kaygı duyanlardan biri de, uzun zaman aynı safı paylaştıkları Grote idi. Mill, "Grote's Plato" başlıklı makaleyle Grote'a yanıt vermişti.[49] Burada Mill, babasının en beğendiği yapıtlardan biri olan, Seneca'nın "Apologue of the Choice of Hercules"* adlı yapıtını "rahatlık ve haz yerine kendini yadsıma ve çalışmaktan ibaret bir yaşam üzerine, antik dönem edebiyatının en etkileyici çalışmalarından biri" olarak nitelemişti. Ardından da Platon'un *Gorgias*'ını "daha uzun vadeli bir kişisel çıkar adına kişisel tercihlerden vazgeçmek"ten çok "çıkar gütmeyen, başlı başına bir vazife tercihinin aşılanması"nın bir örneği olarak göstermiş ve Stoacıları "ahlaki zorunlulukları insan ırkının ... kardeşliğine" dayandırdıkları için övmüştü.

Mill, ahlaki farkındalığın gelişmesine ilişkin bazı önemli bilgiler de eklemişti. Yaşama erdemli olarak başlayabiliriz, çünkü bu bizim küçük çıkarlarımıza –örneğin anne babamızı ya da öğretmenlerimizi mutlu etmemize– hizmet eder. Amaca götüren bir araç olarak görülen şey zaman içinde amacın kendisi haline gelir.

> Böyle durumlarda araçlar amacın bir parçası haline gelir ve aracılık ettiği şeylerden daha önemli bir parça olur.[50]

Mill, ahlak psikolojisinin ayrıntılarını anlatırken, isteğin arzudan bağımsız olduğuna dikkat çekmişti.

> Aktif bir olgu olan istenç, pasif duyarlık durumu olan arzudan farklıdır. Arzudan türemesine karşın, zaman içinde kök salıp ana gövdeden ayrılabilir. O kadar ki, alışılmış bir amaç durumunda bir şeyi arzuladığımız için istemek yerine, salt onu istediğimiz için arzularız.[51]

Mill daha sonra St. Andrews'ta, özgür istencin erdem açısından önemi üzerine yapacağı konuşmada bu noktaya yine değinecektir. Orta sınıfın sorunu, erdemi başlı başına bir amaç değil, bir görev olarak görmesi-

---

* "Herkül'ün Seçimine Dair Hikâye": "Herkül'ün Seçimi" Yunan mitolojisinde geçen ve pek çok düşünür tarafından yorumlanmış bir hikâyedir. Herkül'ün bir yol ayrımında iki kadınla karşılaşmasını ve hangi yoldan gitmesi gerektiğine karar verme sürecini anlatır. Bu kadınlardan biri Haz-Sefahat-Aylaklık'ı temsil ederken, diğeri Erdem-Vazife-Çalışma'yı temsil eder-r.n.

dir. Mill, öğrencilerin erdemi başlı başına bir amaç kılma yeteneklerini idrak etmeleri için çalışmıştı.

Ahlak bilincimizin gelişimini kalıtsal (yani tarihsel) yaklaşımla açıklamanın, tümevarımsal olmak ya da bireysel deneyimden yola çıkmak; erdem duygusunun doğuştan var olduğu ya da sezgiyle elde edildiği şeklindeki iddianın geçerliliğini reddetmek; zaman içinde bağımsızlığın önemini anlama noktasına nasıl geldiğimizi göstermek gibi bir avantajı vardır. Sorun, çağrışım ya da koşullanma sorunu değildir. Sorun, kendini keşfetme ya da değiştirilemez özgürleştirici bilgi, karakter oluşumu ve *Bildung* sorunudur.

Mill, bireyin bağımsızlığıyla diğer bireylerin bağımsızlığı arasında bir çatışma olmadığını iddia ederek, bu romantik deontolojiyi nihai olarak doğrular. Bağımsızlık nihai amaç olunca, bireysel yarar ile toplumsal ya da ortak yarar arasındaki –faydacılığa ilişkin diğer yorumlarda sürekli gerilim yaratan– potansiyel çatışmanın önüne geçilmiş olur. Mill bunu, Hegel'i anımsatan şu sözlerle dile getirir.

> Kısacası eğer faydacı ahlak için, doğal bir duygu temeli bulunmamış olsaydı, bu çağrışım [ahlak yetisi] eğitimle yerleştirilmiş bile olsa, pekâlâ çözülüp gidebilirdi. [Mill'in, bunalım döneminde bu konuyla ilgili kaygılarını hatırlayalım.]
>
> Ne ki, güçlü bir doğal duygu temeli ... toplumsal duygular; hemcinslerimizle birlikte olma arzusu var, bu da zaten insan doğasında bulunan güçlü bir ilke.... İnsanlar arasındaki birlik, efendi-köle ilişkisi dışında, tümünün ortak çıkarları temelinde mümkündür ancak. Eşitler arasında birlik ancak, tümünün çıkarlarının eşit olarak gözetilmesiyle mümkündür.... Her çağda, diğer insanlarla başka koşullarda sürekli olarak yaşamanın mümkün olmadığı duruma doğru bir gidişat vardır.[52]

Burada son bir koşulun akılda tutulması gerekir. Ne Hegel ne de Mill bireysel yararı da kapsayan bir kolektif yarar yahut bütün bulunduğunu savunmuştur. Mill'in ısrarla iddia ettiği gibi, "yararlı eylemlerin büyük çoğunluğunun temelinde dünyanın çıkarı değil, toplamı dünyanın çıkarını oluşturan bireysel çıkar yatmaktadır."[53] Mill, Comte'tan ayrıldığı bir noktayı dile getirirken, başkaları için kaygı duymak adına kişinin kendi bağımsızlığından asla vazgeçmemesi ve bu kaygının "insan özgürlüğüne ve bireyselliğine gereksiz yere müdahale etmemesi" gerektiğini bir kez daha vurgular.[54]

Bağımsızlığı kabul etme ve gerçekleştirme hedefinin insan doğasının evrensel gerçeği olduğu varsayımından hareketle, bir kişinin kendi bağımsızlığının başka birinin bağımsızlığıyla asla çatışamayacağı varsayımından hareketle ve bağımsızlığın ancak herkesin bağımsız olması gerektiğini kabul eden bir toplumda gerçekleşip korunabileceğinden hareketle, Mill'in faydacılık ilkesiyle ilgili kanıtlarından nasıl bir anlam çıkarabiliriz? [55] Kanıt şöyledir:

> ... mutluluk yararlı bir şeydir: Her bireyin mutluluğu kendisi için yararlıdır. Dolayısıyla genel mutluluk da bütün bireyler için yararlı bir şeydir.[56]

Mutluluğun yerine bağımsızlığı koyarsak, kanıt önceki argümanın açık sonucu olup çıkar.

Mill'in iddialarını ve kendi faydacılık anlayışını yeterince açık bir şekilde ortaya koymasını engelleyen son bir şey de adaletle ilgilidir. Adalet bir fayda mı yoksa hak sorunu mudur? Hazır bu noktaya gelmişken, faydadan ne anladığımızı sormalıyız kendimize. Mill'de faydacılık bir romantik deontoloji halini almıştır, nihai amacı da bağımsızlıktır. Öyleyse soru şudur: Adalet bağımsızlıkla ifade edilebilir mi? Mill edilebileceğini düşünür.

> Adalet, insanın refahı için gereken ve dolayısıyla yaşamı yönlendiren diğer kurallardan daha mutlak bir zorunluluk taşıyan belli ahlaki kural gruplarının adıdır....
>
> İnsanların birbirine zarar vermesini yasaklayan ahlak kuralları (buna, insanların hatalı bir şekilde birbirlerinin özgürlüklerine müdahale etmesini de eklemeyi asla unutmamalıyız), insanın iyiliği için, (ne kadar önemli olursa olsun) bazı insani konuların en iyi nasıl ele alınacağını söyleyen diğer kurallardan daha önemlidir.... Dolayısıyla, her bireyin diğer bireyler tarafından, gerek doğrudan gerekse kendi yararını amaçlama özgürlüğü engellenerek, zarar görmesini önleyen ahlak kuralları, aynı zamanda o bireyin yüreğinde de hissettiği ve gerek sözlü olarak gerekse davranışlarıyla yayıp uygulamasında kendisinin de çıkarı olan kurallardır.[57]

Bağımsızlık adaletin ve hakların temeli olmakla kalmayıp,"zarar vermek" de bağımsızlığa müdahele etmek olarak tanımlanmıştır. Bu durum, Mill'in *Özgürlük Üstüne*'de dile getirdiği zarar kavramının belirsiz olduğu yolundaki eleştirileri açıklar ya da geçersiz kılar. Yine bu durum, Mill'in

önceki çalışmasında, soyut haklara başvurmaktansa fayda kavramını kullanmakta niçin ısrar ettiğini de açıklar.

Özgürlük Üstüne

Özgürlük Üstüne başlıklı makalenin üstünde özellikle durmak gerekir. Bunun birkaç nedeni vardır. Mill bu makalenin, kaleme aldığı en iyi ve en önemli yapıt olduğunu düşünüyordu.

> Hiçbir yazım bu kadar özenli hazırlanmamış ve bu denli özenle düzeltilmemişti. Her zamanki gibi iki kez yazdıktan sonra bir kenara bıraktık. Zaman zaman çıkarıp her cümleyi yeniden elden geçirdik, okuduk, tarttık ve eleştirdik.... *Özgürlük Üstüne* doğrudan doğruya ve gerçek anlamda, benim adımı taşıyan diğer yapıtlardan daha çok ortak çalışma ürünüydü. Çünkü üstünden beraberce geçmediğimiz, birçok şekilde evirip çevirmediğimiz ve içinde gördüğümüz her hatayı beraberce dikkatle ayıklamadığımız tek bir cümle yoktu.... *Özgürlük Üstüne* yazdığım öteki şeylerin hepsinden uzun ömürlü olacak muhtemelen.[58]

Nitekim, en fazla okunan ve en fazla tartışılan yapıtı olmaya devam ediyor. Nihayet, liberalizmin sorunlarını ve başarı şansını simgeleme noktasına kadar gelmiş durumda. Okuyucunun Mill'in *Özgürlük Üstüne* adlı yapıtını anlama şekli, yalnızca belli bir felsefi yapıtı nasıl yorumladığını değil, aynı zamanda modern liberal kültüre ilişkin bakışını da yansıtmaktadır.

Mill bu makaleye, Harriet'in daha önce yazdığı "Toleration" başlıklı yazıdan yola çıkarak başlamış ve her ikisinin de en önemli bulduğu temaları özellikle de Humboldt'un çalışmasının ışığında yeniden ele almıştı. Yazıya nefis bir ithafla başlamıştı:

> Bu kitabı, en güzel yazılarımın esin kaynağı ve kısmen de yazarı olan, yüce gerçeklik ve doğruluk duygusu en büyük teşvik kaynağım, beğenisi en büyük ödülüm olan dostum ve eşim Harriet'in sevgili ve kederli anısına adıyorum. Yıllardır kaleme aldığım bütün yazılar gibi bu da en az benim kadar ona da aittir. Ama bu çalışma şimdiki haliyle, yetersiz ölçüde de olsa, onun paha biçilmez katkısının avantajını taşıyor. Bazı çok önemli bölümler dikkatle yeniden incelenmek üzere bir kenara ayrıldı, ama bun-

> ların düzeltilmesi nasip olmadı. Onunla birlikte mezara gömülen büyük düşüncelerle yüce duyguların yarısını bile dünyaya anlatabilseydim, onun rakipsiz bilgeliğinin esinlendirmediği, yardım etmediği, herhangi bir yazı yazmaktan daha fazla yararım olurdu bu dünyaya.

Life of Charlotte Brontë'nin yazarı Bayan Gaskell, bir defasında Harriet'in "The Emancipation of Women" başlıklı makalesinin yazarının ukalanın biri olduğunu söylemişti. Ancak Mill'in bu ithaf yazısını okuduktan sonra derhal özür dilemişti.

Tanımlayıcı bir terim olarak "Liberalizm" tarihsel, toplumsal, ahlaki, siyasi, ekonomik, dinsel ve kültürel olmak üzere geniş bir olgular alanına uygulanagelmiştir. Kuramsal bir terim olarak bu olgulara bağlı alt kümelere ilişkin bütün felsefi yorumlarda ve savunularda kullanılagelmiştir. Biz burada kafa karışıklığını azaltmak üzere "liberal kültür" ifadesini kullanacağız. "Liberal kültür" ile Batı Avrupa'da Rönesans ve Reformasyon dönemlerinden sonra ortaya çıkan ve sonunda Batı Yarıküre ile ötesine yayılan kültürden söz ediyoruz. Liberal kültürün en ayırt edici kurumları, teknolojik proje (fiziksel dünyanın insanların çıkarına hizmet edecek şekilde dönüştürülmesi), bir serbest piyasa ekonomisi (rekabet yoluyla yeniliği teşvik ettiği için teknolojik projeyi yaşama geçirmenin en iyi aracı olarak görülen, kaynakların merkezin denetiminde olmadığı özel mülkiyet), (başlıca işlevi, özel mülkiyeti koruyup rekabeti destekleyerek, serbest piyasa ekonomisinin işlemesini sağlamak olan) sınırlandırılmış iktidar, sınırlandırılmış iktidarın devamlılığını sağlamak üzere düzenlenmiş bireysel haklar, hukukun üstünlüğü ve hoşgörü gibi bir dizi siyasi ve toplumsal kurum ve son olarak bireysel bağımsızlığı teşvik ederek bu kurumları destekleyen bir kültürdür.

Dünyaya liberal kültürün egemen olmasına karşın, dünyadaki uygulamaların çoğu, dünyadaki insanların çoğu ve belki de onun hakkında yazı yazanların çoğu liberal kültüre düşmandır. Liberal kültüre yalnızca "Batı" dışındakiler (örn. İslam dünyası, Çin) değil, aynı zamanda "Batı" içinde bir tür klasik kültüre ya da ortaçağ kültürüne dönüşü savunanlar yahut sosyalistlerle Marksistler gibi liberal kültürün başka bir dizi kuruma dönüşmesini veya yerini onlara bırakmasını isteyenler de karşı çıkmaktadır. Yine liberal kültürün devamlılığını sağlayan ahlaki uygulamaları aşağılayan karşı kültürlerle, liberal kültür içindeki gerginlikleri görüp bun-

ların olmadığı bir şey isteyen ancak bu şeyin ne olabileceği konusunda emin olmayanlar da karşı çıkmaktadır.

Dolayısıyla ortada birbirinden dikkatle ayrılması gereken iki tür tartışma vardır: (a) Liberal kültürün doğru yorumu nedir? ve (b) Liberal kültür iyi bir şey midir? Bu bölümdeki amaçlarımızdan biri, Mill'in liberal kültürün gerçek değerinin savunucusu olduğunu; Mill'in liberal kültür savunusunun kendi içinde tutarlı ve uyumlu tek savunu olduğu için önem taşıdığını; bu kültür hâlâ tam sindirilemediği için Mill'in savunusunun liberal kültür açısından çok önemli olmaya devam ettiğini; ve son olarak Mill'in liberalizmdeki yerini anlamak ve takdir etmek için liberal kültürü benimsemek gerekmediğini göstermektir.

Başlıca liberal kültür kurumları (bireysel haklar, hukukun üstünlüğü, sınırlandırılmış iktidar ve serbest piyasa ekonomisi) kendi kendilerini doğrulayamazlar. Bu kurumlar geçerlidir, çünkü insan doğası hakkındaki temel gerçeğe en uygun kurumlar bunlardır. Mill'e göre insan doğası hakkındaki temel gerçek, her birey kendi yaşamının sorumluluğunu ne kadar üstlenirse insanların da ancak o kadar dolu dolu yaşayabileceğidir. Mill'in *Özgürlük Üstüne*'yi yazma nedeni, liberal kültürün yetkin temelinin bireysel bağımsızlık olduğunu hatırlatmaktı bizlere. Bunun bir kanıtı var mı? Öncelikle, Mill bize tam da bunu anlatmıştı. Fransız hukuk profesörü Emile Acollas'ya yazdığı bir mektupta, *Özgürlük Üstüne*'nin ana temasının bağımsızlık, yani "*celui de l'autonomie de l'individu*" (bireysel bağımsızlık) olduğunu söylemişti.[59]

İkinci olarak, serbestlikle bağımsızlık anlamındaki özgürlük arasında önemli bir ilişki vardır. İngilizcede sözcükleri birbirlerinin yerine kullanma eğilimi vardır. Ancak serbestlik dış kısıtlamalarla ilgili iken özgürlük, bağımsızlık adını verdiğimiz bir iç durumu anlatır. Serbestlik başlı başına bir amaç değildir. Mill, işte bu yüzden serbestlik tanımanın her zaman doğru bir şey olmadığını vurgular. Buna karşılık, bağımsızlık anlamındaki özgürlük başlı başına bir amaçtır. Serbestlik ancak bağımsızlık anlamında özgürlük sağladığı sürece doğrudur.

Özgürlük Üstüne "başlıca amacı, Alman felsefecilerinin pozitif özgelişim –ve özdenetim ile kendine güvenme– özgürlüğünü savunmak olan ve Mill'in erdem anlayışının önemli bir bölümünü oluşturan bir incelemeydi."[60] Alman felsefesinin Mill'in düşünceleri üzerindeki genel etkisine daha önce değinip izini sürmüştük.[61] Mill'in de belirttiği gibi, Avru-

pa düşünce tarihinin en önemli üç dönemi Reformasyon, Aydınlanma ("18. yüzyılın ikinci yarısındaki spekülatif hareket") ve Alman Romantizmi ("Goethe ve Fichte döneminde Almanya'nın entelektüel coşkusu") idi:

> Bütün bu üç dönemde otoritenin boyunduruğu kırıldı. Her birinde eski zihinsel despotizm bir kenara atıldı, ancak yerini yenisi almadı. Bu dönemlerdeki itkiler Avrupa'yı bugünkü durumuna getirdi. İnsan zihninde veya kurumlarda meydana gelen her bir ilerlemenin kökeni bunlardan birine uzanmaktadır.

Ancak bu hareketlerin yarattığı etkiler "neredeyse yok olmak üzeredir". Mill'in görevi, yeniden "zihinsel özürlüğümüzü" savunup "yeni bir başlangıç" yapmaktı.[62]

Mill'in, Humboldt'un *Devlet Faaliyetinin Sınırları*'na (*The Limits of State Action*) ne kadar dayandığını tam olarak görmek önemlidir. Bu bağlamda benim yapabileceğimden çok daha ayrıntılı bir şekilde belgelenmesi gerekmesine karşın, *Özgürlük Üstüne*'nin, Humboldt'un yeniden ele alınması olarak değerlendirilmesi gerektiğini şiddetle düşünüyorum. Mill'i burada harekete geçiren şey kitlelerin yarattığı ek sorunlar (Tocqueville) olmuştu. Humboldt devletin sınırlarını tanımlamaya çalışıyordu. Mill ise, kitlelerin yükselmesinden etkilenerek, aynı zamanda bir bütün olarak toplumun da sınırlarını tanımlamak istiyordu. Humboldt, Giriş bölümünde, etik sorunun Kant ile Aristoteles'i uzlaştırmaktan kaynaklandığını söyler. Mill'inki gibi, Humboldt'un kitabının ilk bölümü de, bireyin devletle ilişkisini ve devletin, vatandaşlarının refahını hangi noktaya kadar sağlamak zorunda olduğu sorununu ele alır. Humboldt bunu, antik ve modern devletler arasındaki farkın oluşturduğu tarihsel arkaplanda ele alır. Humboldt bunun yanıtını ikinci bölümde verir ve devletin müdahale etmemesi gerektiği, çünkü nihai yararın bağımsızlıkta yattığı sonucuna varır. Humboldt, 7. Bölüm'de, devletin refah sağlayamayacağını çünkü ahlaki değerleri, yani *iç kabulü* etkileyecek gerçek kanallara erişemeyeceğini söyler. Oradan da, kısıtlamaların ancak başkalarının haklarının ya da "kişisel özgürlüklerinin" ihlal edilmesi halinde meşru olduğu noktasına varır.[63] 11. Bölüm'de ise, bireylerin özgürlüklerinden vazgeçme özgürlüklerinin bulunmadığı sonucuna varır. Humboldt, sonuç bölümünde, özellikle faydayı eleştirerek, insanları toplumsal teknolojiye karşı uyarır. Bunun yerine, her reformda yeni koşulların, ken-

dilerinden önceki koşullarla yoğrulması gerektiğini savunur. Bu da en iyi şekilde, reformun önce insan zihninde şekillenmesiyle mümkün olur. Humboldt bütün bunlardan şu sonuca varır:

> Devlet, mutlaka gerekli olan diğer önlemlerinin doğal bir sonucu olarak kaçınılmaz hale gelen durumlar dışında, ulusun ahlaki değerlerine ve karakterine doğrudan veya dolaylı her türlü müdahaleden kaçınmalıdır. Bu tür bir düzenlemeye yönelik her şey ve özellikle de eğitim, din, masraflarla ilgili yasalar vs. üzerindeki denetlemeler devletin meşru faaliyet alanının bütünüyle dışındadır.[64]

Hatta Humboldt'un paternal devlet, "özgür ve bağımsız insanlardan oluşan bir ulus yerine, iyi bakılan köleler yaratır...." diye uyardığını görürüz.[65] Bu uyarıyı Mill de kendi vardığı sonuç için kullanmıştı. Son olarak, *Özgürlük Üstüne*'nin son bölümü gibi Humboldt'un yapıtının son bölümü de, bağımsızlığı geliştirmek üzere devlet destekli bir eğitim sistemi önerir.

Mill, otobiyografisinde Humboldt'un etkisinin önemini şöyle dile getirmişti:

> ... kitabın [*Özgürlük Üstüne*] ana düşüncesi.... Kitapta William von Humboldt'un bu düşünceyi koşulsuzca savunduğuna değiniliyor. Ama o kendi ülkesinde bu konuda yalnız değil. İçinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında, Alman yazarlar okulu bireysel haklar öğretisini ve ahlaki doğanın kendi kendisini geliştirme iddiasını ortaya attı. Hatta bunu abartılı bir biçimde dile getirdi. Goethe'nin yazılarında ... özgelişim hakkı ve görevi, kuramını savunmak adına her tür savunma kullanıldı.[66]

Mill liberal kültürün tehlikede olduğuna inandığı için böyle bir hatırlatmayı önemli görmüştü. Mill, *Özgürlük Üstüne*'nin daha ilk paragrafında, sorununun yalnızca, "toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırları"nı belirlemeye yarayacak ilkeli bir temel oluşturmak olmadığını söyler ve "farklı ve daha temel bir yaklaşım gerektiren" "yeni koşulların" varlığına da dikkat çeker. Bu yeni koşullar nelerdir? Üçüncü paragrafta, yeni koşulların, sınırlandırılmış iktidarın yerini demokrasinin alması olduğunu söyler. Şimdi iktidarı sınırlandırmak yerine onu ele geçirmek ve ulusal iradenin bir aracısı yapmaya çalışıyoruz. Mill, dördüncü paragrafta, bunun yarattığı tehlikelere,

yani "çoğunluğun diktatörlüğü" ihtimaline karşı bizi uyarır. Mill, otobiyografisinde, bu görüşün kaynağında (birkaç kez hakkında yazı yazdığı)[67] Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi*'sinin yattığını belirtir. Saf demokrasi taraftarlığından temsili hükümet taraftarlığına geçişin "kendi düşünce tarzı içindeki tek gerçek devrim olduğunu" iddia eder.[68] *Özgürlük Üstüne*'nin ilk bölümünün sonunda kitlesel demokrasinin yükselişinin niçin tehlikeli olduğunu anlatır ve buna karşı koyabilmek için "güçlü bir ahlaki inanç engeline" ihtiyacımız olduğunu savunur. [69]

Liberal kültür, biri genel ve öteki özel olmak üzere iki nedenle tehlikededir. Genel olarak, liberal kültürün içsel normlarını anlayamamamız, "halen bir tarafın en az öteki taraf kadar hatalı olduğu; devlet müdahalesine aynı sıklıkta başvurulup aynı sıklıkta da lanetlendiği" bir duruma yol açmaktadır.[70] Yapıtın daha başlarında yer alan bu cümle bile tek başına, kitabın, bireylerin bütün otoritelerden toptan kurtulmasını amaçladığı şeklindeki yanılsamayı gidermiş olmalıdır. Liberal kültürün genel başarısızlığının altında, yetkin bir temele ilişkin açık bir kavrayışın olmaması yatmaktadır. Liberal kültüre yönelik özel tehdit, halk kitlelerinin toplumsal ve siyasal iktidarı ele geçirmesinden kaynaklanmaktadır. *Özgürlük Üstüne*'nin yazılma gerekçesi de budur. Mill'in daha Tocqueville üzerine yazdığı dönemde ana hatlarını çizdiği tarihsel teze göre, liberal kültür içinde bir piyasa ekonomisi demokrasiyi geliştirir, ancak demokrasi liberal kültürün gelişimini sağlayan koşulları zayıflatma tehlikesi taşır. Toplum ne kadar türdeş olursa, devletin birey veya gruplara müdahalesini sınırlandırmaya o kadar az ihtiyaç duyulur.

Her ne kadar sınırlandırılmış iktidar demokrasiden farklı olsa da, liberal kültürde temsilcilerin bütünün çıkarına mı hizmet edeceğine ya da kendi seçmenlerinin temsilcisi mi olacaklarına "çoğunluğun" temsili hükümeti karar verir. Mill, hem yaşadığı dönemde hem de gelecekte, oy hakkının içsel liberal kültür normlarını en az anlayanlara da gitgide ulaştırılacağını tahmin ediyordu.

> Halkın iradesinin, hatta sayısal çoğunluğun iradesinin üstün olması gerektiğini biliyoruz.... Buna rağmen siyasette doğruluk ölçütü, halkın iradesi değil, halkın yararıdır; bizim hedefimiz de, halkı, kendi iyiliği için, kendi iradesinin sınırsız biçimde ve doğrudan hayata geçirilmesine bazı sınırlamalar getirmeye zorlamak değil, ikna etmektir.[71]

Mill, *Özgürlük Üstüne*'de ve diğer yazılarında, o günkü koşullarda liberal kültür için ciddi tehdit oluşturan kitlelerin yükselişine dikkat çekiyordu. Tehdit oluşturuyorlardı, çünkü liberal deneyimin özünü oluşturan normlardan habersizdiler ve önceki koşulları onlara iç bağımsızlık duygusu geliştirme fırsatı vermemişti.

Kimdir bu kitleler ve sorunları nedir? Mill şunları söyler: Tam da bağımsızlık kültürel bir kazanım ve ahlaki bir deneyim olduğu için, insanların çoğu değilse bile bir kısmı onu elde edememiştir. İnsanların çoğu potansiyellerini hayata geçirememektedir. "Bugün dünyanın en uygarlaşmış bölgelerinde yaşayan kadın ve erkekler dahi ... doğanın verebileceklerinin ve vereceklerinin eksikliğini duymaktadır."[72] Az gelişmiş olmak demek, bireyin bağımsızlığını geliştirememesi demektir.[73] Halk kitlelerinin bir parçası olmak, gelir düzeyiyle değil zihinle ilgili bir durumdur. "İngiltere'de bile ... orta sınıf ... her zaman bir kitle, yani kolektif bir vasatlık olmuştur."[74] Kitleler siyasi olarak demagoglar tarafından sömürülmektedir. "Kitleler artık Kilise veya Devlet içindeki saygın kişiliklerden, sözde liderlerden ya da kitaplardan fikir almıyor. Onların düşüncelerini kendileri gibi insanlar belirliyor...."[75] Kitleler eşitlik istemektedir. Öyle ki "birçok sanayi dalında çalışan kesimin çoğunluğunu oluşturan kötü işçiler, kesinlikle kötü işçilerin de iyi işçilerle aynı ücreti alması gerektiğini düşünüyorlar...."[76] Eşitlik bireysellikle çelişmektedir. Bireysellik hem özdisiplinli bir yaşam hem de bir çeşitlilik olarak anlaşılmaktadır. Eşitlik (türdeşlik) talep etmek demek, kişinin kendi seçiminin sonuçlarını kabul etmeden yaşamayı talep etmesi demektir.

Mill'in *Özgürlük Üstüne*'deki amacı, liberal kültürü ahlaki temellerini ortaya çıkarıp yıkımdan kurtarmaktır. Ahlaki yenilenmeye dayanmayan hiçbir siyasi veya ekonomik reform amaca ulaşmış sayılamazdı. Bu da Mill'in özgürlük sorununu niçin bir iktidar değil de, toplumsal denetim sorunu olarak gördüğünü açıklamaktadır. Bu, bağımsız birey olamayanların haksız yere etkili olması anlamına gelen bir denetimdir.

> Gençlik dönemimdeki birçok fikrin genel kabul gördüğünü ve ömrüm boyunca uğruna mücadele ettiğim birçok kurumsal reformun sonuç verdiğini ya da verme yolunda olduğunu gördüm ve görmeye devam ediyordum. Ancak bu değişimlerin insan refahına etkisi beklediğimden çok az oldu. Çünkü insanoğlunun gelişmesinin bağlı olduğu düşünsel ve ahlaki gelişim konusunda çok az etkili olabildiler.... Neyse ki eski dini,

> ahlaki ve siyasi görüşler entelektüel beyinler üzerindeki etkilerini büyük ölçüde kaybettiler. Buna rağmen, söz konusu alanlarda iyi fikirler gelişmesini hâlâ engelleyebilecek kadar güçleri var. Dünyanın felsefi zihinleri artık dine inanmadığında, ya da ancak dinin mahiyetinin esaslı bir şekilde değişmesinden sonra inanabildiğinde; zayıf inançlar, dumura uğramış zihinler ve artan bir ilkesizliğin hâkim olduğu bir geçiş dönemi başlar. Bu dönem, gerçekten de inanabilecekleri, ister dini isterse yalnızca insani bir inancın yükselmesini sağlayacak bir *yenilenme* [italikler bana ait] meydana gelinceye kadar da sürer....[77]

Mill, liberal kültürün düş kırıklığı yaratmasının altında, bu kültüre ait temel kurumların değil, siyasal iktidar da dahil olmak üzere onun olanaklarından yararlanan, ama buna karşılık şu ya da bu nedenle liberal kültürün ahlaki temellerini kavrayıp benimsemeyen pek çok birey bulunmasının yattığı sonucuna varmıştı. Mill'in kitlelerle başetmeye yönelik reçetesi de ahlak psikolojisinin bir ürünüdür. Liberal kültürün önündeki en büyük iş, feodalizmden gelen kitleleri asimile etmektir. Mill önerilen seçeneklerden dehşete düşmüştü. Geleneksel yaklaşımlar gericilikten hayırseverliğe kadar uzanmaktaydı. Gerici yaklaşımın tipik örneklerinden biri Carlyle idi. Carlyle, "kaba bir insanı kontrol etmenin ya da düzelmeye zorlamanın günah olmadığını" savunuyordu.[78] Disraeli'nin başını çektiği Tory'lerle, Mill'i eleştiren Sir James Fitzjames Stephen gibi bazı önde gelen muhafazakârlar hayırsever yaklaşımı temsil etmekteydi. Toplumun hiyerarşik bir yapı olduğu varsayıldığına göre, kendilerine bakamayan aşağıdakilerle ilgilenmenin yukarıdakilerin görevi olduğu açıktır. Tory'lere özgü bu hayırsever yaklaşımın uluslararası alandadaki benzeri emperyalizm savunusundaydı. Oysa modern bir demokraside toplumsal yapı hiyerarşik değil yataydır. Sonuç olarak, hayırsever yaklaşım sonuçsuz ve yanlış olmakla kalmayıp, paradoksal olarak aynı zamanda, yüksek ve alçak değerler bulunduğu şeklindeki anlayışa da zarar vermektedir.[79]

Kitlelere ilişkin ikinci yaklaşım, insanın kendini yüceltmesinin önündeki engellerin bilimsel-teknolojik araçlarla kaldırılabileceğini varsayan toplumsal-teknolojik yaklaşımdır. Bu "Benthamcı" yaklaşım, yanlış bir şekilde, insan doğasını salt dış koşulların bir ürünü olarak görür. İnatla dış durumdan iç duruma varmaya çalışır; sürekli de başarısız olur; sınırlı kaynakları boşa harcar (örneğin Mill'in vergilendirmeyle ilgili tartışmalarına bakınız); devletin gücünün sürekli artmasına yol açar (Mill'in dev-

let denetimi aleyhindeki argümanlarına bakınız); ve nihayet bütün toplumun ahlaki olarak yoksullaşmasına neden olur. Böyle bir ahlaki yoksullaşma, kötü dürtüleri giderek daha zor tepsit eden hayırsever ruhun bir sonucudur. Buna bir de Comteçu otoriterlikten kaynaklanan tehdidi ekleyebiliriz.

Mill kolektivist dalgayı kesinlikle fark etmişti. Bunu Tory paternalizminde, Stephen'ın imparatorluk anlayışında, sendikacılıkta, Comteçu pozitivizmin arı kovanında, Hıristiyan sosyalizminde, devrimci sosyalizmde ve yükselmekte olan teknokraside görmüştü. Alternatif yaklaşım Mill'inkidir. O kitlelerin ahlaki olarak eğitilmesi ve özdisiplini öğrenmelerine fırsat yaratılması üzerinde yoğunlaşır. Aynı zamanda, toplumu ahlaki olarak yoksullaştıran davranışlara (yani, kendileri bağımsız olmadığı gibi, dünyaya bağımsızlığı öğretemeyecekleri çocuklar getirenlere) cezalar getirir.

Liberal kültürün kurumlarının devamlılığını sağlayacak ahlaki koşulların anlaşılamaması, demokrasinin kötüye kullanılmasına yol açar. Mill'in ahlak felsefesi, en yüce yararın bulunması gerektiği ve toplumsal bir uyum için bu en yüce yararın bireylerde de mevcut olması gerektiği noktasının sürekli tekrarlanmasından oluşur. En yüksek yarar, bireysel bağımsızlık ya da özdisiplindir. Herhangi bir bireyin bireysel bağımsızlığı ya da özdisiplini amaçlaması, başka bir bireyin de aynı şeyleri amaçlamasıyla çatışmaz. Dahası, bireylerin bunu amaçlaması, başkalarının da öyle yapma şansını artırır. Burada Mill'in Humboldt'a ilişkin sözlerini aktaralım:

> "İnsanın hedefi –ya da belirsiz ve geçici arzuların değil, ebedi ve değişmez aklın emrettiği şey– sahip olduğu güçlerin en yüksek ve en uyumlu şekilde gelişip eksiksiz ve tutarlı bir bütün oluşturmasıdır." O yüzden, "her insanın bıkmadan usanmadan çabalarını yönelteceği ve çevresini etkilemeyi planlayan kişinin özellikle dikkat etmesi gereken hedef, bireysel güç ve gelişmedir". Bu da iki şeyi gerektirir: "özgürlük ve değişen koşullar". Bunların birleşiminden ortaya "bireysel güç ve çok yönlü farklılıklar" çıkar. Bunlar da kendi içlerinde birleşerek "özgünlük"ü meydana getirirler.[80]

Burada (Kant, Humboldt ve Mill tarafından), teleolojik anlamda yüce yararın özel bir eylem değil, bir eyleme eşlik eden özdisiplin (yani bağımsızlık) olduğu anlatılmaktadır. Aristocu erdemin yerine, onunla belirgin bir benzerlik taşıyan özdisiplin konmuştur. Belli erdemlere ilişkin hiyerarşik kavrayış ise kaldırılmıştır. Az sonra göreceğimiz üzere, buradan da şu

sonuca varılmıştır: Bertaraf edilen tek eylem, bireyin kendisinde veya başkalarındaki özdisiplin kapasitesine zarar veren eylemdir.

Kant ve Humboldt gibi Mill de bunun bağımsız bireyin omuzlarına yüklediği korkunç yükün farkındaydı. Bu yük aynı zamanda, bağımsız bireyin yararlı bir iş yapmakla kalmayıp aynı zamanda sistematik bir şekilde birleştirilmiş bir yarar teşkil eden bir hayat yarattığı şeklindeki Kalvenist anlayışın da bir ürünüdür.[81] Yine bu da Mill'in, Humboldt'un "sahip olduğu güçlerin en yüksek ve en uyumlu şekilde gelişip eksiksiz ve tutarlı bir bütün oluşturması" cümlesine niçin başvurduğunu açıklamaktadır.[82]

Mill, liberal kültüre temel teşkil eden dini argümanı, o kültürün her yanına yaymaya çalışıyordu.

> Yüksek bir temeli ilke kabul eden tek alan... dini inançtır.... Bireyin topluma karşı hakları neredeyse bir tek bu savaş alanında geniş bir ilke temelinde ele alınmıştır.... Dünyanın, sahip olduğu dini özgürlükleri borçlu olduğu büyük yazarlar [Milton ve Locke], vicdan özgürlüğünü vazgeçilemez bir hak olarak görüyor ve bir insanın dini görüşlerinden dolayı başkalarına hesap vermesi gerektiği görüşünü kesinlikle reddediyorlardı.[83]

Locke'un dini hoşgörü anlayışına göre, diğer Hıristiyan mezheplere hoşgörü göstermeliydik, çünkü onlar da kurtuluşa ulaşmak için dini inancın gönüllülük temeline dayanması ve içsel bir şey olması gerektiğini düşünüyorlardı. Farklılıkları ne olursa olsun, bütün Hıristiyan mezhepler, herhangi bir dini öğretiye inanmanın gönüllülüğe dayalı olması gerektiği temel inancında birleşmekteydi. Kozmik düzene gönüllü olarak uyulmadığı takdirde kurtuluş mümkün değildi. Görüş birliğine varamamaları konusunda görüş birliğine varmalarını sağlayan evrensel gerçek budur. Mill, bu argümanla insan doğası hakkındaki bu evrensel gerçeğin dini farklılıklar dışında da uygulanmasını öneriyordu.

Mill, Kalvenizm'in bazı ilkelerinin yaygınlaştırılmasını savunuyordu.

> Eğer dine inanmanın bir parçası da insanın iyi bir Varlık tarafından yaratıldığına inanmaksa, o zaman, bu Varlık'ın insanlara eğitilme ve gelişme yeteneği de verdiğine ... yarattığı varlıklar doğalarında bulunan ideal anlayışa ne kadar yaklaşırsa; kavrama, eylem ya da zevk alma yetenekleri ne kadar artarsa, o kadar keyif aldığına inanmak o inançla ters düşmez. Kalvenist anlayışınkinden farklı bir insan mükemmelliği

> tipi vardır: Sahip olduğu nitelikler reddilmek dışında amaçlar için de bağışlanmış bir insanlık anlayışı. "Hıristiyanlara özgü kendini reddetme" [Carlyle'a atfen] gibi [John Sterling'in tabiriyle] "Paganlara özgü benlik davası" da insanı değerli kılan öğelerden biridir.[84] Platoncu ve Hıristiyan özyönetim ideallerini harmanlayan ama onları tamamen ortadan kaldırmayan özgelişimle ilgili bir Yunan ideali vardır. Alkibiades olmaktansa bir John Knox olmak daha iyi olabilir. Ama ikisinden biri olmaktansa bir Perikles olmak daha da iyidir. Bugün bir Perikles'imiz olsaydı, John Knox'a ait iyi bir şeylere sahip olmadan bir şey yapamazdı.[85]

Mill, Hıristiyanlığı "aktif bir şekilde İyilik'in Peşinden Gitmek yerine, Kötülük'ten uzak durmayı" telkin ettiği için eleştirir. Kalvenizmi ise (*Özgürlük Üstüne*, s. 265-72), bu dönüşümü ekonomik alanla sınırlı tuttuğu için eleştirir. "Artık bu ülkede enerjiyi boşaltmak için işten başka bir yol yok."[86] Bu, Matthew Arnold ile ilginç paralellikler taşımaktadır.

> Arnold ve Mill, dinin yerine şiiri koymayı önerirken, ahlaki yönden mükemmelleşmiş insan doğası ideali yerine, kültürel yönden tam olarak gelişmiş bir insan doğası idealini koyduklarına inanmaktaydılar. Kendi ülkelerindeki dini ideallerin dar kalıplara sıkışmış olmasını, din ruhuyla iş ruhu arasındaki ittifaka ve İngiliz dar kafalılığına bağlamaktaydılar.[87]

Mill'in "insanlığın ahlaki olarak yenilenmesini sağlamak için özel olarak Hıristiyan kaynaklardan türeyenlerin dışındaki etiğin, Hıristiyan etiğiyle yan yana var olması gerektiğine" inanmasının nedeni budur.[88] "Modern ahlaktaki halka karşı yükümlü olma fikrinin az da olsa kabul görmesinin Hıristiyan değil, Yunan ve Roma'dan kaynaklandığını" söylediğini göz önünde tutarak, Mill'in diğer kaynaklarının Hıristiyanlık öncesi klasik dünya olduğunu unutmayalım.[89] Burada konu, Mill'in Hıristiyanlığa karşı adil olup olmadığı değildir, çünkü Mill, Hıristiyanlığın "eksiksiz bir ahlak öğretisiyle" tam bir uyum içinde olduğunu açık bir dille belirtmektedir.[90] Burada asıl önemli olan, Mill'in ahlakı, klasik ve Hıristiyan kaynaklarla yenilemeye ya da yeniden oluşturmaya çalıştığını, yani köksüz ve yeni bir ahlaki değer oluşturmaya çalışmadığını görmektir.

Mill'in Hıristiyanlığa bakışı şöyle özetlenebilir: Mill dünyevi alandan bağımsız bir manevi alan olarak ulaşılabilen kozmik bir düzen olduğunu

kabul eder. Batı bireyciliğinin temelinde de bu yatar. Ancak Mill devletin kesinlikle tanrısallıktan uzak tutulması gerektiği görüşündedir. Bakışı, bir yanıyla Protestan bir bakıştır, çünkü kozmik düzene ya da manevi alana kilise kurumu aracılığıyla ulaşılabileceği anlayışını reddeder ve bireyin manevi alana kendi başına ulaşabileceğini savunur. Mill, dış doğanın kutsal yasalarla yönetildiği ve biz insanların bu doğal düzene uymaya çalıştığımız şeklindeki ortaçağ Katolik ve Anglikan görüşlerini de reddetmektedir. Mill bunun yerine, dış fiziksel doğayı kendi içsel kozmik düzen algılamamıza uygun hale getirecek şekilde değiştirmemiz gerektiğine inanmaktadır. Bu bağlamda Mill Kalvenizm'e yakındır. "İnsanın kendi doğasına karşı görevi, diğer şeylerin doğasına karşı görevleriyle aynıdır. Yani görevi onu izlemek değil, iyileştirmektir."[91] Mill, Kalvenistlerden farklı olarak, kozmik düzeni önce içsel olarak kavrayıp sonra da içsel olarak tasarlanmış bir plana dönüştürdüğümüze inanmaz. Önce iç kontrolü sağlayıp sonra da çevrenin kontrolünü ele geçirmekten ibaret bir iş değildir bu. Tersine, *deneysel bir süreç olan, dış egemenliği ele geçirme aracılığıyla kendimize egemen olabiliriz.* Paradoksal görünme riskini göze alarak, dış egemenliği ele geçirmenin, hem iç egemenliği ele geçirmenin bir aracı hem de dolayısıyla onun bir yansıması olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Mill, laik modernistlerden farklı olarak egemenliği, bir irade, kendini ifade ya da hazzı artırıp acıyı azaltma aracı olarak görmemektedir. Burada Mill'in, insanlara kendilerini ifade etme zamanı ve fırsatı vermesi halinde statik ekonomik durumun iyi bir şey olduğunu düşündüğünü hatırlayalım. Dış egemenlik, kendini keşfetmenin ve iç egemenliğin ya da bağımsızlığın bir aracıdır. Nihai amaç iç egemenlik olduğuna göre, öngörülmüş bir dış egemenlik şekli, yani ütopyacı bir şema yoktur. İşleyen herhangi bir disiplinli, zorlayıcı olmayan eylem kabul edilebilir ve bu kesinlikle her bireye göre değişir.

> Ancak farklı kişilerin ruhsal gelişimi farklı koşulları gerektirir. Farklı bitkilerin aynı fiziksel ortamda, atmosfer ve iklim koşullarında sağlıklı yaşayamaması gibi, farklı kişiler de aynı ahlaki ortamda sağlıklı yaşayamayabilir. Bir kişinin niteliklerinin gelişmesini sağlayan bir şey, başkası için engelleyici olabilir.[92]

Özgürlük ve serbestlik arasındaki farkı ve birbiriyle ilişkisini anlamak, Mill'in serbestlik sorununa verdiği yanıtı ve *zarar* ile neyi kastettiğini de

anlamamızı sağlar. Toplumsal otoritenin sınırlarını ve dolayısıyla da bireysel serbestliğin çerçevesini belirleyen ilkesel bir temel vardır. "Uygarlaşmış bir toplumun herhangi bir bireyi üzerinde, onun iradesine karşı, doğru bir şekilde iktidar kullanmanın tek amacı başkalarının zarar görmesini önlemektir."[93] Birine zarar vermek ne demektir? Yanıt: Serbestlikle özgürlük arasındaki bir ayrım bulunduğu varsayımından hareketle, birine zarar vermek onun özgürlüğünü engellemek demektir. Birinin özgürlüğünü (a) bağımsız olmasını önleyerek veya (b) ona amaç değil araç gibi davranarak engelleriz. *Utilitarianism*'de belirtildiği gibi:

> İnsanların birbirlerine zarar vermesini (buna, başkalarının özgürlüğüne yanlış bir şekilde müdahale edilmesini de eklemeyi kesinlikle unutmamalı) yasaklayan ahlak kuralları, insanın iyiliği için ne kadar önemli olursa olsun, belli insani olguların en iyi şekilde nasıl düzenleneceğini gösteren diğer her türlü kuraldan çok daha önemlidir.[94]

Birisine zarar vermekle, onun istediği amaca ulaşmasını ya da kişisel çıkarlarını gözetmesini engellemenin hiçbir ilgisi yoktur. Zarar vermek, bir kişinin kendi kurallarına göre yaşamasını, bağımsız ve sorumlu bir insan olmasını engellemekle ilgili bir şeydir. Buradan da açıkça, paternalizmin kendi içinde çelişkili bir şey olduğu ve bireylerin özgürlüklerinden feragat etme serbestileri bulunmadığı sonucu çıkmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında, Mill'inki basit bir ilkedir. Ama bu ilkeyi açıklamak o kadar basit değildir.

Mill'in zarar anlayışıyla ilgili yanlış anlamalarla ona yönelik geleneksel eleştiriler el ele gitmektedir. Bu tip eleştirilerden birine göre zarar ilkesi, özellikle de kolektif refah konusunda karşılaştırmalı hükümler vermemize yardımcı olmamaktadır. Yani, zararın boyutunu nasıl hesaplayacağımızı söylememektedir. Bu esas itibarıyla doğru olmakla birlikte, eleştiri zarar ilkesinin amacını yahut işlevini anlamamaktadır. Bağımsızlık alanının bütün amacı ya da işlevi, ihlal edilemez koşullarda bulunmasıdır. Bu alan bütün bağımsız öznelerin eşit düzeyde olduğunu (deyim yerindeyse –Kant'ın kategorik buyruğunda dile getirildiği gibi– her birinin reddetme gücü olduğunu) kabul eder ya da varsayar. Mill zararın boyutunu hesaplayan bir merkezi yönetim öğesi kavramını reddediyordu. Böyle bir boyut yoktur. Zarar ilkesinin amacı iyiliği artırmak değil, kötülüğü önlemektir.

İlkiyle bağlantılı ikinci bir geleneksel eleştiri, bütün eylemlerin toplumsal bir sonucu olduğu şeklindedir. Buna göre, özsaygısı olan bir eylem yoktur.[95] Mill'e yönelik bu eleştiriyi *Liberty, Equality, Fraternity* başlıklı yapıtında, Leslie Stephen'ın erkek kardeşi Sir James Fitzjames Stephen dile getirmişti. Mill, Bain'e yazdığı bir mektupta, Stephen'ın bu kitabından söz ederken "neye karşı çıktığını bilmiyor" diyecekti.[96]

Öncelikle, Mill bu eleştiriyi *Özgürlük Üstüne*'nin I. Bölüm'ünde (s. 225) açıkça kabul etmiş ve 4. Bölüm'de (s. 280-91) uzun uzadıya yanıtlamıştı. Burada *Mill'in amacının dış kontrolü reddetmek değil, bunun ne zaman ve nasıl uygulanacağına karar verebilecek ilkesel bir temel oluşturmak olduğunu* hatırlayalım. Mill'in yanıtının ana fikri şudur: Her eylem her zaman başka birini etkilese bile, yine de dış kontrol uygulayıp uygulamayacağımıza ve nasıl uygulayacağımıza karar vermemiz gerekir. "Uygulayıp uygulamama" konusunda iki seçeneğimiz vardır: Eyleminin masum ya da iyi olup olmadığına karar verme sorumluluğu ya eylemciye (Kıta Avrupa'sındaki görüş) ya da bu eylemi engellemeye çalışanlara (Anglosakson görüş) aittir. Sorumluluk eylemciye aitse, bu şaşmaz bir şekilde açık ve doğru bir hiyerarşik iyilik anlayışı demektir ki bu da pratikte tam bir despotizme yol açar. Mill bu yargılara kesinlikle karşı çıktığı için seçimini, sorumluluğu, eylemi engellemeye çalışanlara yüklemekten yana kullanmıştır. Bu davranış, bir insanın suçluluğu kanıtlanana kadar masum olduğu şeklindeki Anglosakson anlayışla örtüşmektedir. Mill, geleneksel normu benimseyerek, kendi uygarlığının gelenekleriyle kendisini kötüleyenlerden çok daha fazla ilişki kurduğunu göstermiştir.

Sorumluluk bir kez eylemi engelleme yanlılarına yüklenince, o zaman engelleme yanlılarının (a) söz konusu eylemin *nihai olarak* başkalarının bağımsızlığını çiğnediğini ("çıkarlar" ancak bağımsızlığın bir aracı olduğu sürece meşrudur) ve (b) önleme eyleminin (istenmeyen sonuçlarının) söz konusu eylemden "daha" zararlı ("daha", nitelikle ve bağımsızlıkla bağlantılı olarak anlaşılmalıdır) olmadığını kanıtlaması gerekir. Burada sorun, Mill'in zorlu bir görevle karşı karşıya kalması değil, ortaya koyduğu ilkenin bu görevin çerçevesini belirlememize yardımcı olup olmamasıdır.

Mill'in zarar ilkesi, bağımsızlığın alanını belirlememizi ve ondan sonra da o bağımsızlığın aracı olarak görülen çıkarlar üzerinde yoğunlaşmamızı sağlar. Bağımsızlık arızi olarak dışardan kaynaklanmadığına göre, sorumluluk, bir kişinin çıkarını engellemenin, başka bir kişinin bağımsızlı-

ğını korumakla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu savunanlara düşmektedir. Mill'de, örneğin, başkalarının daha çok işine yarasın diye ya da kendilerini daha iyi hissetsinler diye bir kişinin kaynaklarına el koyma anlayışı yoktur. Yeniden bölüşüm yanlısının, bir kişinin çıkarını baltalamanın başka bir kişinin bağımsızlığını sağladığını kanıtlaması gerekir. Kaç ekonomik yeniden bölüşüm politikası işe başlarken en ufak bir bağlantıyı bile kanıtlamıştır?

Mill'in bu konudaki en önemli örneği, bağımsız bir yaşam sürmeyen ve çocuklara bakacak kişilerin büyük ölçüde nasıl bağımsız olunacağını bilmediği için, dünyaya, bağımsızlıklarını sağlayacak gerçekçi bir zeminleri bulunmayan çocuklar getiren bireylerdir. Ayrıca, dünyaya bağımsız olma ihtimalleri az olan bireyler getirmek, bağımsız yaşamakta olanların güvenlik ve dirlikleri için de tehdit oluşturmaktadır. Mill'e göre, bu noktada, bağımsız olmayan bireyleri çocuk sahibi olmaktan alıkoymak için gerekçe vardır. Kuşkusuz ki Mill, her tür cinsel ifadenin insan anatomisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünmüyordu. Dahası Mill, kürtaj ya da doğmuş çocuklar konusunda ne yapılacağını ortaya koymaz. Onun yerine evlilikten ve çocuk doğurmaktan vazgeçirmeye ya da hiç olmazsa ertelemeye çalışır. Biz burada bu tür engellemelerin "nasıl yapılacağını" tartışmıyoruz. Konumuz, sezgisel ya da başka bir (belki dini) gerekçeyle, bizim bu tür bir engellemeyi onaylamamamız da değil. Burada konu, Mill'in engellemeden yana tavır almasının, duruşuyla tutarlı olup olmadığıdır. Ben tutarlı olduğunu düşünüyorum. Bu noktada Mill'in duruşunun Malthusçu olmakla kalmayıp, ahlaki önceliği bağımsızlığa verdiğini ve kitlelerle ilgili kaygılarıyla bağlantı kurduğunu görmek önemlidir.

Mill liberal kültür için yetkin bir temel oluşturur. Bu temel de ahlaki boyutu olan bir insan doğası anlayışına dayanır. Özellikle de farklı yaşam deneyimlerini savunduğu düşünüldüğünde, Mill'in temel bir insan yararı anlayışına sahip olduğunu söylemek belki bazı okuyuculara tuhaf gelecektir. Mill'in temel bir insan yararı anlayışına sahip olduğunu söylemek, Mill'in meşru amaçların hiyerarşik bir şekilde belirlenip zamandan bağımsız olarak dile getirildiği bir insan doğası kuramına sahip olduğunu söylemek değildir. Mill'e göre içsel tek bir amaç vardır, o da daha önce dile getirdiğimiz üzere, klasik Yunan-Hıristiyan-Protestan-Kantçı-Humboldtçu anlamdaki bağımsızlıktır.[97] Birçok özel alternatif yaşam projesine izin veren, teşvik eden ve sınırlayan şey işte bu temel yarardır. Daha önce de-

diğimiz gibi, Locke'un bütün Hıristiyanların, başka şeylerde farklı düşünseler de, iç inançla kurtuluşa ulaşmanın nihai yarar olduğu konusunda hemfikir oldukları anlayışı, Mill'in ilkesiyle benzeşmektedir. Dolayısıyla, Mill yalnızca temel bir insan yararı anlayışına değil, aynı zamanda farklı yaşam deneyimlerini belli bir şekilde okumaya elveren bir anlayışa da sahiptir. Mill'in, kendi duruşunun kayıtsızlık olmadığını söyleyebilmesinin nedeni de budur. Başka birinin yaşam deneyiminden söz ederken, "ona serzenişte bulunmak, hak vermek, onu ikna etmek, yalvarmak ama zorlamamak için birçok neden vardır."[98]

Siyasi düzenlemeyi ciddiye almamızı sağlayacak bağımsız ahlaki faktörler olmadan hiçbir siyasi düzenleme işe yaramaz.[99] Eğer siyasi düzenleme bir iç yarara dayanmak yerine sadece bir dış yarar ise, statüsü her an değişebilir.

Hobbes'tan günümüze dek çoğu "liberal" toplumsal felsefi yaklaşımın, Mill'in ortaya koyduğu şeyi koyamamasının önemli bir felsefi nedeni vardır. Bu da, Mill'in bir tür iç özgürlüğe inanmasına karşılık, "liberal" toplumsal felsefi yaklaşımların büyük bir bölümünün inanmamasıdır. "Liberal" toplumsal felsefeciler, insan doğasına ve bütün bir doğaya ilişkin katı bir teleolojik anlayış olarak gördükleri doğal yasayı reddetmişlerdir. Buradan determinizmi şu veya bu şekilde kabul eden, belli amaçlarla bilinç düzeyinde anlaşılmaz bir biçimde[100] ilişkili, uyuşmacı bir noktaya gelmişlerdir. Nihai olarak sadece determinist düzey gerçek olduğu için, bu amaçların ontolojik bir dayanağı yoktur. Bu da sonuçta bir davranışı anormal olarak niteleme olanağını ortadan kaldırmaktadır. İkinci sonucu ise, amaçlar arasında bir biçimsel sıralama yöntemi olmadan her amacın meşrulaşmasıdır. Üçüncü bir sonuç da, herkesi dış müdahale yoluyla kurtarılması gereken birer kurban olarak nitelendirme noktasına gelmeleridir.

Mill özsaygı ile özgüveni birbirine karıştırmaz. Çünkü ilki, ikincisinde olmadığı şekilde, başkalarının bizi nasıl gördüğüne aldırmayacak kadar güçlü bir iç benlik duygusuna dayanır. Mill, serbestlikle özgürlüğü birbirinden ayırt edebilmektedir, çünkü irademizin özgür olduğuna ve bu anlamda kendi karakterimizi şekillendirebileceğimize inanmaktadır. Aynı şekilde, Mill'in temel ve anlamlı bir iyi yaşam anlayışı ortaya koyabilmesinin de önemli bir ahlaki nedeni vardır. Bu Mill'in, keşfetme serbestliğini yakalayan bireyin özgürlüğü keşfediş biçimine bakışıyla ilintilidir. Şimdi bu anlayışa dönelim.

Mill'e göre hakiki bir kendini gerçekleştirme duygusu ancak, kişinin kendisini, hayatının projelerine şekil ve anlam veren sezgisel bir iç ideal anlayışı uğrunda disipline etmesiyle yaşanabilir. Bu idealin sıradışı veya büyük olması gerekmez. Gereken tek şey, dışardan dayatılmak yerine gönüllü olarak benimsenmiş olmasıdır. Bununla birlikte, bu gerçeği ancak kendisini disipline etmeye çalışanlar idrak edebilir. Bu gerçeği başka türlü öğrenemeyiz. O yüzden, yalnızca iç özgürlüğün peşinden gidebilecek dış serbestiye sahip olanlar bu gerçeği anlar, değer verir ve savunabilir. Bu tür bir dış serbestliği sağlamak ya da teşvik etmek yeterli bir koşul değildir. Dolayısıyla toplumsal, ekonomik ve siyasal serbesti her zaman riskler ve bedellerle karşı karşıyadır. Bütün liberal kültür taraftarlarının dış koşulları geliştirmeye çalışmasına karşın, yalnızca Mill gibi iç özgürlüğe inananlar, dışardan yapılabileceklerin sınırlarını kavrayıp, insanların kendilerini kurban olarak görmekten vazgeçmelerinin önemini görebilir ve iç özgürlüğü gerçekleştirmenin ruhsal bedelini anlayabilir.

Mill'in *görenekle* ilgili karmaşık tavrını işte bu kendini gerçekleştirme kavramı açıklar. Öncelikle, Mill insanları içinde bulundukları kültürel bağlamdan ayrı düşünmez ve tanımlamaz. "Arzuları ve dürtüleri kendisine ait olan –kendi kültürü tarafından geliştirilip değiştirilen kendi doğasının dışavurumu olan– bir kişi, karaktere sahip demektir."[101] Her eylem bir göreneksel bağlamdan kaynaklanır. Yani "insanların kendilerinden önce hiçbir şey bilinmiyormuş gibi davranması saçma olur.... Gelenek ve görenekler ... karine niteliğindedir ve dolayısıyla saygıyı hak eder."[102] Mill'in itirazı (a) uyguladıkları göreneklerin özünü oluşturan normları öğrenmeden göreneklere göre hareket eden ve dolayısıyla (b) bu göreneğin ruhunu bozarak onu uygulayan insanlaradır. Göreneğin duyguya ya da salt önyargıya indirgenmesi, insanların "bu mahiyetteki konularda duyguların gerekçelerden daha iyi olduğuna inanması ve duyguların akıl yürütmeyi gereksiz hale getirmesi" birinci duruma bir örnektir.[103] Yeni Ahit'in kurallarına sözde bağlılık gösterip, gerçekte düşünceden yoksun "ulusal, sınıfsal ya da dini göreneklerine " göre davranan Hıristiyanlar ise ikinciye örnek oluşturmaktadır.[104] Mill'in belirttiği üzere, "göreneğe salt görenek olduğu için bağlı olmak, bir insanın ayırt edici özelliklerini ... terbiye etmez ya da geliştirmez."[105] *Bir göreneği şekillendiren doğal normları hatırlamak için göreneği sorgularız. Çünkü* bu *göreneği şu anda ve gelecekte nasıl sürdüreceğimize velveya değiştireceğimize böyle karar verebiliriz.*

Mill, "zaman içinde hangisinin göreneğe dönüşmeye uygun olduğuna karar verebilmek için, göreneksel olmayan şeylere karşı özgür bir yaklaşım sergilemenin" önemli olduğunu söylüyordu.[106] Son olarak, Mill için özgünlüğün çok ayrı bir anlamı vardı:

> Bugün sıkı bir disiplinden geçmiş ve önceki düşüncelerle yoğrulmuş, bilgili beyinler dışında çok az kişi, sözcüğün taşıdığı yüce anlamda özgün sayılabilir. Günümüzde en özgün düşünürlerin, kendilerinden öncekilerin düşüncelerini en iyi bilenler olduğunu, sanırım Bay Maurice söylemişti. Bundan sonra da her zaman böyle olacaktır.[107]

Mill, bunun yerine, bireyselliğimizin yalnızca benimsediğimiz kültürel mirasla değil, aynı zamanda o mirası kendimize göre geliştirip yorumlayarak oluşturmamız gerektiğini savunuyordu.

Mill'in iyi yaşam kavramının içeriğini anlayabilmek için, biraz tarihsel arkaplana bakmamız gerekmektedir. Klasik dünya görüşü, ilk olarak bir dış kozmik düzen algılayıp sonra ona uymamız gerektiğine inanır. Modern dünya görüşü ise, önce bir iç kozmik düzen algılayıp sonra ona uymamız gerektiğine inanır. Bu anlamda Mill kesinlikle moderndir. Önce bir iç kozmik düzen algılayıp sonra da ona uymamız gerektiğine inanmaktadır. Dolayısıyla, Mill'in iç özgürlük inancı seçimin formel varlığına inanmak olmadığı gibi, (Sartre'da olduğu gibi) çerçevesiz bir seçimin varlığına da inanmak değildir. Hem antik çağdaki hem de modern insan için özgürlük, içsel bir özdisiplindir ve iradeyi bir standarda uydurma sorunudur. Modern bakışta bir nokta klasik bakıştan farklıdır: Modern bakış, söz konusu standardın felsefi veya kurumsal bir dış yapıda değil, bireyin kendisinde bulunduğunu savunur.

Bir moderni başka bir modernden ayıran şey, iç standardın anlaşılma şeklidir. Bazı modernler, yapıyı aklın keşfettiği şeklindeki klasik anlayışı sahiplenmeye devam ettiler; şu farkla ki artık içsel bir keşifti bu. Mill'in de aralarında bulunduğu diğer modernler ise, keşfin ancak eylemle mümkün olabileceğini, yani salt entelektüel ya da gözleme dayalı bir şey olmadığını savunuyorlardı. Konuyu açacak olursak, Mill ile öteki bazı modernlere göre, kim ve ne olduğumu ancak eylem içinde anlayabilir, kendime bir şeyler katabilirim; kendini gerçekleştirme duygusunun özdisiplinle mümkün olduğunu ancak eylem içinde görebilirim. Aristoteles'i izleyen klasikçilerle modernler, alışkanlık ve uygulamaların entelektüel kavrayış için ni-

çin gerekli bir tamamlayıcı olduğunu takdir edebilir. Mill'in, bireylere deney yapma özgürlüğü tanınmasını savunmasının nedeni, kendimizle ilgili önemli evrensel gerçeği anlamamızın tek yolunun bu olmasıdır. Bu, insanlara canlarının istediğini yapma özgürlüğü tanımak değil, kendilerini hakikaten gerçekleştirebilecekleri tek yolu keşfetmelerine izin vermek anlamına gelir.[108] Anlamayı sağlayan şey entelektüel parlaklık değil, eylem, deneme ve tekrarlamadır. Bu insan doğasına ilişkin bir anlayıştır. Dolayısıyla, yalnızca entelektüel seçkinlere özgü değil, potansiyel olarak herkesin sahip olabileceği bir şeydir. Mill'in liberal kültüre inanmasının nedeni de budur. Bu, Batı geleneğinde her zaman bulunmuş olan bir anlayıştır. Mill'in, ahlaki bir devrim ya da yıkım yerine ahlaki *yenilenmeyle* ilgilenmesinin nedeni de budur. Bu da, bir yapı hakkında kuram üretmekle değil, süregiden uygulamalara katılmak ve onu sorgulamakla kazanılabilecek bir anlayıştır.

Mill'in siyasal düşüncesinde otobiyografinin önemini, işte bu öğrenme anlayışının ışığında –yani önceki uygulamaları sorgulayarak– değerlendirmeye başlayabiliriz.[109] Birinin otobiyografisi demek, onun ahlaki gelişiminin tarihi demektir. Otobiyografik yaklaşımda, ilk olarak, önceki kültürel uygulamaların içinde bulunan normlara ilişkin bir anlayış keşfederiz; ikincisi, daha önce düşünmeden yaptığımız bir şeyi bilinçli bir şekilde kavrama gücümüzü keşfederiz; üçüncü olarak, var olan normları tutarlı bir şekilde yeni durumlara uygulama sorumluluğunu keşfederiz. Burada önem taşıyan iki öykü çizgisi bulunmaktadır: var olan normların kültürel (toplumsal ve tarihsel) gelişimi ve bireyin kendiliğinden eylemden bilinçli seçime doğru gelişmesi. Hegel'in fenomenolojisinin Mill'deki bireysel karşılığı budur. Bu sürece yasaya benzer karakterini veren şey, değişen bağlamlar içinde gelişen normun sürekliliğidir. Ama bu, mekanik değil organik ve tarihsel bir yasa anlayışıdır. En yakın karşılığı da doğa tarihinde bulunabilir.

Mill'e göre bireysellik Batı geleneğinin derinliklerine yerleşmiş bir ahlaki anlayıştır. Mill'in kahramanının, sistematik bir şekilde bizi davranışlarımızın özündeki normları ortaya çıkarmaya teşvik eden Sokrates olması bir rastlantı değildir. Mill geleneksel Hıristiyan özdisiplin anlayışına salt formalite olsun diye başvurmaz. Burada unutulmaması gereken nokta şu ki Mill'in Hıristiyanlığı, modern bir Hıristiyanlıktır. Burada uyum, içsel kozmik düzen anlayışımızı ortaya çıkarmak amacıyla dünyayı değiştirmek üzere uygulanan özdisiplin anlamına gelmektedir.

Mill alın yazısı konusunda bazı dini liderlerle çatışır. Birçokları gibi o da, yaptıklarımızın evrende kayda değer bir değişiklik meydana getirmediğini düşünmenin insan özgürlüğüyle alay etmek olduğunu düşünüyordu. Eğer görevimiz ve en önemli kendi kendimizi gerçekleştirme biçimimiz kozmik düzenin zenginliğini yansıtmaksa, o zaman bu yansıtmanın gerçek bir ontolojik başarı olması gerekir. Mill'e göre, toplumsal dünyanın da dahil olduğu dış dünya, sadece iç dramın bir fonu değildir. Eğer bir iç dram meydana gelecekse, bunun için dış dünyanın değiştirilmesi gerekir. Bu noktada Milton ile Mill arasında önemli bir paralellik bulunduğu gibi, Milton Mill'i adamakıllı etkilemiştir. İkili arasındaki şu paralelliğe dikkat edelim:

> Mill: "Böyle bir varlığın benim üzerimdeki gücü ne olursa olsun, yapamayacağı tek şey vardır: Beni kendisine tapınmaya zorlayamaz. İyi sıfatını kendi türdeşlerime yakıştırırken kastettiğimdeki gibi olmayan hiçbir varlığa iyi demeyeceğim. Böyle bir varlık, kendisini iyi olarak tanımlamıyorum diye beni Cehenneme mahkûm ederse, Cehenneme de giderim. İyi yakıştırmasını kullandığımda benim demek istediğim şey olmayan hiçbir varlığa iyi demem: Böyle bir yaratık kendisine iyi demedim diye beni cehenneme mahkûm edebiliyorsa, ben de cehenneme giderim."[110]
>
> Milton: "Bunun için Cehennem'e gönderilecek olmama rağmen, [her şeyi önceden belirleyen] böyle bir Tanrı benim saygımı hak etmiyor."[111]

Mill'in bireysellik anlayışı bir anlamda toplumsal dünya ile önemli bir kavramsal bağlantı kurar. Mill bireyin, dışardan belirlenmiş iyi işler yapmakla kendini gerçekleştireceğine inanmaz: Yani birey, daha büyük, dış ve toplumsal yarara uymakla kalamaz. Mill, iç güzelliğin, bu iç güzelliğe göre tanımlanmış iyi işler yaparak, dış toplumsal yarara yol açtığına da inanmaz. Ona göre, bağımsızlık anlamına gelen bir iç duruma ulaşabilmek için, geniş toplumsal dünyada sezgisel bir ideali yansıtan bir şeyler yaparak kendimizi disipline etmemiz gerekir. Kendi kendini gerçekleştirme ile toplumsal gerçekleştirme arasında basit bir neden-sonuç ilişkisi değil, bütünleyici bir ilişki bulunmaktadır. Bu bütünleyici ilişki şöyle işler: Mill, bunun, uygarlık sürecindeki bütün büyük ilerlemelerin, (Socrates, İsa gibi) içsel sezgisel ideallerinin peşinden gitme cesareti gösteren bireyler sayesinde gerçekleştiği şeklindeki bir ampirik tarihsel gerçekle ilişkili bir durum olduğunu düşünür. Buna ek olarak, iç özgürlüğe ya da bağımsızlığa

(yani serbestliğe) ulaşmamızı sağlayacak dış koşulları yaratarak, yalnızca kendimiz için değil aynı zamanda başkaları için de bu koşulları yaratmış oluyoruz. Burada, Kantçı bağımsızlık idealiyle, (şimdi laik bir anlam verilmiş) dünyada Tanrı'nın işini yapma şeklindeki Protestan anlayışın birleşmesini görmekteyiz. Mill bu anlayışları ilerleyen bir tarih görüşü aracılığla birleştirir. Hegel ile görülen paralellikler çarpıcıdır, ancak bu kimseyi şaşırtmamalıdır.

Böyle bir görüşe karşı muhtemelen bazı itirazlar yükselecektir. İlk olarak, birçok ideale ilişkin pek çok sezgisel görüden hangisinin doğru olduğunu nasıl bileceğiz? Yanıt: Bu konuda yanılmazlığa, alın yazısına veya determinizme inanmadan bir peşin yargıda bulunmak mümkün değildir. Mill bu öğretilerin hepsini reddeder. Bir kişinin görüsünün doğru olduğunu gösteren şey, geçmiş tarihsel uygulamalarla ilgili zımni normları da kapsamasıdır. İkinci olarak, dünyadaki bütün büyük kötülüklerin nedeninin, sapkın bir sezgisel ideal duygusuna sahip bireyler olduğu iddia edilemez mi? Yanıt: Sezgisel bir ideal duygu ifadesini sapkın yapan şey, onun zorlayıcı doğasıdır. Mill'in ilkeli bireysel alan anlayışı, sapkınlığı tanımlamak için biçimsel bir ölçüt oluşturur. Bunu yaparken, neyin doğru bir ideal anlayışı olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyuyormuş gibi de yapmaz. Mill'in duyarlılığı, özgür olmanın kendini açıkça ifade edebilmek olduğunu ve benim kendimi açıkça ifade etmemin başkalarını (yani kurbanları) zorladığı noktada özgür olmadığımı kabul etmeyi de içerir. "Başkalarını [özgür olmaya] zorlama gücü, özgürlükle ve diğer insanların gelişimiyle çeliştiği gibi, o güçlü kişinin yozlaşmasına da yol açar."[112] Üçüncüsü de, ahlaki olarak ilerleyen bir tarih okuması kuramsal olarak nasıl doğrulanabilir? Yanıt: İçerdeki şey hakkında hüküm vermek için dışarı çıkan bir kuramla tutarlı bir düşünce oluşturulamaz. Tutarlılık ancak, eski uygulamalara ilişkin tarihsel bir yaklaşımla sağlanabilir. Bu yaklaşımla o uygulamanın içinde bulunan normlar ortaya çıkarılıp, yeni bağlamlara uygulanmak üzere "yenilenir". Mill, *Özgürlük Üstüne*'yi bunun için yazdığını söylemişti.

Yeniden *Özgürlük Üstüne*'ye dönersek, Mill'in bireysellikle ilgili ortaya attığı iki argümanla bunların kendi aralarındaki ilişkiyi şimdi tanımlayabiliriz. Bir argüman –dahilik argümanı– uygarlıktaki büyük başarıların, kendi bireyselliklerini geliştirmiş bireyler sayesinde elde edildiğini söyler. Bu argüman ne kadar iyi olursa olsun, sıradan insanlara ya da "öz-

gürlük *ortamının*" uzun dönemli sonuçlarının önemini kestiremeyenlere hitap eden bir argüman değildir. Daha incelikli olan öteki argümana göre ise, herkesin birey olmaya ihtiyacı vardır, çünkü kendi yaşamının sorumluluğunu üslenmediği sürece hiçbir insan hakiki anlamda kendini gerçekleştiremez.

> Sadece belirgin bir zekâ üstünlüğüne sahip insanlar, istedikleri gibi yaşama hakkına sahip değildir. Bütün insan varlığının belli bir veya birkaç kalıba göre şekillenmesi gerekmez. Eğer bir kişi belli bir sağduyu ve deneyim sahibiyse, kendi varlığını kendine özgü biçimde ortaya koyması en iyi olanıdır. Bunun nedeni de bu biçimin başlı başına en iyi olması değil, kişinin kendisine özgü olmasıdır.[113]

Bu ikinci argümanın amacı, kitleleri birey olabileceklerine ikna etmektir. Bunu tipik birer dahi oldukları için, dünyayı entelektüeller adına daha güvenli hale getirmek için değil, bireysellik (yani bağımsızlık) en yüksek yarar olduğu için yapmalıdırlar. Mill'in *Özgürlük Üstüne*'si bir seçkincilik çağrısı değildir. Onun istediği şey, en yüksek yararın liberal kültürle mümkün olabileceğinin ve bu kültürün sürmesi için belli bazı koşulların yerine getirilmesi gerektiğinin kabul edilmesidir.[114] Mill'in, *Özgürlük Üstüne*'yi kaleme aldığı dönemde günlüğüne düştüğü bir notta, Carlyle'ın kahramanlığa tapma anlayışının evrensel bağımsızlık mücadelesiyle çeliştiğini belirterek eleştirmesi dikkat çekicidir.

> Carlyle'ın deyişiyle kahramanlığa tapma kuşkusuz iyi bir şeydir. Ama o zaman bir kahramana değil bütün kahramanlara tapmak gerekir. Bildiği en iyi ve en yetenekli kişi diye, kendisini *bir* kişinin ellerine bırakan biri, on durumdan dokuzunda, o zeki insanın budalalık ve önyargılarının yanlış yönlendirmelerinin kölesi haline gelecektir. Tarihte, çağdaşları itirazsız biçimde peşinden gitmekle iyi etmiş, akıllılık etmiş, diyebileceğimiz kaç büyük insan vardır gerçekten? Bir kahraman ve bilge ötekini düzeltmek için gereklidir.[115]

Burada önemli olan şu ki, Mill bu argümanını, kendi çağının (ve bizim çağımızın) çoğu bağımsız birey olan, iktidardaki seçkinlere yöneltmektedir. *Kendimize ancak dış egemenliği sağlayarak egemen olabileceğimiz için*, seçkinler bu argümanı, özgürlüğü artırarak pratik yararlar elde etmek ve aynı zamanda iç egemenliği sağlamak için kullanabilir. Dış ege-

menliği (yani zenginlik ve boş zaman üretmek) elde etmeye çalışırken, aynı zamanda geniş kitlelerin iç bağımsızlığı yakalamalarına da fırsat yaratmış oluruz.[116] Mill, aksi takdirde, bağımsız seçkinlerin iktidarının yavaş yavaş çökeceğini ve siyasal iktidarın değişmemiş kitlelerin eline geçeceğini düşünmekteydi. Ahlaki olarak değişmeyen kitlelerin iktidar olması da, liberal kültürün sona erip yerini despotluğun alması anlamına gelecekti.[117]

Bu, Mill'in serbest piyasa ekonomisine bakışını da açıklamaktadır. Mill, katı bir piyasa ekonomisi taraftarı olmasına karşın, *Özgürlük Üstüne*'de "Serbest Ticaret'in ... bu makalede belirtilen bireysel özgürlük ilkelerinden ... farklı bir temele dayandığını" belirtir.[118] Bununla, serbest piyasa ekonomisinin, devlet sorumluluğu meselesini hep önemli kılan toplumsal sonuçları olduğunu kastetmektedir. Öte yandan Mill, serbest piyasa ekonomisinden yanadır, çünkü serbest piyasa ekonomisi doğayı dönüştürerek refahı, bu dönüşüm de bağımsızlığa kavuşmayı sağlamaktadır. Mill'in ekonomi ya da başka şeyler üzerindeki devlet kontrolüne karşı getirdiği temel eleştiri, devlet kontrolünün bağımsızlığı yok etmesidir. Serbestlikle özgürlük (bağımsızlık) arasında bir ayrımın gerekli olduğu bir başka nokta da işte budur.

Mill'in argümanının bir başka boyutu da, liberal kültürün ortak yarara karşı kayıtsız kaldığı ve bir yurttaşlık erdemi oluşumuna izin vermediği şeklindeki itiraza yanıt veriyor olmasıdır.[119] Mill'e göre (ontolojik olarak) ortak yarar, toplumu oluşturan bireylerin yararından bağımsız bir şey değildir. Söz etmeye değer tek kamusal iş, bireylerin kendi yaşamlarını gitgide daha fazla kontrol edebilecekleri bir çerçeve oluşturma işidir. Kamu kurumlarına daha fazla kontrol olanağı vermenin bireysel özgürlüğü artırdığını düşünmek kavramsal bir çelişkidir. Son olarak, daha önce de gördüğümüz üzere, bir kişinin bağımsızlığını koruyabilmek için, başkalarının bağımsızlığını da savunmak gerekmektedir. Bireyselliği kültürel bütünlük anlayışına zıt bir şey olarak görmek, bireyselliği yanlış anlamak demektir. Bir kişi kendi kendine bağımsız bir birey olamaz, çünkü bireysellik liberal kültürün desteğini gerektirir. Kendim için bunu amaçlarken, zorunlu olarak başkaları için de amaçlarım. Başkaları da bunu paylaşmadıkça, bağımsızlığım da o kadar az güvende demektir.

Ancak bir neden daha var. Gerçekten bağımsız birey, kendini açıkça ifade edebilen bireydir. Kendimizden aşağı olduğunu düşündüğümüz ya

da öyleymiş gibi davrandığımız kişilerle sürekli karşı karşıya isek, kendimizi açıkça ifade ettiğimizi düşünemeyiz. Birçok kurumda hüküm süren ve bazılarından ötekilere göre daha az şey talep eden çifte standartlar, kaçınılmaz olarak kendimizden aşağı konumdaki insanlarla karşı karşıya bulunduğumuz algısını besler. Bunu yadsımak çok büyük bir kötü niyet gerektirir. Ayrıca, başkalarına karşı paternalist bir tavır takınmak, yozlaştırıcı bir deneyimdir. Bu, başkalarını "kendi" iyilikleri için zorlayan güçlü adamın durumundan farksız bir durumdur.

Gerçek bir birey bağımsızlığını ancak diğer bağımsız bireylerle, yani kendisiyle eşit olanlarla etkileşerek koruyabilir. Mill'in kadın-erkek ilişkisi hakkındaki tartışmalarını da bu ruhla değerlendirmemiz gerekmektedir.

> Evli insanların yasa önünde eşit olması, sadece söz konusu ilişkinin her iki taraf açısından da adil olabilmesi ve her iki tarafın da mutlu olabilmesinin değil, aynı zamanda günlük yaşamı, yüce bir anlamda, insanların ahlaken gelişebileceği bir okul haline getirmenin de tek yoludur. Bu gerçek gelecek kuşaklar boyunca anlaşılamayabilecek ya da genel kabul görmeyebilecek olsa bile, gerçek ahlak duygusunun öğrenileceği tek yer birbirleriyle eşit olanlardan oluşan topluluktur.[120]

Buradan da şu sonuç çıkmaktadır: *Liberal bir kültürde yurttaşlık erdemi başkalarına yardım etmemizi gerektirir. Başkalarına ancak bağımsızlıklarını elde etmelerini sağlayarak yardım edebiliriz. Eşitlik*, ganimetin eşit bir şekilde paylaşılması ya da toplumsal saygınlık göstergelerinin yeniden bölüşülmesi olarak değil, *bağımsız olmanın ahlaki bir gereği olarak görülmelidir*. "İnsanların kendi kendilerine yardım edebilmeleri için yardım görmesi ... sonunda iyilik olup çıkacak tek iyiliktir."[121] Mill'in bireysellik anlayışında zorunlu olarak bazı toplumsal önkoşullar ve toplumsal sonuçlar vardır. Bu hiçbir bakımdan atomcu bir yaklaşım anlamına gelmez. Tersine, içsel manevi alanı koruma ve bu iç alanın bütünleyici bir parçası olan özgürlüğü bütün dünya toplumlarına yaygınlaştırma çabasıdır.

Mill'in bireysellik anlayışı, bireyle toplumsal alan arasında bütünleyici bir bağlantı oluşturur. Bunun en iyi örneği de *Özgürlük Üstüne*'nin "Düşünce ve Tartışma Özgürlüğüne Dair" (Of the Liberty of Thought and Discussion) başlıklı 2. Bölüm'üdür. *Özgürlük Üstüne*'nin amacı liberal

kültürün temel normlarını ortaya çıkarmaktır. Bu temel norm da bireysel bağımsızlıktır. Mill, 2. Bölüm'de sansüre karşı çıkarak, birçok kurum açısından büyük önem taşıyan açık tartışmanın bireyselliği geliştirmeye gerçekte nasıl katkıda bulunduğunun açık bir örneğini sergilemektedir.[122] Burada, düşünce ve tartışma özgürlüğünü savunmakla bir karşıkültür oluşturmak amaçlanmadığını; özel bir siyasal gündemin ortaya atılmadığını; dış yapı hakkında gerçeğe ulaşmak adına formel bir mekanizma oluşturma niyeti bulunmadığını görmek önemlidir. Düşünce ve tartışma özgürlüğünün başlıca amacı kişilik oluşturmaktır.[123]

Düşünce ve tartışma özgürlüğünün amacı, otomatik olarak iç özgürleşmeye yol açan formüllere çevrilebilecek, dış dünya hakkındaki nesnel gerçekliklere ulaşmak değildir. Düşünce, kesin gerçeklere varmak için değil eylemi açıklamak için vardır. Eylem, seçkinlere danışarak değil, kendimizi acımasız biçimde sorgulayarak meşruluk kazanır. Temsilci ya da parlamenter bir organın eylemini meşru kılan şey, bilgelerden talimat alması değil, temsilcileri aracılığıyla kendisini sorgulama fırsatı yakalamasıdır. Mill'in, ütopyacı yaklaşımlardan uzak durmasının ve Comte'unki gibi zorbalık türünden tehlikeli yaklaşımları reddetmesinin asıl nedeni, iç ahlaki dönüşüme önem vermesidir. Comte'un, serbest araştırma hakkının –ya da sınırsız vicdan özgürlüğü dogması addeddiği şeyin– kaosa yol açtığı ve astronomi gibi bilimlerde artık gerekmediği için, yakında başka yerlerde de gerekmeyeceği şeklindeki iddiasını hatırlayalım.

Mill, *Özgürlük Üstüne*'nin ilk bölümünü, bu savlarının özgün bir şey olmadığını belirterek bitirmişti. Aslında Mill sansürün eleştirisine dair savlarını Milton'ın *Aeropagitca*'sından almıştı.

İlk Sav:

Milton: "Eğer bilgili insanlar kitaplardan kötü ve yanlış şeyler öğreniyor ve bunları yayıyorlarsa, kitaplara izin veren mercilere, *yanılmazlık* [italik bana ait] ve bozulmamışlık unvanını vermediğimiz, ya da onlar yurttaki diğer insanların hepsinden fazla bu unvana sahip olduğunu varsaymadığı takdirde nasıl güvenilebilir?"[124]

Mill: "Tartışmamak demek, yanılmaz olduğunu düşünmek demektir."[125]

İkinci Sav:

Milton: "Gerçeğin gövdesinden kopan parçaları başkalarının birleştirmesine izin vermeyen ve buna aldırış etmeyen kişiler, sorun yaratan ve birliği bozan kişilerdir."[126]

Mill: "Susturulan fikir belki yanlış olabilir. Ama kısmen doğru da olabilir ki çoğunlukla da öyledir. Herhangi bir konu hakkındaki genel ve yaygın düşünce çoğu zaman ve hatta hiçbir zaman doğru olmadığı için, gerçeğin geri kalanının ortaya çıkarılması ancak karşıt fikirlerin çarpışmasıyla mümkün olur."[127]

Üçüncü Sav:

Milton: "Bir kişi gerçeklerden sapabilir. Ama bir şeye, nedenini bilmeden, salt Papaz öyle dedi ya da Meclis öyle karar aldı diye inanıyorsa, inancı gerçek olsa bile, savunduğu gerçek sapkın bir düşünce olur."[128]

Mill: "... inanç kanaate dayanmaz.... Bu, gerçeği bilmemek demektir. Gerçek, burada savunulduğu biçimiyle, batıl inançtan farklı bir şey değildir...; "... eğer [bir kanaat] enine boyuna, sık sık ve korkusuzca tartışılmıyorsa, o yaşayan bir gerçek değil, ölü bir dogma olarak görülecektir."[129]

Dördüncü Sav:

Milton: "Korkarım ki bu dış uyum denen demirden boyunduruk, boyunlarımızda kölelere özgü bir iz bıraktı.... Katı bir dış resmiyeti her yolla hedeflememize karşılık, yakında muazzam bir uydumcu budalalığa, kaskatı ve cansız bir donukluğa düşebiliriz tekrar ... zorla bir araya getirilip sabitlenmiş bu durum, Kilise'yi önemsiz hizipleşmelerden ibaret pek çok ikilikten daha fazla yozlaştırır." [130]

Mill: "Öğretinin kendi anlamı kaybolma, zayıflama ve karakter ve davranış üzerindeki hayati etkisini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalacak; dogma, yarar getirmeyen, gerçek ve samimi bir inancın gelişmesini engelleyen ve gelişme zeminini baltalayan salt resmi bir uygulama haline gelecektir...."[131]

Milton ile kurulan bu paralelliklerden şu sonuçlara varılmaya çalışılmaktadır. Birinci olarak, düşünce ve tartışma özgürlüğünün amacı, kuşkuculuğu artırmak değil, iç ahlaki değişimi sağlamaktır. Sokrates Atina'yı ne kadar yok ediyorsa, Mill de Batı uygarlığını yok etmek için o kadar tohum ekmektedir. Her ikisi de, içinde bulundukları toplumları, sahip oldukları normları hatırlatarak kurtarmaya çalışmaktaydı. Avrupa'nın entelektüel tarihinin en önemli son üç dönemi Reformasyon, Aydınlanma ("18. yüzyılın ikinci yarısındaki spekülatif hareket") ve Alman Romantizmi ("Goethe ve Fichte döneminde Almanya'nın entelektüel coşkusu") idi:

> Bütün bu üç dönemde otoritenin boyunduruğu kırıldı. Her birinde eski zihinsel despotizm bir kenara atıldı, ancak yerini yenisi almadı. Bu dönemlerdeki itkiler Avrupa'yı bugünkü durumuna getirdi. İnsan zihninde veya kurumlarda meydana gelen her bir ilerlemenin kökeni bunlardan birine uzanmaktadır. Ancak bu hareketlerin yarattığı etkiler "neredeyse yok olmak üzeredir".

Mill'in görevi, yeniden "zihinsel özgürlüğümüzü" savunarak "yeni bir başlangıç" yapmaktı.[132] İkinci olarak, Mill liberal kültüre ait olduğunu düşündüğü ve klasik antik döneme kadar uzanan normları yenilemektedir.[133] Mill burada Milton'ı izlemekteydi. Üçüncü olarak, Mill'in seçimi –Milton'ın savlarının yeniden ele alınması– onun kaygısının her şeyi radikal biçimde yerle bir etmek değil, tarihsel olanı yeniden ortaya çıkarmak olduğu şeklindeki iddiayı desteklemektedir. Dördüncüsü de, Mill'in dehası yenilik yapmak adına yenilik yapmakta değil, kendinden öncekilerin görüşlerini ortaya çıkarıp kendine mal etmesinde yatmaktadır. Daha önce Humboldt'un Mill üzerindeki etkisine dair dile getirdiğimiz şeyler de bu sonuçları desteklemektedir.

Mill'in açık tartışmadan yana olmasıyla ilgili son bir nokta daha vardır. Bu, Mill'in eylemlerin düşünce kadar özgür olamayacağı, düşüncenin ifade edilmesi de bir eylem olduğuna göre bazı ifadelerin özgür olamayacağı şeklindeki inancının yarattığı soru işaretiyle ilgilidir. Mill öncelikle, düşünceyi ifade etmenin bazen toplumsal denetime tabi olduğunu kabul ediyordu. Diğer taraftan, bu toplumsal denetimi meşrulaştıracak olan, o ifade biçiminin (örn. ayaklanmaya teşvik) zararlı sonuçlarının önceden tartışılmasıdır. Engellemeye ilişkin bu ön tartışma, bir üst-tartışmadır ve bü-

tün üst-tartışmalar serbest ve açık olmalıdır. Dolayısıyla, bir konu hakkında soru işareti bulunması, önce konunun tehlikelerini tartışmadan, tartışmayı bitirmeye gerekçe oluşturamaz. Böyle bir serbest ve açık tartışmada konu da ortaya konulmuş olur. Burada tartışmanın yeri de sorgulanabilir. Ancak tartışmanın yapılıp yapılmaması gerektiği sorgulanamaz. Son olarak, bu soru işareti, Mill'in sık sık hatırlatıcı tartışmalar yapmaya ihtiyacımız olduğu çünkü üst-tartışma hakkında bir hükme hatırlatıcı tartışmayla varılabileceği şeklindeki yaklaşımını düpedüz güçlendirmektedir.

Beklendiği üzere kitap, 1859'da yayımlanınca birtakım muhalefetle karşılaştı. Carlyle, asistanıyla konuşurken, "kibirli, Tanrı'yı inkâr eden ve ölümle malul ruh, şimdi bizim moda bilimlerimizi ve yaşam felsefelerimizi kullanarak böyle büyük işaretler veriyor ve dünya bu işe şaşıyor" diyerek kitabı aşağılamıştı.[134] Carlyle, kardeşine yazdığı mektupta da "Kontrol etmek ve daha iyi bir yöntem kullanmaya zorlamak sanki günahmış gibi hınzırlık ediyor" diyecekti.[135]

Bazı kişiler Mill'in ne demek istediğini anlamıştı. Walt Whitman, *Democratic Vistas* başlıklı makalesine Mill'in *Özgürlük Üstüne*'sini överek başlar. Matthew Arnold, yapıtın, "hoşgörüyü rahatsız etmeden ve saldırganlaşmadan öğreten birkaç kitaptan biri" olduğunu söyler.[136] Charles Kingsley, Regius Tarih Profesörü* olarak Cambridge'te yaptığı açılış konuşmasında kitabı, bireyin kendi kaderini belirleme gücünü ve bu gücü kullanma hakkını savunan, modern zamanlarda "eşi benzeri olmayan" bir yapıt olarak tanımlamıştı.[137]

Liberal kültür bütünüyle kişisel bağımsızlığa dayanır. Demokrasi, liberal kültür için, tek olmasa da büyük bir tehdittir. Ancak, garip bir biçimde, kısmen piyasa ekonomisinden dolayı demokrasi kaçınılmazdır. Bu tehditi gidermenin tek yolu, insanların bağımsızlığın önemini kavramasına fırsat vermektir. Keyfi dış engellerin bulunmaması anlamında serbestlik, bağımsızlığın keşfedilip geliştirilmesi için gerekli bir araçtır. Keyfi engelleri doğuran şey, bağımsızlık düşmanlığı ve bağımsızlığı önemsememektir. O yüzden, Mill'in serbestliği savunması, düşüncesiz bir şekilde zevk düşkünlüğünü ya da özgürlüğün kötüye kullanılmasını savunduğu anlamına gelmez. Bağımsız birey, kendini yönetebilen kişi demektir. Kendi kendini yönetme biçimi olarak yönetime katılmak, demokrasinin kötüye kul-

* Saray ödeneğiyle kurulmuş profesörlük makamı-r.n.

lanımını önler. Ancak bu katılım yalnızca siyasal alanla sınırlı değildir. Bağımsız bir birey ekonomide (çalışanların kısmi ortak olduğu kooperatifler bu yüzden önemlidir), ailede (kadının yasal ve ahlaki olarak eşit olması bu yüzden önemlidir) ve eğitimde de kendini kendini yönetmeye girişmelidir. Kendi kendilerini yöneten bireyler kendi başlarına düşünebilen kişilerdir. Bu da, hoşgörü ve hayat deneyimi gerektirir. Hem yeni gerçekleri keşfetmek hem de eski gerçekleri anlamlı bir biçimde yeniden keşfetmek böyle mümkündür. Son olarak, hem ekonomide hem de eğitimde rekabetin öneminin vurgulanması gerekir, çünkü gerçek ancak rekabetçi çatışmayla ortaya çıkar ve bireyler ancak rekabetçi çatışmayla gelişir.

Çok az kişi *Özgürlük Üstüne*'yi Harriet'in bağımsızlık hakkındaki görüşlerine bir saygı gösterisi olarak görmüştür. *Özgürlük Üstüne*'nin ona adanması boşuna değildir. Harriet'in ilişkilerinin başında Mill'in kavramasına yardımcı olduğu bağımsızlık duygusunu en iyi yansıtan işte bu makaleydi.

Temsili Hükümet Üstüne Düşünceler

Felsefi Radikaller, demokrasiyi, hükümetin ortak yararı gözetmesini güvence altına alan bir yol olarak destekliyorlardı. Bunu yaptıkları toplumsal koşullar değişmekteydi. Örneğin, 1832 tarihli Reform Yasası, en iyi olasılıkla her beş İngiliz erkekten birine oy kullanma hakkı tanımıştı (kadınlara ise hiç tanımamıştı). Büyük ölçüde orta sınıf üyesi olan felsefi radikaller, kendilerini aynı zamanda işçi sınıfının doğal lideri ve sözcüsü olarak görüyorlardı. Bütün bu koşullar 1830 ile 1870 arasında değişti. İşçi sınıfı için orta sınıf aracılığıyla yönetilme politikası da sona ermek üzereydi.

Londra Emekçiler Derneği 1838'de bir bildirge [*charter*] yayımladı. Onlara Chartistler unvanını kazandıran da bu oldu. Bildirgede altı talep dile getirilmişti: (1) erkekler için genel oy hakkı, (2) parlamentonun yılda bir yenilenmesi, (3) gizli oylama, (4) seçim bölgelerinin eşit biçimde belirlenmesi, (5) parlamenterlerin mülk sahibi olması koşulunun kaldırılması ve (6) parlamento üyelerine ücret ödenmesi. Chartizm başarılı olamadı. En azından 1886 yılının sonuna dek Chartistler siyasette orta sınıfla aristokrat seçkinler tarafından yönetilmeye göz yummuşlardı, ancak bunun faz-

la sürmeyeceğine dair işaretler vardı. İşçi sınıfı örgütlerinin eline geçen birçok mevkide insanlar, Mill'in liberal kültür anlayışını yansıtan ahlaki yaklaşıma fazla yüz vermediler. Bu koşullarda, Tocqueville'in çoğunluğun zorbalığı hakkındaki uyarılarına Mill'in sıcak bakması şaşırtıcı değildir.[138] Mill, Chartistlerin taleplerinin ilk iki maddesini desteklemeye devam edecek (aslında kadınları da dahil ederek, tam bir evrensel oy hakkını savunmuştu), ancak diğer dört talebe muhalefet edecekti.

Mill 1859'da yayımlanan, *Thoughts on Parliamentary Reform* başlıklı makalesinde demokrasi tehdidi konusuna değindi. Bu makale hem kendisinin hem de Harriet'in demokrasinin potansiyel kötüye kullanımı konusundaki kaygılarını yansıtmaktaydı. Mill, makalede, eğitime dayanan çoğul oy hakkını savunmaktaydı. Bazıları bunu kötü niyetli bir seçkincilik olarak değerlendirmişti. Ama Mill'in tek niyeti, sadece zenginlerin değil aynı zamanda eğitimli kişilerin de seçilmesini sağlamaktı. Böylece, yalnızca çıkarların değil aklın sesi de duyulabilecekti. Bir hukukçu olan Thomas Hare, bütün adayların ülke çapında oylanmasını ve oy pusulalarının taşınabilmesini öneren bir çalışma yayınlamıştı. Mill bu öneriyi çabucak benimsedi ve çoğul oy fikrinden vazgeçti. Kadınlara oy hakkıyla birlikte bu talep, yaşamının geri kalanında Mill'in önündeki en önemli iki konudan biri oldu.

Sözü edilen makaledeki diğer bir konu da dikkate değer. Kendinden önceki Felsefi Radikaller gibi Mill de her zaman gizli oydan yana olmuştu. Gizli oyun korunmasız durumdakileri misillemeden koruyacağı düşünülüyordu. Ancak Harriet, Mill'i düşüncesini değiştirmeye ikna etti. Bağımsız bireylerin ayağa kalkıp sayılmasının, yani kullanılan oyun açık sorumluluğunu üstlenmenin her zamankinden daha önemli olduğunu söylüyordu. Bu onun bağımsızlığa verdiği önemin güçlü bir örneğidir. Sorumluluk üstlenmeyen kitlelerin gizli oyun arkasına saklanması çok daha kolaydı.

Mill'in, siyasal felsefesi hakkındaki en kapsayıcı ifadesi *Considerations on Representative Government*'ta (1861, Temsili Hükümet Üstüne Düşünceler) dile getirilmişti.[139] Burada ilk dikkat çeken şey başlıktır. Mill demokrasi değil temsili hükümet üzerine bir inceleme yazmaktadır. O, küçük topluluklar hariç, doğrudan demokrasiden yana değildir. Temsili hükümet yanlısıdır. Buna göre temsilcilerin son kertede ortak yararı düşündüğü varsayılmaktadır.

Mill, açılış tartışmasında rekabet halinde olduğunu düşündüğü iki görüş arasında orta bir yol tutturur. Bir görüşe göre hükümet amaca giden yolda bir araçtır. Amaç, bağımsız olarak tasarlanmış soyut bir ilke olarak formüle edilebilir. Siyasal faaliyet ise yalnızca bu ilke ya da ilkeler dizisinin hayata geçirilmesidir. Ne yapılacağı nasıl yapılacağından bir bakıma bağımsızdır. Mill'e göre bunların hepsi yanlıştır. İlk olarak, hükümet tarihsel bir varlıktır. Burada uygulama kuramdan önce gelir. Bir kuram her zaman daha önceki bazı uygulamalardan soyutlanıp genelleştirilerek üretilir. Felsefi Radikaller'de siyasal model işlevi gören önceki uygulama ekonomi idi. Uygulama siyaset bakımından önemsiz ve yanıltıcıydı. Felsefi Radikaller "ekonomik insan" ya da rasyonel maksimize edici ile başlayıp, buradan bütün seçmenlerin rasyonel maksimize edici olacakları, kendi uzun vadeli çıkarları doğrultusunda düşünecekleri ve ortak yararın bu davranışın sonucunda oluşacağı noktasına geldiler. İki nedenle ekonomi yanlış modeldi. Birincisi, rasyonel maksimize edici kuramsal bir kurguydu ve bütün insan davranışlarını doğru bir şekilde tanımlamıyordu. İkincisi, hükümetler yeni baştan inşa edilmez, evrilirlerdi. Seçmenler de her zaman sayısız tarihsel koşulun bir sonucu idi.

İkinci görüşe göre hükümetler, kendi hayatları olan organik varlıklardır. Bir devlet adamı çok çok var olan sürecin devam etmesini sağlayabilir. Bu görüş ilkinden daha iyidir, çünkü hükümetlerin istenilen doğrultuda yönlendirilebilecek basit birer mekanik yapı olmadığını kabul etmektedir. Ama Mill bu görüşü de reddediyordu. İçinden çıktıkları toplumlar gibi, hükümetler de salt doğal teleolojik varlıklar değildir. Hükümetler tarihsel ve dolayısıyla da evrilen varlıklardır. Mill, Coleridge'çı (süreklilik ve ilerleme) ve Saint Simoncu (düzen ve ilerleme) kategorileri reddeder, çünkü her iki kategori de toplumların ve hükümetlerin kesinlikle tanımlanıp formüle edilebilecek nesnel yapılar olduğunu düşünür.

Mill üçüncü bir yaklaşım, yani uygulamaları yorumlama anlayışı önerir. Bu yaklaşımı Guizot ve Tocqueville'de bulmuş ve *Logic*'te dile getirmiştir. Bir uygulamayı, o uygulamanın içinde bulunan normları açıklayarak anlarız. Normlara sürekliği olan bir altyapı olarak yaklaşılamaz (dolayısıyla organik kuramcılar yanılmaktadır). Normlar asla kesin olarak tanımlanamaz, ancak verimli uyarlama kaynaklarıdır. Hiçbir siyasal gelenek kendi geleceğini içinde taşımaz.[140] Aksine, içlerinde gizlenmiş şeyleri de araştırıp izleyerek mevcut düzenlemeleri ayarlamanın dahil oldu-

ğu içkin bir siyasal pratiği beraberinde getirir. Öyleyse şu andan itibaren Mill'in söylediği her şey (a) liberal kültüre ait olduğunu düşündüğü içsel normları, (b) bu normların faaliyet gösterdiğini düşündüğü mevcut koşulları ve (c) bu içsel normları daha iyi yansıtabilmek için "mevcut" uygulamalarda nasıl bir akılcı değişiklik yapılabileceğini yansıtmaktadır.

Liberal kültürün temel değeri bağımsızlıktır. Bu değerden yola çıkarak, "ideal olarak en iyi" hükümet biçimi temsili hükümettir.

> En iyi hükümet biçiminin, egemenliğin ya da son çare olarak yüksek denetleyici gücün bütün topluma verildiği; her yurttaşın nihai egemenliğin hayata geçirilmesinde söz sahibi olmakla kalmayıp, zaman zaman da olsa hükümette fiilen yer alarak, yerel veya genel bazı kamusal görevler üstlenebildiği bir hükümet olduğunu göstermek zor değildir.... Her açıdan popüler bir hükümet ... herhangi bir hükümete göre, hem daha iyi yönetir hem de daha iyi ve daha yüksek bir ulusal karakter oluşmasını sağlar.... İnsanlar başkalarının elinde kötülük görmekten ancak kendilerini koruma gücüne sahip oldukları ölçüde sakınabilir. Kendi ayakları üstünde ne kadar durabilirlerse, Doğa'yla mücadelede de ancak o kadar başarılı olabilirler....[141]

Mill'e göre böyle bir hükümetin hayata en iyi geçirileceği yerlerin Britanya ve ABD olduğuna kuşku yoktur. Mill, ABD hakkındaki fikrinin büyük ölçüde Tocqueville okumalarından oluştuğunu söylemektedir.

Başka şeylerin yanı sıra, temsili veya parlamenter bir organın en önemli işlevlerinden biri de, temel normların dile getirildiği, toplumun bütün yüreğini açtığı, her türlü görüş ve düşüncenin seslendirilebildiği bir forum oluşturmaktır. Bu, fark edilen her çıkarı ya da sorunu meşrulaştırmak değil, ulusun durduğu noktayı görmektir. Rousseau ve Hegel gibi Mill de, genel irade ve ortak yararla ilgili tartışmaların resmi hale geldiği bir kamusal forum istemektedir.

> Parlamentonun vazifesi ... hem Sorunlar Komitesi hem de Kanaatler Kongresi olmaktır. Burası, yalnızca ulusun genel kanaatlerinin değil, onun her kesiminin ve mümkün olduğu kadarıyla bünyesindeki muteber her bireyin kendisini açıkça dile getirebildiği ve tartışabildiği, ülkede yaşayan herkesin kanaatlerini kendisi kadar veya kendisininden daha iyi açıklayabilen birini bulabildiği ... kanaatlerin rakipler ve zıt fikirler karşısında test edildiği ... ülkedeki her parti veya kanaatin gücünü bir araya getirebildiği ve taraftar sayısına ilişkin yanılsamaların düzeltilmesine olanak veren bir alan....

> Ülkedeki her çıkarın ve ufak fikir ayrılığının, hükümetin ve diğer çıkar ve fikirlerin önünde kendi davasını tutkuyla savunulabildiği, onları kendisini dinlemeye zorlayabildiği, anlaştığı veya anlaşamadıysa niçin anlaşamadığını açıkça dile getirebildiği, başka hiçbir amaca hizmet etmiyorsa bile herhangi bir yerde mevcut olabilecek en önemli siyasal kurumlardan ve özgür bir hükümetin en büyük kazanımlarından biri olan bir yer.[142]

Mill temsili hükümetin tehlike ve zaaflarını ortaya koymuştu. Temsili hükümet mevki avcılarını, bürokratikleşmeyi[143] ve hepsinden kötüsü, sınıf hukukunu teşvik etme eğilimi taşımaktadır. Mill'e göre büyük tehlike, işçi sınıfının eğitimsiz üyelerinin vasatlığı cesaretlendiren yasaları destekleyen bir despot çoğunluk oluşturmasıdır. Bu yasalar kısa dönemde onların çıkarına olabilir, ama uzun dönemde herkese zarar verir.

> Demokrasi, genel olarak anlaşıldığı şekliyle sayısal çoğunluğun yönetimi olarak görüldüğünde, iktidarın, herkesin çıkarını kollayan tarafsız bir yönetim sergilemek yerine, belli kesimlerin ya da sınıfların çıkarlarına hizmet etmesi pekâlâ mümkündür. [Mill burada Zencilere karşı beyazlardan, Protestanlara karşı Katoliklerden, İrlandalılara karşı İngilizlerden söz etmektedir.]... Sendika deneyimi, eğer büyük bir iftiraya uğramadılarsa, kazanç eşitliğinin bir zorunluluk haline getirilebileceği, parça başı çalışmanın ve daha çalışkan veya yetenekli olanın daha fazla kazanması uygulamasının bir kenara atılabileceği şeklindeki endişeleri haklı çıkarmaktadır.... Başkalarını, ülkesini veya insanlığı düşünen bir kişi, düşünmeyen bir kişiden daha mutludur, ancak ... bu, yerde sürünen bir solucana, Kartal olsaydı kendisi için çok daha iyi olacağını söylemek gibi bir şeydir.... Sözde kitlelerin çıkarını savunmak adına yapılan adaletsiz eylemleri savunmak için ne samimiyetsiz ve yanıltıcı düşüncelerin ortaya atılabildiğini biliyoruz. Aslında aptal veya kötü niyetli olmasalar da, ne kadar insanın devlet borçlarını ödemeyi reddetmenin doğru olduğunu veya bütün vergi yükünü gerçekleşmiş mülkiyet adı altında tasarruflara yüklemeyi düşündüğünü biliyoruz.... O yüzden, tüm diğer yönetim biçimleri gibi demokrasinin de en büyük tehlikelerinden biri, iktidarı ellerinde bulunduranların kötü niyetlerinden kaynaklanmaktadır: Bu da sınıf hukuku tehlikesidir.[144]

Aristoteles bile daha iyi anlatamazdı. Öte yandan, Mill'in kaygılarının önemli ve farklı bir yanı var. Mill moderndir. Piyasa ekonomisinin ve ticaretin değerine ve önemine inanmaktadır. Oysa Aristoteles öyle değildi. Aristoteles çok değil sadece birkaç kişinin gerçekleştirebileceği belli bir in-

san telosuna inanıyordu. Mill ise belli bir insan telosuna inanmıyordu. O, herkesin ulaşabileceği bir şey olan bağımsızlığa inanıyordu. Mill'i Nietzsche'den ayıran da budur. Evrensele yakın bir bağımsızlık fikrini yaratan da kısmen piyasa ekonomisidir ki bu Aristoteles'in hayal bile edemeyeceği bir durumdur. Ancak liberal kültür demokratik olmalıdır ve kaçınılmaz şekilde öyle olur. Demokrasi (ve piyasa ekonomisi) bağımsızlıkla canlandırılmazsa liberal kültür ayakta kalamaz. Demokrasinin düzgün bir biçimde işleyebilmesi ve liberal kültürün yaşayabilmesi için, Aristoteles'in sadece belli bir azınlığın sahip olabileceğini düşündüğü erdemlere birçok kişinin sahip olması gerekir. Mill kurumsal düzenlemelerin tek başına sorunu çözemeyeceğini, ahlaki yenilenmenin gerekli olduğunu düşünüyordu. Ama bu, bağımsızlığın gelişmesine fırsat oluşturmak üzere kurumların yenilenemeyeceği anlamına gelmemektedir. Mill'in önerdiği reformlara hayat veren program budur.

Liberal kültürün sahip olduğu normlara ve kendi döneminde temsili hükümetin tehlikelerine bakarak, Mill'in önerdiği çare neydi? Mill, genel oy hakkını desteklemesine ve buna kadınların da dahil olması gerektiğini düşünmesine karşın, fiilen ve siyaseten cahil olanlarla sosyal yardım alanları bunun dışında tutmaktadır. Kuşkusuz bu dışlayıcı kategoriler kalıcı değildir. Yani bu kategorilere dahil olanlar kendilerini buradan çıkarabilir.[145] Mill aynı şekilde bir çoğul oy sistemi, yani eğitim konusunda gerekli niteliklere sahip olanlara daha fazla oy verilmesini önerir. Ancak o dönemde parasız genel eğitim olmadığını hesaba katarak, "genel oy hakkından önce genel eğitimin gelmesi gerektiğini" savunur.[146] Mill daha sonra da bu öneriye diğer koşulları ekler.

> Henüz bu tür planlara pratik bir şekil verme zamanı gelmedi. Ayrıca kendi ortaya koyduğum önerilerle sınırlanmak da istemiyorum.... Çoğul oy sisteminden yararlanma ayrıcalığını ellerinde bulunduranlar ya da (varsa) onların ait olduğu sınıf, bu sistem aracılığıyla toplumun geri kalanına karşı ağır basma noktasına gelmemelidir....Öneri, bugün için uygulanabilir olmamasına rağmen, en azından ilke olarak neyin en iyi olduğunu göstermektedir....[147]

Özgürlük Üstüne'yi okurken bu koşulların de akılda tutulması gerekmektedir. Mill'in hedefi, otoriter bir seçkinler grubu yaratmak değil, herkesi bağımsız bir varlık düzeyine yükseltmekti.

İlk kez 1859'da Thomas Hare tarafından yayımlanan "Treatise on the Election of Representatives" başlıklı kitapçıkta ve sonra da bunun Mill'in arkadaşı Henry Fawcett tarafından 1860'ta "Mr. Hare's Reform Bill Simplified and Explained"[148] başlığıyla genişletilerek yayımlanmış şeklinde dile getirilen öneriyi izleyen Mill, azınlıkları da kollayan bir nispi temsil sistemi önerdi.[149] Aslında varılan sonuç şuydu: Bir grup ortaya çıkıp, yeterince de büyükse, ikamet ettikleri yer neresi olursa olsun, istedikleri yerde oy kullanıp kendi görüşlerini temsil eden kişinin seçilmesini sağlayabilir. Böylece Mill de Hegel'in yapmaya çalıştığını yapmaya, yani bir toplumda gerçek çıkarları temsil edecek bir tasarı geliştirmeye çalıştı. Ancak Mill'in tasarısı, bu çıkarları coğrafi ya da düpedüz ekonomik çerçevede tanımlamak yerine, hiçbir hileye başvurmaksızın sonsuz esneklikte bir meşru çıkar tanımı getirmekteydi. Çıkarlar, katı yasal emirlerle değil, seçmenler tarafından tekrar tekrar belirlenmekteydi. Mill, nispi temsil ve eğitim şartı ile ilgili önerileriyle sıkı bir taraftar grubu oluşturup tartışmanın düzeyini yükseltme niyetindeydi.

Mill gizli oya karşıydı. Nedeni ne olursa olsun, görüşlerini açıkça ortaya koymayan bir kişi bağımsız değildir. Mill, bir Quaker ve mısır yasası karşıtları birliğinin kurucu üyesi olmasının yanı sıra, serbest ticareti savunan Manchester Okulu taraftarı, liberal bir parlamenter ve aynı zamanda bir dönem müttefiki olan John Bright'ı da bu yüzden eleştirmişti.

> Bay Bright ve onun demokratlar okulu, oy hakkının bir görev değil hak olduğunu savunma derdine düşmüşler. Ama genel zihniyete de kök salmakta olan bu fikir ahlaki olarak yanlış.... Ona göre oy hakkı, başka nedenlerin yanında, kendi oyuna bağlı olduğu ölçüde, kendisinin de aynı şekilde bütün yurttaşları koruma mecburiyetinin olduğu muameleye karşı kendisini korumak için bir araçtan başka bir şey değil. Oyunu kullanmaktan başka seçeneği yok. Jüri üyesinin hükmü gibi onun oyunun da kişisel arzuyla ilgisi yok. Tamamıyla bir görev sorunu. Kendisinin en iyi ve en vicdanlı toplumsal fayda anlayışına göre oyunu kullanmak zorunda.[150]

Mill'in yeniden bölüşüm konusunda da kuşkuları vardı. Elde edilen kazancın bir bedeli olması ve çoğu toplumsal programda verilen borçların geri ödenmesi gerektiğini savunuyordu. Bu görüşe paralel olarak, vergilendirmeyle ilgili konularda yalnızca vergi ödeyenlerin oy kullanmasını öneriyordu. Mill'in gelire göre artan bir vergiden değil sabit bir vergiden yana olduğunu da hatırlatalım.

> Genel veya yerel vergileri oylayacak meclislerin, uygulanacak o vergileri ödeyenlerce seçilmesi de önemlidir. Vergi ödemeyip, oylarıyla başkalarının parasını harcayanlar, savurganlık yapar ve tasarruftan kaçarlar.... Bu, onların, kamusal dedikleri bir amaç adına ellerini başkalarının ceplerine sokmalarına izin vermek demektir. Bu durum ABD'deki büyük kentlerde emsali olmayan ağırlıkta yerel vergiler uygulanmasına ve tamamen zengin sınıfların sırtına yüklenmesine yol açtı.[151]

Mill, Parlamento üyeliği konusunda da birtakım öneriler getirdi. Parlamento üyelerine ücret ödenmesine karşıydı, çünkü temsilciliğin bir meslek olmaması gerektiğini düşünüyordu. Temsilcilik, iyi eğitilmiş ve ortak yarar duygusu olan kişileri çeken bir tür kamu hizmeti olmalıydı. Temsilcilerin belli konularda nasıl oy kullanacaklarına dair önceden taahhütte bulunmaları gerektiği anlayışına da karşıydı. Seçimlerin özel çıkarların parasal desteğiyle yürütülmesi olasılığını sınırlandırmak üzere, günümüzde kampanya finans reformu diye adlandırılabilecek bir reform öneriyordu. Mill, hükümetin teknik işlerinin büyük bölümünü yapacak olan bürokrasi ile bu işi bizzat yapmayıp onu denetleyen Parlamento bürokrasisinin birbirinden ayrılmasını da teklif etmişti. Bu, yönetim kademelerinin profesyonel düzeyini yükselttiği gibi -ki bu vasatlığın kural haline geldiği bir demokrasi için çok gereklidir- bürokratik iktidarın denetlenmesini de sağlayacaktı.

Mill, temsili hükümetin daha üst yapısal özellikleri konusunda da şu gözlemlerde bulunmuştu: Seçimlerin sık yapılmasından yanaydı. Parlamentonun "ulusal iradeyi tartmak ve farklı kesim ve fikirlerin göreli güçlerini tartışmasız biçimde kesinleştirmek için karşıt güçlerin periyodik olarak toplanması" gerektiği düşüncesinden hareketle "topal ördeklere"* karşıydı.[152] İki meclis anlayışına sıcak bakıyordu. Fakat Lordlar Kamarası'nın o zamanki haliyle bir anakronizm olduğunu düşünüyordu. "Gerçek demokratik bir toplumda, Lordlar Kamarası'nın bir demokrasi yönlendiricisi olarak pratik bir değerinin olduğuna inanamıyorum."[153] Bunun yerine, kamu hizmetlerinde kendilerini kanıtlamış saygın kişilerden oluşan ikinci bir meclisi tercih ediyordu. Ama entelektüeller bunun dışında kalmalıydı.

---

* Seçim dönemi sona yaklaşmış meclis üyesi. Özellikle iki meclisli sistemlerde yapılan ara seçimlerde meclislerden birinde çoğunluğun kaybedilmesi (ördeğin ayaklarından birinin sakatlanması), gelecek seçimde hükümetin düşeceğine yönelik güçlü bir gösterge olduğu için iktidar gücünün ciddi biçimde azalmasına neden olmaktadır-e.n.

> Senatörlük makamının işlevleri hukuk, siyaset veya askeri çevrelere mensup kişilere verilmelidir. Bilimsel ve edebi liyakat fazlasıyla belirsiz ve tartışmalıdır: Bunlar seçilebilme gücünü imler. Oysa diğer niteliklerde tartışılacak bir durum yoktur.[154]

Dolaylı seçime pek sıcak bakmıyordu. Bunun tek istisnası ABD Senatosu'ydu. 19. yüzyılda ABD senatörleri, doğrudan değil eyalet meclisleri tarafından seçilmekteydi. Mill, doğrudan seçime göre bunun, senatörlüğe daha nitelikli bireylerin seçilmesini sağladığına inanıyordu. İngiliz sisteminde başbakanın ABD başkanında olduğu gibi doğrudan değil de, çoğunluk partisinin temsilcileri tarafından ve onların arasından seçilmesini tercih etmesinin nedeni de aynı argümandı.

> Ülke çapında yapılacak bir seçimde partinin en yetenekli kişileri, asla en elverişli kişiler demek değildir. Bütün yetenekli insanlar kişisel düşmanlar edinmişlerdir ya da bölgelerindeki bazı topluluklara veya topluluğun büyük bir bölümüne ters düşecek bir şey yapmış yahut en azından bir fikir dile getirmişlerdir ve muhtemelen de bunun alacakları oy üzerinde feci etkileri olacaktır.... Devletin en yüksek makamına oturacak kişi birkaç yılda bir yapılacak seçimle belirlenecek olursa, o takdirde aradaki bütün zaman neredeyse oy toplamakla geçecek demektir. Devlet başkanları, bakanlar, parti liderleri ve onları izleyenlerin tümü seçim propagandasına katılırlar: Toplumun bütün dikkati siyasi kişiliklerin üzerinde yoğunlaşır. Toplumsal sorunlar ağırlıklarından çok, başkanlık seçimi üzerindeki etkilerine göre ele alınıp tartışılır.[155]

Mill, yine Tocqueville'i izleyerek, federal sistemi savunur. Ancak iktidarın merkezi otoriteyle, bağlı eyaletler arasındaki bölünmesi halinde, kararlara hakemlik edecek bir Yüksek Mahkeme gerektiğini düşünür.

Mill'in en kalıcı fikirleri bizzat hükümetin yapısına ilişkin olanlardır. Hükümetin iki önemli işlevi vardır. Kamu görevlerini yürütür ve kendisi başlı başına "insan zihnini etkileyen bir şeydir." Siyasi katılım bir tür yurttaşlık eğitimidir. Dolayısıyla, Mill bir yandan da, kötüye kullanımı önlemek ve özel alanı korumak için hükümetin alanının sınırlandırılmasını savunur. Mill, *Özgürlük Üstüne* ile *Principles of Political Economy*'nin sonuç bölümünde, devlet faaliyetleriye yönelik bu sınırları ayrıntılarıyla ortaya koymuştu. Ancak hükümet, kamu görevlerine katıldığı ölçüde, bunu yurttaşlık erdemini geliştirmek için bir fırsat olarak görmelidir.

> Özgür hükümetin en önemli avantajlarından biri, en alt tabakalarına kadar toplumun, ülkenin büyük çıkarlarını doğrudan etkileyen faaliyetlere katılmasını sağlayarak, zekâ ve duyguların eğitilmesidir.[156]

Bu çerçevde Mill, siyasal katılımı ve siyasal eğitimi artırabilmek için mümkün olduğu kadar yerel yönetimden[157] ve ademi merkeziyetçilikten yanaydı. Mill, kitlelerin siyasal eğitim ihtiyacından yola çıkarak, bazı ünlü yapıtlarının "halk baskılarını", yani ucuz baskılarını yayımladı. Bunlardan telif ücreti de almadı. Ayrıca, işçilerin gittiği kulüplere, halk baskısı yapılmayan yapıtlarından da dağıttı.

Yukarıda anlatılan Mill'in siyaset felsefesi, onu genel kategorilere yerleştirmenin ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Mill bir demokrat mıydı? Bunu doğru bir şekilde yanıtlamanın bir yolu, Stafford'un söylediği gibi, Mill'in demokratik kurumları onayladığını ancak demokratik topluma karşı olduğunu söylemektir. Bu çerçevede Mill, Tocqueville'i izliyordu. Kahan'ın aristokratik liberalizm tezini güçlendiren de budur. Demokrasi liberal kültürün özünün bir parçası değildi ama modern yaşamın da kaçınılmaz bir özelliğiydi. Aslında doğru tepki, onu liberal kültürün hizmetine sokmaktır. Hare planı hakkında Henry Fawcett'e yazdığı bir mektupta söylediği gibi, "Bu yokuş yukarı ve zamana karşı bir yarıştır, çünkü Amerikan tarzı demokrasi hızlı davranıp hâkim olursa, çoğunluk tek bir despottan daha az zorbaca davranmaz. Tek şansımız, Muhafazakârlar gibi demokrasiye karşı direnmek değil, Liberaller olarak ortaya çıkıp demokratik düşünceyi hayata geçirmektir."[158]

Mill sınırlı hükümetten ya da hükümet faaliyetlerinden yana mıydı? Bu yanlış bir sorudur. Mill ideolog değildir. Bir şey özel kurumlar tarafından yapılabiliyorsa, o zaman hükümetin onu yapmaması gerekir. Neyin yapılıp neyin yapılamayacağı duruma göre değişir. Mill yurttaş hümanizmine mi inanıyordu? Yurttaşlık erdemlerinin geliştirilmesine kesinlikle inanmaktaydı. Ama bunun, kolektif yararın varlığını reddeden liberal bir kültürde çok karmaşık bir konu olduğunun da farkındaydı. Mill'in siyaset felsefesinin tek başına ele alınması gerekir. Tek başına ele alındığında, Mill'in siyasi görüşünün temelini, bağımsızlığın önceliği ve herkesi bağımsız yapma ihtiyacı oluşturmaktadır.

Burada son bir zıtlıktan daha söz etmekte yarar var. Kurucular –özellikle *Federalist Papers*'ın* yazarları ve özellikle de Hume'ın önerilerini izleyen Madison–ABD'nin federal sistemini inşa ederken, iktidarın kötüye kullanımını sınırlayan ve insani eksikliklerin farkında olan kurumlar önerdiler. Kant'ın yazılarında bile görülebileceği üzere bu, 18. yüzyılda oldukça yaygın kabul gören bir görüştü. 19. yüzyılda ise, Tocqueville ve Mill, daha geç tarihte dünyaya gelmenin de avantajıyla başka bir şey gördüler. Demokraside değiştirilemeyecek ve yozlaştırılamayacak bir kurumsal yapı yoktu. Liberal kültür yaşamaya devam edecekse, temsili hükümet de dahil liberal kültür kurumlarının, bu kurumsal yapıların ahlaki derinliklerini ayrıntısıyla araştırıp ortaya çıkarması gerekiyordu. Sorun, Britanya ya da ABD'nin ayakta kalıp kalmaması veya hatta dünya hegemonyasını sağlayıp sağlamaması değildir. Sorun, hangi koşullarda ayakta kalınacağı ya da üstünlük sağlanacağıdır.

1989'da Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından, Francis Fukuyama önce bir makalede, sonra da *Tarihin Sonu ve Son İnsan* adlı kitapta çarpıcı bir tez ortaya attı. Fukuyama bize, Amerikan ve Fransız Devrimleriyle tarihin sonunun geldiğini, çünkü bu devrimlerden "insanları gerçekten tatmin eden şeyin maddi refahtan çok" bizim bağımsızlık adını verdiğimiz "statü ve saygınlık olduğu"[159] görüşünün doğduğunu iddia eden kişinin Hegel olduğunu hatırlattı. Ancak Fukuyama şunu ekler ki sorun, soğuk savaşı kimin kazandığı değil, "liberal demokrasinin iyiliği" ve "ciddi iç çelişkilere yem" olup olmayacağıdır.[160] Fukuyama'nın Hegel'e gönderme yapması rastlantı değildir. Burada dikkati çeken nokta, liberal kültürün statüsüyle ilgili bu tartışmanın Mill'in 1861 tarihli yapıtında tam da aynı şekilde dile getirilmiş olmasıdır!

---

* ABD Anayasası'nın onaylanmasını savunan 85 makaleye verilen ad. Büyük çoğunluğu 1787-1788 arasında tefrika edilen bu makaleleri Kurucu Babalar arasında yer alan Alexander Hamilton, James Madison ve John Jay'in yazdığı kabul edilir-r.n.

10. Bölüm

Kamu Entelektüeli (1859-1869)

Yeni Bir Hayat Kurmak

Mill, Harriet'in ölümünden sonra, Helen ile birlikte yılın Blackheath Park'ta geçirdikleri döneminde, aralarında Grote'un da bulunduğu eski dostlarla yeni bir sosyal yaşam geliştirmeye başladı. Mill, Grote'un 1853'te *Edinburgh Review*'da yayımlanan *History of Greece* adlı makalesinden övgüyle söz etmiş, bu da arkadaşlıklarını yeniden canlandırmıştı. Daha önce birbirlerinden uzaklaşmalarının nedeni, Bayan Grote'un, Mill'in Harriet ile evlenmesine karşı çıkmasıydı. Mill bu arada yeni dostlar da edinmişti. Blackheath Park'ta cumartesi günleri akşam yemekleri düzenliyor, Charing Cross'tan trenle gelen konuklarını akşam 5:00'te karşılıyordu. Bu konuklar arasında Bain, Amberleyler (Lord Amberley, Lord John Russell'ın en büyük oğlu ve Bertrand Russell'ın da babasıydı. Mill daha sonra 1872'de Bertrand Russell'ın vaftiz babası olacaktı), Fawcett, (Mill'in 1859'da Ekonomi Politik Kulübü'nde tanıştığı genç bir adam olan) John Elliot Cairnes, (South Place Chapel'de Fox'un yerini alan Amerikalı) Moncure Conway, (sürgündeki Fransız sosyalistler) Herbert Spencer, Louis Blanc, (Mill'in Almanca çevirmeni) Gomperz, Mill'in eski meslektaşı Thornton, (nispi temsil sistemini öneren) Thomas Hare ve John Morley bulunuyordu.

Bir keresinde Thornton, Gomperz'e, Mill'in dostlarından biri olma gibi büyük bir ayrıcalıktan söz etmişti: "Çok az kişi bu ayrıcalığa sahipti. Buna sahip olanlar da değerinin farkındaydı. Bu adamın muazzam iyiliği hakkında henüz bir fikri yoktu. [Thornton'un] Bir sürü dostu vardı ama onları bir yana, Mill'i bir yana koyardı. Geçen sonbaharda Avignon'da onunla birlikte geçirdiği üç hafta hayatının en mutlu günleri olmuştu."[1]

Saturday Review'daki "Yeni Fikirler" köşesini yazan ve 1867'de *Fortnightly Review*'ın editörü olan Morley, Mill'in de dikkatini çeken genç bir gazeteciydi. Daha sonra Mill'in önde gelen laik savunucularından biri olacaktı. Morley, Mill'in hamiliğinde[2], *Fortnightly*'yi Comte'un izleyicilerinin hizip organı olmaktan çıkarıp, Mill'in her zaman *Westminster*'ın tam da olmasını istediği bir dergiye çevirdi. Dergiye katkıda bulunan parlak isimler arasında Bagehot, George Eliot, Harrison, Huxley, Henry Sidgwick, Spencer, Leslie Stephen ve Trollope gibi isimler de vardı. Aslında, Bain'in de söylediği gibi, "O [Mill] gençleri, eleştiri ve öneri için, yazılarını kendisine göndermeye teşvik etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Bu tür yazıları editörlere kabul ettirmek için epeyce çaba harcardı. Bu sayede hiç de az olmayan sayıda kişinin edebi kariyere atılmasını sağladı."[3]

Mill'in yeni arkadaşlarından biri de eski bir mühendis ve kendi kendini yetiştirmiş bir felsefeci olan Herbert Spencer (1820-1903) idi. Spencer 1848'de *Economist*'in editörlerinden biri olmuş, bu sayede Chapman, Lewes, George Eliot, T. H. Huxley, Carlyle ve Mill gibi isimlerle tanışmıştı. Spencer, *Logic*'teki bilgi kuramını yapıcı bir şekilde eleştirerek Mill'e kendisini sevdirmişti. Mill bu eleştiri üzerine görüşlerini gözden geçirmiş ve sonunda *Hamilton*'da çözüme kavuşturulmamış bazı sorunları ele almıştı. Spencer, yalnızca biyolojik bir kuram olarak evrim savunmasıyla değil, aynı zamanda bu kuramı genel bir metafizik ilke olarak uygulayıp, teleolojik ya da ilerici bir tarzda yorumlayarak oldukça etkili bir isim haline gelmişti. Spencer, etikte, egoizmi özgecilikle bağdaştırmaya çalışan bir faydacılık anlayışını benimsiyordu. Politikada, "*laissez-faire*" anlayışını aşırı biçimde savunması onu sosyal Darwinizm'e götürmüştü. Spencer'ın kendi otobiyografisindeki bir olay Mill'in mizah duygusunu ortaya koymaktadır. Spencer, Mill'i balık tutmaya davet etmiş, Mill de botanik hobisine gönderme yaparak, "benim öldürme eğilimim bitki dünyasına yönelik" diyerek geri çevirmişti.[4]

Spencer uzun zamandır mali sorunlar yaşıyordu. Mill, onun adına, başka şeylerin yanında, daha sonra kapanan *Reader* adlı dergiyi de maddi olarak desteklemişti. Mill, Grote ile konuşup Spencer'ı Londra Üniversitesi senatosuna sokmaya çalıştı. Hatta daha sonra yeni India House'a girmesi için de çaba harcadı. Spencer, "neredeyse romantik denebilecek bir cömertlik" olarak tanımladığı bu durumdan mahçup oluyordu. Mill'in ölümü üzerine *Examiner*'da yazdığı yazıda, Mill'in entelektüel görüş ayrılığına olan saygısının soyluluğundan söz edecekti.

> Gerçekçiliği savunurken, onun İdealizmiyle yakından bağlantılı olan metafizik sistemlere kararlı bir şekilde karşı çıkmıştım. Gerçeğin sınanması konusunda da uzun zamandır görüş ayrılığı içindeydik. Aynı şekilde burada da Mill'in duruşuna açıkça saldırmıştım. Bu durumda bile, bunun kişisel bir sorun olmadığını söyleyip yardımını esirgememesi, onun fazlasıyla sıradışı cömertliğini kanıtlamaktaydı.[5]

Henry Fawcett, Cambridge'te ders veren kör bir ekonomistti. Aynı zamanda Mill'in de hayranıydı. *Principles of Political Economy*'yi ezberlediği söylenirdi. Eşi Millicent Garrett, İngiltere'de kadınlara oy hakkı hareketinin önde gelen isimlerinden biriydi. Fawcett daha sonra Parlamento'da Mill'in müttefiki olacak ve sonunda posta genel müdürlüğüne getirilecek ve burada paket postası ve posta idaresi tasarruf pulu uygulamalarını başlatacaktı.

Mill bir kez daha kamusal sorunlara ilgi göstermeye başlamıştı. *Fraser's Magazine*'in 1859 Aralık sayısına "Müdahale Karşıtlığı Üzerine Birkaç Söz" (A Few Words on Non-Intervention) başlıklı bir makale yazdı. Bu fırsatla Palmerstone'u Süveyş Kanalı projesine karşı çıktığı için yerden yere vurdu. Bu makale aynı zamanda, Britanya'nın dünya sahnesindeki eşsiz konumunu teslim etmek için de bir fırsattı. Bu iddiasını *Representative Government*'ta hem Büyük Britanya hem de ABD için bir kez daha tekrarlayacaktı. Liberal kültürü savunacak feneri Britanya taşıyacaktı. Dolayısıyla Mill'in Britanya kültürüne yönelttiği eleştiriler, Britanya'nın hata yapmasını önlemeye yönelik yapıcı tavırlar olarak algılanmalıydı.

> Avrupa'da bir ülke var ... dış politikası diğer ulusları kendi başlarına bırakmak üzerine kurulu.... İkna da dahil, onları her etkileme girişimi, kendisinden çok onların işine yarıyor: yabancı devletler arasında baş gösteren sürtüşmelerde arabulucu olmak, bitmek bilmeyen iç savaşları durdurmak, savaşan tarafları barıştırmak, yenilen tarafa ılımlı davranılması için araya girmek ya da nihayet köle ticareti gibi insanlığa karşı gerçekleştirilen bazı ulusal suçların ve skandalların ortadan kaldırılmasını sağlamak.... Eğer barbarların zorladığı savaştan o galip çıkar ve muzaffer silahlarını ticaret özgürlüğünü korumak adına kullanırsa, kendisi için ne istiyorsa, bütün insanlık için de istiyor demektir. Savaşın maliyeti ona aittir. Meyvelerini ise bütün insan ırkıyla kardeşçe paylaşır. Limanları ve ticareti de hava ve gökyüzü kadar herkese açıktır: Bütün komşuları oradan yararlanabilir.... Böyle bir politika benimseyen bir ulus, soylu bir ulustur. O kadar ki görenler buna inanamaz.[6]

1861'de ABD'de İç Savaş patladı. Britanya'da çoğu kişi ve özellikle de üst sınıflar Konfederasyon'u* destekledi. Ama Mill öyle yapmadı:

> Köle sahiplerinin kölelik alanını genişletmek için, parasal çıkarların, dediğim dedikçi bir öfkenin ve ayrıcalıklarını korumak adına takındığı sınıf fanatizminin de etkisiyle, saldırganca bir girişimde bulunacağını biliyordum.... Onların [Konfederasyon'un] başarısı ... kötü güçlerin zafer kazanması demek olacak ve ilerlemenin düşmanlarını cesaretlendirecek, bütün uygar dünyadaki ilerleme yanlılarının azmini kıracaktır. Bu arada, insanın insan üstündeki zorbalığının en kötü ve en anti-sosyal şekline dayanan korkunç bir askeri güç yaratacak ... büyük demokratik cumhuriyetin saygınlığını uzun bir süre ayaklar altına alacaktır. Diğer taraftan, Kuzey'in ruhu cesaretlendirilir ve savaşı kazanırsa ... şimdiye dek bilinci sadece köleliğin daha da yayılmasına direnecek kadar uyandırılmış olan, ancak ABD Anayasası'na bağlılıkları nedeniyle Federal Hükümet'in köleliğin hâlâ devam ettiği eyaletlerde bu uygulamayı sona erdirmesine karşı çıkan Kuzeyli nüfusun büyük bir bölümünün ... cesur ve azimli önder Garrison, hitabet ustası Wendell Phillips ile [Mill'in Sir Thomas More'la kıyasladığı] gönüllü şehit John Brown gibi soylu kölelik karşıtlarıyla bir bayrak altında toplanacağını ... tahmin ediyorum.... Kölelik söz konusu olduğu sürece bu umutlar eksiksiz biçimde gerçekleşmiştir ve başka bakımlardan da gitgide gerçekleşmektedir.[7]

Mill şiddetle Kuzey'i desteklemekteydi. Kölecilik karşıtı hareket onu en az gönüllü derneklerin özgürlüğü savunması kadar etkilemişti. Eski yardımcısı Thornton'un Güney'i desteklemesine ise öfkelenmiş ve düş kırıklığına uğramıştı. Öte yandan, eski rakibi Dr. Whewell'ın, güney yanlısı olan *Times*'ı evine bile sokmayacak kadar Kuzey'i desteklemesinden de mutlu olmuştu. Mill, *The Slave Power* adlı kitabını kendisine adayan John Elliot Cairnes'e yazdığı bir mektupta, Lincoln'ü Sokrates'e benzetmişti: "Sokrates'in ölümü gibi Lincoln'ün ölümü de soylu bir yaşama layık bir ölüm olmuştur ve dünya durduğu sürece unutulmayacaktır. O da artık tarihteki büyük isimlerin yanındaki yerini almıştır...."[8]

Mill, 1862'de iki aylığına Yunanistan'a gitmişti. Seyahate Grote ile birlikte çıkmayı umuyordu ancak Grote sağlık nedenleriyle gelememişti. Mill daha sonra 1862 Noel'ini Grote'un Barrow Green'deki malikânesinde geçirdi. Daha önce Bentham'a ait olan bu malikâne, aynı zamanda Mill'in

---

* 1860 ve 1861'de ABD'den ayrılan on bir güney eyaletine verilen ad-r.n.

çocukluğunun bir bölümünün de geçtiği yerdi. Grote daha sonraları bu ziyaretten söz ederken, Mill'in "bu Amerika mücadelesinde Güney'e şiddetle karşı çıkıp, aşırı kölecilik karşıtı görüşleri gönülden sahiplendiğini ama sorunun geneli üzerinde fazla düşünmediğini" söyleyecekti.[9] ABD'nin tarihini yakından bilenlerin Mill'in tavrını biraz basit bulma ihtimaline rağmen, Mill'in, İngiltere'deki Tory toprak sahiplerine karşı kölecilik karşıtları ve faydacılık taraftarları arasındaki ittifakı Amerika'ya da uygulaması dikkate değerdir.

Theodor Gomperz 1863'te Mill'i Londra'da ziyaret etmişti. Tuttuğu notlar, o tarihlerde Mill'in nasıl bir hayatı olduğuna dair bize ipuçları vermektedir. Mill onu Londra'da Ekonomi Politik Kulübü'nün bir toplantısına götürmüştü. Toplantıya Thornton, Fawcett ve Leslie Stephen da katılmıştı. Tartışmanın konusu, taksi ücretlerinin yasayla belirlenip belirlenmemesiydi. Gomperz, Mill ile birlikte St. James Hall'daki bir sendikacılar toplantısına da katılmış, Bright'ın Amerikan İç Savaşı'nda Kuzey eyaletlerini destekleyen konuşmasını dinlemişti. Gomperz bu toplantıyı ilginç bir manzara olarak tanımlamıştı.

> Orada bir genç gibi oturan saygıdeğer beyefendinin [Mill] kendini coşkuya kaptırmış bir şekilde, yalnızca John Bright ile Profesör Beesley'in konuşmalarını değil, aynı şekilde İrlandalı bir işçinin basit sözlerini de alkışlamasını hiç unutmayacağım. Mill, en azından bir süredir ilk kez kamuoyunun önüne çıkmıştı, kendisini tanıyanlar onu sıcak bir şekilde karşılamıştı.[10]

Mill bütün yaşamı boyunca duygusal acılarının üstesinden aynı şekilde, yani çok çalışarak gelmişti. 1861'de yazdığı şeylerden biri *The Subjection of Women* idi. Ancak bu kitap 1869'a kadar yayımlanmadı. 1863 ile 1865 arasında *An Examination of Sir William Hamilton*'ı yazdı. *Hamilton*'da[11] Mill'in siyasi bir gündemi vardı. Ama aynı zamanda da ciddi bir felsefi boyut söz konusuydu: "Bu kitapta, *Logic*'in yapısı ve amacı gereği yapamadığım bir şeyi, yani değindiğim her meseledeki nihai metafizik güçlüklerle yüzleşmeyi amaçlıyorum."[12] Mill'in *Logic*'te çeşitli şekillerde eleştiriden uzak durduğunu hatırlatmakta yarar var. Mill'in geç dönemlerinin ürünü olduğu söylenen –ya da daha az övücü sözlerle ifade edersek, geç dönemlerinin kuruntusu olduğu söylenen– görüşler çok daha önceleri dile getirilmiş ancak yazıya dökülmemiş görüşlerdi. En göz-

de felsefecisi Berkeley olan Mill felsefi bir İdealist'ti. Yani bütün gerçekliğin zihnin içerdiği şeylerden ibaret ya da bir şekilde zihnin içerdiği şeylerle bağlantılı olduğu şeklindeki metafizik görüşe inanıyordu. İdealizmin şu erken dönem ifadesini hatırlayalım:

> Bedensel duyumlar adını verdiğimiz şeyler tümüyle zihinde var olmaktadır. Dolayısıyla beden yok olduğunda onlar da mutlaka ya da muhtemelen yok olmamaktadır. Göz –kendi gücüyle değil– kendi aracılığıyla zihnin görmesini sağlayan pencereden başka bir şey olmadığına göre, anlama yetisi de muhtemelen insan ruhunun, o pencereden bakan, daha doğrusu başka bir hayatta şeylerin kendisini görebilirken, (Platon'un mağarasında olduğu gibi) bu hayatta şeylerin gölgelerini gören, bedendeki gözü olmaktadır.[13] Özgür irade inancıyla ilgili eski bir deyişi hatırlayalım: "İsteyeceğim şeyleri özgürce isteyebilmem gerekir, yani şeylerin başlangıcından itibaren bu kaçınılmazdı."[14]

O gündemi aktarmadan önce, *Hamilton*'da rakibin Alman *a priori* okulu değil, İngiliz felsefi sezgicilik çerçevesi olduğunu görmek ilginçtir. Bu, kısmen, Mill'in iç siyasi sorunlara odaklanmasının bir sonucudur (Dugald Stewart'tan beri İskoç sağduyu gerçekçileri genel olarak "*laissez-faire*" anlayışına kaşı çıkıyor, devlet müdahalesini savunuyordu); kısmen de, o zamana kadar dikkatle okuduğu Kant'a karşı artan saygısının ve idealist metafizikçilere tanıdığı ayrıcalıkların sonucudur.

> Bu iki felsefe okulu, yani Sezgicilik okulu ile Deneyim ve Çağrışım okulu arasındaki fark, yalnızca kuramsal bir spekülasyon sorunu değildir, pratik sonuçları vardır. İlerleme çağında, pratiğe ilişkin büyük fikir ayrılıklarının temelinde de bu farklılık yatmaktadır. Pratik reformcunun sürekli olarak, güçlü ve yaygın duygularla desteklenen şeylerde değişiklik talep etmesi ya da var olan gerçeklerin gerçekten de zorunlu ve vazgeçilmez olup olmadığını sorgulaması gerekir. Ayrıca, bu güçlü duyguların kökeninde neler yattığını ve bu gerçeklerin nasıl zorunlu ve vazgeçilmez göründüğünü göstermek argümanının ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla onunla, duyguların ve ahlaki gerçeklerin koşullarla ve çağrışımla açıklanmasını benimsemeyen ve bunları insan doğasının asli unsurları olarak gören felsefe arasında doğal bir düşmanlık vardır. Bu, gözde öğretileri sezgisel gerçek olarak kabul etmeye meraklı olan ve sezgiyi aklımızdan daha yüksek bir otoriteyle konuşan Doğa'nın ve Tanrı'nın sesi sanan bir felsefedir. İnsan karakterindeki belirgin farklılıkların doğuştan ve özünde değişmez olduğunu kabul etme ve ister bireysel, ister ırksal ve isterse cinsel olsun, bu farklılıkların büyük bölümünün

koşullara bağlı olarak yalnızca oluşabileceğini değil, zorunlu olarak böyle oluştuğunu gösteren açık kanıtları görmezden gelen, uzun süredir var olan genel eğilimin, büyük toplumsal sorunlara karşı akılcı yaklaşımın ve insan gelişimin önündeki en büyük engellerden biri olduğunu hissediyordum. Bu eğilimin kaynağında, 19. yüzyılın 18. yüzyıla karşı tepkisini şekillendiren sezgici metafizik yatmaktadır. Bu, insanın kayıtsızlığına olduğu gibi genel olarak muhafazakâr çıkarlara da çok uygun düşen bir eğilimdir. Temelinden sarsılmadığı sürece, sezgici felsefenin ılımlı biçimlerince doğrulanan süreden daha fazla ayakta kalacağı kesindir. Her zaman ılımlı biçimlerde olmayan bu felsefe, yüzyılın büyük bir bölümünde Avrupa düşüncesine hâkim olmuştu. Babamın *Analysis of the Mind*'ı, benim *Logic*'im ve Profesör Bain'in büyük yapıtı, daha iyi bir felsefi tarz ortaya koymaya çalıştı, son dönemlerde umulduğu gibi oldukça başarılı da olduk. Ancak bir süre, iki felsefenin birbiriyle zıt olmakla kalmayıp, aynı zamanda aralarında göğüs göğüse bir mücadele olması gerektiğini, hem tartışmalı hem de açıklayıcı yazılara ihtiyaç bulunduğunu, bu tip tartışmaların yararlı olduğu zamanın artık geldiğini düşünmüştüm. Bu yüzyılda sezgici felsefenin en büyük kalesi olarak –ki bu, etkileyici karakterinden, büyük kişisel erdemlerinden ve zihinsel yeteneklerinden daha zorlu bir kaledir– Sir W. Hamilton'ın yazılarını ve ününü göz önünde bulundurarak, önemli öğretilerini ayrıntısıyla incelemeye ve bir felsefeci olarak saygın bir yer edinme çabalarını değerlendirmeye çalışmanın felsefeye gerçekten de hizmet etmek olacağını düşündüm.[15]

Burada Mill'in Hamilton eleştirisinden çok, onun pozitif metafizik tavrıyla ilgileniyoruz. *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*'nin (1865) anafikri şöyle özetlenebilir. Sir William Hamilton'ın felsefesi Thomas Reid ile Kant'ı birleştirme girişimidir. Hem Mill'de hem de Hamilton'da metafizik, bilincin çözümlenmesiyle başlar. Ancak Hamilton iç gözleme dayalı bir yöntem izlerken, Mill psikolojik bir yöntem izlemiştir. Hamilton'a göre bilinç bize dış fiziksel dünyanın ve aklın dolaysız bilgisini verir (Reid'in İskoç gerçekçiliği). Mill ise, Hamilton'a karşı çıkarak, bilincin bize yalnızca zihinsel fenomenleri verdiğini savunur. Hamilton ayrıca, iç gözleme dayalı sezginin bize bir dizi gerekli ilke ve indirgenemez bir dizi düşünce kuralı sunduğunu savunuyordu (Kant'ın görüşü). Mill ise tersine, bu ilke ve kuralların fenomenlere ve çağrışım kurallarına indirgendiğini savunuyordu. Mill, iç gözlemin yalnızca belli inançların bilincinde olduğumuzu gösterebileceğini, bu inançların özgün olup olmadığını gösteremeyeceğini iddia ediyordu. Bunun yerine Mill, bu inançların çağrışım diye tanımladığı süreçte edinildiğini öne sürüyordu. Hamilton, daha da ileri giderek, iç gözleme dayalı inançların dolaysız, zorunlu ve vazgeçilemez olduğunu,

çünkü bunları kolaylıkla kabul ettiğimizi iddia ediyordu. Mill ise kesinlik ve zorunluluğun, alışkanlığa dayalı ilişkilendirmenin bir sonucu olduğunu savunan Humecu savla karşılık vermişti buna. Bunun dışında, anlaşılmazlık, bir zamanlar insanların yerkürenin antipodlarında yaşayamayacağı, çünkü Dünya'dan düşeceğine inanılması örneğinde olduğu gibi, genellikle bilgi eksikliğinin ve imgelemin kısıtlılığının bir sonucudur.

Mill'in fenomenalistik epistemolojisinden ortaya çıkan iki metafizik sorun vardır. Bunlar maddenin durumu (ya da dış dünyanın varlığı) ve aklın durumudur. Mill, bir dış dünyanın varlığının doğrudan doğruya bilinçte belirdiği şeklindeki Hamiltoncu yaklaşıma karşı çıkıyordu. Mill, Berkeley'in *New Theory of Vision*'ındaki argümanı kullanarak, bir dış dünya inancının, uzaklığı algılamayı öğrenmemize benzer bir yolla elde edildiğini ya da öğrenildiğini ileri sürüyordu. Maddenin varlığına (dış dünyaya) olan inanç "Psikolojik Bir Dış Dünya İnancı Kuramı" ile açıklanır.[16] Bu kuramın iki unsuru, varlığı postulat olarak kabul edilen bir akıl ve psikolojik çağrışım yasalarıdır.[17] Akıl algıları düzenleyip "nesneler"e dönüştürebilir. Tekrarlama yoluyla bu "nesneler" ya da algı gruplarının yeniden ortaya çıkacağını öngörebilir ya da tahmin edebilir. Bu da bizi, şimdiki deneyimimizin bir parçası olmasalar bile, bu "nesneler"e bir süreklilik atfetmeye iter. Aslında bir dış nesne, onu algılamadığımız ya da üzerinde düşünmediğimiz halde var olduğuna inandığımız bir şey olarak tanımlanmaktadır. Çağrışan algılar belli bir aralık içinde değişse bile, diğerleri de aynı değişim aralığını gösterdiği sürece, dış nesnelerin var olmaya devam ettiğine inanırız. Dolayısıyla, madde, "Sürekli Bir Duyum Olasılığı"[18] olarak tanımlanabilir. Cisimler de eş zamanlı duyum olasılığı gruplarıdır.

Maddeyi açıklamada postulat olarak kabul edilen aklın kendisi aynı şekilde açıklanamaz. Akıl "sonsuz sayıda duygu olasılıkları da eklenmiş *duyumlarımızdan* (buna artık *iç* duygularımız da eklenmelidir) oluşan bir diziden başka bir şey olmadığı" halde [italikler sonradan eklendi][19], aynı zamanda beklentileri ve hafızayı da kapsamaktadır. Beklenti ve hafıza zihinsel fenomenlerin ötesine geçer, çünkü bunlar, başkasının doğrudan erişemediği, duyumları ve duygulara sahip olan, olmaya devam eden ve gelecekte de sahip olacak sürekli bir özneyi gerektirir. Kısaca, bilincin bütün geçmiş, şimdiki ve gelecekteki durumları "özdeş bir dizi duruma" aitmiş gibi görünmektedir.[20] Diziler bütünü oluşturan parçaların üstünde ve ötesinde bir kimliği olan bir bütün gibi görünmektedir.

Mill "Akla ilişkin inancı yeterince açıklayabildiğimi iddia etmiyorum" demişti.[21] Aklı doğrudan algılayamayız (Hume ve Kant bu noktayı daha önce dile getirmişti). Bunun yerine fenomenalistik olarak ele aldığımız bir dizi duygudan söz edebiliriz. Bu duygu dizisinin garip yanı, geçmişi ve geleceği olan bir şey olarak kendisinin bilincinde olmasıdır. Böylece bu diziler, artık duyumlara indirgenemeyen birincil kavramlar olarak anlaşılan hafızaya ve beklentiye dayanır: "Egoya yapılan bir gönderme beklenti bakımından ifade edildiği sürece, egoyu postulat olarak kabul ederim."[22] Öyleyse, aklın varlığı, daha fazla açıklayamayacağımız, zorunlu bir önvarsayımdır.[23]

> Sir Hamilton ve Bay Mansel gibi, Ego'nun bilincin özgün bir yansıması olduğuna inanmayı gerektirecek bir durum yok gibi görünüyor.... Bir duyumu anlamak, bu duyumun akla gelmesi ve dediğimiz gibi, onun daha önce hissedildiğini hatırlamak, belleğin en basit ve en temel öğesidir. Şimdiki bilinci geçmiştekine bağlayan, onu hatırlatan ... açıklanamaz bağ, yasa ya da organik birlik, benliğe ilişkin pozitif bir kavrayışa yaklaşabildiğimiz ölçüde yakındır sanırım. Bu bağda gerçek bir şeyler, duyumların kendileri kadar gerçek olan ve –hiçbir olguya karşılık gelmeyen– yalnızca düşünce yasalarının ürünü olmayan bir şeyler bulunduğu bana göre kuşku götürmemektedir. Bunu kavrama sürecimizin kesin yapısı tartışmaya oldukça açıktır. Tıpkı ardışık duyumlarda ardışıklığın bilincinde olduğumuz gibi, hatırlama ediminde de doğrudan bu benliğin bilincinde olup olmadığımız [Hume'un görüşü], ya da Kant'ın görüşü çerçevesinde, bir benliğin kesinlikle bilincinde olmayıp, bunu belleğin zorunlu bir koşulu olarak kabul etmek zorunda olup olmadığımız konusunda bir karar veremem.[24]

Özetlersek, doğa ya da dış fiziksel dünya denilen şey bilincin bir ürünüdür. Ama akıl bilincin ürünü değildir, çünkü üretimi yapan şey akıldır. Kendi aklımızın varlığını kanıtlayamayız, ama onu varsaymak zorundayız. Bununla birlikte, Mill'e göre, başka akılların varlığını kanıtlayabiliriz.

> Deneyimlerle kendi bedenim diyebileceğim ve deneyimlerimin, bilinç alanımın her parçasının evrensel bir koşul olduğunu gösterdiği bir grup kalıcı duyum olasılığının farkındayım. Aynı zamanda, bedenim adını verdiğim şeye benzeyen ama onun gibi bilinç alanımın geri kalanıyla bağlantısı olmayan birçok diğer grubun da farkındayım. Bu beni, kendi bilinç alanımın benimle ilişkili olduğu gibi, diğer grupların da başka bilinç

> alanlarıyla bağlantılı olduğu şeklindeki tümevarımcı bir çıkarıma götürmektedir. Kanıtlar bu kadarla sınırlı olsaydı, çıkarım bir hipotez olmaktan öte gitmeyip sadece analoji denen ikinci dereceden tümevarımcı bir kanıt olacaktı. Oysa kanıtlar bu kadarla sınırlı değildir.... Ben, bilincimin, konuşmanın duyulmasına, hareketlerin ve diğer dış eylemlerin görülmesine vs. ilişkin duyumları yansıttığının farkındayım. Bunlar benim için gerçek duygularımın sonuçları veya etkileridir. Eğer diğer varsayımsal duygular gerçekten varsa bunları takip edebilmeliyim. Hipotez böylece doğrulanacaktır.[25]

İskoç sağduyu okulu ve onun önde gelen ismi Thomas Reid, duyumlara otomatik olarak, bir dış neden inancının eşlik ettiğini savunmaktaydı. Reid'e göre, gerçek dünyaya ilişkin bu otomatik inanç bir çıkarım ya da kurgu değildir. Ona göre aklımızın içeriğini değil, fiziksel şeylerin nesnel niteliklerini algılarız. Sir Hamilton ise orta yolcu bir tutumla, nesneleri kendi başlarına bilememize karşılık onların temel niteliklerini bilebileceğimizi savunmaktaydı. Hamilton'a göre, temel niteliklerle nesneler arasındaki bağlantıyı Tanrı sağlamaktadır. Mill de algılarımızla nesnelerin var olduğu sonucuna varamayacağımızı düşünmekteydi. (Berkeley, Hume, Kant ve hatta Reid de aynı düşüncedeydi.) Modern bilimsel kuramların bir sonucu olarak, nesneleri kendi başlarına bilemeyeceğimiz konusunda Hamilton ile aynı fikirdeydi. Dolayısıyla, nesneleri doğrudan algılayabildiğimizi iddia ederek, Reid'in duruşunu aşırı gerçekçi bir biçimde yorumlayan görüş apaçık bir dogmatizmdir. Mill, Hamilton'ın algılarla nesneleri birbirinden ayırır ayırmaz, ya birinden diğerine varmak (ki bunu yapamayacağını görmüştü) ya da duyumlarla şeyler arasındaki boşluğu yeniden açmak zorunda kalacağını göstermişti. Mill'e göre boşluğu kapatmanın tek yolu, duyumların "var olduklarına inanmak için her türlü kanıt bulunduğunu" kabul etmektir.[26] Aklın bir nesneyi nasıl "ürettiğini" tam olarak açıklayabilmek için çağrışım yasalarına başvurmak gerekir.

Bu sorunu ya da ona ilişkin yaklaşımları duyumlarla açıklamak artık rağbet görmemektedir. Çağdaş felsefi bağlamda, düşüncemizin önkavramsal temelini –yani sağduyuyu (ya da onu nasıl tanımlıyorsak) – teknik kavramsallaştırmalarımızdan ayırmak zorunda olduğumuzu söylemek daha uygun olacaktır. Felsefedeki büyük bölünme, önkavramsalı kavramsallaştırma olanağını savunmaya devam edenlerle buna karşı çıkanlar arasındadır. Aydınlanma Projesi ile onun tamamıyla bilimsel bir dünya görüşünü benimseyen pozitivist mirasçıları, bir türlü başaramamalarına rağmen

hâlâ toptan kavramsallaştırmayı savunmaktadır. Daha sonra Wittgenstein'da olduğu gibi Mill de, böyle bir kavramsallaştırmanın mümkün olmadığını düşünüyordu. Mill'in bazıları tarafından "önemsiz" bir felsefeci olarak görülmesinin ve diğer idealist felsefeciler gibi felsefesini dinden beslenen büyük bir resimle desteklemek zorunda kalmasının nedeni budur.

Mill'in metafiziğinin temelinde, kendimizi nasıl kavradığımızın esas, dünyayı nasıl kavradığımızın ise tali olduğu inancı yatmaktadır. Kendimizi fiziksel bir varlık olarak kavramak ya da zihnimizin içindekileri fiziksel olaylarla açıklamak mümkün değildir. Dolayısıyla, bilimin sağduyunun uzantısı olmasına karşın, bu uzantı ya da dünyayı anlamak için fen bilimlerini kullanma yolu, kendimizi anladığımız yol değildir. Mill, açıklamanın sınırlarını tartışırken, "bir hareket ya da kimyasal bir eylemin neden ya da nasıl bir renk duyumu yaratabildiğini" açıklamanın mümkün olmadığını söylemişti.[27] Elbette sağduyu ile bilim arasında sürekli bir bağlantı vardır, ancak buradan varılacak nokta, bilimin, sağduyunun bir uzantısı olduğu ve onu ortadan kaldıramayacağı anlayışıdır.

İnsanlığın tümüyle dışında, kendimizi ve dünyayı tümüyle dışsal, bu anlamda da nesnel olarak değerlendirebileceğimiz bir perspektif asla mümkün değildir. "Bu konulara ilişkin tartışmalarda gelinen noktada, maddenin ya da ruhun, uzayın ya da zamanın varlığının, doğası gereği kanıtlanamayacağı, bunlara ilişkin bilginin dolaysız sezgiyle elde edilmesi gerektiği neredeyse genel kabul görmektedir."[28] Yapacağımız herhangi bir açıklama insan topluluğunun sınırları içinde kalacaktır.

> Yetenekli Amerikalı eleştirmenim Dr. H. B. Smith, bu gerçeklerin, nesnelerin bize göre dışsal olduğuna dair bir kanıt oluşturmadığını ... iddia ediyor. Ben hiçbir zaman öyle olduğunu söylemedim. Ben, bize göre dışsal olan gerçek nesneler olarak sürekli olasılıkları kavrayışımızı ya da bunları kendimize temsil edişimizi izah ediyorum. Başka akıllar hariç, herhangi bir şeyin bize göre gerçek dışsallığının kanıtlanabileceğine inanmıyorum.... Ama o her nasılsa benim, başlı başına bir varlık olarak maddeye inanmayı eleştirmek yerine savunduğumu düşünmüş.... Yalnızca kendi deneyimlerimize ilişkin tüm yasaları, deneyimlerin ötesindeki bir alana da yayma eğilimini kabul ediyorum, ama yayma eğiliminin meşruiyetini kabul etmiyorum.[29]

Bu birçok felsefeciyi, özellikle de fen bilimlerini o nesnel ve dışsal doğrulama çerçevesi yapmayı uman Aydınlanma Projesi aşkıyla dolu felsefecileri düş kırıklığına uğratacak ve öfkelendirecektir.[30]

Bir önemli sonuç daha vardır. Mill'de tümevarım tartışmasının ana fikri, önkavramsal alanın kavramsallaştırılamayacağı şeklindeki Wittgensteinci yaklaşımdır. Bu öğretinin siyaset felsefesi açısından doğurduğu sonuçlardan biri, toplumsal kurumlarda katı bir yapı anlayışı olamayacağıdır. Bütün düşünce tikelden tikele gider ve yeni deneyimler tarafından doğrulanıncaya kadar daima gözden geçirmeye tabidir. Dünyada ya da dünyayı düşünüşümüzde değişmeyen hiçbir şey yoktur. Mill'in metafizik yorumlarının ardındaki itici güç budur.

Aynı zamanda buradan sağduyuyu başlangıç noktası alan bir felsefi açıklamada nihai olarak dairesel bir şey bulunduğu sonucu çıkar. Hiçbir zaman insani perspektiften kaçamayız. Sonuçta, bir felsefi sistemin tek mantıklı sağlaması tutarlılığı olacaktır. Bu noktayı vurgulamak üzere üç ontolojik anlayış bulunduğunu belirtmekte yarar var[31]: Ya (a) gerçeklik bir mekanizmadır, ya (b) gerçeklik organik bir varlıktır, ya da (c) gerçeklik kişiseldir (bilinç). Bu üç ontolojik anlayışa ek olarak, bu üç anlayışın görülebildiği üç perspektif vardır: (1) benmerkezci dış gözlemci perspektifi, (2) somutlaştırılmış özne perspektifi, ya da (3) toplumsal bağlantısı olan özne (sağduyu) perspektifi. Mill kişisel gerçeklik anlayışına (c) inanan ancak bunu sağduyu perspektifinden (3) ele alan biri olarak tanımlanabilir.[32] Olası bileşimler arasında yalnızca bu, yani Mill'de görülen bileşimin iki taraflı bir kapsayıcılığı vardır. Öteki tüm yaklaşımlar çözümü olmayan felsefi sorunlarla karşılaşmaktadır. Tutarlılık tek entelektüel erdem olmayabilir, ama mutlak idealizme özgü bir erdem olarak görünmektedir. Doğa ya da dış fiziksel dünya adı verilen şey aklın bir ürünüdür. Kendimizi, Doğa'yı açıkladığımız şekilde açıklayamayız. O nedenle Mill, bilinç öğelerinden oluşan bir yapı olarak aklı açıklayamamaktadır. Bunu kabul etmiş ve açıklama girişiminde bulunmamıştır. Bain, Mill'in "katı İdealizminin ve ... değişken ve etkili açıklamalarının" farkındaydı.[33] 19. yüzyılın sonlarındaki İngiliz İdealizmi'nin bir sapma değil, Mill'in kendi idealizminin meşru bir mirasçısı olduğunu görmek önemlidir.

Mill'in metafizik tartışmaları Hamilton'un ya da sezgiciliğin duruşunu çürütme şeklindeki olumsuz hedefinde başarılı olmuştur. Dahası, Mill düşüncelerimizi sabit bir *a priori* düşünce kullanmadan, alternatif ve mantıklı bir şekilde açıklamayı önerir.[34] Bunu, (Hegel'in Kant'ın ötesine geçmesine benzer bir şekilde) bu *a priori* düşünceyi aşarak yapar. Aslında, onun olumsuz programı, aynı noktadan yola çıkmakla birlikte aynı sonuca var-

madığını göstermek suretiyle başarılı olmuştur. Mill'in olumsuz hedefine varması, (*Hamilton*'da) olumlu sonuca yol açmaz, yani Mill'in metafiziğinin toplam büyük resminin ne olacağını ayrıntılarıyla açıklamaz. Ona açık tek tutarlı gelişim çizgisi, Hegelci mutlak idealizme doğru kaymaktır. Takipçisi F. H. Bradley bunu görmüştü.[35] Mill, din felsefesinin büyük resmi üzerine yorum yaptığı sürece, görüşleri onu Hegel'e daha da yaklaştırmıştı.

O zaman kendimizi nasıl kavrayacağız? Mill buna, kısmen irade özgürlüğüyle ilgili kuramsal tartışmalarında, kısmen de sosyal bilimler, ahlak, siyaset, ekonomi, din, sanat, vb. konular üzerine açıklamalarında yanıt vermektedir. Düşüncelerindeki romantik ve idealist yönelimlere paralel olarak, daima fenomenolojik, tarihsel ve nedensel yanıtlar vermektedir. Nihayet bu, bağımsızlık bilincimizin gelişimini tarihsel bir çerçevede açıklamamız gerektiği anlamına gelmektedir. Bu tarihsel açıklama hem birey olarak bizlere hem de daha geniş topluluğa uygulanmaktadır. Aslında bireyin gelişimi toplumsal gelişimin aynasıdır. Tarih, bağımsızlığın tarihidir. Nedenselliğe dayalı açıklamalar sonuçta tarihsel açıklamalardır ve tarihsel açıklamalar kendi kendilerini inşa eden açıklamalardır. Bu da sosyal bilimlerin ve bir tarih felsefesine dair sosyal felsefenin önemini göstermektedir. Bilinç, özbilinçle özdeş hale gelmektedir. Sonuçta açıklama anlatı biçiminde olmalıdır.

İrade özgürlüğü denen zor konuya geldik artık. Mill'in yazılarındaki irade özgürlüğüyle ilgili üç soru vardır. Birincisi, Mill kendi karakterimizi oluşturabileceğimize inanıyor muydu? Bu sorunun yanıtı tartışmasız, "evet"tir. Bu Mill'in duruşunun ve *Bildung* savunusunun merkezidir. İkinci soru, kendi karakterimizi oluşturma gücümüz olduğunu savunan görüşü benimsemek, pratikte serbestçe seçim yapabilen bir benliğin varlığını gerektiriyor muydu? Yani, bağımsızlık öğretisi özgür irade gibi bir şey gerektiriyor mu? Bu sorunun yanıtı, Mill'in durumunda, bağımsızlığın anlam kazanması için özgür iradenin gerekli olduğudur. Üçüncü soru ise, Mill'in felsefesinde irade özgürlüğünün anlam kazanması için kaynak bulunup bulunmadığıdır. Bu soru birçok tartışmaya yol açmıştır. Sonuçta, Mill'in yeterli bir açıklama sunamadığı noktasında görüş birliğine varılmıştır. Mill'i eleştirenler haklı olsa ve Mill yeterli bir açıklama sunamasa da bu, (a) kendi karakterimizi oluşturabileceğimiz ve (b) bağımsızlığın irade özgürlüğünü gerektirdiği şeklindeki iddiaları hükümsüz ya da gerek-

siz kılmaz. Bununla birlikte, Mill'in felsefi idealizmine ilişkin önceki tartışmalarımızın, ona irade özgürlüğü kavramına anlam kazandırmaya yetecek bazı kaynaklar sağladığını söyleyebiliriz.

Yukarıda sözü edilen üç soruyla ilgili tartışmaya başlamadan önce, Mill'in bu sorunlarla boğuştuğu entelektüel çerçeveyi inceleyelim. Özgür irade sorunu Eski Ahit'e kadar uzanmaktadır. Eğer Tanrı her şeye muktedirse ve her şeyi biliyorsa, o zaman her şey önceden belirlenmiştir ve insanoğlunun özgür iradesi yoktur. Bazıları buna karşılık, Tanrı'nın insanlara özgür irade verecek gücü olduğunu söylemiştir. Modern fiziğin ilk dönemlerindeki mekanik ve belirlenimci dünyada bunu savunmak çok daha zordu. Bu ve diğer nedenlerle, Luther ve Kalven gibi Protestan reformcular bir tür kaderciliği benimsediler.

Bu sorundan kurtulmanın iki yolu daha bulunmaktadır. Tanrı'nın her şeye muktedir olmadığı öne sürülebilir. Mill sonunda bu noktaya varmıştır. Fakat bu durumda Newtoncu fiziğin belirlenimci dünyası hâlâ varlığını sürdürmektedir. Diğer yol Kant tarafından önerilmiştir. Kant nedenselliğin, zihinsel düzeneğin dünyayı anlamamızı sağlayan bir parçası olduğunu ve Tanrı'nın mekanik bir evrenin aşkın nedeni olarak değil, aşkın olarak kavrandığını savunuyordu. Bu çözümlerin hiçbiri dini toplumu tatmin etmemişti.

Mill, *Hamilton*'da özgür iradeyle ilgili felsefi tartışmaya döndüğünde üç şey yaptı. İlk olarak, *Logic*'teki[36] argümanları tekrarladı. İkinci olarak, felsefi idealizmi hakkındaki tartışmamızda gördüğümüz gibi, fenomenal verilerin varlığının ötesinde ilave bir metafizik postulat olarak bir benlik ya da egonun varlığını kabul etti. Bu verinin ötesindeki bir benlik ya da ego, daha derin bir irade özgürlüğü anlayışına kapı açıyordu. Mill, *Logic*'in sonraki baskılarında *Hamilton*'daki tartışmaya gönderme yaparak, bu öğretiyi *Logic*'te yeniden yorumladı. Ezeli eleştirmenlerinden biri olan Jevons'a göre Mill "[zorunluluğu] o kadar dahice açıklamıştı ki istemeden onu Özgür İrade'ye dönüştürmüştü".[37]

Mill'in dile getirdiği üçüncü şey, Kant'tan bir argümandı. Bu argüman, Mill'in önceki argümanının zayıf olduğunu iddia eden Mansel gibi eleştirmenlere yanıt vermesini sağlamıştı. Hamilton'un takipçisi olan Mansel, Oxford'ta profesördü. Daha sonra da St. Paul'ün dekanı olmuştu. Mill'in Mansel'de karşı çıktığı birçok şeyden biri de, Mansel'in *The Limits of Religious Thought*'ta dile getirdiği, Tanrı'nın iyiliğini ve her şeye

muktedir olduğunu kabul etmenin bir inanç sorunu olduğu ve dolayısıyla gerçekte kötülük diye bir şeyin bulunmadığı şeklindeki iddiasıydı. Böyle bir argüman aynı zamanda toplumsal ve ekonomik statükonun savunulmasına kadar uzanmaktaydı.

Mill'in Kantçı argümanına göre, sosyal bilimde gerekli olan tahmin edilebilirlik çok daha güçlü bir özgürlük duygusuyla bağdaşmaktadır. Tahmin edilebilirlik özgürlükle bağdaşmaktadır, çünkü nedensellik karakter ve eylem arasında söz konusudur. Özgür olduğumuz yer karakter oluşumudur. Karakterime bakarak, eylemlerimi güvenle tahmin edebilirsiniz. Ama bu hiçbir şekilde karakterimin benim kontrolüm dışındaki güçlerin bir ürünü olmasını gerektirmez. Mill, aşkın bir benlik olasılığını kabul ederek,[38] sadece davranışlarımızın değil aynı zamanda karakterimizin de kısmen irademize bağlı olduğunu söyleyebilmektedir. Bain'in söylediği gibi, Mill "sadece derece bakımından farklılık gösteren ... bir transandentalist (aşkıncı)" olarak yazmıştı.[39]

Şimdiye kadar Mill'in irade özgürlüğüne ilişkin düşüncelerinin nasıl aşkın bir benlik anlayışına doğru ilerlediğini ve dolayısıyla bağımsızlık konusundaki duruşunu sağlam bir özgürlük duygusu ihtiyacı ile nasıl bağdaştırdığını ortaya koyduk. Henüz bu bağdaşmanın ayrıntılarına girmedik. Ayrıca, bu noktaya kadar Mill'i Kant ile karşılaştırdık. Aslında Mill'in sağlam duruşu Kant'tan çok Hegel ile benzerlik göstermektedir. Şimdi bunun ayrıntılarına bakalım. Mill (Hegel gibi) bir tekçi olarak her türlü ikiciliği reddediyordu. Biz benlikler olarak dünyadayız, dünyadan ve öteki benliklerden etkilenmekteyiz. Dünyayı ve kendimizi biçimlendirme yeteneğimize getirdiğimiz açıklamalar aynı türde açıklamalar olmalıdır. Dünyada nedensellik silsileleri vardır. Bu zincirleri değiştirme gücümüz olduğunu öğreniriz. Bizi, inançlarımızı ve duygularımızı da içeren nedensellik zincirleri vardır. Yani duygularımızın, unutulmuş olan önceki toplumsal çerçevelerin ürünü olduğu şeklinde giderek artan bir farkındalık vardır. Bu zincirlerin de üstesinden gelebileceğimizi öğreniriz. Yani kendi karakterlerimize şekil verme gücümüz vardır.

Tarif edildiği şekliyle bu sürecin taşıdığı tehlike, başkalarının (a) bizi yönlendirebileceği ve (b) kendi karakterimizi şekillendirmek için harcadığımız bütün çabaları boşa çıkarabileceği şeklinde önkoşullar bulunduğunu varsaymasıdır. Özü gereği değiştirilemez ve özgürleştirici inanç veya bilgi biçimleri varsa, bu tehlike giderilebilir. Yani, daha önceden elde edi-

lip de hükümsüz kılınamayacak bilgi durumları varsa, o takdirde (belli bir eşiğin ötesinde) dışardan yönlendirilme tehlikesi yok demektir.[40] Mill, hem bireylerde hem de tarihsel dönemlerde bu tür özgürleştirici inançların bulunduğunu düşünüyordu. Mill'in tamamen tarihsel olan nedensellik anlayışı da bu duruşunu desteklemektedir. Nedenselliği düpedüz bir sürekli dizi haline getirerek, neden ile önkoşul arasındaki ayrımı yıkmaktadır. Aynı zamanda, davranış güdüsü ile nedeni arasındaki ayrımı da yıkmaktadır. Kurtarıcı inançlar, hükümsüz kılınamayacak davranış nedenleridir.

Öyleyse seçenek nasıl işler? Boşlukta seçenek yoktur. Bütün seçenekler önkoşul olarak bir bağlamla sınırlıdır. Seçenek, bilgiden (diğer bir koşul) kesin bir şekilde etkilenen zihinsel bir olaydır. Bazılarımızın elinde bulunan bilgilerden biri, bağımsız olma yetisine sahip olduğumuzdur. Bu, kurtarıcı inancın bir örneğidir. Bu yeti potansiyel olarak sınırsızdır. Benliğin ya da egonun (yarı aşkın benlik) varlığından dolayı potansiyel olarak sınırsızdır. İrade bir dürtü ya da bağlamı olmayan bir seçenek değil, bir düşünce ve arzular dizisidir. Gerçek olan şey, bu diziyi takip eden bir benlik olduğudur. İradenin arzudan kurtarılmasını sağlayan budur. Mill'in sadece ego iddiasını değil aynı zamanda Tanrı ile tarihsel ilişkimize inanmasını anlamak işte bu yüzden önemlidir. Kendi hakkımdaki inancım belli davranışlara götürür ve bu davranışlar da kimliğimi dönüştürür. Tamamen mekanik ya da tamamen organik bir evrende değişmez fikirler bulunmaz. Değişmez fikirler tarihsel olarak evrilen bir evrende mümkündür.

Herhangi bir davranış tarzını seçmekte özgür müyüz? Yanıt hem evet hem hayırdır. Herhangi bir seçeneği dayatan tamamen dışsal koşullar bulunmaması anlamında "kesinlikle" özgürüz. Ama gerçekte, bir duruma ya da kendimize ilişkin inanç ya da anlayışımızın seçenekleri etkileyen bir durum olması anlamında yalnızca "görece" özgürüz. Tarihsel bağlamlarda kendimizi bulduğumuz örtük normlar vardır. Sorumlu davranış bu gizli normların anlaşılıp uygulanmasını da içerir. Bu normları anlamak, bir dış yapıyı değil, bir uygulamanın evrilen anlamının imgelemsel tanımlamasını anlamak demektir. Ayrıca, bu düzeni kendimize uygulamamıza izin veren şey, kesinlikle bağımsız olma yetimizdir. Mill, *Nature* başlıklı makalesinde duruşunu işte böyle ortaya koymuştu:

> İnsan zorunlu olarak doğa yasalarına, ya da başka bir deyişle, şeylerin özelliklerine uyar. Ama mutlaka onlar tarafından *yönetilmesi* gerekmez. Bütün davranışlar doğa yasalarıyla uyum içinde olsa da, bütün davranışlar onların bilgisine dayanmaz ve onlar aracılığıyla amaçların gerçekleştirilmesine yönelik olmaz. Bir bütün olarak doğa yasalarından kurtulamasak da, kendimizi o yasanın işlediği koşullardan uzak tutarak herhangi bir doğa yasasından kaçınabiliriz. Doğa yasaları olmadan hiçbir şey yapamasak bile, bir yasayı diğerine karşı koymak amacıyla kullanabiliriz.[41]

Teknik olarak konuşursak, bu doğal normlara uyup uymama konusunda serbestiz. Ancak, bilindiği takdirde, bu normlara uymama kararı, onların tersine davranmayı gerektirecektir. Böyle bir istek ancak özgürlüğün kendine aşırı güvene bağlı olduğu şeklindeki yanlış inançla ortaya çıkar. Bu yanlış bir inanç olduğu gibi, bazılarımızın da acı deneyimlerle öğrendiği üzere, kendine aşırı güvenmekte insanın kendini gerçekleştirme duygusu yoktur.

Kendimizi kontrol edebileceğimizi öğrenmek zorundayız. Bu hem bir bilgi hem de deneyim sorunudur. Serbestlik de deneyim açısından önemlidir. Bilgiye gelince, yanlış bilgileri düzeltmeliyiz. Mill'e göre kadercilik ve alınyazısıyla ilgili yanlış kuramlar, cinsellikle ve ırk üstünlüğüyle ilgili anlayışlar, kurban etme söylemi ve Tory hayırseverliğinin verdiği yanlış mesaj, yanlış bilgilerdendir. Kendini kontrol etme kapasitesini bir kez kabul ettiğimiz zaman ne yaparız? Bireysel teleolojiyle sınırlı değiliz. Aşkın bir toplumsal teleolojiyle de sınırlı değiliz. Sadece bağlamla sınırlıyız. Mill'de ilginç olan, tarihsel olarak tanımladığı mevcut bağlamın, belirleyici koşullarca bireyselliğin teşvik edildiği bir bağlam olmasıdır. Dolayısıyla, kendi kendimizi keşfetmek, aynı zamanda içinde bulunduğumuz çağı keşfetmek demektir.

Mill'in özgürlük anlayışına ilişkin yukarıdaki açıklama, mutlak idealizmin metafizik bağlamı içinde düşünüldüğünde, kendi içinde tutarlı ve uyumludur. Bu tartışma boyunca Mill'in bir mekanikçi olmadığını ve tartışmanın büyük bir bölümünü felsefi idealizminin yönlendirdiğini savunduk. Bu görüşleri desteklemek üzere şu gözlemleri de ortaya koyalım. Mill, *Logic*'in VI. Kitap'ında sanat ve bilim arasındaki ilişkiyi tartışırken, hedeflerin bilimsel bir şekilde açıklanamayacağını ve bunlardan bilimsel bir indirgeme yapılamayacağını iddia etmişti. Eğer yapılabilseydi, Mill bütünüyle belirlenimcilik ve kadercilik ihtimaliyle karşılaşmak zorunda kalacak-

tı ki kendisi bunları açık açık yadsıyordu. İkinci olarak, nedenselliğin evrenselliği ona göre açık bir sorundu. Çağrışım yasaları verileri sadece bir düzene sokabilir, onları üretemez. Egonun tanınması ve en derin tatminin bağımsızlıkla sağlanması bu verilerdendir. Bu, aşkın bir benlikle mümkün ve onunla uyumlu olan bir yasadır. Ayrıca, bağımsızlığın üstünlüğünü keşfetmeye yönelik bir nedensellik yasası olamaz. Böyle bir nedensellik yasası olsaydı, o zaman hedeflerin bilimsel olarak indirgenmesi de (sanatın alanı) mümkün olurdu. Hatta süreci tersine çevirebilir ve böylece değiştirilemez kurtarıcı inanç anlayışını sarsabilirdik. Bağımsızlığın üstünlüğünü kabul etmeye yol açan bir nedensellik süreci bulunmadığı için, bu keşfin yapılmasını sağlayacak (neden olacak değil) koşulların oluşmasına elimizden geldiğince izin vermeliyiz. Yani serbestliği ve koşulların çeşitliliğini korumalı, insan olmanın doğasına aykırı olan paternalizme karşı çıkmalıyız. Yapabileceğimiz tek şey, bu bilincin gelişimini tarihsel olarak açıklamaktır.

Mill, tarih felsefesinin önemli olduğunu savunsa da, hiçbir zaman süreci tam olarak açıklayamadı.[42] Bunun nedeni kolayca anlaşılabilir. Öncelikle, hiçbir gelecek sürecin kesin olmadığını düşünüyordu. Tarihsel sürece ilişkin bir nedensellik yasasının bulunmadığını ve bulunamayacağını savunuyordu, çünkü mekanikçi değildi. Tarih her zaman, bir romantik için olması gerektiği üzere, bir sanat eseri olacaktı. Tarihi açıklamak yerine, tarihin kendisini açıklama için kullanırız. Tarih insanlık hakkındaki belli evrensel gerçekliklerle ilgili örnekler verir, ama bunları bir bağlama göre ve zamanla verir. Bu gerçekler hakkındaki bilgilerin artması, toplumsal kurumların evrimini beraberinde getirir. Bir kurum üzerine yaptığımız bütün açıklamalar, pratikle kuramın evrilen diyalektiğini yansıtmalıdır. Öne sürülen bütün kamusal politikaların neden geçici olduğunun ve zamana göre değiştiğinin açıklamalarından biri de budur.

Mill'in *Hamilton*'u, matematik üzerine görüşleri Hamilton tarafından eleştirilen Dr. Whewell ile Hamilton'ı nicelleştirme ilkesini çalmakla suçlayan mantıkçı Augustus de Morgan tarafından da ilgiyle karşılanmıştı. Mill, *Hamilton*'u gelen eleştiriler doğrultusunda birkaç kez gözden geçirdi. Ayrıca, çağrışım konusunu güçlendirmek üzere, Bain ile birlikte, babasının *Analysis of the Human Mind*'ını da gözden geçirdi.

Hamilton'a gelen tepkilerin hepsi olumlu değildi. Kısa bir süre önce Edinburgh Üniversitesi rektörlüğüne seçilen Carlyle, İskoçların Hamilton'a yapılan saldırıdan rahatsız olmasını fırsat bilerek, kendi onuruna verilen bir

ziyafette Mill'e saldırdı. Saldırı, oradaki başka bir konuk olan Lord Neaves'in bestelediği art niyetli bir şarkıdaki nakaratla sürdü. Şarkı, "Stuart Mill ustalığı ortaya koydu, Aklı ve Maddeyi bitirdi" sözleriyle bitiyordu. Mill'in buna tepkisi, Carlyle'a şu notu göndermek oldu: "Bayan Carlyle'a beni hatırladığı için lütfen teşekkürlerimi iletiniz. Sağlığının iyi olmadığını duyduğuma ve Edinb. konuşmanızdan sizin de sağlığınızın yerinde olmadığını gördüğüme üzüldüm."[43] Mill, aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen, 1859'a kadar Carlyle'a önce *Principles of Political Economy*'nin ve sonra da *Özgürlük Üstüne*'nin imzalı kopyalarını gönderdi. Ancak 1864'te Conway'a "Carlyle'ın, bütün dostlarına sırt çevirdiğini" söyledi.[44]

Mill, *Hamilton*'u bitirdikten sonra, Comte ve onun etkisine eğilmeye karar verdi. Otobiyografisinde, Comte'u genel İngiliz okuyucusuna tanıtmakla ve onlara, özellikle de *Logic*'i çokça etkileyen belli metodoloji sorunlarında Comte'un düşüncelerinin önemini göstermekle övündü. Comteçu pozitivizm ve onun otoriter karakteri artık Britanya'ya tam anlamıyla yerleşmişti. Ancak Comte'un sonraki yazıları başka bir konuydu. Mill, Comte'un 1850'lerdeki yazılarını "bugüne kadar insan beyninin ürettiği en mükemmel ruhani ve dünyevi despotizm sistemi" diyerek şiddetle eleştirmişti.[45] Comte, Louis Napolyon'u desteklemek şeklindeki affedilmez hatasının dışında, otoriter bir Aydınlanma Projesi adamı olarak kalmıştı:[46] Comte, ekonominin tamamen devlet denetiminde olduğu, bir orta sınıfın ve bağımsız bir düşünce kaynağının bulunmadığı, totaliter bir toplum öngörüyordu. Hatta okunacak kitapların sayısını bile yüzle sınırlandırmıştı. Mill, Comte üzerine değerlendirmelerini *Westminster Review*'ın 1865'te yayımlanan Nisan ve Temmuz sayılarında dile getirdi. Bunlar daha sonra 1866'da, Trübner tarafından, *Auguste Comte and Positivism* adıyla kitap olarak yayımlandı. Mill, *Logic*'in sonraki baskılarında Comte hakkındaki bazı övgü sözlerini de çıkardı.

Parlamento Üyesi

Mill, 1850'li yıllarda, hakkındaki eleştirilere rağmen, *Logic* ile *Principles of Political Economy*'nin de büyük etkisiyle perde arkasındaki akıl hocası olarak büyük bir ün kazandı. Parlamento'ya girmesi için birkaç kez teklif yapılmıştı, ancak Doğu Hindistan Kumpanyası'ndaki konumundan

dolayı bunları geri çevirmişti. Buradan emekli olmasıyla birlikte artık siyasi hayatın da önü açılmıştı.

1865'te bir teklif daha geldi ve Westminster temsilcisi olarak seçime girmesi istendi. Mill'in yürüttüğü kampanya ve seçildikten sonra takındığı tutum, tam da *Considerations on Representative Government*'ın yazarından beklenecek tarzdadır. Mill şu koşullarla aday olmayı kabul etmişti: Kampanyasına kendisi para harcamayacaktı; başkalarının maddi katkılarını ciddi şekilde sınırlı tutacaktı; seçim propagandası yapmayacaktı; hiçbir söz vermeyecekti; yerel çıkarların sözcülüğünü yapmayacaktı; ve konumunu yalnızca toplumun vicdanı olarak hizmet etmek değil, aynı zamanda kadınların oy hakkını desteklemek amacıyla kullanacaktı. İlginçtir ki seçim bölgesinin liderleri bunları kabul etti. "Çok ünlü biri, Yüce Tanrı'nın bile böyle bir programla seçilme şansının olmadığını söylemişti."[47] Mill yine de, Sir J. Romilly ile Edwin Chadwick'in adlarının da listeye eklenerek seçmenlere alternatif tanınmasında ısrar etti. Mill'in rakibi ise, ünlü mağazalar zincirinin kurucusunun oğlu W. H. Smith idi.

Mill'in adaylık koşullarıyla ilgili haber 23 Mart 1865'te *Daily News*'ta yayımlandı. Mill bir anda ilgi odağı haline geldi. *Hamilton*'ın ilk baskısı iki ay içinde tükendi. Diğer bütün kitaplarının satışları da arttı. St. Andrews Üniversitesi öğrencileri, Carlyle'ın Edinburgh'a seçilmesine münasip bir yanıt olarak kendisini rektör seçti. Seçim kampanyası yapmayı reddetmesine karşın, G. H. Lewes, George Eliot, Chadwick, Holyoake ve hatta Amberleyler gibi dostları Mill'e büyük destek verdi. Fortnumand Mason, Debenham's, Hedges and Butler ile yayıncı Longman's bağışta bulundu.

Mill neden aday olmuştu? Bunun bir nedeni, Parlamento'yu, liberal kültürle ilgili görüşlerini dile getireceği bir kürsü olarak kullanmaktı. Aynı zamanda Mill kendi liberal kültür görüşünü yansıtacak bir liberal parti kurma umudunu tümüyle kaybetmemişti. Gomperz'e bu konuda mektup yazmıştı.

> Kişi, daha yüce bir işte kullanılabilecek zamanı ve enerjiyi feda etmesini haklı çıkarmak amacıyla, siyasette diğer kişilerce aynı şekilde yapılamayacak bir şey yapabileceğinden tamamen emin olmalıdır. Gerçekten gelişmiş bir liberal parti oluşturma yönünde yapabileceklerim uğrundaki bu fedaya değip değmeyeceğini zaman gösterecek. Uzun süredir kanaatim şudur ki bu parti yalnızca Avam Kamarası'nda gerçekleştirilebilir.[48]

Seçim kampanyasının çoğunu Avignon'da yazarak geçiren Mill seçim bölgesinde yaşayanların sorularını cevaplamak üzere iki toplantıya katılmaya razı geldi. Mill, seçimde oy kullanacakların da katıldığı ilk toplantıda, belirli politikalara ilişkin görüşlerini açıkladı: Dini yetersizliğe, ordu komisyonlarının satın alımlarına, kırbaç cezasına karşıydı. Arazi mülkiyetine veraset vergisi uygulanmasından, işçilere ve kadınlara oy hakkı tanınmasından, İrlanda'da yerinden yönetimden yanaydı. Hükümetin grevlere müdahale etmesi gerektiğini düşünmüyor, ancak işverenin lokavt uygulayabileceğini savunuyordu. Romancı Thomas Hardy, Covent Garden'da yapılan bu ilk toplantıyı şu çarpıcı ifadelerle anlatmaktadır.

> 1865 yılında bir gün, öğleden sonra üç civarıydı. Mill Westminster'dan adaylığını koymuştu. Covent Garden'a bir kürsü yerleştirilmişti ... Londra'da yaşayan bir genç olarak oraya yaklaştığımda, kürsüde Mill vardı. (O dönemin öğrencileri olarak neredeyse ezbere bildiğimiz) *Özgürlük Üstüne* adlı bilimsel yapıtın yazarının görünüşü, açık havada kabalalıklara konuşma yapan çoğu insandan o kadar farklıydı ki toplantıya ilgi göstermeyenlerin bile dikkatini çekiyordu. Burayla ilgisi olmayan bir adamın görüntüsüydü bu. Konuşmasının inanç dolu içtenliği çevresindekilerin kulak tırmalayan seslerine karışıyordu. Kürsünün çevresinde, birkaçı dışında, onu anlamaya bile çalışmayan bir grup ve aşağıda hiç anlamayan bir kalabalık vardı. Başı açıktı. Mavi damarlarını ortaya çıkaracak kadar ince derili, geniş ve solgun alnı, büyük bir yayla gibi geriye doğru eğimliydi.... Aldırışsız bir merakla çevrelenmiş, açık yürekli bir kişiliği ortaya koyan çehresi öğretilerinin aşkınlık konusunda taban tabana zıt olduğu bir kilisenin mavi gölgesine kazınmış yüzünün bir kabartma gibi net hatlarıyla –deyiş yerindeyse– ilave bir çekicilik kazanmıştı. Ama kalabalığın, sözlerinden etkilenmediğini söylemek doğru olmazdı. Kalabalık, sebebini hiç bilmese de sözlerinin ağırlığını hissediyordu.[49]

Mill'in özellikle oy hakkı bulunmayanlara seslendiği ikinci toplantıda, bazı göstericiler Mill'in tartışmalı sözlerinin yer aldığı pankartlar taşıyorlardı. Bunlardan ikisi dikkat çekiciydi. İlki *Hamilton*'dan alınmıştı:

> *"İYİ SIFATINI KENDİ TÜRDEŞLERİME YAKIŞTIRIRKEN KASTETTİĞİMDEKİ GİBİ OLMAYAN HİÇBİR VARLIĞA İYİ DEMEYECEĞİM. BÖYLE BİR VARLIK, KENDİSİNİ İYİ OLARAK TANIMLAMIYORUM DİYE BENİ CEHHENEME MAHKÛM EDERSE, CEHENNEME DE GİDERİM."*[50]

İkincisi ise *Thoughts on Parliamentary Reform*'dandı:

"*Alt sınıflar yalan söylemeyi alışkanlık haline getirmiştir.*"

Bunun özgün hali şöyleydi: "Üst sınıflar yalan söylemez. *Alt sınıflar* ise, çoğunlukla yalan söylemeyi *alışkanlık haline getirmiş olmalarına* karşın, yalan söylemekten utanırlar."[51] Pankartlarda yer alan bölümleri italik harflerle gösterdim.

Trafalgar Meydanı'nda, tepesinde Lord Nelson'un heykelinin bulunduğu bir sütunun dibinde, büyük bir kalabalığın karşısına çıkan Mill'e bu sözleri yazıp yazmadığı soruldu. Mill sözlerini anında sahiplendi. O anda, daha sonra Mill'in dostu olacak olan işçi sınıfı liderlerinden biri, George Ogder, "Ait olduğum sınıfın, hatalarının saklanması gibi bir isteği yok; biz dalkavuk değil, dost istiyoruz," diyerek kalabalığın önünde Mill'i destekledi. Bu jest alkış ve sloganlarla karşılandı.[52]

Mill, Parlamento'ya talihsiz bir başlangıç yaptı. Disraeli'nin onu ilk gördüğünde, "Ah, mürebbiyeyi* görüyorum" diye bağırdığı söylenir. Mill ilk konuşmasını 14 Şubat 1866'da yaptı. Bu, hastalık nedeniyle itlaf edilen sığırlar için tazminat ödenmesine karşı çıkan Bright'ı destekleyen bir konuşmaydı. Yasa tasarısının "bütün toplumu etkileyen bir afette sadece bir sınıfın zararlarını" tazmin ettiğini ileri sürdü. "Aristokrasi toplumun tümünü etkileyen zorluk ve kötülüklerin yükünü üstlenmeye herkesten önce gönüllü olmalıdır. Aristokrasinin ideal karakteri budur: Bütün ayrıcalıklı sınıflar, bu karakterleriyle övünmeye alışıktır. Ama ben tarihte bu gereklilikleri yerine getiren bir aristokrasi tanımıyorum (gülüşmeler)" diyerek Tory'lerle dalga geçti.[53]

İlk konuşmaları genellikle iyi yapılmamıştı. Uzun yıllar önce Mill'i Harriet'ten ayrılması için ikna etmeye çalıştığı için hâlâ Mill ile doğrudan ilişki kuramayan eski dostu ve India House'dan meslektaşı Roebuck, bir aracı yoluyla Mill'e konuşma sanatı konusunda tavsiyelerde bulunmak iste-

* "Finishing governess": 19. yüzyılda üst sınıf ailelerin kızlarına son eğitimlerini veren mürebbiye. Eğitimlerini evde gören kızlar, çocukluk yıllarından itibaren temel dersleri ve el işlerini başka dadı ve mürebbiyeler eşliğinde öğrendikten sonra bu mürebbiyelere teslim edilirdi. Onlardan güzel sanatlar, dans, piyano, tavır ve davranış dersleri alarak 17-18 yaşlarında eğitimlerini tamamlar ve sosyal hayata katılmaya hazır hale gelirlerdi-e.n.

di. Mill tarzını değiştirip Liberal Parti'yi daha fazla desteklemeye çalıştı ve konuşma sanatını geliştirdi.

Otobiyografisinde de dile getirdiği üzere Mill, Parlamento'daki rolünün, aksi takdirde duyulmayacak ileri davaların sözcülüğünü yapmak olduğunu düşünüyordu. [54] Bunda gerçeklik payı da bulunmaktadır. Bagehot'un da belirttiği gibi, Mill önemli konularda Parlamento'daki diğer liberallerden farklı düşünüyordu: Gizli oylamaya karşıydı, hem dolaylı hem de doğrudan vergilendirmeden yanaydı, dış müdahaleyi destekliyordu ve güçlü bir ordu taraftarıydı.[55] Fakat Mill'in asıl isteği, Gladstone'un liderliğinde, işçileri destekleyecek, yenilenmiş ve daha radikal bir Liberal Parti idi. Yani Mill, Britanya'da reform için parlamentoda önemli bir rol oynamaya dair gençlik düşünden vazgeçmemişti. Mill, Gladstone'un, seçim bölgelerini yeniden düzenlemese bile, oy verme yeterliliğini 10 paunttan 7 paunta indiren 1866 tarihli Reform Yasa Tasarısı'nı işte bu yüzden destekledi. Mill, Parlamento'dayken Gladstone'u genellikle desteklemişti. Gladstone onu akşam yemeklerine davet ediyor, ancak Mill sosyal amaçlı olanların çoğuna katılmıyordu. Mill, Gladstone'a hayranlık duyuyordu. Mill'in Parlamento'dan ayrılmasından sonra bile Gladstone'un bakanlığı Mill'in tasarılarını başarıyla hayata geçirdi. Bunlardan biri de Evli Kadınların Mülkiyet Hakkını Düzenleyen Yasa idi. Gladstone daha sonraları Mill'i "Akılcılığın Azizi" olarak nitelemişti.[56]

Tory'ler çeşitli defalar Mill'in sözlerine içerlemişlerdi. Bir defasında, Mill'in *Considerations on Representative Government* yapıtında Muhafazakâr Parti'nin doğası gereği en budala parti olduğu şeklindeki bir cümlesine dikkat çekmişlerdi.[57] Mill'in, Sir Parkington'a yanıtı şu olmuştu[58]: "Ben Muhafazakârların genellikle budala olduğunu değil, budalaların genellikle Muhafazakâr olduğunu söyledim." Ama Mill'in otobiyografide de belirttiği üzere, "budala parti" lakabı o tarihten sonra Muhafazakârların üstüne yapışıp kaldı.

Başlangıçtaki birkaç hatadan sonra Mill genellikle sıkı bir savunma adamı ve konuşmacı olarak anıldı. İrlanda üzerindeki İngiliz baskısı olarak nitelediği şeye ısrarla karşı çıkan Mill, keyfi tutuklamaları önleyen yasanın İrlanda'da askıya alınmasına da muhalefet etti. Daha sonra da Fenian isyancılarının (ABD'de Kuzey ordusunun saflarında çarpışan ve daha sonra ülkelerine dönen İrlandalılar) asılmasına karşı çıktı ve bunda başarı oldu. Hainault Ormanı'nın koruma altına alınması gibi çevreci proje-

lere destek verdi. Sonraki yıllarda, Epping Ormanı ile Piccadily'deki karaağaçların korunmasını üstlendi.

Mill ölüm cezasından yanaydı. Öncelikle, Florence Nightingale ile eski yazışmalarında Mill ceza konusundaki görüşlerini (bu konuda Harriet'ten çok etkilenmişti) şöyle dile getirmişti:

> Ceza ve hatta ayıplama diye bir şey olmaması (yalnızca reformcu disiplin olması) gerektiği şeklindeki görüşlerle ... aynı fikirde değilim.... Birçok insan için ceza, suçun, herhangi bir etkisi olan doğal tek sonucudur. Böyle durumlarda ceza, suçluyu ıslah edebilecek tek araçtır. Cezalandırılma korkusu da suçludan daha iyi olmayan birçoklarını caydırabilecek tek araçtır.... Hatalara karşı güçlü bir karşılık, doğru ve yanlış konusundaki güçlü kişisel duygularla o kadar iç içedir ki, bana göre istense bile, birini büyük oranda kaybetmeden ötekinden vazgeçmek mümkün değildir.[59]

Mill, Parlamento'daki tartışmalar sırasında ölüm cezası hakkında şöyle demişti:

> İnsan hayatının kutsallığı üzerine ve insan hayatına saygının, onu yok ederek öğretilebileceğini varsayma saçmalığı üzerine çok şey söylenmiştir. Ben bu sava şaşıyorum.... Asıl kutsal olması gereken şey başlı başına insanın yaşamı değil, duygularıdır... Fakat biz, başkasının yaşama hakkını ihlal eden, kendi hakkını ihlal etmiş olur şeklindeki yasayı benimseyerek, tersine ve ısrarla ona [insan hayatına] saygı duyuyoruz....[60]

Ayrıca Mill, tren vagonlarının sigara içilmeyen bölümlerinde sigara içilmesine de şiddetle karşı çıkıyor, bunu, çoğunluğun azınlık üzerindeki baskısının bir örneği olarak niteliyordu. Güçlü bir ulusal savunmadan yanaydı (Britanya deniz kuvvetlerinin zayıflamasına hayıflanıyordu), genel oy hakkını ve İrlanda köylülerinin mülk edinme hakkını destekliyordu. Cobden ve Bright gibi içe kapanmadan yana olan liberallerin tersine Mill, müdahaleci bir dış politikadan (örneğin Kırım Savaşı sırasında, tarafsız gemilerde ele geçirilen düşman mallarına el koyma hakkını ve insanların liberal kültürü benimsemeye hazır olduğu yerlere müdahale edilmesi gerektiğini savunuyordu)[61] yanaydı.[62] Daha önce söz edilen "laissez-faire"ci Manchester Okulu taraftarlarından farklı olarak, Mill daima piyasa ekonomisini, soyut bir ilke olarak değil, geniş bir liberal kültürel çerçevenin parçası olarak görmüştü.

Mill'in Parlamento döneminde üç dramatik olay meydana gelmişti: Jamaika Komitesi'nde yer alması (1866),[63] Hyde Park'taki protesto mitingi (1866) ve Mill'in kadınlara oy hakkı sağlama girişimi.

ABD'nin rekabeti nedeniyle Jamaika'daki şeker plantasyonları ciddi zarar görmüş, birçok siyah işçi ortada kalmıştı. 1865 Ekim'inde meydana gelen siyah ayaklanmasında yirmi beyaz hayatını yitirmişti. Vali Eyre sıkıyönetim ilan etmiş, kadınları kırbaçlatmış, ayaklanmaya katıldığından kuşkulanılanların evlerini yaktırmış, yasadışı yargılamalar yapmış ve 439 siyahı idam etmişti. Eyre'ı uyguladığı aşırı baskıdan dolayı yargılayan Jamaika Komitesi'ne Mill başkanlık etmişti. Bu girişiminde Mill'e Dicey, T, H. Green, Huxley, Lyle ve Spencer gibi müttefikleri eşlik etmişti. Kingsley, Ruskin, Tennyson, Dickens ve kuşkusuz Carlyle, Eyre'ın yanında yer almıştı. Eyre davası ırk sorununu gündeme getirdi. Burada, Mill ile Carlyle'ın 1849'daki ırk tartışmasını hatırlatalım. Huxley ve Spencer da siyahlarla beyazlar arasında biyolojik farklılık bulunmadığını söyleyerek tartışmaya katıldılar. Eyre'ı suçlu bulduğu için Mill ölümle bile tehdit edilmişti. Kraliyet komisyonu da Eyre'ın sıkıyönetimi gereğinden fazla uzattığı sonucuna vardı. Ama art arda gelen bütün mahkûm etme girişimlerine karşın Eyre aklandığı gibi, emekli maaşını da aldı.

Gladstone'un reform tasarısının 1866 Temmuz'unda başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, Reform Birliği Hyde Park'ta kitlesel bir gösteri planladı. Birliğin liderliğini Edmond Beales, Albay Dickson, Charles Bradlaugh ve Mill'in arkadaşlarından olan George Jacob Holyoake yapmaktaydı. İçişleri Bakanı Spencer Walpole, derneğin girişimi karşısında, gösteriden iki saat önce parkın kapılarını kapattırdı. Marble Arch'a gelen protestocular geri çevrildi. Bunun üzerine çoğu Trafalgar Meydanı'na gitti. Ancak bazı Bradlaugh yandaşları demir parmaklıklardan birkaçını kırıp parka girerek çevreye bir miktar zarar verdi. Bazı protestocular işi, Belgravia'daki evlere taş atmaya kadar götürdü. Hasar nispeten küçüktü. Olay yerine askeri birlikler çağrıldı, ancak onlar gelene kadar protestocular dağılmıştı. Thomas Carlyle bu olay üzerine "Niagara'ya Ateş Etmek" başlıklı bir makale kaleme aldı. Makalede demokrasinin gelişmesini, Niagara Şelalesi'nin sularına düşmeye benzetti.

İkinci bir protesto gösteri daha planlandı. Walpole birlikleri çıkarma emri vermeye hazırdı. Tam bu noktada Mill devreye girdi ve işçi sınıfı liderleri üzerinde güçlükle kazandığı nüfuzunu kullandı. İçinde bulunduk-

ları durumun gerçekten bir devrimi gerektirip gerektirmediğini ve bu devrimin başarılı olup olmayacağını düşünmelerini isteyerek onları eylemden vazgeçirdi. Ardından, Islington'daki Ziraat Salonu'nda düzenlenen toplantıda bir konuşma yaptı. Bu toplantıda "halkın gücünü göstermesine izin verilen ülkelerin, halkın bu gücü kullanmaya zorlanmadığı ülkeler olduğunu" söyledi.[64]

Hâlâ Parlamento üyesi olan Mill, sonra da bu olayı olumlu bir gelişmeye dönüştürmek üzere harekete geçti. Bir süre sonra hükümet yasal olarak parkı kapatma hakkı olmadığını gördü. Bunun üzerine, kapatmaya olanak verecek bir yasa tasarısı hazırlandı. Mill de karşılık olarak, Reform Birliği'nin liderlerini Avam Kamarası'nın çay salonunda çaya davet etti. Bu girişim tasarının ölmesine yetti. O günden itibaren Hyde Park'taki konuşmacılar köşesi özgürlüğün simgesi haline geldi.

Mill, kadınlara oy hakkı verilmesinden ve siyasete tam katılma hakkı tanınmasından yanaydı. Bunu özellikle de, Disraeli'nin hazırladığı ama Gladstone'un açık damgasını taşıyan 1867 tarihli Reform Tasarısı görüşmelerinde dile getirdi. Bu çerçevede, Disraeli'nin hazırladığı ve belediye sınırları içinde yaşayan bütün hanelere oy hakkı tanıyan tasarının özgün halindeki "erkek" sözcüğünü "kişi" olarak değiştirmek üzere harekete geçti. Yetmiş üç parlamenterin de desteğini aldı. Bright, Disraeli ve Salisbury de bunlar arasındaydı.[65] Mill bu değişikliğin, "şimdiye kadarki en önemli ve belki de bir Parlamento Üyesi olarak gerçekleştirdiği tek gerçek kamu hizmeti" olduğunu düşünüyordu.[66] Millicent Garrett Fawcett'a göre, böyle bir şeye ancak Mill gibi birisi kalkışabilirdi. Dahası, "bölünmeden önce, kendisini destekleyenlerin sayısı en iyimser olasılıkla otuzdu."[67] Diğer taraftan, Mill'in kadınlara oy hakkı tanınmasına yönelik değişiklik teklifine en fazla oy, böyle bir değişikliği geçirerek ya da güçlü destek bulduğunu göstererek ortalığı bulandırmak isteyen dokuz tutucu Tory'den gelmişti. Aslında bu tür taktik oyların destekle bir ilgisi yoktu. Mill, *Anti-Slavery Standard* adlı bir Amerikan dergisinin editörüne "ölümsüz Bağımsızlık Bildirgenizin ilkelerini ihlal eden şey olarak geriye bir tek kadınların oy kullanma hakkının önündeki engel kaldı" diye yazmıştı.[68]

Mill 1866'da, öğrenciler tarafından İskoçya'daki St. Andrews Üniversitesi'nin Lord Rektörü seçildi. Kendisine verilen önemi gösteren bu seçim, Mill için ayrı bir anlam daha taşıyordu. Mill, 19. yüzyılın en büyük fel-

sefecisi ve zamanının en büyük düşünürlerinden biri olarak tanınmasına rağmen, hiçbir zaman üniversiteye gitmemiş ya da mezun olmamıştı. Fawcett'in sözleriyle,

> Son yirmi yıl içinde [1853-73] herhangi bir üniversiteye gitmiş olan biri, Bay Mill'in, gelecek vaat eden öğrencilerin hemen hepsini büyük ölçüde etkileyen bir yazar olduğunu fark etmiş olmalıdır.... Hatırlıyorum da, üniversitede öğrenci olduğum dönemde, yüksek matematikte başarı gösteren birçok arkadaşım Mill'in yazılarını o kadar iyi biliyordu ve onu o kadar içselleştirmişti ki onlara pekâlâ Mill'in müritleri denebilirdi. Birçoğu onu öğretmeni olarak görüyordu. O yüzden de birçoğu, onun ilkelerinin beyinlerine kazındığını ve sonraki hayatlarını büyük ölçüde bu ilkelerin yönlendirdiğini düşünüyordu.[69]

Mill'in 1 Şubat 1867'de yaptığı açılış konuşması üç saat sürdü.[70] Bu konuşma, onun felsefi ve siyasi tutumunun neredeyse kısa bir özeti olmuştu. Öteki yazılarındaki önemli temaları pekiştirmesi bakımından, bu konuşmanın bazı bölümleri üzerinde durmakta yarar var. Mill, yüksek öğretimle ilgili konulardan söz ederken, yüksek öğretimi hem orta öğretimden hem de mezuniyet sonrası mesleki eğitimden ısrarla ayrı tutuyordu. Konuşması, liberal sanatlar ve özellikle de klasik diller adına ve insanın bütünsel eğitimi için bir çağrı niteliğindedir.

İlk olarak, Mill, klasik eğitimin değerine dikkat çekmek adına gereğinden fazla zaman harcamasına karşın, ne ölçüde modern olduğunun da altını çizmiş oldu. Swift ile Fontenelle'in temsil ettiği antik dönemcilerle modernler arasındaki savaşa dikkat çekti. Sonuçta kendisi modernliğin yanında yer aldı:

> Modern bilimde olduğu gibi, biraz daha az olmakla birlikte, modern şiirin de antik dönem şiirinden üstün olduğunu düşünüyorum: Doğanın daha da derinine iniyor. Modern aklın hissettikleri, eskisinden daha çeşitli, daha karmaşık ve çok yönlü. Modern akıl, eskisinin olmadığı biçimde, derin düşünebiliyor ve ne yaptığını biliyor. Onun meditasyon niteliğindeki bu kendini bilme hali, Yunanlılarla Romalıların düşlerinde bile göremeyeceği ve anlayamayacağı bir şekilde insan ruhunun derinliklerini keşfetti.[71]

Özellikle de, Mill'in yüksek öğretim anlayışı onun romantik *Bildung* anlayışıyla doğrudan bağlantılıdır.

> İnsanı şekillendiren, bireyi kendisi yapan şey ... eğitiminin bir bölümüdür.... Onun [üniversitenin] hedefi ... yetenekli ve eğitimli insanlar yetiştirmektir .... Hepsinin ortak hedefi, ortak özelliklerimizi güçlendirmek, yüceltmek, saflaştırmak ve güzelleştirmektir.... Ayrıca, iyilik ile Güzelliğin geliştirilmesi arasında doğal bir benzerlik bulunmaktadır.... Güzelliğin ne olduğunu öğrenen kişi, eğer erdemli bir kişiyse, onu kendi hayatında da gerçekleştirmeyi arzu edecek, kendi kendini eğitmeye yönelik girişimlerini insan karakterindeki bir tür mutlak güzelliğin yaydığı ışıkla aydınlatacaktır. Yanlış anlaşılmaya ve çarpıtılmaya açık olsa da, Goethe'nin, Güzelliğin İyilikten daha büyük olduğuna dair sözlerinde bir gerçeklik payı vardır. Çünkü İyiliği kapsadığı gibi, ona yeni bir şey de eklemektedir: Bu, kendisini tam ve eksiksiz yapan ikincil mükemmelliklerle donanmış, tamamlanmış ve eksiksiz bir İyiliktir.[72]

Bildung'un bir parçası olarak yüksek öğretim bağımsızlığı geliştirmek demektir.

> Bilinci ve duyguları da eğitmek pekâlâ mümkündür. Bir insanı, başka bir nedenle de olsa, ahlaki yasaları çiğnememesi konusunda eğitmekten, insanı alçak ve sefil hedefleri aşmak üzere itibar ettiğimiz o yüce duyguları besleyip teşvik etmekten, insana hayatta neyin başarı getirdiğine dair yüce bir anlayış kazandırmaktan bizi hiçbir şey alıkoyamaz. İnsanların erdemli olmasını istiyorsak, onlara erdemi sevdirme ve bunu başka hedefleri kovalamaktan vazgeçmenin karşılığında ödenen bir vergi gibi değil de başlı başına bir hedef gibi görmelerini sağlama zahmetine girmeye değer. Onları yalnızca gerçek hatayı ya da gerçek alçaklığı hissetmeleri konusunda değil, soylu hedeflerin ve girişimlerin yokluğunu ..., bütün hayatımızı sadece kendimizin ve yakınlarımızın rahatını sağlamak, kendimizi ve onları toplumda bir iki basamak yukarı çıkarmak adına harcamanın yol açacağı, insan hayatının zavallılığı ve değersizliğini hissetmeleri konusunda da eğitmeye değer.[73]

Üniversite, beyin yıkamak yerine eleştirel yargılama yeteneğini geliştirmelidir. Üniversite ancak bu yönüyle Sokratesçi bir işlev görebilir.

> Her şeyi sorgulamak; güçlüklerden asla yılmamak; katı bir negatif eleştiri ve araştırma süzgecinden geçirerek hataları, tutarsızlığı veya düşünce bulanıklıklarını, görmezden gelmeksizin kendimize veya başkalarına ait hiçbir öğretiyi kabullenmemek; hepsinden öte, bir sözcüğü kullanmadan önce onun ne anlama geldiğinin tam olarak anlaşılmasını sağlamakta ısrarcı olmak ve bir önermeyi kabul etmeden önce onu anlamak; işte biz antik diyalektikçilerden bunları öğrendik. Negatif unsuru güçlü bir şekil-

de yöneterek, gerçekliğin üzerindeki tüm kuşkuları ortadan kaldırdılar, gerçekliğin peşine düşmekten vazgeçmediler ... etik ve felsefi kültürün hayranlık verici temellerini attılar.[74]

Mill, son olarak öğrencilere din hakkındaki görüşlerini, hayatın sürekli ve bitmeyen bir ahlak mücadelesi olduğunu aktardı.

Kötü insanların amaçlarına ulaşması için, iyi insanların hiçbir şey yapmadan boş boş bakmasından başka bir şeye ihtiyaçları yok.... Kendimize saygı duymayı ancak soylu bir amacın peşinden gitme gücümüzü keşfederek öğrenebiliriz. Çevremizde bulunanlar bizim amaçlarımızı paylaşmıyor, bu amaçların neden olduğu davranışlarımızı, hayatımızı tarihi ya da hayali büyük karakterlere beslediğimiz sempatiye, idealize edilmiş bir gelecek nesil düşüncesine göre yönlendirmemizi onaylamıyorsa: bir de Kutsal Varlık'ta vücut bulmuş ideal mükemmelliği mi eklemeliyim? ... gözlerinizi bu çalışmalara asıl değerini kazandıran nihai hedefe –sizleri İyi ile Kötü arasındaki bitmeyen büyük savaşta daha güçlü savaşçılar haline ve insan doğasıyla insan toplumunun ortaya çıkardığı yeni sorunlarla baş edebilecek düzeye getirme hedefine– diktiniz.[75]

Felsefi, siyasi ve dini görüşleri Mill'den epeyce farklı olan Matthew Arnold, buna rağmen Mill'in St. Andrews konuşmasını övmüş ve bu konuşmanın Mill'i "ülkenin eğitim hakkındaki fikirlerine" en fazla katkıda bulunan kişilerden biri haline getirdiğini söylemişti.[76]

Mill'in 1868'de yeniden seçilme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Aynı şekilde, Chadwick, Roebuck, Amberley ve Morley de seçilemediler. Demografik verilere bakılırsa, Westminster'ın seçmen yapısı değişiyordu. Aslında 1867'deki reformun değiştirdiği seçmen yapısı daha dini bir nitelik almıştı. Mill, ikinci seçim kampanyası sırasında, militan bir ateist işçi temsilcisi olan Charles Bradlaugh'ın kampanyasına da özel bir çaba harcamıştı. Bu, daha önce Mill'i destekleyen bazı liberal din adamlarını uzaklaştırmıştı. Millicent Garrett Fawcett, Mill'in yenilgisini Vali Eyre'e karşı yürüttüğü kampanyaya bağlıyordu. Neden ne olursa olsun, Mill'e sandalye garantisi verilmiş ancak o kabul etmemişti. Mill, sürpriz olmayan bu seçim yenilgisi üzerine yaptığı değerlendirmede, Tory'lerin bu kampanyada kendisine öncekine göre daha fazla muhalefet ettiğini öne sürdü. Mill'in bu konuda düşündükleri, onun demokrasiye bakışını da güçlendirir.

> Demokratik düşüncenin zayıf yanlarına işaret ettiğim siyasi yazılarımda [*Considerations on Representative Government*] belirttiğim gibi, öyle görünüyor ki bazı Muhafazakârlar beni demokrasi karşıtı gösterme umutlarını yitirmemişler. Sorunun Muhafazakâr yanını görebildiğimden, sandılar ki ben de kendileri gibi sorunun diğer yanını göremiyorum. Oysa yazılarımı gerçekten okumuş olsalardı, demokrasi karşıtı argümanlarda bana iyi temellendirilmiş gibi görünen tüm şeylere önem verdikten sonra, tereddütsüz bir şekilde ondan yana tavır aldığımı; demokrasinin, ilkeleriyle uyumlu ve güçsüzlüklerini giderecek kurumlarla desteklenmesini tavsiye ettiğimi bileceklerdi.... Bazı Tory'lerin, çoğul oy sistemine dair olumlu görüşlerimden kaynaklanan bir beklenti içine girdiği görülüyor.... Çoğul oy ayrıcalığının mülkiyet değil eğitim koşuluna bağlı olması gerektiğini söylediğimi, hatta bu durumda dahi yalnızca genel oy hakkı koşuluyla onayladığımı unutuyorlar.[77]

Mill, Parlamento'da görev yaptığı dönemde, Westminster'da, Victoria Sokağı'nda, Albert Mansions, 10 numarada bir daire kiralamıştı. Seçim yenilgisinden sonra Blackheath Park'taki sorunlu ev satıldı ve Mill, Londra'da geçirdiği sınırlı zamanında bu dairede kalmaya başladı. Seçim yenilgisi Mill'e bir rahatlama duygusu da getirmişti. Cairnes'a şöyle yazmıştı: "Özgürlük duygusu ile sadece zevk ve alışkanlıklarıma uyan işlere geri dönmüş olmanın verdiği haz bu kadar büyük ve taze iken, gelişmiş Liberal görüşler için neyin gerçekten yenilgi olduğunu anlamakta gerçekten zorlanıyorum. Düşüncelerim açısından, dışarıda da en az mecliste olduğum kadar aktif olmayı umut ediyorum."[78]

11. Bölüm

Son Yıllar (1869-1873)

Siyasi hizmetinden sonra serbest kalan Mill, yazarlık hayatını tamamlamaya döndü. 1867'de Bain ve Grote ile birlikte gözden geçirdiği, babasının *Analysis of the Human Mind*'ını, kısmen babasını anmak kısmen de Hamilton'a karşı davasını desteklemek üzere yeniden yayımladı; otobiyografisinin son düzeltmelerini yaptı; *Logic* ile *Principles of Political Economy*'nin son baskılarını gözden geçirdi; ve 1869'da yayımlanacak olan *The Subjection of Women*'ı hazırladı.

Mill'in babasının yapıtını gözden geçirmesinde dikkat çeken şeylerden biri, babasından ayrıldığı noktaları ve kendi estetik kuramını ortaya koymak üzere kitaba düştüğü bir dizi dipnottu. Mill babasının çağrışımcılık yaklaşımını eleştiriyor, "bu çağrışımcılık anlayışının, duyguların zihinsel ya da entelektüel öğesine ilişkin bir kuram olarak yeterli olmakla birlikte ... hayvani öğe denebilecek şeye ilişkin bir kuram oluşturmadığını veya yazarın başka yerlerde de böyle bir kuram ortaya koymadığını" söylüyordu.[1] Bunun dışında Mill, babasının düşüncelerini desteklemek üzere Ruskin'in çalışmalarındaki düşüncelerden yararlanmıştı. Mill, John Ruskin'in 1843 ile 1860 arasında ciltler halinde yayımlanan ünlü yapıtı *Modern Painters*'ı okumuştu. Mill, Ruskin'in siyasi ve dini muhafazakârlığını reddetmekle birlikte, sanatın hem kişisel hem de ulusal ahlaki bütünlüğü yansıttığı şeklindeki anlayışına sıcak bakmıştı. Mill, iyi bir Platoncu ve Kantçı tarzla, Ruskin'den güzel ile iyinin tanımlarını (bu Goethe'de de bulduğu ve St. Andrews konuşmasında değindiği bir konuydu) ödünç aldı: "Bay Ruskin'in listesinde yer alan düşünceler ... bizim için, daha önce rastlamadığımız kadar eksiksiz ve kusursuz nitelikte ve bu yüzden de imgelemin aktif gücünü bilinen gerçekliğin ötesine doğru harekete geçirip onu daha çekici ve görkemli bir dünyaya götüren, değerli ve hoş bir kaynak oluşturuyor."[2]

Mill'in ünü o kadar yayılmıştı ki emekli olduğunda daha fazla talep görmeye başlamıştı. Yazışmalarla başa çıkamaz hale gelince, birçoğunu onun denetimi altında Helen yanıtlar olmuştu. Mill'in gönderdiği ve aldığı mektupların günümüze ulaşmasını Helen'a borçluyuz. Son dönemlerdeki yazışmalara göz atıldığında, Mill'in son zamanlardaki düşünceleriyle ilgili ilginç bulgulara rastlanır. Mill her zaman barış topluluklarına karşı çıkmış, "savaşı sistematik adaletsizliğe boyun eğmekten daha az kötü bir şey"[3] olarak görmüştü. Son dönemlerde zorunlu askerliğe dayalı bir yurttaş ordusundan söz etmekteydi: "Bugün hem bizim hem de başka ülkelerin ihtiyaç duyduğu geniş bir savunma gücü için tamamen gönüllü askerliğe güvenmenin doğru olmadığını düşünüyorum."[4]

Helen Taylor'ın[5] Mill'in yaşamında oynadığı rol, bazılarının gözünde, onun hep yaşamını yönlendirecek birine ihtiyaç duyduğu şeklindeki tezleri güçlendirir gibiydi. Önce babası, ardından Harriet ve son olarak Helen. Bunun gerçekle hiçbir alakası yoktur. Mill'in en sevdiği şey, pratik ayrıntıları başka birine devretmekti. Bu sayede kendisi de önemli gördüğü şeyin üzerinde yoğunlaşabiliyordu. Kazandığı bu boş zamanların karşılığını özenli övgülerle verdi. India House'da otuz yedi yıl dirsek çürüten, Parlamento'da cesaretle ve meydan okurcasına faaliyet gösteren ve ayaklanmayı önleme gibi toplumsal siyaset tartışmalarında yer alan Mill gibi birinin, yaşamının başkaları tarafından yönlendirilmesine ihtiyaç duyduğunu düşünmek gülünç olur. Bir kez daha, bu da, Harriet'in Mill'in yaşamındaki olumlu etkisini göremeyenlerin, onun kendisini Harriet'e adamasını açıklamaya çalışan ayrıntılı tezlerinden biri olarak görünüyor.

Mill'in Helen ile ilişkisine dair bu yanlış yorumun bir örneğine Charles Eliot Norton'un[6] Amerikalı felsefeci Chauncey Wright'a yazdığı bir mektupta rastlanabilir:

> Mill'in kadın davasına duyduğu ilginin, bir düşünür olarak kendisine bir yararı olup olmadığından kuşkuluyum. Bunun, zekâsının duygusal kısmını geliştirme gibi bir eğilimi var. Bu güçlü bir eğilim. Ancak akla duyduğu saygı sayesinde bu eğilimi bastırabiliyor. Ama bu saygı, kızı Bayan Taylor'ın güçlü etkisiyle kayboluveriyor; Bayan Taylor kuşkusuz hayranlık duyulacak biri, ama kendisi bizzat aşağı cins dediği cinsiyette olsaydı ukala diye nitelendirilirdi kesinlikle. Mill'e de yansıttığı kendine güveni müthiş. Mill de bundan çok etkileniyor. Sözleri Mill için bir vahiy gibi değerli. Sözlerin ağırlığı gerçek içeriklerinden daha fazla. Büyük kadınlar ordusunun birçok önde gelen lideri-

nin dosdoğru pohpohlamalarıyla birleşen bilinçsiz pohpohlamaları, Mill'in duyarlı, duygusal ve sempatik ruhunu doğal olarak etkiliyor. Durumu bu kadar çarpıcı bir şekilde ortaya koyarak belki gücünü fazla abartıyorum, ama siz sözlerdeki bu abartılara gerekli ihtiyat payını koyabilirsiniz.

Annesi gibi Helen da ukala olabilir. Ama Mill değildi. Mill kadınların pohpohlamalarından, gösterilerinden etkileniyordu, ama kadınlardan yana düşüncelerinin temelinde bunlar yatmıyordu.

Mill Avignon'da her geçen gün daha fazla zaman geçiriyordu. Bir ara Harriet'i muayene eden M.Chauffard adlı bir doktor, Louis Rey adlı bir Protestan rahip ve kendisi gibi botanik düşkünü olan J. H. Fabre, Avignon'daki dostlarından bazılarıydı. Mill'in mali olarak yardımına koşacağı samimi kişilerden biri de Fabre idi.

Bu dönemde Amberleyler özel bir istekte bulunacaktı. Amberleyler, 1872'de üçüncü çocukları dünyaya gelince Helen'a bir mektup yazarak Mill'in çocuklarının vaftiz babası olmasını istediler: "Mill'den böyle bir iyilik istemekte tereddüt ettik ... Ama Mill'den başka, çocuğumun alçakgönüllü bir şekilde izinden gitmesini istediğim kimse yok."[7] Kuşkusuz ki Mill teklifi kabul etti ve Bertrand Russell'ın vaftiz babası oldu.

Kadınların Kurtuluşu

Mill'in Parlamento'da bulunduğu dönemde, dünyanın en gelişmiş ve uygar ülkesinde kadınların konumu şuydu: Kadınlar mülk sahibi olamaz, emekleri karşılığında gelir elde edemezdi. Evli kadınların da mülk sahibi olma hakkı yoktu. Buna babalarından kalan mülkler de dahildi. Kadınların kocaları tarafından tecavüze uğramasına karşı bir engel yoktu. Çocukların eğitiminde söz hakları bulunmuyordu ve boşanma durumunda çocukların velayetini alamıyorlardı. Boşanma için Parlamento kararı gerekiyordu. Evli olmayan kadınlar, vergi ödeseler bile oy kullanma hakkına sahip değildi. Kadınlar jürilerde de yer alamazdı.

Mill'in muhafazakâr rakipleri bile (Sir James Fitzjames Stephen dahil) bu durumun kabul edilemez bir anormallik olduğu konusunda hemfikirdi. Bunun nedenini anlamak kolaydır. Bu, bağımsız bir bireyin emeğinin karşılığını almaya hakkı olduğu anlayışını (Locke'cu tez) çiğnemekle kal-

mıyor, ayrıca kızlarına bıraktıkları mirasın erkeklerin eline geçtiğini gören babaları da rahatsız ediyordu. Mill, bir Parlamento üyesi olarak, Evli Kadınlara Mülkiyet Hakkı Yasa Tasarısı'nı destekliyordu.[8] Benzer yasa tasarıları 1857'den beri defalarca gündeme gelmiş ancak Evli Kadınlara Mülkiyet Hakkı Yasa Tasarısı 1870'e [9], yani *The Subjection of Women*'ın yayımlanmasından kısa bir süre sonrasına kadar Parlamento'dan geçememişti. Mill aynı zamanda kadınlara yüksek öğretim olanağı ve meslek sahibi olma hakkı da tanınmasından yanaydı. Kadınlara maddi bağımsızlık hakkı verilmeli, hatta teşvik edilmeliydi. Ancak Mill'in geleneksel Victoriacılıkla aynı fikirde olduğu bir konu da vardı: Kadınlara her türlü fırsatın tanınmasından yana olmakla birlikte, seçme hakkı verildiği takdirde bile kadınların çoğunun ev kadını olmayı seçeceğini tahmin ediyordu.

Mill, *The Subjection of Women*'ın[10] ilk bölümünde, kadınların mevcut bağımlı konumunun, doğal bir olgu değil, tarihsel bir rastlantı olduğunu savunuyordu. Mill, bütün insanların tamamen çevre tarafından belirlendiği şeklindeki dogmatik ya da *a priori* yaklaşımı benimsemiyordu. Çevrenin önemli bir faktör olduğunu kabul etmek, asla topyekûn bir eşitlikçiliğe götürmez. Aslında bu, *Özgürlük Üstüne*'de dile getirip *Logic*'teki[11] argümanlarla desteklediği ve insanların kendi karakterlerini şekillendirebileceğini kabul eden bireysellik tezi açısından önemlidir. Farklılıklar olabilir. Ama cinsiyetler veya bireyler arasında nasıl bir farklılık olursa olsun, bu farklılıklar (a) ampirik bir belirleme sorunudur ve (b) her bir bireyin kişisel bağımsızlık kapasitesiyle bir bağlantıları yoktur.

Mill, doğuştan gelen yetenek konusuna değinirken, kadınların neleri başarabileceğine kanıt olarak daha önce elde ettikleri başarıları gösteriyordu. Yazışmalarında I. Elizabeth'in başarılarını hatırlatarak, kadınların siyaset yapma yeteneğinden yoksun olduğu (ve dolayısıyla oy kullanabilecek yargı gücüne sahip olmadığı) anlayışına karşı çıkıyordu.[12] Mill, bir konuşmasında, Parlamento üyelerine keyifle, ülkenin aslında bir kadın tarafından yönetildiğini hatırlatıvermişti! Bağımsızlık konusuna gelince, Mill kadınların da en az erkekler kadar bağımsız olabileceğini savunuyordu. Mill, her bağımsız erkeğin kendisi için talep ettiği şeyin kadınlar için de geçerli olduğunu söylüyordu: "İnsanlar doğduğunda hayattaki mevkilerine hazır konmuyorlar artık... bilakis yeteneklerini geliştirmekte özgürler... böylece kendileri açısından en uygun görünen kaderi elde edebilirler."[13]

Mill kadınların yasa önünde eşit olması ve dolayısıyla hukukun üstünlüğünden aynı ölçüde yararlanması gerektiğini savunuyordu. "Bu kitabın [*The Subjection of Women*] amacı, ister evli isterse bekâr olsunlar, kadınların her konuda erkek cinsiyle tam olarak eşit olma iddiasını savunmaktır."[14] Bu da, başka şeylerle birlikte, kadınların kendi kaynaklarını kendilerinin kontrol etmeleri gerektiği; sadece erkeklere tanınan velayet hakkının tersine, kadınların da çocuklar üzerinde eşit velayet hakkına sahip olması gerektiği; kadınların aile içi şiddetten korunması ve "en mahrem yakınlığı" göstermeme hakkı olması gerektiği ve boşanma hakkı tanınması gerektiği anlamına gelmektedir. Mill'in işaret ettiği gibi, "evlilik, yasalarımızca tanınan tek gerçek bağdır. Kadın yasal olarak bir evin kölesi değil ancak bir hanımefendisi olabilir."[15]

Mill'in yasa önünde eşitlik anlayışının bir boyutundan özellikle söz etmek gerekir. 1864 ile 1869 yılları arasında Parlamento'dan Bulaşıcı Hastalıklar konusunda yasalar çıkmıştı. Yasa, askeri garnizonların bulunduğu kentlerde fahişelik yaptığından kuşkulanılan kadınların zorunlu tıbbi muayeneye tabi tutulmasını öngörüyordu. Mill, erkeklere dokunulmayıp sadece kadınlara polis gücü uygulandığı gerekçesiyle yasaya karşı çıkmıştı.[16] 1869'da, yani *The Subjection of Women*'ın yayımlandığı yıl, W. E. H. Lecky de *A History of European Morals*'ı yayımlamıştı. Lecky, bu çalışmada fahişeliğin toplumsal istikrar için gerekli olduğunu iddia ediyordu. Mill buna karşı çıkarak fahişeliğin kadını bir eşya konumuna indirgediğini ve eşler arasında dürüstlüğü ortadan kaldırdığını savundu.[17]

Bunun arkasında gizli bir tarihsel ve toplumsal iddia yatmaktaydı. Uzun bir süredir zengin bir ülkenin, aynı zamanda nüfusu artan bir ülke demek olduğu savunuluyordu. Malthus'u izleyen Mill ise, nüfus artışının belli bir noktadan sonra ekonominin önünde engel oluşturduğunu ve özellikle de emekçi sınıflara zarar verdiği sonucuna varmıştı. Cinsellikten uzak durmakya olumlu değer atfetmek, kadının bağımsızlığını teşvik etmek ve kadını evlilik içi tecavüzden korumaya özel önem vermek, artık uygar ve doyurucu bir yaşam için zorunlu görülmekteydi. İlginçtir, Mill'in nüfus, istikrarlı devlet, cinsel ilişki ve bağımsızlık konusundaki görüşleri bu noktada birleşmektedir.

Kendini yalnızca bu konu üzerine yazı yazmakla sınırlamak istemeyen Mill, Helen Taylor ile birlikte, Kadınlara Oy Hakkı Derneği'nin (National Society for Women's Suffrage) kuruluşunda aktif olarak yer aldı. Mill'in

üyeliğe aldığı isimler arasında Bayan Fawcett, Lord Romilly, Francis Newman (kardinalin erkek kardeşi) ve Charles Kingsley gibi isimler de bulunuyordu. Helen, Florence Nightingale'ı derneğe üye olmaya ikna etmeyi başarmıştı.

The Subjection of Women'da dile getirilen savların en önemli yanı, o zamanki kadın-erkek ilişkisi anlayışının erkeklerin bağımsızlığına zarar verdiği iddiasıdır. Hegelci efendi-köle tezinin[18] artık klasikleşmiş bir yeniden ifadesiyle Mill, "üstün olanlarla bağımlı olanlar arasındaki ilişkinin", "inatçılık, baskıcılık, kendine sınırsız ölçüde güvenme, yozlaşmış ve idealize edilmiş bencillik" gibi erkeklere özgü kötülükleri beslediğini söylüyordu.[19] Sonuç olarak, başka biri üzerinde baskı kuran bir kişi kişisel bağımsızlığını kazanamaz ya da onu sürdüremez. Zira "İktidar aşkıyla bağımsızlık aşkı sonsuz bir çatışma içindedir ... Başkaları üzerinde iktidar oluşturma arzusu, insanları yozlaştıran bir etkendir."[20] Liberal kültürün geleceği açısından bu engelin ortadan kaldırılması gerekmektedir. "İnsanlığın ahlaki yenilenmesi, başlıca toplumsal ilişkilerin adalet eşitliği temeline oturduğu ve insanların, en güçlü sevginin ancak hak ve eğitim eşitliğiyle gelişebileceğini öğrendiği zaman gerçek anlamda mümkün olacaktır."[21] Bu, Harriet'in 1851'de kadınların oy hakkı üzerine yazdığı makalede dile getirilen tezin bir tekrarıdır:

> "Yaşamları birbirine benzeyenlerin karakterleri de birbirine benzeme eğilimi gösterir. Cinsler arasındaki ilişkilerin günümüzdeki yakınlığı nedeniyle, erkekler erkekliklerini kadınlar da buna sahip olmadığı takdirde koruyamaz. Yüksek karakteri ya da zekâ gücünü korumak için, zihinsel yetenekleri gelişmemiş insanlardan oluşan bir toplumda yaşamaktan ya da onların sempatisini kazanmaya çalışmaktan daha elverişsiz bir durum olamaz."[22]

Mill çekirdek ailenin merkezi öneminin farkındaydı. Çocukların bağımsız yetişkinler haline getirilmesinden anne-babanın sorumlu olduğunu düşünüyordu (hatta bize, yol gösterici konumundaki kişi üzerinde yozlaştırıcı etki yapabileceği için, kişinin sürekli aynı bireylerin ebeveyn ya da öğretmeni olarak kalmaması gerektiğini hatırlatıyordu).[23] Çocuklarla ilgili kaygısı daha da ileri gitmekteydi. Mill, mirasla gelen zenginliğin yozlaştırıcı etkisinden kaygı duyuyordu. *Principles of Political Economy*'de (mal varlığına devlet tarafından el konması yerine) kişinin kendi mal varlığı üze-

rinde tasarrufta bulunması ile bireye kalacak miras miktarını sınırlandırmayı birbirinden ayırıyordu.[24]

Son olarak, boşanmanın bağımsız bireylerden oluşan bir toplumda ne anlama geldiğini açıklıyordu. 1855 Kasım'ında boşanma konusunda şöyle düşünüyordu: "Evliliğin feshedilemezliği ilkesinin yumuşatılması bir ilerleme olmasına rağmen, nihai olarak konuyu, herhangi bir ortaklık gibi evliliği de sona erdirmek konusunda iki tarafın tam bir özgürlüğünün olmamasına bağlamamak gerekir."[25] Ancak *Özgürlük Üstüne*'de, Humboldt'un, evliliğin "taraflardan herhangi birinin açık isteğiyle" sona erdirilebilecek bir sözleşme olduğu şeklindeki görüşüne karşı çıkmıştı. Evlilik "çiğnenme olasılığı bulunan ama görmezden gelinemeyen ... yeni bir dizi ahlaki zorunluluklar getiriyordu."[26] 1870'te, "kadınların boşanma yasası konusunda eşit söz hakkı bulunmadığı sürece" düzgün bir boşanma yasasının mümkün olamayacağını tekrarladı ve önceleri "taraflardan herhangi birinin isteği üzerine" boşanmayı savunduğunu yalanladı.[27] Kişisel bağımsızlık asla başka birisinin bağımsızlığını ihlal etmek anlamına gelemez. Kişisel bağımsızlık her zaman bir sorumluluk gerektirir.

Her ne kadar kadın haklarının geliştirilmesi konusunda Harriet ile aynı düşündüğü açıksa da, Mill bu konudaki görüşlerini Harriet'ten almamıştı. Gerçek şu ki Harriet, Mill'in kadın haklarıyla toplumsal felsefesinin temel kavramı olan bağımsızlık arasındaki bağlantıyı anlamasını sağlamıştı. Kadın hakları savunusu, Mill'in liberal kültür anlayışı açısından can alıcı önemdedir. Bir modernlik tarzı olarak liberal kültür, klasik ve ortaçağ bakış açılarının –özellikle de kolektif (teleolojik) yararın bireysel yarar üzerinde ve ötesinde olduğu, onu içerdiği ve kapsadığı anlayışının– yerini almıştı. Liberal kültür kolektif yararın yerine ortak yararı koymuştur. Bu da modern siyaset kuramcılarını temel bir sorunla karşı karşıya bırakmıştır. Ortak yarar nedir ve bağımsız bireylerin bireysel yararı ile ortak yarar arasındaki ilişkiyi nasıl yorumlayacağız? Ortak yarar bireysel gelişim sağlayan koşullardan (yöntemle ilgili normlar) oluşur. İşte potansiyel çatışma bu noktada ortaya çıkar: Bazı bireylerin kendi gelişimlerini başkaları üzerinde egemenlik kurmakta ya da evrensel gelişim koşullarına zarar veren eylemlerde görmeyeceğinin garantisi nedir? Hegel, yüksek gelişme biçiminin öteki bağımsız bireylerle etkileşimi ve onların varlığını kabul etmeyi gerektirdiğini söyleyerek buna en iyi yanıtı vermişti. Kalıcı bir egemenlik ya da bağımlılık ilişkisine dayandığı sürece, hiçbir toplum, hiç-

bir kurum (örn. aile) ve hiçbir ilişki (kadın/erkek, ebeveyn/çocuk, vs.) bireysel gelişmeyi teşvik edemez. Bağımsız bireyler, kendilerinden aşağı saydıkları insanlara sempati duyamazlar. En iyi olasılıkla onlar için üzüntü duyarlar. Hatta bağımsız bireylerden oluşan bir toplumda sempati dahi dönüşür.

Mill bu noktayı şuraya taşır:

> İnsan doğasının zaten güçlü bir ilkesi olan ve şükür ki doğrudan telkin olmadan da gelişmekte olan uygarlığın etkileriyle daha da güçlü olabilecek ilkelerinden biri olan, hemcinslerimizle birlik içinde olma arzusu. Toplumsal durum insan için o kadar doğal ve o kadar gereklidir ve o kadar alışıldık bir hal almıştır ki bazı sıradışı durumlar ya da bilinçli bir soyutlama çabası dışında, insan kendisini asla o yapının dışında düşünemez.... Bunun sonucunda insanlar, kendilerinin, diğer insanların çıkarlarına hiç saygı duymamanın olanaksız olduğunu düşünerek yetişirler.... Neredeyse içgüdüsel olarak, kendisini başkalarına doğal olarak saygı gösteren bir varlık olarak görür. Başkalarının iyiliği onun için doğal ve zorunlu olarak hesaba katılması gereken bir şey haline gelir.[28]

Liberal kültürün karşı karşıya kaldığı en büyük sorunun çözümüne, aile içi ilişkilerde en yüksek bağımsızlık düzeyine ulaşılması, karı-kocanın gerçek anlamdaki dostluğu[29] örnek oluşturmaktadır.

> Evli çiftlerin yasa önünde eşit olması, evlilik ilişkisinin her iki taraf için de adil olmasını ve her iki tarafın da mutlu olmasını sağlayan tek yol değildir yalnızca; aynı zamanda insanların günlük yaşamını yüce bir anlamda, ahlaki gelişimin öğrenileceği bir okul haline getiren tek araçtır. Bu gerçek bugün hissedilmese ve gelecek kuşaklar boyunca da genel olarak anlaşılmayacak olsa da, gerçek ahlaki duyguların öğrenileceği tek okul eşit insanlardan oluşan bir toplumdur.... Daha önce itaat ahlakı, şövalyelik ve cömertlik ahlakı vardı. Ama artık adalet ahlakının zamanı gelmiştir.... Gerçek özgürlük okulu, adil bir sistem üzerine kurulmuş aile olacaktır.... Aile içinde, insan toplumunun normal yapısına uyarlanmış ahlak kurallarının aynısı uygulanmadığı sürece, insanlığın ahlaki eğitimi, bütün öteki insani gelişimlerin bir hazırlık oluşturduğu hayat koşullarına uyarlanmayacaktır asla.[30]

Liberal kültürün ahlaki ve vatandaşlık erdemleri, en iyi şekilde ancak eşit insanların evliliğinde hayata geçebilir.[31]

Mill ne kolektif yararı ne de bütün toplumun bir aile olarak görülmesi gerektiğini savunmaktaydı. O, bireysel yararla bağdaşan ve kişisel bağımsızlık olarak görülen bir ortak yarar duygusunu savunuyordu.[32] Mill'in *Subjection of Women*'ı yalnızca kadınları değil, aynı zamanda liberal kültürün temel sorununu da ele almaktadır. Collini bu yapıtın "mikrokozmos düzeyde, Mill'in bütün tipik siyasi ve ahlaki savlarını ortaya koyduğunu; en çok *Principles, Özgürlük Üstüne* veya *Representative Government*'ta yer alan konuların burada bir araya getirilip tek bir konu üzerinde odaklandığını" söylerken haklıydı.[33] Bugün Mill'in özel kütüphanesinin, Oxford'ta kadınlar için kurulan Somerville College'ın kütüphanesinin bir parçasını oluşturması da duruma uygun bir anıştırmadır.

İnsanlık Dini

Mill, *Subjection of Women*'ı yayımlamak için 1869'a kadar bekledi, çünkü ortaya koymak üzere olduğu davanın yaratacağı tepkinin çok iyi farkındaydı. O yüzden karşı görüştekilerin ayağa kalkmasına şaşırmadı. Ezeli düşmanı James Fitzjames Stephen konuyu "içinde bulunduğumuz çağdaki bütün popüler duyguların en tuhafı ... en bayağısı ve zararlısı" olarak nitelemiş, "Kullandığı her sözcüğe karşıyım" demişti.[34] Dostları Bain ve Spencer da kadınlar konusundaki bu düşüncelerle aralarına mesafe koymuşlardı. Kadın konusundaki düşüncelerini yayımlayan Mill, düşüncelerini geliştirmeyi gerekli gördüğü diğer iki konuya yöneldi. Bunlar din ve sosyalizmle ilgiliydi.

19. yüzyıl Britanya'sında dini manzara karmaşıktı. Gerçek dinsel bağlılıkları olanların büyük çoğunluğu şu üç geniş gruptan birine aitti: Anglikanlar, Ayrılıkçılar* ve Katolikler. Anglikan Kilisesi, (geleneksel, Katolikliğe yakın, feodal, hiyerarşik ve siyasette Tory yanlısı) Üst Kilise** ile (toprak sahibi soylu sınıfa aynı ölçüde bağlı olmakla birlikte, teolojide Lutherci, kendini tanımlamada meydan okurcasına Protestan) Alt

---

* "Nonconformist Protestants": Anglikan Kilisesinin kurulmasından sonra bu kilisenin yönetimine ve usüllerine uymayı reddeden Protestan dini cemaatler-e.n.

** Genel Hıristiyanlık bağlamında geleneklere aşırı bağlı ve modernleşmeye dirençli, İngiltere bağlamında ise Katolik Kilisesine yakın inanç ve usüller uygulayan cemaat. Kendilerine Anglo-Katolik de denmiştir-e.n.

Kilise* arasında ciddi bir şekilde bölünmüştü. Newmancılar** ve Puseycilerin sesi daha çok çıkmasına karşın, hiyerarşinin tepesinde genellikle Alt Kilise'den olanlar bulunmaktaydı. Anglikanlar kendilerini toplumun ve devletin lideri olarak görme eğilimindeydi, dolayısıyla da devletçi politikalardan, yani devletin gücünü artıran politikalardan rahatsız değildi. Siyaseten dışlanmış aktörler olarak, Ayrılıkçılarla Katolikler (örn. Newman ve Acton) dini özgürlüklerden yanaydı ve özellikle de devletin dine müdahalesine karşı çıkmaktaydı. Newman ve Acton, İngiliz Katolik siyasetinde, Kardinal Manning'in ultramontanizmi*** karşısında nihayetinde kaybedeceklerdi. Bununla birlikte Anglikanların kontrolündeki bir devletin rolünü güçlendiren politikalara da sıcak bakmıyorlardı. Burada, Anglikanizmin Protestanlık doğrultusunda değişmesini öneren Wilberforce gibi isimlerin liderliğindeki Evanjelik hareketten de söz etmek gerekir.

Sanayi Devrimi ve orta sınıfın gelişimi dini ilişkilere yeni bir boyut eklemişti. Anglikanizm toprak sahibi aristokrasinin yanında yer alma eğilimindeydi. O yüzden Ayrılıkçılık yükselen orta sınıfın ve liberal kültür yanlılarının çekim merkezi haline gelmişti. Bunun nedeni biraz da liberal kültürün manevi köklerinin Kalvenizmle Protestan Reformasyon'da (Püritenler, Bağımsızlar, Baptistler, Quakerlar ve Metodistler) bulunmasıydı. De Ruggiero[35] bunu şu şekilde özetlemişti: "Özgürlük kendinin, kendi sonsuz manevi değerinin bilincinde olmaktır. Bu doğrudan açıklama doğal olarak başkaları için de geçerlidir. Yalnızca kendisinin bilincinde olan kişi başkalarının özgürlüğünü tanıyabilir." [36] "İnsan bilincinin mahremiyetine özel bir saygı" vardı.[37] Özgürlük "bir kişinin kendi eylemlerinin bir sonucudur ya da kendi seçtiği bir hedeftir."[38] Özgürlük sadece zihinsel bir kategori değil, aynı zamanda dıştan gelen otoriter bir müdahaleyi reddetmeye yönelik bir dışavurumdur. "Kantçı ve post-Kantçı özgürlük anlayışına

---

* Kendini en doğru Hıristiyanlık ilahiyat ve hiyerarşisi olarak gören Üst Kilise taraftarlarınca Anglikan Kilisesinde daha fazla reform yanlısı liberal kesimlere verilen ama sonradan genel kabul gören isim-e.n.

** Oxford Hareketi'nin önde gelen isimlerinden John Henry Newman'ın (1801-1890) izleyicileri. Anglikan Kilisesine Katolik inanç ve ibadet usüllerini taşımak isteyen Newman, Roma Katolik Kilisesine geçerek kardinal olmuş ve Papa XVI. Benedikt tarafından 2001 yılında kutsanmıştır-e.n.

*** Papanın, ulusal güçlerin de üstünde mutlak hâkimiyete sahip olduğunu savunan öğreti-r.n.

gerekli malzemeyi sağlayacak olan şey, modern insanın liberal tavrı, yani onun kişiliğinin ve özgürlüğünün çiğnenemezliği anlayışıdır. Bu şimdiye kadar felsefenin liberalizm tarihine yaptığı en büyük katkıdır."[39] Mill, düşünce ve tartışma özgürlüğünün kökeninde Protestan anlayışın yattığı sonucuna varmış ve *Özgürlük Üstüne*'de bu anlayışı savunarak, Milton'ın *Areopagitca*'da dile getirdiği durumu seküler bir tarzda tekrarlamıştı.

Ayrılıkçılık, yarattığı siyasi sonuçlarla dini bir inanç olmanın ötesine geçmişti. O bir yaşam biçimiydi. Genellikle azınlık topluluklarından olan Ayrılıkçılar, bazı bölgelerde sayıca çoğunluk konumunda veya en azından Anglikanlarla eşit sayıda olsalar da, haklarını savunuyor ve bağımsızlığın gelişmesine çalışıyorlardı. Kurdukları yardım topluluklarıyla efsane haline gelmişlerdi. Tartışma ve eleştiride eşitlikçiliği savunuyorlardı. Yeteneklerin en iyi bu açıklık sayesinde ortaya konacağını düşünüyorlardı. Rekabete o yüzden önem veriyorlardı. Her bağımsız birey, kendi saygınlığını sıfırdan yaratacaktı. James Mill'in geçmişini hatırladığımızda (İskoçya'da Ayrılıkçıların kilisesi hâkimdi), teolojiden koptuktan çok sonra bile Mill'e bu değerleri aşıladığına şaşmamak gerekir. İngiliz liberalizminin omurgasını Ayrılıkçılık oluşturmaktaydı.[40] Bu tarz Protestanlık, bireysel girişime, rekabete önem vermesi, özerk cemaatler halinde örgütlenmesi ve endüstri merkezlerinde yoğunlaşmasıyla Kalvenist bir yapı sergiliyordu. Bu yönüyle yeni orta sınıfın dini çerçevesini oluşturması şaşırtıcı değildir. Ayrılıkçılık biçimi olarak Metodizmin ise, kadercilik anlayışı bulunmayan Kalvenizm olduğu söylenebilirdi.

Siyasi tutumla din arasındaki bu bağlantılar, 19. yüzyıl Britanya'sındaki garip dini-siyasi ittifakları açıklamaktadır. İlk olarak, Anglikanizm her zaman feodalizmin sesi olmuştu. Yani, yardımseverliğin, sorumluluk sahibi bir aristokrasinin görevi olduğuna inanıyordu. Bu da, hem Disraeli'nin muhafazakâr bir refah devleti önerisinin neden kolayca kabul görüp parlak bir fikir olarak kabul edildiğini hem de Tory hayırseverliğinin yaygınlaşmasını açıklamaktadır. Anglikanlar Sanayi Devrimi'ne daima karşı olduğu için, bu aynı zamanda Anglikan bir hareket olarak Hıristiyan sosyalizminin (örn. Charles Kingsley) köklerini de açıklamaktadır. Hıristiyan sosyalizmi kendisini işçi yanlısı olarak görüyor, Manchester Okulu'nun "*laissez-faire*" anlayışına karşı dayanışma, işbirliği ve yardımlaşmayı teşvik ediyordu. İşçi hareketinin laik ve din karşıtı taraftarları da vardı ama bu gruplar siyasi olarak birlikte çalışabiliyordu.

İkinci olarak, Ayrılıkçı Protestan mezheplerle Felsefi Radikalizm ittifak halindeydi. Bu Protestanlarla Felsefi Radikaller aynı dünya görüşünü paylaşıyor, sadece biri teolojiye sahip çıkarken, diğeri onsuz hareket ediyordu. Ayrılıkçıların Felsefi Radikallerle birleştiği en önemli noktalardan biri, (genellikle feodal tarımsal işletme sahibi olan Anglikan köle sahiplerine karşı olarak) köleliğin kaldırılmasıydı.

Mill var olan bütün örgütlü dinleri eleştiriyordu. Ona göre hepsi de şu veya bu şekilde eksikti. Örneğin Mill, bir zamanlar Batı uygarlığının kurtarıcı ve örgütleyici ilkesi olan Katolikliğin, 1848 olaylarına aşırı tepki gösteren ve liberalizmi düpedüz lanetleyen IX. Pius ile birlikte gerici hale geldiğini düşünüyordu. Statükonun, yani Tory aristokrasisi ile feodalizmin savunucusu olarak gördüğü Anglikan Kilisesi de farklı değildi. Anglikanlar Amerikan İç Savaşı'nda kölecilikten yana olan Güney'i tutarak ve sonra da Jamaika'da siyahları zalim bir şekilde bastıran Vali Eyre'ı destekleyerek büyük bir hata yapmıştı. Mill, kaderciliği ve baskıyı savunduğu ve bağımsızlık bilincinin geliştirilmesine karşı çıktığı için, en çok Kalvenizme karşı çıkıyordu. *Examination of the Philosophy of Sir William Hamilton*'ı yazma nedenlerinden biri de, Hamilton'un takipçisi ve aynı zamanda statüko yanlısı olan Henry Mansel'e saldırmaktı. Mansel, *The Limits of Religious Thought* adlı kitabında, kötülük sorununun üstesinden yalnızca dinle gelinebileceğini savunuyordu. Yani Tanrı'nın her şeyi bildiğini ve her şeye gücünün yettiğini savunuyor, dolayısıyla Tanrı'nın dünyada var olan kötülükleri yaratmakla bir bildiği olduğunu ima ediyordu. Bu Mill'i dehşete düşürmüştü. Mill, Mansel'e karşı *Hamilton* üzerinden gerçekleştirdiği bu saldırı sayesinde, işçilerin içinde bulunduğu yoksulluk ortamının bu yolla meşrulaştırılarak sürdürülmesini istemeyen Hıristiyan sosyalistlerin de sempatisini kazandı.

Peki Mill'in Ayrılıkçılara karşı tavrı neydi? Mill belki de en çok Üniteryenlere ve özellikle de James Martineau'ya yakındı. Mill, tanrısal bir varlığın[41] bulunduğunu kabul ediyor, İsa'nın kutsal olduğunu reddediyor, ritüalizme karşı çıkıyor, dini köktencilikten ya da Coleridge'ın "İncil'e tapınma" adını verdiği şeyden tiksiniyor, irade özgürlüğüne inanıyor ve kötülükle mücadelede ittifak halinde olduğumuz, her şeye gücü yetmeyen bir Tanrı anlayışını benimsiyordu. Mill aynı zamanda, Harriet Taylor ile tanıştığı Üniteryen mezhepte bulduğu, kadın konusuyla diğer toplumsal konulardaki ileri fikirleri de paylaşmaktaydı. Bunun öte-

sinde Ayrılıkçı Protestanlığı ahlaki olarak anlamsız, duygusal ve bazen de saygın bir insan olmanın ciddi bir başarı olduğu gerçeğini anlamaktan uzak buluyordu. *Nature* adlı makalesinde bunun bazı göstergelerine rastlanmaktadır:

> Hıristiyanlık öğretileri her çağda egemen olan felsefeye büyük ölçüde uyum sağlamıştır. Günümüz Hıristiyanlığı da renk ve tadının önemli bir kısmını sentimental deizmden almıştır [Rousseau].... Bu kuşağın insanları ... çok sayıda standart bulunmasından kaynaklanan bir tür karmaşa içinde yaşamaktadır. Bu, kalıcı ahlaki anlayışların oluşmasına elverişli olmayan, ama ahlaki görüşleri hafifçe bunlara dayananlar için (çünkü bu, mevcut öğretiyi savunurken kendilerine daha fazla argüman sağlamaktadır) uygun olan bir durumdur.[42]

Bunun dışında Mill, geleneksel dinin, iyi davranışın ölümsüzlükle ödüllendirileceğini söyleyerek bencilliği teşvik etmesinden hoşlanmıyordu. Ona göre bu, doğru hareketi yanlış bir şekilde teşvik etmek demekti. Dolayısıyla da ortak çıkar duygusunu geliştirmede etkisiz kalıyordu.

Aynı zamanda Mill, 19. yüzyılda İngiltere'yi saran "inanç bunalımı"nın da[43] farkındaydı. Bu, Ayrılıkçılığın içindeki bir inanç bunalımıydı.[44] Bu Protestanlar, Roma Katolikliğine dönmek, ritüalizme başvurmak ve kuşkulu kanıtlara dayalı bir "İncil'e tapınma" arasında sıkışmış gibiydi. Mill, orta sınıfın aydın ve asil ruhlu üyelerine farklı bir bakış açısı sunuyordu. Onun sunduğu, Batı uygarlığının büyük ahlaki anlayışlarının, son iki bin yıl boyunca farklı teolojik dillerde tekrar tekrar ifade edildiği şeklindeki yaklaşımdı. Onun tarih felsefesi tam olarak bu bakış açısının ifadesiydi. Bu anlayışların sorumlu bir şekilde yeniden benimsenmesi ve doğrulanması için yeni bir din gerekliydi. Ama bu bir insanlık dini olacaktı. İnsanlık Dini, Hıristiyanlığın yerini alacaktı. İnsanlık Dini, Hegel'in uluslararası hale getirilmiş devlet anlayışı, yani kendimizi gerçekleştirdiğimiz yüksek toplumsal yarar anlayışı idi.

> Geçmişte yaşamış, bugün yaşayan ve gelecekte yaşayacak bütün insanlara karşı kardeşlik duygularımızı, geçmişte yaşamış ve bugün yaşayan, hak edenlere karşı saygı duygularımızı, gelecektekilerin yararına adanma duygumuzu; görünmeyen ve sadece imgelemsel bir Güç'ün keyfi yerine, bu kolektif gövdenin mutluluğunu ve saygınlığını her şeyin kendisine yöneldiği ve her şeyin kendisine göre değer biçildiği odak

> noktası yapan evrensel ahlaki eğitimi; şimdiye kadar hissedilen ve sergilenen bütün soylu şeylerin temsilleriyle ve gelecekteki büyük ideal anlayışlarla, aynı zamanda gençlikten beslenen imgelemi en yüksek noktaya kadar geliştirdiğimizi varsayalım: Böyle bir kendini geliştirme sisteminin gereklerini yerine getiremeyeceği, dine özgü hiçbir görev yoktur."[45]

14 ve 15 Şubat 1854 tarihli bir mektupta Harriet, Mill'e bu görüşünü ortaya koymasını tavsiye ediyordu.

> Şu makalelere gelince canım, din, Dinin Faydası, üzerine en çok konuşacağın konulardan biri değil mi aslında. Korku içgüdüsü, umut ve gizem gibi neredeyse tüm dünya dinlerinde (batıl inançlarda) var olan hususları ortaya koyan ve din adı verilen bütün öğretileri ve kuramları, aynı zamanda da baskı araçlarını fırlatıp atan hiçbir açıklama yok. Bu açıklama din ve şiirin nasıl aynı ihtiyacı (üstün nesnelere karşı duyulan özlem, çekilen acıların tesellisi, insanın kendisi için bir cennet umudu, duyarlı ve vefalı olanlar için Tanrı sevgisi) karşıladığını ve bütün bu inançların, gücünü muhabbet ile iyilikten, ödülünü ise saygı duyduklarınızın onayından alan ahlaka yol vermesi gerektiğini gösterir.[46]

Hegel gibi Mill de, sanat, din ve felsefenin temel gerçekliği ifade ettiğini, ancak felsefenin en yüksek ifade biçimi olduğunu söyleyecekti.

Bu din anlayışı, Mill için, felsefesine idareten eklediği dinsel bir umut muydu, yoksa düşünceleriyle bu anlayış arasında daha derin bir bağlantı mı söz konusuydu? Burada Mill'in şiir anlayışını hatırlamakta yarar var. Bu anlayışa göre, bir düşünceyle ilgili olan duygular insanın duygusal yaşamının ve buna bağlı davranışlarının önemli bir gerçeği haline geliyordu. Eğer durum buysa, Mill'in, Victoria Dönemi'ndeki kadın ve erkek aydınlarının karşı karşıya kaldığı büyük soruna verdiği olumlu yanıtı anlamak mümkündür: "Dünyevi yaşamı idealleştirilmek ve bu *dünyanın* ne olabileceğine dair yüce bir anlayış oluşturmak, hem bir şiir hem de görünmeyen güçlere itibar eden bir inançla aynı ölçüde duyguları yücelten ve (gene eğitimin sağladığı katkıyla) ahlaki davranışlara imkân vermek üzere, daha da iyi tasarlanmış sözcüğün en iyi anlamıyla bir din ortaya koyabilecek midir?"[47]

İnsanlık dini kavramı ve ifadesi Comte'tan ödünç alınmıştı.

> Onun [Comte'un] dininde Tanrı yok. Bunu söyleyerek okuyucuların onda dokuzunun ... yüzlerini başka tarafa çevirip kulaklarını tıkamasına yol açtık.... Gerçekte bir dini oluşturmak için neler gerekir? Bütün insan yaşamına hükmetme iddiasında olan bir amentü ya da inanç; insanın yazgısı ve görevleri üzerine, bilinçli bir şekilde benimsenmiş, inananın içsel olarak bütün eylemlerini tabi kılmayı kabul ettiği bir inanç ya da inançlar dizisi olması gerekir.... Bay Comte görevin sonsuz niteliği [Carlyle'ın *Sartor Resartus*'ta kullandığı ifade] ile anlatılmak istenen şeye inanmaktadır. Ancak bağlılık duygularıyla olduğu gibi görevin getirdiği zorunluluklarla da somut bir nesneye, ideal ve gerçek bir nesneye; geçmişi, bugünü ve geleceği kapsayan sürekli bir bütün olarak İnsan Irkı'na gönderme yapmaktadır.... Uyandırabileceği duygular, kendilerini ideal anlamda kusursuz bir Varlık'a yöneltenlerinkinden, zorunlu olarak çok farklıdır.... [çünkü] o gerçekten de bizim hizmetimize ihtiyaç duymaktadır ki Kadiri Mutlak buna ihtiyaç duyamaz....[48]

Mill, hem Comte eleştirisinde hem de daha sonra kaleme aldığı *The Utility of Religion* [Dinin Faydası] adlı makalesinde, İnsanlık Dini'nin doğaüstü bir boyuta ihtiyacı olmadığını hatta onsuz daha iyi olabileceğini vurgulamıştı.[49] Burada ilginç olan, daha önce de gösterdiğimiz gibi, Mill'in din üstüne yazdığı *Theism* başlıklı son makalesinde, her şeye gücü yetmeyen bir Tanrı'ya inanmaya devam etmesidir.

Mill, Comte'u eleştirmesine rağmen, onun Tanrı'nın içkin olduğu, dinin bireyi insanlığın geri kalanıyla ilişkilendirmesi gerektiği ve bize insan olmanın anlamı hakkında daha geniş bir bakış açısı sağlaması gerektiği şeklindeki görüşünü övmüştü. Comte'u İnsanlık Dini'ni şekillendirdiği için öven Mill, bunun ardından, Comte'un bu dine dair ayrıntılı açıklamalarının, dinin faaliyet gösterdiği ruha nasıl da yabancı olduğunu göstermeye soyundu.[50] Mill, geleceğe ilişkin bir tahminde bulunarak, pozitivist sosyal bilimin gözetimi altında faaliyet gösteren "laikleştirilmiş" bir dinin en kötü despotizme dönüşebileceğine dikkat çekti. Şüphesiz, Comte'un sahip olmadığı şey, bağımsızlık anlayışı idi.[51]

> Bir zamanlar rahipler tarafından kullanılan ahlaki ve entelektüel gücün zaman içinde felsefecilerin eline geçmesi gerektiği ve yeterince müttefik oldukları ve diğer bakımlardan da bunu hak ettikleri takdirde doğal olarak böyle olacağı konusunda onunla aynı fikirdeydim. Ama o bu düşünce çizgisini abartıp, felsefecilerin bir tür kolektif hiyerarşi içinde örgütleneceği, bir zamanlar Katolik kilisesinin sahip olduğu aynı man-

> evi üstünlükle donanmış bir uygulama sistemine dönüştürünce; iyi bir devletin tek güvenliği olarak bu manevi otoriteye güvendiğini görünce ... artık birlikte yol alamazdık. Bay Comte bu öğretileri en uç sonuçlarına kadar son çalışması *Système de Politique Positive*'i tasarlayarak hayata geçirdi; bir insanın beyninden çıkabilecek en eksiksiz manevi ve dünyevi sistemdi bu. Bu öğreti, manevi öğretmen ve yöneticilerden oluşan örgütlü bir organın yönlendirdiği yaygın düşüncelerin boyunduruğu aracılığıyla her hareketi ve insani olasılıklar elverdiğince her düşünceyi, toplumun her üyesini, hem yalnızca kişinin kendisini hem de başkalarını ilgilendiren konularda denetleyecekti.... *Kitap, insanın Özgürlük ve Bireyselliğin değerini artık anlamadığı noktada neler olacağını göstermesi bakımından, toplumsal ve siyasal konular üzerinde çalışan düşünürler için muazzam bir uyarı niteliğindedir.*[52] [italikler sonradan eklenmiştir]

Mill'in din üstüne yazıları onun metafizik anlayışına ne kadar ışık tutmaktadır?[53] John Stuart Mill'in kendini din karşıtı olarak görmediğini söyleyerek başlayalım. Mill, Arthur Weguelin Greene'e yazdığı 1861 tarihli mektupta şunu tekrarlamıştı: "Ne *Logic*'te ne de başka herhangi yapıtımda Teizme zarar vermek gibi bir amaç güttüm.... Bana göre, dünyanın kısmen ya da tamamen bir Güçlü Varlık tarafından yaratıldığı fikri henüz kanıtlanmamış olmakla birlikte oldukça güçlü bir varsayım gibi görünüyor".[54] Elbette Mill, İsa'nın kutsal olduğuna inanmıyordu, ama onu büyük bir peygamber olarak görüyordu. Otobiyografisinden gördüğümüz kadarıyla Mill asla ibadet etmedi. Aslında babasının ölümüne kadar, onun İskoç kilisesinde çalıştığını da asla bilmiyordu.[55] Mill kilise tarihi hakkında epeyce okumuş, dinin olumlu ve olumsuz etkileri üzerine kafa yormuştu.[56] Dinler tarihi ve sosyolojisi üzerine söyleyecek epeyce sözü vardı ve kendini dinin ahlaki açıdan yenilenmesi projesine vermişti.

Mill din üzerine üç makale yazmıştı. Bunlar *Nature*, *The Utility of Religion* ve *Theism* idi. İlk ikisi Harriet'in de katılımıyla yazılmış, üçüncüsü ise onun ölümünden sonra kaleme alınmıştı.[57] İlk iki makale 1854-56 arasında, Mill'in otobiyografisinin ilk taslağını hazırladığı dönemde yazılmıştı.

İlk iki yazıda ağırlıkla Tanrı'nın varlığına ilişkin argümanlar ele alınmıştı. 18. ve özellikle de 19. yüzyıllardaki bu yönelim, Aristocu teleolojinin her şeyi açıkladığı ortaçağ dünyasından, Newtoncu fiziğin doğada ereksel neden kavramını reddettiği modern bir dünyaya geçişin süregiden yansımalarıdır. Sonunda din yazarları da inorganik dünyada ereksel ne-

den diye bir şey olmadığını kabul etmiş ancak bu amacın organik dünyada var olduğunu savunmayı sürdürmüşlerdi. Doğal teoloji 19. yüzyılda böyle bir şekil almış, dinin de büyük etkisiyle amatör biyolojiye ilgi artmıştı. Yine, Darwin'in 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni* adlı kitabı tam da doğal teolojinin bu biçimini derinden sarsmıştı. Darwin, biyolojik olguları teleolojiye başvurmadan açıklayan bir tez ortaya atmıştı. Birçoğuna göre, Tanrı'nın varlığının ve inayetinin rasyonel bir şekilde doğrulanmasının son kalıntıları da sanki yok olmak üzereydi.

İlginç bir biçimde bunlar Mill'i hiç rahatsız etmemiş gibiydi. Darwin'i okumuş ve "ortaya koyduğu öğretinin gerçekliğini kanıtladığı söylenemese de, gerçek *olabileceğini* kanıtlamış görünüyor" demişti.[58] Mill bununla neden ilgilenmemişti? Öncelikle, bazılarının düşündüğü gibi Mill'in dini çürütmek gibi bir takıntısı yoktu. Dini sorgulamak için müttefikler aramıyordu. Mill hiçbir zaman ve hiçbir şekilde teleolojiye inanmamıştı. O yüzden doğadaki teleolojiyi sorgulayan argümanlar onun için bir şey ifade etmiyordu. Buna *Logic*'te de değinmişti.

> Olguları teleolojik açıdan açıklama öğretisinin yalnızca olgular hakkındaki bilgilerimizin çocukluk dönemine ait olduğu ve buradan hareketle de insanlığın, bilgisi ilerledikçe, doğal olarak herhangi bir teolojiye inanmaktan vazgeçeceği sanılmamalıdır. Bay Comte böyle düşünüyordu. Ama bunu hiçbir şekilde temel teoreminde dile getirmemişti. Dile getirilen tek şey, insanlık bilgisinin ileri aşamasında, evrensel yasalara göre yönetenler dışında hiçbir Dünya Yöneticisi'nin bulunmayacağı, asla veya çok garip durumlar dışında özel müdahalelerle birtakım olaylar yaratmayacağıdır. Başlangıçta bütün doğal olaylar bu tür müdahalelere atfediliyordu.[59]

Mill'in itiraz ettiği şey, doğanın teleolojik olduğu ve doğa teleolojisinin de uymak zorunda olduğumuz bir doğal düzen oluşturan iyiliksever bir yaratıcının kanıtı olduğu iddiası idi. Mill bu klasik ve ortaçağ bakış açısını reddediyordu. *Nature* adlı makalesinde çizgisinden saparak, Doğa'da sık sık katıksız dehşet verici şeyler, bağışlanamaz trajediler meydana geldiğini iddia etmiş ve bunları tersine çevirmenin ahlaki bir görev olduğunu söylemişti. Mill bu çerçevede, içsel olarak kavranmış standartların kutsal bir esin aracılığıyla dünyayı dönüştürmemizi sağladığı modern Protestan yaklaşımı paylaşmıştı.

> İnsan tarafından değiştirilmemiş haliyle doğanın düzeni, adalet ve iyilikseverlik gibi özellikleri olan hiçbir Varlık'ın, yarattığı akıllı yaratıkların örnek almasını istemeyeceği bir haldedir. Eğer tamamen böyle bir Varlık tarafından yaratıldıysa ... o zaman bile bile ortaya kusursuz olmayan bir çalışma çıkarılmış ve insan da kendi kısıtlı dünyasında adalet ve iyilik faaliyetlerini bunu iyileştirmek üzere hayata geçirecek demektir.... Dini inancı olsun veya olmasın hiç kimse, bir bütün olarak doğanın yıkıcı güçlerinin, akıl sahibi yaratıkların, kendisine karşı ayaklanıp mücadele etmesini sağlamak dışında iyi bir amaca hizmet ettiğine inanmaz.[60]

Öte yandan, görünen o ki dünyadaki kanıtların ortaya koyduğu ya da kısmen desteklediği şey, dehşetin yanı sıra sınırlı ölçüde bir tasarımın[61] varlığıdır.. Mill, Darwin'in tezine alternatif olarak sonlu Tanrı savını ortaya atmıştı.[62] Bu, eğer bir Tanrı varsa, o Tanrı'nın iyiliksever olduğu ama kadiri mutlak olmadığı fikrini yeterince doğrulayabilecek bir savdı. Mill 1860'ta Florence Nightingale'a yazdığı yanıtta, Mükemmel Varlık fikriyle dünyayı nasıl bağdaştıracağını bilemediğini ancak Manicilik'e sıcak baktığını söylemişti. Aslında şöyle devam etmişti (burada, pekâlâ kendisinden bahsettiği kabul edilebilir):

> Dünya iyi ile kötü bir gücün ya da güçlerin savaştığı bir savaş alanıdır ve... insan iyi güç ile yeterince yoğun bir işbirliğine girerek nihai zaferi kazanabilir ya da en azından zafer sürecini hızlandırabilir. Adanmışlık duygularını bu inanca bağlanarak tatmin eden ve hayatın kötülüklerine karşı bu inançtan destek alan, çok bilgili ve yüksek ahlaki ilkelere sahip birini tanıyorum.[63]

Mill, ölümünden sonra yayımlanan *Theism* başlıklı makalesinde (1869'da kaleme alınmıştı) (a) Tanrı'nın muhtemelen var olduğunu ve (b) Tanrı'nın iyiliksever olduğunu, her şeyi bildiğini ama gücünün her şeye yetmediğini savunuyordu.[64] Dünyada kötülük vardı ve bu, Tanrı'nın aklından geçen gizemli bir planın parçası olarak görülüp rasyonelleştirilemezdi. Tanrı bir kötülük kaynağı değildi. Bu kısmen, "bende tiksinti uyandıran, tam anlamıyla iğrenç bir kitap"[65] diye nitelediği Mansel'in kitabına da bir yanıttı. Mill ayrıca (c) fiziksel bedenin, zihinsel yaşamın nedeni değil, biçimi olmasından dolayı bir tür ölümsüzlüğün mümkün olduğunu iddia etmişti.[66] Bu açıklama hem Morley'i hem de Bain'i şoka uğratmış, düş kırıklığı yaratmıştı. Hatta Bain, işi, Mill'in ölümünden sonra Helen

Taylor'a gidip, onun ününü korumak için bu makaleleri yeniden gözden geçirmek üzere izin istemeye kadar vardırmıştı!

Bu argümanın Mill'in epistemolojik fenomenalizmi ve metafizik idealizminin devamı olduğunu vurgulamak gerekir. *Hamilton*'daki, çıkarım yoluyla ortaya çıkmayıp bilincin kendisinin bir önvarsayımı olan bir ben ya da ego tanımının ne kadar önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Bazı Mill yanlıları, ölümünden sonra yayımlanan bu inançlardan[67] dolayı şok olmuşlardı. Ancak bize göre bunlar Mill'in metafizik anlayışıyla tamamen uyum içindedir.[68]

Mill'in Tanrı anlayışı açısından büyük önem taşıyan bir şey de Manicilik yorumudur. Babası Manicilik'i her zaman akla yatkın bir tez olarak görmüştü. Mill de işe tarihsel bir boyut katarak benzer düşünceleri dile getirecekti.

> Tek bir doğaüstü inancı –evrenin kökenine ve yönetilişine ilişkin yalnızca tek bir kuram– kendi içinde tutarlıdır ve sapkınlıklardan uzaktır. O da –her şeye gücü yeten yaratıcı fikrinden kesin bir şekilde kopup– Doğa'yı ve Yaşam'ı Tanrısal bir amacın ya da ahlaki karakterin dışavurumu olarak değil, Platon'un inandığı gibi, kontrol edilemez maddeyle ya da Manicilerin öğretisindeki gibi Kötülük İlkesi'yle, tasarlanmış iyilik arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak gören inançtır. Günümüzde iyi eğitimli ve bilinçli en az bir kişinin sahip olduğunu bildiğim böyle bir inanç, var olan bütün kötülüklerin, tapınmamız istenen bir Varlık tarafından üretildiğine ve onun isteğiyle var olduğuna değil, ona rağmen var olduğuna inanmamıza imkân vermektedir. Erdemli bir insan bu kuramda En Yüce'nin yanındaki bir işçinin, büyük mücadeledeki bir silah arkadaşının yüceltici karakterini bulur.... İnsanlık dininin yerini almasını kabul ettirmek için önerdiği kanıtlar –ki buna kanıt denebilirse– oldukça belirsiz ve zayıf, vaatler de içtenlikten uzak ve belirsizdir. Ama ikisi bir arada tutulabilir. İdeal iyiliği ve dünyanın bu iyiliğe doğru yürümesini gerçekten bir din olarak gören kişi, öteki inanç kendisine temelsiz görünse bile, onun gerçekliğinin mümkün olduğu şeklindeki hoş ve cesaret verici düşünceye inanmakta özgürdür.[69]

Tanrı'nın planı vahiyle, doğayla ya da akılla açığa çıkmaz. Tanrı'nın planı tarihle açığa çıkar.[70] İlişki içinde olabileceğimiz Tanrı, böyle bir tanrıdır.[71]

Mill'in argümanının mantığı nedir? Temel olan, kendimizi nasıl kavradığımızdır. Dünyayı nasıl kavradığımız ise talidir. Mill, dünyayı değiş-

tirip daha iyi bir duruma getirmek ve böylece kendimizi daha iyi anlayabilmek için harekete geçen bir akıl olarak kendimizi kavradığımızı düşünür. Bundan nasıl bir ontolojik resim ortaya çıkar? Bir metafizik tez –ki bu yalnızca bir tez olabilir– insanlık tarihiyle ilgili gerçeklerle birlikte, bildiğimiz şekliyle dünyanın tarihini de hesaba katmak zorundadır. Ayrıca, nihai açıklayıcı ilke bir akıl ya da bilinç biçimi olmalıdır. Mill'in tarih felsefesi, tarihi, örtük normu bağımsızlık mücadelesi olan, dinamik, diyalektik, evrilen bir süreç olarak görür. Mill'in Tanrı anlayışı umudun salt dışavurumu değil, insanın bir bütün olarak evrenle ilişkisini anlamlı hale getiren imgelemsel analojik bir tezdir.

Burada Hegel ile gösterdiği paralellikleri belirtmekte yarar var. Hegel gibi Mill de bir monist idi. Ona göre de Tanrı dünyanın dışında olamazdı.[72] Eğer sonsuz bir akıl varsa, bu, sonlu akıldan tamamen ayrı olamazdı. Mill de Hegel gibi bu inançların birbiriyle bağdaştığını düşünüyor, Hegel'i eleştirenler gibi onu eleştirenler de bunu tanrı fikrinin inkâr edilmesi olarak görüyordu. Tanrı, Doğa'nın dışında olamazsa, o zaman bu, gerçek kötülük olmadan Tanrı iyiliği olamayacağı anlamına gelir. Olumsuzlama ve çelişki salt mantıksal soyutlamalar değil, dünyadaki gerçekliklerdir. Bu aynı zamanda gerçeğin yanlışsız olamayacağı, dolayısıyla diyalektiğe ihtiyaç olduğu anlamına gelir. Son olarak, özgürlük konusunda da ilginç bir paralellik söz konusudur. *Nature*'da tartışıldığı üzere, özgürlük bilinci bir mücadelenin, kendi kendini kontrol etmenin ve özbilincin bir sonucudur.

> Kendimizi bir bütün olarak doğanın yasalarından kurtaramasak da, kendimizi doğanın, içinde faaliyet gösterdiği koşulların dışına çıkarabilirsek, belli doğa yasalarından kurtulabiliriz. Doğanın yasalarını hiç kullanmadan bir şey yapamasak da, bir yasayı diğerine karşı kullanabiliriz.... İster amaç ister araç olarak, yaptığımız her seçimle kendimizi şu veya bu şekilde bir doğa yasası kümesine sokarız.[73]

Deyiş yerindeyse, Mill'in İnsanlık Dini'nin mirasçısı liberal Protestanlık idi.[74] Eldon Eisenach'ın vurguladığı üzere, Mill'in *Logic*'i 1843'te yayımlandığında, neredeyse derhal Oxford'un ders programına alınmıştı. Öğretim üyesi din adamları ve özellikle de Mark Pattison,[75] VI. Kitap'taki ahlak bilimleri tartışmasında, Hıristiyan öğretinin evrimini savunmalarına imkân veren bir tarih felsefesi bulmuştu. Pattison'ın *Essays and Revi-*

ews (1860) başlıklı antolojisine katkıda bulunan başlıca isimlerden biri, erkek izcilerin kurucusu Baden Powell idi. Powell, Hıristiyanlığın güncel sorunlarını dile getirmişti. Burada, İncil'in amacının bize fiziksel dünya hakkında bilgi vermek olmadığını, vahiyle dile getirilen gerçeklerin ahlaki deneyim aracılığıyla bilineceğini savunuyordu.[76] Mill'in tarih felsefesinin köklerinin Coleridge'ta bulunduğunu ve Coleridge'ın Protestanlığın kendini anlama biçimini dönüştürdüğünü göz önünde bulundurduğumuzda, "bu Kilise adamlarının nasıl Mill'in 'Ahlak Bilimleri'nden yola çıkıp, buna kendi liberal Protestan yorumlarını eklediği ve sonunda *Özgürlük Üstüne*'den çok şey bekleme noktasına vardığı" kolayca anlaşılabilir.[77]

Mill ve İşçi Sınıfı

Yaşamının sonuna yaklaştıkça, Mill'in iki konu üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir: kadınların kurtuluşu ve işçi sınıfı içinde bağımsızlığın teşvik edilmesi. Mill'in 19. yüzyılın sonlarındaki İngiliz yaşamının demokratikleşmesine verdiği önem göz önünde bulundurulduğunda, bu şaşırtıcı değildir. "Kadınların kurtuluşu ve ortak üretim ... toplumu yeniden üretecek iki önemli değişikliktir."[78] Aslında Mill, Sanayi Devrimi'nin yarattığı ekonomik sorunlara olan ilgisini hiç kaybetmemişti. Amerikalı büyük hukukçu Oliver Wendell Holmes 1866'da Mill'i ziyaret ettiğinde, birlikte Ekonomi Politik Kulübü'nün bir toplantısına katılmışlardı. Konu "İngiltere'de uygulanan mali politikaların, Jevons'ın öngördüğü gibi, belli bir yıl sonra kömürün tükeneceği beklentisi üzerine oluşturup oluşturulmaması" idi.[79]

Daha önce gördüğümüz gibi, Mill işçi birlikleri ve bunların liderleriyle her zaman aktif olarak ilgilenmişti. 1864'te Uluslararası Emekçiler Birliği'nin kuruluşunu memnuniyetle karşılamış, ancak söylemlerinde kullandıkları "devrim" sözcüğüne itiraz etmişti. Mill, Proudhon'dan övgüyle söz etmişti. Proudhon yanlıları Marx'a karşı çıkıyor, kooperatif birlikler kurulmasını öneriyordu. Mill, işçilerin greve taktik amaçlarla başvurmamalarını öğütlüyordu. Marx ve Bakunin'in Cenevre (1866) ve Basel (1869) kongrelerinde yaptıkları önerilere muhalefet eden George Odger, William Randal Cremer ve Applegarth gibi işçi liderlerinden övgüyle söz ediyordu. İngiliz sendikaları en sonunda Enternasyonal'dan ayrılacaktı.[80]

Mill, 1865'te George Howell'a, başarılı grevlerin sadece fiyatların yükselmesine yol açtığını ve bunun da sonuçta emekçi sınıflara zarar verdiğini yazdı.[81] Howell, Sendika Kongresi Parlamento Komisyonu sekreteri olarak, işçilere, "Özgürlük ve Ekonomi Politik konularında Mill'i yanınıza alın. Yapılacak çok şey var ama önce derhal çeşmenin başını tutun" diye tavsiyede bulunmuştu.[82] Mill, 1867 Mart'ında Cremer'i, Reform Birliği'nin oy hakkı yasasının yasalaşmasını güvenceye almak üzere güce başvurma çağrısını dikkate almaktan vazgeçirmeye çalıştı.[83] 1869'da, Howell'ın liderliğini yaptığı İşçi Temsilcileri Birliği'ne üye oldu. Mill, Odger'ın Parlamento adaylığını destekledi, kaybettiğinde onu teselli etti ve hatta 1871'de onu d'Eichtal* ile tanıştırdı. Yazı ve mektuplaşma faaliyetlerinin zamanının büyük bir bölümünü almasına rağmen, hoşgörüsüzlüğe karşı her zaman tetikte duran Mill, sendika yanlısı konuşmaları nedeniyle işten atılan eski Yunan ve Latin edebiyatı profesörü E. S. Beesly'ye de yardım etti.[84] Mill, kulübün "ilkelerine tamamen ters düşen ilkeleri savunan" Toprak Reformu Birliği'ni desteklediği için, ölümünden yalnızca iki ay önce Cobden Kulübü üyeliğinden çıkarıldı.[85]

Mill bu dönemde bir kez daha sosyalizme eğilerek, konu üzerine bilimsel bir inceleme yazmaya koyuldu. Bu inceleme hiçbir zaman bitirilememekle birlikte, elimizde önemli bir malzeme bulunmaktadır. İnceleme, onun ölümünden sonra, *Chapters on Socialism* (tamamlanan ilk dört bölüm) başlığıyla, 1879'da, Helen Taylor tarafından, artık Morley'in çıkardığı *Fortnightly*'de yayımlandı. Morley, Mill'in de yardımıyla, dergiyi liberal düşüncenin en gelişmiş organı haline getirmişti. Mill, *Chapters on Socialism*'de kendine özgü bir sosyalizm tanımlaması yapmıştı:

> Kendilerini sosyalist olarak niteleyenler arasında iki tip öne çıkmaktadır. İlk sırada yeni bir toplum düzeni öngörenler bulunmaktadır. Bunlar özel mülkiyetin ve bireysel rekabetin ortadan kaldırılmasını ve bunların yerini başka motivasyon araçlarının almasını; küçük kasaba veya köy düzeyinde topluluklar oluşturulmasını ve bu özerk toplulukların çoğaltılarak bütün ülkeye yayılmasını öngörmektedir. Owen ve Fourier ile birlikte genel olarak daha düşünsel ve felsefi Sosyalistlerin sistemleri bu tiptedir. Büyük Britanya'dan çok Kıta'da görülen ve devrimci sosyalistler olarak adlandırılan ikinci sınıf, çok daha sert bir darbe önermektedir. Onların tasarısı, ülkenin bütün üretim kay-

* Mill'in ilk gençliğinden beri tanıdığı Saint-Simoncu Fransız yazar ve yayıncı-e.n.

naklarının tek bir merkezi otorite, yani genel bir hükümet tarafından yönetilmesidir. Bazıları bu yolla, işçi sınıfının ya da onun adına hareket edenlerin ülkedeki bütün mülkiyeti ele geçirip, bunu ortak yarar adına idare etmesini amaçladıklarını söylemektedir.[86]

Mill, merkezi planlamaya, mülkiyetin millileştirilmesine ve reformun şiddete dayalı devrimci eylem yoluyla gerçekleştirilmesine karşıydı. Devrimci sosyalizmi ayakta tutan ilkenin "nefret" olduğunu fark etmişti. *Chapters on Socialism*'i tamamlayacak kadar yaşayamasa da, en azından tamamladığı bölümlerde sosyalizmin bazı yanlarına karşı muhalefetini keskinleştirdiği görülmektedir. Mill, işçi sınıfında önceliğin bağımsızlıkta olduğu ve işçi kooperatiflerinin önemi konularında asla tereddüt etmedi. Bir reformun nihai kriterinin, özgürlüğü ve bağımsızlığı teşvik etmek olduğu konusunda da asla tereddüt etmedi. Harriet'in de teşvikiyle 1850'lerde kooperatiflerin başarısızlık olasılığı karşısında duyduğu kaygıları biraz yumuşamıştı. Ama Mill'in, ortak yararın motivasyon aracı olması konusunda asla Harriet kadar iyimser olmadığını da akıldan çıkarmamak gerekiyor. Mill'in yeniden eski görüşlerine dönmesinin nedeni, Harriet'in kaybından çok, sendikacılarla ilgili olarak sonradan yaşadığı deneyimlerin, düşüncelerini değiştirmesiydi.

Mill'in sosyalizm üzerine yazdığı son yazılar, İngiliz sendikacılarının Enternasyonel'de yaşadığı deneyimlerin de eklenmesiyle oluşmuş düşünceler olarak görülmelidir.... 1848'de Mill'in birlik ilkesi [yani kooperatifler] hakkında beslediği büyük umutlar, yeni devrimci ideologların yarattığı durum karşısında, yani Mill'in daha önce kestiremediği bir biçimde, sosyalizmin içine nefret ve gaddarlığın sızmasıyla temelden değişmişti.[87]

Mill'in, sosyalist deneyime, yaşamının son dönemlerinde, ilk dönemlerde olduğundan daha az ilgi gösterdiği söylenebilir. Bu kısmen, Comte gibi düşünürlerin baskıcı ve otoriter imalar içerdiği düşündüğü yaklaşımlarına verdiği tepkinin bir sonucu olabilir. *Auguste Comte and Positivism* (1865) başlıklı yapıtında, Comte'u sosyalist olarak nitelemiş ve sistemi şöyle tarif etmişti:

Sermaye sahibi hiçbir şekilde sermaye üzerinde mutlak söz sahibi olduğunu sanmamalıdır. Gücün sorumlulukla doğru orantılı olması gerektiğinden, yasal olarak ser-

> maye ile ilişkisi denetlenemez. Ancak sermayenin kullanımı ona ait değildir. Toplum sadece ona insanlığın geçmiş tasarruflarından oluşan birikimin bir bölümünü, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına kullanmak üzere ve zarar vermeden koruyup şu ya da bu şekilde büyüttükten sonra gelecek kuşaklara devretmek kaydıyla emanet etmiştir.... O, küçük toprak sahipleri, küçük sermayedarlar ve orta sınıfı yok olmaya mahkûm asalaklar olarak görmektedir. Ona göre bunların en iyi kesimleri büyük kapitalistler olurken, geri kalanı proletaryaya dönüşür.... İnsan, İnsanlığın evriminin en yüksek ve nihai sonucu olarak bize tavsiye edilen bu kölelik ve boyun eğiş manzarasından dehşete düşüyor.[88]

Mill, kooperatif toplulukların bireysel inisiyatifi yok etmesinden kaygı duyuyordu: "Özel yaşam, daha önce benzeri görülmedik bir şekilde kamu otoritesinin egemenliği altına girecek, bireysel özelliklerin ve tercihlerin gelişim imkânı, insanlık ailesinin gelişmiş kollarında yer alan bir devletin tam yurttaşlarının şimdiye dek sahip olduğundan daha az olacaktır."[89] Helen Taylor, daha sonra "Sosyalizm üzerine yaptığı çalışmayı tamamlamaya ömrü yetseydi, bu yapıtın en az *Representative Government* kadar önemli olacağını düşündüğünü" söylemişti.[90] Bu paralellik önemlidir, çünkü Mill *Representative Government*'ta, bağımsızlığı tehdit ettiği gerekçesiyle demokrasiyi dizginlemek konusuyla ilgilenmişti. İşçi örgütleriyle ilgili deneyimlerinin onun gelecekle ilgili iyimserliğini törpülediğini düşünmek mümkündür.[91] *Chapters on Socialism* ise, sınırlı kooperatiflerden bile kaygı duyulmasını gerektiren güçlü nedenler ortaya koymuş –işçilerin kaderinin geliştiğini savunarak– kapitalizmin konumunu güçlendirirken, devrimci sosyalizmi şiddetle eleştirmişti.

Mill başlarda ücret fonu kuramını kabul ediyordu. Kurama göre, işçiler ancak belli bir yere kadar kazanım elde edebilirdi, bu noktaya zaten gelinmişti ve grev ve toplu pazarlık gibi yöntemlerle daha fazla bir şey yapılamazdı. Mill, W. T. Thornton'un (Mayıs-Aralık 1867 tarihleri arasında) *Fortnightly Review*'da yayımlanan *On Labour* başlıklı yazısından sonra fikrini değiştirdi. 1869 Mayıs'ında Mill aynı dergide yayımladığı bir makalede bu yazıyı ele aldı. Ancak *Principles of Political Economy*'nin son baskısında bu fikir değişikliğini de büyük ölçüde değiştirdi. Bir kez daha arz ve talebin önemli olduğunu vurguladı: Ücretlerin yükselmesi uzun vadede ancak işsizliğin artmasıyla mümkündü.

> [İşçiler] Böyle yapabilirlerse [etkin bir şekilde bir araya gelebilirlerse], çalışma saatlerini azaltmayı ve aynı ücrete daha az çalışmayı kesinlikle başarabilirler. Birleşme yoluyla, kârların düşmesi pahasına genel ücretleri artırma yolunda sınırlı bir güç elde edebilirler. Ancak bu gücün sınırları dardır. Bunun ötesine geçmeleri ancak işgücünün bir kısmını iş dışında tutmakla mümkün olabilir.[92]

Mill'e göre en iyi çözüm kâr ortaklığında ve sendikacılığın kendi kendini ortadan kaldırmasında yatmaktaydı:

> İşçilerle aralarındaki çıkar çatışmaları nedeniyle işverenlerde giderek artan rahatsızlık, mevcut iş ortamının, bütün çalışanların işletme kârından doğrudan pay aldığı Endüstriyel Ortaklıklar'a dönüşmesini hızlandırıcı etki yapmalıdır. Böyle bir dönüşüm İşçi Sendikaları'nın kendi kendilerini gerçek anlamda yok etmesi demektir. Bu dönüşüm, işçi sınıfının en azından büyük bölümünü eğitip daha eşit ve daha eksiksiz bir işbirliğine hazırlayacaktır.[93]

Burada yeniden gündeme getirilmesi gereken bir konu da, Mill'in, ölümünden sonra ortaya çıkan sosyalizm biçimleriyle ilişkisidir.[94] Bunlardan biri, kendi öncüsünün Mill olduğunu iddia eden ve ilk kez 1880'lerde örgütlenen bir hareket olan Fabiancı sosyalizmdi. Hareket adını, bekleme taktiğiyle Hannibal'i yenen Fabius Maximus isimli Romalı generalden almaktaydı. Önde gelen üyeleri arasında Beatrice ve Sidney Webb, Graham Wallas ve George Bernard Shaw gibi isimler vardı. Bunların hepsi de sosyalizmin kaçınılmaz olduğuna ve aşamalı bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğine inanmaktaydı. Fabiancılar, kolektif yararı var etmek için en iyi yolun, toplumun devlet tarafından kolektif olarak organize edilmesi olduğunu öne sürüyorlardı. Görmeyi umdukları devlet, Britanya'da 1870'lerden sonra giderek yükselmeye başlayan ve takdir gören tarzda, teknik uzmanlar tarafından yönetilecek bir devletti. Toplum böylece bir tür meritokrasi olacaktı. Fabiancı topluluğun siyasal açıdan öngördüğü şey, demokratik olarak sorumlu bir seçkinler grubu idi.[95]

Mill'in buna uygun olarak *Representative Government*'ta dile getirdiği yorum şu oldu: Hükümet uzmanların elinde olur, demokratik olarak seçilmiş Parlamento da teknokratların faaliyetlerini denetlerdi. Bu daha çok Comte'un gelecekteki toplum tasarısını andırmaktaydı. Yalnızca bu bile Mill ile paralellik kurarken dikkat etmemiz gerektiğini göstermekte-

dir. Buna karşılık, Fabiancı toplulukla Mill arasında büyük farklılıklar vardı. Mill kamu hizmetinin hükümet tarafından yürütülmesini öngörmekle birlikte, ekonominin merkezi denetimine karşıydı. Uzmanların bu denetimi sağlayacak bilgiye sahip olmalarının mümkün olmadığını düşünüyordu (Bu, Hayek'in argümanının da habercisidir). Daha da önemlisi, Mill, Fabiancıların dile getirdiği tarzda bir kolektif yararın bulunmadığını düşünmekteydi. Mill'e göre ekonomik özgürlük bağımsızlık için bir araç ya da onun koşulu idi. Mill'in, *Principles of Political Economy*'nin "Emekçi Sınıfların Muhtemel Geleceği Üzerine" başlıklı bölümün başında dile getirdiklerinden yola çıkarak, entelektüeller tarafından yönetilen bir feodalizm kurmaya çalıştıkları için Fabiancıları küçümseyeceği düşünülebilir. Fabiancı sosyalizm, Torylerin entelektüel oğullarıyla kızlarının yönettiği bir tür hayırseverlik hareketiydi.

Sosyalizmin başka bir İngiliz yorumu da, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve ortaçağ loncalarına gönderme yapan lonca sosyalizmi idi.[96] Sendikalistler gibi lonca sosyalistleri de devlet denetimine güvenmiyordu. Bunun yerine, birbirinden farklı ve bağımsız endüstriyel örgütler, sendikalar, kooperatif topluluklar ve yerel belediyeler gibi gruplara bölünmüş bir toplum öngörüyorlardı. Devlet denetimi yerine, işlevsel birimler arasında bir işbirliği görmeyi umuyorlardı. Bireylerin, ait oldukları bağımsız birimlerde söz sahibi olmasını savunuyorlardı. Bu, günümüzde hissedarın yerini alan paydaş* anlayışına denk düşmektedir. Ancak burada işlevsel birimler arasındaki işbirliğinin gerçek yapısı ve niteliği belirsizdi.

Bu, Mill'in işçi kooperatifleri önerisini çağrıştırmakla birlikte, üç yönüyle onun görüşlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. İlk olarak, Mill demokrasiyi geleceğin kaçınılmaz dalgası olarak görmekteydi. Mill'e göre, lonca sosyalistlerinin ortaya attığı karmaşık işbirliği modelleri, liberal kültürün mevcut siyasi kurumlarının öngörülen gelişimiyle ilişkisi olmayan kuramsal fikirlere benziyordu. Gerçekte lonca sosyalizmi hiçbir zaman akademik bir hareket olmanın ötesine geçmedi. İkinci olarak Mill, ekonominin şu ya da bu şekilde kalıcı işlevsel birimlere elveren bir yapısı olmadığını düşünüyordu. Aslında bu, Mill'in karşı çıktığı, parçaları kolayca tanımlanabilen kolektif bir organik yarar anlayışı da kokmaktadır. Üçüncü olarak da, Mill, siyasi, ekonomik ve toplumsal süreçte bağımsız bire-

* *Stockholder*: hissedar; *stakeholder*: paydaş. Paydaş, bir işlemden etkilenen herkesin o işlemle ilgili söz sahibi olmasını ifade eder.-r.n.

yin önemini savunacaktı. Lonca sosyalistleri, bağımsız bireyin önemini ret ve inkâr ediyordu. Üçüncü nokta, ikinci noktayla doğrudan bağlantılıdır ve onun sonucudur. Bütün bunların, Mill'e atfedilen atomculukla veya bireycilikle değil, onun bir bağımsızlık ya da *Bildung* olarak bireyselliğe olan bağlılığıyla ilgisi vardır. Mill'in son mektuplarından biri, 13 Eylül 1868'de J. R. Ware'e yazdığı mektuptur:

> Sermaye sahipleriyle emekçiler arasındaki kan davasını durdurmanın tek gerçek yolu ... çeşitli İşbirliği biçimleridir. Bu işbirliği biçimleri, bir yandan nihai olarak sendikaların yerini alma eğilimi gösterirken, diğer yandan da bunların faaliyetlerini doğal olarak ve giderek daha fazla düzelterek, ... [daha gelişmiş emekçileri] bizzat sermayedar olmak yerine kendi koşullarının adil olarak iyileştirilmesi için yollar aramaya ya da sermaye sahipleriyle bugün olduğu gibi rahatsız ve sıkça da zarar veren bir ilişki kurmak yerine, sermaye sahipleriyle adil koşullarda ittifak kurmaya çalışmaya sevk edecektir.[97]

*

Mill'in, geçmişiyle tek bağlantısı olan George Grote 1871 Haziran'ın da öldü ve gösterişli bir törenle Westminster Abbey'de toprağa verildi. Mill istemeyerek de olsa tabutu taşıyanlar arasında yer almayı kabul etti. Törenden sonra ayrılırken Bain'e şöyle dedi: "Çok geçmeden ben de bundan çok farklı bir törenle toprağa gireceğim."[98] Mill, iki yıl sonra, G. F. Watts'a Mart'ta portresini yaptırırken, o çok sevdiği doğa yürüyüşlerinden birini yaptığı sırada kaptığı yılancık hastalığı nedeniyle, 7 Mayıs 1873'te, Avignon'da öldü. Helen'a söylediği son sözler "Üzerime düşeni yaptığımı biliyorsun" oldu. Mayıs ayının onuncu günü "o çok sevdiği eşinin mezarının yanında on dört yıldır boş duran ve on dört yıl boyunca mutlu bir şekilde yatacağı yer olarak baktığı mezara" gömüldü.[99] Mill'in malvarlığının yarısı çeşitli yardım kuruluşlarına dağıtıldı. Mill ölümünde bile, istemeden de olsa, çatışma yaratmayı başardı. Mill'in arkadaşı olan ve ölümünden sonra onun davasını savunmaya devam eden Protestan rahip Louis Rey defin töreni sırasında dua okumuştu. Rey daha sonra yerel bir gazeteye bir yazı yazarak, dine kuşkuyla bakan bir kişi adına dua ettiği için kendi cemaatinden özür dilemek zorunda kaldı.

Mill'in ölümünden sonra yayımlanan yazılarıyla Helen ilgilendi. Bunlar arasında 1873'te yayımlanan otobiyografisi, 1874'te yayımlanan *Three*

Essays on Religion ile 1879'da yayımlanan *Chapters on Socialism* de vardı. Mill, Avignon'da Harriet ile birlikte yatmaktadır. İnsan burada Carlyle'ın *Sartor Resartus*'ta dile getirdiği tavsiyeyi hatırlamadan edemiyor:

> Üret! Üret! Acınacak kadar küçük de olsa, Tanrı için üret! İçindeki en iyi şey budur. Öyleyse onu dışarı çıkar. Yüksel, yüksel. Yapman gereken ne varsa. Elinden ne geliyorsa, bütün gücünle yap. Hazır Gündüz iken çalış, çünkü Gece olunca hiçbir insan çalışamaz.[100]

Mill'in Toplumu

Stefan Collini,[101] Britanya'daki bazı yazarları tarif ederken pratik ve aydınlatıcı bir deyiş ortaya attı. Bunları "toplum ahlakçıları" olarak adlandırdı ve Mill'i de onların arasına kattı. Bunlar devlet hizmeti (Mill ve Arnold), yüksek gazetecilik (Stephen, Morley), üniversite (Fawcett) ya da hukuk gibi alanlarda kariyer yapmışlardı. Popüler gazete ve dergilere yazmışlar, bu yazılarında türdeş bir orta sınıf seçkin okuyucu grubu hedef almışlardı. Kendilerini farklı bir çıkar grubu olarak görmek yerine, "daha çok kendi çıkarlarını düşünen çağdaşlarına, içinde yaşadıkları toplumda yerleşik olan ahlaki değerlerin gerektirdiği zorlu görevleri" hatırlatmak gibi bir rolleri olduğunu düşünüyorlardı.[102] Bireysel çıkarla ortak çıkarın çatışmasından ve daha önce bu çatışmayı çözen Hıristiyanlığın temsil ettiği ahlaki konsensüsün ortadan kalkmasından kaygı duyarak, bunun yerine bir tür özgeciliği koymak istiyor ve ahlaki değerin gelişebileceği zemin olarak emeğe vurgu yapıyorlardı. 1870'lerden sonra entelektüellerin rolü önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Ama bu liberalden demokratik siyasete doğru bir değişiklik olmuştur.

Mill'in birçok yönü çağdaşları tarafından anlaşılamadığı gibi, bu anlaşılmama durumu bugün de sürmektedir. Bunun başlıca nedeni, Mill'in ortaya koyduğu topyekûn liberal kültür anlayışının neredeyse hiç kimse tarafından kabul görmemesi ve Britanya'da doğal taraftarı bulunmamasıdır. Burada, hiçbir taraftarı bulunmayan ve görüşleri kimse tarafından kabul edilmeyen bir yazarın nasıl olup da hem kendi çağında hem de bugün bu kadar etkili olduğu sorulabilir. Bunun yanıtı kısmen şu olabilir: Mill

var olan görüşlerden bir sentez oluşturmaya çalışmıştı. Hangi tarafın görüşlerini yansıtırsa o kadar müttefiki ve hayranı olmuştu.

Öncelikle Mill, şartlar ortaya koysa da modern liberal kültürün dünyayı dönüştüren yanlarından, yani piyasa ekonomisinden ve demokrasiden yanaydı. Haliyle, Tory aristokrasisinin feodalizmine karşıydı. Mill'in piyasa ekonomisinde özel mülkiyete verdiği yer ne olursa olsun, Tory'ler, Mill'in düşmanları olduğunu biliyorlardı. Buna bakarak, Mill'in yükselmekte olan orta sınıf sanayicilerin doğal sesi olduğu düşünülebilir. Ancak Mill ne kadar istese de yeni sanayicileri savunamazdı, çünkü onların liberal kültür anlayışı piyasa ekonomisini ve sermaye birikimini onaylamaktan öteye gitmiyordu.

> ... Stuartlar zamanından beri İngiliz karakterini şekillendiren iki önemli etken, para getiren ticari işler ve dini Püritenizmdir. İş, insanın bütün yetilerini gerektirdiği gibi, ister severek isterse kazanç arzusuyla yürütülsün, hedefe doğrudan götürmeyen her şeyi zaman kaybı olarak görür. Tanrı korkusu ve saygısı dışında bütün insani duyguları, günah değilse bile, bir tuzak olarak gören Püritenizm ise duyguların gelişmesine karşı olmasa bile, en azından soğuk bakar.[103]

Mill, eğitim (veya kültür) ve mülkiyet arasında Alman tarzı bir ittifak anlayışını savunuyordu. Ama orta sınıflar *Bildung*'a ilgi göstermiyor, kültürün eğitimli sesleriyse büyük ölçüde, liberal kültürün başlıca gereği olan Sanayi Devrimi'ne karşı çıkıyordu.[104] Bu hatanın tipik bir örneği de, Mill'in "ortaya attığı ilkeleri bilmeden reddeden ve kendi biliminin hiçbir bağlantısı olmadığını söylediği ahlaki kaygıları üstü kapalı olarak ortaya atan ekonomistler arasında saygıyı hak ettiğini" söyleyen Ruskin idi.[105] Kültürel-entelektüel topluluk Mill'in cahillere yönelik eleştirilerini paylaşmaktan memnundu, ama onun yeni sentezler üreterek çatışmayı ortadan kaldırma çabalarına kulaklarını tıkıyordu. Nancy Rosenblum'ın dediği gibi:

> Mill, sanatsal yaratımla özelleştirme arasında bağlantı kurarken, kopuştan yalnızca sanatçıların değil herkesin yararlanması halinde, romantizme doğru çok daha geniş bir açılımın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Ancak Mill'in, romantik duyarlılıkların kendini ifade etme arzusunu ticaret toplumuna topyekûn karşı çıkmaya dönüştürmesine ya da kendini ortaya koymak için savaş fırsatı kollamasına tahammülü yoktur.[106]

Mill bir ahlakçı olarak ya da piyasa ekonomisinin sözcüsü olarak görülebilir, ama aynı anda ikisi olarak kabul ettirememiştir kendini. Bu, Mill'den çok onun çağdaşlarının hatasıdır.

İngiltere'de orta sınıf işadamı topluluğu sonuçta ilerici bir sınıf olamadı. Bunun başlıca nedeni liberalizmin siyasi bir hareket olarak ortadan kalkmasıdır. Bağımsızlığa önem veren girişimci ideal zafere ulaşamadı. Bireyler bir yana bırakılırsa, İngiltere görece son zamanlara kadar bu ideali ortaya koyacak ya da destekleyecek bir sınıf çıkaramadı.[107] Başarılı sanayiciler Tory'lerle birlikte hareket edip onların içinde eridi. Martin Wiener'in dediği gibi,

> Britanya hiçbir zaman gerçek bir burjuvazi ya da seçkin bir sanayi sınıfı yaratamadı.... Bireysel istisnalar olsa da, aristokrasinin kapitalizmi temelde girişimci ya da üretken değil rantiye oldu. Böylece aristokrasiyle burjuvazi arasındaki uyum yeni orta sınıfların nispeten soğuk ve pasif bir ekonomik rol üstlenmesi anlamına geldi. Rantiye aristokrasi kültürel egemenliğini büyük ölçüde korumayı başardı ve dolayısıyla ... sanayi burjuvazisini de kendisine benzetti.[108]

Entelektüel sınıflar çeşitli nedenlerle ve farklı argümanlarla işçi sınıfının yanında yer aldı. Mill'in korktuğu ve düzeltmeye çalıştığı İngiliz yaşamındaki bölünme giderek derinleşen uçurumlar yarattı.

Dicey, Mill'i bir bakıma bireycilikten kolektivizme kaymayı temsil ettiği için suçlamakta, hatta bunu iddia etmekte haksızdı. Dicey'ninkine benzer bir yanlış algıya, Marx yanlısı J. George Eccarius'ta da rastlamak mümkündür. Eccarius şöyle yazmıştı: "Mill, bir Parlamento üyesi olarak örnek bir tavır sergiledi ve işçi sınıfının yanında yer alma cesaretini gösterdi.... Siyasi tavırlarıyla ekonomi felsefesi birbiriyle çelişkilidir."[109] Mill bireycilikten değil bireysellikten yanaydı. Bu, işçilerle işverenler arasında bölünmüş bir toplumu aşan bir bireysellikti. Mill'in 1830 ile 1870 arasında temsil edip hayata geçirmeye çalıştığı şey başarısız oldu. Bu başarısızlık, işçi sınıfının üst katmanlarının destekçilerinin İşçi Partisi'ne, Manchesterli imalatçıların da Tory'lere kayması sonucunda Gladstone'un liberal koalisyonunun gerilemesinde kendini göstermiştir.[110]

Mill piyasa ekonomisinden ve özel mülkiyetten yanaydı. Ama Felsefi Radikaller'in yaklaşımını da yetersiz bulmaktaydı. Bu yaklaşım işçi sınıfının sorunlarına, kadının statüsüne ya da kitlesel demokrasi tehdidine kar-

şı bir çözüm önermiyordu. Ezeli düşmanı Fitzjames Stephen gibileri ise yalnızca savunmayla ilgileniyor, sorunları umursamıyorlardı. O yüzden de Stephen kendini "John Mill'in modern ve daha insani yaklaşımıyla çatışma içinde buldu ... Bu da onda her zaman, Mill'in içinde büyüdüğü vahşi ve katı ilkelerden kaçtığı duygusu uyandırdı."[111] Bir de, Mill'in, sanayileşmenin yarattığı toplumsal sorunlarla başa çıkma çabalarına sıcak bakan ama liberal kültür anlayışını benimsemeyen Eccarius gibiler vardı.

Mill'in bir başka potansiyel taraftar grubu da teknik-entelektüel seçkinlerdi. *Logic*'in yakaladığı başarı ve üniversitelerde çabucak kabul görmesi, Mill'i kolayca teknolojik seçkinlerin akıl hocası konumuna getirebilirdi. Ama Mill bilimin sınırlılığının farkındaydı. O yüzden de *Logic*'in son bölümünde, bilimin sanatsal ve şiirsel bakış açısıyla desteklenmesi gerektiğini anlatmaya çalışmıştı. Entelektüeller topluluğu ise maalesef, beyninin ya sağ yanı ya da sol yanı ağır basan bireylerden oluşmaktaydı. Her iki durumda da Mill'in ortaya koyduğu savların bir yarısını duymuyorlardı.[112] Mill'in dostu, biyografi yazarı, yandaşı ve İngiliz felsefe dergisi *Mind*'ın kurucusu Bain bile, Mill'in "Şiir'e Din gibi bakmasından ya da Din ile Felsefenin bir araya gelmiş hali gibi görmesinden" yakınıyordu.[113] Daha sonra C. P. Snow'un iki kültürü belirlemesi, her ne kadar yeterince açıklanmamış olsa da, süregiden soruna bir örnektir.[114] 18. yüzyılın Aydınlanma Projesi ile 19. yüzyılın romantik tepkisi arasındaki entelektel çatışma bugün de şu veya bu isim altında devam etmektedir. Bu ikisinin erdemlerini bir araya getirmeye çalıştığı halde bunu başaramamış bir Mill imajı, diğer tarafı anlamadığı gibi bu çatışmayı aşmaya da çalışmayan tarafların ortaya attığı bir iddiadır. Oysa başarısızlık yazardan değil okuyucudan da kaynaklanmış olabilir.

Genellikle Mill'in felsefeci olarak taşıdığı derin anlam gözden kaçmaktadır. Bununla, Mill'in kamusal politika konularında tavır alan, belli başlı kurumların işleyiş biçimini anlamaya çalışan birinden daha ileri bir kişilik olduğunu anlatmaya çalışıyorum. John Stuart Mill insanların kendilerini ve evrendeki yerlerini nasıl kavradığının –deyim yerindeyse büyük resmin– önemli olduğunu anlamıştı. Eğer toplumsal dünya çatışan çıkarlar arasında bir ateşkes olmaktan öteye geçecekse, eğer tartışmanın işlevi nazik konuşmalarda sağlam bir pozisyon elde etmekten fazlaysa, o zaman metafizikte, epistemolojide ve aksiyolojide temel konuların üzerinde durulması gerekirdi. Mill böyle yaptığını düşünüyordu ve bundan çıkacak en önemli değer de bağımsızlıktı.

Mill'in kamusal politikada aldığı tutumu anlamada bağımsızlık kilit önem taşımaktadır. Bu, çağdaşlarının büyük ölçüde kavrayamadığı bir anlayıştır, çünkü Mill bu anlayışı kıtadaki ve romantik kaynaklardan İngiltere bağlamına taşımıştır. Bağımsızlığın dini bir kökeni hatta dini bir karşılığı vardır. Ama Mill'in çağındaki örgütlü dinler ona göre bunu kanıtlayamıyordu, çünkü bağımsızlıkta yalnızca baskı ve kendini yadsımanın meydana getirdiği olumsuz boyutu görüyorlardı. Bağımsızlığın *Bildung* gibi olumlu bir boyutu olabilirdi ya da zenginlik ve kaynak üretiminin kendisi *Bildung*'un bir dışavurumu veya ona giden bir araç olabilirdi. Bütün bunlar Mill'in çağdaşlarının göremediği şeylerdi.

Mill'de kafa karışıklığı, çelişki ya da tutarsızlık gibi görünen şey, bağımsızlığın merkezi rolünü anlamamanın bir sonucudur. Örneğin, Mill kamusal politikalarda özgürlükten yanaydı, çünkü özgürlük bağımsızlığın keşfedilmesini, hayata geçirilmesini ve geliştirilmesini sağlıyordu. Özgürlük kendi başına bir amaç değildi. Mill, dış baskı olmaması anlamındaki özgürlüğün bağımsızlığa zarar verdiğini düşündüğü durumları eleştiriyordu. Piyasa ekonomisi, özel mülkiyet, bireysel haklar ve genel oy hakkını benimsemiş temsili hükümetten yana tavır alınıyor ve savunuluyordu, çünkü bunlar bağımsızlığı sağlıyordu. Mill işçi sınıfına katkıda bulunmak adına ekonomik reform yapılmasından yanaydı. Ama politikasının hedefi sadece kaynakların yeniden paylaşımını değil, aynı zamanda girişimcilik şeklinde bağımsızlığı sağlamaktı. Dünyayı "varlıklılar" ile "varlıklı olmayanlar" arasındaki kaçınılmaz mücadele alanı olarak görenler, liberal kültür kurumlarının hiçbir koşulda yararlı olmadığını düşünenler ve modern dünyayı reddedenler, muhtemelen Mill'in programının özünü anlayamazlar. Mill bağımsızlığın temel önemde olduğunu savunduğu için, onu her durumda korumaya çalışıyordu. O yüzden de çoğunluğun tiranlığını engelleyen politikaları savunuyordu. Burada bazı okuyucuların kafası karışacaktır. Mill demokrasiye karşı mıydı, değil miydi? Bu yanlış bir sorudur. Mill bağımsızlıktan yanaydı. Demokratik kurumlar bağımsızlığı koruduğu ve geliştirdiği sürece onlardan yanaydı. Kurumsal düzenlemeler özgür ve sorumlu davranışın önüne geçtiği sürece onlara karşıydı. Eleştirmenler çoğunlukla Mill'in konunun hangi yanını ele aldığını anlayamamış ve dolayısıyla püf noktasını kaçırmıştır, çünkü bağımsızlığı görememişlerdir.

Örneğin Mill, *Bildung*'a dayanıyorsa, kolaylıkla azınlığı ya da bireysel farklılığı savunabilir. Ama körü körüne bir geleneğe dayanıyorsa ona

karşı çıkar. Eğer *Bildung*'un bir dışavurumuysa kültürel farklılığı savunabilir. Ama kültür, liberal bir kültür değilse karşı çıkar. Mill, *Bildung*'un yalnızca liberal kültür içinde yaşama şansı olduğunu düşünmekteydi.

> Hiç kimse, Fransız milletinin bir üyesi olabilmeleri için, bir Breton ya da Basklıya, daha uygar ve daha bilgili insanların fikir ve duygularının benimsetilmesinin .... onların kendi kayalıklarında, geçmişin yabani kalıntıları arasında gizlenip, kendi küçük zihinsel yörüngesinde dönmesinden daha yararlı olmadığını söyleyemez.... İngiliz Ulusunun üyeleri olarak, aynı şey Galliler ya da İskoç dağlılar için de geçerlidir.[115]

"Bir toplumun çevresinde bir araya geldiği öğreti ve değerleri öğreten" organik entelektüellerle (Coleridge ve din adamları) eleştirel bir tavır alan "entelijansiya"yı birbirinden ayırabileceğimiz söylenmiştir.[116] Mill ikisi de değildir. O bir yandan, liberal kültürün örtük normlarını doğru bir şekilde tanımlayabildiğini düşünüyordu ve bu anlamda organik bir entelektüeldi. Diğer yandan, tarihsel bağlamın değişmesi diyalektik olarak bu normların yeniden açıklanmasını gerektiriyordu. Mill yeni bağlamı göremeyenleri eleştiriyordu. Ama bu hiçbir şekilde temel değerlerin eleştirilmesi demek değildir. Mill, tarih felsefesi anlayışından dolayı kendisini yalnızca yabancılaşmış bir eleştirmen olarak değil, aynı zamanda bir sözcü olarak görmekteydi. Kendisinin her zaman Sokratesçi rolü oynadığını düşünüyordu.

Müteveffanın Kısa Biyografisi

Mill'in ölümü üzerine London *Times*'a onun kısa biyografisini yazmak, çağdaşlarından Hayward'a düştü. Abraham Hayward, 1820'li yıllarda Mill ile Londra Tartışma Derneği'nde tartışmalara girmiş ve son olarak editörlüğünü Mill'in yaptığı dönemde *Westminster Review*'da yayımlanan ve kendisini aristokrasi dalkavukluğu yapmakla suçlayan bir makaleyi protesto etmişti. Hayward, 1873'te *Times* ve *Fraser's Magazine*'de yayımladığı tartışmalı kısa biyografilerle öcünü aldı.[117] Mill'in toprak reformu ve kadın hakları konusundaki görüşlerini yerden yere vurmakla kalmayıp, Mill ve Harriet'in zina yaptığını ima ettiği gibi, Mill'in gençliğinde doğum kontrolünü savunan broşürler dağıttığı için tutuklandığını da hatırlattı.

Kısa biyografi bir kişilik katline dönüşmüştü. Westminster Abbey'de bir tören yapılması önerilmişti, ancak çıkan yazıdan sonra Gladstone dahi öneriyi desteklemekten vazgeçti. 1889'da Mill'i "Akılcılığın Azizi" olarak niteleyecek olan da aynı Gladstone idi. Ancak otobiyografinin yayımlanması, Mill'i eleştirenlere ona hakaret etmek için kısa biyografidekinden daha iyi gerekçeler verdi.

Kuşkusuz daha olumlu konuşanlar da vardı. Ezeli düşmanı Fitzjames Stephen, "Mill'i yalnızca yazılarından tanıyanların onun bir yanını, üstelik en iyi olmayan yanını tanıyabileceklerini" söylemişti.[118] T. H. Green, ölüm döşeğinde, Mill'in "çok iyi bir insan" olduğunu söylemişti.[119] Sidgwick, Mill'i "İngiltere'nin Hume'dan beri ortaya çıkardığı –en iyi felsefeci değilse bile– en iyi felsefe yazarı olarak niteledi.[120] İşçi lideri George Jacob Holyoake, Mill için "tanıdığım ünlü isimler arasında onun kadar halkla özel olarak ilgilenen, bireyselliklerini ya da kendi kendilerine yeterliliklerini ortaya koyanlara yardımcı olan bir kişi ve özellikle de felsefeci yoktu" diye yazmıştı.[121] Mill'in ölümü üzerine bir Viyana gazetesine yazı yazan Gomperz şöyle demişti: "O, arkadaşları için, bitmek tükenmek bilmez bir iyilik ve hoşgörü kaynağı idi. Çok alçakgönüllüydü. Kendisi için hiçbir zaman en küçük bir ayrıcalık istemezdi. En küçüklere ve en deneyimsizlere bile eşitiymiş gibi davranırdı...."[122] Mill ile ilişkisi hakkında otobiyografide dile getirilen sözler üzerine Helen'a bir mektup gönderen Roebuck, Mill'in kendisine duyduğu sempatiden emin olarak şöyle yazmıştı: "Ondan aldığım son mektubun sevecen bir tonu vardı. Eski günlerden, eski duygulardan söz ediyordu.... Yazdıkları beni o kadar heyecanlandırmıştı ki, Victoria Caddesi'ndeki dairesini bulmaya çalıştım ama bulamadım.... Bana gençliğindeki gibi saygı beslediğini duyduğuma gerçekten memnun oldum."[123]

Ün[124]

İngiliz entelektüelleri üniversite ortamına giderek daha çok girdikçe, Mill'e saldırarak isim yapmak da moda haline gelmişti. Leslie Stephen, Cambridge'te geçirdiği günlerden söz ederken, "ortaçağ yorumcularının Aristoteles'in öğretilerini tartışması gibi, kendilerinin de aynı heyecanla, saatler boyu Mill'in görüşleri üzerinde tartıştıklarını" söylüyordu.[125] Tartış-

malar, Mill'i bireyci olarak niteleyip karikatürize eden Bradley'nin eleştirileriyle başladı; ekonomide "marjinalist" devrimin lideri olarak isim yapmaya çalışan Jevon'un kötülemeleriyle devam etti; Sidgwick'le daha ileri noktalara taşındı ve G. E. Moore ile doruğuna ulaştı. Mill'e büyük bir düşünür olarak ün kazandıran ve yaşamı boyunca tanınmasını sağlayan yapıtları *Logic* ile *Principles of Political Economy*'ye daha sonra vaftiz oğlu Bertrand Russell'dan itirazlar geldi.[126] Russell özellikle de Mill'in insan ırkını "hayvanlar arasında" görmeyi reddetmesine takılmıştı.[127]

19. yüzyılın son yirmi yılında standart bir John Stuart Mill karikatürü oluşmaya başladı. Dicey'nin yorumlarında ortaya konduğu üzere, bireycilikle kolektivizm arasındaki tartışmada Mill, *Özgürlük Üstüne*'nin yazarı olarak ele alındı. *Özgürlük Üstüne* ise bireyciliğin savunusu olarak görülmekteydi. Bireyciliği eleştiren idealistler, onun faydacılığın bir ürünü, faydacılığın da Felsefi Radikallerle ekonomi politiğin felsefi temeli olduğunu iddia ediyorlardı. Dicey ve Leslie Stephen gibi yarı müttefikleriyle idealist düşmanları arasında bir Mill miti doğmuştu. *Özgürlük Üstüne*, *Utilitarianism* ve *Principles of Political Economy* gibi kitapları yazdığı için, idealist muhaliflerin Mill'in görüşlerini küçümsemesi zor olmadı. Comte'un takipçisi ve önde gelen bir pozitivist olan Frederick Harrison, romantik Mill'i görmezden gelip, onu "Locke, Hume, Adam Smith, Bentham, Malthus, James Mill, Austin, Grote, Bowring, Roebuck ve felsefi Radikaller" ile özdeşleştirerek bu mite katkıda bulundu.[128] Mill muhaliflerinin yanlış yorumlarıyla Dicey'nin tarihinin ortaya koyduğu taraflı yaklaşım, 1900'de artık "son dönem İngiliz siyasi ve entelektüel tarihinin baskın yorumu haline gelmişti."[129] Collini'nin işaret ettiği gibi, *Özgürlük Üstüne* 1920'lerde yalnızca olumsuz özgürlüğün anlatımı olarak görülmekteydi. "Çalışkanlığı ve sergilediği özgeciliğe bağlılığı büyük ölçüde atlandı."[130]

John Stuart Mill'in Önemi

John Stuart Mill'in verdiği mesaj ya da mesajlar hem genişlik hem de derinlik bakımından önem taşımaktadır. Kültürel açıdan ve olayı sonradan değerlendirmenin getirdiği avantajla bakıldığında, Mill, karaktere ve ertelenmiş hazza verdiği önemle Viktoryen tarzı doğruculuğun bir simge-

sidir. Onun aynı zamanda büyük bir bağımsızlık yorumcusu ve Aydınlanma ile Romantizm'i sentezlemeye çalışan bir yazar olarak görülmesi gerekir. Felsefi açıdan liberal kültürü en geniş şekilde açıklamıştır. Başka hiç kimse konuyu bu kadar genişliğine ve derinlemesine ele almamış, güçlü ve zayıf yanlarını dile getirmemiştir. Etik ve ahlak felsefesini sentezlemiş ve bağımsızlığı amaç yaparak bunları birleştirmiştir. Siyasi açıdan bakıldığında bağımsızlık kavramı, bireysel yararı ortak yararla ilişkilendirme sorununa getirilmiş tek çözüm gibi görünmektedir. Ekonomik yönden ise, girişimciliği evrensel hale getirmek, işçi ve işveren arasındaki ayrımı aşmak ve merkezileşmeye cesaretle karşı çıkmak, 21. yüzyılın başlarında siyasetin yeni ve kabul gören temeli haline gelmiştir. Mill, genel olarak kamusal siyasette bize doğru soruları sormayı öğretti: Hangi davranışlar bağımsızlığı geliştirir, hangileri engeller? Bağımsızlığı engelleyenleri, kendisi daha büyük bir engel haline gelmeden iyileştirebilecek bir çözüm var mıdır? Bağımsızlığı geliştirmeye dönük politikalar için de daima şu soruyu sormalıyız: İşe yararlar mı? Mümkün olan tek çözüm bunlar mıdır? Diğer meşru politikalarla çelişiyorlar mı?

Mill'i bugün için önemli kılan nedir? Buna verilecek en basit yanıt, çözmeye çalıştığı pratik ve entelektüel çatışmaların bugün de devam ettiğidir. Teknolojik projenin hümanist eleştirisi ve ruhun modern dönemdeki yozlaşmasına getirilen ahlaki-teolojik eleştiri bugün de sürmektedir ve aynı ölçüde önemlidir. Teknolojik proje duraklamadığı gibi, artan bir canlılıkla da ilerlemektedir. Hümanistler bunu, uygulamada, anlamlı bir şekilde nasıl değiştireceklerine ilişkin bir açıklama getiremedikleri gibi, bunu aşacak bir sentez de üretememişlerdir. Bu durum devam ettiği sürece, Mill'in sentez çabası anlamını koruyacağı gibi, mantıklı tek çıkış noktası olmayı da sürdürecektir. Mill, İngiliz romantiklerinin en önemlisiydi.

Notlar

ÖNSÖZ
(Sayfa IX-XVII)

1 Hicks (1982), s. 325n.
2 *Autobiography*, CW I, s. 1.
3 Packe (1954), s. 11.

I. BÖLÜM ÇOCUKLUK VE İLK EĞİTİM: BÜYÜK DENEY (1806-1820)
(Sayfa 1-35)

1 Bkz. William Thomas, *The Philosophic Radicals* (Oxford: Clarendon Press, 1979)
2 Bkz. Leslie Stephen, *The English Utilitarians* (Londra, 1900), Cilt. I, s. 12-136.
3 Bain'e göre, *A Biography of James Mill* (Londra: Routledge/Thoemmes Pres, 1995), s. 11, John Stuart Mill'in, babasının gençlik dönemi hakkında bilgisi yoktu.
4 Bu bilgiyi L. S. Feuer'e borçluyum: "John Stuart Mill as Sociologist" (1976). Feuer de, Graham Wallas'tan, *The Life of Francis Place: 1771-1854* (4. baskı, Londra, 1925) alıntı yapmıştır. Feuer şöyle der: "James Mill, eşinin, sevdiği kadın olmadığını hiçbir zaman aklından çıkarmamıştı. Oğlunun *Özgürlük Üstüne*'si gibi, onun faydacılığı da toplumla olan kişisel kavgasının bir sonucudur" (s. 103).
5 John Stuart Mill en büyük çocuktu ve 1806'da doğmuştu. Diğerleri Wilhelmina (1808-1861); Clara (1810-1886); Harriet (1812-1897); adını Bentham'dan alan ve Hindistan'da memur olarak görev yapan James Bentham (1814-1862); adını Leydi Jane Stuart'tan alan Jane (1816-1883); Derry olarak bilinen Henry (1820-1840); Mary (1822-1913) ve adını Grote'den alan ve India House'ta çalışan George Grote (1825-1853) idi. Nispeten genç ölen öteki erkek çocukların hiçbirinin mirasçısı yoktu. Kızlardan dördü evlenmiş, üçü çocuk sahibi olmuştu.
6 Bain (1882a), s. 334.
7 a.g.e., s. 415
8 James Mill başmüfettiş olmuştu. Strachey ailesi, Bain'in yazdığı James Mill biyografisinde, James Mill'i, Stratchey'in başmüfettiş olmasını kasıtlı olarak engellemekle suçlamıştı. Bkz. Moir'ın CW XXX"ye yazdığı giriş yazısı, s. xiii-xiv.
9 "Vereceğim emeğin, gerçektekinin sadece yarısı ya da üçte biri olacağını kestirseydim, History of India'yı asla yazmazdım." Bain (1882a), s. 62.
10 Bain'de alıntı yapılmıştır (1882a), s. 180-1.
11 *Autobiography*, s. 612. *Autobiography*'ye ilişkin bütün göndermeler CW I'edir.

12 Bununla birlikte, Crompton gibi Mill'in evini ziyaret eden bazı kişiler, "John'un annesine çok bağlı olduğunu ve ona bolca sevgi gösterilerinde bulunduğunu" anlatmaktadır. Rahip J. Crompton ile A. S. West arasında 1875'te Norwich'te geçen konuşmadan notlar (King's College Kütüphanesi, Cambridge). Bu da kısmen, 1850'lerde kaleme aldığı *Autobiography*'de Mill'in, eşi Harriet'e kötü davrandığını düşündüğü annesine karşı duyduğu rahatsızlığı yansıttığını göstermektedir.
13 Graham Wallas, *Life of Francis Place* (Londra, 1898), s. 75.
14 Rahip J. Crompton'a gönderilen mektup, 26 Ekim 1873. Michael St. John Packe, *The Life of John Stuart Mill*'den (Londra: Secker and Warburg, 1954), s. 33'ten alınmıştır.
15 Bertrand ve Patricia Russell (editörler), *The Amberley Papers* (Londra: Hogarth, 1937), Cilt I, s. 421.
16 Henry Solly (James Bentham Mill'in arkadaşı), *These Eighty Years* (Londra: Simpkin Marshall, 1893), Cilt I, s. 147.
17 *Authobiography*, s. 52 (ilk taslak).
18 a.g.e., s. 53.
19 Bain (1882), s. 4.
20 *Autobiography*, s. 33-4.
21 "Grants's Arithmetic for Young Children and Exercises for the Improvement of the Senses," *Globe and Traveler* (23 Ekim 1835), CW XXVII, s. 786-7.
22 *Autobiography*, s. 17.
23 a.g.e., s. 39.
24 Wallas (1898), s. 76.
25 a.g.e.
26 Bain (1882a), s. 333.
27 *Autobiography*, s. 17.
28 Bain (1882a), s. 334-5.
29 Crompton, a.g.e
30 *Autobiography*, s. 35-7.
31 a.g.e., s. 33.
32 a.g.e., s. 251-3.
33 aktaran Bain (1882a), s. 205.
34 Mill'in kızkardeşleri evde eğitim alırken, erkekler okula gönderiliyordu. Hem James Bentham Mill hem de Henry Mill, University College London'a gitmişti. Hatta Henry'nin Cambridge'e gönderilmesi bile düşünülmüştü. University College London, kısmen James Mill'in önderliğindeki muhalifler tarafından kurulmuştu.
35 Bkz. T. W. Heyck, The *Transformation of Intellectual Life in Victorian England*. (New York: St. Martin's Pres, 1982).
36 *Autobiography*, s. 21.
37 a.g.e., s. 31.
38 a.g.e.
39 *Autobiography*, s. 29.
40 a.g.e., s. 87. Aynı zamanda bkz. s. 205. Burada, ancak kendisinin "Parlamentoda olup günlük danışmalar yoluyla, radikal üyelerle iç içe girebildiği; inisiyatifi ele alabildiği ve başkalarını öncülüğe teşvik etmek yerine, öncülüğü kendisi yapabildiği takdirde" radikalizmin hâkim olabileceğini söylemektedir. Bu konuda, Janice Carlisle'ın konuyu derinlemesine ele alan *John Stuart Mill and Writing of Character* adlı yapıtına bakılabilir (Atina: University of Georgia Press, 1991), s. 43-63.
41 *Autobiography*, s. 19.
42 a.g.e., s. 57.

43 Wallas (1898), s. 75-6.
44 Mary Taylor, *The Letters of Mill*'in Giriş Bölümü, haz. Hugh S. R. Elliot (Londra: Longmans, Green, 1910), Cilt I, s. xvi. Bentham'ın James Mill'e gönderdiği 25 Temmuz 1812 tarihli mektup. Bentham'ın sıradışılığı ve tarzı bu mektupta da görülebilir. Kuşkusuz, kamçı kullanımı konusunda espri yapmaktaydı.
45 Bain (1882a), s. 119.
46 F. A. Cavenaugh (haz.), *James Mill on Education* (Cambridge: Cambridge University Press, 1931), s. 1.
47 a.g.e., s. 72.
48 a.g.e., s. 71.
49 Joseph Lancaster, Londra'da mezhebe bağlı olmayan bir okul yaptırmasıyla tanınan bir Quaker'dı.
50 Cavenaugh, a.g.e., s. 24.
51 *Autobiography*, s. 41.
52 a.g.e., s. 43.
53 a.g.e., s. 49-51.
54 Mill *Autobiography*'sinde bunu şöyle tanımlamaktadır, s. 44: "Böylece, bu ülkede, dini inancı bir kenara atmayan, çünkü zaten ona hiç sahip olmayan birkaç kişiden biri haline geldim." Packe (1954), s. 25, James Mill'in, Bentham'la tanıştığı dönemlerde hâlâ kiliseye gittiğini ve Mill on yaşına gelene kadar da gitmeye devam ettiğini belirtmektedir. Packe aynı zamanda, dini gereklerin şeklen yerine getirilmesine Mill'in söylediğinden daha fazla dikkat edildiğini söylemektedir.
55 Bentham, *The Works of Jeremy Bentham*, haz. J. Bowring (Londra, 1838), Cilt II, s. 253.
56 a.g.e., Cilt X, s. 442.
57 Alexander Bain, *John Stuart Mill. A Criticism: With Personal Recollections* (Londra: Longmans, Green, 1882) (1882b), s. 23-5.
58 a.g.e., s. 38.
59 Wallas (1898), s. 76.
60 *Autobiography*, s.253.
61 Bain (1882b), s. 25-6: "... zihninin başından beri Mantık için hazırlandığı kuşkusuzdur."
62 *Autobiography*, s. 613 ("İlk Taslakta Çıkarılan Sayfalar")
63 a.g.e., s. 37.
64 aktaran Bain (1882a), s. 181.
65 Bruce Mazlish, *James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century* (New York: Basic Books, [1975] 1988), s. xvi.
66 W. L. Courtney, *Life of Mill* (Londra, 1889), s. 16.
67 *Autobiography*, s. 51-3.
68 a.g.e., s. 613.
69 a.g.e., s. 11.
70 a.g.e., s. 59.
71 Mill, 1841 ile 1863 arasında *Phytologist* [Bitkibilimci] dergisinde yayımlanan kısa notlarıyla bu alana da katkıda bulunmuştu.
72 *Autobiography*, s. 59.
73 14 Eylül 1820 tarihli mektup. Aktaran Bain (1882b), s. 22.
74 Comte'a gönderilen 12 Ağustos 1842 tarihli mektup. CW XIII, s. 540. Mektupların İngilizce çevirileri için bkz. Oscar A. Haac, *The Correspondence of John Stuart Mill and Auguste Comte* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1995), s. 93.
75 *Autobiography*, s. 59-61.
76 a.g.e., s. 63.

77 Christopher Dawson, *The Dividing of Christendom* (New York: Doubleday, 1967), s. 22: "Protestanlığın Hıristiyan Hümanist geleneği asimile etme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması, İngiliz ve Amerikan kültürlerinin zayıflayıp çoraklaşmasına neden olmuş, 19. yüzyılda Matthew Arnold'ın şiddetle eleştirdiği kusurlara yol açmıştı."
78 Mill'den Harriet'e (30 Aralık 1854), CW XIV, s. 269-70.
79 *Autobiography*, s. 5.
80 *Autobiography*, s. 35.

2. BÖLÜM ŞİRKET ADAMI VE GENÇ PROPAGANDACI (1821-1826) (Sayfa 37-57)

1 Bkz. Martin Moir'in *Writings of India*, CW cilt XXX'u için yazdığı giriş bölümü.
2 *Autobiography*, s. 67.
3 Austin, Alman Pandektist hukuk okulu üzerine özel bir çalışma yapmıştı. Pandektler, İustinianos tarafından derlenen Roma Hukuku kanunlarıydı.
4 Bu noktadan yalnızca Austin'in ders kitabı karikatürünün ötesine geçmek için değil, okuyucuya iki şeyi hatırlatmak için söz ediyoruz: Birincisi, Mill'ler "Protestan Ahlak"ı benimseyen kişilerle görüşüyorlardı. Bu da bize Viktoryen ahlak hakkında epeyce şey anlatmaktadır. İkinci olarak, kölelik konusu muhalif dini toplulukla faydacıları yan yana getirmişti.
5 *Autobiography*, s. 67.
6 Mill'in Sarah Austin ile olan olağanüstü yakınlığı 1840'larda, onun, Harriet Taylor ile ilişkisi hakkında söylentiler çıkardığını keşfetmesinin ardından sona ermeye başladı. Mill ile Austinlerin yolları, 1840'ların sonlarına doğru siyasi farklılıklar nedeniyle tamamen ayrıldı. Annesine ilişkin bölümler gibi Austin'e ilişkin bölümler de *Autobiography*'den çıkarıldı. Mill ilk taslakta, "beni çocukluğumdan beri tanırdı. Bana anne gibi ilgi gösterirdi. Fakat ben bir an bile beni umursadığını düşünmedim [Mill'in onunla yazışmalarına bakarsak, buna inanmak zordur]; başka birini de yüzeysel ilgi göstermenin ötesinde umursadığını sanmıyorum. Gerçek duygularına gelince, onun dost canlısı olmaya ya da yardıma koşmaya hazır olmadığını düşünmüyorum. Bay Austin Benthamcı olunca o da öyle olurdu. Bay Austin Alman düşüncesine yönelince o da aynısını yapardı. Çok fazla okumasına ve oldukça bilgili olmasına karşın, bana göre kafasında kendine ait bir fikir oluşturamamıştı"; bunun dışında, Mill "çok hınzır bir dili...." olduğundan söz ediyordu. CW I, s. 186.
7 *Autobiography*, s. 72.
8 CW, XII, s. 14.
9 1828'de "bütün memurların başına getirildi ve yılda 600 sterlin maaşla Asistan yapıldı; hiyerarşide altıncı sıraya yükselmişti. 1830'da babası en yüksek noktaya gelirken, o da beşinci sıraya yükseldi. 1836'nın başlarında bir adım daha yükseldi. Babasının ölümü üzerine, aynı yıl ikinci kez yükseldi. Artık üçüncü sıradaydı. Ancak David Hill de onun üstüne, ikinci sıraya getirilmişti. Müdür de Peacock idi. Yıllık ücreti artık 1200 sterlin olmuştu. 1854'te yıllık 200 sterlin daha eklendi. 28 Mart 1856'da, Peacock ve Hill'in aynı anda emekli olması üzerine, yıllık 2000 sterlin maaşla Müfettişliğe getirildi. 1858 Noel'inde Şirket yönetiminin kraliyete devredilmesi üzerine, yıllık 1500 sterlin maaşla emekli edildi." Bain (1182b), s. 31n. 1836'da Mill o günkü koşullara göre, ilk yüzde 10'a giren geliriyle artık nispeten zengin bir adamdı.
10 W. T. Thornton, "India House'taki Kariyeri," Spencer vd. (1873), s. 31. Moir, a.g.e., s. xiii, Mill'in olağanüstü yeteneğinin, daha mesleki kariyerinin başından itibaren resmen kabul edildiğini belirtir.
11 *Autobiography*, s. 85.

12 a.g.e., s. 84n.
13 a.g.e., s. 31-2.
14 Bain (1882b), s.64-5.
15 *Autobiography*, s. 87.
16 a.g.e., s.69.
17 aktaran John Robson, *The Improvement of Mankind: The Social and Political Thought of John Stuart Mill* (Londra: University of Toronto Press and Routledge and Kegan Paul, 1968), s. 14.
18 Packe'e (1954) göre, "faydacı" teriminin ilk ortaya çıkışı 1802'deki Bentham-Dumont mektuplaşmalarına kadar gitmekteydi.
19 *Authobiography*, s. 81.
20 a.g.e.
21 Bain (1882b), s. 39; Packe (1954), s. 66.
22 R. E. Leader (haz.), *Life and Letters of John Arthur Roebuck: With Chapter of Autobiography* (Londra, 1897), s. 28.
23 H. R. Fox Bourne, "A Sketch of His Life," Spencer vd. içinde. (1873), s. 12.
24 Randall (1962), s. 924.
25 *Autobiography*, s. 129.
26 Jack Lively ve John Rees (hazırlayanlar), *Utilitarian Logic and Politics: James Mill's 'Essay on Government', Macaulay's 'Critique' and the Ensuing Debate* (Oxford University Press, 1978).
27 a.g.e., s. 8.
28 a.g.e., s. 48-9.
29 a.g.e., s. 53.
30 a.g.e., s. 65.
31 a.g.e., s. 67.
32 a.g.e., s. 88.
33 a.g.e., s. 90.
34 Mill'in bunları yirmi-otuz yıl sonra sonra kaleme aldığını akıldan çıkarmamak gerekir. "Liberal" terimi en azından on yıl sonrasına kadar kullanılmadı. Stefan Collini, *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain* (Oxford: Oxford University Press, 1991) adlı kitabın 181. sayfasında şöyle yazmaktadır: "Yalnızca 1859'da Willis'in salonlarında kurulan partinin eylemlerinde değil, aynı zamanda 1830'larla 1840'larda çıkartılan reformcu yasalarda ifadesini bulan tutarlı bir siyasi ilkeler dizisi olarak Liberalizm'in kendisi de, yüzyılın son otuz yılında yaygınlık kazanan, esas olarak geriye dönük bir oluşumdu ... Ağırlıkla Whig soylularla Tory toprak sahiplerinin egemen olduğu 1850'lerin bölük pörçük dünyasında Fawcett ve arkadaşları doğal olarak ve duraksamadan kendilerini 'Radikal' ilan etmişlerdi".
35 *Autobiography*, s. 101-3.
36 Bowring'in "Bentham'ın Anıları" başlıklı yazısına yanıt olarak yazılan, CW I, s. 538, "James Mill Hakkında Edinburgh Review'ın Editörüne Mektup" (Ocak 1844).
37 *Autobiography*, s. 135.
38 Bentham, *Anarchical Fallacies*, *Works* içinde, haz. Bowring, Cilt II, s. 501.
39 *Autobiography*, s. 107.
40 a.g.e., s. 107-8.
41 a.g.e., s. 109-11
42 Bkz. Nicholas Capaldi, *The Enlightment Project in the Analytic Conversation* (1998), Bölüm I. Buradan itibaren Mill'in devraldığı, Aydınlanma Projesi'nin özgün yorumuna atfen "Benthamcılık" terimini kullanacağız.
43 *Autobiography*, s. 111.
44 a.g.e., s. 105.
45 a.g.e., s. 115-17.

46 a.g.e., s. 133.
47 a.g.e., s. 119.
48 Bain'in (1882b), s. 33'te işaret ettiği üzere, Mill'in 1824'te kaleme aldığı ve *Özgürlük Üstüne*'yi önceleyen Carlile Davaları başlıklı çalışmasında şu satırlar yer almaktadır: "Uzun zamandır kurbanı oldukları iktidarı ele geçiren ... Hıristiyanlar ... bu iktidarı aynı şekilde kullanıp karşıt görüşleri ezmeye çalışmaktadır...."
49 CW VI, s. 3-4.
50 *Autobiography*, s. 119.
51 a.g.e., s.133.
52 Hamilton, CW IX, s. 103.
53 *Autobiography*, s. 121.
54 a.g.e., s. 121-3.
55 a.g.e., s. 127.
56 Packe (1954), s. 74.

3. BÖLÜM BUNALIM (1826-1830) (Sayfa 59-90)

1 *Autobiography*, s. 137.
2 a.g.e., s. 137-9.
3 Carlyle (1896-99), Cilt I, s. 133.
4 *Autobiography*, s. 149.
5 a.g.e., s. 139-41.
6 Peter L. Berger, *The Capitalist Revolution* (New York: Basic Books, 1986), s. 103. 5. Bölüm'ün tamamı aydınlatıcıdır. Berger de Weber'i izleyerek, kapitalizmin kaynağını doğrudan Protestan Reformasyon'da bulmaktadır.
7 "... 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, Batı imgelemi babalarla oğullar arasındaki çatışmayla takıntı derecesinde ilgilenmeye başlamıştı: .... Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar*'ı (1861) veya Edmund Gosse'nin *Baba ve Oğul*'u (1907).... O halde Sigmund Freud konuyu ele aldığında, kendi alanında bu konuyu fark eden ilk kişi sayılamazdı." Mazlish (1988), s. 15. Mazlish, Howard R. Wolf'un "British Fathers and Sons, 1773-1913: From Filial Submissiveness to Creativity," *The Psychoanalytic Study of Society*, 3 (1964), s. 278-328 adlı yapıtına değinmektedir. Wolf da, *Les Incas'ta* babasına dönüp bağlılığını sunan oğuldan söz eden Marmontel'e göndermede bulunmaktadır.
8 *Autobiography*, s. 111.
9 Mill'in *Autobiography*'de anlattığı üzere, çağrışımcılıkla ilgili konular daha Wordsworth'un keşfinden ve Carlyle'ın etkili olmasından önce bir çözüme kavuşmuştu. Sıralamayı farklı bir şekilde ortaya koymayı yeğledim, çünkü çağrışımcılık sorunu, insanın içinde bulunduğu duruma ilişkin daha derin bir kavrayış sorununun parçasıdır.
10 Bain (1882a), s. 414.
11 *Autobiography*, s. 113.
12 a.g.e., s. 115.
13 a.g.e., s. 127.
14 a.g.e., s. 145-7. Bkz. Carlyle, *Sartor Resartus*, 2. baskı (Boston: Munroe, 1837), s. 86 vd. ve 189 vd. (BK II, 1. ve 9. Bölümler).
15 Bu öğretinin temelinde, Hıristiyan (Augustusçu) irade özgürlüğü anlayışı yatmaktadır. Stoacılarla Epikürcülerin bedensel hazdan bağımsız olmak anlayışını savunmasına karşın, Hıristiyan-

lığa özgü olan şey, radikal bir özgür irade anlayışı ile bu özgürlüğe uygun olarak davranmanın ne anlama geldiğidir. Bunun laik yorumuna Rousseau ile Kant'ta da rastlanmaktadır.

16 *Autobiography*, s. 175-7. Mill burada *Logic*'in 6. Kitap, 2. Bölüm'üne gönderme yapmaktadır.

17 Tocqueville'e Mektup (3 Kasım 1843), XIII, s. 612: "Bu fikirlerde huzur bulmuştum.... Zekâ ve vicdanı bir uyuma kavuşturma ihtiyacımı sadece onlar bütünüyle tatmin etmişlerdi." Bunun geçici bir psikolojik çözüm olduğu ve sıkı bir felsefi çözüm olmadığı bu sözlerden de anlaşılabilir: "Kendi düşüncelerinden hoşnut olanlara kendi çözümlerimi dayatmak istemiyorum; ama benim çözümümün, benim için kurtuluş olduğu gibi, başka birçok kişi için de kurtuluş olacağını düşünüyorum."

18 Mill, *Özgürlük Üstüne*'nin I. Bölüm'ünde, ortak yararın temsili hükümet tarafından sağlandığı ve dolayısıyla hükümete kuşkuyla bakmaya gerek olmadığı varsayımını liberalizmin en büyük hatası olarak değerlendirir.

19 Thomas Babington Macaulay, "Utilitarian Logic and Politics," *Edinburgh Review*, 49 (Mart 1829), s. 159-89.

20 Mary Wollstonecraft (1759-1797), ses getiren *A Vindication of the Rights of Women*'ı (1792) daha önce yayımlamıştı. Kadın-erkek ilişkisinin, bir bütün olarak adil düzen açısından kilit önemde olduğunu savunan ilk kişi Wollstonecraft idi. Bu konu Mill'in yaklaşımında da merkezi önem taşımaktadır. İrlandalı felsefeci ve Bentham'ın arkadaşı William Thompson, James Mill'in *The Appeal of Women*'da (Londra: Longmans, 1825) takındığı tutuma da saldırmıştı.

21 Aktaran Bain (1882a), s. 369. Macaulay, Hindistan Yasası üzerine yapılan ikinci müzakerede Parlamento'da bir konuşma yapmaktaydı.

22 Aktaran Bain (1882a), s. 370.

23 *Autobiography*, s. 165.

24 a.g.e., s. 107. Collini, CW XXI'e yazdığı önsözde, s. xxx, Mill'in, Harriet Taylor ile tanışmadan önce de kadınların eşitliğini savunduğunu belirtmektedir.

25 A. W. Levi, "The 'Mental Crisis' of Mill"de, *Psyhcoanalysis and Psychoanalytic Review* 32 (Ocak 1945), s. 100, Mill'in yaşadığı bunalımın, babasıyla ilgili bastırılmış ölüm arzusunun sonucu olduğunu iddia etmektedir: "... Mill, empati kurarak, kendisini matem içindeki Marmontel ile özdeşleştiriyordu.... Babasının ölümü ve bu ölümün kendi benliği için getirdiği özgürlük ortamı, Mill'in daha önce büyük bir çabayla bastırdığı duygularının, üstelik de kendisini günahkâr arzulardan kurtaran edebi ve imgelemsel koşullarda, açığa çıkmasına yol açtı...."

26 *Autobiography*, s. 145. Jean François Marmontel, *Mémoires d'un père*, 4 cilt, (Londra: Peltier, 1805), Cilt 1, s. 87-8.

27 Mill, Wordsworth ile Henry Taylor'ın evinde tanışmış ve 1831 Temmuz'unda Wordsworth'u Grasmere'de ziyaret etmişti.

28 a.g.e., s. 147.

29 Robson (1968), s. 26.

30 Mazlish (1988), s. xxii-xxiii, Rosenblum (1987), s. 136: "Mill'in sözünü ettiği iç kültür, tamamen entelektüel bir kültür değildir. Bu, istek ve seçimlerin envanterini çıkarmaktan ya da seçim için ahlaki birikime başvurmaktan daha fazla bir şeydir. İç kültür duygusal kaynaklarla ilintilidir."

31 Wordsworth, *Lyrical Ballads*'ın 1802 baskısına eklenen Önsöz. Bkz. R. L. Brett ve A. R. Jones (hazırlayanlar), *Lyrical Ballads* (Londra: Methuen, 1963), s. 253.

32 James Mill, *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, haz. John Stuart Mill (Londra, 1869), Cilt II, s. 247.

33 *Autobiography*, s. 143.

34 a.g.e., s. 111-17, 137-45.

35 Mill'den Sterling'e (15 Nisan 1829), XII, s. 30.

36 5 Temmuz 1833, XII, s. 163. Burada sezgiyi doğuştan gelen fikirlerle karıştırmamak gerekir.
37 a.g.e.
38 Wordsworth, *Poetical Works* (1827), Cilt IV, s. 346-55.
39 Anna Jean Mill, "Mill's Visit to Wordsworth," *Modern Language Review*, 44 (Temmuz 1949), s. 341-50.
40 Sterling'e Mektup (20 Ekim 1831), XII, s. 81.
41 "Protestanlığın Hıristiyan Hümanist geleneği asimile etme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması, İngiliz ve Amerikan kültürlerinin zayıflayıp çoraklaşmasına neden olmuş, 19. yüzyılda Matthew Arnold'ın şiddetle eleştirdiği o kusurlara yol açmıştı." Christopher Dawson, *The Dividing of Christendom* (Garden City, NY: Image, 1967), s. 22.
42 Bkz. Packe (1954), s. 375.
43 *Bentham*, X, s. 108; aynı zamanda bkz. Semmel (1984), s. 158.
44 Carlyle'a Mektup (22 Ekim 1832), XII, s. 128.
45 *Autobiography*, s. 133.
46 *Autobiography*, s. 159-61.
47 a.g.e., s. 161. Sterling, Mill hakkında şu yorumu yapmıştı: "Babasının o soğuk ve katı tanrıtanımazlığından nasıl böyle tatlı ve maharetli bir adam ortaya çıkabilmiş, ilginç; özellikle de on beş yıl boyunca gelişimine ve olgunlaşmasına tanık olan benim için." 7 Ekim, 1843, Sterling'ten R. W. Emerson'a, *A Correspondence between John Sterling and Ralph Waldo Emerson*, haz. E. W. Emerson (Boston: Houghton Mifflin, 1897). Mill'den Sterling'e (16 Ağustos 1844): "Sizinle tanışabilmek adına daha önce başka bir hayat arzu etmemiştim hiç.... Sizi, bugüne kadar tanıdığım ve tanımak istediğim en soylu ve en sevimli adam olarak görüyorum." XIII, s. 635.
48 Aktaran Anne Kimball Tuell, *John Sterling* (New York: Macmillan, 1941), s. 69.
49 *Autobiography*, s. 161.
50 Eugène d'Eichthal (haz.), *Mill, Correspondence Inédite avec Gustave d'Eichthal* (Paris, 1898), s. vi.
51 Makalelere A.B. diye imza atılmıştı. Mill daha önce "A" ya da Antiquus takma adını kullanıyordu.
52 *Autobiography*, s. 181.
53 Gertrude Himmelfarb, *Essays on Politics and Culture: John Stuart Mill*'e önsöz (Garden City, NY: Anchor, 1963), s. viii-ix.
54 Mill, *Autobiography*'de, s. 171, zamanında St. Simoncu fikirler olarak gördüğü fikirleri Fichte'nin "the Characteristics of the Present Age"de daha iyi bir şekilde ifade ettiğini söylemektedir. Alman düşüncesinde Romantizm ile muhafazakârlık arasındaki ilişki Fichte'nin bu yapıtında ortaya konmuştur.
55 Sterling'e Mektup (20-22 Ekim 1831), XII, s.84.
56 *Autobiography*, s. 173-5.
57 Mill'den d'Eichthal'a (15 Mayıs 1829), XII, s. 31.
58 Mill'den d'Eichthal'a (8 Ekim 1829), XII, s. 36
59 *Autobiography*, s. 169.
60 Mill'den Carlyle'a (17 Eylül 1832), XII, s. 120.
61 Mill, John Taylor'ı "liberal düşünceli, iyi eğitim görmüş ama eşine layık olabilecek sanatsal ve entelektüel zevkten yoksun, dürüst, cesaretli ve onurlu bir adam...." olarak tanımlamıştı, *Autobiography*, s. 193.
62 Thomas Carlyle, *Reminiscences*, haz. J. A. Froude (Londra, 1881), Cilt I, s. 110.
63 "Üniteryenler, bayramlık elbiselerini giymiş Faydacılar olarak tanımlanabilir" – Packe (1954), s. 127.
64 Richard Garnett'ten alıntı, *The Life of W. J. Fox* (Londra, 1910), s. 98. Bu söz Fox'un kızlarından Bayan E. F. Bridell Fox'a aittir.

65 Evli olan Fox ile koruyucusu ve Harriet'in en yakın dostu Eliza Flower arasında romantik bir gönül ilişkisi vardı.
66 F. A. Hayek, *Mill and Harriet Taylor* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), s. 275-6.
67 CW I, s. 623 (Ek G: "İlk Taslakta Çıkarılan Sayfalar")
68 Iris Mueller, *Mill and French Thought* (Urbana: University of Illionis Press, 1956). Bain'e göre (1882b), s. 42, "Çok sonraları Thiers'tan nefret ettiğini söylediğini duymuştum." Thiers'tan Tocqueville de nefret etmekteydi.
69 Bain (1882a), s. 357.
70 *Autobiography*, s. 177-9.

4. BÖLÜM AŞKIN VE ROMANTİZMİN KEŞFİ (1830-1840) (Sayfa 91-138)

1 Henry Taylor, *Autobiography* (Londra, 1885), Cilt I, s. 78.
2 Mill'in *Autobiography*'sinde "nazik, [Harriet Taylor] gibi duygusal ve zeki biri" olarak tanımlanmaktadır (s. 195).
3 J. A. Froude, *Thomas Carlyle, a History of His Life in London, 1834-1881* (Londra: Longmans, Green, 1891), Cilt I, s. 79.
4 *Autobiography*, s. 169.
5 J. A. Froude, *Thomas Carlyle, the First Forty Years* (Londra: Longmans, Green, 1882), Cilt II, s. 190.
6 Anlaşıldığı kadarıyla Mill Almanca öğrenmekte güçlük çekiyordu ve dolayısıyla kendisini hiçbir zaman Fransızca'da olduğu gibi rahat hissetmedi. Bkz. Mill'den Comte'a mektup (13 Mart 1843), XIII, s. 576.
7 Aşağı yukarı aynı günlerde, Crabb Robinson, *Monthly Repository*'ye, Goethe üzerine bugün klasikleşen bir dizi yazı yazmıştı.
8 *Autobiography*, s. 185.
9 Felsefi ve yazınsal boyutları bir araya getiren iyi bir rehber de, Bruce Wilshire, haz., *Romanticism and Evolution*'dır (New York: G. P. Putnam's Sons, 1968). Mill'deki Romantizmin önemini vurgulayan diğer kişiler arasında, Knut Hagberg, *Personalities and Powers* (Londra: John Land, 1930), s. 196; Rosenblum (1987); Semmel (1984); ve Robson (1968) gibi isimler vardı.
10 Place 1838'de "... John Mill'in bir Alman metafizik mistik olma yolunda büyük ilerleme kaydettiğini düşünüyor" diye yazmıştı, Dicey ([1905] 1948), s. 423.
11 Dicey ([1905] 1948), s. 423-4.
12 F. Parvin Sharpless, *The Literary Criticism of John Stuart Mill*'de (Lahey: Mouton, 1967), s. 138n, Coleridge'in çok yönlülüğü öven ilk kişi olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda bkz. Houghton (1957), s. 176-80.
13 "Hegel gibi Humboldt da ... hem Aydınlanma'dan hem de genellikle onun zıddı olarak konumlandırılan Romantizm'den birçok özellik taşıyan miras ve ortamdan tutarlı bir entelektüel konum üretmeye çalışmaktadır.... J.S.Mill ... örnek aldığı iki isim olan ve 18. ve 19. yüzyılların tipik entelektüel özelliklerini yansıtan Bentham ile Coleridge'i, bir diyalektiğin Hegelci anlamda *aufgehoben* (hükümsüz) olması gereken iki tarafı olarak konumlandırabiliyordu." Burrow (1993), s. xxii.
14 Mill'in şiir anlayışına ilişkin ayrıntılı tartışma için, bkz. Sharpless (1967); ve John M. Robson, "J.S.Mill's Theory of Poetry," *University of Toronto Quarterly*, 29 (1960), s. 420-38.
15 CW I, s. 346.
16 a.g.e., s. 357.
17 a.g.e., s. 362.

18 a.g.e., s. 363-4.
19 "Son tahlilde Mill'in ideali ne Yunan ne Goetheci ne de Arnoldcudur: Onunki Romantiktir." Houghton (1957), s. 290.
20 Mill'den Comte'a (13 Mart 1843), aktaran Haac (1995), s. 140; CW XIII, s. 576.
21 Packe (1954) Mill'in Carlyle ile ilişkisi üzerine ayrıntılı ve derinlemesine bir tartışma sunmaktadır. Carlyle'ın, Mill'in dostluğunu sömürdüğünü ve Mill'in onun için yaptıklarına hiçbir zaman minnettarlık duymadığını haklı olarak eleştirmektedir.
22 Froude, *Thomas Carlyle, the First Forty Years*, Cilt II, s. 190.
23 *Autobiography*, s. 181.
24 Mill'den Sterling'e (20-22 Ekim 1831), XII, s. 85.
25 Mill'den Carlyle'a (17 Temmuz, 1832), XII, s. 113.
26 Mill'den Carlyle'a (2 Mart 1834), XII, s. 219.
27 Mill ve Carlyle, Ralph Waldo Emerson'ı d'Eichthal'ın mektupları aracılığıyla tanımıştı.
28 XX, s. 118.
29 Packe (1954), s. 168: "[Carlyle'ın] Giysiler konusundaki felsefesinin özü şuydu: Toplumun, Kilise'nin, Devlet'in, Aristokrasi'nin ve Öğrenim Kurumları'nın cüppeleri artık eskimiş ve çürümüştür ve artık başlarda dile getirdikleri saf idealleri temsil etmemektedir."
30 Thomas Carlyle, *Sartor Resartus*, 10. Bölüm.
31 Mill'den Carlyle'a (3 Eylül 1833): "Faydacı Radikallerimiz ... artık Anayasa tacirliğinin şaşmazlığına güvenemezler...." XII, s. 145-6.
32 Bu görüşün bir örneği olarak, bkz.: P.P.Alexander, *Mill and Carlyle* (Edinburgh, 1866); Emery Neff, *Carlyle and Mill: An Introduction to Victorian Thought* (New York: Columbia University Press, 1926).
33 Semmel (1984), s. 12.
34 Bunu Christopher Turk'ün *Coleridge and Mill*'ine (Aldershot: Gower, 1988) borçluyum. Aynı şekilde şunu da belirtmek gerekir: "Mill'in gerçekleri, faydacı ve idealist tutumlara benzer bir şekilde kavrama ve ayırıp kavrama suretiyle birleştirme çabası, onu izleyen İngiliz düşünce tarihinin çok büyük bir bölümünün de başlangıç noktası olmuştur." Raymond Williams, *Culture and Society, 1780-1950* (Londra: Chatto and Windus, 1958), s. 49.
35 Thomas Carlyle, *Life of John Sterling* (Londra, 1851).
36 *On the Constitution of Church and State* (Londra, 1830), s. 76-7.
37 Bu yeni tarz bir siyasi ve toplumsal bilinçti. Bkz. John Colmer, *Coleridge, Critic of Society* (Oxford: Clarendon Press, 1959).
38 Caroline Fox, *Memories of Old Friends, Being Extracts fom the Journals and Letters of Caroline Fox, 1835-1871*, haz. H. N. Pym, 2 cilt. (Londra: Smith, Elder, 1882), Cilt I, s. 147.
39 XII, s. 221.
40 *Coleridge*, X, s. 146.
41 CW IV, s. 213.
42 a.g.e., s. 213-14.
43 Bkz. Abraham L. Harris, "Mill: Servant of the East India Company," *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 30 (1964), s. 185-202.
44 Bain (1882b), s. 46. Bain ancak gerçek üniversitelerden haberi olmayan birinin böyle düşünebileceğini söylemektedir.
45 Mill'den Carlyle'a (12 Ocak 1834), XII, s. 206.
46 a.g.e., s. 207.
47 Mill, her şeye gücü yeten Tanrı'nın aklındaki kutsal plan anlayışını reddetmesine karşın, sonraki teoloji yazılarında, kötülüklere karşı bizden yardım isteyen sonlu bir Tanrı iddia etme noktasına gelmiştir.
48 Bu grupla ilgili olarak ilk kez *Monthly Repository*'de (Temmuz 1837) yayımlanan, Leigh Hunt'un *Bluestocking Revels*'ında, bazı bilgiler bulunabilir.

49 Fox, Flower kızkardeşlerin önde gelen Üniteryenlerden olan babası tarafından kardeşlerin koruyucusu yapılmıştı.
50 Sarah, 1834'te William Bridges Adams ile evlendi. Adams daha önce radikal Francis Place'ın kızıyla evliydi. Adams, Junius Redivivus takma adıyla *The Producing Man's Companion* adlı, Mill'in de önem verdiği bir kitap yayımladı.
51 Bu bilginin kaynağı Carlyle idi. Bkz. Sir Charles Gavan Duffy, *Reminiscences and Conversations with Carlyle* (Londra: Sampson Low, 1892), s. 168.
52 R. E. Leader, *Life and Letters of J. A. Roebuck* (Londra, 1897), s. 38.
53 Bu öykünün kaynağı, Fox'un South Place Chapel'deki Amerikalı halefi Moncure Conway'dir. Bkz. Moncure Daniel Conway, *Centenary History of the South Place Society* (Londra: Williams & Norgate, 1894), s. 89.
54 *Autobiography*, s. 193-5.
55 Bertrand ve Patricia Russell (hazırlayanlar), *The Amberley Papers* (Londra: Hogarth, 1937), Cilt II, s. 375.
56 *Genius*, I, s. 330. "Cüce" metaforu, Mill'in, diğer şeylerin yanı sıra seçkincilikle evrensel bağımsızlığı sentezlemeye çalıştığı *Özgürlük Üstüne*'de bir kez daha ortaya çıkmaktadır.
57 William C. DeVane, *A Browning Handbook* (New York: F. S. Crofts, 1935), s. 44.
58 Mill ve Harriet "tensel zevk düşkünü" terimini, kişinin bedensel zevklerinin güdümünde olması anlamında kullanıyordu.
59 Hayek (1951), s. 60-8.
60 a.g.e., s. 75.
61 a.g.e., s. 46-7.
62 a.g.e., s. 38.
63 *Letters*, CW XII, s. 149.
64 Hayek (1951), s. 47.
65 Alexander Carlyle (haz.), *Letters of Thomas Carlyle to Mill, John Sterling, and Robert Browning* (Londra: Haskell House, 1923), s. 225-6.
66 XII, s. 229.
67 Hayek (1951), s. 82.
68 a.g.e., s. 99.
69 a.g.e., s. 78.
70 a.g.e., s. 100.
71 Leader, *Life and Letters of J. A. Roebuck*, s. 38.
72 Mill, ölümünden birkaç yıl önce Roebuck'a bir kitap gönderdi. Kitabın yanında bir de, geçmiş günleri yad eden bir mektup vardı.
73 Bain (1882b), s. 43.
74 a.g.e., s. 163.
75 *Autobiography*, s. 612-13 (çıkarılan sayfalar)
76 Mill'den Sterling'e (15 Nisan 1829), XII, s. 30.
77 Aktaran Frank E. Manuel, *The Prophets of Paris* (New York: Harper, 1965), s. 126. Aynı zamanda bkz. yazarın *The New World of Henri Saint-Simon* adlı kitabı (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1956).
78 Mill'in dostu Sterling, Carlyle'ın vesvese ve dedikoduları karşısında şöyle yazmaktadır: "Sanırım, bir insanın böylesine güçlü bir dürtüye kapılması, kendisi için iyiye işaret. Ama bunu hem hisseder hem de hayata geçirirse çok daha iyidir. Ben Mill'in de böyle yaptığına ve yapacağına inanıyorum." Anne Kimball Tuell, *John Sterling* (New York: Macmillan, 1941), s. 71.
79 Hayek (1951), Mill'in Harriet ile ilişkisinin (kültürel anlamda) romantik boyutuna dikkat çekmiş ve şunu öne sürmüştür: "Harriet asıl olarak Mill'in duygularından çok düşüncelerindeki akılcı unsuru güçlendirmişti." (s. 17). Hayek sonra da Hagberg'ten, *Personalities and Powers*, s. 196'dan alıntı yapar: "Onu Radikal akılcı yapan bu kadındı. Onun bütün büyük yapıtların-

da Harriet'in kişiliğinin etkisi görülür. Mill onun düşüncelerine felsefi bir boyut kazandırmıştı. Ama kadınlarla erkeklerin benzerliğine ve Mantık'ın doğasına ilişkin en yavan düşüncelerinde bile *Mill aslında bir romantiktir*." [italikler sonradan eklenmiştir]

80 Mill, George Sand ve George Eliot (ona *Principles of Political Economy* kitabından bir kopya göndermişti) gibi bağımsız kadınlara hayranlık duyardı.

81 Mill'den Lord Amberley'e (2 Şubat 1870), XVII, s. 1692-3. Mill'i ahlaksızlığı teşvik etmekle suçlayanlar, onun özel ve mesleki yaşamının bu en önemli boyutunu anlayamamıştı.

82 Richard Garnett, *The Life of W. J. Fox* (Londra: Walter Scott, 1887), s. 166-7.

83 Aktaran W. Minto, Spencer vd.de "His Place as a Critic" (1873), s. 52.

84 Carlyle'dan John Sterling'e, 3 Ekim 1836. Alexander Carlyle, *Letters of Thomas Carlyle to Mill, John Sterling and Robert Browning* (Londra, 1910), s. 197-8.

85 Carlyle'dan John Sterling'e, 17 Ocak 1837. Alexander Carlyle (haz.), *New Letters of Thomas Carlyle* (Londra ve New York: J. Lane, 1904), Cilt I, s. 53.

86 Dr. John Carlyle'a gönderilen 22 Temmuz 1834 tarihli mektup. Froude, a.g.e., Cilt II, s. 441.

87 Bu olay Emery Neff tarafından anlatılmaktadır; *Carlyle and Mill: An Introduction to Victorian Thought* (New York: Columbia University Press, 1926), s. 27-30; aynı zamanda bkz. Packe (1954), s.185-7.

88 Mill'in kızkardeşi Harriet Isabella Mill, *The Times*'a gönderdiği 17 Şubat 1881 tarihli mektupta bunu doğrulamaktadır.

89 *Examiner* (2 Aralık 1832), XXIII, s. 531.

90 Bain, kendi adına, Mill'in cinsel dürtülerinin zayıf olduğunu iddia etmişti. Bain'in bunu onunla konuşmadan nasıl bildiğini anlamak güç. Mill, Bain'le sadece iş ilişkisi kurmuş, yakın bir dostlukları olmamıştı.

91 *Diary*, 26 Mart 1854, XXVIII, s. 664.

92 Harriet Taylor'a mektup (17 Şubat 1857), XV, s. 523-4. Bu mektup Semmel'de ele alınmaktadır (1984), 2. Bölüm.

93 Bunun daha uzun şekli 1838'de yayımlanan, sonraki bölümde uzun uzadıya söz edeceğimiz *Bentham* başlıklı makalede ele alınmıştır.

94 Mill'den Sterling'e (20-22 Ekim 1831), XII, s. 81; Leydi Amberley, Mill'in 1865'te "en büyük işin, kişinin kendi muhaliflerini müttefiki, yani tepeye diğer taraftan tırmanan kişiler olarak görmesi olduğunu" söylediğini aktarmaktadır. Russell and Russell, *The Amberley Papers*, Cilt I, s. 373.

95 Darwin evrim kavramını, toplum ve tarih kuramcılarından almış ve biyolojik doğaya uygulamıştı.

96 Bkz. Mill'in Comte'a gönderdiği mektup (22 Mart 1842), XIII, s. 509.

97 Mill'den Sterling'e (20-22 Ekim 1831), XII, s. 84.

98 Bunun istisnası, 1836'da *Westminster Review*'da yayımlanan "Definition of Political Economy" idi.

99 Mill kurumları tarihsel bağlamlarında ele almayı sürdürdü. Guizot'nun makaleleri üzerine kaleme aldığı yazıda (1845), kendisinin aşılmasına izin veren bir aşama olduğu için feodalizmi övmüştü. CW XX, s. 257-94. Grote'nin *History of Greece*'i (1853) üzerine kaleme aldığı yazıda, köleliği "yaşam sanatının ilk ve ilkel aşamasında yer alan, yine de ilerlemeyi büyük ölçüde hızlandırmış olması muhtemel olan geçici bir durum" olarak yorumlamıştı. XI, s. 315. Mill asla her uygulamanın kendi bağlamında doğrulanması gerektiği şeklinde kaderci bir tavır takınmadı.

100 Bu tarihten söz ettim, çünkü Mill'in tikini babasının ölümünden sonra yaşamaya başladığı psikosomatik sorunlara atfetmek, Bain'den ve daha sonra da Mazlish'ten itibaren âdeta bir gelenek olmuştu. Victor Cousin'e yazılan bir mektupta göz sorunundan söz edilmektedir (30 Kasım 1833), XII, s. 199.

101 *Autobiography*, s. 209.
102 a.g.e., s. 209-11.
103 Froude (1891), s. 79-80.
104 Aktaran Bain (1882a), s. 326.
105 Leslie Stephen, Bowring'in Bentham biyografisi için, İngiliz dilinde yazılmış en kötü biyografi demişti.
106 *Autobiography*, s.211-13.
107 Bain (1882b), s. 1.
108 Mill'den Bulwer'a (23 Kasım 1836), XII, s. 312.
109 Mill'den Nichol'a (29 Ocak 1837), XII, s. 322.
110 Mill'den Nichol'a (10 Temmuz 1833), XII, s. 166.
111 *Autobiography*, s. 203-5.
112 a.g.e., s. 209.
113 Sarah Austin'den Mill'e (3 Mart 1837): "Bay Lewis ile kocam [Austin], zavallı Carlyle'ın makalesi için yaygara kopardılar ve eğer bunu kabul etmeye devam edersen dergiye zarar vereceğini söylüyorlar. Bundan üzüntü duysam da, korkarım genelin fikri bu." Mill-Taylor Collection, British Library of Political and Economic Science.
114 *London and Westminster Review*, Temmuz 1837.
115 Tocqueville'den Mill'e (3 Aralık 1835), *Democracy in America*'nın giriş bölümünde aktarılmıştır; haz. Philip Bradley (New York: Knopf, 1945), Cilt I.
116 Tocqueville'den Mill'e (18 Kasım 1840), *Memoir, Letters, and Remains of Alexis de Tocqueville* içinde, 2 cilt. (Cambridge, 1861), Cilt II, s. 114.
117 "Armand Carrell" (1837), XX, s. 183-4.
118 Bain (1882b), s. 57n.
119 Fonblanque'ye mektup (30 Ocak 1838), XIII, s. 370.
120 Bu, Mill'in sevmediği bir Harriet idi. Bu dönemde, popüler bir isim olduğu için birçok Harriet vardı.
121 Mill, Harriet Taylor ile 1851'de evlendi. Aynı yıl John Chapman da *Westminster Review*'ı satın aldı. Harriet Martineau, dergiye Mill'in Bayan Taylor ile ilişkisinin öyküsünü yazmayı önerdi. Gordon S. Haight, *George Eliot and John Chapman* (New Haven, CT: Yale University Press, 1940), s. 213.
122 XII, s. 152.
123 Rossini operasının esin kaynağı Tasso'nun *Gerusalemme Liberata* (1575) adlı şiiridir.
124 Hem radikallerin hem de Carlyle gibi aşırı muhafazakârların Harriet'in etkisinden ya da müdahalesinden yakınması ilginçtir. Bu, ya Harriet'in o kadar da etkisi olmadığını ya da Harriet'in Mill'i daha merkezci ve ılımlı muhafazakâr bir tutum almaya teşvik ettiğini göstermektedir. Harriet'in Mill'i radikalizme yönlendirdiğini ise kesinlikle göstermez. Bunun bu kadar önemli olmasının nedeni, Mill'i sadece Harriet'ten önce ve sonra muhafazakâr ilan eden Himmelfarb'ın (1974) Mill yorumunu çürütmesidir. Kuşkusuz Harriet'in de çeşitli aşamalar geçirdiği söylenebilir. Ama bu durumda bir ilk, bir son, hatta bir de orta "Harriet" olması gerekir. Ancak bu da mantıksız görünmektedir.
125 Bilinmeyen bir kişiye mektup, aktaran Bain (1882b), s. 45; özgün kaynak bilinmiyor.
126 Mill'den Robertson'a (6 Nisan 1839), XIII, s. 396-7.
127 Mill'den Fonblanque'ye (13? Şubat 1837), XII, s. 327.
128 Mill *Review*'ı John Hickson'a, o da 1851'de John Chapman'a sattı. Chapman'ın yardımcılığını George Eliot (asıl adı Marian Evans) yapmaktaydı.
129 *Autobiography*, s. 221-3.
130 Bain (1882b), s. 60'ta bunun üzerine şu yorumu yapmaktadır: "Babasının başarılı bir bakan ya da parti lideri olabileceğini seve seve kabul etmeliyiz. Ama Parlamento'ya seçilebilmesi için bile, fikir ve duygularını kalın bir örtü altında saklaması gerekecekti...."

131 Wilson Harris, *Caroline Fox* (Londra: Constable, 1944), s. 159.
132 Caroline Fox, *Memories of Old Friends* (Londra, 1882), 21 Mart 1840 tarihli günlük.
133 David Alec Wilson, *The Life of Carlyle* (Londra: K. Paul, Trench, Trubner, 1923-34), Cilt III, s. 85.

5. BÖLÜM GEÇİŞ DÖNEMİ MAKALELERİ (Sayfa 139-163)

1 Bu makale, *Political Examiner*'da beş bölüm halinde ve 9 Ocak ile 29 Mayıs 1831 tarihleri arasında yedi sayıya yayılarak basıldı. Başlık William Hazlitt'in *The Spirit of the Age; or Contemporary Portraits* (1825) adlı kitabından alınmış olabilir. Aynı zamanda *Examiner* için de yazan Hazlitt, 1816 tarihli bir makalede Ernst Mortiz Arndt'ın *Der Geist der Zeit*'ine (1805) gönderme yapmıştı. Hazlitt'in "portre"lerinden biri Bentham'ınki idi.
2 *Spirit of the Age*, XXII, s. 230.
3 a.g.e., s. 252.
4 a.g.e., s. 290.
5 a.g.e., s. 233.
6 a.g.e., s. 244.
7 a.g.e., s. 245.
8 a.g.e., s. 316.
9 Mill'in siyaset sosyolojisinin ayrıntıları için, bkz. "State of Parties in France" (1831), XXIII, s. 336-41.
10 *Spirit of the Age*, XXII, s. 293.
11 a.g.e., s. 257-8.
12 Bu çözüme alternatif olabilecek başka bir tatmin edici çözüm bilmiyorum. Dolayısıyla, Mill'in tanrıcılığının, düşüncelerinin olgunlaşmasında önemli bir entelektüel rol oynadığını görmek önemlidir. Dikkatli okuyucu, Hegel'in çözümünün de bu olduğunu görecektir. Jacques Maritain, *Man and State* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), s. 90-2'de doğa yasası için de benzer bir şeyi savunur.
13 *Civilization* ilk olarak *London and Westminster Review*'da, Nisan 1836 yayınlandı.
14 *Civilization*, XVIII, s. 120. Mill'in tartışması büyük ölçüde, gençliğinde okuduğu İskoç Aydınlanması yazarlarının etkisini yansıtmaktadır.
15 a.g.e., s. 127.
16 a.g.e., s. 125.
17 a.g.e., s. 124.
18 a.g.e., s. 126.
19 a.g.e., s. 131, 129-30.
20 a.g.e., s. 132.
21 a.g.e., s. 127.
22 a.g.e., s. 136.
23 Bentham üzerine yazdığı makalede belirttiği gibi: "Toplumda üstün bir gücün olması ve bu gücün de toplumsal çoğunluk olması gerektiği fikrinin, kendi içinde adil olmasa da konunun üzerine oturduğu diğer dayanaklara göre daha az adaletsiz olduğundan, genelde doğru olduğunu biliyoruz. Ancak toplumsal kurumların, şu veya bu şekilde taraflı görüşleri düzeltici rol oynayabilecek, düşünce özgürlüğü ve bireysellik için sığınak olabilecek ve çoğunluğun iradesine karşı sürekli ve sağlam bir Muhalefet oluşturabilecek hazırlıkları yapması gerekir." X, s. 108.
24 *Civilization*, XVIII, s. 119.

25 Bu makale Ağustos 1838'de, *London and Westminster Review*'da yayımlanmıştı.
26 Carlyle (1896-99), Cilt 28, s. 133-5.
27 *Bentham*, X, s. 77.
28 a.g.e., s. 90.
29 a.g.e., s. 91.
30 a.g.e., s. 93.
31 a.g.e., s. 95.
32 Bkz. 9. Bölüm'deki bağımsızlık tartışması.
33 Bentham, X, s. 92.
34 "Bilinç sınavı" ifadesi, öğrenme üstüne düşünceleri, tıpatıp Mill'in burada imgelem üzerine söylediklerine benzeyen Michael Oakeshott'tan alınmıştır. Bkz. *The Voice of Liberal Learning: Michael Oakeshott on Education*, haz. Timothy Fuller (New Haven, CT: Yale University Press, 1989). Oakeshott'ın görüşleri muhtemelen doğrudan Coleridge'den alınmıştır
35 Bentham, X, s. 98. "Büyük görev" ifadesi özgün metinde "insanın büyük görevi"nin yerini almıştır. Görünüşe göre, en azından *Özgürlük Üstüne*'nin temelini bu oluşturmaktadır. Daha da ilginci, bunun, kitaba konan epigrafla olan benzerliğidir. Epigraf, İngilizceye *The Sphere and Duties of Government* adıyla ancak 1852'de çevrilen, Humboldt'un yapıtından alınmıştır. Mill'in, 1791-92'de yayımlanan yapıtın Almancasından haberdar olup olmadığı da ilginç bir tartışma konusudur. Bkz. J.W. Burrow'un Wilhelm von Humboldt, *The Limits of State Action*'a (Indianapolis: Liberty Fund, 1993) yazdığı önsöz.
36 Bentham, X, s. 112.
37 a.g.e., s. 92.
38 a.g.e.
39 a.g.e., s. 99.
40 a.g.e., s. 105.
41 Mill "18. yüzyıl mirasının bir parçası olan babasının düşüncelerini, Alman aşkın felsefesinin belli başlı anlayışlarını katarak dönüştürmeyi, siyasi ve felsefi misyonu olarak görmekteydi." Semmel (1984), s. 17.
42 *Coleridge* ilk kez Mart 1840'ta *London and Westminster Review*'da yayımlandı.
43 Coleridge, X, s. 123.
44 a.g.e.
45 Mill sık sık dikkatsiz bir felsefeci olmakla suçlandığı için, çok doğru olarak *a priori* bilginin doğuştan gelen bir düşünce öğretisi olmadığını gördüğünü belirtelim. Çünkü *a priori*, "deneyim olmadan içimizde uyandırılamazdı" (a.g.e., s. 126).
46 a.g.e., s. 128. Mill, *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*'yi (1865) yazdığı dönemde, bir ben'in varlığının ancak aşkın olarak bilinebileceği sonucuna varmıştı. Daha sonraki bir tartışmada, Mill'in özgür irade ve kişisel bağımsızlığa ilişkin duruşuna tutarlılık kazandıran ve onu felsefi idealistlerin kampına yerleştiren şeyin bu olduğunu anlatacağız.
47 Bain'e mektup (4 Kasım 1867), XVI, s. 1324.
48 Mill, Sterling'in tavsiyesi üzerine 1840'ta bazı Alman mantıkçıları okumuş ancak bunu "oldukça sıkıcı" bulmuştu. Caroline Fox, *Memories of Old Friends* (Londra, 1882), Cilt II, s. 320-2.
49 Mill, Sterling'e yazdığı bir mektupta (28 Eylül 1839), "yapabilsem, çoğu zaman "subjectiver bedürfnisses willen" (öznel ihtiyaçlar uğruna) Kant gibi farklı bir esas temel ortaya atmak geçiyor içimden. XIII, s. 407.
50 *Coleridge*, X, s. 138.
51 a.g.e., s. 139. Bu makalelerden, Mill'in en fazla etkilendiği tarihçilerin Guizot ve Tocqueville olduğu anlaşılmaktadır.
52 Graham Wallas, *Francis Place* (Londra, 1898), s. 91.
53 *Coleridge*, X, s. 147.
54 a.g.e., s. 140.

55 a.g.e., s. 139-40.
56 a.g.e., s. 163.
57 a.g.e.
58 a.g.e., s. 136.
59 a.g.e., s. 133.
60 a.g.e., s. 140.
61 a.g.e.
62 Augustinusçu özdisiplin anlayışının Mill'e Protestanlık aracılığıyla ve erken eğitim döneminde geçtiğini asla akıldan çıkarmamak gerekir. Mill bu anlayışı aynı zamanda çocukluğundaki Cicero ve özellikle de Seneca okumalarından da almıştı.
63 19. yüzyıldaki farklı bireycilik anlayışlarına ve bunların çeşitli şekillerde bir araya gelmesine ilişkin aydınlatıcı tartışmalar için bkz. Steven Lukes, *Individualism* (Oxford: Blackwell, 1973) ve "Types of Individualism" başlıklı makale, *Dictionary of the History of Ideas* içinde, haz. Philip P. Wiener (New York: Scribners, 1973), Cilt II, s. 594a-604a.
64 "Mill'e ve Alman *Bildung* kuramcılarına göre, mükemmellik farklılığa olanak sağlar." William Stafford, *Mill* (Londra: Macmillan, 1998), s. 92.
65 Bu bireysellik anlayışını, dikkatimizi *Özgürlük Üstüne*'ye çevirdiğimizde daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Şimdilik bunun Mill'de temel bir fikir olduğunu ve 1840'ta artık netleştiğini vurgulamak yeterlidir.
66 *Coleridge*, X, s. 134.
67 a.g.e., s. 123.
68 a.g.e., s. 135.
69 a.g.e., s. 156. Devlet kaynaklarının ekonomik faaliyetlere uygulanan vergilerden sağlanması ve bunun da bir tür müdahale olması Mill'in bakış açısını çürütmektedir. Ancak hem Mill'in bunu kaleme aldığı dönemde hem de Mill'in yaşamı boyunca gelir vergisi diye bir şeyin olmadığını ve devletin gayri safi milli hasıla içindeki payının günümüze oranla oldukça küçük olduğunu unutmayalım.
70 Tocqueville'in *Democracy in America*'sının I. Bölüm'ü ilk olarak 1835'te Fransızca basıldı ve aynı yıl İngilizceye çevrildi. Mill'in bu yapıt üzerine kaleme aldığı yazı *London Review*'de (Ekim 1835) yayımlandı. *Democracy in America*'nın II. Bölüm'ü 1840'ta yayımlandı. Mill'in II. Bölüm hakkındaki yazısı *Edinburgh Review*'da (Ekim 1840) yayımlandı. Tocqueville'in çoğunluğun diktatörlüğü konusunda taşıdığı kaygılar, I. Bölüm'ün İngiliz muhafazakârlarca, Tory politikalarını desteklediği şeklinde algılanmasına yol açmış olabilir.
71 *Civilization*, *Bentham* ve *Coleridge* makaleleri bu iki yazı arasında yayımlanmıştı.
72 Tocqueville [I], XVIII, s. 56. Mill, Tocqueville üzerine iki kez, yani her ciltin çıkışında ayrı ayrı yazı yazmıştı. Tocqueville [I] ilk yazıya (1835), Tocqueville [II] ikinci yazıya (1840) gönderme yapacaktır.
73 a.g.e., s. 51.
74 a.g.e., s. 54.
75 a.g.e., s. 86.
76 Tocqueville [II], XVIII, s. 159.
77 "Hiç kuşkusuz, modern tarihte olaylar böyle bir doğal seyir izlemişti. Bu hem İngiltere'de hem de Fransa'da böyle olmuştu." a.g.e., s. 162.
78 a.g.e., s. 197.
79 a.g.e., s. 197-8.
80 a.g.e., s. 191-2.
81 a.g.e., s. 198.
82 a.g.e., s. 187.
83 a.g.e., s. 193.

84 a.g.e., s. 195.
85 a.g.e., s. 167.
86 a.g.e., s. 200.
87 a.g.e., s. 198.
88 Thomas (1979), s. 439-53.
89 Tocqueville [II], XVIII, s. 178.
90 a.g.e., s. 179.
91 Alan Kahan (2001), s. 147-9, bunun "bütün eğitim temsilcilerinin orta sınıfın arzularını şiddetle desteklediği fikrine kuşkuyla bakılmasına yol açtığını.... İngiliz liberallerin birçoğunun ticari ruhu sorunlu bulduğunu.... liberalizm ve sınıf çıkarları gibi basit ideolojik denklemlere kuşkuyla bakılması gerektiğini.... 1830-1870 döneminde Avrupa'da liberalizmin bir şekilde orta sınıfın egemenliğini öngördüğünü, ancak bütün liberal yaklaşımların orta sınıf egemenliğini kutsamadığını" iddia etmektedir.
92 Tocqueville [II], XVIII, s. 156.
93 a.g.e., s. 157.
94 Tocqueville, "ulusal karakter" kavramına oldukça kuşkuyla bakıyordu; bu kavramı kullanmış olmasına karşın, kendi kendine bunu sadece halkın zevkini tatmin etmek için yaptığını söylemektedir. Mill, *Democracy in America*'da en çok, demokrasinin sadece Amerika'ya özgü değil uluslararası bir olgu olduğunu söyleyen kısımlarına başvurmuştur.
95 a.g.e.
96 (1) 1789-1914 döneminin çoğu düşünürlerinin bir geçiş döneminde yaşadıklarını söylemekten hoşlandıklarını ve (2) kısa sürdüğü için, Mill'in kendi değişim sürecinin taşıdığı özelliklerin aslında Constant'ın modern özgürlük adını verdiği kalıcı özellikler olduğunu fark edemediğini hatırlatmak gerekir.

6. BÖLÜM ENTELEKTÜEL BAŞARI (1840-1845) (Sayfa 165-200)

1 *Autobiography*, s. 29.
2 Whewell'in görüşleriyle Karl Popper'in ve bazı yönleriyle de Thomas Kuhn'un görüşleri birbirine çok yakındır.
3 Mill'in bilimle doğrudan tanışıklığı botanik hobisinden öteye gitmiyordu. Henry Trimen şöyle demektedir: "Yazar bir mantıkçı olduğu kadar bir doğa tutkunu da olmasaydı 'Mantık'taki sınıflandırmaya ilişkin bölümler, var olan biçimlerini alamazdı. Bu bölümlerde bu kadar açıkça ortaya konan görüşlerin temelinde sistematik botanikçinin duyduğu ihtiyaçlar yatmaktadır. Ortaya atılan argüman büyük ölçüde botanik sistemlere ve düzenlemelere yapılan göndermelerle desteklenmektedir." "His Botanical Studies", Spencer vd. (1873) içinde, s. 47.
4 *Autobiography*, s. 233-5.
5 Kant olsa bunun sentetik bir *a priori* gerçek olduğunu söylerdi
6 T. Babington Macaulay, "Mill's Essay on Government", *Critical and Miscellaneous Essays* (Philadelphia, 1852), s. 270.
7 *Autobiography*, s. 165.
8 a.g.e., s. 229-31.
9 Bu yapıt 1853'te Harriet Martineau tarafından İngilizceye çevrilmişti.
10 Mill'den Nichol'e (21 Aralık 1837), XII, s. 363. Comte'un *Cours de philosophie positive*'i 1830 ile 1842 arasında yayımlanmıştı.
11 Mill ile bağlantısını anlamak için Bruce Mazlish'in *Encyclopedia of Philosophy* (1968), Cilt I, s. 173b-177b'deki tartışmalardan yararlanılabilir.

12 Comte'un *Système de politique positive*'i (1851-54).
13 Comte, *Système de politique positive*'de (1851-54) sosyolojinin yerine "sosyolatri"yi kullanmıştı. *Appeal to the Conservatives*'te (1855) oligarşik diktatörlük (ve Louis Napolyon) ele alınmıştı.
14 *Autobiography*, s. 219.
15 Mill'den John Pringle Nichol'a (30 Eylül 1848), XIII, s. 739.
16 *Logic*, VIII, s. 902. Mill burada daha önce yazdığı "Essays on Some Unsettled Questions in Political Economy," adlı yapıtında IV, s. 321-3'ten alıntı yapmaktadır.
17 Mill-Comte yazışmalarının İngilizce çevirisi Haac tarafından (1995) yayımlanmıştır.
18 Packe (1954), s. 276.
19 Comte'tan Mill'e (8 Ağustos 1845), Haac (1995) içinde, s. 332.
20 Mill'den Comte'a (9 Haziran 1842), a.g.e., s. 75.
21 Harriet'ten Mill'e (1844), Hayek (1951), s. 114.
22 a.g.e., s. 115.
23 Mill'den Nichol'a (30 Eylül 1848), XIII, s. 739.
24 Mueller (1956), s. 129.
25 Bkz. H. Gouhier, *La vie de Auguste Comte*, 2. baskı, (Paris: J Vrin, 1965).
26 Mill'den Comte'a (12 Mayıs 1847), Haac (1995) içinde, s. 382-4.
27 *Logic*, VIII, s. 879.
28 Mill'den d'Eichthal'a (10 Ağustos 1829), XII, s. 36. Aynı zamanda bkz. Comte (9 Haziran 1842), Haac (1995) içinde, s. 75. Mill, Oakeshott'ın terminolojisiyle söylersek, toplumun girişimsel bir ortaklık olduğu anlayışını reddeder.
29 *Auguste Comte and Positivism*, X, s. 304.
30 Bain (1882b), Grote'nin Comte'taki despotluğu Mill'den önce gördüğünü iddia eder (s. 75).
31 "*Axiomata media* (Orta ilkeler: Felsefede basit ampirik yasalarla en yüksek genellemelerin arasında kalan ilkeler) konusunda ben de senin gibi zorlandım. Sanırım, zaman, mekân ve koşulla birlikte değişmeyen hiçbir şey yok. Sorunu bilimsel olarak ele alırken, az çok genel olan bir uygulamanın bazı olumlu ve olumsuz yanlarını göstermekten, bunların birbirine göre önemlerini tahmin etmekten ve ortaya çıkan her tekil durumda yeni bir denge oluşturmaktan daha fazla bir şey yapılabileceğini sanmıyorum." Mill'den Austin'e (13 Nisan 1847), XIII, s. 712.
32 *Logic*, VIII, s. 861-2.
33 N. Capaldi, "Mill's Forgotten Science of Ethology," *Social Theory and Practice 2* (1973), s. 409-20. Aynı zamanda bkz. Alan Ryan, *The Philosophy of Mill*, 2. baskı. (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1990), 8., 9. ve 10. bölümler.
34 *Logic*, VIII, s. 864.
35 Skorupski (1989), s. 249-50: "Psikoloji ahlak bilimlerinin indirgenemez temeli olabilir, ama tarihsel sosyoloji bunların baş tacıdır .... Çağrışımsal psikoloji, Mill'in insan doğasının değişebilirliğine olan inancını desteklemektedir.... Tarihsel sosyoloji ile değişmez çağrışımcı psikoloji yasaları arasındaki köprü [Mill'in] 'etoloji' adını verdiği, farklı toplumsal koşullardaki farklı insan karakterlerini inceleyen bilimle kurulabilir." Skorupski, Mill'in (Aydınlanma Projesi adını verdiğimiz) doğalcı ve tümdengelimci toplum bilimleri anlayışıyla "yoruma dayalı ya da yorumbilgisel bir paradigma olan, Schleiermacher'in ve Dilthey'in *Geisteswissenschaften*'deki tarihsel-antropolojik geleneğini" birleştirmeye çalıştığını düşünür (s. 276). Skorupski, Mill'in bu birleşmeyi sağlayacak etolojiyi hiçbir zaman üretemediğini kabul eder ve Feuer'in (1976) bu başarısızlığa ilişkin tartışmasına gönderme yapar. Ben, Skorupski'nin aksine, Mill'in olgunlaşmış toplum biliminin çok daha yorumbilgisel olduğunu savunuyorum. Skorupski, Mill'in doğacılığa bağlı olduğunda ısrar etmektedir. Bense, Mill'in, özellikle de *Hamilton* gibi sonraki yapıtlarında idealist ve aşkın noktaya geldiğini düşünüyorum. Mill bir fenomenalist ve İngiliz sağduyusu yandaşı idi. Asla dogmatik bir doğacı olmadı. Skorupski ile aramızdaki bu görüş ay-

rılığını ortaya koyduktan sonra, onun burada önemli bir nokta olduğunu görebilen birkaç kişiden biri olduğunu da hemen eklemek istiyorum.

36 *Logic*, VIII, s. 869.

37 a.g.e., s. 872.

38 a.g.e., s. 877-8.

39 L. S. Feuer, "Mill as a Sociologist: The Unwritten Ethology," Laine and Robson (1976) içinde, s. 86: "... sosyal bilimler yöntemi üzerine bugüne kadar yazılmış en kalıcı makale."

40 Bain (1882b), s. 78-9, 84.

41 Feuer, a.g.e., bunun önemini kavrayan birkaç kişiden biri olmuştur. Feuer'e göre (s. 97), Mill, *Theism*'de "meta-sosyolojik bir postulat" olarak "Manici teoloji"ye başvurmuştu.

42 *On Liberty*, XVIII, s. 244-5.

43 Bkz. James Mill'in *Fragment on Macintosh* (1830'da sadece yakın çevreye dağıtılmış, 1835'te açık bir şekilde yayımlanmıştı), Macintosh'un the *Encyclopaedia Britannica*'daki eleştirisine karşı faydacı etiğin savunulması.

44 Özellikle bkz. VIII, s. 839-42.

45 R. B. Fox'a mektup (14 Şubat 1843), XIII, s. 569; aynı zamanda bkz. James Martineau'ya mektup (21 Mayıs 1841), XII, s. 476-7; ve Tocqueville'e mektup (3 Kasım 1843), XIII, s. 612.

46 Tocqueville [II], XVIII, s. 197-8.

47 Bkz. Ryan (1990), 7. Bölüm.

48 Bain (1882b), s. 52, Mill'in bu duruşuna şiddetle karşı çıkmaktadır.

49 Eklenmesi gereken şartlar: İlk olarak, bazı hedefler ikinci önemde olabilir ve bu anlamda bilimsel araştırma konusu yapılabilir. Ama o zaman diğer hedeflerin birinci derecede önemli olması ve kapsanabilir olmaması gerekir. İkinci olarak, geçmişteki hedefleri bilimsel olarak araştırabiliriz, ama bu tip araştırmalarda her zaman, bilimsel olarak açıklanamayan "belli" hedefler olacağından, biz daha az önemli hedefleri açıklayabiliriz.

50 *Logic*, VIII, s. 944.

51 a.g.e., s. 911-12.

52 1854'te, Mill artık bu işlevi sanatçının işlevi olarak adlandırmak istemiyordu. "Almanlar ve Carlyle, Sanatçı'yı en yüksek ahlaki düzeni ve entelektüel büyüklüğü ifade eden terim yaparak, düşünce ve anlatım biçimini saptırdılar.... İfade edilecek gerçeği açıklayan akıl sürecinin uygun adı felsefedir. Sanatçı, Kâhin değildir; gerçeği ortaya çıkaramaz, ama ortaya çıkarılan gerçeği en etkili şekilde ve en etkili simgelerle anlatabilir." Günlük (11 Nisan 1854), XXVII, s. 667.

53 Herbert Butterfield'ın *Christianity and History* (New York: Scribners, 1949) adlı yapıtındaki şu cümleleri ele alalım: "Dünya tarihini yeniden oluşturmakla ortaya kendi kendini açıklayıcı bir sistem çıkmaz. Ona karşı takındığımız tavır, insanlık dramıyla ilişkimiz, büsbütün daha kapsamlı bir ilişkilidir. Konu bilimsel değil dinsel bir konudur" (s. 22). "Son olarak, insanlık dramına ilişkin değerlendirmemiz, bu dramın ne tarafında rol oynamak istediğimize bağlı olarak değişir" (s.86).

54 7 Ekim 1843 tarihli mektup. *A Correspondence between John Sterling and Ralph Waldo Emerson*, haz. E. W. Emerson (Boston: Houghton Mifflin, 1897).

55 Edward Bouverie Pusey (1800-1882), aynı zamanda Aşağı Kilise ya da Evanjelik Parti'ye karşı Anglo-Katolikler (Newman) ya da Yüksek Kilise Partisi olarak bilinen Oxford Hareketi'nin kurucularındandı.

56 Bain (1882b), s. 69.

57 *Autobiography*, s. 235-7.

58 a.g.e., s. 197.

59 Mill, *Özgürlük Üstüne*'de, herhangi bir konunun olumlu veya olumsuz yanlarına ilişkin argümanları eleştirip tekrar tekrar ele almanın önemini anlatırken, herkesin bu süreçten, özgün düşünceler üreten ilk kişi olma dehasına sahip olmadan, hem entelektüel hem de ahlaki olarak yararlanabileceğini savunuyordu.

60 Fanny Sterling'den Helen'a, 1859, Mill-Taylor Collection 54/32, ms.
61 19. yüzyılda insanlar, gönderdikleri mektupların saklanacağı ve belki de hitap ettikleri kişilerin dışındaki kişiler tarafından, sonradan tekrar okunacağı beklentisiyle yazıyorlardı. Dolayısıyla mektuplaşmanın yarı kamusal bir tarafı vardı.
62 Günlük (21 Ocak 1854), XXVII, s. 645.

7. BÖLÜM DÜNYA ÇAPINDA BAŞARI (1846-1850) (Sayfa 201-236)

1 *Civilization*, XVIII, s. 120.
2 a.g.e., s. 122.
3 *Representative Government*, XIX, s. 394.
4 *Guizot*, XX, s. 270-1.
5 Mill'den Austin'e (22 Şubat 1848), XIII, s. 731.
6 Burada Kahan'ın (2001) aristokrat liberal Mill anlayışıyla Rosenblum'ın (1987) romantik liberal Mill anlayışları özellikle yararlıdır.
7 Mill'den d'Eichthal'a (15 Mayıs ve 8 Ekim 1829), XII, s. 31.
8 Mueller (1956).
9 *Civilization*, XVIII, s. 130-1.
10 *Coleridge*, X, s. 123-5.
11 Tocqueville (1840), XVIII, s. 200.
12 a.g.e., s. 184-5.
13 Mill'den John Austin'e (13 Nisan 1847), XIII, s. 713.
14 Mill'den d'Eichthal'a (8 Ekim 1929), XII, s. 36-7.
15 *Principles of Political Economy* (bundan sonra PPE), III, s. 754.
16 *Coleridge*, X, s. 156.
17 Mill'den Carlyle'a (11 ve 12 Nisan 1833), XII, s. 151-2.
18 CW, IV, s. 225. "A Review of Miss Martineau's Summary of Political Economy", ilk kez Mayıs 1834'te, *Monthly Repository*'de yayımlandı.
19 a.g.e., s. 225-7
20 *Autobiography*, s. 239.
21 a.g.e., s. 175.
22 a.g.e., s. 179.
23 a.g.e., s. 239-41.
24 C. L. Ten, "Democracy, Socialism, and the Working Classes,", Skorupksi (1998), s. 372.
25 a.g.e., s. 197 ("nihai hedefler bölgesi").
26 Bkz. 3. Bölüm.
27 *Autobiography*, s. 197 ("hemen kullanılabilir ve kolayca elde edilebilir").
28 CW, XXVI, s. 972.
29 Mill'den Comte'a (17 Mayıs 1847), Haac (1995), s. 382-3.
30 *Coleridge*, X, s. 157.
31 Kinzer, Robson, and Robson (1992), s. 174-7.
32 *Autobiography*, s. 255-7.
33 Hayek (1951), s. 120-1.
34 *PPE*, II, s. xci.
35 Mill'den William Conner'a (26 Eylül 1849), XIV, s. 37.
36 *PPE*, III, s. 759.

37 a.g.e., s. 643-4.
38 Yoksulluk tartışmasının tarihsel geçmişine ilişkin ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. Gertrude Himmelfarb, *The Idea of Poverty* (New York: Knopf, 1984).
39 Mill'den Chapman'a (8 Kasım 1844), XIII, s. 640-1.
40 Mill'den Comte'a (17 Mayıs 1847), Haac (1995) içinde, s. 382-3.
41 *PPE*, III, s. 763-5.
42 Taşınmaz vergisi çerçevesinde devlet ölen kişinin malvarlığından belli bir yüzde almaktadır. Veraset vergisi ancak kalan mirasın belli bir sınırın üstüne çıkması halinde alınmaktadır. Herhangi biri malvarlığı çok sayıda mirasçı arasında bölünerek vergi ödemekten kaçınılabilmektedir.
43 Bkz. *Principles of Political Economy*, II, s. 225: II. Kitap, II. Bölüm, 4. kesim, 1865 baskısına eklenen not. Bununla birlikte, modern mali kapitalizmin endüstriyel ekonomisinde, herhangi bir kişinin ya da ailenin tek başına büyük bir şirkete sahip olması çok ender rastlanan bir durumdur. Mill'in görmek istediği geniş çaplı bölüşüm büyük ölçüde hayata geçmiştir. Burada insanın aklına, diğer şeylerin yanında, sendikalarla öteki kolektif mesleki örgütlere ait emeklilik fonlarının sahip olduğu dev hisse senedi varlıkları gelmektedir. Yine de Mill'in önerisi, büyük ve başarılı bir girişimin vergilendirilmesi için de geçerlidir.
44 a.g.e., s. 199.
45 *Doctrine Saint-Simonienne* (Paris: Exposition, 1854), s. 123-7.
46 J. E. Carines, "His Work in Political Economy," Spencer vd. (1873), s. 69.
47 *PPE*, birinci basım (1848), II, s. 200.
48 *Coleridge*, X, s. 158.
49 *PPE*, III, s. 766.
50 *Autobiography*, s. 237.
51 Merkezi olmayan bir ekonomide bir gönüllü kooperatifin sahip olduğu mülkiyet, bireysel değil özel bir mülkiyettir.
52 Mill, burada emekle ilgili Lockeçu argümana gönderme yapmaktadır. Bu, Adam Smith'in kabul etmesine karşın David Hume'un reddettiği bir argümandır.
53 Mill burada, hiçbir Nozickçi ya da başka türlü düzeltme ilkesinden yana olmadığını açığa kavuşturmaktadır.
54 Mill, kotayı veya rekabetçi sistem dışında bir tutumu onaylayan her tür davranışa karşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.
55 *PPE*, II, s. 207-8.
56 a.g.e., s. 203.
57 Bkz. Mill'den H. S. Chapman'a (28 Mayıs 1849), XIV, s. 34.
58 Considérant, Horace Greeley'nin yardımıyla Teksas'ta böyle bir topluluk ya da koloni kurmaya çalışmıştı.
59 1888 İngilizce baskıya önsöz, "Communist Manifesto," Lewis S. Feuer (haz.), *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy* (Garden City: NY: Anchor, 1959) içinde, s. 3-4.
60 Mill daha 1834'te üretici ve tüketici kooperatiflerinden yanaydı. Bkz. CW VI, s. 190.
61 *PPE*, III, s. 775.
62 "Mill'in [Saint-Simonculardan] başlıca farkı, elinden geldiğince, devletin ekonomiye doğrudan müdahalesinden kaçınmasıydı. Halkın ekonomik gelişiminin önündeki engelleri kaldırmak için yasama yöntemini kullanacaktı ... ancak bir grup memurun halk adına tarımı ve sanayiyi yönlendirip yeniden düzenlemesine karşıydı." Mueller (1956), s. 84-5.
63 *PPE*, II, s. 274.
64 *PPE*, III, s. 775.
65 CW, IV, s. 385.
66 *PPE*, III, s. 794-5.

67 a.g.e., s. 795.
68 Schwartz (1972), s. 226.
69 *PPE*, III, s. 944-5.
70 *August Comte and Positivism*, X, s. 303.
71 *PPE*, III, s. 804.
72 a.g.e., s. 937-8.
73 Mill'den Villari'ye (19 Mayıs 1872), XVIII, s. 1899.
74 Mazlish (1988), s. 354.
75 *PPE*, III, s. 955.
76 *PPE*, III, s. 810-11.
77 CW XVIII, s. 1848.
78 *PPE*, II, s. 225.
79 CW III, s. 956.
80 *PPE*, II, s. 225.
81 *Autobiography*, s. 241.
82 *PPE*, III, s. 982.
83 Mill'den John Jay'e (Kasım 1848), XIII, s. 740-1.
84 Mill'den Dr. Adolf Soetbeer'a (18 Mart 1852), XIV, s. 84.
85 Hayek'in Mill'i yanlış yorumlaması ilginçtir. Alan Ebenstein, *Friedrich Hayek* (New York: Palgrave, 2001) adlı ünlü biyografisinde şunları söylemektedir: "Hayek'in sonradan Mill'e karşı olumsuz bakışının en önemli örneklerinden birine ... *Law, Legislation and Liberty*'de ... rastlanmaktadır.... 'Demokratik usulün benimsenmesiyle iktidarın gücünü sınırlayan diğer şeylerden vazgeçmenin mümkün olduğunu düşünmek trajik bir yanılsama idi.... Sonra da ... J. S. Mill'in *Özgürlük Üstüne*'de '*ülkenin kendi arzusuna rağmen korunmasına gerek olmadığı* [italikler sonradan eklendi]' şeklindeki argümanını dipnot olarak vermişti. Mill'in görece iyi bilinen cümlesine getirilen bu yorum şaşırtıcıydı, çünkü doğru değildi.... *Constitution of Liberty*'de Mill'i doğru şekilde yorumlayan Hayek'in daha sonra *Law, Legislation and Liberty*'de yanlış yorum yapması ... bu yanlış yorumu daha da şaşırtıcı hale getirmektedir.... O [Mill], Hayek'ten farklı olarak, rekabetçi bir ekonomide işçi kooperatiflerinden oluşan ve tamamıyla devletin denetiminde olmayan bir sosyalizm öngörmekteydi" (s. 188-9). Ebenstein, Packe'in bu noktada Hayek'ten çok etkilendiğini belirtmektedir.
86 *PPE*, III, s. 767.
87 Mill'den Harriet Taylor'a (21 Mart 1849), XIV, s. 19.
88 *Autobiography*, s. 241.
89 *Nature*, X, s. 395. Bu makalenin büyük bölümü 1850 ile 1858 arasında yazılmıştı.
90 Himmelfarb (1974); aynı zamanda bkz. Packe (1954), s. 306-15; Hayek, *Mill and Harriet Taylor* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1951), özellikle de s. 134-9, 299-300. Harriet aynı zamanda *Autobiography*'nin ilk taslağına da karşı çıkmamıştı (sosyalizmin uygulanabilirliği hakkındaki eleştiri için, bkz. CW I, s. 173-5).
91 *PPE*, II, s. 214.
92 *PPE*, III, s. 977.
93 Mill'den Austin'e (13 Nisan 1847), XIII, s. 713.
94 Mill, 1859'da "Recent Writers on Reform"u yazdığı dönemde, İngiliz ve Amerikan sistemlerinin doğasında bulunan aşamalı değişimin, Fransa'da istenen radikal değişimden daha üstün olduğunu sonucuna varmıştı.
95 Hayek bu mektuplardan bazılarını (aşağı bkz.) görmemiş olabilir. Ama, konuya gösterdiği ilgiye ve ortaya attığı teze bakarak, her durumda bunları görmezden gelebileceği kolayca anlaşılmaktadır.
96 Mill'den Chapman'a (28 Mayıs 1849), XIV, s. 33.

97 *Recollections of Alexis de Tocqueville*, haz. J. P. Mayer (New York: Columbia University Press, 1949), s. 11.
98 Mill'den Sarah Austin'e (7 Mart 1848), XIII, s. 734.
99 Mill'den H. S. Chapman'a (28 Mayıs 1849), XIV, s. 32.
100 Mill'den J. P. Nichol'a (30 Eylül 1848), XIII, s. 739.
101 "England and Ireland," *Examiner* (13 Mayıs 1848), s. 307-8; CW XXV, s. 1100.
102 *PPE*, II, s. 211-12 (II. Kitap, I. Bölüm, 4. kesim). Mill'in aklında muhtemelen, hem Fourier'in *Destinée sociale* (1847-49) kitabının editörü ve *Principes du socialisme* (1847) adlı kitabın yazarı Considérant'ın çalışması vardı.
103 *PPE*, III, s. 1006 (IV. Kitap, 7. Bölüm, 5. kesim.); bu paragraf üçüncü baskıda çıkartılmıştı.
104 CW XIX, s. 255. Iris Mueller (1956) "Mill'in, Fourierciliği gönüllü bir şekilde uygulayarak, Saint-Simoncuların ya da Comteçuların sınırlamalarına gerek kalmadan, kapitalist ekonomide sosyalist amaçların birçoğunun gerçekleşebileceğini gördüğünü" söylemektedir (s. 204).
105 Değerlendirme, Ekim 1851'de, *Westminster Review*'ın 56. sayısında yayımlandı. Newman değerlendirmesi, sosyalizmin sorunları konusunda Mill'in görüşlerinde önemli bir değişiklik olmadığını göstermektedir. Mill burada "sosyalizmin bireyciliğe saldırdığı sürece kolayca başarılı olduğunu; ama bunun yerine koymaya çalıştığı şeyin onun zayıf yönünü oluşturduğunu" savunuyordu. CW V, s. 444.
106 *PPE*, II, s. 213 (II. Kitap, I. Bölüm, 4. kesim).
107 Bkz. mektup (21 Şubat 1849), XIV, s. 11.
108 Samuel Hollander, *The Economics of John Stuart Mill* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), Cilt II, s. 791.
109 Lionel Robbins, *Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy* (Londra: Macmillan, 1953), s. 167.
110 Schwartz (1972), s. 106.
111 Collini (1991), s. 110.
112 Harriet'ten Mill'e (16 Temmuz 1849). Aktaran Hayek, a.g.e., s. 161.
113 Bu noktayı David Levy'ye, *How the Dismal Science Got Its Name: Classical Economics and the Ur Text of Radical Politics* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001) borçluyum.
114 J. S. Mill, "On the Negro Question," CW XXI, s. 93.
115 a.g.e., s. 95.

8. BÖLÜM ÖZEL YILLAR (1850-1859) (Sayfa 237-259)

1 Mill'den Harriet'e (20 Mart 1854), XIV, s. 190.
2 6 Mart 1851 tarihli belge. CW XXI, s. 97-9.
3 *Autobiography*, s. 247.
4 Algernon Taylor, *Memoirs of a Student* (Londra, 1895), s. 11n.
5 Aktaran Adelaide Weinberg, *Theodor Gomperz and John Stuart Mill* (Cenevre: Librairie Droz, 1963), s. 16.
6 Mary Hill'den Mill'e (3 Nisan 1854), aktaran Packe (1954), s. 355. Mill/Taylor Collection, 47/26.
7 Mill'den Bayan James Mill'e (5 Nisan 1854), XIV, s. 197.
8 Günlük, 31 Mart 1854, XXVII, s. 665.
9 a.g.e., 30 Mart 1854.
10 a.g.e., 12 Ocak 1854, s. 642.
11 a.g.e., 7 Şubat 1854, s. 652.

12 a.g.e., 14 Nisan 1854, s. 668.
13 Mill'den Harriet'e (30 Ağustos 1853), XIV, s. 112.
14 Mill'den Harriet'e (7 Şubat 1854), XIV, s. 152.
15 Birincisi, *Hamilton*'daki "ben" ve irade "özgürlüğü" tartışması, ikincisi de din üzerine yazdığı son makalesidir.
16 *Principles of Political Economy*, 5. Kitap, 11. Bölüm, III, s. 938.
17 "Mill kendi yaşamını, ona karmaşık bir anlam yükleyip geniş bir tarihin içine kazırcasına anlatmaktadır. Bu yaşam, babasının soğuk evinden karısının neşe saçan evine bir yolculuk şeklinde tanımlanmaktadır. Bu aynı zamanda bir *Bildung*, yani duygusal ve entelektüel gelişim yolculuğudur. Acılı ve eziyet çeken bir ruha sahip bir adamın kendi karakterini oluşturmasının öyküsüdür. Bu, kısır bir kesinlikten kuşkuya ve oradan da zengin bir kesinliğe uzanan Saint-Simoncu bir çizgidir. Avrupa düşüncesi ve kültürüyle el ele gittiği ve onun evrimine yardımcı olduğu kabul edilerek daha bir önem kazanır. Mill'in Benthamcılığa karşı bayrak açması salt bir özel mesele olarak anlatılmaz. Bu, Aydınlanmanın çoraklığına karşı çıkan bütün bir kuşağın sesi ve simgesiymiş gibi ortaya konur. Mill'in öyküsünüe inanacak olursak, onu bir kültür lideri, önder, Avrupa ruhunun ileri doğru adım atarken çektiği sancıları yaşayan ve gören biri; çağın sorunlarını özgün bir içgörü ve zekâyla ortaya koyan bir temsilci olarak kabul etmiş oluruz." Stafford (1998), s. 44.
18 Cumming (1964), s. 235-56, Mill'in, geçirdiği bunalımı düşüncelerinin değişme süreci olarak yeniden yorumladığını iddia eder. Carlisle da (1991) aynı şekilde belli noktalarda çekinceler koymaktadır.
19 Eisenach (1988), s. 2349.
20 Entelektüel biyografi türünün Carlyle'la başladığı söylenebilir. Mill'in çevresinden ve arkadaşlarından Lewes'ın *Goethe*'siyle (1855) Morley'nin *Burke*'ü (1867) ve Leslie Stephen'ın yapıtının da aynı tarzda yazıldığını görmekteyiz. Eisenach'ın da (1988), s. 2357'de hatırlattığı üzere, " 'English Men of Letters' ile 'English Statesmen' adlı diziler önemli liberal eğitim metinleri olmuşlardır".
21 *On Genius*, I, s. 332.
22 *Dissertations and Discussions*, Önsöz, s.iv, 1859 tarihli baskının Haksel House Publishers (New York, 1973) tarafından yeniden basılmış şekli.
23 Mill'den Harriet'e (17 Şubat 1855), XIV, s. 332.
24 Aralarında Williams'ın da (1963) s. 81-3, bulunduğu bazı eleştirmenler, hiçbir zaman ikisini Coleridge kadar başarılı bir şekilde bir araya getiremediğini iddia etmektedir.
25 Mill'den Harriet'e (15 Ocak 1855), XIV, s. 294.
26 Mill'den Harriet'e (17 Şubat 1855), XIV, s. 332.
27 W. T. Thornton, "His Career in India House," *John Stuart Mill* içinde, haz. Fox Bourne (Boston, 1873), s. 32.
28 Aktaran Weinberg (1963), s. 17.
29 Aktaran Thornton, a.g.e., s. 32. Bkz "The Petition of the East India Company," CW XXX, s. 75.
30 Mill'den William Napier'e (5 Ocak 1838), XVIII, s. 1983.
31 Mill'den David Urquhart'a (4 Ekim 1866), XVI, s. 1205.
32 CW XXX, s. 81-2.
33 Zastoupil (1994), s. 87, 204-5.
34 *Considerations on Representative Government*, XIX, s. 562-3.
35 a.g.e., s. 565.
36 Moir dışında, bkz. Joseph Hamburger, "The Writings of John Stuart Mill and His Father James Mill in the Archives of the India Office," *American Philosophical Society Yearbook*, 1957, s. 324-6; Eric Stokes, *The English Utilitarians and India* (Oxford: Clarendon Press, 1959); R.

J. Moore, "John Stuart Mill at East India House," *Historical Studies* 20 (1983), s. 497-519; Zastoupil (1994).

37 *Considerations on Representative Government*, 18. Bölüm, CW XIX, s. 562-77.

38 W. T. Thornton, "His Career in India House," H. R. Fox Bourne (haz.), *John Stuart Mill – Notices of His Life and Works* (Londra, 1873) içinde.

39 Mill'den Guerney'e (28 Ekim 1858), XV, s. 571-2.

40 Bain (1882b), s. 102.

41 Mill-Taylor Collection, 24/708.

42 *Autobiography*, s. 264-5.

9. BÖLÜM ANITSAL MAKALELER (Sayfa 261-317)

1 Günlük, 19 Ocak 1854, XXVII, s. 644.

2 "Özgür olmayan" irade diye bir şey olamaz, ama gelenek "özgür irade" terimiyle, iradenin belirlenemediği iddiasını pekiştirmektedir.

3 Anlamlı insan davranışının doğalcı yöntemle açıklanabileceğini savunan mevcut iddiaların çürütülmesi için, bkz. Nicholas Capaldi, *The Enlightenment Project in the Analytic Conversation* (Dordrecht: Kluwer, 1998).

4 Muhtemelen, modern bir Hıristiyanı klasik bir Hıristiyandan ayırt etmeyi sağlayacak şeylerden biri şudur: Klasik bir Hıristiyan Tanrı'ya boyun eğerken, modern Hıristiyan Tanrı'yı özgürce sever. Sorun, bunun beraberinde getirdiği zorunlulukları yerine getirip getirmemek değil, bunun nasıl bir ruh hali içinde yapıldığıdır.

5 "Mill'in kişisel özgürlüğü meşrulaştırmasını sağlayan standart, bu özgürlüğün kendini geliştirme eğilimiydi." Mueller (1956), s. 229.

6 Günlük, 29 Mart 1854, XXVII, s. 664. "Her ahlak sistemi, özsaygıya ... ... özsaygılarıyla ilişkili olana ... en iyi durumda, saygı duydukları diğerlerinin sempatisine ve herkesin iyiliğini adilce gözetmeye ters düşmeyen şeyi, emreder yalnızca." a.g.e., 9 Nisan 1854, s. 667.

7 "Etik" ile "ahlak"ı birbirinden ayırmalıyız. Etik, tam anlamıyla, yalnızca teleolojik sistemlerle ilgilidir; ahlak felsefesi (deontoloji, görev kaygısı) teleolojinin varlığını reddeder. Bununla birlikte, Kant'tan itibaren, aralarında Hegel ile Mill'in de bulunduğu bazı kuramcılar bağımsızlığı nihai "amaç" haline getirerek bu ikisini birleştirmişlerdir.

8 Michael Oakeshott (1996) bu durumu şöyle tarif etmektedir: "Bu sonuç tiksinti, endişe ve güven gibi iç içe geçmiş duygulara yol açabilir. Bu hem sevindirici hem de kaygı vericidir. Vaat ettiği kendini gerçekleştirme biçimi, şiddetli bir kendine yabancılaşma ya da kendini yok etme riski de taşımaktadır.... Bu durum [kendi kaderini belirleme ya da kişisel bağımsızlık] ... 'öznel irade' adı verilen şeye teslim olmak, zahmetsiz bir zevk düşkünlüğü ya da 'vicdan'ın kanonikleşmesi şeklinde algılanamaz; bu zor bir kazanımdır. Burada benlik, bir eğitim ürünü olan, kaynakları bağımsızlığı hem elde edip hem de güçlendiren bir benlik anlayışında toplanan asli bir kişiliktir. Bu durumun varlığı, uyumsuzluğa tapınmak ya da "kendini ifade etmek" denilen keyfiyete adanmak ya da her ne pahasına olursa olsun farklı olmaya karar vermek anlamına da gelmez. Teşvik ettiği davranış koşulsuz seçimlerden oluşmaz. Ahlaki ve sağduyulu davranışlara ilgisiz kalmayı ya da kendi koyduğu kurallar dışındaki her tür kuraldan uzak durmayı gerektirmez. Bu özgül benliğin kendi kendine üretip, yine kendi kendine ürettiği alışkanlıklar çerçevesinde hayata geçirdiği olumsal duygular, sevgiler ve inançların sonucu olan söz ve davranışlardan oluşur. Böyle bir benliğin bağımsızlığı ve böyle bir davranışın bağımsızlık ve özgünlüğü, eylemlilik sanatını belirleyen koşullara kayıtsız kalmakta yatmamaktadır asla. Aynı

şekilde, bu durum başkalarıyla ortak bir amaca yönelmek adına işbirliğine girmeyi de yasaklamaz. Böyle bir işbirliğinin, ilgili kişinin benlik anlayışının ürünü olan, sürekli işbirliği yapılacak seçeneklerle uyumlu olması gerekir. Özetle, burada doğru varsayılan ve vurgulanan şey, benlik anlayışında ve kendi ürettiği kaynakları kontrol etmekte bağımsız olan, bir araya getirilmiş bir kişiliktir. Ve bu benlik anlayışının yarısı da kendi sınırlarını bilmektir" (s. 236-7).

9 Kısmen Hıristiyanlığın bir ürünü olan bağımsızlık kavramının uzun ve karmaşık bir tarihi vardır. Modern Hıristiyanların ve özellikle de Protestanların, kişisel bağımsızlık becerilerine en çok önem verenlerden olması boşuna değildir. Augustinus'tan Luther ve Kalven'e, Luther'den Rousseau'ya, Rousseau'dan Kant'a ve nihayet Kant'tan Humboldt aracılığıyla Mill'e uzanan, doğrudan bir etki hattı vardır. Laik kaynaklar çok sayıda ve çeşitlidir. Pico della Mirandola gibi Rönesans yazarları ile başlayıp Montaigne ve Spinoza gibi ilk modern felsefecilere kadar uzanır.

10 Anschutz'a (1953) göre, s. 5, Mill, "tam anlamıyla çağının bir temsilcisiydi", çünkü "yazılarının şurasında veya burasında 19. yüzyılın başlarında esen her rüzgârın izine rastlanabilir." Hayek, *The Spirit of the Age*'in (Chicago: University of Chicago Press, 1942) Giriş bölümünde, Mill'in "onu zamanının önemli düşünsel değişimlerinin birleştiği bir tür odak noktası yapan, ender bulunan yeni fikirleri özümseme yeteneğinden dolayı, çağının bir temsilcisi olduğunu" söylemektedir (s. vii).

11 F. A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science* (Indianapolis: Liberty Fund, 1979), s. 371-2.

12 "*Bildung* takıntısı bazı yönlerden Alman Dindarlığının laik bir versiyonuydu...." J. W. Burrow (haz.), Wilhelm von Humboldt, *The Limits of State Action* (Indianapolis: Liberty Fund, 1993), editörün önsözü, s. xxxi.

13 Humboldt'un çalışmasıyla Mill'in *Özgürlük Üstüne*'si arasında bir karşılaştırma için bkz. Stuart Warner tarafından, Humboldt'un Liberty Fund'dan çıkan Burrow versiyonu (1993) için ek olarak hazırlanan karşılaştırmalı başlıklar tablosu (s. 158-61), 12. notta aktarılmıştır.

14 Stafford (1993) *bildung*'un Mill için taşıdığı önemi kabul eder, ancak bunun bağımsızlıkla olan bağlantısını göremez. Lukes (1973) elverişli bir düzeltme fırsatı sağlamıştır, çünkü birçok bağımsızlık akımını ve bunların nasıl bir araya geldiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

15 Burrow (1993), s. xxxi-xxxii.

16 Walter Houghton, *The Victorian Frame of Mind: 1830-1870* (New Haven, CT: Yale University Press, 1957) adlı yapıtında, uyuma önem veren Goethe'nin klasik idealiyle Romantik teklik idealini birbirinden ayırır. Houghton "Mill'in bu ideal yorumunun Yunan, Goetheci ve Arnoldcu değil, Romantik olduğunu" savunur (s. 284, 287-91).

17 Richard Wollheim, "Mill and Isaiah Berlin: The Ends of Life and the Preliminaries of Morality,", *The Idea of Freedom: Essays in Honor of Isaiah Berlin* içinde, haz. Alan Ryan (Oxford: Oxford University Press, 1979), s. 254-5; Mill soyut haklarla ilgilenmekten kaçınır ve (Berlin'in tersine) bir tür faydacıdır.

18 "Bu çağda ahlaki yenilenmeciler çoğunlukla yeni tarz bir Stoacılık ya da Püritanizm kurmayı amaçlamaktalar.... Çoğu kişinin mutlu ve masum bir dünyevi hayat sürme olanağına sahip olduğu ve herkesin sürme olasılığının bulunduğu bir zamanda bunun başarı şansı bulunmuyor. Bugün istenen şey, coşkulu bir genel yarar aşkının eklenmesiyle sevimlileştirilmiş bir Epikürcülüktür." Günlük, 8 Nisan 1854, XXVII, s. 666.

19 Dicey (1908), s. 308n2.

20 Bkz. Steven Lukes, *Individualism* (Oxford: Blackwell, 1973).

21 *On Liberty*, CW XVIII, s. 224.

22 Rosenblum (1987), s. 125: "Bu görüşü paylaşan Humboldt, Mill ve Constant'a göre kamusal ve özel yaşam birbirini tamamlamaktadır. Her alan diğerinin aşırılık ya da eksikliklerini gidermektedir." Rosenblum (1987), s. 139: "Özel alan kendi başına bir dünya değil, bir düzelticidir. Hizmet ettiği dünya ve tam bir özgelişim için gerekli olan ortam, çoğulcu liberal toplumdur."

23 Burrow (1993), s. lvii.
24 Adam Smith, Adam Ferguson ve Benjamin Constant böyle bir parçalanma eleştirisi öne sürmüştür.
25 *Autobiography*, s. 21.
26 Mill'den Robert Barclay Fox'a (19 Aralık 1842), XIII, s. 563-4.
27 Mill'in *Utilitarianism*'ine yöneltilen yanlış eleştiriler, Sidgwick'in *Methods of Ethics*'i (1874) ile G. E. Moore'un *Principia Ethica*'sından (1903) beri özel bir iş alanı haline gelmiştir. Bu berbat denecek kadar yanlış yorumların bazıları Skorupski (1989), 9. Bölüm'de özetlenmiştir. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi, Skorupski bizim bağımsızlığın merkezi önemi konusundaki görüşümüze katılmamaktadır. Özellikle kötü olan ise, Mill'in budalaca mantıksal hatalar yaptığı suçlamasıdır. Eğer eleştirmenler zaman ayırıp *Mantık*'ı okumuş olsalardı, başka şeylerin yanı sıra, Mill'in "-bilmek" ekinin sözcüğün anlamına yaptığı katkıyı nasıl yorumladığını (I, iii, 14); Mill'in ortaya attığı, özellikle de renk gibi bazı sözcüklerin tanımlanamayacağı, çünkü parçalara ayrılıp çözümlenmelerinin mümkün olmadığı şeklindeki iddiayı (I, vii, viii ve IV, iv, 5); ve duyguların niteliğiyle niceliği arasındaki ilişkiye dair tartışmasını (II, iv, 7) fark etmiş olacaklardı. Urmson (1969) 1953'te "Mill'in kendi öğretilerinin yerine gülünç bir taklidinin tartışıldığını, o yüzden de Mill'e yöneltilen yaygın eleştirilerin çoğunun yersiz olduğunu" söylemişti (s. 180).
28 *Utilitarianism*, CW X, s. 210.
29 a.g.e. Efendi-köle metaforunu meşhur eden kişi Hegel olmasına karşın, metaforun geçmişi antik çağa kadar uzanmaktadır. Modern dönemde ise, Mill'in okuduğu Rousseau ve Fichte ile Nietzsche'de de görülmektedir.
30 "[Mill] Faydacı öğretileri büyük ölçüde benimsetmişti. Bunlar Bentham tarafından öyle sert ve itici şekilde dile getirilmişti ki neredeyse tiksindirici bir etki yaratmaktaydı. Mill ise, tam tersine, faydacı felsefenin en etkin iyilikseverliği ve coşkuyu kamçılayacağını göstermişti." Henry Fawcett, "His Influence on the Universities," Spencer vd. (1873), s. 78. Frank Knight, *Freedom and Reform*'da (Indianapolis: Liberty Fund, 1982), özgürlük gibi bir şeyin Bentham'ın görüşlerinde daima örtük olarak var olduğunu savunmaktadır: "Bunu neye göre değerlendireceğimizi veya yararın içeriğinin ne olduğunu sorduğumuzda, Bentham –özellikle de ekonomi yazılarında– hazzı özgürlük olarak yorumlamaktadır" (s. 135n).
31 Bain (1882b), s. 83-4.
32 Heyck (1982), s. 190-1: "19. yüzyıl İngiliz edebiyatının belki de en güçlü konusu, endüstriyel topluma ve onunla el ele giden faydacılığa ve *laissez-faire* felsefesine yönelttiği eleştirilerdi."
33 Mill "Bentham'ın etik anlayışını, kişisel gelişimi temel alan özel bir ahlakı ekleyerek, düzeltmek gerektiğini düşünüyordu." Robson (1968), s. 35.
34 "Remarks on Bentham's Philosophy," CW X, s. 15.
35 a.g.e., s. 5-6.
36 *Autobiography*, CW I, s. 209.
37 "Whewell," CW X, s. 194.
38 *Autobiography*, s. 49.
39 *Utilitarianism*, X, s. 207.
40 Hastings Rashdall (1858-1924) bu ideal faydacılığın son örneklerinden biridir. Bu konuda T. H. Green'den etkilenen Rashdall, bu konudaki duruşunu *The Theory of Good and Evil*'de dile getirmiştir. Son zamanlarda Robert Nozick de bu türde bir deontolojik duruş oluşturmaya çalışmıştı.
41 *Utilitarianism*, X, s. 249.
42 a.g.e., s. 210.
43 a.g.e., s. 212.
44 a.g.e., s. 213-14.

45 a.g.e., s. 235-6.
46 Ryan (1970), s. 255.
47 W. S. Jevons, "Mill's Philosophy Tested," *Pure Logic and Other Minor Works* (Londra: Macmillan, 1890) içinde, s. 200-1.
48 *A System of Logic*, CW XVIII, s. 223.
49 "Grote's Plato" (1866), CW XI, s. 391-2, 416, 419.
50 *Utilitarianism*, X, s. 236.
51 a.g.e., s. 238.
52 a.g.e., s. 231.
53 a.g.e., s. 220.
54 a.g.e., s. 232.
55 Mill bunun üzerine Herbert Spencer'a "herkesin eşit ölçüde mutlu ['bağımsız' olarak okuyun] olma hakkı vardır .... Ancak bu bir önvarsayım değildir; fayda ilkesini destekleyecek bir öncül de değildir. İlkenin kendisidir," diye yanıt vermiştir. a.g.e., s. 258n.
56 a.g.e., s. 234.
57 a.g.e., s. 255-6.
58 *Autobiography*, I, s. 259.
59 Mill'den Emile Acollas'a (20 Eylül 1871), XVIII, s. 1831-2. Aynı zamanda bkz. Fred R. Berger, *Happiness, Justice, and Freedom: The Moral and Political Philosophy of Mill* (Berkeley: University of California Press, 1984), 5. Bölüm.
60 Semmel (1984), s. 14.
61 a.g.e., s. 165: "Alman felsefesinin özgürlüğe verdiği destek, Mill'in en iyi bilinen çalışmasının başlıca temasıdır." Aynı zamanda bkz. Arnold Ruge'a mektuplar (2 Mart 1859), XV, s. 598; Theodore Gomperz'e mektuplar (5 Ekim 1857), XV, s. 539; ve Pasquale Villari'ye mektuplar (9 Mart 1858), XV, s. 550. "Makale aynı zamanda, esas olarak pozitif özgürlük, Alman düşünürleriyle birlikte anılan özgürlük fikrine katılım duygusu ve bu fikirde kendini gerçekleştirme çağrısıdır.... Mill nihai manevi iktidarı, pozitivist ruhban sınıfa veya faydacı bürokrasiye değil, Alman idealistlerin sezgici ahlakı doğrultusunda, bireyin vicdanına vermeyi umuyordu." Semmel (1984), s. 166-7.
62 *Liberty*, XVIII, s. 243. Skorupski (1989), I. Bölüm'de, Mill'deki Kantçı bağımsızlık anlayışını görmektedir, ancak bunun Mill'in doğalcılığıyla bağdaşmadığını düşünmektedir. Mill'in *Hamilton*'ı yazdığı dönemde, doğalcılıktan vazgeçtiğini düşünüyorum.
63 Wilhelm von Humboldt, *The Limits of State Action*, haz. J. W. Burrow (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 86.
64 a.g.e., s. 81. Rosenblum (1987), s. 55: "... J.S.Mill, bireyciliğin, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı sırada, aynı zamanda zafere ulaştığı şeklinde bir gözlemde bulunmuştu."
65 a.g.e., s. 79.
66 *Autobiography*, s. 260. Aynı paragrafta Fichte'ten söz edilmektedir. *On Liberty*'de, XVIII, s. 243'te, Goethe ve Fichte'ten açık şekilde söz edilmekte ve aralarında bağlantı kurulmaktadır.
67 Mill, *Özgürlük Üstüne*'de Tocqueville'in "son önemli çalışmasına" *(The Old Regime and the French Revolution)* dikkat çekmekte ve Tocqueville'in burada, "özgürlük ve değişik durumlar" konusunda Humbold'tan alıntılar yaptığını belirtmektedir (*On Liberty*, XVIII, s. 274). Bu iki gönderme, Mill'in *Özgürlük Üstüne*'sinin, Tocqueville'in altını çizdiği tehlikenin ışığında, ne kadar Humboldt'un tekrarı olduğunu açıkça ortaya koymuş olmalıdır.
68 Bkz. Tocqueville, *Democracy in America*, I. Cilt, 15. Bölüm; *Autobiography*, CW I, s. 199-201.
69 *On Liberty*, XVIII, s. 227.
70 *On Liberty*, s. 223.
71 *Examiner*, 15 Temmuz 1832, XXIII, s. 503.
72 *On Liberty*, XVIII, s. 263.
73 a.g.e., s. 267.

74 a.g.e., s. 268. krş. Bagehot (1958) [1865]: "Orta sınıflar –eğitimli sıradan çoğunluk– bugün İngiltere'de baskıcı bir güçtür" (s. 235).
75 *On Liberty*, XVIII, s. 268-9.
76 a.g.e., s. 287.
77 *Autobiography*, s. 245-7. Mill, *Özgürlük Üstüne*'ye başlamadan hemen önceki ruh durumunu anlatmaktadır.
78 Alexander Carlyle (haz.), *New Letters of Thomas Carlyle* (Londra: J. Lane), II. Cilt, s. 196.
79 Muhafazakâr kesimden daha özenli bir yanıt Matthew Arnold'dan gelmiştir. "Her ikisi de [Mill ve Matthew Arnold] İngiltere'de demokrasiyi savunmaktaydı. Ancak, doğru bir şekilde oluşturulmadığı takdirde, kültürün müttefiki olmak yerine onun düşmanı olmasından korkuyorlardı. Her ikisi de demokrasinin özünde, serbestlikten çok eşitlik olduğuna inanıyordu. Ancak Mill, demokrasinin tiranlığa dönüşmesini önlemek için serbestliğin büyük bir titizlikle korunması gerektiğini söylerken; Arnold demokrasinin başarılı olabilmesi için serbestliğin sınırlanması gerektiğini savunuyordu." Alexander (1965), s. 232.
80 *On Liberty*, XVIII, s. 261; Wilhelm von Humboldt, *The Limits of State Action* (Indianapolis: Liberty Fund, 1993), s. 11-13.
81 "Kalvenizm'in Tanrısı, kendisine inananlardan tek tek iyi işler değil, tek bir sistemde birleşip bütün ömüre yayılan iyi işler istiyordu." Max Weber, *The Protestan Ethic and the Spirit of Capitalism* (Gloucester, M.A: Peter Smith, 1988), s. 117.
82 *On Liberty*, XVIII, s. 261.
83 a.g.e., s. 222.
84 A. J. Campbell, *Two Centuries of the Church of Scotland* 1707-1929 (Londra: Paisley, A Gardner, 1930), s. 28: "İskoç dini 17. yüzyılda büyük ölçüde İngiliz Püritanizminin etkisi altında kalmıştı. Buna altmış yıllık kavgayı ve o gün yaşanan ekonomik sefaleti eklersek, o zaman dinin Birlik'te* neden uzun yıllar en zalim yüzüyle algılandığını belki anlayabiliriz.... Tanrı'yı amansız ve hiddet dolu bir despot olarak gösteriyordu.... Seçim ve ayıplama öğretilerini en sert şekliyle ele alıyordu.... Hem kilisede hem de evde disiplin en şiddetli şekilde uygulanıyordu.... Pazar Günü'nün gereklerini yerine getirmeyenler cezalandırılıyordu."
85 *On Liberty*, XVIII, s. 265-6.
86 a.g.e., s. 272. Bu noktada Kalvenizm eleştirisiyle Mill'in durağan durum kavramı arasında bağlantı kurulması ve eleştirinin "insanın geleceğine ilişkin en ciddi tehlike, ticaret ruhunun dengesiz biçimde etkili olmasıdır" şeklindeki iddiasının ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir (CW, XVIII, s. 198 – Tocqueville üstüne yazı).
87 Alexander (1965), s. 192.
88 *On Liberty*, XVIII, s. 256-7.
89 a.g.e., s. 256.
90 a.g.e.
91 *Nature*, X, s. 397.
92 *On Liberty*, XVIII,s. 270.
93 a.g.e., s. 223. "Bir eylemin başkasına zarar vermesi bu tür sınırlamaları meşru kılmak için yeterli değildir. Bunun için aynı zamanda o kişinin haklarına da zarar vermiş olması gerekir. Ancak bu ikinci durumun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bir kişinin sahip olduğu şeyin ya da *kişisel özgürlüğünün* [italikler bana ait] bir bölümünün kendi onayı veya iradesi olmadan elinden alınması dışında hakkın çiğnendiğinden asla söz edilemez." Humboldt, a.g.e., s. 86-7.
94 *Utilitarianism*, CW X, s. 55. "Başkalarının çıkarlarını etkileyen hareketlerde dahi, karşısındakini inandırma yükümlülüğü her zaman yasal engellemeleri savunanlara aittir. " *Principles of Political Economy*, V. Kitap, 11. Bölüm, 2. kesim, CW III, s. 938.
95 Bu eleştiri ilk olarak Bosanquet (1923) tarafından s. 60-3'te dile getirilmişti. Rees, Mill'i savun-

---

* 1707'de İngiltere ile İskoçya hükümetlerinin birleşmesiyle oluşan siyasi birim-ç.n.

muştu (1960). Rosenblum (1987), s. 81: "Arendt özel yaşamın çok yönlü olduğunu unutuyor. Ona göre sivil toplum kuruluşları veya başka türlü kısmi sosyallikler içeren cemaatler, ortak toplumsal hedefler hakkında görüş alışverişinde bulunmak yerine dar kişisel çıkarlara dayandıkları sürece genele değil, özele hitap ediyor. Onun siyasi bakış açısına göre, sahip olduğu şeyleri paylaşmak istemeyen bir bireycinin mülkiyete gösterdiği ilgi, gerçek bir demokratik katılımcı kamusal yaşamdan, Hıristiyan öteki dünyacılık kadar uzaktır. Arendt'e göre Mill'in Epiktetus'tan farkı yoktur."

96 Bain (1882b), s. 111.

97 "İnsanı yüceltmeyen, insan doğasına değer katmayan ve belli bir şekil vermeyen bir uğraş yoktur. Burada tek önemli olan, bunun nasıl yapıldığıdır. Burada, bir insanın uğraşının, bu uğraş ve onun getirdiği enerji, ruhunun taleplerini karşıladığı ve tatmin ettiği sürece, onun kültürü üzerinde olumlu etki yapacağı şeklinde bir genel kural ortaya koyabiliriz." Humboldt, a.g.e. s. 28-9.

98 *On Liberty*, XVIII, s. 224.

99 N. Capaldi, "Cencorship and Social Stability in J.S. Mill," *Mill Newsletter*. 9 (1973), s. 12-16.

100 Tanrı, mucize, kader inancının olmadığı bir durumda, aralarında neden bir bağıntı olması gerektiği açık değildir.

101 *On Liberty*, XVIII, s. 264.

102 a.g.e., s. 262.

103 a.g.e., s. 221.

104 a.g.e., s. 248.

105 a.g.e., s. 262.

106 a.g.e., s. 269.

107 *Subjection of Women*, CW XXI, s. 315.

108 Mill liberal tarafsızlığı mı savunuyordu, ya da sağlam bir insan yararı anlayışı var mıydı? Berlin (1969, s. 173-206) ve Gray (Gray and Smith 1991, s. 193, 201, 205) Mill'in çeşitlilikten yana olduğunu iddia etmektedir; Duncan (1973, s. 268) Berlin ile aynı görüşte değildir. Cowling (1990) ve Letwin (1965) Mill'in sağlam bir anlayışının bulunduğunu ancak bu anlayışın seçkinci ve hoşgörüsüz olduğunu söylemektedir. Capaldi (1995) Mill'in sağlam bir anlayışı olduğunu, ancak bunun kaynağının bağımsızlık olduğunun bir kez ve doğru anlaşılması halinde bu anlayışın hoşgörüsüz olmadığını ve çeşitliliği savunduğunu ileri sürmektedir.

109 Bu görüş için zeki meslektaşım Eldon Eisenach'a çok şey borçluyum. Bkz. Eisenach'ın "Mill's Autobiography as Political Theory," *History of Political Thought*, 8:1 (Bahar 1987), s. 111-29. "Mill bunun yerine bize, minyatür bir *magnum opus* [başyapıt], toplumsal ilerleme yasalarıyla ahlaki özgürlük bilincinin bir kişinin yaşam ve karakterinde kendini ortaya koyduğu yolları gösteren kişisel bir etoloji vermişti" (s. 128).

110 *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*, IX, s. 103.

111 Aktaran Weber, a.g.e., s. 101.

112 *On Liberty*, XVIII, s. 269.

113 a.g.e., s. 270.

114 Mill, Tocqueville hakkındaki yazısında amacının "felsefe ve sanatın yüce uğraşlarını desteklemek; aklın serbest bir şekilde kullanılmasını ve *bireyin ahlaki özgürlüğünü* [italikler bana ait] savunmak ve korumak" olduğunu söylemektedir. CW XVIII, s. 189.

115 Günlük, 7 Nisan 1854, XXVII, s. 666.

116 "Mill, medeni toplumsal gelişmeye dair İskoçlara özgü açıklamayı, yani aynı zamanda orta sınıf, yaygın bir basın ve bunların yarattığı kamuoyu ile de bağlantılı olan bir dizi medeni tutum, değer ve uygulamanın ekonominin etkisiyle yayıldığını kabul etmektedir." *A History of Modern Political Thought* (Oxford: Blackwell, 1992), s. 349.

117 *On Liberty*, XVIII, s. 270.

118 a.g.e., s. 293.

119 Rosenblum (1987), s. 125: "Bu görüşü paylaşan Humboldt, Mill ve Constant'a göre kamusal ve özel yaşam birbirini tamamlamaktadır. Her alan diğerinin aşırılık ya da eksikliklerini gidermektedir." Aynı zamanda bkz. s. 139: "Özel alan kendi başına bir dünya değil, bir düzelticidir. Hizmet ettiği dünya ve tam bir özgelişim için gerekli olan ortam, çoğulcu liberal toplumdur."
120 *Subjection of Women*, CW XXI, s. 293.
121 a.g.e., s. 331.
122 Mill'den Rahip Stephen Hawtrey'e (10 Ağustos 1867), XVI, s. 1304: "Fransız öğrencilerin İngiliz çocuklarından daha iyi öğrenim görmesine ve daha iyi eğitilmiş olmasına rağmen, İngiltere'deki eğitim sistemin daha özgür olmasının, kişisel ve siyasi özgürlüklere duyulan sevgi ve uygulamalar bakımından İngiltere'nin daha ileri olmasını sağladığını uzun zamandır düşünüyorum."
123 "Kuşku yalnızca inanan biri için işkence demektir. Yaptığı araştırmanın sonuçlarını anlamaya çalışan biri içinse işkence değildir. Çünkü ona göre sonuç çoğu zaman çok daha az önemlidir. Bu araştırma sırasında ruhunun canlılığının ve gücünün farkındadır. Kusursuzluğunun, mutluluğunun bu güce bağlı olduğunu hissetmektedir. Daha önce gerçek kabul ettiği önermelerden duyduğu kuşkunun altında ezilmek yerine, artan zihinsel gücünün bugüne kadar göremediği hataları görmesini sağladığı için kendisini kutlar." Humboldt, a.g.e., s. 67.
124 John Milton, *Areopagitica* (New York: Library of Liberty, 1992), s. 66-7.
125 *On Liberty*, XVIII, s. 229; aynı zamanda s. 258.
126 Milton, a.g.e., s. 142.
127 *On Liberty*, XVIII, s. 258.
128 Milton,a.g.e., s. 124.
129 *On Liberty*, XVIII, s. 244.
130 Milton, a.g.e., s. 171-2.
131 *On Liberty*, XVIII, s. 258.
132 a.g.e., s. 243.
133 " Her şeyi sorgulamak; güçlüklerden asla yılmamak; katı bir negatif eleştiri ve araştırma süzgecinden geçirerek hataları, tutarsızlığı veya düşünce bulanıklıklarını, görmezden gelmeksizin kendimize veya başkalarına ait hiçbir öğretiyi kabullenmemek; hepsinden öte, bir sözcüğü kullanmadan önce onun ne anlama geldiğinin tam olarak anlaşılmasını sağlamakta ısrarcı olmak ve bir önermeyi kabul etmeden önce onu anlamak; işte biz antik diyalektikçilerden bunları öğrendik. J. S. Mill, rektör olarak yaptığı açılış konuşması, St. Andrews Üniversitesi, 1 Şubat 1867, CW XXI, s. 229-30. Mill, *Özgürlük Üstüne*'de, aynı zamanda, Katolik Kilisesi içindeki "şeytanın avukatlığı" uygulamasına gönderme yapmaktaydı.
134 Henry Larkin, "Carlyle and Mrs. Carlyle: A Ten Years's Reminiscence," *British Quarterly Review* (Temmuz 1881).
135 Alexander Carlyle (haz.), *New Letters of Thomas Carlyle*, Cilt II, s. 196.
136 *Letters of Matthew Arnold*, haz. G. W. E. Russell (New York, 1900), Cilt I, s.111.
137 Charles Kingsley, *The Limits of Exact Science as Applied to History* (Londra: Macmillan, 1860), s. 40.
138 *Autobiography*, I, s. 199-201.
139 Mill'in siyasi düşüncesinin evrimi hakkındaki klasik tartışma için bkz. J. H. Burns, "Mill and Democracy, 1829-61." *Political Studies*, 5 (1957), yeniden basım Schneewind (1969).
140 Wittgenstein'in belirttiği gibi, bir kural, nasıl uygalanacağını söyleyen talimatla birlikte gelmez.
141 *Representative Government*, CW XIX, s. 404.
142 a.g.e., s. 432-3.
143 Mill, bunun kıta Avrupası için, İngiltere'ye kıyasla daha büyük bir sorun olduğunu düşünür. Bir de AB bürokrasisini görseydi ne derdi acaba!
144 *Representative Government*, CW XIX, s. 442-6.

145 a.g.e., s. 471-2.
146 a.g.e., s. 470.
147 a.g.e., s. 475-6.
148 Mill çok kısa bir süre önce aynı düşünceyi ortaya atmıştı; *Thoughts on Parliamentary Reform* (1859), CW XIX, s.325.
149 Bu manevra, Mill'in daha önce önerdiği çareye, yani eğitimli kişilerin katılımıyla yapılan çoğul oylamaya gerek bırakmamıştı.
150 a.g.e., s. 488-9.
151 a.g.e., s. 471.
152 a.g.e., s. 502.
153 a.g.e., s. 514.
154 a.g.e., s. 517.
155 a.g.e., s. 525.
156 a.g.e., s. 467-8.
157 a.g.e., s. 554.
158 Mill'den Henry Fawcett'e (5 Şubat 1860), XV, s. 672.
159 Fukuyama (1992), p. xviii.
160 a.g.e., s. xxi.

10. BÖLÜM KAMU ENTELEKTÜELİ (1859-1869) (Sayfa 319-348)

1 aktaran Weinberg (1963), s. 32-3.
2 E. M. Everett, *The Party of Humanity – The Fortnightly Review*, 1865-1874 (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1939).
3 Bain (1882b), s. 162-3.
4 Herbert Spencer, *Autobiography* (Londra: Williams and Norgate, 1904), Cilt II, s. 213.
5 Herbert Spencer, "His Moral Character," Spencer vd. (1873), s. 41.
6 "A Few Words on Non-Intervention," CW XXI, s. 111.
7 *Autobiogarphy*, I, s. 266.
8 Mill'den Cairnes'e (28 Mayıs 1865), XVI, s. 1057.
9 Grote'den G. C. Lewis'e mektup, aktaran Fox Bourne (1873), s. 20.
10 Aktaran Weinberg (1963), s. 34.
11 Mill, 1861'de Bain'e yazdığı mektupta söyle demişti: "Bu projenin en önemli yönü, Mantık'ta sağgörülü bir şekilde eksik bırakılan şeyi tamamlamamı sağlaması ve rasyonel psikolojiye yani *Polemik*'e yapabileceğim katkıyı yapmama izin vermesidir"(XV, s. 752). "Bu kitapta Mantık'ın yapısının ve kapsamının elvermediği bir şeyi yapmak, değindiğim her sorunda ortaya çıkan nihai metafizik zorluklarla yüzleşmeyi amaçlıyorum." (XV, s. 816).
12 Bain'e mektup (Aralık 1863), XV, s. 816.
13 Mill'den Robert Barclay Fox'a mektup (10 Mayıs 1842), XIII, s. 520. Mill'in, ölümünden sonra yayımlanan *Theism*'de ölümsüzlüğe olan inancını dile getirmesi, genellikle Harriet'i bir sonraki yaşamda görmeye yönelik duygusal umuda bağlanmaktadır. Belki böyleydi, ancak Mill bu görüşü çok daha önce de felsefi bir temelde dile getirmişti.
14 Günlük, 27 Şubat 1854, CW XXVII, s. 657.
15 *Autobiography*, CW I, s. 269-70.
16 *Hamilton*, CW IX, 11. Bölüm; bu Lockeçu yaklaşımla Mill'in Cousin'in içgözleme dayalı yaklaşım adını verdiği şey arasındaki fark 9. Bölüm'de ele alınmıştır.
17 "Birinci olarak duyumları postulat olarak kabul ettim; ikinci olarak, duyumların ardışıklığını

ve eşzamanlılığını; üçüncü olarak da bunların ardışıklığıyla eşzamanlılığındaki tek düzeni...." *Hamilton*, s. 201.

18 a.g.e., s. 184.

19 a.g.e., s. 189. Bunları "bizim" diye tanımlamak, bir benliği önceden kabul etmek anlamına gelmektedir.

20 a.g.e., s. 194.

21 a.g.e., s. 196.

22 a.g.e., s. 203.

23 Felsefi idealistler, tam da bu noktada, zihinsel dizilerdeki bütün bölümleri bir araya getiren mutlak bir benliği kabul etmemiz gerektiğini savunmaktadırlar. William James ve hatta bir süre de Bertrand Russell, benliği tamamen bilinç akışıyla özdeşleştirecektir.

24 *Hamilton*, IX, s. 207.

25 a.g.e., s. 205.

26 a.g.e., s. 7.

27 *Logic*, CW VII, s. 485.

28 a.g.e., s. 8-9.

29 *Hamilton*, CW IX, s. 187n.

30 Skorupski'nin (1989) en sonunda Mill ile görüş ayrılığına düşmesinin temelinde bu yatmaktadır. Capaldi (1998) böyle bir perspektif oluşturma programının bile anlamsız olduğunu söylemektedir.

31 Bu ayrımlar, ilk kez Shotter (1975) tarafından, s. 124-5'te ortaya atılan bir görüşün üzerinde yapılan değişikliklerdir.

32 Zaman zaman, Descartes gibi Mill'in de, benmerkezci bir dış gözlemci bakış açısı kullandığı görülmektedir. Reid fikir yürütme biçimi olarak buna karşı çıkıyordu. Bununla birlikte, Mill'in, aklın nasıl tutarlı bir görüş oluşturduğuna dair tartışmaları bile sağduyulu bir bakış açısının göstergesidir ki Mill'i eleştirenler bile bunu kolayca görmektedir. Ancak, Mill sağduyulu görüşü mekanik veya tümüyle organik bir ontolojiye indirgemediği –ki bunu yapmamıştır– sürece, bu bir kusur olamaz. Bu tutarlı ve uyumlu bir yaklaşımdır. Belki de böyle olan tek yaklaşımdır.

33 Bain (1882b), s. 120.

34 Hegel gibi Mill de deneyimi aklın "oluşturduğunu" ya da yorumladığını reddetmiyordu. Ama bunu gerçekleştirdiği kategorilerin tarihsel olarak evrilen kategoriler olduğunu savunuyordu.

35 "Mill'in mutlak-idealist eleştirmenlerini ne kadar öfkelendirmiş olabileceğini tahmin edebiliyoruz. Çünkü o da bir bakıma, yani bilincin bakış açısını kabul etmiş biri olarak, onlara çok yakındı." Skorupski (1989), s. 245.

36 Bkz. 6. Bölüm, s. 180-2.

37 Jevons, "Mill's Philosophy Tested," *Pure Logic and Other Minor Works* (Londra: Macmillan, 1890), s. 203.

38 Skorupski (1989), s. 254, Mill'in aşkın bir benlik anlayışı olduğunu kabul etmez. Felsefi idealizm tartışmamız Mill'in böyle bir olasılığı doğrulamaya hazır olduğunu göstermiştir.

39 Bain (1882b), s. 121.

40 Mill'in kurtuluşçu inançlar anlayışıyla Freud'un psikanaliz kavramı arasında ilginç bir paralellik bulunmaktadır. Freud, Mill'in "o yüzyılda kendini geleneksel önyargıların boyunduruğundan kurtarmayı başaran belki de tek kişi olduğunu" ileri sürmüştü. Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (New York: Hogarth Press, 1953), s. 1, 55, 176.

41 *Nature*, CW X, s. 379.

42 Feuer (1976), s. 86: "19. yüzyılın önemli düşünürleri arasında, insanlığın evrimine dair bir sistem yazamayan tek kişi Mill idi. Hegel, Comte, Marks ve Spencer bir toplumsal ilerleme yasası ortaya koyabileceklerini hissetmişlerdi."

43 Mill'den Carlyle'a (11 Nisan 1866), XVI, s. 1157.

44 Moncure D. Conway, *Thomas Carlyle* (New York, 1881), s. 90.
45 *Autobiography*, I, s. 221.
46 Bain, (1882b) Grote'nin Comte'daki despotizmi Mill'den önce gördüğünü iddia eder (s. 75).
47 Packe (1954), s. 449.
48 Mill'den Gomperz'e (22 Ağustos 1866), XVI, s. 1196-7. Mill, Westminster'da seçmenlere yaptığı bir konuşmada "ileri liberalizmi" tarif etmişti (5 Temmuz 1865; CW XXVIII, s. 23): "Her ne kadar uygulama zamanı gelmemiş olsa da, açıklanma zamanı gelmiş gerçekler var. İşte, ileri Liberalizm'den bunu kastediyorum."
49 Thomas Hardy. *London Times*'e mektup, 21 Mayıs 1906.
50 *Hamilton*, IX, s. 103.
51 *Thoughts on Parliamentary Reform*, CW XIX, s. 338.
52 Mill'in adaylığını desteklemek için bir yazı yazan W. D. Christie, "Mr. John Stuart Mill for Westminster," *MacMillan's Magazine*, 12, (Mayıs-Ekim 1865), s. 96'da, şöyle demişti: "...gelişkin felsefesiyle edebiyat, sanat ve imgelemi kapsayan; eskiyle yeniyi, reformla geleneği, değişmezlik ilkesiyle ilerleme ilkesini, Bentham'ın pratik ruhuyla Coleridge'in saygılı ideal siyasetini birleştiren biri...." Bu, Mill'in düşüncelerinin Romantik boyutuna ilişkin önemli bir saptamadır.
53 "Cattle Disease Bill," *Public and Parliamentary Speeches*, CW XXVIII, s. 48-9.
54 Bkz. Bruce Kinzer'ın CW XXVIII için yazdığı önsöz.
55 Walter Bagehot, "Mr. Mill's Address to the Electors of Westminster," *Economist*, 29 Nisan 1865.
56 W. I. Courtney, *Life of Mill* (Londra, 1889), s. 147.
57 *Considerations on Representative Government*, CW XIX, s. 452n.
58 *Public and Parliamentary Speeches*, CW XXVIII, s. 85 (31 Mayıs 1866)
59 Mill'den Nightingale'a (23 Eylül 1960), XV, s. 709-10.
60 *Public and Parliamentary Speeches*, CW XXVIII, s. 270 (21 Nisan 1868).
61 "A Few Words on Non Intervention" (1859), CW XXI, s. 123. 5 Ağustos 1867'de Parlamento'da yaptığı bir konuşmada, İngiltere'nin gücünün hem "dünyanın özgürlüğü" hem de "her uygar halkın en büyük ve en kalıcı çıkarları" açısından önemli olduğunu söylemişti." XXVII, s. 223.
62 Semmel (1984) Mill'in ileri bir liberal olmaktan çok Palmerstoncu olduğunu iddia etmişti (s. 107).
63 Bununla ilgili en iyi tartışma Bernard Semmel'da, *Jamaican Blood and Victorian Conscience: The Governor Eyre Controversy*'de (Boston 1963) bulunabilir.
64 *Public and Parliamentary Speeches*, CW XXVIII, s. 104 (31 Temmuz 1866).
65 Gladstone ile Kraliçe Viktorya kadınların oy kullanmasına karşıydı.
66 *Autobiography*, CW I, s. 285.
67 Millicent Garrett Fawcett, "His Influence as a Practical Politician," Spencer vd. içinde (1873), s. 85.
68 Mill'den Parker Pillsbury'ye (4 Temmuz 1867), XVI, s. 1289.
69 Henry Fawcett, "His Influence at the Universities," Spencer vd. içinde (1873), s. 74-5.
70 Bain (1882b) Mill'in konuşmasını büyük ölçüde eleştirmektedir (s. 126-8).
71 *Inaugral Address*, CW XXI, s. 230. Mill, Goethe'ye hayranlık duymasına karşın, denge ve simetriyi savunduğu ancak kendi çalışmalarında asla hayata geçiremediği için eleştiriyordu. Mill'e göre, bu da bir modernin, dünyadaki bütün iyi niyetine rağmen, kendisini eskiye sıkı sıkıya bağlamasının mutlak bir şekilde olanaksız olduğunun" bir kanıtıydı. Hayek (haz.), *John Stuart Mill and Harriet Taylor* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1951), s. 225. Bu çerçevede Mill, Goethe ile görüş ayrılığını günlüğüne de (6 Şubat 1854) not etmişti: "[Goethe] Modern bir yaşama büsbütün bir kusursuzluk vermek istediği gibi, Shakespeare'i ya da bir Gotik katedrali de Yunan modeline indirgemeye kalkabilir. Modern yaşamın gerekleri ve modern aklın içgüdüleri simetriyi değil, her yöne açık, serbest bir yayılımı dayatmaktadır. İnsanlar, birbiriyle orantı-

lı yeteneklerden çok, büyük, güçlü ve çeşitlilik gösteren yetenekler istemektedir. Yani bir Apollo'dan çok bir Herkül ya da Briareus istemekdedir. CW XXVII, s. 651.

72 *Inaugural Address*, XXI, s. 217, 218, 220, 255.

73 a.g.e., s. 253-4.

74 a.g.e., s. 229-30. "Kendilerini sarsılmaz liberal olarak niteleyenlerin, ilkelerine uygun bir uygulamayı kabule hazır olmaları ender görülür.... Şimdiye kadar hiç kimse bu bağnazlıktan Mill kadar uzak değildi. Mill'in bu kadar etkili olmasının nedenlerinden biri belki de buydu." Fawcett,a.g.e., s. 79.

75 *Inaugural Address*, XXI, s. 247, 254, 256.

76 Edward Alexander, *Matthew Arnold and Mill* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1965), s. 31. Alexander'ın kitabı, Victoria döneminin birbirinden çok farklı isimlerinin dönemin aynı sorunlarına nasıl yanıtlar verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu arada Mill, yaptığı konuşmada, Matthew Arnold'un ünlü ve etkili bir isim olan babası Rugby'li Dr. Arnold'u, eğitim konusundaki yenilikçiliğinden dolayı övmüştü. Alexander, Mill ile Arnold arasında büyük benzerlikler bulur.

77 *Autobiography*, CW I, s. 288-9. Bkz. *Thoughts on Parliamentary Reform*, CW XIX, s. 324-5; "Recent Writers on Reform," a.g.e., s. 353-7; ve *Considerations on Representative Government*, a.g.e., s. 474-9.

78 Mill'den Cairness'a (4 Aralık 1868), XVI, s. 1506.

11. BÖLÜM SON YILLAR (1869-1873) (Sayfa 349-384)

1 James Mill, *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, haz. J. S. Mill (Londra, 1869), Cilt II, s. 234n.

2 a.g.e., s. 254-5n.

3 Mill'den J. F. Mollett'e (30 Aralık 1847), XIII, s. 728-9.

4 Mill'den Edwin Chadwick'e (2 Ocak 1871), XVII, s. 1792.

5 Dengeli bir değerlendirme için bkz. Ann Robson, "Mill's Second Prize in the Lottery of Life," Laine (1991).

6 13 Eylül 1870. Sarah Norton (haz.), *The Letters of Charles Eliot Norton* (Boston: Houghton Mifflin, 1913), Cilt I, s. 400.

7 Mill/Taylor Collection 19/45, Kate Amberley'den Helen Taylor'a, 16 Haziran 1872.

8 *Public and Parliamentary Speeches*, CW XXVIII, s. 283-6 (10 Haziran 1868).

9 Bkz. Lee Holcombe, *Wives and Property: Reform of the Married Women's Property Law in Nineteenth Century England* (Oxford: Martin Robinson, 1983).

10 Bu çalışma 1869'da yayımlanmakla birlikte, 1850'li yıllarda yazılmıştır.

11 J. S. Mill, *System of Logic*, VI. Kitap, 2. Bölüm, 3. kesim, CW VIII, s. 839-42.

12 Mill'den John Nichol'a (18 Ağustos 1869), XVII, s. 1633.

13 *The Subjection of Women*, CW XXI, s. 272-3.

14 Mill'den Henry Keylock Rusden'a (22 Temmuz 1870), XVII, s. 1751.

15 *The Subjection of Women*, CW XXI, s. 323; aynı zamanda bkz. s. 284-6.

16 Mill daha temel bir neden ortaya koymuştu: "Herhangi bir ahlaksızlığın sonuçlarına karşı önceden tedbir almanın, Hükümet'in işinin bir parçası olduğunu düşünmüyorum." CW XXI, s. 353.

17 Mill'den Lord Amberley'e (2 Şubat 1870), XVII, s.1692-3.

18 Stefan Collini CW XXI, s. xxxiv'teki önsözde buna değinmektedir.

19 CW XXI, s. 288-9.
20 a.g.e., s. 338.
21 a.g.e., s. 336.
22 Harriet Taylor Mill, "Enfranchisement of Women," CW XXI, s. 408.
23 Bununla bağlantılı olarak, Mill'in eğitiminin büyük bölümünü babasından aldığını ve bu eğitime yöneltilen eleştirilere rağmen John Stuart Mill'in, ebeveynlerin çocuklarının eğitimleriyle bizzat ilgilenmesini ve buna geniş zaman ayırmasını normal karşıladığını hatırlatmakta yarar var. Mill'in hâlâ geleneksel kadın (ev içi sorumluluklar) ve erkek (ekonomik alanlarda çalışma) işbölümünü savunduğuna dikkat çeken Mill karşıtlarının bunu akılda tutması gerekir. Hegel gibi Mill de çocukların kaprisini çeken ama onlardan bir şey talep etmeyen ve dolayısıyla "hoşlarına gitmeyen bir şeyi yapmaktan aciz bir insan ırkı yetiştiren" bir eğitime şiddetle karşıydı." *Autobiography*, CW I, s. 55.
24 CW II, s. 225.
25 CW XIV, s. 500 (bilinmeyen bir mektup sahibi).
26 *On Liberty*, XVIII, s. 300.
27 Henry Rusden'a mektup (22 Temmuz 1870), XVII, s. 1751.
28 *Utilitarianism*, CW X, s. 231-2. Hem Hegel hem de Mill günümüzde toplumsal epistemoloji adını verdiğimiz şeyi kabul etmektedir. Yani, bireyler baştan itibaren öğrenme sürecinde sosyalleşir. Ancak, bireylerin bağımsız olabilmesi için toplumsal bir çerçeve gerektiğini kabul etmek, toplumsal veya tarihsel bir determinizme götürmez. Birey bir kez bağımsız olduktan sonra, daha uyumlu ve daha tutarlı olmak adına içinde bulunduğu toplumu eleştirmekte özgürdür.
29 Ruth Abbey, "Odd Bedfellows: Nietzsche and Mill on Marriage," *History of European Ideas*, 23 (1997), s. 92: "İdeal evlilik, arkadaşlığa dayanan evliliktir; eşitlerin bir araya gelmesiyle, özgür seçimle oluşur; sürekli biçimde ve özgürce yenilenir; kişiliği oluşturur ve pedagojik bir işlevi vardır ve eşlerin birbirlerini daha yüksek noktalara itebildiği bir ilişkidir."
30 *The Subjection of Women*, CW XXI, s. 293-5. Mill kadınların kurtuluşunun ve kişisel bağımsızlık noktasına yükselmelerinin aşırı nüfus ve yoksulluk gibi sorunları da azaltacağını düşünüyordu. Bağımsız kadın cinsel haz nesnesi olarak görülmeyecek ve buna izin de vermeyecekti.
31 Bu görüşlere Mill'in arkadaşı ve gözleri görmeyen Cambridge'li ekonomist Henry Fawcett'in eşi Millicent Garrett Fawcett'ın yazılarında da rastlanmaktadır: "The Electoral Disabilities of Women," *The Fortnightly Review*, 13 (Mayıs 1870), s. 622-32.
32 Mill'in sosyalizmi de aynı tarzdaydı. Kolektif ekonomik yarar planlanamazdı. O, işçilerle işverenler arasında kalıcı olarak bölünmüş bir dünya yerine, birçok düzeyde işbirliği yapmayı seçen bağımsız bireylerden oluşan bir dünyayı savunuyordu.
33 Stefan Collini, s. xxxiii, CW XXI, Giriş bölümü.
34 Fitzjames Stephen, *Liberty, Equality, Fraternity*, haz. Stuart Warner (Indianapolis: Liberty Classics, 1993), s. 133, 135.
35 De Ruggiero'nun (1959) argümanı, Weber'in kapitalizm ile Protestanlık arasındaki ilişki tezine benzemektedir.
36 De Ruggiero (1959), s. 13.
37 a.g.e. s. 17.
38 a.g.e. s. 23.
39 a.g.e.
40 Gladstone, *Gleanings of Past Years, 1843-76* (Londra, 1879), Cilt I, s. 158.
41 Mill, 12 Ocak 1834'te Carlyle'a yazdığı bir mektupta, "muhtemel bir Tanrı"dan söz ediyordu. XII, s. 206.
42 *Nature*, CW X, s. 376.

43 Bkz. Lightman (1990).
44 Bu konuda Eldon Eisenach'tan yararlandım: "Mill and Liberal Christianity," Eisenach (1999) içinde.
45 Günlük, 24 Ocak 1854, CW XXVII, s. 646.
46 F. A. Hayek, *John Stuart Mill and Harriet Taylor* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1951), s. 195-6.
47 *Utility of Religion*, CW X, s. 420.
48 *Auguste Comte and Positivism*, CW X, s. 332-3.
49 *Utility of Religion*, CW X, s. 420-8.
50 *Auguste Comte and Positivism*, CW X, s. 341-68.
51 Joseph Hamburger, *John Stuart Mill on Liberty and Control*'da (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999), iki tezi birden savunur. İlkinde, (Letwin ve Cowling'in görüşlerine benzer şekilde) Mill'in bir çeşit otoriter olduğunu iddia eder. İkincisinde, Mill'in yarı-Comteçu ve otoriter bir insanlık dini arayan, Hıristiyanlık karşıtı bir düşünür olduğunu öne sürer. İlk tez yanlıştır ve Hamburger'in Mill'in bağımsızlık anlayışını tümüyle görmezden gelen yaklaşımını yansıtır. İkincisinin ise düzeltilmesi gerekmektedir: Mill otoriter olmadığına ve kimse Mill'in Hıristiyanlığın yerine İnsanlık Dini'ni koymaya çalıştığını inkâr etmediğine göre, ikinci tez daha az tehditkâr ve daha az ilginçtir. Hamburger'in bu tezler arasında kurduğu tek bağlantı, Mill'in dini görüşlerini gizlediği ve dolayısıyla iyi niyetli olmadığı iddiasıdır. Bu sözde kanıt "Candor or Concealment" başlıklı bölümde ortaya konmaktadır. Sağduyu sorunu bir yana, Mill'in görüşlerinin felsefi idealist doğrultuda değişime uğradığını, *Theism*'in geleneksel görüşlere din üstüne yazılan ilk iki makaleden çok daha yakın olduğunu ve Mill'in din konusundaki sonraki görüşlerini skandal olarak niteleyen bazı kişilerin sadece geleneksel inananlar olmayıp, Bain gibi bilimselliğe eğilimli takipçiler de olduğunu söylemiştik.
Burada Mill'in 6 Ağustos 1859'da Bain'e yazdığı bir mektubu hatırlatalım: "'Özgürlük', sana dünyayı değiştirmemek gerektiğini düşündürdüyse, o zaman sende asla amaçlanmayan bir etki yaratmış. Ben bu tür bir şeyi değil, değiştirebildiğimiz her şeyi değiştirmemiz gerektiğini düşünüyorum. Daha fazlasını yapamayacaksak, birkaç zihindeki kutsal ateşi canlı tutmakla yetinmeliyiz. Ancak dünyanın geri kalanı karanlıkta kalırken, *lumières* [aydınlatan] entelektüel aristokrasi anlayışı benim arzularımın hiçbirini karşılamıyor. Tersine, kitapla yaratmak istediğim etki, daha çok sayıda kişinin zihnini açarak, onların hakikate ulaşmasını sağlayabilmektir. Ama belki de sen sadece din konusunu düşünüyordun. O konuda, herhangi birilerini değil gerçek anlamda üstün entelektüelleri ve karakterleri ikna etmek istiyorum. Diğerleri konusunda ise, halihazırdaki gibi, onların dinini yok etmektense geliştirmeye çalışmayı yeğlerim." CW XV, s. 746.
52 *Autobiography*, CW I, s. 220-1.
53 "Bizzat dini bir kavram olan Tanrı düşüncesinin bilimsel bilgiye katılıp katılamayacağını ve bu bilgideki bazı mantıksal boşlukları doldurup dolduramayacağını soruyoruz. Mill bunun mümkün olduğunu söylüyor (David Hume de öyle düşünüyordu)." Britton (1976), s. 24.
54 Mill'den Arthur Greene'ye (16 Aralık 1861), XV, s. 754.
55 A. Bain, *James Mill: A Biography* (Londra, 1882), s. 11n.
56 "... John Sterling, Coleridge, Wordsworth ve Maurice. İster Hıristiyanlık isterse Hıristiyanlığa yakın bir şey olsun bütün bu adamların bir inancı olduğuna hiç kuşku yok. Mill'e göre hepsinin de halihazırda sahip olduğu şey, Mill için yeni bir deneyim olan, yaşamlarındaki zarafetti. Bu halihazırdaki bir şey olarak din anlayışının, Mill'in geçirdiği zihinsel bunalımın iyileşmesi sırasında okuduğu Wordsworth'un şiirinin kendi üzerinde yarattığı etkiye dair içgözleme dayalı çok iyi bilinen değerlendirmesiyle bağlantılı bir şey olduğu kolayca görülebilir." Britton (1976), s. 22.
57 *Theism*'in argümanı ilk iki makaledekinden çok farklı olmayıp ikisinin özeti niteliğindedir. Ancak ölümsüzlük konusunda daha açıktır. Britton (1976) ilk iki makalenin, dinin aşkın inanç-

lar olmadan nasıl var olabildiğini gösterme çabası olduğunu, ancak *Theism*'in aşkın inançlarla umut yoluyla ilgilendiğini iddia eder (s.22-3). *Theism*, *Hamilton*'dan sonra yazılmıştı ve muhtemelen büyük resimle uzlaşma ihtiyacının bir sonucudur. Kitabın Mill'in ölümünden sonra yayımlanmış olmasının nedeni, Ortodoksların ya da bağnazların saldırılarından kaçma isteği değildi. Aynı şekilde, çürütülme korkusu olmadan hesap görme girişimi de değildi. Tersine, uzlaşmacı bir tonu vardı. *Theism*'in şoka uğratacağı tek grup, Mill'in Aydınlanma Projesi'ne ya da Benthamcılığa (örn. Bain) sıkı sıkıya bağlı olan izleyicileri ile Mill'in düşüncelerindeki Romantik ve idealist yorumlara sıcak bakmayanlar olacaktı.

58 Mill'den Bain'e (11 Nisan 1860), XV, s. 695.

59 *Logic*, CW VIII, s. 928-9n.

60 *Nature*, CW X, s. 383, 386.

61 Mill'in tasarım argümanı Darwin'in kuramıyla zıttır. İlginç bir biçimde, Mill tasarım iddiasına örnek olarak insan gözünü gösterir. Oysa bu Darwin'de büyük kafa karışıklığına yol açmıştır. Aynı şekilde, *Darwin's Black Box*'ta (New York: Simon and Schuster, 1996) Michael J. Behe'nin, Darwin'e karşı mikrobiyoloji konusundaki argümanının temelini oluşturan da göz örneğidir. Rasyonel tasarım bir hipotez olarak son zamanlarda yeniden hayat bulmuştur.

62 Bkz. Mill'in, 1862'de *Logic*'e, CW VII, s. 498-9n, eklenen ve "meşru bir tez" nitelemesini kullandığı Darwin yorumu ve H. C. Watson'a yazdığı mektup (24 Şubat 1869), XVII, s. 1567.

63 Mill'den Nightingale'a (23 Eylül 1860), XV, s. 709.

64 *Theism*, CW X, s. 451, 453, 459.

65 Mill'den Bain'e (7 Ocak 1863), XV, s. 817.

66 "Algılama yetisi olan varlıkların duyguları dışındaki bütün madde varlığı varsayımsaldır. Duyumlarımızı açıklamak için kullanılan bir varsayımdan ibarettir; maddenin kendisini algılamayız. Onun değil de ondan aldığımızı düşündüğümüz duyumların bilincindeyiz sadece: Gerçekte bu sadece duyumlarımızla ilgili beklentilerimizin ya da diğer belli duyumlar onlarla ilgili işaret verdiğinde belli duyumlarımızın olabileceğine dair inancımızın adıdır. Bu olumsal duyum olasılıkları er geç sona erip diğerlerine yol açacağı için, burada duygu dizilerimizin kopacağı mı ima edilmektedir? Bu tözel bir tür gerçeklikten diğerine geçişe gerekçe oluşturmak değil, başka bir şeye ilişkin olmadığı takdirde bir gerçekliği olmayan bir şeyden tözel gerçek olan tek bir şeye uygulanabilecek sonuçlar çıkarmaktır. Felsefi açıdan, akıl (ya da duygu dizilerinden oluşmuş bir bilincin işaret ettiği şeye ne ad veriyorsak) kanıtlayabileceğimiz tek gerçekliktir. Onunla diğer gerçeklikler arasında herhangi bir benzetme ya da karşılaştırma yapılamaz, çünkü onunla karşılaştırılabilecek, bilinen başka bir gerçeklik yoktur." *Theism*, CW X, s. 463.

67 Bain (1882b), s. 158, 134-6, 139, şok olmuştu. John Morley, John Stuart Mill'in mistik duygulardan medet ummasındaki tutarsızlıktan ve doğaüstücülüğün yeniden canlanmasından kaygı duymaktaydı. John Morley, "Mr. Mill's Three Essays on Religion," *Fortnightly Review*, 22 (1 Kasım 1874), s. 637; 23 (1 Ocak 1875), s. 103-31.

68 Düzenli olarak hipotezin bilimde oynadığı önemli rolü görmemekle suçlanan (biz bu suçlamaya karşı Mill'i savunmuştuk) John Stuart Mill'in, *Theism*'in son bölümünde, (CW X, s. 483-9) imgelemin ve büyük imgelemsel hipotezin önemini vurgulaması kayda değerdir. Mill aynı zamanda, bu hipoteze inanmanın ahlaki sonuçlarını tartışmakta ve kısa bir süre sonra William James tarafından üne kavuşturulan benzer bir çizgiye zemin hazırlamaktadır.

69 *Utility of Religion*, CW X, s. 425-6. Herbert Butterfield'ın *Christianity and History* (New York: Scribners, 1949) adlı kitabındaki şu cümleleri ele alalım: "Dünya tarihini yeniden oluşturmakla ortaya kendi kendini açıklayıcı bir sistem çıkmaz. Ona karşı takındığımız tavır, insanlık dramıyla ilişkimiz, büsbütün daha kapsamlı bir ilişkidir. Konu bilimsel değil dinsel bir konudur" (s. 22). "Son olarak, insanlık dramına ilişkin değerlendirmemiz, bu dramın ne tarafında rol oynamak istediğimize bağlı olarak değişir" (s.86).

70 "İnsan doğası ve tarih biliminin, eski inançların, insan aklının doğal gelişiminin bir sonucu olduğunu, belli aşamalarda yok olmaya mahkûm olduğunu ve daha ileriki bir aşamada yerini

başka inançlara bıraktığını gösterdiği kabul edilir. Tartışma sürecinde bu son [tarihsel] düşünceler, doğrudan gerçeklik sorununa hitap eden düşüncelerin yerine geçmektedir." *Theism*, CW X, s. 430.

71 Henry Jones'a mektup (13 Haziran 1868), CW XVI, s. 1414.

72 "... başlangıcın Tasarı olduğunu gösteriyor, ancak herhangi bir başlangıca işaret etmiyor, hatta yaradılışa daha da az işaret ediyor...." *Theism*, CW X, s. 452.

73 *Nature*, CW X, s. 379.

74 Eisenach (1999).

75 Pattison 1860'ta *Essays and Reviews* adıyla bir antoloji hazırlamıştı. Kitaba katkıda bulunan diğer isimler, Benjamin Jowett, Rowland Williams, Henry Bristow Wilson, Frederick Temple, C. W. Goodwin ve Baden Powell idi. Kitap ünlü bir davaya konu olmuştu.

76 Owen Chadwick, *Victorian Church* (Londra: Trinity Press International, 1966), Cilt II, s. 31, geç Viktorya döneminde teolojinin "içkinci" olduğunu söylüyordu.

77 a.g.e., s. 192.

78 Mill'den Parke Godwin'e (1 Ocak 1869), XVII, s. 1535.

79 Mark de Wolfe Howe, *Justice Oliver Wendell Holmes: The Shaping Years* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957), s. 226-7.

80 Mill'in takipçisi ve Cambridge'te ekonomi politik profesörü olan Henry Fawcett, 1872'de Enternasyonel'e karşı bir yazı yazarak, hazırlanan programın "bireysel sorumluluğu zayıflatıp azalmasına yol açacağını" öne sürmüştü. "The Nationalization of the Land," *Fortnightly Review*, 73, s. 637.

81 *Letters*, CW XVI, s. 1102.

82 Aktaran Feuer(1976), s. 105n.

83 *Letters*, CW XVI, s. 1247-8.

84 a.g.e., s. 1297.

85 Clive Dewey, "The Rehabilitation of the Peasant Proprietor in Nineteenth Century Economic Thought," *History of Political Economy*, 6 (1974), s. 38.

86 *Chapters on Socialism*, V, s. 737.

87 Feuer (1976), s. 107.

88 *Auguste Comte and Positivism*, CW X, s. 348-51.

89 *Chapters on Socialism*, V, s. 746.

90 CW I, s. 625.

91 Feuer'e göre (1976), s. 94, "Mill'in, devrimci sosyalizmin nefret boyutu üzerine görüşleri, Freud'un komünizm çözümlemesinin temelini oluşturmuştu." Freud, *Enfranchisement of Women*, *Plato* ve Thornton'un *On Labour and Its Claims*'iyle birlikte Mill'in *Chapters on Socialism*'ini çevirmişti. Bkz. Ernest Jones, *Sigmund Freud: Life and Works* (Londra: Hogarth, 1957), Cilt III, s. 368. Freud'un çevirilerinden Weinberg'te de (1963), s. 60'ta söz edilmektedir.

92 *PPE*, III, s. 930.

93 "Thornton," CW V, s. 666.

94 Mill'in ölümünden sonra, kâğıtları arasında "On Social Freedom" başlıklı bir yazı bulunmuştu. Yazının konusu, demokratik sosyalizm gibi bir şeyin gelişmesiydi. Birkaç yıl bu yazının Mill'e ait olduğu düşünüldü. Sonraki incelemeler böyle olmadığını gösterdi. Bkz. J. C. Rees, *Mill and His Early Critics* (Leicester: Leicester University Press, 1956).

95 Julius West, *John Stuart Mill*, Fabian Tract 168 (Londra: Fabian Society Pamphlets, 1913), s. 21, "On yıl daha yaşasaydı, Fabian topluluğunu kuranlardan biri olurdu." Bkz. M. A. Hamilton, *John Stuart Mill* (Londra: Hamilton, 1933), özellikle de s. 76-8. Aynı zamanda bkz. Willard Wolfe, *From Radicalism to Socialism: Men and Ideas in the Formation of Fabian Socialist Doctrines, 1881-1889* (New Haven, CT: Yale University Press, 1975).

96 Bu hareketin en önemli yazarı G. D. H. Cole idi. Cole, *Self Government in Industry* (1917) ile birkaç ciltten oluşan *History of Socialist Thought* adlı kitapları yazmıştı.
97 *Later Letters*, CW XVI, mektup 1288, s. 1439-40.
98 Bain (1882b), s. 133.
99 Fox Bourne, a.g.e., s. 28-9.
100 Carlyle, *Works*, I, s. 157.
101 Stefan Collini, *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain 1850-1930* (Oxford: Clarendon Press, 1991). Collini'nin "toplum ahlakçısı" ifadesiyle Kahan'ın (2001) "aristokratik liberal" ifadesini birleştiriyorum. Kahan, bunun üç temsilcisinin Mill, Burckhardt ve Tocqueville olduğunu söyler ve "aristokratik liberalizmin" 1830-1870 döneminde doruk noktasına ulaştığını belirtir. Heyck (1982) 1870'ten sonra meydana gelen değişimleri faydalı bir biçimde belgeleyerek, Mill'in bir toplum ahlakçısı olarak karakterinin 1870 öncesine ait olduğunun gösterilmesine olanak sağlar.
102 Collini (1991), s. 58.
103 *Inaugural Addresss at Saint Andrews*, XXI, s. 253.
104 T. W. Heyck, *The Transformation of Intellectual Life in Victorian England*, (Londra: Croom-Helm, 1982).
105 John Ruskin, *The Works of John Ruskin*, haz. E. T. Cook and Alexander Wedderburn (Londra: Longmans Green, 1905), Cilt XVII, s. 79.
106 Rosenblum (1987), s. 24-5.
107 Martin Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
108 a.g.e., s. 8.
109 *Eines Arbeiters Widerlegung der National-okonomischen Lehren John Stuart Mill's* (Berlin, 1869), s. iv.
110 Kahan (2000), Conclusion.
111 Leslie Stephen, *The Life of Sir James Fitzjames Stephen* (Londra, 1895), s. 308.
112 "Arnold ve Mill'in Victoria dönemine ilişkin temsilci nitelikleri ... modern yaşamın en büyük sorununun, demokratik toplumda antik hümanist kültür idealini korumak olduğunu düşünmeleri ... onların, insancıl edebiyat geleneğiyle modern bilimsel hareket arasında bağlantı kurma çabasına esin kaynağı olmuştu." Alexander (1965), s. 12.
113 Bain (1882b), s. 154.
114 Önemli bir Snow muhalifi ve eleştirmeni olan F. R. Leavis, Mill'in aradaki boşluğu kapatma çabasına ve duyarlığına hayranlık duyuyordu. Bkz. Mill'in makalelerine yazdığı önsöz, *Mill on Bentham and Coleridge* (Londra: Chatto and Windus, 1959), s. 5-6, 12-15, 36-7.
115 *Considerations on Representative Government*, CW XIX, s. 549.
116 Kent (1978), s. 4; Stafford (1998), s. 41-2.
117 Thomas Hare, Mill'i bunlara ve diğer suçlamalara karşı *Westminster Review*'da savunmuştu, n.s. 45 (1874), s. 122-59, "John Stuart Mill".
118 *The Letters of Charles Eliot Norton*, Cilt I, s. 331.
119 Harvie (1976), s. 38, 151.
120 Henry Sidgwick, "John Stuart Mill," *Academy* (15 Mayıs 1873), s. 193.
121 George Jacob Holyoake, *John Stuart Mill, as Some of the Working Classes Knew Him* (Londra, 1873), s. 5.
122 Aktaran Weinberg (1963), s. 56.
123 Aktaran Packe(1954), s. 454n.
124 Bununla ilgili en ayrıntılı tartışma Stefan Collini'nin otorite niteliğindeki çalışmasında yer almaktadır; "From Sectarian Radical to National Possession: John Stuart Mill in English Culture, 1873-1945", Laine (1991) içinde, s. 242-72.

125 Leslie Stephen, "Some Early Impressions," *The National Review*, 42 (Ekim1903), s. 217.
126 Russell (1969), s. 1, 2, 4, 9. Russell özellikle de Mill'in matematik konusundaki sözde bilgi eksikliğini eleştirmekteydi.
127 B. Russell, "John Stuart Mill," *Proceedings of the British Academy*, 41 (1955), s. 46.
128 Frederick Harrison, "John Stuart Mill," *Nineteenth Century*, 40 (1896), s. 487-508.
129 Collini (1991), s. 253.
130 a.g.e., s. 261.

Kaynakça

Mill'in İngilizce'de yapıtlarının kaynakçası Michael Laine'de *Bibliography of Works of John Stuart Mill* (Toronto ve Londra: University of Toronto Press, 1982), *The Mill Newsletter*'da, 1965-8 ve *Utilitas*'ta, 1989 bulunabilir.

British Library of Political and Economic Science'taki *The Mill-Taylor Collection*'da, Mill ile Harriet Taylor'ın mektuplaşmaları bir araya getirilmiştir. Bu mektuplardan bazıları Harriet'e aittir, o yüzden Mill'in toplu yapıtlarına alınmamıştır.

Mill'in Yapıtları

Mill'e ilişkin tüm referanslar toplu baskıda, *Collected Works of John Stuart Mill*, haz. J. M. Robson ve diğerleri, 33 cilt (Toronto ve Londra: University of Toronto Press) yer almaktadır. Referans biçimi olarak şöyle bir yöntem kullanılmıştır: (CW XXVIII, s. 358) ve (XXI, s. 505).
Ciltler şunlar:

I (1980) *Autobiography and Literary Essays*
II, III (1965) *Principles of Political Economy*
IV, V (1967) *Essays on Economics and Society*
VI (1982) *Essays on England, Ireland and the Empire*
VII, VIII (1973) *System of Logic: Ratiocinative and Inductive*
IX (1979) *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*
X (1969) *Essays on Ethics, Religion and Society*
XI (1978) *Essays on Philosophy and the Classics*
XII, XIII (1962) *Earlier Letters, 1812-1848*
XIV, XV, XVI, XVII (1972) *Later Letters, 1848-1873*
XVIII, XIX (1977) *Essays on Politics and Society*
XX (1985) *Essays on French History and Historians*
XXI (1984) *Essays on Equality, Law and Education*
XXII, XXIII, XXIV, XXV (1986) *Newspaper Writings*
XXVI, XXVII (1988) *Journals and Debating Speeches*
XXVIII, XXIX (1988) *Public and Parliamentary Speeches*
XXX (1990) *Writings on India*
XXXI (1989) *Miscellaneous Writings*
XXXII (1991) *Additional Letters*
XXXIII (1991) *Indexes*

Dissertations and Discussions (New York: Haskel House, 1973; ilk basım tarihi 1859) Mill'in yaşadığı sırada yayımlanmıştır; daha önce yayımlanmış makalelerden (bunlar toplu yapıtlarda da yer almaktadır) ve Giriş bölümünden oluşmaktadır. Metin içinde D&D olarak belirtilmiştir.

Diğer Yapıtlar

Abbey, R. (1997) "Odd Bedfellows: Nietzsche and Mill on Marriage." *History of European Ideas*, 23, s. 81-104.

Alexander, E. (1965) *Matthew Arnold and John Stuart Mill*. New York: Columbia University Press.

Annan, N. (1969) "John Stuart Mill." *Mill: A Collection of Critical Essays*, haz. J. B. Schneewind. Londra: Macmillan, s. 22-45.

Annas, J. (1977) "Mill and the Subjection of Women." *Philosophy*, 52, s. 179-94.

Anschutz, R. P. (1953) *The Philosophy of J. S. Mill*. Oxford: Oxford University Press.

Arblaster, A. (1984) *The Rise and Decline of Western Liberalism*. Oxford: Blackwell.

Arnold, M. (1971) [1867] *Culture and Anarchy*. New York: Bobbs-Merrill.

Ashcraft, R. (1998) "John Stuart Mill and the Theoretical Foundations of Democratic Socialism." *Mill and the Moral Character of Liberalism*, haz. E. Eisenach. University Park: Pennsylvania State University Press, s. 169-90.

Ashton, R. (1980) *The German Idea: Four English Writers and Reception of German Thought 1800-1860*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bagehot, W. (1865) "Mr. Mill's Address to the Electors of Westminster." *Economist*, 29 Nisan 1865.

Bain, A. (1882a) *James Mill: A Biography*. Londra: Routledge/Thoemmes Press, 1995.

Bain, A. (1882b) *John Stuart Mill. A Criticism: With Personel Recollections*. Londra: Longmans, Green.

Bentham, J. (1838) *The Works of Jeremy Bentham*, haz. J. Bowring. Londra: Longman.

Bentham, J. (1967) *A Fragment on Government and An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Blackwell.

Berger, F. R. (1984) *Happiness, Justice and Freedom: The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill*. Berkeley: University of California Press.

Berger, P. L. (1986) *The Capitalist Revolution*. New York: Basic Books.

Berlin, I. (1969) "John Stuart Mill and the Ends of Life." *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, s. 173-206.

Bosanquet, B. (1923) *The Philosophical Theory of the State*. Londra: Macmillan.

Bradley F. H. (1876) *Ethical Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Britton, K. (1976) "John Stuart Mill on Christianity." *James and John Stuart Mill: Papers of the Centenary Conference*, haz. J. M. Robson ve M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 21-34.

Bruford, W, F. (1975) *The German Tradition of Self-Cultivation: Bildung from Humboldt to Thomas Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burns. J. H. (1969) "J. S. Mill and Democracy, 1829-1861." *Mill: A Collection of Critical Essays* içinde, haz. J. B. Schneewind, Londra: Macmillan, s. 280-328.

Burrow, J. (1988) *Whigs and Liberals: Continuity and Change in English Political Thought*. Oxford: Oxford University Press.

Butterfield, H. (1949) *Christianity and History*. New York: Scribners.

Caine, B. (1978) "John Stuart Mill and the English Women's Movement." *Historical Studies*, 18, s. 52-67.

Campbell, A. J. (1930) *Two Centuries of the Church of Scotland 1707-1929*. Londra: Paisley, A. Gardner.

Canovan, M. (1987) "The Eloquence of John Stuart Mill." *History of Political Thought*, 8, s. 505-20.
Capaldi, N. (1973a) "Cencorship and Social Stability in J. S. Mill." *John Stuart Mill Newsletter*, 9, s. 12-16.
Capaldi, N. (1973b) "Mill's Forgotten Science of Ethology." *Social Theory and Practice*, 2, s. 409-20.
Capaldi, N. (1983) "The Libertarian Philosophy of John Stuart Mill." *Reason Papers*, no. 9, s. 3-19.
Capaldi, N. (1998) *The Enlightment Project in the Analytic Conversation*. Dordrecht: Kluwer.
Carlisle, J. (1991) *John Stuart Mill and the Writing of Character*. Atina: University of Georgia Press.
Carlyle, A. (haz.) (1904) *New Letters of Thomas Carlyle*. Londra ve New York: J. Lane.
Carlyle, A. (haz.) (1923) *Letters of Thomas Carlyle to Mill, John Sterling, and Robert Browning*. New York: Haskell House.
Carlyle, T. (1837) *Sartor Resartus*, 2. baskı. Boston: Munroe.
Carlyle, T. (1851) *Life of John Sterling*. Londra.
Carlyle, T. (1881) *Reminiscences*, haz. J. A. Froude. 2 cilt. Londra.
Carlyle, T. (1886) *The Correspondence of Thomas Carlyle and Ralph Waldo Emerson*. haz. C. E. Norton. Boston.
Carlyle, T. (1896-99) *The Works of Thomas Carlyle*, haz. H. D. Traill. Londra.
Cavenaugh, F. A. (haz.) (1931) *James Mill on Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
Chadwick, O. (1966) *Victorian Church*. Londra: Trinity Press International.
Christie, W. D. (1865) "Mr. John Stuart Mill for Westminster." *MacMillan's Magazine*, 12, s. 92-104.
Claeys, G. (1987) "Justice, Independence, and Industrial Democracy: The Development of John Stuart Mill's Views on Socialism." *Journal of Politics*, 49, s. 122-47.
Coats, A. W. (1987) "Samuel Hollander's Mill: A Review Article." *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 55, s. 310-16.
Coleman, J. (1983) "John Stuart Mill on the French Revolution." *History of Political Thought*, 4, s. 94-114.
Coleridge, S. T. (1830) *On the Constitution of Church and State*. Londra.
Collini, S. (1991a) "From Sectarian Radical to National Possession: John Stuart Mill in English Culture, 1873-1945." *A Cultivated Mind: Essays in J. S. Mill Presented to John M. Robson*, haz. M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 242-72.
Collini, S. (1991b) *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain*, Oxford: Oxford University Press.
Collini, S., Winch, D., Burrow, J. (1983) *That Noble Science of Politics: A Study in Nineteenth-Century Intellecutal History*. Cambridge: Cambridge Univesity Press.
Colmer, J. (1959) *Coleridge, Critic of Society*. Oxford: Clarendon Press.
Conway, M. D. (1881) *Thomas Carlyle*. New York.
Conway, M. D. (1894) *Centenary History of the South Place Society*. Londra: Williams and Norgate.
Courtney, W. L. (1889) *Life of Mill*. Londra.
Cowling, M. (1990) [1963] *Mill and Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
Cumming, R. D. (1964) "Mill's History of His Ideas." *Journal of the History of Ideas*, 25, s. 235-56.
Dawson, C. (1967) *The Dividing of Christendom*. New York: Doubleday.
d'Eichthal, E. (haz.) (1898) *Mill, Correspondence Inédite avec Gustave d'Eichthal*. Paris.
De Ruggiero, G. (1959) [1927] *The History of European Liberalism*, çev. R. G. Collingwood. Boston: Beacon Press.
DeVane, W. C. (1935) *A Browning Handbook*. New York: F. S. Crofts.

Devlin, P. (1965) *The Enforcement of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
Dewey, C. (1974) "The Rehabilitation of the Peasant Proprietor in Nineteenth-Century Economic Thought." *History of Political Economy*, 6, s. 17-47.
Dicey, A. V. (1908) *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. Londra: Macmillan.
Donner, W. (1991) *The Liberal Self: John Stuart Mill's Moral and Political Philosophy*. Ithaca, NY: Cornwell University Press.
Donner, W. (1993) "John Stuart Mill's Liberal Feminism." *Philosophical Studies*, 69, s. 155-66.
Duffy, C. G. (1892) *Reminiscences and Conversations with Carlyle*. Londra: Sampson Low.
Duncan, G. (1973) *Marx and Mill: Two Views of Social Conflict and Social Harmony*. Cambridge: Cambridge University Press.
Ebenstein, A. (2001) *Friedrich Hayek*. New York: Palgrave.
Eisenach, E. (1987) "Mill's Authobiography as Political Theory." *History of Political Thought*, 8, s. 2347-62.
Eisenach, E. (haz.) (1998) *Mill and the Moral Character of Liberalism*. University Park: Pennsylvania State University Press.
Eliot, Hugh S. R. (haz.) (1910) *The Letters of John Stuart Mill*. Londra: Longmans, Green.
Emerson, R. W. (haz.) (1897) *A Correspondence between John Sterling and Ralph Waldo Emerson*. Boston: Houghton Mifflin.
Everett, E. M. (1939) *The Party of Humanity – The Fortnightly Review, 1865-1874*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
Fawcett, M. G. (1870) "The Electoral Disabilities of Women." *The Fortnightly Review*, 13, 622-32.
Fawcett, M. G. (1873) "His Influence as a Practical Politician." *John Stuart Mill: His Life and Work, Twelve Sketches*, haz. H. Spencer vd. Boston: James R. Osgood and Co., s. 81-7.
Feuer, L. S. (haz.) (1959) *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy*. Garden City, NY: Anchor.
Feuer, L. S. (1976) "John Stuart Mill as a Sociologist: The Unwritten Ethology." *James and John Stuart Mill: Papers of the Centenary Conference* içinde, haz. J. M. Robson ve M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 86-110.
Fitzjames Stephen, J. (1993) *Liberty, Equality, Fraternity*, haz. Stuart Werner. Indianapolis: Liberty Classics.
Fox, C. (1882) *Memories of Old Friends*, 2. baskı, 2 cilt. Londra: Smith Elder.
Fox Bourne, H. R. (haz.) (1873) *John Stuart Mill: Notices of His Life and Works*. Londra.
Francis, M. ve Morrow, J. (1994) *A History of English Political Thought in the Nineteenth Century*. Londra: Duckworth.
Freeden, M. (1978) *The New Liberalism: An Ideology of Social Reform*. Oxford: Oxford University Press.
Friedman, R. B. (1966) "A New Exploration of Mill's Essay on Liberty." *Political Studies*, 14, s. 281-304. Eisenach'ta yeniden basılmıştır (1998).
Friedman, R. B. (1969) "An Introduction to Mill's Theory of Authority." *Mill: A Collection of Critical Essays* içinde, haz. J. B. Schneewind. Londra: Macmillan, s. 379-425.
Froude, J. A. (1882) *Carlyle, the First Forty Years*. 2 cilt. Londra.
Froude, J. A. (1891) *Thomas Carlyle, a History of His Life in London, 1834-1881*. 2 cilt. Londra: Longmans, Green.
Garnett, R. (1887) *The Life of W. J. Fox*. Londra: Walter Scott.
Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Gladstone, W. E. (1879) *Gleanings of Past Years, 1843-76*. Londra.
Glassman, P. J. (1985) *J. S. Mill: The Evolution of a Genius*. Gainesville: University of Florida Press.
Gouhier, H. (1965) *La Vie de Auguste Comte*, 2. baskı. Paris: J. Vrin.

Gray, J. (1983) *Mill on Liberty: A Defence*. Londra: Routledge and Kegan Paul.
Gray, J. ve Smith, G. W. (1991) *J. S. Mill On Liberty in Focus*. Londra: Routledge.
Haac, O. A. (1995) *The Correspondence of John Stuart Mill and Auguste Comte*. New Brunswick, NJ: Transaction.
Hagberg, K. (1930) *Personalities and Powers*. Londra: John Land.
Haight, G. S. (1940) *George Eliot and John Chapman*. New Haven, CT: Yale University Press.
Halévy, E. (1955) *The Growth of Philosophic Radicalism*. Boston: Beacon.
Halévy, E. (1961) *The History of English People in the Nineteenth Century*. 6 cilt. New York: Barnes and Noble.
Halliday, R. J. (1976) *John Stuart Mill*. Londra: George Allen and Unwin.
Hamburger, J. (1957) "The Writings of John Stuart Mill and His Father James Mill in the Archives of the India Office." *American Philosophical Society Yearbook*, s. 324-6.
Hamburger, J. (1965) *Intellectual in Politics: John Stuart Mill and the Philosophic Radicals*. New Haven, CT: Yale University Press, 1965.
Hamburger, J. (1976) "Mill and Tocqueville on Liberty." *James and John Stuart Mill: Papers of the Centenary Conference* içinde, haz. J. M. Robson ve M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 111-25.
Hamburger, J. (1989) *Review of Burrow, Whigs and Liberals*. *Utilitas*, 1:2 (Kasım), s. 300-5.
Hamburger, J. (1999) *John Stuart Mill on Liberty and Control*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Hamilton, M. A. (1933) *John Stuart Mill*. Londra: Hamish Hamilton.
Hampsher-Monk, Ian. (1992) *A History of Modern Political Thought*. Oxford: Blackwell.
Harris, A. L. (1964) "Mill: Servant of the East India Company." *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 30, s. 185-202.
Harris, W. (1944) *Caroline Fox*. Londra: Constable.
Harrison, F. (1896) "John Stuart Mill." *Nineteenth Century*, 40, s. 487-508.
Harrison, F. (1911) *Autobiographical Memoirs*. 2 cilt. Londra: Macmillan.
Harvie, C. (1976) *The Lights of Liberalism: University Liberals and the Challenge of Democracy 1860-86*. Londra: Allen Lane.
Hayek, F. A. (1942) *The Spirit of the Age*. Chicago: University of Chicago Press.
Hayek, F. A. (1951) *John Stuart Mill and Harriet Taylor*. Londra: Routledge and Kegan Paul.
Hayek, F. A. (1979) *The Counter-Revolution of Science*. Indianapolis: Liberty Fund.
Hayward, A. (1873a) "John Stuart Mill." *The Times*, 10 Mayıs, s. 5.
Hayward, A. (1873b) "John Stuart Mill." *Fraser's Magazine*, n.s. 8, s. 663-81.
Helmstadter, R. J. ve Lightman, B. (haz.) (1990) *Victorian Faith in Crisis: Essays on Continuity and Change in Nineteenth-Century Religious Belief*. Stanford, CA: Stanford University Press.
Heyck, T. W. (1982) *The Transformation of Intellectual Life in Victorian England*. New York: St. Martin's Press.
Himmelfarb, G (haz.) (1963) *John Stuart Mill, Essays on Politics and Culture*, New York: Doubleday.
Himmelfarb, G. (1968) *Victorian Minds*. New York: Knopf.
Himmelfarb, G. (1974) *On Liberty and Liberalism: The Case of John Stuart Mill*. New York: Knopf.
Himmelfarb, G. (1984) *The Idea of Poverty*. New York: Knopf.
Hoag. R. W. (1992) "J. S. Mill's Language of Pleasures." *Utilitas*, 4:2, s. 247-78.
Holcombe, L. (1983) *Wives and Property: Reform of the Married Women's Property Law in Nineteenth Century England*. Oxford: Martin Robinson.
Hollander, S. (1985) *The Economics of John Stuart Mill*. Oxford: Blackwell.
Holyoake, G. J. (1873) *John Stuart Mill, as Some of the Working Classes Knew Him*. Londra.
Houghton, W. E. (1957) *The Victorian Frame of Mind, 1830-1870*. New Haven, CT: Yale University Press.

Howe, M. W. (1957) *Justice Oliver Wendell Holmes: The Shaping Years*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Humboldt, W. Von. (1993) *The Limits of State Action*. Introduction by. J. W. Burrow. Indianapolis: Liberty Fund; (Türkçesi: *Devlet Faaliyetinin Sınırları*, çev. Bahattin Seçilmişoğlu, İstanbul: Liberte, 2004).

Jacobs, Jo Ellen (2002) *The Voice of Harriet Taylor Mill. Bloomington*: Indiana University Press.

Jevons, W. S. (1871) *Theory of Political Economy*. Londra: Macmillan.

Jevons, W. S. (1890) *Pure Logic and Other Minor Works*. Londra: Macmillan.

Jones, E. (1953) *Sigmund Freud: Life and Works*. 2 cilt. Londra: Hogarth Press; (Türkçesi: *Freud: Hayatı ve Eserleri*, çev. Ayşen Tekşen Kapkın, Emre Kapkın, İstanbul: Kabalcı, 2004).

Kahan, A. (2001) *Aristocratic Liberalism: The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville*. New Brunswick, NJ: Transaction.

Kent, C. (1978) *Brains and Numbers: Elitism, Comtism and Democracy in Mid Victorian Britain*. Toronto: University of Toronto Press.

Kingsley, C. (1860) *The Limits of Exact Science as Applied to History*. Londra: Macmillan.

Kinzer, B. L., Robson, A. T. ve Robson J. M. (1992) *A Moralist in and out of Parliament: John Stuart Mill at Westminster 1865-1868*. Toronto: University of Toronto Press.

Knight, F. (1982) *Freedom and Reform*. Indianapolis: Liberty Fund.

Knights, B. (1978) *The Idea of Clerisy in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kurer, O. (1991a) *John Stuart Mill: The Politics of Progress*. New York ve Londra: Garland. Kurer, O. (1991b) "John Stuart Mill and the Welfare State." *History of Political Economy*, 23:4, s. 713-30.

Kurer, O. (1992) "J. S. Mill and Utopian Socialism." *The Economic Record*, 68, s. 222-32.

Laine, M. (haz.) (1991) *A Cultivated Mind: Essays in J. S. Mill Presented to John M. Robson*. Toronto: University of Toronto Press.

Larkin, H. (1881) "Carlyle and Mrs. Carlyle: A Ten Year's Reminiscence." *British Quarterly Review*, 74, s. 28-85.

Leader, R. E. (haz.) (1897) *Life and Letters of John Arthur Roebuck: With Chapter of Autobiography*. Londra.

Leavis, F. R. (1959) *Mill on Bentham and Coleridge*. Londra: Chatto and Windus.

Letwin, S. R. (1965) *The Pursuit of Certainty: David Hume, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Beatrice Webb*. Cambridge University Press.

Levi, A. W. (1945) "The 'Mental Crisis' of Mill." *Psychoanalysis and Psychoanalytic Review*, 32, s. 86-101.

Levy, D. (2001) *How the Dismal Science Got Its Name: Classical Economics and the Ur Text of Radical Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Lively, J. ve Rees, J. (1978) *Utilitarian Logic and Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Lukes, S. (1973) *Individualism*. Oxford: Blackwell; (Türkçesi: *Bireycilik*, çev. İsmail Serin, Ankara: Bilim ve Sanat, 1995).

Lyons, D. (1994) *Rights, Wellfare and Mill's Moral Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Macaulay, T. B. (1829) "Utilitarian Logic and Politics." *Edinburgh Review*, 49, s. 159-89.

Macaulay, T. B. (1852) "Mill's Essay on Government." *Critical and Miscellaneous Essays* içinde. Philadelphia, s. 388-419.

Macpherson, C. B. (1977) *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press.

Majeed, J. (1996) Review of Zastoupil, *John Stuart Mill and India, Utilitas*, 8, s. 258-60.

Manuel, F. E. (1956) *The New World of Henri Saint Simon*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Manuel, F. E. (1965) *The Prophets of Paris*. New York: Harper.
Marmontel, J. F. (1805) *Mémoires d'un père*. 4 cilt. Londra: Peltier.
Mazlish, B. (1988) *James and John Stuart Mill: A Critical Study*. Londra: Macmillan.
Mendus, S. (1989) "The Marriage of True Minds: The Ideal Marriage in the Philosophy of John Stuart Mill." *Sexuality and Subordination: Interdisciplinary Studies of Gender in the Nineteenth Century* içinde, haz. S. Mendus ve J. Rendall. Londra: Routledge, s. 171-91.
Mendus, S. (1994) "John Stuart Mill and Harriet Taylor on Women and Marriage." *Utilitas*, 6:2, s. 287-99.
Mill, A. J. (1949) "Mills Visit to Wordsworth." *Modern Language Review*, 44, s. 341-50.
Mill, James (1869) *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, haz. J. S. Mill. Londra.
Milton, J. (1992) [1644] *Areopagitica*. New York: Library of Liberty.
Moore, G. E. (1903) *Principia Ethica*, Cambridge: Cambridge University Press.
Moore, R. J. (1983) "John Stuart Mill at East India House." *Historical Studies*, 20, s. 497-519.
Morley, J. (1874-75) "Mr. Mill's Three Essays on Religion." *Fortnightly Review*, 22, (1 Kasım 1874), s. 634-51: 23 (1 Ocak 1875), s. 103-31.
Morris, J. N. (1966) *Versions of the Self: English Autobiography from John Bunyan to John Stuart Mill*. New York: Basic Books.
Mueller, I. (1956) *John Stuart Mill and French Thought*. Urbana: University of Illinois Press.
Neff, E. (1926) *Carlyle and Mill: An Introduction to Victorian Thought*. New York: Columbia University Press.
Norton, Sarah (haz.) (1913) *The Letters of Charles Eliot Norton*. 2 cilt. Boston: Houghton Mifflin.
Oakeshott, M. (1989) *The Voice of Liberal Learning: Michael Oakeshott on Education*, haz. Timothy Fuller. New Haven. CT: Yale University Press.
Oakeshott, M. (1996) *On Human Conduct*, Oxford: Clarendon.
O'Brien, D. P. (1975) *The Classical Economists*. Oxford: Oxford University Press.
Offen, K. (1988) "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. 14:1, s. 119-57.
O'Grady, J. (1991) "'Congenial Vocation': J. M. Robson and the Mill Project." *A Cultivated Mind: Essays on J. S. Mill Presented to John M. Robson* içinde, haz. M. Lame. Toronto: University of Toronto Press, s. 3-18.
Okin, S. M. (1979) *Women in Western Political Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Packe, M. St. John. (1954) *The Life of John Stuart Mill*. Londra: Secker and Warburg.
Pankhurst, R. K. P. (1957) *The Saint Simonians, Mill and Carlyle*. Londra: Sidgwick and Jackson.
Pappe, H. O. (1960) *John Stuart Mill and the Harriet Taylor Myth*. Cambridge: Cambridge University Press.
Peterson, L. (1986) *Victorian Autobiography: The Tradition of Self-Interpretation*. New Haven, CT: Yale University Press.
Plamenatz, J. P. (1958) *The English Utilitarians*. Oxford: Blackwell.
Pyle, A. (haz.) (1994) *Liberty: Responses to John Stuart Mill*. Bristol: Thoemmes Press.
Pyle, A. (haz.) (1995) *The Subjection of Women: Contemporary Responses to John Stuart Mill*. Bristol: Thoemmes Press.
Qualter, T. H. (1960) "John Stuart Mill, Disciple of Tocqueville." *Western Political Quarterly*, 13, s. 880-9.
Randall, J. H., Jr. (1962) *The Career of Philosophy*. New York: Columbia University Press.
Rees, J. C. (1956) *Mill and His Early Critics*. Leicester: University of Leicester Press.
Rees, J. C. (1960) "A Re-reading of Mill on Liberty." *Political Studies*, 8. s. 113-29.
Rees, J. C. (1985) *John Stuart Mill's On Liberty: Constructed From Published and Unpublished Sources by G. L. Williams*. Oxford: Clarendon Press.
Riley, J. (1996) "J. S. Mill's Liberal Utilitarian Assessment of Capitalism versus Socialism." *Utilitas*, 8:1, s. 39-71.

Riley, J. (1998) "Mill's Political Economy: Ricardian Science and Liberal Utilitarian Art." *The Cambridge Companion to Mill* içinde, haz. J. Skorupski. New York: Cambridge University Press, s. 293-337.

Robbins, L. (1953) *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy*. Londra: Macmillan.

Robson, A. (1991) "Mill's Second Prize in the Lottery of Life.", *A Cultivated Mind: Essays in J. S. Mill Presented to John M. Robson* içinde, haz. M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 215-41.

Robson, J. M. (1960) "J. S. Mill's Theory of Poetry." *University of Toronto Quarterly*, 29, s. 420-38.

Robson, J. M. (1968) *The Improvement of Mankind: The Social and Political Thought of John Stuart Mill*. Londra: Routledge and Kegan Paul.

Robson, J. M. (1976) "Rational Animals and Others." *James and John Stuart Mill: Papers of the Centenary Conference* içinde, haz. J. M. Robson ve M. Laine. Toronto: University of Toronto Press., s. 143-60.

Rosenblum, N. L. (1987) *Liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rossi, A. S. (haz.) (1970) *J. S. Mill, Essays on Sex Equality*. Chicago: University of Chicago Press.

Ruskin, J. (1905) *The Works of John Ruskin*, haz. E. T. Cook ve Alexander Wedderburn. Londra: Longmans, Green.

Russell, B. (1969) [1955] "John Stuart Mill." *Mill: A Collection of Critical Essays* içinde, haz. J. B. Schneewind. Londra: Macmillan, s. 1-21.

Russell, Bertrand ve Patricia (haz.) (1937) *The Amberley Papers*. Londra: Hogarth.

Russell, G. W. E. (haz.) (1900) *Letters to Matthew Arnold*. New York: Macmillan.

Ryan, A. (1970) *The Philosophy of John Stuart Mill*. Londra: Macmillan. Aynı zamanda bkz. 2. baskı: Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1990.

Ryan, A. (1974) *J. S. Mill*, Londra: Routledge.

Ryan, A (1991a) "Sense and Sensibility in Mill's Political Thought." *A Cultivated Mind: Essays on J. S. Mill Presented to John M. Robson* içinde, haz. M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 121-38.

Ryan, A. (1991b) "John Stuart Mill's Art of Living." *J. S. Mill On Liberty in Focus* içinde, haz. J. Gray ve G. W. Smith. Londra: Routledge, s. 162-8.

Saint-Simon, H. (1854) *Doctrine Saint-Simonienne*. Paris: Exposition.

Sarvasy, W. (1984) "John Stuart Mill's Theory of Democracy for a Period of Transition between Capitalism and Socialism." *Polity*, 16, s. 567-87.

Sarvasy, W. (1985) "A Reconsideration of the Development and Structure of John Stuart Mill's Socialism." *Western Political Qurterly*, 38, s. 312-33.

Schneewind, J. B. (1976) "Concerning Some Criticisms of Mill's Utilitarianism, 1861-76." *James and John Stuart Mill: Papers of the Centenary Conference* içinde, haz. J. M. Robson ve M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 35-54.

Schwarz, R. (1968) *The New Political Economy of J. S. Mill*. Londra: Weidenfeld and Nicholson.

Semmel, B. (1962) *The Governor Eyre Controversy*. Londra: MacGibbon and Kee.

Semmel, B. (1984) *John Stuart Mill and the Pursuit of Virtue*. New Haven, CT: Yale University Press.

Shanley, M. L. (1981) "Marital Slavery and Friendship: John Stuart Mill's The Subjection of Women." *Political Theory*, 9, s. 229-47.

Sharpless, F. P. (1967) *The Literary Criticism of John Stuart Mill*. Lahey: Mouton.

Shotter, J. (1975) *Images of Man in Psychological Research*, Londra: Methuen.

Sidgwick, H. (1873) "John Stuart Mill." *Academy*, 15 Mayıs.

Skorupski, J. (1989) *John Stuart Mill*. Londra: Routledge.

Skorupski, J. (haz.) (1998) *The Cambridge Companion to Mill*. New York: Cambridge University Press.
Smith, G. W. (1992) "Enlightenment Psychology and Individuality: The Roots of J. S. Mill's Conception of Self." *Enlightenment and Dissent*, 11, s. 70-86.
Solly, H. (1893) *These Eighty Years*. Londra: Simpkin Marshall.
Soper, K. (ed) (1983) *Harriet Taylor Mill, Enfranchisement of Women an John Stuart Mill, The Subjection of Women*. Londra: Virago.
Spencer, H. (1904) *Autobiography*. Londra: Williams and Norgate.
Spencer, H. vd. (haz.) (1873) *John Stuart Mill: His Life and Work, Twelve Sketches*. Boston: James R. Osgold and Co. 1977'de Folcraft Library Editions tarafından yeniden basılmıştır.
Stafford, W. (1998) *Mill*. Londra: Macmillan.
Stephen, J. E. (1967) *Liberty, Equality, Fraternity*. Cambridge: Cambridge University Press.
Stephen, L. (1895) *The Life of Sir James Fitzjames Stephen*. Londra.
Stephen, L. (1900) *The English Utilitarians*. Londra: Duckworth.
Stephen, L. (1903) "Some Early Impressions." *The National Review*, 42, s. 130-63.
Sterling, J. (1897) *A Correspondence Between John Sterling and Ralph Waldo Emerson*, haz. E. W. Emerson, Boston.
Stillinger, J. (haz.) (1961) *The Early Draft of John Stuart Mill's Autobiography*. Urbana: University of Illionis Press.
Stillinger, J. (1991) "John Mill's Education: Fact, Fiction, and Myth." *A Cultivated Mind: Essays on J. S. Mill Presented to John M. Robson* içinde, haz. M. Laine. Toronto: University of Toronto Press, s. 19-43.
Stokes, E. (1959) *The English Utilitarians and India*. Oxford: Clarendon Press.
Stove, D. (1993) "The Subjection of John Stuart Mill." *Philosophy*, 68, s. 5-13.
Sullivan, E. T. (1983) "Liberalism and Imperialism: J. S. Mill's Defense of the British Empire." *Journal of the History of Ideas*, 44: 4, s. 599-617.
Taylor, A. (1895) *Memoirs of a Student*. Londra.
Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
Taylor, H. (1885) *Autobiography*. 2 cilt. Londra.
Ten, C. L. (1980) *Mill on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
Ten, C. L. (1998) "Democracy, Socialism, and the Working Classes." *The Cambridge Companion to Mill* içinde, haz. J. Skorupski. New York: Cambridge University Press, s. 372-95.
Thomas, W. (1979) *The Philosophic Radicals: Nine Studies in Theory and Practice 1817-1841*. Oxford: Oxford University Press.
Tocqueville, A. de (1861) *Memoir, Letters, and Remains of Alexis de Tocqueville*. 2 cilt. Londra: Macmillan.
Tocqueville, A. de (1949) *Recollections of Alexis de Tocqueville*, haz. J. P. Mayes. New York: Columbia University Press.
Tuell, A. K. (1941) *John Sterling*. New York: Macmillan.
Tulloch, G. (1989) *Mill and Sexual Equality*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
Turk, C. (1988) *Coleridge and Mill*. Aldershot: Gower.
Urbinati, N. (1991) "John Stuart Mill on Androgyny and Ideal Marriage." *Political Theory*, 19:4, s. 626-48.
Urmson, J. O. (1969) [1953] "The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill." *Mill: A Colleciton of Critical Essays* içinde, haz. J. B. Scneewind. Londra: Macmillan, s. 179-89.
Vincent, J. (1966) *The Formation of the British Liberal Party*. New York: Scribner's.
Wallas, G. (1898) *Life of Francis Place*. Londra.
Warnock, M. (1969) "On Moore's Criticisms of Mill's 'Proof.'" *Mill: A Collection of Critical Essays* içinde, haz. J. B. Schneewind. Londra: Macmillan, s. 199-203.

Weber, M. (1988) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Gloucester, MA: Peter Smith; (Türkçesi: *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç, 2010).
Weinberg, A. (1963) *Theodor Gomperz and John Stuart Mill*. Cenevre: Librairie Droz.
West, J. (1913) *John Stuart Mill*. (Fabian Tract 168). Londra: Fabian Society Pamphlets.
White, H. (1973) *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press; (Türkçesi: *Metatarih: Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupası'nda Tarihsel İmgelem*, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost, 2008.)
Wiener, M. J. (1981) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850-1980*. Cambridge: Cambridge University Press.
Williams, R. (1963) *Culture and Society 1780-1950*. Harmondsworth: Penguin.
Wilshire, B. (haz.) (1968) *Romanticism and Evolution*. New York: G. P. Putnam's Sons.
Wilson, D. A. (1923-34) *The Life of Carlyle*, 6 cilt. Londra: K. Paul, Trench, Trubner.
Wilson, F. (1990) *Psychological Analysis and the Philosophy of John Stuart Mill*. Toronto: University of Toronto Press.
Winch, P. (1963) *The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy*. Londra: Routledge and Kegan Paul.
Wolfe, W. (1975) *From Radicalism to Socialism: Men and Ideas in the Formation of Fabian Socialist Doctrines, 1881-1889*. Londra ve New Haven: Yale University Press.
Wollheim, R. (1979) "Mill and Isaiah Berlin: The Ends of Life and the Preliminaries of Morality." *The Idea of Freedom: Essays in Honor of Isaiah Berlin* içinde, haz. Alan Ryan. Oxford: Oxford University Press, s. 254-5.
Wordsworth, W. (1827) *Poetical Works*, 4 cilt. Londra.
Wordsworth, W. (1963) [1978, 1800] *Lyrical Ballads*, haz. R. L. Brett ve A. R. Jones. Londra: Methuen.
Wright, T. R. (1986) *The Religion of Humanity: The Impact of Comtean Positivism on Victorian Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
Zastoupil, L. (1994) *John Stuart Mill and India*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Dizin

1830 Devrimi, 89, 122, 202
1848 Fransız Devrimi, 230, 231, 360
Acollas, Emile, 281
Aeropagitca (Milton), 303, 359
"Aids to Reflection" (Coleridge), 151
Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, 272
Alison, Sir Archibald, 100
Alton Locke (Kingsley), 235
America, 1990
Amerika'da Demokrasi (Tocqueville), 104, 132, 133, 155, 156, 162, 186, 284
Analysis of the Phenomena of the Human Mind (James Mill), 3, 45, 46, 62, 71, 169, 336, 349
Annals of the Parish (Galt), 44, 269
Antiquus (takma ad), 109
Anti-Slavery Standard, 344
"Apologue of the Choice of Hercules" (Seneca), 276
Aristoteles, 7, 8, 77, 97, 153, 171, 194, 267, 275, 282, 296, 311-312, 364
"Armand Carrel" (Mill), 133
Arminiusçuluk, 188
Arnold, Matthew, 32, 61, 76, 289, 306, 347
Arthur Coningsby (Sterling), 134
aşkın benlik, 334
Auguste Comte and Positivism (Mill), 245, 337, 371
Austin, Charles, 39, 44-7, 56, 91
Austin, John, 25, 34, 37-39, 42, 92-3, 124, 131, 136, 181, 202, 203, 207, 230, 383
Austin, Sarah Taylor, 38, 57, 91-3, 99, 120, 230
Aydınlanma Projesi, 24, 53, 62, 64, 94, 98, 102, 105, 107, 109, 146, 149, 151, 168, 172, 248, 328-9, 337
Aydınlanma, 32, 96-8, 131, 150, 174, 219, 250, 282, 305
aydın sınıf, 103, 106, 156-7, 160, 173, 178
Bacon, Francis, 166-7, 171
Bagehot, Walter, 320
bağımsızlık, 11, 34, 62, 65-6, 70-1, 74, 78, 85, 88, 119, 126, 147, 150, 152-5, 159-61, 182-3, 187-8, 190, 198, 204, 207-8, 212-4, 216-7, 220-4, 226, 228, 232-3, 254, 261-69, 271-5, 2778, 280-83, 285, 287, 291-3, 298-9, 300-3, 306-8, 310, 312, 316-7, 331, 333, 336, 346, 352-6, 359-60, 363, 368- 69, 371-2, 374- 5, 378-80, 384
Bağımsızlık Bilgirgesi, 344
Bain, Alexander, 3, 10, 24-5, 41, 63, 66, 78, 89, 106, 117, 129, 150, 171-3, 185, 193, 241, 292, 319-20, 325, 330, 333, 336, 349, 357, 366, 375, 379
Ballard, Antoine, 30
Baring, Lady Harriet, 91
Barrett, Elizabeth, 120
Bazard, Amand, 119
Beaumont, Gustave de, 132
Beehive (Arı Kovanı), 182
benimsenmiş öğretiler, 140, 142
Bentham, George, 7
Bentham, Jeremy, 1-2, 4, 7, 11, 13, 16-25, 27, 29, 32, 34, 37-8, 42-46, 48, 50-55, 57, 60, 63, 66, 69, 78, 91, 93-4, 97, 100, 105, 109, 123, 125-126, 128-9, 136, 138, 146-51, 162, 166, 175-6, 183, 188-89, 194, 202, 204, 208, 241, 245, 249, 269-72, 274-75, 322, 383
Bentham, Mrs. Samuel, 29, 92
Bentham, Sir Samuel, 20, 29, 250
Benthamcılık, 42, 62, 78-80, 90, 189, 269, 274
Berkeley, George, 7, 102, 109, 324, 328
Bildung, 74, 97, 109, 264-7, 277, 331, 345-46, 375, 377, 380-1
Bildungsroman, 247

bireysellik, 78, 150, 153, 190, 218, 220, 233, 246, 265-7, 277, 285, 296-303, 335, 352, 364, 375, 378, 382
Black, John, 48
Blackstone, William, 37
Blanc, Louis, 220, 230, 319
Boswell, James, 50, 146
botanik, 29, 70, 241, 252, 320, 351
Bowen (koloni sekreteri), 251
Bowring, Sir John, 50-1, 128, 130, 383
Bradlaugh, Charles, 343, 347
Bradley, F. H., 331, 383
Bright, John, 313, 323, 340, 342, 344
Brighton, 234
British Critic, 194
Brougham, Henry, 2
Browning, Robert, 107, 110-1, 120
Bulaşıcı Hastalıklar Yasası, 353
Buller, Bayan Charles, 91
Buller, Charles, 130-1, 135-6
Bulwer, Lytton, *bkz.* Lytton
Burke, Edmund, 124, 126
Burckhardt, Jacob, 202
Burrow, Harriet, 2-3, 5, 19
Burrow, J. W., 264, 267
Büyük Frederick, 182
Byron, Lord, 79, 80-1, 96, 108, 147

Cairnes, John Elliot, 215, 319, 322, 348
Canning, George, 4
Carlyle, Jane, 121
Carlyle, Thomas, 17, 25, 52, 60-2, 65, 74, 79, 86, 92, 94, 98-99, 100-3, 106-7, 113, 115, 120-2, 124, 126, 128, 131-4, 136-8, 146, 182, 188-9, 193, 198-9, 204-6, 212-3, 232, 234-6, 249, 286, 289, 300, 306, 320, 336-8, 343, 363, 376
Chadwick, Edwin, 338, 347
Chapman, Henry Samuel, 230
Chapman, John, 237
Chapters on Socialism (Mill), 227, 231, 245, 370, 372, 376
Characteristics of Goethe, The (Austin), 93
Charles, X., 89
Chartistler, 307-8
Chartizm, 307
Chateaubriand, Francois René, 123, 147
Chauffard, Dr., 351
cinsellik, 27, 122, 237, 335, 353
Civilization (Mill), 104, 128, 156, 203
Claims of Labour (Help), 223
Clark, Dr. Sir James, 243
Coleridge (Mill), 149
Coleridge, Samuel Taylor, 25, 32, 60-1, 78, 80-1, 89, 94, 102-7, 125-6, 136, 138, 140, 142, 146, 149, 150-1, 155, 173, 177-8, 188-9, 194, 203-4, 206, 232, 249, 264, 309, 360, 369, 381
Collini, Stefan, 357, 376, 383
Colls, John, 19
Comte, Auguste, 17, 25, 30, 83, 85, 92, 97, 107, 120, 125, 133, 171-83, 186-8, 195, 199, 205, 213, 219, 221, 224, 246, 250, 266, 277, 287, 303, 320, 337, 362-5, 371, 373, 383
Condillac, Étienne, 7, 42
Condorcet, 54, 173
Congreves, Richard, 182
Considérant, Victor Prosper, 220
Constant, Benjamin, 202
Conway, Mancure, 319, 337
"Corporation and Church Property" (Mill), 106
Cours de philosophie positive (Comte), 172
Cousin, Victor, 151, 264
Cremer, William Randal, 369-70
Croker, J. W., 146

çağrışım ilkeleri, 42
çağrışımcılık, 19, 22, 46, 52-3, 62-4, 66, 70-1, 78, 95, 168, 349
çevreci projeler, 341
Çin durağanlığı, 202
çoğunluğun tiranlığı, 77, 380

D'Eichthal, Gustave, 82, 85-6, 172, 182, 202-3, 264
Daily News, 338
Dalhousie, Lord, 252
Darwin, Charles, 365-6
De Maistre, Joseph, 175
De Ruggiero, Guido, 358
"Definition and Method of Political Economy" (Mill), 128
Defoe, Daniel, 18-9
"Dejection" (Coleridge), 60
Democratic Vistas (Whitman), 306
demokrasi, 24, 33, 49, 51, 77-8, 89, 90, 100, 104, 125-6, 132-3, 141, 144, 155-9, 161, 171,

197, 200, 202-3, 207, 213-4, 223-4, 230, 232, 244, 283-4, 286-7, 306-8, 311-2, 314, 316-7, 343, 347-8, 372, 374, 377-8, 380
deontoloji, 151, 265, 272-3, 275, 277-8
determinizm, 53, 62-4, 88, 102, 180, 185, 188-9, 220, 294, 299
Devlet Faaliyetinin Sınırları (Humboldt), 282
Dicey, V.C., 93, 265, 343, 378, 383
Dickens, Charles, 193, 343
Disraeli, Benjamin, 124, 212, 286, 340, 344, 359
Dissertations and Discussions (Mill), 157, 238, 245, 249
doğal yasa, 143, 294
Doğu Hindistan Kumpanyası, 4, 39, 40-1, 241, 251-4, 256, 337
Dumont, Pierre Étienne Louis, 42, 245
durağanlık aşaması, 203
Durham, Lord (Durham Kontu ya da "Radikal Jack"), 135-7, 160, 254-5

Eccarius, J. George, 378-9
Edinburgh Review, 48, 67, 99, 136, 157, 213, 245, 319
Eisenach, Eldon, 368
Ekonomi Politik Kulübü, 44, 86, 241, 252, 319, 323, 369
ekonomi politik, 26, 30, 44, 46-7, 51-2, 57, 72, 84, 86, 100, 107, 126, 131, 134, 158, 162, 179, 187, 196, 202, 204-6, 210-2, 214-6, 233-5, 268, 370, 383
Elements of Political Economy (James Mill), 15
Eliot, George, 182, 238, 259, 320, 338
Elizabeth I, 352
Ellice, William, 46
"Emancipation of Women, The" (Harriet Mill), 280
Emerson, Ralph Waldo, 194
Emile (Rousseau), 22
Encyclopaedia Britannica, 8, 21, 66
Enfantin, Barthelémy Prosper, 86, 89, 119
"Enfranchisement of Women" (Taylor), 237
England and the English (Bulwer Lytton), 123
Enternasyonal, 369
Eski Ahit, 332
"Essay on Government" (Mill), 66, 68, 89, 249
Essay on Some Unsettled Questions in Political Economy (Mill), 105, 126, 205, 208
Essays and Reviews (Pattison), 368
etoloji, 143, 175-6, 183-6, 195
"Evli Çalışanlara" (Place), 43
Evli Kadınların Mülkiyet Hakkını Düzenleyen Yasa, 341
Examination of the Philosophy of Sir William Hamilton, An (Mill), 66, 360
Examiner, 84, 122, 130, 133, 223, 320

Fabiancı sosyalizm, 373-4
Fabre, J. H., 351
Fallacies (Bentham), 55
Fawcett, Henry, 313, 316, 319, 321, 323, 345, 376
Fawcett, Millicent Garrett, 344, 347, 354
Faydacılar Derneği, 44-5, 57, 62, 86
faydacılar, 14, 54, 79, 87, 275
federal sistem, 315, 317
Federalist Papers, 317
Felsefi Radikaller, 1, 5, 17, 34, 48, 62, 66, 76, 78-9, 86, 99, 105, 130, 134, 141-2, 144, 151-2, 162, 172, 176-7, 273, 307-9, 360, 378, 383
Fenian isyancıları, 341
fenomenoloji, 297
Ferguson, Adam, 7, 143, 201
"Few Words on Non-Intervention, A" (Mill), 321
Fichte, J. G., 96, 103, 264, 282, 305
Fielding, Henry, 55
Flower, Eliza, 92, 107, 110-4, 120, 243
Flower, Sarah, 107, 243
Fonblanque, Albany, 133, 136
Fontenelle, Bernard le Bovier de, 345
Fordyce, Dr., 29
Fortnightly Review, 320, 370, 372
Fourier, Charles, 219-20, 227, 229, 231, 370
Fox, Caroline, 137
Fox, William Johnson, 87, 92, 107-8, 110-1, 113-5, 120, 188, 241, 319
Fragment on Government (Bentham), 55
"France: An Ode" (Coleridge), 102
Frankenstein (Shelley), 62
Fransız Devrimi, 24, 32, 51-2, 98, 100, 102, 122, 125-6, 131-2, 137, 175, 258, 317
Fraser's Magazine, 234-5, 269, 321, 381
frenoloji, 174, 179
Freud, Sigmund, 66, 248
Fukuyama, Francis, 317

Galileo, 171
Gall, Franz Joseph, 179

Galt, John, 44, 269
Garrett, Millicent, 321
Gaskell, Bayan, 280
geçiş (kritik) dönemleri, 162
Gillam, James, 102
Gladstone, William, 341, 343-4, 378, 382
Godwin, William, 102, 109, 114, 119-20
Goethe, J. W., 81, 93-4, 96-7, 101, 147, 152, 264, 282-3, 305, 346, 349
Gomperz, Theodor, 199, 241, 319, 323, 338, 382
"Government" (James Mill), 66
Görenek, 104, 295-6
Graham, George John, 46-7, 57, 87
Green, T.H., 103, 223, 343, 382
Grey, Lord, 253
Grote, Bayan George, 6, 27, 91, 117, 133, 198
Grote, George, 4, 25, 34, 45-6, 57, 70, 97, 117, 130-1, 134, 136, 181, 241, 249, 270, 276, 319-20, 322-3, 349, 375, 383
"Grote's Plato" (Mill), 276
Guizot, François, 132, 136, 148, 181, 201, 249, 309
Gurney, Dr., 256-7

halk baskısı, 316
Hamilton, Sir William, 55, 167, 325-8, 330, 332, 336, 349, 360
Hannibal, 373
Hardy, Thomas, 339,
Hare, Thomas, 308, 313, 319
Harrison, Frederick, 182, 320, 383
Hartley, David, 2, 21-2, 42, 45-6, 52, 99, 102, 175, 188-9
havariler, 80
Hayek, Friedrich, 227-9, 374
hayırseverlik, 65, 83, 144, 286, 335, 359, 374
Hayward, Abraham, 381
hazcılık, 46, 78
Hegel, G.W.F., 26, 65, 73, 78, 96 -8, 150-1, 190, 223, 263-4, 266, 272-3, 277, 297, 299, 310, 313, 317, 330-1, 333, 355, 361-2, 368
Hegelciler, 73, 103
Helvetius, Claude, 42, 46
Herder, J.G. von, 96
"Hero as Prophet, The" (Carlyle), 138
Heroes and Hero Worship and the Heroic in History (Carlyle), 138
Heroes and Hero-Worship (Carlyle),100
Herschel, Sir John, 166-7, 179, 194
Hickson, W. E., 237
Himmelfarb, Gertrude, 84, 227, 229
Hint Ayaklanması, 252
History of British India (James Mill), 3, 9, 13, 67
History of England (Hume), 8, 54
History of the Inductive Sciences from the Earliest to the Present Time (Whewell), 166
Hobbes, Thomas, 45, 63, 166, 241, 294
Hollander, Samuel, 231
Holmes, Oliver, Wendell, 369
Holyoake, George, 222, 238, 338, 343, 382
homo economicus, 208, 214-5
Howell, George, 370
hukuksal pozitivizm, 38
hukukun üstünlüğü, 105, 207, 226, 280-1
Humboldt, Wilhelm von, 96, 264, 267, 279, 282-3, 287-8, 305
Hume, David, 2, 7-8, 46, 54-5, 63, 73, 143, 146, 175, 189, 201-2, 241, 317, 327-8, 382-3
Hume, Joseph, 4
Hunt, James, 235
Hutcheson, Francis, 189
Huxley, T.H., 174, 320, 343
"Hymn to Intellectual Beauty" (Shelley), 108

India House, 3-4, 15-6, 21, 29, 37, 41, 45, 56-7, 82, 89, 92, 117, 127, 129, 131, 135, 137, 234, 239-41, 244, 252, 320, 340, 350
Inquiry Concerning Political Justice (Godwin), 102
"Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood" (Wordsworth), 75

İç Savaş, (ABD), 322-3, 360
idealizm, 330-2, 335
idealizm, *bkz.* İngiliz İdealizmi
İncil'e tapınma, 361
İngiliz İdealizmi, 98, 330
insan bilimi, 184, 190
İnsan Doğası üzerine bir İnceleme (Hume), 46
İnsanlık Dini, 178, 357, 361-3, 367-8
insanlık durumu, 23, 97, 147, 186, 203, 261
İnsanlık Kilisesi, 182
İran Mektupları (Montesquieu), 31
İrlanda Sorunu, 209
İsa (Hz.), 23, 134, 142, 298, 360, 364

Jacotot, Joseph, 9
Jevons, William Stanley, 70, 332, 369

John Kumpanyası, 4
Jurist, 106

Kadınlara Oy Hakkı Derneği, 353
kadınların kurtuluşu, 85, 351, 369
Kahan, Alan, 316
Kalven, John, 332
Kant, Immanuel, 73, 78, 96-7, 100, 102-4, 109, 150-1, 168-9, 264, 272-3, 282, 287-8, 291, 317, 324-5, 327-8, 330, 332-3
Keats, John, 96, 250
Kırım Savaşı, 244, 342
Kingsley, Charles, 220, 235, 354, 359
Knox, John, 101, 289
komünizm, 217-8, 221
Kooperatif Köyleri, 219
kooperatifler, 21, 82, 209, 220-2, 229, 231, 233, 371-2, 374
köle-efendi ilişkisi, 11, 78, 109, 120, 213, 263, 277
Kraliçe Victoria, 133, 243

L'Observateur, 123
L'Organization du Travail (Blanc), 220
Lafayette, Marie Joseph, 82
Lancaster, Joseph, 22
Laplace, Pierre Simon, 29
Lay Sermons (Coleridge), 103
Lecky, W.E.H., 353
Lewes, G. H., 182, 259, 320, 338
Ley, Arthur, 251
liberal kültür, 1, 33-4, 61, 78, 84, 104-5, 110, 136, 139, 143, 146-7, 149, 151, 153, 158, 162, 173, 185, 197, 202, 208, 214, 221, 233, 268, 279-80, 283-6, 288, 293, 295, 297, 300-1, 305, 308, 310, 312, 316-7, 338, 355, 358, 376-7, 379-81, 384
liberalizm, 31, 70, 125, 279, 281, 316, 359-60, 378
Liberty, Equality, Fraternity (Stephen), 292
Life of Charlotte Bronte (Mrs. Gaskell), 280
Life of Johnson (Boswell), 146
Life of Sterling (Carlyle), 102
Life of Turgot (Condorcet), 54
Limits of Religious Thoughts, The (Mansel), 332, 360
Lincoln, Abraham, 322
Locke, John, 7, 21, 42, 150, 241, 288, 294, 383
lonca sosyalizmi, 374
London and Westminster Review, 138
Londra, 2, 31, 39, 76, 103, 123, 135, 241, 323, 339
Londra Emekçiler Derneği, 307
Londra Tartışma Derneği, 82, 381
Longman's, 338
Louis Napolyon (III. Napoleon), 244, 337
Luther, Martin, 332
Lyon, 256-7
Lyrical Ballads (Wordsworth), 70
Lytton, Edward Bulwer, 44, 123, 129, 131
Lytton, Henry Bulwer, 44

Macaulay, Thomas Babington, 25, 44, 48, 62, 67-8, 77, 79, 83, 106, 171, 176, 193, 249
Madison, James, 317
Malthus, Thomas, 43, 52, 353, 383
Manchester Okulu, 313, 342, 359
Mandeville, Bernard, 63
Manicilik, 23, 366-7
Mansel, Henry, 327, 332, 360, 366
Marmontel, Jean François, 69
Marshall, Alfred, 55, 57, 210
Martineau, Harriet, 87, 107, 134, 198, 205-6, 235, 246,
Martineau, James, 107, 131, 188, 360
Marx, Karl, 26, 175, 186, 202, 221, 226, 248, 369, 378
Maurice, Frederick Denison, 80-1, 104, 220, 296
Mazlish, Bruce, 70
Metodizm, 60, 188, 359
Michelet, Jules, 249
Mill, Clara (kızkardeş), 10-1, 19, 239
Mill, George (erkek kardeş), 128, 239-41
Mill, Harriet (kızkardeş), 5, 11
Mill, Harriet Burrow (anne), 2, 5-6
Mill, Henry (erkek kardeş), 11, 128, 137
Mill, James (baba), 1-23, 26-30, 34-37, 39, 42, 45, 46, 48-53, 55-6, 59, 63-8, 71, 77, 89, 91-2, 95, 101, 117-8, 127-9, 149, 168, 171, 174-6, 188, 189-99, 200, 239, 241, 249, 271, 274, 359, 383
Mill, James (erkek kardeş), 11
Mill, Jane (kızkardeş), 11
Mill, Mary (kızkardeş), 11, 241-2
Mill, Wilhelmina Forbes, 11, 19
Millar, James, 201
Milletlerin Zenginliği (Smith), 8
Milton, John, 3, 7, 17, 288, 298, 303-5, 359

Mind,172, 379
Modern Painters (Ruskin), 193
modernlik, 207, 263, 345, 355
Molesworth, Sir William, 130-1, 135
Montesquieu, Charles de Secondat, 31
Monthly Repository, 87, 95, 108, 110-1, 130, 188
Monthly Review,87
Montpellier, 31, 87
Moore, Thomas, 44
Morgan, Augustus de,
Morley, John, 320, 347, 366, 370, 376
Morning Chronicle, 48, 130, 209-10
"Mr. Hare's Reform Bill Simplified and Explained" (Fawcett), 313
Mueller, Iris, 181
muhafazakârlık, 84, 89, 123-5, 134, 152, 155, 162, 168, 186, 220, 349
Muskau, Prince Puckler, 120
mutlak idealizm, 330-1
"Mutterlein" (annecik), 38
"Mükemmelleştirilebilirlik" (Mill), 79
Müteveffanın Kısa Biyografisi, J. S. Mill, 381

Napier, McVey, 213
Napolyon, *bkz.* Louis Napolyon
Napolyon Kanunları, 30
National Colonization Society, 135
Nature (Mill), 245, 334, 361, 364-5, 368
"Nearer, My God, to Thee" (Flower), 107
Neaves, Lord, 337
New Theory of Vision (Berkeley), 326
Newman, Francis, 215, 231, 358
Newmancı-Puseyciler, 194, 358
Nichol, John Pringle, 104, 131, 136
Nietzsche, Friedrich, 159, 202, 312
Nightingale, Florence, 244, 342, 354, 366
Norton, Charles Eliot, 350
Not Paul but Jesus (Bentham), 23
Nouveau Christianisme (Saint-Simon), 82
Novalis (Friedrich von Hardenberg), 96, 124, 264

Oberon (Weber), 61
Observations On Man (Hartley), 46
Occasional Discourse on the Negro Question" (Carlyle), 234
Occasional Discourse on the Nigger Question (Carlyle), 235
Ode to Liberty (Shelley), 109
Odger, George, 369-70
"On Genius" (Mill), 109
On Government (Mill), 249
On Labour (Mill), 372
On Representative Government (Mill), 141, 145, 157, 245, 247, 255, 308, 321, 338, 341, 348, 357, 372-3
On the Constitution of Church and State According to the Idea of Each (Coleridge), 103
"Edebiyatın Bugünkü Durumu" (Mill), 79
On the Probable Futurity of the Labouring Classes" (Mill), 217
organik (doğal) dönemler, 86, 162, 177
organik evren, 334
Otobiyografi (Mill), 4-8, 11-2, 14, 16, 26, 28, 32, 34, 40, 44, 59, 61, 67, 69, 88, 90, 92, 94, 102, 108, 117, 128, 130, 196-7, 217, 227-8, 240, 245, 247, 257, 264, 270, 283, 297, 337, 341, 364, 375, 382
Owen, Robert, 18, 85, 206, 219, 370

ölüm cezası, 342
özbilinç karşıtlığı, 65, 101
özel mülkiyet, 82, 85, 175, 204-5, 207-8, 212, 217-20, 222, 224, 227, 229-32, 280, 370, 377-80
Özgecilik, 175, 183, 208, 221, 266, 320, 376, 383
özgür irade, 64, 77-8, 101, 188, 263, 331-2
özgürlük, 32, 51, 62, 65-6, 74, 77-9, 96-7, 101-2, 106, 119, 129, 147, 153, 181-2, 188-90, 192-3, 201, 204-5, 208, 214, 218, 224-5, 229, 231-3, 241, 246, 247, 250, 261-3, 265-6, 268, 278, 281-3, 285, 287, 291, 294, 298-9, 300-2, 306, 322, 333, 335, 344, 355-6, 358-9, 368, 371, 380
Özgürlük Üstüne (Mill), 8-9, 28, 76, 94, 101, 106, 116, 141, 144-5, 151, 153, 157, 186-7, 197, 224-5, 238, 244-7, 250, 264-6, 278-9, 281-5, 289, 292, 299, 300-3, 306, 307, 312, 315, 337, 339, 352, 355, 357, 359, 369, 383

Packe, Michael St. John, 57
Palmerston, Lord, 321
Panopticon, 18
Paris, 29, 70, 89, 92, 112, 234
Parkington, Sir John, 341
Parlamento, 14-6, 18, 37, 39, 40, 45, 50, 55-6, 117, 130, 136-7, 139, 219, 231, 253,

310, 314, 321, 337-8, 340-4, 348, 350-3, 373, 378
Pascal, Blaise, 55
Past and Present (Carlyle), 100, 193, 213
Pattison, Mark, 368
pazar ekonomisi, 145
Peacock, Thomas Love, 4, 45, 129, 251
Peel, Sir Robert, 124
Personal Life of Grote (Grote), 27
Philosophy of the Inductive Sciences Founded upon Their History (Whewell), 166
Pius, IX., 250, 360
Place, France, 4, 19, 21-2, 25, 34, 43, 93, 136, 151
Platon, 2, 7, 77, 146, 245, 276, 324, 367
pozitif bilim, 175
pozitivizm, 181, 337
Prelude, The (Wordsworth), 103
Prescott, William Henry, 46
Priestley, Joseph, 87, 107, 188
Principles of Economics (Marshall), 210
Principles of Political Economy (Mill), 12-3, 76, 127, 145, 153, 165, 185, 201, 210, 212, 215, 226, 228-9, 231, 235, 245-6, 315, 321, 337, 349, 354, 357, 372, 374, 383
Prometheus Unbound (Shelley), 109
Proudhon, Pierre Joseph, 220, 369
Province of Juriprudence Determined, The (Austin), 37
"Psikolojik bir Dış Dünya İnancı Kuramı" (Mill), 326

Quarterly Review, 48, 110

"Radikaller ile Whig'lerin İttifak Kurma Koşulları" (Molesworth), 131
Ramadge, Dr. Francis Hopkins, 243
Randall, J. H., 46
Rationale of Judicial Evidence (Bentham), 44, 54
Reasoner, 222
Reflections on the Revolution in France (Burke), 124
Reform Birliği, 343-4, 370
Reform Kulübü, 131
Reform Yasası (1832), 66, 130, 307
Reid, Thomas, 168, 189, 270, 325, 328
rekabet, 46, 50, 52, 145, 159, 208, 212, 216, 219-20, 222-4, 229, 268, 280, 307, 309, 343, 359, 370
"Remarks on Bentham's Philosophy" (Mill), 270
"Reorganization of the Reform Party" (Mill), 104
Rey, Louis, 351, 375
Ricardo, David, 1, 4, 7, 14-5, 17, 29, 34, 39, 45, 202, 210, 235
Robbins, Lionel, 231
Robertson, John, 133-4
Robinson Crusoe (Defoe), 18
Robson, John, 70
Rochdale, 221
Roebuck, John Arthur, 45-7, 79, 80-1, 87, 89, 108, 116-7, 130-1, 133-5, 255, 340, 347, 383
Roma, 77,
Roma hukuku, 37
romantizm, 32, 38, 61,74, 81, 84, 89, 91-8, 101-2, 117, 124, 131, 134, 138, 166, 171, 194, 264, 269, 282, 305, 377, 384
Romilly, John, 130
Romilly, Lord, 354,
Romilly, Sir James, 338
Rousseau, Jean Jacques, 2, 22, 150, 310, 361
Ruskin, John, 193, 343, 349, 377
Russell, Bertrand, 20, 319, 351, 383
Ryan, Alan, 275

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, 29, 79, 82-3, 85, 92, 119, 172, 175, 177, 205, 218-9, 232, 264
Sanayi Devrimi, 15, 41, 125-6, 138, 172, 201-2, 212, 214, 219, 231, 268, 270, 358-9, 369, 377
Sand, George, 114
Sartor Resartus (Carlyle), 60, 99, 100, 376
Saturday Review, 320
Say, Jean Baptiste, 29, 175
Schelling, Friedrich von, 80, 96, 102-3
Schwartz, Pedro, 231-2
Scott, Sir Walter, 2, 51
Sedgwick, Adam, 106, 270
sendikacılık, 287, 373
Seneca, 276
Senior, Nassau, 222
serbest piyasa ekonomisi, 158, 206-8, 216-7, 226-8, 232, 280-1, 301
serbestlik, 261-3, 281, 290-1, 294-5, 299, 306, 336
sezgicilik, 168-9, 193, 271, 324, 330

Shaw, George Bernard, 373
Shelley, Mary, 114
Shelley, Percy Bysshe, 72, 94-6, 108-9, 119-20, 250
"Signs of the Times" (Carlyle), 99
Siyasi İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri (Ricardo), 7, 14
Slave Power, The (Cairnes), 322
Smith, Adam, 7-8, 14, 63, 143, 175, 182, 201, 383
Smith, W.H., 338
Society of Students of Mental Philosophy, 46
Sokrates, 146, 170, 274, 297, 305, 322
sosyalizm, 47, 207-8, 212, 218-21, 226-29, 231, 287, 357, 359, 370-4
Spencer, Herbert, 7, 319-20, 343, 357
Spencer, Leydi, 7
Spirit of the Age, The (Mill), 99, 104, 109, 148, 157, 203
Stafford, William, 316
Stephen, Leslie, 268, 292, 320, 323, 376, 382-3
Stephen, Sir James Fitzjames, 286-7, 292, 351, 357, 379, 382
Sterling, Fanny, 198
Sterling, John, 72, 80-1, 84, 99, 104, 107, 117, 124, 131, 134, 137, 151, 190, 194, 199, 237, 243
Steward, Dugald, 2, 189, 270, 324
Strachey, Edward, 4
Strutt, Edward, 56
Stuart, Lady Jane, 1
Stuart, Sir John, 1, 3, 13
Stuart, Wilhelmina, 1, 3
Subjection of Women, The (Mill), 157, 213, 238, 245-7, 349 , 352-4, 357
Swift, Jonathan, 345
System of Logic (Mill), 12, 66, 74, 78, 165, 168-9, 210, 233
Systeme de politique positive (Comte), 172, 364

"Şiir Nedir?" (Mill), 95

"Tables Turned, The" (Wordsworth), 94
Tait's Magazine, 131
Tarihin Sonu ve Son İnsan (Fukuyama), 317
Taylor, Algernon (Haji), 87, 239-41, 257
Taylor, Harriet Hardy, 1-2, 5, 18, 25, 33, 40, 78, 81, 84, 86-9, 91, 95, 98, 100-1, 107-9, 111-22, 126-8, 130, 134-5, 138, 174, 179-80, 189, 196-99, 206-12, 215, 217, 220, 222-4, 227-9, 231-2, 234, 236-51, 256-58, 261-2, 264, 266, 268, 279, 307-8, 319, 342, 350-1, 354-5, 362, 364, 371, 376, 381
Taylor, Harriet, mezar yazıtı, 258
Taylor, Helen (Lily ve Miss Trevor), 87, 113, 198, 240-1, 251, 257, 319, 350-1, 353-4, 366, 370, 375, 382
Taylor, Henry, 76, 91, 100
Taylor, Herbert, 87, 239
Taylor, John, 87, 91, 112-4, 211, 233-4, 238, 240, 251
teknolojik proje, 155, 158, 204, 207, 226, 280, 384
teleoloji, 263, 272-3, 275, 287, 335, 365
Tennyson, Alfred, 25, 110, 193, 343
ters tümdengelimci ya da tarihsel, 176-7
Teufelsdruckh, Herr Profesör, 60
Thackeray, William M., 193
Theism (Mill), 143, 245, 363-4, 366
Thompson, Perronet, 51, 131
Thomson, Jeffrey, 2
Thornton, W. T., 252, 256-7, 319, 32-3, 372
Thoughts on Parliamentary Reform (Mill), 308, 340
Three Essays on Religion (Mill), 245, 375-6
ticaret toplumu, 139, 143, 157-8, 160-1, 202-3, 235, 377
Tocqueville, (Mill), 203
Tocqueville, Alexis de, 25, 33, 77-8, 100, 106, 125, 128, 131-4, 144, 155-62, 171, 186, 190, 197, 202, 224, 230, 232, 284, 308-10, 315-7
"Toleration" (Harriet Mill), 279
Tooke, William Eyton, 82, 86
toplum ahlakçıları, 376,
Toprak Reformu Birliği, 370
Tour of a German Prince (Muskau), 120
Townsend, Professor, 13
Traité de Legislation (Bentham), 42
Traveller, 54
"Treatise on the Election of Representatives" (Hare), 313
"Trijackia", 47
Tristan ile Isolde, 120
Trollope, Anthony, 235, 320
Turgot, Anne Robert Jacques, 173
tüberküloz, 242-3
tümdengelim, 161, 170, 177, 184-5, 190

tümevarım, 161, 167, 170-1, 330
Türlerin Kökeni (Darwin), 365
Tüze Felsefesi (Hegel), 150

Uluslararası Emekçi Birliği, 369
Union Debating Society, 39, 47
Utilitarianism (Mill), 141, 147, 151, 245-7, 266, 291, 383
Utility of Religion, The (Mill), 245, 363
uygarlık, 103, 142-5, 149-50, 158, 192, 201-2, 236, 255, 292, 298-9, 356

ücret fonu öğretisi, 206, 372
Üniteryenler, 14, 87-8, 107, 188

Vali Eyre Olayı, 343, 348, 360
Vigny, Alfred de, 190
Villari, Pasquale, 225, 241, 251
Voltaire, François Marie Arouet de, 2, 55, 129

Wakefield, Edward Gibbon, 113, 135, 255
Walpole, Spencer, 343
Ware, J. R., 375
Weber, Carl Maria von, 61
Wellington Dükü, 124
Wesley, John, 188
Westminster Review, 48-9, 50-1, 56-7, 60, 79, 87, 106, 127, 129, 130-1, 134-5, 138, 193, 237, 245, 270, 320, 337, 381
Whately, Richard, 45, 166
"Whewell on Moral Philosophy" (Mill), 270
Whewell, William, 166-7, 173, 322, 336
Whitman, Walt, 306
Wilberforce, Samuel, 48, 358
Wirgman, Thomas, 104
Wittgenstein, Ludwig, 329-30
Wollstonecraft, Mary, 114, 119
Wordsworth, William, 61-2, 70-2, 75-6, 79, 80-1, 94-9, 100, 104, 124-5, 147
Wright, Chauncey, 350

"Yeni Fikirler" köşesi, 320
yılancık hastalığı, 375
Yoksulluk Yasaları (1834), 222
yüksek öğrentim, 13, 345-6, 352



CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS

John Stuart Mill (1806-1873), 19. yüzyılın en etkili İngiliz filozofu ve devrin bütün önemli konuları hakkında ortalama insana bile hitap edecek tarzda yazan örnek bir Victoria dönemi entelektüeli idi. Parlamento üyeliği dahil, yaşadığı dönemin olayları içinde aktif yer alan bir düşünürdü ve bu rol için, babası James Mill tarafından özel olarak eğitilmişti. Metafizik, epistemoloji, ahlak, sosyal felsefe, siyaset felsefesi, din felsefesi ve eğitim felsefesine önemli katkılarda bulundu. *Özgürlük Üstüne, System of Logic* ve *Principles of Political Economy* adlı kitaplarıyla etkili oldu ve ün kazandı.

Kişisel bağımsızlık üzerinde durdu. Felsefi açıdan liberal kültürü en geniş şekilde açıklayan düşünürdür. Siyasi açıdan bireysel yararı ortak yararla ilişkilendirmek için bağımsızlık kavramını kullandı. Ekonomik açıdansa girişimciliği evrensel hale getirerek işçi ve işveren arasındaki ayrımı aşmaya çalıştı. Demokrat tutumu nedeniyle kimilerince sosyalist olarak görüldü.

Mill, karaktere ve ertelenmiş hazza verdiği önemle Viktoryen tarzı doğruculuğu simgeliyordu. Babasından sonra en çok etkilendiği kişi olan Harriet Taylor'la ilişkisi, bu erdem anlayışının sadece düşüncede kalmayıp kişisel hayatına aynı tutarlılıkla yansıdığının göstergesidir. Kadınlar için de bağımsızlığı savundu; cinsiyet eşitliğinin, liberal kültür sahibi bağımsız bireylerin hayatlarında tatmine ulaşmalarına nasıl katkıda bulunacağı üzerine kafa yordu.

John Stuart Mill'in liberalizmi ele alış biçimi, ardından gelen tüm tartışmalar için çıkış noktası olmaya devam ediyor.

9 786053 601401

KDV dahil fiyatı
30 TL

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS